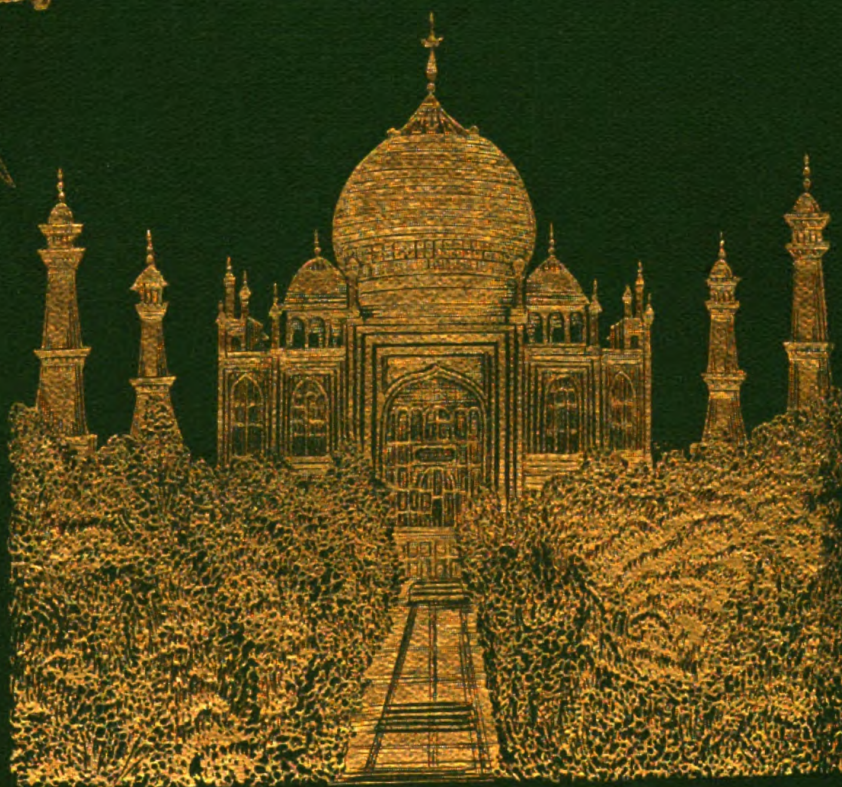
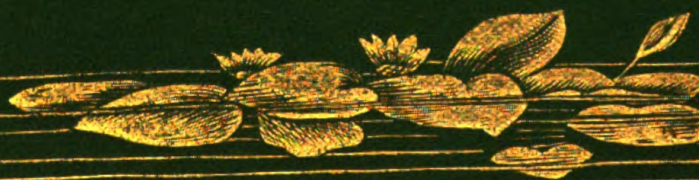

Travels in India

हिंदुस्थानमा मुसाफिरी.

TAJ—AGRA.

44 D 20

14 D 32

14 D 38

~~11/11/11~~

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30

Professor ~~Maier~~ Williams

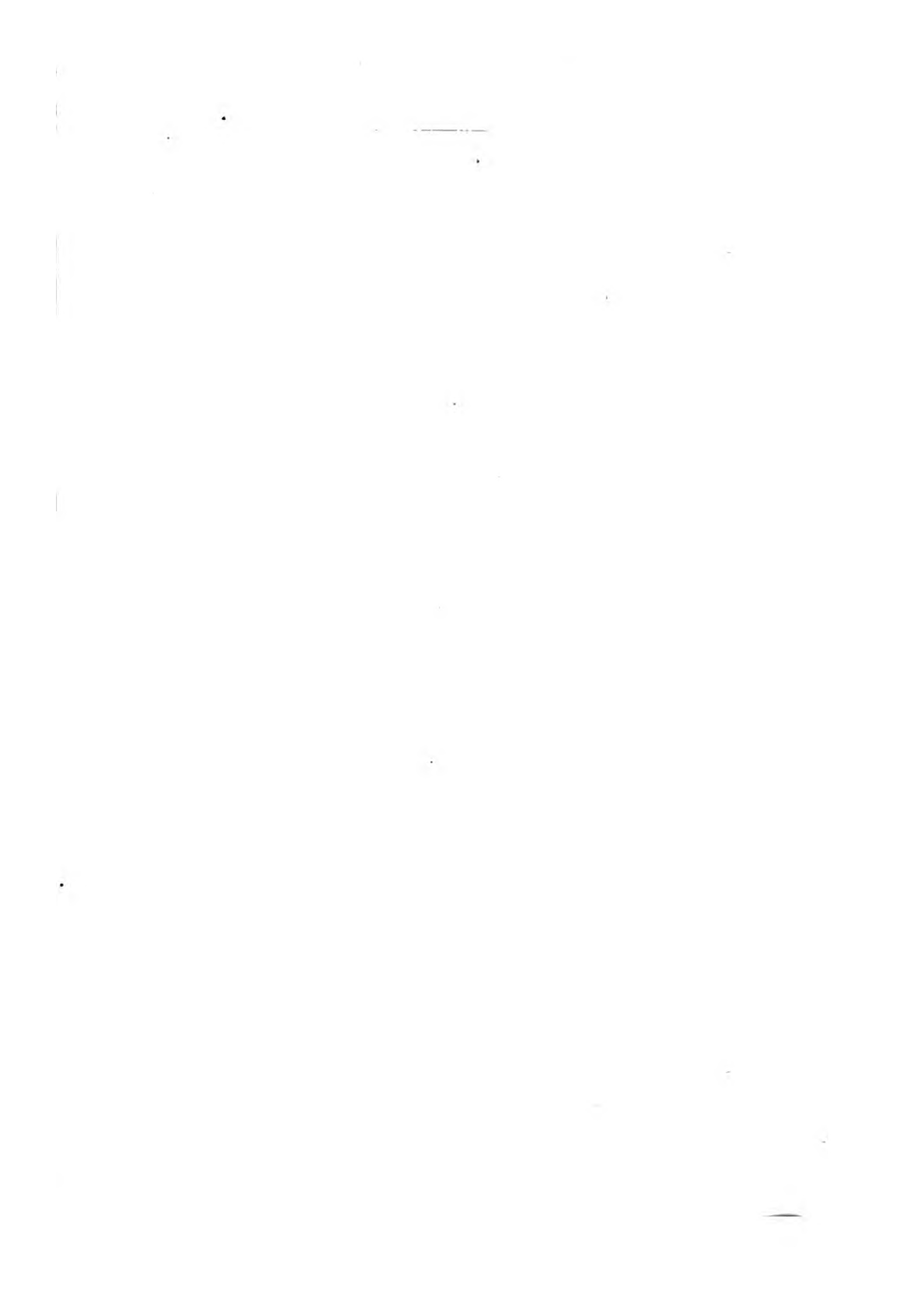
With Author's best compliments.

Andreas Langje hns.

7. Dec. 75.

H. R. H. THE DUKE OF EDINBURGH.

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી.

બનાવનાર

અરદેસર પ્રરામજી મુસ,

વેપારી, રાણીના મુખેહનો અમલદાર, રાએલ એશીયાટીક સોસાઈટીની મુંબઈની
શાખાનો સભાસદ, આગલ એલફીનસ્ટન ઈનસ્ટીટ્યુશનની સેનત્રલ
સ્કુલના ઉતરતા ભાગનો ઉપરી અને ચઢતા ભાગનો રસાએણ
વીદ્યા અને સૃષ્ટિમાન વીદ્યાનો આસીસન્ટ પ્રોફેસર.

મુસાફરીના માર્ગનો નકશો તથા જે જે જગા અને મથકો જોવામાં આવીયાં
છે તેમના ફોટોગ્રાફ ઉપરથી ઇંગલંડમાં ફોમો-લીથોગ્રાફ પડવી
આ પુસ્તકમાં ઘણા દાખલ કરેલા છે.

પુસ્તક પેહેલું.

મુંબઈ:

એડ્યુકેશન સોસાઈટીના છાપખાનાએ છાપી પ્રગટ કરીયું છે.

૧૮૭૧.

આખું પુસ્તક બાબદના સરવે હકો પોતે રાખેલા છે.

JOURNAL
OF
TRAVELS IN INDIA.

BY

ARDASEER FRAMJEE MOOS,

MERCHANT, JUSTICE OF THE PEACE, MEMBER OF THE BOMBAY BRANCH OF THE ROYAL
ASIATIC SOCIETY, FORMERLY SUPERINTENDENT OF THE ELPHINSTONE INSTITUTION
CENTRAL SCHOOL, LOWER DEPARTMENT, AND ASSISTANT PROFESSOR OF CHEMISTRY
AND NATURAL PHILOSOPHY, UPPER DEPARTMENT, &c.

WITH MAP AND NUMEROUS ILLUSTRATIONS IN CHROMOLITHOGRAPHS,

*copied from Photographs, collected by the Author, of places and sites
visited by him during his travels in India.*

VOLUME I.

Bombay:

PRINTED AND PUBLISHED BY THE
EDUCATION SOCIETY'S PRESS, BYCULLA.

1871.

All Rights reserved.

અલિખ્તા જનાબેઅલી, શાહાનવા

આલફેડ અરનેસ્ટ આલબર્ટ

એડીનબરોનો અમીર, સાકસનીનો અમીર, કેંટનો અરલ તથા
અલસ્ટરનો અરલ, કોબર્ગ અને ગોથાનો શાહાનવા,
કે. જી.; કે. ડી.; જી. સી. એમ. જી.;

તથા

ભારી બુલંદ મરતબાનો એક્સ્ટ્રા નાઈટ ગ્રાંડ કમાન્ડર

આફ

ધી સ્ટાર આફ ઈનડીઆ,

પી. સી.; આર. એન.)

જેણે હિંદુસ્થાનની સર જમીનને અને તેની વીસ કરોડ વસ્તીને યાદ કીધી, જે
આપણી મોહોટી નવાજેશ ભરેલી મલીકા માઆઝમા વીક્ટોરીયા, હિંદુસ્થાનની
માહારાણીની ખલકતની હાલ હાલત પોતે પોતાની નજરે નજર
જોવાને અત્રે આવીયો અને આ ખલકતની વફાદારી અને
રાજસેવા જોઈઆત્રી ભરેલાં દીલથી પાછો રવાના થયો.

તેમને

આ પુસ્તક

તેમની મેહરબાની ભરેલી મુંબઈની મુલાકાતની યાદગારી કાયમ
રાખવાને કૃતજ્ઞતા અને આદરમાન સાથે

પરવાનગીથી

અરપણ કરીયું છે.

અરદેસર ફરામજી મુસ.

મુંબઈ, તા. ૮ જુન ૧૮૭૧.

TO

His Royal Highness

Prince Alfred Ernest Albert,

THE DUKE OF EDINBURGH,

DUKE OF SAXONY, EARL OF KENT AND EARL OF ULSTER,

PRINCE OF COBURG AND GOTHA, K.T., K.G., G.C.M.G.,

EXTRA KNIGHT GRAND COMMANDER OF THE MOST EXALTED ORDER

OF THE STAR OF INDIA, P.C., R.N., &c. &c. &c.,

WHO THOUGHT OF INDIA AND ITS TWO HUNDRED MILLIONS OF INHABITANTS ;

WHO CAME AND SAW FOR HIMSELF

THE CONDITION AND CIRCUMSTANCES OF THE SUBJECTS OF THIS VAST EMPIRE OF

HER MOST GRACIOUS MAJESTY QUEEN VICTORIA, EMPRESS OF INDIA,

AND WHO RETURNED CONVINCED OF THEIR LOYALTY AND FIDELITY TO THE QUEEN,

THIS WORK

IS GRATEFULLY AND RESPECTFULLY DEDICATED, BY PERMISSION,

TO PERPETUATE THE MEMORY OF THE GRACIOUS VISIT, OF

His Royal Highness,

BY HIS MOST FAITHFUL AND OBLIGED SERVANT,

ARDASEER FRAMJEE MOOS.

Bombay, 8th June 1871.

દી બા ચો .

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરીનું પેહેલું પુસ્તક વાંચનારાઓની સેવામાં રજુ કરતી વેળા આ ગ્રંથ વીરો થોડા રાખ્દો કહી જણાવાની ગ્રંથકર્તા રજા લીધે છે.

ઈ. સ. ૧૮૬૪ ની આખરીમાં આ પુસ્તકનો મોટો ભાગ છપાવી જાહેર પાડવાને તકિયાર કરેલો હતો. પણ આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચીજો તે વખતે તકિયાર નહીં હોવાથી અને મી. વીનસેન્ટ બ્રુક્સ, ડે ઍડ સન્સ નામના ઇંગલંડમાંના પ્રખ્યાત છાપનારાઓને આ કામ સોંપેલું હતું તેમને કોઈ તરેની અગતની ખાનગી રોકાણ થઈ પડ્યાથી ૧૮૬૬ ના સાલની સરખાત મુઘી, તેઓ આ કામ હાતમાં નહીં લઈ શક્યા હતા. આ સાલથી જે કઠણ દીવસો મુંબઈ શહેર ઉપર ચુજરી ગયા છે, તે વખતમાં આ પુસ્તક બાહેર પાડવાને નાદુરસ્ત ધારીને, આ કામ થોડા વખત મુઘી પડતું નાખીયું હતું, અને આ પુસ્તક જલદીથી બાહેર પડશે આવી કોઈખી તરેની ઉમેદ ગ્રંથકર્તાને મુદલ રેહી નહીં હતી.

પણ, ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં આપણી બખતાવર માહારાણીના શાહાજાદા આલખેડનું આ દેશમાં ચોકસ આવડું થરો આવી બખર સાંભળીયાથી, ગ્રંથકર્તાના દીલમાં ઉમેદનું એક કીરણ પાછું ઊત્પન્ન થયું. આ પડતું નાખેલું કામ તુરત પાછું હાતમાં લીધું અને શાહાજાદા આલખેડના આપણી મુંબઈ શહેરમાં આવીજવાની એક યાદગારી રાખવાને, આ પુસ્તક તે નામવરને પરવાનગીથી, અરપણ કરવાનો ઠરાવ કીધો. આ બાબદ વીરો શાહાજાદા ઉપર જે કાગજ લખીયું હતું અને તેનો જે જવાબ આવીયો હતો, તે આ પુસ્તકમાં જાહેર કરીયો છે. શાહાજાદાના જવાબથી, આ પુસ્તક પુરું કરવાને એક સારી ઉલટ મળી હતી.

મુસાફરીનો અહેવાલ જે આગળ લખી રાખેલો હતો, તેમાં ૧૮૬૪ થી તે ૧૮૭૦ મુઘી જે છ વરસનો અંતર પડ્યો હતો, તેટલા વખતમાં આ પુસ્તકમાં લખાયલી કેટલીક બાબદોમાં ફેરફાર થઈ ગયો હતો, તે સમજી પાછી તપાસીને ફેરવી હતી, અને બરોબર બોલીએ તો આ પુસ્તક ૧૮૭૦ ના સાલમાં જાણે પાછું નવું લખાયું હોય એવી રીતે તે ફરીને લખીયું છે.

ગ્રંથકર્તાએ, મુસાફરીનો અહેવાલ વાંચનારને એકવારતા મુઆફક પસંદ પડતો થઈ પડે, એવી રીતે લખીયો છે. મુસાફરીમાં જેખી કંઈ જોયું છે, તેનો અહેવાલ અમસથો હુ જો અને કોરડો નથી લખીયો, પણ જેખી ચીજો અને બાબદો જોવામાં આવતી ગઈછે, તે દરેકની ઉપર વીચાર કરીને, તેમનું બયાન વાંચનારનાં મન ઉપર અસર કરે એટલા સારૂ, તેમને, મુંબઈની તેવી ચીજો અને બાબદો સાથે સરખાવી છે, જેથી એવું પરીણામ નીપજવાની ઉમેદ છે કે વાંચનારોને પરદેશની જુદી જુદી હાલત સાથે પોતપોતાની હાલતની સરખામણી કરતાં કોણની હાલત બેહતર છે તે પીછાનવાને સારીપિઠે બની આવશે.

આ પુસ્તકમાંની કેટલીક બાબદોના ઇંગ્રેજી તરજુમો આપીયો છે તેનું કારણ એટલુંજ કે, જે શાહાજાદાને આ પુસ્તક અરપણુ કરીયું છે, તે નામવરને તથા ઇંગ્રેજી વાંચનારાઓને જાણવાને બની આવે કે આ પુસ્તકમાં શું શું બાબદો આવી છે અને તે વીરો દેશી ભાશાની લઢણે કેવું લખાણ થયું છે.

આ પેહેલું પુસ્તક નજદીક ૪૦૦) સફા ઉપરનું થઈ ગયાથી, મુસાફરીનો ખીજો વધારે અગતનો અને રસીલો ભાગ, આમાં સમાઈ શકાયો નથી તેથી ગ્રંથકર્તા ખચીત દીલગીર છે. તેની સાથે આ ખીજો ભાગ છાપી જાહેર પાડવાને અરચની બાબદમાં ગ્રંથકર્તાની હીમત ચાકી નથી આ વાત છુપાવાની જરૂર નથી, પણ જો આ પેહેલાં પુસ્તકને સરકાર તરફથી તથા લોક તરફથી પુરતો આશરો મળીયો તો ખીજું પુસ્તક થોડા વખતમાં તઈયાર થઈ બાહેર પાડી શકારો.

છેલ્લું ગ્રંથકર્તા સધળી નમંતાઈથી ઉમેદ રાખેછે કે આ પુસ્તક જે નામવર શાહાજાદાને અરપણુ કરીયું છે તેમને તથા સધળાં વાંચનારાઓને પસંદ પડતું થશે અને તેમના બોહોળા આશરોને લાયકનું માલુમ પડશે.

અરદેસર ૧૨૧૭ મુસ.

મુંબઈ, તારીખ ૮ જુન ૧૮૭૧.

P R E F A C E .

In submitting the First Volume of "Travels in India" to the public, the Author wishes to make a few remarks in reference to the work.

A great portion of the Journal was ready for publication at the end of the year 1864. But the plates intended to illustrate the work, which were entrusted to Messrs. Vincent Brooks Day and Sons, photographers and printers in England, were then not ready, and, as the attention of these distinguished printers had then been very much occupied in some important private affairs of their own, they were not able to take the work in hand until the beginning of 1866. That year brought on Bombay such a fearful monetary crash that it was not considered advisable to bring out the work at such an unsuitable time. The Author, considering the prospects so unfavourable, set aside the publication of the work, as hopeless for some time.

In the year 1870, however, authentic news arrived in Bombay that one of the sons of our most beloved and gracious Queen, His Royal Highness Prince Alfred, was graciously allowed by Her Majesty to pay a visit to this country (India), and in this tour, His Royal Highness having condescended to come to Bombay, a ray of hope once more glimmered in the heart of the author. The work was at once resumed, and it was resolved to dedicate it, with permission, to His Royal Highness. A letter addressed to, and the

reply received from, His Royal Highness on the subject of dedication, are herewith published. The favourable reply of His Royal Highness gave an additional stimulus to the early completion of the work.

The portion of the Journal which was ready for publication at the end of the year 1864 had to be revised, as an interval of nearly six years had elapsed, during which period many facts and circumstances narrated in the Journal had materially changed. In the revision, therefore, in the year 1870, the whole work, properly speaking, was re-written from the commencement.

The Journal has been written as a narrative. Descriptions of various places, events, objects, and habits of the people, which presented themselves in the tour, are related not merely in a dry manner, but have been maturely pondered over; and, with a view to make them interesting and impressive, comparisons are made between them and similar events, objects, and habits of the people of Bombay, in order that the readers may be able to know their respective positions by these comparisons, and decide on which side the elements of excellence preponderate.

It is needless to mention that the translation into English of some of the chief passages in the work, given herewith, is with the object of acquainting His Royal Highness the Duke, as well as the English-reading community, with the nature of the contents of the work, and the manner in which it has been written. The translation, though not very close, is nevertheless as faithful a version of the original as the idiom of the language permits, without aiming either at elegance of style or conforming it to the English mode of thinking.

The author sincerely regrets he is not able to insert the more interesting portion of the Travels in the first volume, as it already contains upwards of 400 pages. At the same time, he does not conceal his own pecuniary inability to publish the second volume

together with this. But he hopes to do so early should the first receive liberal support from Government and the public.

In conclusion, the author humbly trusts that his efforts will meet the approbation of His Royal Highness the Duke and of the public, and prove worthy of their liberal support.

ARDASEER FRAMJEE MOOS.

Bombay, 8th June 1871.

To

HIS ROYAL HIGHNESS

PRINCE ALFRED ERNEST ALBERT,

THE DUKE OF EDINBURGH, DUKE OF SAXONY, EARL OF
KENT AND EARL OF ULSTER, PRINCE OF COBURG AND
GOTHA, K.G., K.T., G.C.M.G., G.C.S.I., P. C., R.N.

MAY IT PLEASE YOUR ROYAL HIGHNESS,

It is with deepest feelings of loyalty and respect towards our good and gracious Queen, your Royal Mother, as well as towards yourself, on the occasion of your visit to India, that I venture to approach to express my sense of respect I owe to your Royal Highness.

To show how Natives of this country appreciate your coming, I, as a member of the Native Community of this place, with the object of keeping amongst us a lasting remembrance of your gracious visit, humbly and respectfully beg that you would be pleased to confer on me the honour to permit me to dedicate my work entitled "Travels in India" to your Royal Highness.

I have written this work in the Gujarati language especially for the Natives of this country, its Princes, Chiefs, and others, with the object of creating among them a desire to travel abroad and improve their experience, holding before them the excellent example set by your Royal Highness and all your Royal Family.

The book will be illustrated by numerous chromolithographs, now being printed in England, copied from photographs of various places, sites, and buildings visited by the Author during his travels in India, and it is presumed that almost all these places may very probably have been visited by your Royal Highness.

A small collection of these lithographs is bound up in an Album which I beg most respectfully to submit for inspection and approval, and which, if agreeable to your Royal Highness, I would further beg you would do me the honour to accept as an humble tribute of loyalty and esteem from the Author.

I sincerely hope your Royal Highness will pardon the liberty I have taken in intruding thus upon your valuable time.

I have the honour to be,

You Royal Highness's most obedient Servant,

ARDASEER FRAMJEE MOOS,

Justice of the Peace.

Bombay, 15th March 1870.

PARELL, BOMBAY,

18th March 1870.

SIR,—I am directed by the Duke of Edinburgh to acknowledge the receipt of your letter of the 15th March, and also to inform you that His Royal Highness willingly consents to the request you have made, to be permitted to dedicate your work "Travels in India" to him.

His Royal Highness desires me further to thank you for the collection of lithographs that you have presented to him, and wishes me to say that he sincerely hopes that your book, which they are intended to illustrate, may realise the excellent object for which you have written it.

I have the honour to be,

Sir,

Your obedient Servant,

(Signed) ARTHUR P. HAIG,

Equerry in Waiting.

ARDASEER FRAMJEE MOOS, Esq., J.P.

Forwarded by S. V. FITZGERALD,

Private Secretary, H. E. the Governor.

સાંકળિયું.

	પાનું.
મુસાફરીની અગત, તે કેમ કરવી.....	૧
શાહાનવાદ આલક્રેડનું આ દેશમાં આવવું	૨
શાહાનવાદને આ પુસ્તકનું અરપણુ	૪
ઈંગ્રેજ સરકારના રેસીડેન્ટનું હમેશા દેશી રાજાઓ સાથે ફરવું—તેનો ખુલાસો.	૫
મુસાફરીની ઈછા ઉત્પન્ન થવાના કારણ, એમાં આગેવાની કરનાર મહત્ત્વ ...	૬
મુંબઈથી પુણા અને શોલાપોર.....	૮
જી. આઈ. પી. રેલવેના આગલાં ખપોલી સ્ટેશન ઉપર તે વખતે થોડા	
રમુજ દેખાવ.....	૧૦
પુણાની થંડી, તે સોસવાના ઉપાય.....	૧૨
પુણુ છોડ્યા પછી રેલવેની આસપાસની જમીનનો દેખાવ	૧૩
શોલાપોર શહેર, તેનો દેખાવ, વસ્તી, રોજગાર અને હાલત.....	૧૬
શોલાપોરથી નલદ્રુગ, બલદની ચોકીઓઉપર થતી ગાડીવાળાઓની	
લુચ્ચાઈ	૨૦
નલદ્રુગનો કીલ્લો—બેરી નદી, તેની અંદરનો પાનીમેહેલ.....	૨૧
પાનીમેહેલ અંદરની રચના, આગલા નવાબોની આરામગાહ અને મોજ	
મળહ મારવાનો એક છુપો મકાન તેનો અહેવાલ.....	૨૬
નલદ્રુગ કિલ્લાના ખાન પુરુષો.....	૩૨
નલદ્રુગથી સીકંદ્રાબાદ વચ્ચેના મથકોની ટીપ	૩૪
ઉમરગામ—નિર્લજ મુરતીનું એક દેહેરું.....	૩૫
મંથાલના મુસાફરી બંગલે પોહોંચવું—મંથાલનું માખણ, દહી, દુધ—	
મંથાલના પરોઢીયાનો ચીતાર.....	૩૬

પાનું.

- પ્રાચિનકાળની બાબતો વીરોની રોધ ઉપર ઝકતર ભાઉ દાજીની ઉલટ
તથા પુષ્પરછ. મંથાલનું જંગલ—જંગલી વાંદરા—અંખીલ કુંડનું પુરાણું
દેહેરું—તીહાં પોલી પુરાણી મુરતી આ..... ૩૮
- ઉમનાપુરનાં જીનાં દેહેરાં—મુરતી આ—તીહાંના આલીયા ખેડુતો—સેરડી
લુટવાનો હક ૪૦
- મંથાલથી કલ્યાણી રોહેર..... ૪૧
- ખીણુમાંથી ખીકટ રસ્તે પસાર થતાં ગાડીમાં બાધેલા આંચકાની મોજ
—હમારા એક દોસ્તના થયલા હાલ..... ૪૨
- લાલ પાણીના સરોવર—કલ્યાણી રોહેરની પાધર—હજારો વીખરાઈ
પોલી મુરતી આ—તીહાંના નવાબને હમારે વીરો પોલી ખખર
—હમારો પેગામ—તેનો જવાબ ૪૩
- રાત્રે ઉતારો કરવાને મળેલી જગા—ધાસ, દાણો, લાકડાં—રાત્રે હમારા
કેટલાકનો થયેલો રકાસ..... ૪૬
- કલ્યાણી રોહેરનો પોરોઢીયાનો દેખાવ—સહવારે રોહેરમાં ફરવા
નીકલવું—ટેકરી ઉપરથી કિલ્લો જોતાં થયેલો ધબરાટ અને રમુજ... ૪૭
- કલ્યાણી રોહેરની અંદરનો દેખાવ—લોકની હાલત..... ૫૨
- કલ્યાણી રોહેરની જીમા મસજીદ—તીહાંના લોકસાથે થયેલી તકરાર—
તેમની ઇંચેજ સરકાર તરફ ગેર સમજીતી—ઇંચેજ સરકારના
અદલ રાજ અને બલી નેમ વીરો હમારે કરેલો ખોલાસો..... ૫૩
- કલ્યાણી રોહેરની પશ્ચીમ તરફ ઉજડ પડેલાં દેહેરાં—મુરતીયો—
હીયાંથી પાછું ફરતાં રસ્તામાં ખીજવાર ભોગવેલી સંકટ, અને
બનેલો રકાસ..... ૫૭
- કુમકુલી—ખજુરાનું જામરું વન—પારસી માએદોને લાયકની જગા..... ૬૦
- સદાસીવપેઠ—એક ખેડુતની જીવારની ખલીમાં લાગેલી આગ—કીસમત
વીરો તેમની શીલસુફી..... ૬૧

પાનું.

- મંદીકંદી—ખુદરતી તલાવોની રાત્રની રોભા—તેમાંથી થતી બે ફાલની
ખેતી—ખજુરાનું જાળરું એક બીજું વન—ખજુરાં ઉપર ચઢવાની
રીત—હીયાંનાંતાડીખાં..... ૬૨
- પટનચેર—રોઠ પંથકીની પેહેડીવાળા કેટલાક ભાઈઓનું અને નીઝામ
હેદરાબાદના દસ્તુરજી સાહેબનું હમારી મુલાકાતે હીયાં આવવું ૬૪
- હેદરાબાદ—હુસનસાગર અને મુસી નદી—રોઠ બાપુજી વીકાજી મેહરજીનાં
મકાનઉપર કરેલો ઉતારો, રોઠ બાપુજીએ કરેલી મેહમાન-
દારી—નીઝામ સરકાર સાથે વીકાજીના ખાનદાનનો લાંબી
મુદતનો સંબંધ ૬૫
- ,, ગ્રંથકર્તાનાં મરણની જોડી ખબર મુંબઈમાં ફેલાયાથી તેવીરો
હેદરાબાદ આવેલાં પત્રોથી ખબર પડવી ૬૭
- ,, ઇંગ્રેજ રેસીડેન્ટનો મેહેલ ૬૮
- ,, આગલા વખતના એક રેસીડેન્ટે, નીઝામ પાસેથી મેહેલ બાંધ-
વાને થોડીક જગા માંગતી વેળા બનેલો એક રમુજીએહ-
વાલ—દેશી રાજાઓની અકલનો નમુનો ૭૧
- ,, રેસીડેન્ટનો મેહેલ—સીકંદ્રાબાદથી ત્રામલગીરી—હીયાંની ભા-
ડુતી ગાડીના બુબક કોચમેનો—ત્રામલગીરીમાં નીઝામના
ખરચે બંધાયેલી સુંદર મેહેલ જેવી હાસપીતલો..... ૭૪
- ,, ગોલકંડાની કબરો જોવા જવાને પાછલી રાત્રની તૈયારી—આ
વખતે હાથી ઉપર બેસી વેળા બનેલો એક ભારી રમુજી
બનાવ—હાથી ઉપર પેહેલવેહેલા બેસનારને એક ચેતવણી ૭૮
- ,, ગોલકંડાના કેટલાક મકબરાનું બયાન ૮૧
- ,, હાથીની સ્વારી ઉપરથી જોયેલો હેદરાબાદ શહેરની અંદરનો
દેખાવ, લોકના ઘરમાં માળ ઉપર બારીવાટે ધુસી જવાની
રીત, હાથી ઉપર બેસનારને સંભાળ રાખવાની ખીજ
ચેતવણી ૮૪

- હેદરાબાદ—દરબારી મુલાકાતના રવૈયા, મુલાકાત વખતનો પોશાક—સર
સાલારજંગના મેહેલમાં દાખલ થતાં આસપાસના તમાસ-
ગીરોએ હમારે સાથે મારેલી ડફાંસ..... ૮૬
- ,, સર સાલારજંગનો મેહેલ—આયના મેહેલ—પીયાલી મેહેલ—
મ્યુઝીયમ—બારદારીનો મેહેલ ૮૮
- ,, સર સાલારજંગ સાથેની મોલાકાત—નવાબ સાહેબનો દીલખુરા
તાઝીમ તવાજો—તેની બાહોશી, અરસપરસ થયેલી નવા-
જુરા ૯૨
- ,, એક ઊમરાવને તીહાંનાં લગનના સાજનનો બેવા લાયક દેખાવ ૯૫
- ,, સિકંદ્રાબાદમાં રોડ પંથકીની પેહેડીએ હમને આપેલી મેજબાની
—મીજલસનો મેલાવડો—ખાણાની ટેબલોની ગોઠવણ,
દસ્તુરજી સાહેબનું તીહાં જમવાને ખીરાજવું..... ૯૬
- ,, ધંબારની આસણી—જમવાની સફાઈ..... ૯૮
- ,, હેદરાબાદના દસ્તુરજી સાહેબ સાથે થયેલી વાતચીત—આદરોવાન
અને તીહાંના મોબેદોની દરજા ભરેલી ચાલ ચલગત ૯૯
- ,, હેદરાબાદથી રવાનગી—સાંકડાં ગાડાં—તે વખતે થયેલા ગોંધળ. ૧૦૦
- ,, હેદરાબાદની વસ્તી તથા વેપાર ૧૦૨
- હેદરાબાદથી રામરાબાદ—ખુશનુમા જંગલ—મુસાફરી બગલાઓની
ગેરસાલ હાલત—બૉયચઘનાખી વાખા ૧૦૩
- કોટાકોટથી પેબેર—જમીનની અછી ખેડણી—તાલુકાઓની આબાદી... ૧૦૪
- ,, પેબેરના રાજા રામેશ્વરરાઓ બેહારી બાધુર સાથે લીધેલી
મુલાકાત—રાજાની ચંચલાઈ અને જાહેર હીંમત—ઝકઝર
ભાઉ સાથે જાતી બેદવીરો થયેલી તકરાર—રાજાની ધણી
જબાનની માહિતગારી..... ૧૦૫
- કૃષ્ણા નદી પાર ઉતારવાના ટોપલા—આમડાંની હેડીયો..... ૧૦૮
- પોટેરગામ અને તીહાંની તાડી ૧૧૦

પાનું.

- પૌટેરથી કરનુલ--સીપાઈઓની બેપરવાઈથી હમારી ગાડીઓનું રસ્તામાં
 બુલું પડવું--રાત્રે સોસવી પડેલી હેરાનગતી..... ૧૧૧
- કરનુલ રોહિર..... ૧૧૪
- નીઝામ હસ્તક બાલાઘાટ પ્રાંતોની હાલત--ઈંગ્રેજ સરકારની જમાબંધી--
 આ જમાબંધીની, સર સાલરજંગે પીછાનેલી ખુખી; તે દાખલ કરવામાં
 વીકાજના કુટુંબીઓની નેમણુક--ઈંગ્રેજ સરકાર હસ્તક બાલાઘાટ પ્રાંતો
 થયા પછી તેમની હાલત..... ૧૧૫
- કરનુલ રોહિરના આગલા રાજવશીઓ--કરનુલ રોહિરનાં લોક--તીહાંની
 જમીન--તીહાં બંધાતી નેહર--હીંદુસ્તાનની જમીન તે ઇંગ્રેજ રાજના
 ખજાનાનો એક અખુટ ભંડાર ૧૧૬
- કરનુલયા બગા--કરનુલનાં મુસાફરી બલદના ગાડાં--ગોલકંડાની હીરાની
 ખાણનો ખેલાસો..... ૧૨૨
- બગાથી નંદીયાલ--નંદીયાલના તલાવ કીનારે મચાવેલી ગાયનની ધુમ... ૧૨૪
- નંદીયાલથી શીરવાલ, તીહાંથી ચાંગલમેરી, વડા કામાજીની ગાડીનું અજ-
 એબ રીતે ઉધું વળવું--એજ દીને એક ખીજી ગાડીનું ઉધું વળવું,
 હમારાં એક માણસના માથાંમાં સખત જખમ પડવો..... ૧૨૬
- ચાંગલમેરીથી દુમર--તીહાંથી રાજપટ--આ ઠેકાણે હમારી એક ગાડી
 રાત્રે લુટવાસાર ગાડીવાળાએ કરેલી યુક્તી--એક ગાડીવાળાને તેથી
 ખવાડેલા કોપરાંપાક--આ ગડબડમાં વધી પડેલી ગડબડ..... ૧૨૮
- પાનાર નદીમાં રાત્રે ભોગવેલું સંકટ--ગાડીનું છેક કુખી જવાપર આવવું
 --આ વખતે ટોપલાનું એજગેખી આવી પોહોચવું--રાત્રે રસ્તામાં
 એકવાર ફરી બુલાપડવું ૧૩૦
- ચીનોરથી કડપા--કડપા રોહિર..... ૧૩૨
- કડપાથી ઉંઘામીઘા--ઉંઘામીઘાનું શીવનું દેહેરું, નીરલજ મુરતીયો, તીહાંના
 લોક સાથે થયેલી તકરાર, હમો ખ્રીસ્તી પાદરીઓ છઠ્ઠે એવું
 તીહાંના લોકે સમજવું..... ૧૩૩

પાનું.

ઉંઘામીઘાથી પલમપેઘા—મધરાજનો રેલવે તે વેળા ત્રીપતી સુધી ચાલુ
થયલો હતો તે વીરો હમને આ ડેકાણે ખખર પડવી..... ૧૩૭

પલમપેઘાથી ત્રીપતી—તીહાંથી આગગાડીએ મધરાજ પોહોંચવું—આગ-
ગાડીના રસ્તાની આસપાસની રચના—મધરાજનું દબદબા
ભરેલું સ્ટેશન..... ૧૩૮

મદ્રાસ.

મદ્રાસ—સેઠ એદલજી દીનરાહ પાંડેના મકાનમાં કરેલો ઉતારો, રોક એદ-
લજીએ હમારી કરેલી અછી બરદાસ્ત, બ્રહ્મકથાઉત, તીહાંની
હવા, વાસ, રસ્તા, ગરો. બ્રહ્મકથાઉતની ધમિરતો—
યુરેશીયન લોકની વસ્તી, તેમની સંસારી હાલત—બ્રહ્મક-
થાઉતમાં આવેલી જુદી જુદી જગા, ધમિરતો, આફ્રીસો... ૧૩૯

„ મદ્રાસનો બાગબગીચાવોળો ભાગ, વીસરામવાડી..... ૧૪૨

મદ્રાસના જાહેર મકાનોની વીગત.

„ પીપલ્સ પાર્ક (પીપલ્સ પાર્કનું સાધણ પાનું ૧૯૨) ચુજરબજાર. ૧૪૪

„ મદ્રાસનું ફરવા હરવાનું મેદાન—પીવાનું પાણી, ગીંડી તે ગવર-
નરના રહેવાનાં મકાનની જગો..... ૧૪૫

„ જનરલ નીલ, તથા સર ટામસ મનરોનાં બાવલાં—મદ્રાસની
યુરોપ શાપ સાથે મુંબઈની એવી શાપો તથા દેશી પેહેડીઓનો
મુકાબલો—યુરોપીયન અને દેશી વેપારી તથા ધંધાદારી-
ઓનો મુકાબલો..... ૧૪૭

મદ્રાસની સરત—આ દીવરો તાડી ઉપર જામરો મારો—બાકુતી ગાડીયો,
સીધ્રમપો—ઝટકો ૧૫૨

મદ્રાસનો ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ કીલ્લો, દીવાદાંડી ૧૫૫

મદ્રાસનાં બારાં ઉપરનો લોઢાંનો ધક્કો—ધક્કા ઉપરની ચારીયો—કાટમારૂન
નામના દોરડાંથી સીવેલા નાહાનાં કોટીયા ૧૫૭

પાનું.

મદ્રાસની મોટી બજાર—મુંબઈની આગલી અને હવડાંની મારફોટ સાથે
કરેલો મુકાબલો—મદ્રાસના ખીજાં દેશી બજારો—ચોમાસામાં તેમ-
ની હાલત—કેટલા બજાર—દુકાનો ઉપર ધણું કરીને સ્ત્રીઓનું
ખીરાજીવું ૧૬૦

મદ્રાસની નીચાળો તથા ધરમખાતાં—પાચપા સ્કુલ—ફ્રેન્ડ-ઈન-નીડ સોસાયટી
—લેડીસ વર્કશોપ—ધી લાઇંગ-ઈન-હાસપીટલ—મેગડલન
અશાઈલમ—અનીતીનો માર્ગ છોડી નીતી માર્ગ પકડનાર સ્ત્રીઓની
બરદાસ્ત કરનાર અને તેમને ધંધે રોજગારે લગાડનારાં ધરમખાતાં
—આવાં ખાતાંઓની મુંબઈ રોહરમાં જરૂર—ચેપીરોગનાં ખાતાં
વીરો વીચાર—આં ખાતાં પાછળનો અર્થ કોણે લોકની ઉપર પડે
સબવાર છે—ચેપી રોગના ખાતાં સાથે જનાકારીથી ઉત્પન્ન થતાં
બાળકોના જીવનો બચાવ કરવાના ખાતાંનો મુકાબલો—આવાં
છેલાં ખાતાંની મુંબઈમાં જરૂર ૧૬૨

મદ્રાસની ઉદ્યોગ તથા કળા હુનર શાળા—ડક્ટર હંટરની આ ખાતાં પાછળ
જાપરી મેહનત અને ઉલટ—પ્લાસ્ટર આવ પારીસ મટોડીના
બનાવેલાં પુતલાં—દેશીઓના ચોક પુરવાના નમુના—ફોટોગ્રાફી
અને હાતથી ચીત્રો પાડવાનો હુનર—આ હુનર શીખવાને લાગેલા
દેશીઓ ૧૬૮

મદ્રાસનું સંગ્રહસ્થાન તથા સરકારી બાગ, (એનું સાધન પાને ૧૬૭ મે) ૧૭૦
મદ્રાસનાં ખ્રીસ્તી ધર્મના દેવલો—સેન્ટ મથાયસનું દેવલ—તેની અંદર કરેલી
રચના, શોભા અને ડોકાણે ડોકાણે કેત્રેલી નસીહતો—આવાં મકાનો
મુસાફરોને જોવાની અગત—એમાંથી જાણાતી દેશ દેશીઓના
સંસાર વેહવારની રીતભાંત તથા નીતી વીચાર ૧૭૧

મદ્રાસના યુરોપીયન ખંડે લોકનો મેજબાનીનો મકાન—યુરોપીયન લોકનો
કલબ હૌસ—હીયાના હમામખાતાં—મુંબઈમાં જાહેર હમામ-
ખાનાંઓની જરૂર ૧૭૩

પાનું.

- મદ્રાસ કલબ,—મુંબઈમાં દેશી કલબ અથવા મંડલીની અગત—નહી હોવાથી
 દેશી મંડલીની હાલત—મુંબઈમાં સુધારાવીશે થતા મોટા પોકાર—
 કેલવણી પામેલા દેશીઓમાં જીદાઈ, એક ખીબ વીરો બેદરકારપણું
 —કેટલાકોની ડામોડાલ ચાલ ચલગત—દેશી આગેવાનોથી કેલ-
 વણી પામેલાઓની જીદાઈ—આવું થવાનાં કારણો..... ૧૭૬
- મુંબઈમાં દેશી મંડલીની અગત—દેશી શેઠીઆઓ કેલવણી પામેલા
 ગૃહસ્થોથી જીદાઈરાખે છે એમા શેઠીઆઓની ભુલ—કેલવણી પામે-
 લાઓમાંથી સારા નરસાઓને પીછાનવાતા ગુણો—આવીરીતે પીછાન
 નહી પડ્યાથી શેઠીઆઓ તરફથી ગુજરતી ગેરઈનસાફી—બોજ, વગ
 અને માન ભરેલી મંડલી કેવી હોવી જોઈએ, આવી મંડલી ઉભી કરવાને
 શેઠીઆઓ લાયક છે અને આ કાંમ તેઓનું જ છે—શેઠીઆઓએ
 કેલવણીપામેલા ગૃહસ્થોને પોતાની સંગતમાં રાખવાની જરૂર—આ
 બંને બાજુ વચેથી જીદાઈ નીકલીજઈ મેલાપ થવાના ઉપાય... ૧૮૧
- મદ્રાસના ગારડીઓ—દેશી ખેલાડીઓને દેશીઓ તરફથી મદદની જરૂર—
 મુંબઈના નાટકોની હાલની હાલત—આવીશ દેશીઓને એક અગત-
 ની ચેતવણી ૧૮૮
- મદ્રાસની મેડીકલ કોલેજ—મદ્રાસનો પીપલ્સ પાર્ક (સાંધણ પાને ૧૪૪થી)... ૧૯૨
- મદ્રાસ—મહાબળીપુરમ—ટંકશાળ—વેધશાળા ૧૯૩
- મદ્રાસમાં માઆપ વગરનાં છોકરા છોકરીઓ સારૂ લશકરી ધર્મખાતાં—
 આવાં ખાતાં પાછળ દરજ્જાવાળી યુરોપીઅન ભણી બાનુઓની મદદ
 —આ ઉપરથી મુંબઈની દેશી ભણી બાનુઓને કરેલી અરજ
 —મોટાં માહાભારત કામો પારપાડવાને દેશી આગેવાનોની મદદની
 જરૂર—આ વીરો જીવતી સામેતીઓ—મુંબઈમાં સ્ત્રીકેલવણીનું
 મહાભારત કામ ત્રણ શેઠીઆઓની મદદથી થયું કે એપ્પલા કેળ-
 વણી પામેલાઓએ જ કીધું? પારશીઓના વારસા હીસા અને
 લગન તલાક સંબંધી જે ધારા મળ્યા છે તે કોણની મદદથી, શેઠી-
 આઓની કે એપ્પલા કેલવણી પામેલાઓની?..... ૧૯૫

પાનું.

- મદ્રાસનું સંગ્રહસ્થાન (સાંધણ પાને ૧૭૦થી). મદ્રાસને લગતી તમામ માછલી-
ઓનો એક જોવાલાયક સંગ્રહ—પુસ્તકખાનું ૧૯૭
- મદ્રાસના પારાનું જબરૂં તોફાન, જે સ્ટીમરોનું તેમાં જોખમાવું—આવાં
તોફાનમાં હમે સધળા એકાએક આવીપડ્યાથી હમે સધળાનું
અજલની અણીગેપર આવી અંચીજવું—હમારા એક મીત્રનો
અકસમાત કુખીજતાં જોદાની મેહરબાનીથી થયેલો અંચાવ..... ૧૯૯
- મદ્રાસની કેટલીક ખાવા પીવાની જીનસો—દેશી લોકનો પોશાક ૨૦૨
- મદ્રાસના રામાનુજચાર્ય, બડા ધર્મજનુની ખાહમણો—વૈષ્ણવ ખાહમણોનું
ખીજ પંથના ખાહમણો તરફ ધાતકીપણું, અદેખાઈ, વેરભાવ—
આવીશે હમેએ જોયેલો તથા હમારી ઉપર બનેલો દાખલો ૨૦૪
- મદ્રાસના કેટલાક કુવામાંથી પાણી કાઢાડવાની એક અસલી રીત—આ ઇલા-
કાના તાડ, નાગઅરી, ખજુરાં..... ૨૦૮
- મદ્રાસથી સ્ટીમરમાં કલકત્તે, સ્ટીમર ઉપર પોંહેંચ્યા પછીની હમે સધળાની
હાલત—વાહાણુ લાગાથી થતી ખેચેની—નહી લાગાથી ભાગવાતી
મજહ—કલકત્તાની ખાડી આગળ આવી પોંહેંચવું; રેતીનું મથક—
પાઈલટનું હીયાથી સ્ટીમરપર આવવું, પાઈલટથી કલકત્તાની તાજી
ખબર મળતી અથવા નહી મળવી..... ૨૦૯
- કલકત્તાનો દુરથી દેખાતો કીનારો—સાગર ટાપુઓ—હીયાં આગલા વખતમાં
થતી હીંદુઓની એક ધાતકી ક્રીયા—લખો બાલદોતા જીવનો નાશ. ૨૧૨
- કલકત્તાના મહવા અને મચ્છીમાર કોલીઓ—આ લોકનો આપણા મુંબઈના
કોલીઓ સાથે મુકાબલો—કેડગીરીથી સ્ટીમરપર આવતી ડાકખોટ,
તેમાંથી મળતા કલકત્તાના તાજા સમાચાર—કાગિલાલીની દીવાદાંડી
—કેડગીરીની પોસ્ટ આફીસ—કીચલનું મથક—સુંદરબંદની
જમીન, તેની આગલા વખતની હાલત—પોર્ટ કાનીંગ—રંગાકુલાનું
જંગલ—કલ્હી—ડાયમંડ હારખર, જકાતને લગતા અમળદારનું
હીયાંથી સ્ટીમર ઉપર આવવું ૨૧૩

પાનું.

- કલકતા, ભેંસ એન્ડ મેરીનું મથક, ખાડીનો સહથી ધાસ્તી બરેલા ભાગ—
 બે ખીજી નદીઓનું આ ઠેકાણાગિપર મળવું—ઠેકાણે ઠેકાણે દેખાતા
 મહવા, હુડીઓ—ફલટા તથા મયાપોર ગામો—ફોર્ટ ગ્લાસ્ટરનું
 મથક—બજબજનો કીલ્લો—આ કીલ્લો ઝીતવાવીરો ઈ. સ. ૧૭૯૬-
 ના સાલમાં બનેલો એક ધણોજ રમુજી અહેવાલ ૨૧૬
- કલકતા, મલીકલ મથક—ઈંગ્લેન્ડે અને વલંદાલોકની આ ઠેકાણે આગળ
 થયલી દરીયાઈ લડાઈ—ખીજાં મથકો, છેલું, ગારડનરીઅનું રલીયા-
 મણું મથક—કલકતા રોહેરની છેક નજદીક આવી પુગવું—ખીથપ
 કાલેજની સુંદર ઈમારત, કલકતાની ખોટાનીકલ ગારડનનો હીયાંથી
 દેખાતો દુરનો દેખાવ ૨૨૨
- કલકતા રોહેરનો કીનારો—ઉતારાનું મથક—દોસ્ત આશનાઓ સાથે થયેલો
 મેલાપ—ગાડીમાં બેસી રોહેરમાં દાખલ થવું—કલકતાના ખોર—
 મહેલજેવી ઈમારતોની રચના, ચૌરંગીનો રસ્તો—કલકતાના વેપાર-
 વણજની ધુમધામના ઠેકાણાં, તેમની હદ ૨૨૪
- કલકતા—ધરમતોલાનો મોહોલો—દેશી વેપારીઓની પેઢીઓનું મથક—
 કામાજીની પેઢી—આ મોહોલાની ગલીચી, મછરખાનું ૨૨૮
- કલકતા—ધરમતોલાથી કાસીપોર—કલકતાની ગીચ વસ્તીની વેહેચણી—
 જાહેર ઈમારતો—રસ્તે ચાલનારાઓને બાજુએ ખીસીજવા ગાડી-
 હાંકનારોના ચેતવણી આપવાના પોકારો, રસ્તામાં બરોબર બાજુએ
 ચાલવાના કાયદા કરવાની સુંબઈમાં જરૂર ૨૨૯
- કલકતા—કાસીપોર એક હવાવાળી જગ્યાનું મકાન, બંગલા ઉપરથી રોત્તેજોયેલો
 નદીનો દેખાવ ૨૩૧
- કલકતાના કુલપાન તથા મેવાનો વારશીક મેલો—રોડ માણિકજી રસ્તમજી
 બનાજી સાથે થયેલી મોલાકાત—હમારી મેહમાનદારી કરવાની
 તેમની ખાચરા—એશીયાટીક સોસાઈટીનું મ્યુઝીયમ તથા પુસ્તક
 ખાનું ૨૩૩

- કલકત્તાના મોહોટા ઝવેરીની દુકાન—કલકત્તાની નદીમાં તરતી માંછલી તથા
મુડદાં—બાબુ શામચરણ મલીકનો સેવન ટાંકસનો બગીચો—જીવાન
બાબુઓની ખાશા પીણાની વલણ..... ૨૩૬
- કલકત્તા—બાબુ રાજેન્દ્રલાલ મલીકનો બાગ બગીચો—જોવાળેગ પુતલાં તથા
જીવતાં અને ૩ ભરેલાં પક્ષીઓનો એક અછો સંગ્રહ ૨૪૦
- કલકત્તામાં શેઠ મણિકજી રસ્તમજી બનાજીએ કરેલી પેશાગત તથા બર-
દાસ્ત, તેવણની એક ગ્રહસ્થ તરીકેની લાયકી, મીલનસારી, અને
પુશ્પ સ્વભાવ—મી. આપકાર વેપારી સાથે થયેલી મોલાકાત—
કલકત્તાના પારસી વેપારીઓ સાથે થયેલી હમારી મુલાકાત—કલ-
કત્તાના પારસી વેપારીઓ વીશી વીચાર—તેમનો ઉદ્ધયોગ, હીમત,
સંસારી હાલત, કુટુંબ સાથે રહેવાની જરૂર ૨૪૧
- કલકત્તાના ભાડુતી ગાડીવાળા, ખરા બુબ્બો—હમારી ઉપર ગુજરેલો એક
અહેવાલ—ફીમિસનોની લાડજ—પ્રેસીડેનસી કલેજ ૨૪૪
- કલકત્તાના પારસી વેપારીઓએ હમને આપેલી જીઆફત, દેશી નાચ ૨૪૭
- કલકત્તાનો સરકારી મેહલ, તેની રચના, મેહલના બુલંદ દરવાજાઉપરનું એક
જખરા સીંહનું બાવલું, તે બાવલાંની ખુબી ૨૪૮
- ખીનારસના રાજ સર દેવ નારણસીંગ સાથે થયેલી ઓલખાણ—રાજના
મકાનપર જઈ કરેલી મુલાકાત, રાજનું પારસીઓ વીરો સાહે મત,
રાજનું ખર્ચ મોહોટું દીલ, રાજના અચ્ચબ્ચાં મરણની દીલગીરી
ભરેલી નોધ ૨૫૦
- કલકત્તાની ટંકશાળ—મીનાબજાર—તીહાં ભેગાં થતાં દેશે દેશનાં લોક..... ૨૫૨
- કલકત્તાનું ચાંડ, હવા ખાવાનું મેદાન—બાબુઓના પેશાક તથા ઝનાની
રૈવાજ સાથે મુંબઈના જીવાનોના પેશાક અને જાહેરમાં ફરવા-
હરવાની રીતભાંતનો મુકાબલો—મુંબઈના જીવાન સાહેબોને એક
વીચાર કરવાળેગ મુચના અથવા ચેતવણી ૨૫૩

પાનું.

- કલકત્તા શેહરનો સહવારનો દેખાવ—અપ્પશસ માંગવાનો એક કંટાળાભરેલો
રવેયો ૨૫૫
- કલકત્તા,—જેલ,—એક્સચેન્જ હાલ—અપ્રીમનાં લીલાઉનો અહેવાલ—આક-
ટરલોની માન્યમેન્ટ,—મહમદન કલેજ—મદરેશા..... ૨૫૭
- કલકત્તા—બ્રહ્મો સમાજ પંથ, તેમની એક મીજલસમાં હમારું હાજર થવું,
તીહાંનો અહેવાલ—બ્રહ્મો સમાજ વીશે હમારું આધીન મત..... ૨૫૯
- હલકત્તા—ફોર્ટ વુલીયમનો કોલો—કલકત્તાનું પીવાનું પાણી—પ્રીનસેપ્સ ઘાટ
—(બોટાનીકલ ગારડન) સરકારી મોહોટો બાગ, તેની અંદરની જોવા
લાયક રચના, આખી પૃથ્વીના ઝાડપાનના નમુનાનો એક જોવાલાયક
સંગ્રહ, તીહાં આશાએરા લેવાના મકાન, બાગમાં મુકેલાં બાવલાં,
રાકસ બર્ગનું બાવલું, તેની ઉપરનો નશીએતભરેલો લેખ ૨૬૧
- બેચ્યુન ફીમેલ સ્કુલ—કલકત્તાની દેશી સ્કોલવર્ણી સાથે મુંબઈની દેશી સ્ત્રી-
કેલવર્ણીનો મુકાબલો—મુંબઈમાં સ્કોલવર્ણીવીરો દેશી લોકનું હજુર
નારાજપણું—સ્કોલવર્ણીમાં હજુર ખામી—કલકત્તાની જનાના
કેલવર્ણી—કલકત્તાની કેટલીક કેલવર્ણી પામેલી દેશી સ્ત્રીઓ,
તેમની મનશકતી—મુંબઈની દેશી સ્ત્રીઓને આઉપરથી એક
ચેતવણી ૨૬૭
- કલકત્તાના ડાક્ટર ડફની હમારી સાથે થયેલી મોલાકાત—ડાક્ટર ડફનું કલક-
તાના દેશી બાબુઓ વીશે મત—કેલવર્ણી, એજ હીંદુસ્તાનના દેશી-
ઓની આઈંદે આબાદાનીનો પાયો છે—કેલવર્ણીથી દેશીઓના મન-
ઉપર ઉપજતી અસર—કલકત્તાના બાબુઓની મનશકતી વીરો ડાક્ટર
ડફનું મત—ખાણા પીણાની બાબદ તરફ બાબુઓની ધાસ્તી ભરેલી
વલણ—બ્રહ્મો સમાજ વીશે અત્રે ડાક્ટરે કરેલો ઇશારો,
બાબુઓની પેઠે મુંબઈના કેટલાક હીંદુઓની બાટલી તરફ ફરતી
વલણ ૨૬૯

પાનું.

કલકત્તાના પારસીલોકનું આદરીયાન—તેની આસપાસ આરસ્તગી વધારવાની જરૂર—કલકત્તાનો ખાલીયાઘાટ તે હીંદુઓના મુડદાં ખાલવાની જગા —આ ડોકાણાંઉપર થતું નીરદયપણું અને ચાલતી બાબુઓની એક ધાતકી રસમ—જીવતાં જીવત ગંગાનદી કીનારે આવી મરણ- પામવાથી સ્વર્ગ મળી શકેછે, આ વીરો કેટલાક હીંદુઓના તરેવાર વીચાર—ડાકટર ભાદ્રાએ એક દરદીની આ ડોકાણાંઉપર કરેલી તપાસ, અને તેનો અહેવાલ—ખાલીયાઘાટઉપર એક લાયક હાસપીટલ બાંધવાની જરૂર તથા તે વીરો એક સુચના—પારસીઓનું દખ્ખું—ઈસ્ટરન બંગાલ રેલવે સ્ટેશન ઉપરની ગ્યાસલાઈટ—હમો સધળાનું અન્ને થયલું તોલવજન ૨૭૧

કલકત્તા — ક્રીચર્ચ અસેમબ્લી સ્કુલ, તીહાંના નીશાળીયાઓને મળતી ધર્મસંબંધી કેલવણી—તેની અસર—મેટકાફ હાલ—આ ઇમા- રતમાં કરેલો બાગયત અને ખેતીવાડીના કામને લગતી જીનસાનો એક ઉત્તમ સંગ્રહ..... ૨૭૬

કલકત્તા—માહા કાલીનું દેહેરું—પરજ્ઞાતવાળાઓને અંદર જવાની મનાઈ— કેટલેકમુધી હમો અંદર દાખલ થઈ જોયેલો અહેવાલ—તીહાં મળેલી કેટલીક અંનીતીબરેલી સ્ત્રીઓ—દેહેરાંની આસપાસની રચના— માહાકાલીના ભક્તોને માસ ખાવાની અને દારૂપીવાની છુટ—કલકત્તા શેહરના નામની ઉત્તપત્તિ ૨૭૮

કલકત્તામાં વરસાદનું પડવું—આવા હીગામમાં કલકત્તા શેહરનો દેખાવ— કલકત્તાની મોહોટી મારકીટ—તેની અંદરની રચના ૨૮૧

કલકત્તા—બેચુન સોસાઈટીમાં મળેલી એક જાહેર સભા,—તીહાંનો અહે- વાલ—સભાની આખેરીએ ડાકટર ડફે આપેલી બાબુઓને ત્રણ શબ્દની નશીહત,—મુંબઈવાળાઓને એ ઉપરથી એક ચેતવણી..... ૨૮૩

પાનું.

કલકત્તાથી હૌરા સ્ટેશન-હૌરાથી સીરામપોર—મંદરનગરથી બરદવાન—હીયાં-
 મુઘી જમીન સલગ સપાટ અને ખેતીવાડીથી બરપુર—પાનાધરથી
 રાણીગંજ—જમીનનો બદલાયજો દેખાવ—ટેકરા, કુંગર, ખડકની
 અને પાહાડી જમીન—ખીયાખાંત જંગલ—રાણીગંજની જંગલી
 હાલત—ખાવાખીવાની જીનસની તંગી—હીયાંની એકા નામની
 બાકુતી ગાડી—હીયાંની પાલકી, હમણો, તેમનું ગાયન ૨૮૫

રાણીગંજની કોલસાની ખાણ—ખાણની અંદર ઉતરવાનો રસ્તો—હવા અને
 રોશની દાખલ કરવાના માર્ગો—ખાણુ ખાદવાની રીત—અંદર કામ
 કરનારા મજૂરો—સંથાલ જાતના સ્ત્રી પુરુષ મજૂરો—જંગલી લો-
 કમાં ગાયન—કીબલુકનૈયાનું નામ એકજ રીતે આખી હીંદુસ્થાનમાં
 જગેજગ પ્રસિદ્ધ થયલું—પેલેલાં પુરતકની સમાપ્તિ ૨૮૬

ચિત્રોનું સાંકળિયું.

પુસ્તક પેહેલું.

૧. હિંદુસ્થાનનો નકશો જેમાં મુસાફરીનો માર્ગ અને વલણ બતલાવી છે.....	}	શુરૂઆત માં.
૨. શાહજહાદ આલફ્રેડ ડ્યુક આફ્ટર એડીનબરોનું ચિત્ર.....	„	
૩. મુસાફરી કરનાર ગૃહસ્થોનું ચિત્ર.....	પાનું	૧
૪. લાંબી મુસાફરીની બળદની ગાડી.....	મધરાજ.	૧૨૨
૫. મધરાજ રેલવેના છેડાનું સ્ટેશન.....	„	૧૩૯
૬. સર ટમસ મનોરો. (કાસાનું આવલું).....	„	૧૪૮
૭. શીગરાંમ પો ભાડુતી ઘોડાની ગાડી.....	„	૧૫૩
૮. ઝટકો ભાડુતી બળદની ગાડી.....	„	૧૫૪
૯. વેપરીનું દેવળ.....	„	૧૭૧
૧૦. કુણાબી અને તેની આમ્મી.....	„	૨૦૩
૧૧. અંગાલાની બેંક.....	કલકત્તા.	૨૩૦
૧૨. કલકત્તાનો ક્લિફ, ફોરટ વુલીયમનો દેખાવ.....	„	૨૪૮
૧૩. સરકારી મેહેલનો દરવાજો.....	„	૨૪૯
૧૪. લારડ હારડીજનું આવલું.....	„	૨૫૦
૧૫. આફરલોની માન્યુમેન્ટ, કલકત્તાની દીવાદાંડી.....	„	૨૫૭
૧૬. પ્રીનસેપ્સ ઘાટ.....	„	૨૬૨
૧૭. ઇડન બાગમાં આસામ્બેરા લેવાનાં મકાન.....	„	૨૬૪
૧૮. ચીનાઈ ચૈતકનું દેહેરું, ઇડન બાગમાં.....	„	૨૬૫

પુસ્તક બીજું.

૧૯. દીલખુશા.....	લખના.
૨૦. મારટીનીયર.....	„
૨૧. ગોમતી નદીનો દેખાવ.....	„

૨૨. છતર મંજુલનો નદી ઉપરથી દેખાવ. લખનૌ.
૨૩. છતર મંજુલનો દેખાવ પસચીમ તરફથી..... ”
૨૪. છતર મંજુલ..... ”
૨૫. ખુરશેદ મંજુલ..... ”
૨૬. ફેસર બાગનો દરવાજો..... ”
૨૭. બેકીગાર્ડનો દરવાજો..... ”
૨૮. રેસીડેન્સી..... ”
૨૯. રેસીડેન્સી..... ”
૩૦. મોઝા હિમામબારાનો દરવાજો..... ”
૩૧. હોસીનાબાદનો દરવાજો..... ”
૩૨. હોસીનાબાદની કબરઘા..... ”
૩૩. નદી ઉપરથી દેખાતો આગરાનો કીલ્લો..... આગરા.
૩૪. આગરાના કીલ્લામાંનો મેહેલ..... ”
૩૫. જુહાનગીરી મેહેલ..... ”
૩૬. માતી મસજીદ..... ”
૩૭. તાજનો સાંભો દેખાવ..... ”
૩૮. તાજનો નદી ઉપરથી દેખાવ..... ”
૩૯. નદીની બાજુએથી દેખાતો તાજ..... ”
૪૦. પેરાન મેહેલ ઉપરથી દેખાતો તાજ..... ”
૪૧. તાજમાંની કબર ઊપર સંગેમરમરની જાલી..... ”
૪૨. કબર ઊપરના શૈનકદાર જવાહરનાં કુલો..... ”
૪૩. કબર ઉપર શૈનકદાર જવાહરનું ઝાડ..... ”
૪૪. તાજ મેહેલ..... ”
૪૫. તાજ મેહેલનો દરવાજો..... ”
૪૬. તાજના દરવાજાનો બાજુનો દેખાવ..... ”
૪૭. સીકંદરા આગળ શાહાનશાહ અકબરની કબરઘા..... ”
૪૮. સીકંદરા આગળ અકબરની કબરઘાની અંદરનો દેખાવ..... ”
૪૯. ફતેપુર સીકરીનો દરવાજો..... ”

૫૦. પીર ઝોલીયા સલીમની કબરધાનો દરવાજો..... આગરા.
૫૧. ઇતિમદઊદ દોલાની કબરધા ”
૫૨. લાહોર દરવાજાનો મેહેલ..... દિલ્લી.
૫૩. કાશ્મીર દરવાજો ”
૫૪. સીલીમગઝ અને મેહેલ..... ”
૫૫. જુમ્મા મસજીદ..... ”
૫૬. મહમદ તખલખની કબરધા..... ”
૫૭. શીરોજરાહાની લાટ..... ”
૫૮. કુતબ મીનાર..... ”
૫૯. દરવાજો તથા લોખંડી સ્થંભ..... ”
૬૦. સફદર જંગની કબરધા..... ”
૬૧. દિલ્લીનો માજી રાહાનરાહ ”
૬૨. અકબરરાહ. ૧૮૩૬ ”
૬૩. મીરજાં સલીમ માજી રાહાનો છોકરો ”
૬૪. મી. ફરેજના ખુન માર ફાંસી ગયલો રામશુદીન..... ”
૬૫. બેગમ સોમબેર ”
૬૬. ખુરાશે સાહેરની કબરધા..... ”
૬૭. મજમુદીન ઝોલીયાની કબરધા ”
૬૮. પીર સલીમની કબરધા ”
૬૯. હુમાયુન પાદરાહાની કબરધા ”

C O N T E N T S.

	PAGE
The importance of travelling, how it should be performed	1
The Visit of His Royal Highness Prince Alfred to this City	2
Dedication of this work to the Prince	4
Practice of British Political Officers accompanying Native Princes and Chiefs in their tours or movements. The good object and reason of this practice explained	5
The origin of the Journey ; the Gentleman initiating the undertaking ...	6
Bombay to Poona and Sholapoor	9
Old station of the G. I. P. Railway at Campooli ; amusing episodes which followed the arrival of passenger trains at the station in those days ...	10
Cold season at Poona, means employed to sustain its effects	12
Aspect of the country along Railway lines after leaving Poona Station towards Sholapoor	13
Town of Sholapoor, its appearance, people, their condition and trade.....	16
Sholapoor to Naldroog ; cunning and deceit played by bullock-train drivers at each halting-place called bullock-chowki.....	20
The Fort of Naldroog ; the river Bori, the Páni Mahal, or Palace in water.	21
Construction and internal arrangement of the Páni Mahal, a concealed abode for rest and sensual enjoyment of some of the former Nawabs ...	26
Towers of the Fort of Naldroog	32
Naldroog to Secandrabad ; —intermediate halting-stations, traveller's bangalows	34
Omargam, a village with a temple containing indecent sculptured images.	35
Our arrival at the Traveller's Bangalow at Manthal ;—excellent milk, curd and butter of this place ; mental depiction of dawn at Manthal ...	36
Dr. Bhau Daji's zeal and inquiries respecting Antiquities ;—the wilder- ness of Manthal ; its wild monkeys ; an old temple called Ambil Koond ;—broken and entire stone images scattered about the temple .	38
Old Temples at Omnapoori, stone images ; ignorance of ryots respecting some of their rights under British Government ; supposed right of British officials to take sugarcane by force from poor ryots' fields ! ...	40
Manthal to Callianee	41
Peculiar pleasure felt in sustaining terrible shaking and jolting in tra- velling carts, while passing over a broken path in a ravine. One of our party coming to grief, producing great merriment.....	42

	PAGE
Red lakes at the environs of the Town of Callianee, thousands of stone images scattered about. Intimation of our arrival sent to the Nawab (Governor) of the Town. His reply	43
Lodging for the night given to us by the authorities of the Town! ; grass, gram, firewood supplied to us! ; amusing episodes of our friends at night	46
Aspect of the Town at the dawn of the day ; our early promenade in the Town. Sensational gathering of people while we were looking at the Fort from the top of a hill through telescopes, and sketching!	47
Aspect of the interior of the Town ; condition of the inhabitants	52
Jumma Masjid of the Town, discussion with the people living in it ; gross ignorance of the natives respecting toleration of religious beliefs by the British Government. Our satisfactory explanation as to the justice of the British administration and good faith towards its subjects.	53
Ruined temples on the west of Callianee ; images of gods and goddesses lying about the temples ; some more amusing episodes during our return from these ruins to our halting-place	57
Koom Koolee ; an extensive forest of date-palms ; a most delightful place for picnic entertainments for Parsee Mobeds (priests)!	60
Sadāsiva Peth ; sudden conflagration in a barn of juwaree (millet) belonging to a poor ryot ; our assistance in putting out the fire ; philosophy of the ryots about <i>fortune</i> and <i>misfortune</i>	61
Nandi Kandi.—Grand sight seen at night round natural lakes ; water of these lakes used in irrigation ; production of two crops in a year ; another very extensive forest of date-palms ; the mode of climbing up these trees ; the toddy-drinkers of this place	62
Patancherloo.—Interview at this place with some of the members of Messrs. Panthakee's firm, merchants at Secandrabad, and the High Priest of the Parsees at Nizam Hyderabad	64
Hyderabad.—Hoosensagar and the river Moosee ; our lodgings at Mr. Bapoojee Viccajee Meherjee's residence ; hospitality of Mr. Bapoojee ; long friendship and connection of Mr. Viccajee's family with the Government of His Highness the Nizam	65
Receipt of letters at Hyderabad, announcing false tidings having been spread in Bombay of the death of the author!	67
Palace of the British Resident at Hyderabad	68
Humorous account of an interview of one of the English Residents with one of the former Nizams, asking from His Highness the grant of a small plot of ground to build his residence upon ; specimen of the Nizam's intellectual capacity displayed at this interview	71

	PAGE
The Resident's palace ; Secandrabad to Trimalgiree ; stupid coach-men of public conveyances of this place ; palatial hospitals at Trimalgiree constructed by the Nizam's Government for British Troops	74
Very early morning preparation to visit the Tombs at Golconda ; a highly amusing episode one of our party riding an elephant for the first time in his life ; a hint or a lesson to those who ride an elephant for the first time	78
Description of some of the Tombs and Shrines	81
Hyderabad.—Internal view of the city of Hyderabad as seen from an elephant-ride ; how intrusion is effected into the houses of people through windows, from the back of elephants ; another precautionary hint to elephant-riders	84
Hyderabad.—Usages of Court interview ; dress for the occasion ; fibs uttered in our praise by idle spectators on our entrance into the Palace gate of His Excellency Sir Salar Jung	86
Hyderabad.—The palace of His Excellency ; the palace of mirrors ; the palace of porcelain cups and saucers ; museum ; the palace of twelve gates ; hunting forest of His Excellency	88
Hyderabad.—Interview with His Excellency Sir Salar Jung ; courteous and pleasant demeanour of His Excellency ; long conversation ; his intelligence of very high order ;—interchange of presents	92
Hyderabad.—His Excellency placing at our disposal his private apartments in his palace for witnessing a very interesting wedding procession, which was to pass by the palace gate, on the occasion of a marriage in a nobleman's family at Hyderabad on the evening of our visit	95
Hyderabad.—We were entertained at dinner by the firm of Messrs. Panthakee at Secandrabad ; large assemblage of friends and acquaintances ; arrangements of the dinner-tables, the High Priest of the Parsees of the place, presiding on the occasion	96
Hyderabad.—Gumbhar Dinner (Parsee religious feast) at Hyderabad ; cleanliness observed at the dinner-table	98
Hyderabad.—Conference with the High Priest of Hyderabad ; Parsee fire-temple at this place ; strict discipline and excellent deportment of the Priests of the temple	99
Hyderabad.—Departure from ; confusion and bustle on the occasion ; narrow travelling carts	100
Hyderabad.—Population and trade of the City	102
Hyderabad to Shamshabad ; delightful jungles full of game ; dilapidated condition of travellers' bangalows on the route—without any furniture, and at some places even without a piece of matting for travellers to lie down on !	103

	PAGE
Kota Kota to Pebare ; excellent irrigation ; flourishing condition of the Talookas between this limit	104
Pebare.—Interview with His Excellency Rameshvarrao Behári Báhádoor, the Raja of Pebare ; high intelligence and public spirit of the Raja ; a short smart discussion between His Excellency and our esteemed friend Dr. Bhau Daji relating to Hindu caste system ; His Excellency's linguistic attainments	105
Floating baskets used as boats for crossing the river Krishna.....	108
The village of Poutare and its toddy !	110
Poutare to Karnool ; our party falling astray at night, owing to the indifference of sepoy who acted as our guides ; inconvenience and privations we had to endure on the occasion, without food and bedding, for the whole night	111
The Town of Karnool	114
Condition of Balaghaut district when under the Nizam's jurisdiction ; Land Revenue system of the British Government ; adoption of this excellent system by the discerning Minister of the Nizam in his own territories ; assistance rendered by the members of Mr. Viccajee's family in working and carrying out the system in the dominions of the Nizam ; flourishing condition of Balaghaut districts under the British rule	115
The Dynasty which reigned formerly over Karnool ; inhabitants of Karnool ; its soil ; its canal for irrigation works ; the soil of India, an inexhaustible treasure of the British Government	119
Karnool to Baga ; travelling bullock-carts of Karnool ; the right place of the so-called "Golconda diamond mines"	122
Baga to Nandiál ; musical party on the margin of a lake at Nandiál ...	124
Nandiál to Shirwal ; thence to Changalmerry ; a sudden surprising upset of Mr. Camajee's cart ; another similar accident on the same day, one of our servants wounded severely in the head	126
Changalmerry to Dooar, thence to Rajapat ; intrigue and plot of our cartmen to rob our party at night ; thrashing given to one of them on the occasion ; misunderstanding arising out of this unfortunate event among our party	128
Danger to which we were exposed at night in crossing the Pannar river ; our cart very nigh sinking ; unexpected arrival of basket-boats ; our party again falling astray that night from want of a proper guide.....	130
Chinore to Cuddapa ; town of Cuddapa	132
Cuddapa to Ontamita ; temple of Shiva at Ontamita ; obscene images at the place ; discussion with the people living there, they believing us to be Christian Missionaries !	133

	PAGE
Ontamita to Palampetá ; we were informed at this place that railway line from Madras was open up to Tripatty, hence our march from Palampetá to Tripatty ; thence by railway to Madras ; aspect of the country along the line ; splendid and imposing Madras terminus station.	138

MADRAS.

Madras ; our lodging at Mr. Edaljee Dinshaw Panday's residence in Black Town ; Mr. Edaljee's hospitality ; Black Town ; its air, smell, roads, gutters ; houses in Black Town ; Eurasian population ; their social condition ; various buildings and offices in Black Town	139
Vesurwady ; the part of Madras under garden cultivation	142
People's Park (continuation of this subject at page 192), Gujar Bazar...	144
The Promenade ; drinking water ; Gindee, the Governor's residence.....	145
Statue of General Neill, of Sir Thomas Munro ; comparison of Madras Europe-shops with those of Bombay ; of European with Native merchants and traders	147
Madras races ; large consumption of toddy on this day ; public conveyances, Shigrampo (four-wheel horse-carriage), Zatká (single-bullock two-wheel carriage)	152
Fort St. George ; the Lighthouse	155
Madras Iron pier ; cranes over the pier ; Katmaroon, small rope-sewn canoes	157
Madras big market ; this compared with the former and present Bombay markets ; Native bazars ; their condition in rains ; Cutwal bazar ; shops managed by women in Madras	160
Madras ;—Schools and Charitable Institutions ; Pachapa Schools ; Friend-in-Need Society ; Ladies' Workshop ; the Lying-in-hospital ; Magdalene Asylum, an institution established to afford refuge and protection to such females as having strayed from the path of virtue are desirous of leading a better life ; necessity for the establishment of similar institutions in Bombay ; our views relating to the department working under the Contagious Disease Act ; its Lock Hospital ; on what class of people the burden of maintaining such a department ought <i>justly</i> to fall ; Lock Hospitals compared with Foundling Hospitals, (institutions to save the lives of illegitimate children) ; necessity for establishing a Foundling Hospital in Bombay	162
Madras ;—School of Industry and Art ; Dr. Hunter's labour and zeal in the successful working of this institution ; images of plaster of Paris ; a collection of nearly 1,000 specimens of figures and various representations which are drawn on the threshold or doorsill of Native houses ; arts of photography and drawing ; Native students of these arts	168

	PAGE
Madras ;—Museum and Government Gardens (continuation of the latter at page 197)	170
Christian Churches ; St. Matthias' Church ; its internal arrangement, ornament, precepts and admonitions engraved on tombs in various places ; importance of visiting and observing such sacred buildings by travellers ; knowledge derived from these, of the social manners, customs, and morals of the people of different countries	171
Madras ;—The Banqueting Hall ; Club-house ; its baths ; necessity for public baths in Bombay	173
Madras ;—Necessity for a Native Club or Society in Bombay ; condition of Native society without such a social bond ; loud and tall talk about reform in Bombay ; want of unanimity among the educated class of natives ; their indifference towards one another ; want of correct principles in some of them ; alienation of the leading members of the Native community from the educated class ; causes which led to this alienation.....	176
Madras ;—Necessity for a Native Society in Bombay, continued ; errors of the Native leaders in alienating themselves from the educated class ; they do not know the good from the bad, amongst the educated class ; Injustice to the educated, from want of such discerning powers ; what kind of society it should be, which ought to possess dignity and influence, and command respect from the people ; the leading members of our Native community are quite competent to organize such a society, and it is their duty that they should ; importance of associating educated gentlemen with themselves ; remedies suggested for the removal of the causes of alienation, and for effecting a union between the two parties	181
Native jugglers of Madras ; Native artists who exhibit legerdemain feats and athletic performances deserve support and encouragement, particularly from the Native public ; character of theatrical representations and performances of the present day, in Bombay ; an important and serious warning to our countrymen on this subject	186
Madras Medical College ; People's Park (continuation from page 144) ..	192
Madras ;—Mahablipooram, or the Seven Pagodas ; the Mint ; the Observatory	193
Madras ;—Military Orphanage ; support and encouragement given by European ladies of rank and position to such institutions ; an appeal to the Native ladies of rank in Bombay on this subject ; necessity for support and encouragement from the leading members of the Native community to the educated class for the successful carrying out of works of great importance and reform ; living instances bearing testimony to	

	PAGE
this fact ; How did the Parsees obtain the Marriage and Divorce and Succession Acts ? was it by the aid of the Native leaders of the community, or by the effort of the educated class only ?	195
Madras Museum (continuation from page 170) ;—very interesting collection of nearly 500 species of fish ; collections of minerals, rocks, fossils, coins, weapons, arms, and instruments used by various nations, all scientifically classified and arranged by Capt. Mitchell, the Curator of the Museum, who is himself, as it were, a repository of information in natural science ; Library in the Museum	197
Gale at Madras on the evening of our embarking on the mail steamer going to Calcutta ; stranding of two steamers in the gale ; our boat overtaken in it ; narrow escape of our boat from sinking ; providential escape of one of our party from a watery grave	199
A few remarkable preparations for the table at Madras ; dress of the natives ; the Hindoo Brahmins of Madras ; a fanatic sect of them called Rámánoojácharia ; envy, revenge, and cruelty of Vyshnow Brahmins towards Brahmins of other sects ; instances of such cruelty witnessed by our party	204
A peculiar mode of drawing water from some of the wells at Madras ; the date palms, the palmyra palms, and the cocoanut palms of this place	208
Madras to Calcutta by the P. & O. Co.'s mail steamer ; condition of our party on board ; sea-sickness ; excellent enjoyment of comforts on board if not liable to sea-sickness ; reaching the Sandheads and going up the Hoogly ; coming of the pilot on board the steamer ; fresh news from Calcutta, if the pilot is communicative	209
First glimpse of the shores of Calcutta from a distance ; Saugor Islands ; cruel ceremony performed by the Hindus at this place in former times ; destruction of a hundred thousand children on this spot.....	212
Calcutta fishermen and their crafts ; comparison of Calcutta and Bombay fishermen ; boarding of Kedgerree Dák-boat or Post-Office-boat with fresh news from Calcutta ; Cowkalee Lighthouse ; Kedgerree Post Office ; Mud Point ; the Soonderbunds ; its former condition ; Port Canning ; jungle of Rangafulla ; Calpee ; Diamond Harbour ; a Custom officer boards the steamer at this place	213
Calcutta ; James and Mary Points ; the most dangerous part of the river navigation ; confluence of two other rivers at this place ; country boats and crafts are now seen scattered about in various places ; Fulta village and Miapoore station ; Fort of Gloster ; Fort of Budgebudge ; an amusing story relating to the taking of this fort in the year 1796 by the British	216

	PAGE
Calcutta ; “Malical” or “Melicholy” Point ; naval engagement between the English and the Dutch trading vessels at this place in 1759 ; several other points ; last of all, Garden Reach, nearest point to Calcutta ; handsome edifice of Bishop’s College ; distant view of the Calcutta Botanical Gardens	222
Calcutta ; Landing-place at Calcutta ; meeting with friends and acquaintances ; a drive in the city ; Boras or long plums (<i>Zizyphus vulgaris</i>) of Calcutta ; palatial edifices ; Chowrangee Street ; limits of commercial and business part of Calcutta.....	224
Calcutta ; Dharamtolla Street ; Native mercantile firms and offices ; office of Messrs. Cama and Co. ; filthy condition of this street ; a regular den of gnats or musquitos!	228
Calcutta ; Dharamtolla to Cossipore ; division of the people living in Calcutta ; public buildings ; peculiar warning shouts of coachmen and drivers of conveyances to wayfarers to walk aside on public roads ; necessity for introducing into Bombay, laws relating to walking on public thorough-fares	229
Calcutta ; Cossipore a fine airy locality in Calcutta ; night-scene on the river observed from the Bungalow	231
Calcutta ; Flower-show ; interview with Mr. Maneckji Rustomji Banaji ; the Library and Museum of the Branch of the Royal Asiatic Society .	233
Calcutta ; the richest jeweller’s shop, (Hamilton’s) ; fishes and floating dead bodies of people in the river ; Baboo Sam Charan Malick’s Gardens at the Seven Tanks ; tendency of the young Baboos in matters relating to eating and drinking	236
Calcutta ; Gardens of Baboo Rajindralal Malick ; choice collection of European statuary ; living and stuffed collection of some of the prettiest birds	240
Calcutta ; Hospitality and attention shown to us by Mr. Maneckji Rustomji Banaji ; his gentle demeanour, affability, and pleasant disposition ; interview with Messrs. Apcar, Armenian merchants ; also with the Parsee merchants of Calcutta ; their energy, their spirit of enterprise, their social condition ; necessity for living with their families in Calcutta	241
Calcutta ; Drivers of public conveyances a stupid class of people ; personal experience of one of them ; Freemasons’ Lodge ; Presidency College	244
Calcutta ; Entertainment given by Parsee merchants ; Native dance.....	247
Calcutta ; Government House ; a figure of a terrible lion standing on its magnificent gateway ; British justice, mildness, and power are fully displayed in that figure.....	248

	PAGE
An introduction to Raja Sir Dave Naransing of Benares ; visit paid to the Raja at his residence in Calcutta ; high opinion of the Raja about the Parsees ; the true generous heart of the Raja ; melancholy notice of the sudden death of His Highness.....	250
Calcutta ; the Mint ; Cheena Bazar ; gathering of people of almost every country in Asia at this place.....	252
Calcutta ; the Strand, an excellent promenade ; dress of the young Baboos, and their zanana custom (not allowing females to appear in public), compared with the dress and demeanour of Young Bombay ; a hint or suggestion to Young Bombay worthy of their consideration ...	253
Calcutta ; Morning aspect of the City ; an annoying custom of servants of Gentlemen asking for Bakshish (presents of money) from every visitor.....	255
Calcutta ; Jail ; Exchange Hall ; Government opium sale ; Ochterlony Monument ; Mohamadan College or the Madrassa	257
Calcutta ; Brahamosamaj (a modern sect or society of Hindus) ; account of a visit to one of their meetings for worship ; our humble opinion of the Brahamosamaj.....	259
Calcutta ; Fort William ; drinking-water of Calcutta ; Prinsep's Ghaut ; Government Botanical Gardens, in which are found plants and trees of almost all the quarters of the globe ; refreshment-rooms in the Gardens ; epitaph on statue erected to Roxburgh	261
Calcutta ;—Bethune Female School ; Female education in Bombay compared with that of Calcutta ; indifference for female education still prevails among the Native community of Bombay ; Female education not yet thoroughly introduced ; Zanana education in Calcutta ; some highly spoken-of educated Native ladies of Calcutta ; their mental abilities ; a hint to the Bombay Native ladies on the subject	267
Calcutta ; an interview with the Rev. Dr. Duff ; opinion of the Rev. Missionary about Calcutta Baboos ; education, after all, is the fundamental source of the future prosperity of India and of its natives ; effects of education on the minds of the natives ; Dr. Duff's opinion about the mental capacity of the educated Baboos ; dangerous tendency in matters relating to their eating and drinking ; tendency of some of the young Bombay Hindoos towards the bottle ; Dr. Duff's opinion about Brahamosamaj	269
Calcutta ;—Parsee Fire-temple ; necessity for a more elegant and pleasant accommodation round the sacred place ; Balia Ghaut, Hindu burning-ground ; a very cruel and revolting custom or practice still followed by the Baboos on this ghaut ; Hindu belief of securing eternal bliss, "to die on the banks of the river Ganges, and to be there before the last	

	PAGE
spark of life becomes extinct ; " various doctrines relating to this belief ; medical examination of a dying patient at this place by Dr. Bhau Daji ; necessity for building an hospital for the dying sick on the burning- ghaut ; Parsee tower of silence (place for the disposal of their dead).	271
Calcutta ;—Free Church Assembly Schools ; religious education given to the pupils ; its effects and results ; Metcalfe Hall ; its museum of seeds and fibres, and a collection of agricultural and horticultural implements.....	276
Calcutta ;—The temple of the goddess Maha Kali ; none but the Hindoos allowed entrance to the shrine ; permission granted to our party to enter the temple within a certain limit ; an account of what we saw therein ; presence of unchaste women at this place ; appearance of the surrounding scene ; Hindoo votaries of the goddess Kali privileged to eat animal flesh and drink spirituous liquors ; origin of the name of Calcutta from the name of this temple	278
Calcutta ;—A downpour of rain ; appearance of the streets, people, and houses at this time ; Calcutta markets ; its internal view	281
Calcutta ;—A public meeting at the Bethune Society ; advice and exhorta- tion from the Rev. Dr. Duff to the Baboos on this occasion ; the three words of exhortation " <i>deeds, not words</i> ;" a lesson for the educated class of Bombay.....	283
Calcutta ;—Our arrival at the Howra railway station ; from Howra to Serampore ; thence to Chandernagar and Burdwan ; aspect of the country all along the railway line full of vegetation and garden-like ; country level and flat ; Panghar to Raneegunge ; change in the appear- ance of the ground, hilly and rocky with barren jungles ; wild aspect of the town of Raneegunge ; scarcity of articles of food and good water ; no proper conveyance for travelling at Raneegunge except a two- wheel single-horse carriage called Yekka : palankeens and hamals of this place ; their music while carrying passenger.....	285
Raneegunge coal-mines ; way to descend into the mines ; shafts for ad- mitting air and light ; how the mine is worked ; workmen employed in it ; employment of women and men of the wild tribe of Santhals ; music of this wild tribe ; the name of Krishna Kanaiya (amorous) is uniformly renowned throughout the whole of India and every jungle in it, even among the savages ; end of the First Volume	286

LIST OF ILLUSTRATIONS.

VOL. I.

1.	A Map of India, showing the course and extent of Journey.	
2.	Portrait of H. R. H. the Duke of Edinburgh	Frontispiece
3.	The Travellers.....	Page 1
4.	Bullock Bandies for long travelling	122
5.	Madras Railway Terminus	139
6.	Sir Thomas Munro (bronze statue)	Madras. 148
7.	Shrigampo, Horse Hackery	„ 153
8.	Bullock Hackery	„ 154
9.	Vepery Church	„ 171
10.	Cultivator and his wife	„ 203
11.	Bank of Bengal	Calcutta. 230
12.	View of Fort William	„ 248
13.	Gateway, Government House	„ 249
14.	Lord Hardinge's Monument	„ 250
15.	Ochterlony Monument	„ 257
16.	Prinsep's Ghaut.....	„ 262
17.	Refreshment Rooms, Eden Gardens.....	„ 264
18.	Pagoda, Eden Gardens	„ 265

VOL. II.

19.	Dilkhoosha	Lucknow.
20.	Martinière	„
21.	View of the River Goomtee	„
22.	River-face of Chattar Manzil	„
23.	Chattar Manzil from west	„
24.	Chattar Manzil.....	„
25.	Khoorshed Manzil	„
26.	Gate of Kasarbag	„
27.	Baillie Guard Gate	„
28.	Residency	„
29.	Residency	„
30.	Gate of Great Imambara	„
31.	Gate of Hosunabad	„
32.	Tomb at Hosunabad.....	„
33.	Fort of Agra from the River	Agra.

34.	Palace in Fort	Agra.
35.	Jehangiree Mahal.....	"
36.	Motee Masjid	"
37.	Front view of Taj	"
38.	Taj from the River	"
39.	Taj from the River-side	"
40.	Taj from a ruined Palace	"
41.	Marble Screen of the Tomb in the Taj	"
42.	Ornament on the Tomb	"
43.	Plant on the Tomb	"
44.	The Taj Mahal.....	"
45.	Gateway of the Taj	"
46.	Side view of the Gate	"
47.	Tomb of Emperor Akbar at Secundra	"
48.	Interior of the Tomb of Akbar at Secundra	"
49.	Gateway at Futtehpoore Secree	"
50.	Gateway to the Tomb of the Saint Saleem at Futtehpoore Secree	"
51.	Tomb of Itmadood Dowla	"
52.	Lahore Gate Palace	Delhi.
53.	Cashmere Gate	"
54.	Selimgad and Palace.....	"
55.	Jumma Masjid	"
56.	Tomb of Mahomed Togluck	"
57.	Ferozashah's Lât	"
58.	Kootab Minar	"
59.	Gate and Iron Pillar	"
60.	Tomb of Sufdarjang	"
61.	The late Emperor of Delhi	"
62.	Akbar Shaw, 1836 ...	"
63.	Mirza Saleem the Emperor's son	"
64.	Shamshoodin, hung for the murder of Mr. Fraser	"
65.	Begam Sombre	"
66.	Mausoleum of the Poet Khushroo	"
67.	Mausoleum of Mazmoodin Ouleea	"
68.	Tomb of the Saint Saleem at Futtehpoore Secree.....	"
69.	Tomb of Hoomaun	"

TRAVELS IN INDIA

(WRITTEN IN GUJARATI).

ENGLISH TRANSLATION OF SOME OF THE CHIEF PASSAGES.

The Importance of Travelling—how it should be performed.

It is needless to show how travelling conduces to human improvement, and awakens a spirit of rational curiosity. As it is necessary for parents to send their children to school for their education, so is it incumbent on such as can afford it to send them to travel abroad before commencing life, that they may by that means gain in knowledge, and improve their powers of observation. The stock of knowledge acquired by travelling in the vast school of the world would be tenfold greater than that acquired from school education, and, coupled with the experience so obtained, would not fail to be valuable in after-life. The condition of the countries where this practice obtains is decidedly superior to that of others whose inhabitants confine themselves within their own borders. Our wealthy countrymen would therefore greatly benefit themselves, as well as their country, if they were to confer on their children the sort of education above indicated. They have an example set them by Her Most Gracious Majesty the Queen in the interests of her own children. The programme of the Princes' intended travels was drawn up by the late lamented Prince Consort himself previous to his decease, and it would have been carried out in its entirety had the life of that great and good man been spared; but Providence ruled otherwise. The Princes have, however, to a greater or less extent, effected the object intended, by making a tour over the more important parts of the globe, having thereby obtained vast experience, the good fruits of which we hope to enjoy hereafter. It is similarly imperative on the Princes and Chiefs of this country, as also their heirs and ministers, to follow this example; and it may be added here that our late Governor

Sir Bartle Frere never lost an opportunity to recommend to the Sirdars of the Deccan the adoption of so advantageous a course.

One of the Royal Princes of England, His Highness the Duke of Edinburgh, has travelled through many countries in the East. In his first cruise he visited Australia and the Cape. In his second voyage he reached China, proceeding as far as its capital, Pekin, whence he proceeded to Japan, Hongkong, and eventually landed on our shores, where he pushed his travels as far as Peshawur, the furthest north-western limit of the British possessions in India.

The recollection of Prince Alfred's visit to this city will be long cherished by its inhabitants. His reception was in every respect worthy of his exalted rank. Indeed, it may be safely affirmed that few cities could have accorded him a reception so cordial and honourable as that which he met with from the citizens of Bombay. Above all, His Royal Highness must have been particularly struck with the honours done him by the Parsee Ladies, in token of their loyalty and attachment to their beloved Sovereign the Queen. When his Royal Mother comes to know of this, it will no doubt speak much for them. We cannot help remarking, however, that, in their anxiety to outdo each other in such matters, the members of this community not unfrequently overstep the legitimate bounds of moderation and prudence, not only losing in that way the merit which would otherwise attach itself to their acts, but rendering them even liable to censure. Some such instances of indiscretion occurred on the occasion of the Duke's visit here, but, as they proceeded from misguided enthusiasm and simplicity of heart, it would be ungraceful to make any further allusion to them.

From the highly honourable character of the reception with which His Royal Highness was greeted everywhere in India, he could not but have been favourably impressed with the loyalty of the natives to the Throne. In the splendid welcome given to His Royal Highness by the munificent liberality of our Native Princes, Chiefs, and Gentry, the hosts were primarily actuated by a desire to evince their loyalty to his noble Mother. The Prince has himself given public utterance to his conviction of the evidences of loyalty and contentment on the part of the entire Native population, adding that, as education and

enlightenment progressed among the people, they would become more and more contented, loyal, and obedient subjects. These words, few as they are, are pregnant with many salutary lessons.

There can be no other testimony so weighty in the estimation of the Queen, her Ministers, the Parliament—nay, of the whole British nation—to the loyalty and attachment which the people of India entertain towards their beloved Sovereign, as that which will be borne directly before herself by the lips of her own son, on his return home, in giving an account of his receptions. It cannot but strengthen the ties of amity and goodwill between the governors and the governed, and eventually lead to the establishment of a happy mutual relation, an event the consummation of which we shall anxiously await.

The author would here beg leave to state, for the information of his readers, that, availing himself of the Duke's visit to Bombay, he was induced to solicit His Royal Highness's permission to dedicate to him this account of his travels, with the object of commemorating the auspicious event among the reading public, more especially in view of its object being identical with that involved in the Duke's own undertaking. In doing so, the author begged leave to intimate to the Prince that his principal aim in preparing the work was to induce a desire for travelling among the Native Princes, Noblemen, Chiefs, and all other persons in independent circumstances, in which direction His Royal Highness had himself set a noble example before the world. The Prince was graciously pleased to grant the request, as also to accept, in a very kind manner, the collection of pictorial illustrations given in this work, which the author respectfully tendered to him, and moreover expressed his desire for the complete fulfilment of the object which the author proposed to himself in getting up his work. The author considers it his duty thus publicly to mark his sense of gratitude towards the Prince for the honour bestowed on him in acceding to his wishes.

While on this subject, the author deems it desirable to correct an utterly erroneous impression prevailing among some of his countrymen in respect to the conduct of Government towards Native Princes. He refers to the practice of the different Political Officers accompanying their respective Princes and Chiefs whenever they are invited to

come and take a part in important political gatherings from time to time. This practice leads some to believe that it is introduced in order to watch and hamper the independent movements of the Rajas. Now the conversation which the author had with a high Political Officer of Government disclosed, on this point, the existence of the most benevolent intentions on the part of Government towards the Rajas. Far from the arrangement in question having had its rise in the object above referred to, it had been expressly made for the sole convenience and benefit of the Rajas themselves. The presence of the Political Officers is ordered specially with the view of precluding the possibility of any inconvenience occurring to the Princes in case they have to carry on correspondence with Government or others, and generally to look after their wants and desires, so as to make their stay in a strange land as comfortable as possible. Now these objects could not be gained in the absence of the above Officers. Those who perceive in this arrangement an intention on the part of Government to control and hamper the free movements of our Princes, Chiefs, &c., are therefore utterly mistaken in their view, which is simply groundless. Equally mistaken is the belief, again, which imputes to Government a disposition to thwart the desire of our Native Princes to travel abroad. It being the ardent wish of our rulers that our Princes, Chiefs, Sirdars, &c., should study the laws, manners, and institutions of different countries, and strive to remodel those of their own territories as may be suggested by the result of their comparison, such of them as may evince a desire for travel, whether in this country, in Europe or America, and for increasing their stock of knowledge and experience, will doubtless find it rather encouraged than thwarted. It is in order to give effect to this wish, indeed, though to a limited extent, and to bring them in contact with each other in happy ties of mutual friendship, that the Princes, Chiefs, &c., are invited on all important occasions to assemble at the Capital towns of the respective Presidencies.

Travelling should, as far as practicable, be performed in the company of men possessing experience, and habits of observation, as well as influence, inasmuch as the advantages derived therefrom are far greater than those of a solitary journey. By travelling with persons of this

description, one is enabled to observe and make himself acquainted with a great many natural objects and phenomena, which he is not able to do to the same extent otherwise ; for though a single man may overlook certain occurrences, yet they are not likely to escape the collective observation of many. Men of influence are also similarly very useful. Their presence contributes in a marked degree towards lessening the ordinary inconveniences of travelling, particularly in a country like India, where, despite the construction of railways in several places one feels very keenly the want of many comforts and conveniences which are readily found in Europe on account of the facilities resulting from a complete network of locomotive communications. It is possible the lonely traveller may meet with undreamt-of difficulties and trials, which may oblige him to abandon his undertaking, and even place his life in jeopardy. The writer need hardly say, however, that his object in saying what he does is not to damp the traveller's heart ; on the contrary, he states it as a matter of gratification and encouragement to his readers that the difficulties of Indian travelling are being perceptibly mitigated by the rapid extension of the line throughout the country. It is intended merely as a counsel not to venture, if it can be helped, on a lonely tour, but in the company of intelligent and influential men, with letters of introduction and other indispensable requisites. The accuracy of this view will be evident from the fact that though our party consisted of fourteen men, had furnished themselves with commendatory letters, and had free use of money at all times, we did not escape being occasionally subjected to serious inconveniences.

The journey had its origin in the desire of some gentlemen to make themselves acquainted by personal observation with the conditions and climates of the various cities and towns of India, as well as the ruins of their ancient architecture, and then to present the public with a brief account of their observations. The credit of initiating this undertaking is chiefly due to Mr. Cursetjee Nusserwanjee Cama. This worthy gentleman is always a warm encourager of all good works, and would strive to the last to bring his undertaking to a successful completion. He is, moreover, quite free from entertaining narrow ideas of his position, so much so that he would not think it

beneath him even to carry a burden on his shoulders if it were necessary to do so by stress of circumstances. Finding, moreover, an accomplished scholar like Dr. Bhau Daji, and Mr. K. R. Cama, who had had experience of European travel, intending to accompany Mr. Cursetjee, the writer of this work was also induced to join the party. Mr. Mancherjee Merwanjee Naliarwalla had of his own accord undertaken the difficult and harassing duty of making all arrangements, and, being well experienced in worldly matters, and gifted with a genial and merry disposition, he proved himself a very useful and agreeable companion in our tour. Mr. Rustomjee Fakeerjee was engaged as an assistant to Mr. Mancherjee, but the poor fellow, having never moved beyond the suburbs, was, as will be seen further on, so far done up by working in the midst of the difficulties of his novel position, that, instead of being able to render assistance to others, he himself became, in a very amusing manner, an object thereof. Dr. Bhau Daji had also taken with him Mr. Edward Rehatsek, well known in Bombay for his linguistic attainments, for the purpose of making drawings of natural views, and generally to aid him in taking notes of passing occurrences.

Our original plan of travel was to go first to Kurrachee, thence to Mooltan, Lahore, and on to Cashmere; from Cashmere to Calcutta, visiting Delhi, Agra, Lucknow, Cawnpore, Allahabad, Benares, and other important cities; from Calcutta to Madras by steamer, visiting the different towns and cities of that presidency; and from Beypore to return to Bombay by steamer. We were, however, obliged to abandon this idea, having learnt from inquiries that there were many difficulties in the way, besides the fact that we had not sufficient time at our command for completing this tour. We next thought of going to Sholapore from Bombay, proceeding to the Nizam's Hyderabad, thence to Madras by any route that might be found suitable; then to Calcutta by steamer; and from Calcutta to Allahabad, Lucknow, Agra, and Delhi, and even up to Cashmere, should time permit, and eventually returning to Bombay through Lahore, Mooltan, Sind Hyderabad, and Kurrachee. But, as "Man proposes but God disposes," we were deterred from fully carrying out this resolution, in consequence of the occurrence of unforeseen difficulties on this route

also. The weather became so hot and unbearable that we thought it prudent not to push our journey further up, and so retraced our steps. In returning we visited Gwalior and Indore, the chief cities of their Highnesses the Holkar and Sindhia respectively, descending thence *viâ* Mhow, over the Sindhwa Ghaut, to Jalgam, whence we ultimately reached Bombay by rail.

The red circle marked in the annexed map shows the course and extent of our journey, which has been computed to extend to many hundreds of miles.

*Dawn at Manthal.**

Having got up at daybreak and washed and dressed, we fixed our attention on the aspect of the early morning until the breakfast was ready. Ah! what a serene and charming sight it was to behold! We have made an attempt in this place to depict the morning in words, in order to give our readers a faint idea of it, but we do not know how far we have succeeded in our efforts—we rely on their indulgence for its imperfections.

The angel Hoshent† had just completed her watch, and Hoshbami had begun to rule; the darkness of the night had now given place to the light of the dawn; the stars had merged under the rising light of the sun; man could discern the visage of man; “Rág Bhairao,” the god of music of the dawn, had risen betimes and was chanting his melodious and melting song, “Arise, gentle sleepers!” Bewitched by his captivating tune, the sparrows, larks, peacocks, and cuckoos had commenced their morning strains; the nightingales, maddened by love, were engaged in kissing and re-kissing the blooming flowers and putting to them a host of questions; the beloved rose was being overwhelmed with a repetition of a very pert and puzzling question from them all—“O Rose, why (with all thy charming beauty) art thou surrounded with thorns concealed in

* A village with a travellers' bangalo about 72 miles from Sholapoor, on the way to Secundrabad.

† According to the Parsee religious belief, a day of twenty-four hours is divided into five parts, and an angel is appointed to rule over each part.

thy garments!" the busy bees, the merry-going butterflies and wasps, were enjoying happily their innocent pleasure in buzzing and wheeling round from one blooming blossom to another without stop or restraint. Among the merriment of all these creatures, creation's lord was also present to enjoy the pure pleasure of the morning dawn! His pleasure, however, was of a higher order! Diverting his thoughts from this transient world and its frail hopes, he was absorbed in the contemplation of his Creator. From his lips issued forth praise and supplication to Him, Who is the Life-giver to us all; in a slow and low voice he gave utterance to the following solemn words: "O great God! O Lord! O Protector! O Preserver! O merciful God!" Even in the wild solitude of Manthal we heard at this calm hour some such expressions from the lips of an aged devotee sitting in a lonely temple not far from our halting-place. All nature appeared to present an aspect of freshness, beauty and such spiritual and solemn pleasure, that we greatly wished it were possible to be absorbed into it! The mist was beginning gradually to disappear and recede from the hills, mountains, and from above the open plains; shining, pearl-like drops of dew were dripping from the leaves of trees; the buds and blossoms, unfolding, were spreading their fragrance all over the wilderness. Here and there clusters of flowers drooped their heads as if they longed to be plucked by man, that he might enjoy their fragrance, or adorn his head, or offer them as an oblation to some deity. We were fascinated by a scene that inspired in us thoughts of such pure and unmixed delight! It is difficult indeed to give anything like an adequate description of this glorious dawn; and as for the gratification resulting from thus holding communion with the Creator we have simply no words to express it. Indeed, how is it possible for the pen of impotent man to depict a divine happiness? We can only *feel* it inwardly, and he alone can appreciate its holiness and sublimity who has *felt* it! O man! thou hast only to leave aside for a moment all ideas of sublunary felicity to be able to realize to thyself the true and secret happiness of morning contemplation!

Soon our attention was again occupied by worldly affairs. We heard the voice of one of our party making inquiries, who turned out to be our erudite friend Dr. Bhau Daji. He had made it a point to

institute inquiries at every halting-place respecting matters of antiquity connected with the Hindu religion, its temples, its idols, old inscriptions, coins, &c., with untiring industry and unflagging zeal. He was as diligent and regular in his inquiries regarding mental pabulum, therewith to feed his inquisitive mind, as our friend Mr. Mancherjee was at every resting-place regarding milk, butter, vegetables, and other articles of food, to satisfy the cravings of our animal appetite. The Doctor was accustomed to look upon every subject he met with that had reference to the antiquities of this country in the light of nutritious food. Our friend's carriage was sure to stop short on the road, even at midnight, if he received information of the existence of an old temple in the neighbourhood, when he would proceed to the spot and make his observations with the aid of torches. If, however, the object was found worthy of closer observation, he would pass the night there, and renew his inspection more carefully in the morning. Such was the intensity of ardour we remarked in our antiquarian friend.

The ignorance of Ryots respecting some of their rights under the British Government.

Feeling hungry on our way back to the village of Manthal, whence we had gone to look at the ruins of some old temples, we desired the cultivators working in the sugar-cane fields by the wayside to let us have some pieces of sugar-cane, which they refused, because many *Sáheb-lok*, on feeling hungry or thirsty on the road in the Moffussil, do not scruple to lay hold of anything they come across, without paying for it, as if they had a vested right so to do; and such is the impression under which many a poor ignorant cultivator labours even at the present day. Had we represented ourselves as such *Sáheb-lok*, or taken the sugar-cane by force, we too could have easily got it, though by no better right than that possessed by the man in the moon! Such unlawful exactions, however, being far from our intentions, we set the cultivators right on this point, and explained to them that no one had a right to take anything from anybody forcibly and without payment under the British *raj*. We paid for the sugar-cane, and they appeared to consider themselves very lucky that day.

An account of a Masjid at Kallianee :—gross ignorance of the natives respecting Government toleration of religious beliefs.*

On entering the masjid we noticed a marble tablet fixed on the gate, and inscribed in Persian characters, bearing date of the year 1028 of the Hijiri era, corresponding to the year 1619 of the Christian era, as that of its construction. The open space in front of the masjid is adorned with pretty gardens well laid out, promenades, tanks and fountains encircled by beautiful seats of marble. The domes are likewise of elegant construction, and under them is the place of worship.

Opposite to it is another magnificent edifice containing the tomb of Nawab Imtiaz Dowlah, with those of his son and daughter-in-law on each side of it. These three tombs are constructed of marble, and are of exquisite workmanship, and at them the Mohamadan residents offer flowers every Friday. Throughout the building the walls are so well polished that they appear as if they were made of marble and only finished yesterday. The pavement of the masjid is also entirely of marble, and serves to evince the well-known bigotry of the Mohamadans: the images of Hindu gods, as well as slabs bearing religious inscriptions, have been removed from temples and used for pavement, so that the Mohamadan may for ever trample them under foot in walking over the pavement. We saw two tablets of this kind placed among the steps leading to the tombs. Tracings from them were taken on cloth by Dr. Bhau, who, though he could not then decipher the inscription, believed it to be in Hala Kanari characters. While the Doctor was so engaged, we employed ourselves in conversing on various matters, with the so-called "fakeers" who had assembled there, in the course of which we had the opportunity of correcting some errors and misunderstandings into which they had fallen regarding the policy of the British Government in religious matters. They seemed strongly impressed with the belief that their rulers were now intent on making the people of this country converts to Christianity by all means in their power. Upon this we explained

* An ancient town west of Bedar, and on the borders of Karnáta and Maháráshtrá, now in possession of the Nizam, and formerly a capital of some of the Rájput kings of the Chalukya dynasty.

to them that there was no other government on earth which treated alien religions with so much consideration, and granted such entire toleration to the professors of each and all of them in their various practices in accordance with the dictates of their individual faith. When the British people had undergone so much persecution and made so many sacrifices for the express purpose of obtaining absolute religious freedom, and, through the Divine favour, had had their efforts finally crowned with success, could it be believed that the same people would use persecution against their own subjects? The Christian missionaries who are engaged in the work of proselytizing natives are entirely unconnected with Government. They come to this country of their own accord to expound and propagate their religion, without either encouragement or prohibition from the Government. In the same manner, there is no prohibition on the part of the latter to teachers of any Native religion preaching to Englishmen in their own country, or even to an Englishman joining it, if he were so disposed.

Hereupon one of them declared, in a vehement tone, "our information on this point is directly at variance with your story, for we have proofs to say that several clergymen are in the immediate service of Government." We at once perceived that they alluded to the clergymen attached to English regiments, and, thinking it necessary not to let this misapprehension pass uncorrected, we explained to them how the case really was. We pointed out that the only clergymen receiving pay from Government were those employed in the army for instructing the English officers and soldiers in matters connected with their religion, and for performing nuptial and funeral ceremonies among them; that they had nothing to do with anybody else; that the Native soldiers were as much at liberty to follow the dictates of their religion as the English soldiers; that the clergymen attached to English regiments had no official authority to instruct a Native soldier in the Christian religion, and that if they nevertheless did so they would be tried in a court of law, and, if convicted, dismissed from the service, or otherwise punished. All these stringent provisions are made by the English Government in order to protect their Native subjects in the free exercise of their various religions. The fact is, certain designing and riotous men, finding themselves unable otherwise to

carry on their nefarious practices, resort to inciting the bigotry of fanatical and short-sighted persons by reviling the Government in every possible way their mendacious propensities can invent, and, driving them into rebellion, attempt to make the best they can of the favourable opportunity thus created to carry out their objects. The sensible portion of the people have by this time clearly seen through this dodge. It was the incendiarism of these unscrupulous malcontents which inflicted such terrible calamities on Delhi, and brought about its sack. It resulted in extinguishing the very name of its ruler, Bahadarsha, and of his dynasty; he became a prisoner of the British Government, was transported, and died a convict and in exile! Instead of remaining steadfast in his loyalty and allegiance, he became ungrateful, in consequence of the instigation of the base and faithless men around him, who turned his head, to his own cost. He certainly acted very improperly in attempting to measure swords with the English. Justice, however, ultimately prevailed, as it always does, and the English triumphed. It subsequently became apparent that the Mutiny was purely the doing of rebellious people, who drove the simple and credulous to the front by using all kinds of misrepresentations and deceptions, ostensibly in the name of religion, but really to gain their own private ends. These evil-doers, however, did not escape the stroke of Divine retribution. Some of them expiated their crimes on the gallows, others paid the penalty from the muzzles of guns, and some put an end to their lives by their own hands.

This rebellion has had the effect of sweeping away the names of some of the most illustrious families, of which not a vestige is now to be seen, any more than if they never had existed on the face of the earth! This explanation of ours produced, we observed, the desired effect on the minds of the fakeers, for on their having satisfied themselves as to the fact of our being independent Parsee gentlemen, pursuing travel on our own account, and quite unconnected with Government, they began to remark among themselves that under the circumstances, our statement could not but be regarded as true and disinterested, and admitted that, instead of reconquering Hindustan, the mutineers only perpetrated shocking atrocities, and, having eventually been worsted in fight, were blown away from guns.

They now thought differently of us from what they did on our first arrival, and began accordingly to treat us with courtesy. They even put themselves to some trouble on our account, and fetched water for us to wash our faces and hands with. Lastly, they became so obliging as to say that they would not object to our proceeding so far into the masjid with shoes on, if we liked. This, however, we declined to do, from motives of self-respect, saying that if they were forbidden to let people go into the masjid with their shoes on, we did not think it right to do so, notwithstanding their permission.

We then took leave of the masjid and returned to the bustle of Kallianee. The chief portion of the population appeared to consist of Lingayats and Mohamadans. We should not, by the way, omit to mention that our friends the usurious Marwadis were not absent from this place. These fleecing money-lenders are to be seen everywhere, for we do not remember having visited a single village in which there was not at least one Marwadi shop. In nooks and corners, and even in deserted villages, this grasping, greedy, usurer is sure to be seen, sitting up, like a poverty-stricken man, in his wretched shop.

Nawab Sir Salar Jung, Prime Minister of the Nizam.

We know of few Native Ministers who have maintained such cordial friendship with the British Government, as well as the British people, as Sir Salar Jung, the great nobleman and politician of the Deccan. Nor have the British Government been behindhand in reciprocating it, by holding him in high and sincere esteem. This happy relation has been the means of reflecting great honour on both sides, and of calling forth mutual assistance. Our countrymen may well be proud of the career of a Minister of the stamp of Sir Salar Jung.

An interview with the Nawab.

In company with Mr. Bapoojee Viccajee we drove to the Nawab's palace. As soon as we reached it, a crowd of spectators assembled to see us, and forthwith began to indulge in all sorts of conjectures respecting us. The idle Mohamadan spectators need no instruction in the art of conjecturing; their mind is prone to conjure up the wildest

story, and to form opinions as may suit their whims and fancy. Hence some of them made us out to be members of Sir Jamsetjee Jejeebhoy Baronet's family, saying "*Mumbai ke Bātlivāle ke amirzāde hae.*" It is not only in Hyderabad, but in many other parts of India, the name of this honoured and illustrious Parsee *Hatim* is widely known, and the extent of his fame reflects proportionally high honour on the Parsee community. Hence the natives in the interior, on seeing any wealthy Parsee among them, readily connect him with Sir Jamsetjee's family. Thus were the crowd busy in guessing who we were: some concluded we were *amirzade* of Sir Jamsetjee's family, others took us for the most wealthy bankers of Bombay, and some assigned to us corresponding high Indian titles of "*Bānke Mirza,*" and many others too numerous to mention.

After seeing the palace, we proceeded to pay a visit to the Nawab. In doing this, we had to conform to the custom observed by all visitors of wearing small turbans and removing our shoes. In accordance with this form the Nawab himself entered the drawing-room barefooted, and, bidding us a courteous welcome, at once took his seat on a carpet spread on the ground—an act of condescension which we had not the remotest expectation of witnessing. Having taken his seat, he bade us take ours. Seeing it would be unbecoming in us to sit on chairs and sofas when the Nawab himself so humbly seated himself on the floor, we sat down cross-legged on the carpet opposite to him, after the fashion of our Iranian ancestors. A conversation then ensued on various subjects, with which His Excellency showed very creditable acquaintance. He expressed a highly favourable opinion of the power and merits of the British Government. He also thoroughly understood the benefits of education, but regretted his not being able to do much towards its diffusion in his country, owing to the prejudices and bigotry of his people. Notwithstanding these obstacles, he has not failed to direct his attention, by degrees, to all that admitted of being accomplished in that way.

After some desultory conversation, the Nawab desired to know our object in setting out to travel. We replied that it was to make ourselves acquainted, as far as practicable, by personal observation, with our native country and the condition of its inhabitants, and

afterwards to communicate the result to our countrymen by means either of oral lectures or publications. He was much pleased with this, and said that great credit was due to us for our undertaking, at our own expense, a self-imposed journey necessarily involving much hardship and inconvenience, for the good of our fellow-men. But while thus approving the idea, he cautioned us to be careful not to fall into error in one important respect:—no traveller, he observed, could expect to acquire full and accurate knowledge of the condition of any people in the space of three or four days; that to effect his object it was necessary he should live among the people and carry on actual intercourse with them for a length of time; and then only would he be in a position to obtain trustworthy information. He then referred to Hyderabad, and declared that the opinion which we might have formed concerning that city and its inhabitants, from a flying visit extending over only two or three days, must necessarily be imperfect; and that it was therefore but right that, if it was our intention to publish an account of our travels, we should prolong our stay and make minute inquiries. Hereupon we informed His Excellency that it was not our intention to enter into minute details in the treatment of our subject—the work being intended merely to record a description of the various routes and places through which we passed, of their climate, and of the manners and customs of the inhabitants, with such account only of their condition as would be warranted by personal observation and by the trustworthiness of our informants. We further told the Nawab to rest assured that in speaking of his country and his subjects we would on no account give publicity to any statement which on inquiry would not be found to be true and reliable:—we could never bring ourselves to write anything which had no foundation in truth: if we had not sufficient time and leisure to observe any particular place or the state of its people, we would consider it more honourable to omit all mention of it, rather than write anything from imagination, or mislead people.

This reply was deemed satisfactory, and we held further conversation on other matters, until we perceived that the time of our taking leave had arrived, when each of us, in accordance with the custom of the Durbar—of which custom we had beforehand been informed, held five rupees on the fold of a white handkerchief laid on the palm of the

right hand, and offered them to the Nawab as a small token of our respect. With a smiling face, he immediately took them from the hand of each with peculiar smartness, and laid them beside himself. So much good grace and courtesy were shown in the act of receiving these presents, that though he was only receiving his due by the custom of his court, yet we felt *pleasure* in tendering the "nazzar," and as if he were rather laying us under an obligation to himself by its acceptance. In short, his treatment of visitors is characterized by such a rare union of good sense, tact, and urbanity, that, notwithstanding their having rigidly to observe all the etiquette of his court, they depart well pleased with their visit. We do not know indeed what under the sun may not be done by the observance of a respectful and courteous deportment! On a nod from the Nawab, an officer came and removed the rupees, supplying their place with attar of roses, nosegays, and pan-supari. His Excellency then presented each of us with a gilt phial of attar of roses, rosewater, and a nosegay, with his own hands, and with the same smiling countenance and courtesy as he had shown in accepting our small presents.

This ceremony being over, we took our leave at about 6 p.m., the visit having lasted altogether an hour.

When parting, however, the Nawab informed us of a marriage in a nobleman's family on the same evening, and recommended us to witness the procession, which was to pass by his residence. Thinking that the marriage processions in the Native and Moglai States must be something worth observing, we promptly and gladly complied with his wishes, and took our seats in the special quarter of the palace which he graciously allotted to us for the purpose. The procession made its appearance at half-past six, and lasted till eight. The van was composed of men on foot, who were followed by others on horseback, and these latter by men on elephants, accompanied with torchbearers, musicians, an exhibition of fireworks, &c., the whole forming an unbroken line. One remarkable and peculiar feature we noticed in connection with the procession was the practice prevalent in Hyderabad, in conformity with which every nobleman who attends a procession is accompanied by his own private retinue, composed as above, according to his means, and taking his place in the order of his rank and position. In this procession there were, we believe, ten noblemen

present, each of whom was attended by his followers in the manner just mentioned. Their pomp and pageantry was really imposing, and, with the noise and shoutings from the crowd, imparted to the procession the pomp and glitter of a Native army in progress. We enjoyed the sight the whole time it lasted—an hour and a half—and so greatly delighted were we with its novelty and magnificence that we were far from being satisfied, and wished it had lasted longer.

Advantages of the English over the Moglai system of Land Revenue.

When the Jamabandi settlement of a country is made with fairness and due regard to the real welfare of its people, it cannot, we think, fail to be beneficial alike to its ryots and the government, besides insuring improvement of the soil. As an instance we shall refer to the system adopted by the British Government. The principles on which it is based, and the rules by which its operations are governed, are really most just and equitable, and well calculated to better the condition of both the cultivators and their lands. This fact is clearly observable in the case of all those districts in India where this system has been introduced,—the ryots and lands of those in which it has not, continue in the same wretched condition as before, and the government itself carries on its functions in embarrassment and disorder. Perhaps it will be said that even the English system would come under these remarks, in so far as famine, starvation, and other sufferings of a like nature are not unknown in the districts under its operation. This is true, but we must say that the defect does not lie in the system itself. These evils are to be attributed to the want of proper attention to the rules in some cases, and in others to dishonesty on the part of those intrusted with their execution. If these officers were all conscientious and fit for their work, the laws of the Jamabandi system are all that could be desired to raise the status of the agricultural classes. To perceive the contrast we have only to look at the condition of the lands in the territories under the Gaikawad and other Native Princes, and compare it with that of those which have come under the British system. We confidently assert that if our Native Princes and Chiefs would introduce the latter method into their dominions under the direction of properly qualified officers, a

marked improvement would take place in the condition of all India in a few years.

But it is unnecessary to dwell on this subject at length. We have instances before our own eyes in which some of the Princes, discerning the benefits of the Ryotwari system, have already adopted it in their dominions, and their example is followed by others. Before all, the credit of adopting it is due to Sir Salar Jung, the able and far-sighted Minister of the Nizam, to whom we have already referred. Competent men, selected from among the members of the family of Messrs. Viccajee and Pestonjee Meherjee, well conversant with the affairs of the Nizam's Durbar, have been appointed to fill the onerous duties of carrying it into force. These officers perform their work in a manner which has amply fulfilled the expectations with which Sir Salar Jung had nominated them. Mr. Bapoojee Viccajee Meherjee carries on the duties of a Talookdar in the south of Hyderabad; Mr. Jewanjee Pestonjee is a member of Sir Salar's Durbar or Council; Mr. Rustomjee Viccajee, formerly Assistant Commissioner of the Raichoor District, conducts the duties of Talookdar in three large districts; and Mr. Jewanjee Ruttonjee, grandson to the late Mr. Viccajee, is intrusted with similar duties in "the Seven Districts." It will thus be seen that these able and meritorious officers are allowed a fair share in the administration of the Nizam's State, which they serve with a praiseworthy zeal and fidelity. Two or three members of this well-known family are also employed with credit in Bombay, in trade and under the British Government. This family is undoubtedly an honour to the Parsee community.

We close this subject of land revenue by citing one more instance to show the benefits derivable from the introduction of the English system. We allude to the Balaghát districts.

These districts came into the possession of the British Government on the 12th of October 1800, and were placed under the charge of Colonel T. Munro. The first thing he did was to effect considerable remissions in the amount of revenue previously exacted therefrom by the Hyderabad Government, increasing it only by degrees as the condition of the lands and the cultivators improved. Under the judicious management of this eminent officer, the revenue of these

provinces rose in the course of seven years from 10,06,593 to 15,17,272 pagodas ; and the ryots, who before lived like plunderers, had so far become peaceable that they came to be looked upon as the ryots of other zillas under the Madras Presidency. In 1817, *i.e.*, seventeen years after these districts came into the possession of the British Government, the revenue reached the enormous amount of 17,40,304 pagodas.*

The Soil of Karnul.

The soil of this city is fruitful, and, being composed of rich black clay, is well suited to the growth of cotton, but, owing to want of an ample supply of water, it is not tilled to a great extent. A private company has, however, undertaken the construction of a canal to apply the water of the river to the irrigation of the land. The work is already going on, and we saw the bridges being built for it. We noticed that the excavation was commenced from beside the city of Karnul.

There are many places in India whose lands would yield two crops a year if they were provided with a sufficient supply of water ; and this can only be effected by the construction of canals, through whose agency water may be conveyed to the fields. Private enterprise, however, cannot be expected to prosecute such gigantic works. They must be undertaken by Government as an essential part of the public works of the State, and there is no doubt that their construction would alike benefit it and its subjects. It is unnecessary to point out the benefits arising from canals. The opening of a small portion of the "Ganges Canal" has not only had the effect of fertilizing the adjacent barren lands, but has given a sudden rise to population and cultivation all round it, in the same way as a village springs up on the banks of a river. The progress of a canal carries with it population and agriculture ; but on this point we shall speak at some length in its proper place. We content ourselves here with merely remarking that the construction of canals and roads is the only sure way to unlock the extensive treasures which lie hidden in several parts of India.

* Hamilton's Gazetteer, Second Edition, Vol. 1, page 118.

Since the well-being of the rulers is necessarily dependent on their subjects, the adoption of this course would conduce alike to the interests of both—nay, the Government would be benefitted more largely than the other. Besides, the Indian subjects of the British Crown are so loyal and grateful that they would never be backward in requiting any measures which may tend to their advantage. If Government would, under these circumstances, bestow the necessary attention on works of this description, India would doubtless prove a never-failing source of wealth.

Madras Markets.

On the 23rd of January we went to see the markets. The best in the town is chiefly resorted to by Europeans and wealthy Natives, the poorer classes of the population making their purchases from others inferior, but at the same time more accessible. This fashionable market is situated in the "Black Town," and is an elegant fabric, constructed entirely of brickwork. The floor is built of granite flagstones. Separate stalls are appropriated to the sale of different articles, so that purchasers know at once where to look for any particular commodity. The right of opening stalls is let annually by public auction. Here we saw all sorts of things exposed for sale, and these, too, fresh and of excellent quality. The market and its stalls were in a state of thorough cleanliness: earthen pots were seen placed here and there to prevent the floor and walls from being befouled by the constant squirts of the juice of *pán supári*, of which the Madrasees are passionately fond. The sight of this building reminded us of the market of our own city, Bombay, as it then existed, and made us feel heartily sorry and ashamed of the contrast. We could not help envying the good fortune of the Madrasees in having such a fine clean market, and wishing to see one erected in Bombay on a similar model. Time has fulfilled our wish, and we observe with satisfaction the recent establishment of more elegant and cleanly markets in our town. The Crawford Markets excel those of Madras, Calcutta, and indeed those of the whole of Europe, with the exception of only one in Germany, said to have been built in that country by

a benevolent lady at her own expense, and which stands unrivalled in Europe, both as regards its construction and convenience, as well as its beauty. Its only rival is the range of superb buildings which are justly named after our zealous, enterprising, and talented Municipal Commissioner, Mr. A. T. Crawford, to whom they owe their existence.

A decent market is, in our opinion, a great boon, for thither all classes of the people, rich and poor, male and female, find it equally inviting to resort in person, and make their own selections, instead of being obliged, as in the other case, to rely on the choice and honesty of servants as to the quality and price of food.

Another solid advantage of a cleanly market is that it keeps the articles also in a clean condition, so that it is gratifying to find that one can obtain pure and wholesome food, free from contaminating influences injurious to health.

The large Madras market under notice is thus daily thronged by respectable Native gentlemen and Europeans with their families, who leisurely walk about and inspect the various articles, purchasing through their servants what they choose. A similar practice obtains likewise in Calcutta. This was not the case in Bombay till very lately, owing chiefly to the want of proper accommodation and cleanliness. But, thanks to the Municipality, as already observed, this desideratum has lately been handsomely supplied. This is a matter of no small congratulation and advantage.

The smaller bazars of Madras, for the people in general, are known by the name of Kotwal bazars. They are in the busy and more populous parts of the city, and look not unlike those of some of our villages in the interior. During the monsoon they fall into a very dirty state, from the accumulation of water and mud.

Owing apparently to some time-honoured custom, it is more usual for women than men to sit in the shops in Madras and carry on the sales. There is evidently some philosophy in this practice, for the shop which is so graced by a woman, and especially one who is good-looking and a belle, will, in all probability, be able to attract a larger number of customers than one with a male vendor. In introducing

this custom, therefore, the Madrasees appear to have consulted human nature to advantage.

This practice, it may be noticed, is followed in several European countries, to the positive benefit of the owners, consequent on the large sales thus effected.

Magdalen Asylum—Necessity of Foundling Hospitals in Bombay.

A charitable institution bearing the above name stands on the way to Kilpák. It is established with the noble and praiseworthy object of affording shelter and protection to such females of the European and Indo-British communities as have gone astray from the path of virtue, but are disposed to abandon their evil courses and return to the right way. The inmates are employed in work suited to their respective capacities, and the sale-proceeds of the articles are handed over to the inmates themselves, after reserving a portion for contingent expenses. With this exception, the asylum is entirely supported from funds raised by public subscription.

It is a pity that no institution of this kind has yet been opened in a city like Bombay, remarkable for its wealth and reputation for establishing charitable institutions. It is strange that while, through the munificence of our *Shettiás*, Bombay contains several benevolent institutions, not one of this character has been founded.

With it, the foundation of at least one foundling hospital is also urgently needed, to save the lives of innocent children who are destroyed to conceal the shame and guilt of illicit intercourse. Some persons are of opinion that the introduction of such an institution would be tantamount to offering a premium on unchastity; but patient consideration leads us to a different conclusion. As matters now stand, a double crime is committed—unchastity is followed by the murder of innocent infants so begotten; but if the suggested establishment were effectual in suppressing the latter heinous offence, and thereby in lessening the number of murders annually perpetrated, it could not but be placed in the foremost rank of humane institutions. If Government has passed a special legislative enactment

for the purpose of preventing the spread of contagious diseases, and, from the taxes raised from the public, deemed it just even to maintain the Lock Hospital, established for the exclusive benefit of lewd and adulterous people,—is it right, we ask, that we should not take steps to prevent private individuals incurring the guilt of murder, which they do from motives of avoiding shame and exposure, and the poor infants from being so inhumanly destroyed? Though it may be found hard to support a foundling hospital at the commencement, it would not be the case after some time, as any one having experience of human nature can easily satisfy himself of. Though prostitutes at present submit to official supervision only through compulsion, we think they will not fail, ere long, to find out that it is for their own good, and to pay, moreover, without demur, any tax which Government may impose on them on this account. Such is the opinion which the author has formed in July 1870, when writing on this subject, and which, he believes, time will verify. And it would be regarded as an act of common justice to the pure and virtuous members of the community if some sort of tax were levied on the prostitutes, for it is hardly right to defray the expenses of this department from the taxes levied from people in general: it is palpably unjust to them to be laid under contribution to gratify the evil passions of the lascivious. We think, however, that the existing arrangement is only temporary, and that in due time this description of persons will be called upon to pay the entire expense out of their own pockets: the prostitutes who would pay the fixed tax would probably recover it with interest from the persons who visit them, and in this way the whole burden of supporting the department would fall upon the right class.

On the strength of the above reasoning, we similarly conclude that private individuals who are so frail as to fall into the crime of whoredom would similarly see the justice of maintaining at their own expense the department which might be opened for the protection of their illegitimate offspring. It is easy to see how they would do it. Every one secretly leaving such a child would naturally leave a larger or smaller sum of money, with the view of giving some aid towards its support: for, love of children being naturally implanted in every

human breast, a lewd woman is as susceptible of maternal affection as any virtuous matron. There can be no doubt, therefore, regarding a foundling hospital becoming an asylum for the safety of innocent lives, which, in its absence, are now sacrificed, and of receiving support from the parents of such infants.

Thus far of prostitutes; but the same reasoning applies also in the case of private women of depraved morals. It is not in the nature of humanity to delight in depriving an innocent infant of its life: the wicked act is resorted to only with a view to conceal exposure and shame, and for this purpose thousands of rupees are paid to midwives and procuresses; but this act they would never think of perpetrating were such an institution as a foundling hospital in existence, as they would in that case at once send their children there with a purse of money. How many unoffending lives would then be annually saved from destruction! All honour to him, therefore, who takes the initiative in supplying this want in Bombay!

Foundling hospitals exist in England, as well as in the countries of continental Europe, and are supported by public subscriptions, endowments, and the large amounts which are sent with the children. Many of the inmates are now in society, and from their education are able to live respectably, though they have no knowledge of their parents.

St. Matthias's Cathedral.

This is designated by the name of "Vepery Church," from the locality in which it is situated. The internal arrangement at first glance seems plain, but as the spectator proceeds to view it minutely and leisurely, the first appearance of plainness changes into one of awe and solemnity. The marble-faced tombs among the seats attract the attention of the visitor, who is deeply moved by reading the maxims of wisdom inscribed thereon: the paintings depicted on the glass windows, and the carvings on the walls, inspire the observer with silent instruction as to the humility and meekness men should exercise in their social intercourse with each other, and cause him to say within himself "Alas, how often hitherto have I erred!" How

instructive are these dumb pictures, reminding us of the errors of our ways ! Are we to shut our eyes to these admonitions ? How long shall we remain indifferent ! Travellers should never lose sight of such buildings in any city they may visit, because a patient and attentive inspection of their exterior and interior serves to lead us to a fair insight into the manners, customs, religious feelings, and, to some extent, of the moral stamina, of the people of various countries.

The Madras Club.

It is situated on the Mount Road. The civil, military, and medical officers, and others occupying the position of gentlemen in society, are admitted as members or visitors, with certain privileges, under rules and regulations framed for its conduct. The building stands on a very airy and retired spot, surrounded by shrubberies, and affords conveniences which one cannot expect to enjoy even in a private establishment. Ample provision is here made for recreation, both for body and mind, by the establishment of billiard-rooms, a racket-court, a library, baths, ponds, &c., and is regarded as far superior to the "Byculla Club" of this place.

As for bathing, it has a special building set apart for it, containing a large tank of pure water. It is provided with a series of stages rising one above another from the bottom, so that each swimmer can find the depth of water he desires. The lowest stage is about twenty feet, a depth by no means small. This club was founded in 1832.

Public baths exist in almost every large city in India. We have given in their appropriate places a full description of those that have come under our observation in Benares, Delhi, Agra, Lucknow, and other towns, a perusal of which will show their construction and arrangement, as well as their connection with public health. In Europe and other civilized countries baths are to be met with everywhere, and are much resorted to by the inhabitants. Those especially who cannot obtain a sufficient supply of water, or other facilities for bathing in their houses, are greatly benefitted by them ; for only at a trifling sum they can get as large a quantity of water as they wish. It is quite unnecessary to prove that human health is preserved in

a great measure by personal cleanliness : every one will admit that the preservation or derangement of health is regulated by the cleanliness or filthiness of the body. It is consequently imperative on those attending to the health and conservancy of a city to make adequate arrangements for public bathing. It is remarkable that our city is devoid of a single establishment of this kind ; but it is hoped that our energetic and intelligent Municipal Commissioner, who has given us such excellent markets, will supply this want also, which has already engaged his attention. He has seen the need of it, and is sure to carry out his purpose, in the interests of the poorer classes especially, as soon as his financial position becomes easier. If, however, some one of our public-spirited townsmen were to volunteer to share the expense with the municipality, there would then be no question as to the certainty of its accomplishment under their united efforts. The construction of public baths, we repeat, which have for their object the cleanliness, and therefore the preservation of health, of the lower classes of the population, is as noble and humane an act as the erection of hospitals for the relief and preservation of the diseased.

Necessity of a Native Society or Club in Bombay.

Speaking of the Madras Club, we are tempted to say a few words regarding the absence of a similar institution among the numerous body of educated natives of Bombay. There is no club where persons having the position of gentlemen can meet together, or which is conducted on principles and usages recognized in genteel society, and which has some sort of acknowledged status among the Native public. The absence of so important a thing as a club doubtless indicates the existence of some latent defect in the organization of Native society. Owing to there being no association of this description, its leaders and educated gentlemen remain isolated from each other. The consequence is that every one boldly shapes his deportment in accordance with his individual notions of propriety or otherwise, without caring in the least whether others regard it as proper or not. The laws and conventionalities of civilized societies, which

every sensible man views in the light of restraints against any improper deviations on his part, are not at all observed in the present constitution of Native society. While such a club is not yet opened among our educated men, what can we say of their boasted enlightenment? It is a source of regret to us that in speaking of this subject we are touching on a most delicate point, in so far that we feel constrained to point out the faults of our friends, but in so doing, our readers may depend upon it, it is not our object to hurt the feelings of any one.

We ask with all respect, have not so many educated men of Bombay, Parsees and Hindoos, the ability or unanimity to open a club where all gentlemen of position can freely interchange their thoughts, where they can meet at stated times, converse freely, make inquiries regarding each other's welfare, and where those in a position to assist may hold out the right hand of fellowship to those needing it, and, in the event of any social or public question arising, they might be readily referred to if necessary, when they might all come forward with one voice, and command the respect and confidence of the public?

We ask once more whether it is possible to start such a club in our city, no matter if the members composing it belong to the middle class of the people? Since it is not yet established, it is necessary that we should point out what, in our humble opinion, are the deterrent causes, and these we regret are of such a character as to throw discredit on the sacred cause of education.

The "tall talk" in which we see Native journals and public meetings ever and anon indulging about reforms in Bombay, should not be thought an indication of solid and real reform, but merely fictitious and unreal, like hollow sounds proceeding from empty houses. We have hitherto been accustomed to hear the so-called reformers spout about it, as if talk were synonymous with action. There are many persons who take credit to themselves only for advising people, while they themselves remain utterly indifferent as to the necessity of suiting their practice to their preaching. They imagine that all improvement consists in putting their crudities in type, publishing them in journals, and exhibiting them as the banner of their vain-glory.

Solid and real improvement we find only in rare cases, and that too among men who have never uttered, nor are likely ever to utter, a single syllable in praise of themselves: in every other quarter it is, to use a Gujarati proverb, "dark notwithstanding the consumption of twelve *mans* of oil." For, reflect, sensible reader, to how small an extent unanimity and cordiality exist among our educated Native gentlemen. Is this state of things to be called "reform"? Would it be right for us to counsel others to the contrary while we continue in this state? They have indeed realized in their own case the truth of the Native proverb of a "sieve despising a water-pot." Should any one be inclined to ask, Is there unanimity among us or no? we would undertake to answer him. Though the answer is short, it is highly unpalatable, and will undoubtedly provoke a slap from the opposite party by way of rejoinder. It cannot, however, be helped; the correct answer must be given, even though it may subject us to a slap, as it inevitably will. Here it is:—We affirm that not only have they no unanimity, but, what is still worse, they look upon one another with an eye of jealousy. We are aware that this outspoken expression of our opinion will give offence to some of our associates, who will pronounce it unfounded. All we can say is that we think differently, though we would that we were in the wrong. We are rather inclined to believe that, while they may take offence at us on the one hand, their consciences will tell them that this charge against them is every whit true.

There are those among the educated who do not wish to see any one from their body rising to be their equal or superior, and who in consequence are ever ready to throw obstacles in the way of his advancement, with the view of retarding him. Then there are others who so selfishly and exclusively pursue their own interest, as not to allow any other of their rank and attainments to come within the pale of their pasture-ground. How many of the educated natives in well-to-do circumstances have called before themselves the less fortunate members of their class and inquired respecting them, "Friends, tell us freely your condition; if we can in any way render you assistance, we will do so with great pleasure." We think there are few, if any, among us possessing such benevolence of heart. If the uneducated fail to discharge these humane duties, we cannot find

much fault with them ; but if the educated, who have read a great deal about this virtue of benevolence, manifest callousness or selfishness, they are deserving of heavy censure. Again, a few have learnt to be temporizing, adapting their course, like a ship trimming its sails, according to the direction of the wind : to-day speaking in behalf of the *Shettiás*, to-morrow speaking against them ; again, for some reasons, veering round ; and again, as soon, turning away. Some of them have not only lost their self-respect, and forfeited all claims to consideration from others by such vacillating conduct, but have caused the whole class of educated natives to become objects to be pointed at with the finger. Others have assumed an insolent, arbitrary, and defiant attitude towards their leaders. Such empty show has only produced dangerous thoughts in the minds of people, who are led to exclaim “ God save us from the educated men ! ” When instead of humility, gravity, patience, foresight, and all possible obedience towards parents and other superiors (no matter how faulty their notions may be in some respects),—which ought to be the fruit of all right education, and the prominent traits in the character of all truly educated men,—pedantry, pride, obstinacy, and self-will are found, the uneducated portion pass a wholesale condemnation on all the educated as being wrong-headed. Though they have been hasty in forming this opinion, which admits of being altered on maturer consideration, yet it cannot be denied that repeated instances of such misconduct on the part of educated men have furnished grounds for this opinion. This circumstance has caused a serious estrangement between the educated few on the one hand, and the mass of the people and their leaders on the other. Though this censure is inapplicable to the whole class of educated men, yet it does apply to a few of them. This stigma it is now necessary to remove ; and if the sensible and far-sighted portion of our educated men would think seriously on the subject, they would find that the duty of bridging over this social gulf devolves on themselves, and that they would be able to accomplish this by adopting in future a uniformly respectful deportment towards their elders, with a due regard to the preservation of self-respect.

It is now our duty to speak our mind with equal candour respecting the conduct of the professed leaders of Native society. We beg

to point out, with all possible deference, that in keeping themselves aloof and isolated from the educated they commit a great mistake. Some of them have been heard to express an opinion that if the latter were suffered to advance in life, they would be inclined to slight them or treat them with disrespect ! Now we want to know how many of the above class have behaved in this way. We assert without hesitation, and our *shettiás* may keep their hearts at ease on this score, that those who are possessed of true blood, and who have received genuine culture and breeding, are incapable of such conduct, which can only be possible with pedants of reverse nature, from whom it is vain to expect anything good or commendable. Men of this sort may acquire ever so high an education, yet if they lack genuine blood and breeding, their education can exercise but little influence on them, for "the young of a wolf," as is observed by Shaikh Saadi, "will only grow to be a wolf," no matter in how good company and with what care he is brought up. The case is, however, different with those in whom true blood is combined with sound education. However humble a stock they may have descended from, they may rise to occupy elevated positions and would yet never think of offending their elders or the leading members of their community, or of claiming superiority over them. The fact is, we humbly submit, that heretofore the *shettiás* have totally abstained from permitting anything like a long and well-tryed and friendly intercourse to subsist between themselves and the truly educated and upright class ; neither of them has as yet been placed in those positions in which prosperity and adversity try us ; and hence the inability on both sides to arrive at a true discernment of each other's merits or demerits. If, through want of foresight or discernment, the *shettiás* mistook some bustling and pedantic fellows for highly-educated gentlemen, and treated them accordingly, and if they afterwards had to meet with insult or injury from them, or if they found them conceited and vain-glorious, surely it would be an act of absolute injustice to the educated class if the *shettiás*, from a few solitary instances, pass a hasty and an indiscriminate condemnation on the entire body, and recommend others in their station to refrain from maintaining intercourse with them. This is a grave matter which we would commend to the attention of all the leading men of the community. In forming such a disparaging estimate of the worth or deserts of the whole educated

class from the conduct of two or three men of hollow pretensions, our *shettiás* act like a man who having once been stung by a serpent, is apt at all times to take every piece of rope he may chance to meet with for a real snake. We all know how ill-founded this supposition is, and yet this is the way in which the *shettiás* act, which speaks poorly for their foresight and experience.

They are supposed to be aware of the fact that educated men are not all alike, any more than the five fingers of the hand. In the same manner ought the *shettiás* to be aware of the disparity that exists among their own body in point of virtue; all of them are not saints !

These gentlemen no doubt know, from their ripe experience, that the leading men of all civilized communities, being themselves possessed of high mental culture, generally keep the company of the enlightened; they render themselves accessible to their inferiors, inquiring of them from time to time concerning their welfare, and thus secure their love and regard, as also their own influence. It is, however, different with our *shettiás*, who, as is complained from several quarters, are so vain (we don't believe all to be so) as to imagine that they alone can accomplish everything, and that what is done by them should be implicitly acquiesced in by others; but a supposition, it may be stated, which is so obviously fallacious cannot be acted on in practice, as it has never hitherto been. History has made known to us numerous instances in which the representatives of the country were opposed and thrust overboard by the commoners in their attempt to exercise arbitrary powers over the latter. Our representative men are fully aware that if they desire to enjoy a dignified, influential, and an honourable pre-eminence over their compatriots, they should have none but dignified, influential, and honourable men for their associates. It is the men of rank and position—men of foresight and experience—men conversant with everything relative to the country—men well versed in law and politics—men of patience, circumspection, and calculation in matters of commerce—and, lastly, men of sound training and talents, as also of honesty and morals, who should compose the association. No association of men that does not possess these qualities can ever really command influence and respect; and our *shettiás* are well qualified to form a public association on this principle, if they choose.

Having referred to the description of persons who should be the companions of the *shettiás*, let us now proceed to examine what sort of men enjoy their company and confidence. It appears that, with very few exceptions, these associates and advisers are only men of limited education, apparently devoid of a capacity for sound judgment and counsel.

It is indeed a matter of both regret and surprise that there should be so much as it were studied isolation from the educated.

It puzzles one to discover what there can be in education which renders its possessors so disagreeable to the *shettiás*. This breach is, however, variously accounted for, according to individual opinion or fancy, which it is worth while noticing, as it leads to an important conclusion. Some impute it to a reluctance on the part of the educated men to truckle to the *shettiás*; others attribute it to an overbearing and disrespectful demeanour into which they are betrayed in the heat of their youthful blood on account of mere ordinary and excusable blunders; and some, again, ascribe it to a spirit of vanity, in consequence of which they arrogate to themselves the credit of a high enlightenment, and refuse it *in toto* to the other class, who they aver have nothing more than their ancestral wealth to rest their claims upon for exacting respect. Now if all these causes were weighed in the balance of judgment and the sins on both sides compared, the side on which vanity preponderates should be adjudged as deserving of particular censure, which those concerned should endeavour to adopt means to free themselves from. Courtesy, though it be combined with poverty, is better entitled to our esteem and approbation than the vanity of the opulent. Having thus dwelt at some length on the alienating causes, we may proceed to state briefly how a reunion can be effected. Letting bygones be bygones, it behoves our *shettiás* to establish a more friendly and familiar intercourse with the educated gentlemen, and receive them into a larger share of their confidence than heretofore. Similarly the latter should endeavour, by the observance of a respectful deportment, to satisfy their superiors that they are incapable of abusing the confidence reposed in them, and also regarding their proneness to overlook, at all times, any errors or shortcomings observable on the other side, as well as correcting their own. Once this relation is brought about between them, the bond

of friendship and attachment will always continue to strengthen; once this bond is formed, the troubles and trials which we frequently encounter in the hard battle of life will be easily surmounted by the powerful weapon of their unanimity, and thus success uninterruptedly continue to attend both through life.

In conclusion, we sincerely regret the unpalatable nature of the observations which we have been thus led to make without reserve or partiality for either side; but we repudiate all intention of causing pain to any party. Bearing in mind the words of that master of human nature, Shakspeare, who, in the delineation of one of his subjects, observes, "Look on this picture and on that," we have likewise thought fit to show up both sides, and ask our readers to look at the conduct of the educated and reforming party, and also at that of the uneducated and conservative party, leaving each sensible reader to decide for himself on which side the shortcomings preponderate.

Charitable Military Asylums for Orphans in Madras.

Among the many institutions established in Madras for the protection of fatherless and destitute children, there are two, for the exclusive benefit of military orphans of both sexes, which require notice. The Male Asylum was opened in 1788, and the Female in 1786, and they are both conducted in a highly efficient manner. The former has up to this time turned out, it is said, about 3,300 well-educated boys, who are now engaged in different occupations, some being in the service of Government, a few in trade, and others labouring as Christian Missionaries. This establishment is likewise open to children whose parents are disabled, by accident or a like cause, from supporting them. Besides these, a limited number is also received on payment of charges for schooling and boarding, but in all cases orphans are allowed a preference.

In the Female Asylum, which receives annual pecuniary aid from Government and the public, are taught household economy, sewing, washing, nursing the sick, and in the case of those girls who give early indications of intelligence and aptitude, they are instructed in the art of teaching. Its affairs are managed by a few philanthropic

ladies, wives of public officials; and this circumstance has secured an efficient and highly beneficial watchfulness over the mental as well as moral training of the youthful inmates.

We devoutly wish our good countrywomen might be induced to copy such of their European sisters as those who labour so assiduously in the cause of charity and philanthropy. It is necessary, however, that the beginning should be made by the upper classes, who, by virtue of their position, are better qualified than others to do so.

This may probably give rise to a question as to how the upper class of women in our country can take the initiative in this matter, when they are themselves uneducated? The question admits of a simple answer, which is, that if influential ladies are joined in their efforts by the educated, there would then be no difficulty felt in making a beginning. The absence, in all kinds of movements, of the coöperation of the wealthy with the educated members of the community must be regarded as a great desideratum. The educated young Bombayites seem to have fallen into a curious blunder in this respect, which consists in a belief in their power to accomplish any arduous undertaking single-handed, without the help of their more influential countrymen. Our opinion, however, is diametrically opposed to this, in support of which the movement on behalf of female education may be referred to. Let us then ask, gentle readers, whether, although 'Young Bombay' originated and set on foot the movement in question, they were able to dispense with the assistance of the Shettiás in carrying it to a successful result? We ask, Did they not solicit and receive aid, either publicly or privately, from Messrs. Framjee Nusserwanjee Patell, Cursetjee Nusserwanjee Camajee, Dhunjeebhoy Nusserwanjee Camajee, and other leading townsmen? The answer is patent to everybody. We affirm that without the support and coöperation of these gentlemen, the cause of female education would perhaps never have succeeded. Similarly it may be asked if the legislative enactment regulating inheritance, marriage, and divorce among the Parsees, with which that community is provided, has not been obtained by the influence and with the coöperation of the Shettiás? It is therefore apparent, from these and other instances of a like nature, that the various measures of importance

which we have been able to effect are not solely the result of the unassisted efforts of the educated ; it is the result of the efforts of the educated aided by the prestige and position of their elders. It is only through such good understanding and harmonious working together of the upper and middle classes that we should expect to accomplish, in future, reforms like those we have been enabled to attain in the past.

An interview with His Highness the Raja of Peber.

Early in the morning we sent a message to His Highness, expressing our desire to pay him our respects ; the messenger returned with a reply that His Highness would be very glad to see us. The Raja is named the Raja of "Vanpati," meaning the Raja of Forest, from the circumstance of his being the owner of an extensive forest round the village where he resides. He is known by the name and title of His Highness Raja Rameshwar Rao Behári Bahádhur. He was attired in the dress of an English Colonel when he received us. He conversed with us in English, which he spoke with marked ease and fluency. He talks equally well in Urdu, not to speak of Telugu, which is his native tongue. There is yet something more to be said in regard to his linguistic knowledge. The flow of melodious words which the Raja used in speaking the Urdu led our friend Mr. E. Rehatsek to conclude that he ought to be able to talk in Persian, and so under that impression he communicated his conjecture to the Raja in Persian itself. The Raja answered in the affirmative in the same language, adding that he had a great predilection for the acquisition of different languages, and that he could speak as many as ten, including Arabic, Kanāḍa, Sindhi, and Afghan. In order to keep up his practice, the Raja has employed different persons knowing these languages, as soldiers and officers in his army. Though a Hindu, he observes none of the prejudices peculiar to that religion, against the absurdities of which he openly expressed himself. His reception of us was marked by all the courtesy and etiquette of an English gentleman. After the usual civilities had been exchanged, he began to make many anxious inquiries on points connected with our tour, and seemed highly gratified on discovering that we were

the gentlemen whom he had felt a desire to see on learning, from newspapers and other sources, the fact of our having set out from Bombay on a tour through the country. After some conversation he asked us to take a cup of tea or coffee, which we gladly did, except our friend Dr. Bhau, whose declining greatly surprised the Raja that such a sensible and erudite gentleman should cherish such puerile prejudices, adding that if gentlemen of Dr. Bhau's generally advanced ideas and liberal education displayed such narrowness of mind and lack of moral courage to shake off openly prejudices like this, we should never expect to see the people of Hindustan make any rapid strides in the onward march of civilization. As for himself, he further observed, mature reflection on the subject had led him completely to discard ill-founded bigotry, without involving his conversion from the Hindu faith. The Hindus of the present day, the Raja continued, are as superstitious, timid, and ignorant as those of former times were liberal, bold, warlike, and educated. The Raja has thus not only broken through prejudices of long standing, but has also fearlessly made known his views to his subjects, who, however, it may be stated to his credit, are allowed to continue in the free exercise of their choice to act as they may think proper according to individual belief. He entertains a very high opinion of the British Government, and has for the most part introduced British laws and regulations into the districts subject to his control. We were informed by him that he had received his early training, as well as his political and military education, at the hands of General Wahab V. C. Sinclair. The Raja is naturally of a brave and warlike disposition, having on several occasions drawn his sword against the Nizam (of whom he was at one time fairly considered a rival); however, except in some solitary cases, he had to sustain heavy defeats. After we had drunk the coffee, we were taken into the *Divan-khana*, where he showed increasing marks of familiarity. He made us presents of copies of his own photograph, and asked for ours, which we promised to send after our return to Bombay. We were next asked for our visiting cards, and, ascertaining our names and addresses, he entered them in his memorandum book. He next showed us the likenesses of his mother, sister, and other members of the family, on whose education, we observed, he bestowed much attention, in token of his avowed appreciation of the benefits accruing therefrom.

A visit to the "Bethune Female School" in Calcutta; Calcutta and Bombay female education compared.

On the 9th February we proceeded to see this institution, which took its rise under the following circumstances. The citizens of Calcutta had raised a public subscription with a view to perpetuate the memory of the Honourable Mr. Bethune, whose name is a household word in Calcutta, for the zeal evinced by him in the introduction of education, but more especially of female education, into India. To this fund a further sum was contributed by this true friend of the natives out of his own pocket, and the whole made over to a committee for the purpose of devoting it to the cause of female education. The result is the establishment of the present school, and the erection of a large and handsome building for its accommodation. There were 104 girls present in the school on the day of our visit, but the daily attendance, as we were informed by the European Governess and Superintendent, averaged 70. The girls are taught reading, writing, and the rudiments of arithmetic, sewing, and domestic economy; but neither instrumental nor vocal music is included in the course of studies. A gymnastic class is also opened in connection with the school, where girls from six to eight years of age are made to take exercise daily, in order to develop the tender powers of their body and mind. We were much pleased with some of their juvenile feats, and thought that if the Calcutta girls received proper education—or, to be more exact, if they received proper education at the proper time—they would turn out quite as smart as our Parsee girls, and in some cases even more so.

Though female education in Calcutta may appear to be more limited than in Bombay, we should not suffer ourselves to be misled by mere appearances, inasmuch as the reputation which the latter has acquired in this respect is owing exclusively to the outward show and bustle of her inhabitants, and not to any solid achievement. The Parsees have certainly manifested a greater degree of zeal than the Hindus in educating their daughters, but the result has been no better in the one case than in the other. Though a decade has elapsed since the introduction of education into this city, not a single girl has been found qualified for the office of governess of a school. The fact is, as soon as they reach their tenth or eleventh year, their

parents and friends think it high time to remove them from school, and hence it is that not one of them has yet been able to write even a small book or pamphlet, or so much as even a passable *bonâ fide* production in the shape of an essay, of which we have any knowledge. Such being the present state of education among our females, it behoves us to reflect seriously on it, and strive earnestly to devise such means as may ensure solid and permanent results, instead of vainly flattering ourselves with the misleading supposition that it has arrived at perfection! Although Calcutta may appear behind Bombay in point of female education, such, we submit, is not the case in reality, for the system of private tuition among families, known as the "Zenana Education," obtains very largely in Calcutta, where European ladies are steadily but unostentatiously disseminating the blessings of knowledge and enlightenment. Ere long we shall see what fruits this Zenana education will bear, and the reforms it will introduce into Native society. Already the names of more than one Bengali woman have been before the public—one as an authoress, another as a proficient in Sanscrit, a third as a poetess, &c.; while all that has been heard and seen of the women (whether Parsi or Hindu) of our own city in this respect is the bold and open display, in imitation of European custom, of their coquetry as exhibited in their wearing English boots, stockings, and brocade caps; in accompanying their husbands in public and associating in the company of males. That so far they have surpassed their Bengali sisters no one, we think, will deny; but we would respectfully, and with the best intentions, impress upon our countrywomen that if they would endeavour to decorate their *minds* as they do their *persons*, by a sound secular and religious education, they would better consult their interests, and secure results of a more solid and permanent character. It is a grave mistake to suppose that education and reforms consist in the improvement of personal charms, and accordingly to make them the object of one's *exclusive* care and attention.

Our interview with Dr. Duff.

Leaving the Bethune School, we proceeded to pay a visit to the well-known missionary of the Free Church of Scotland—the

Rev. Dr. Duff—whose name is famous not only in Calcutta, but throughout all India, on account of his great learning, wide acquaintance with the customs and usages of the country, and for his benevolent intentions towards the people. In the course of a conversation extending to about an hour, we touched on various subjects, such as the Babus, the thoughts and tendencies of their rising youth, female education, the practices of the Hindus, &c., &c., and had the opportunity of making ourselves acquainted with the views of this eminent divine. He spoke hopefully of India's future, which, he said, mainly depended upon the spread of education, which, as it permeated more and more through the lower orders, would effect a corresponding change in their condition; and while it would not, of course, bring about a wholesale conversion of the people to Christianity, it would lead them, by degrees, to a renunciation of their idolatrous practices—a result which none can well prevent.

Talking of the intellectual qualities of the Babus, the Doctor expressed a very high opinion of them, giving them credit for possessing a marked capacity for the study of mathematical, legal, and medical sciences, as well as for powers of hard and systematic application as students in general.

Referring to the tendency of their religious views, the Doctor considered it to be in an unhealthy state—the free indulgence on the part of some of the Babus in eating, drinking, and other sensual pleasures, having given rise to feelings of deep sorrow in the heart of this well-wisher of theirs. Let us hope that such of the educated Hindus of our own island as have contracted a taste for the pleasures of the bottle will take this as a warning against the continuance of their habit: for their future, in the opinion of Dr. Duff, as well as of all right-thinking men, is most saddening to contemplate. Speaking of the Brahmo Samaj, he said that he had himself witnessed it to assume, one after another, three different phases since its birth, and that though he was far from agreeing with the views entertained by it, he liked the institution in so far that its fundamental object was to turn from the worship of idols to the adoration of one Supreme Being void of form or figure. The learned divine had a high conception of the worth of Babu Keshab Chundra Sen, who, if we are not mistaken, is his pupil, and who would appear to have always kept his veteran

master before his eyes as a model for imitation in his eloquent and impassioned delivery.

Before leaving, we informed the Doctor of our intention to go and see the "Bália Ghaut" that evening, when at once he exhibited his emotions of compassion for the innocent victims of this custom, and deplored that although there were so many enlightened Babus in Calcutta, they had not bestirred themselves to put a stop to the continuance of the pernicious practice prevailing at that Ghaut even at the present day. This evil practice, and several other social and moral topics relating to the people of Calcutta and Bombay, are contrasted and discussed at length in the Gujarati portion of the work, but, from want of space in this volume, the author regrets he cannot give further translation of these subjects.

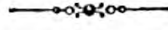

From a photograph

Vincent Brooke, Day & Son, Eng^{rs}

હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી.

TRAVELS IN INDIA.

મુસાફરીની અગત, તે કેમ કરવી.

મુસાફરી કીધાથી માણસ જાતની અકલ અને હોરા ખરેખર વધે છે, એ વાત સાબેત કરવાની જરૂર નથી. જેમ બાળપણમાં છોકરાઓને કેળવણી લેવા નિશાળે મોકલવાની જરૂર છે, તેમજ છોકરાઓએ કેળવણી લીધા પછી, આ દુનીઆના સંસાર વેહેવારમાં નાખ્યા આગમચ, જે માખાપોની શક્તિ હોય તેઓએ તેમને મુસાફરી કરવા મોકલવાની જરૂર છે, જેથી તેમનાં જ્ઞાન, હોરા અને હિંમતમાં વધારો થયો. નિશાળમાં કેળવણી લેઈ જોડું જ્ઞાન સંપાદન કરીયું હશે તેના કરતાં દરાગઝું વધારે જ્ઞાન આ દુનીઆની મોહોટી નિશાળ તરફ મુસાફરી કરી-આથી મેળવી શકાયો. આ જ્ઞાન તથા એથી મળતો અનુભવ, પછવાડેના દીવસમાં તેમને ઘણોજ ઉપયોગી થઈ પડવાનો. ટુંકાંમાં બોલીએ તો જે દેશના લોક મુસાફરી કરે છે અથવા વેપારને સારું દેશ પરદેશ ફેરે છે તે દેશની તથા તીલાંના લોકની હાલત ખરેખર ચઢતીજ છે. જે દેશના લોક પોત પોતાની હાલમાં અઠમ્મી અથવા ભરાઈ બંધ રહેલાં છે તેમની હાલત ખચીત ઉતરતીજ છે.

‘ફરે તે ચરે, બાંધ્યો બુખે મરે’, આ કેહેવત મરાઠુર અને ખરી છે. જે આપણા દેશના માતખર લોક પોત પોતાના લાયક છોકરાઓને આવી તરેહની પુરી કેળવણી આપી ઉધારે તો તેઓ ખરેખર પોતાને તથા પોતાના દેશને ઘણોજ ફાયદો કરશે. આપણી નામદાર મહારાણીના રાજપુત્રોએ મુસાફરી કરી છે. એ મુસાફરી કરવાની ગોઠવણ રાણીના ભરથારે પોતાની હૈયાતીમાંજ લખી મુકી હતી.

જે તે મહાપુરુષ શાહાનઘો જીવ્યો હોત તો તેણે જે ગોઠવણ કરી હતી તે પ્રમાણે પુરતી મુસાફરી તેના કુંઝરોએ કરી હોત, પણ દૈવયોગે એવું નહીં બન્યું, તોપણ આપણી નામંવર મહારાણીના રાજપુત્રો ધણા અગતના દેશોમાં ફરી વળ્યા છે; એથી પુશ્કળ અનુભવ તેઓએ મેળવ્યો છે, જેના ફળ હવેપછી આપણુ આપવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ. એજ પ્રમાણે હિંદુસ્થાનનાં જુદાં જુદાં પ્રાંતના સઘળા રાજવંશીઓએ પોતે અને તેમની ગાદીના વારસોએ મુસાફરી કરવી ધણીજ અગતની છે. એ વીરો મુંબઈના નામદાર ગવરનર સર આરટલ ફ્રીઅરે એવી બલામણુ દક્ષણ પ્રાંતના સરદારોને અને તેમની ગાદીના વારસોને વારંવાર કરી છે.

આપણી મહારાણીના રાજકુંઝરોમાંના એક કુંઝરે તો પૂર્વદીશાના ધણાક દેશો-તરફ મુસાફરી કરી છે. આશ્વેલીયા અને કેપ તરફ મુસાફરી કરી એકવાર પાછો પોતાની સ્વદેશભુમીમાં જઈ તીહાંથી ફરીને પાછો મુસાફરીએ નીકળ્યો તે છેક ચીનના પાયાતપ્ત મુઘી જઈ પોહ્યો, જેપાન દેશમાં ફરી વળ્યો છે અને તીહાંથી હાંગકાંગ, સીંગાપોર તરફ જઈ આપણા દેશ હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી છેક પેશાવર મુઘી કરી છે. આપણા શાહાનઘા આલક્રેડના આપણા દેશમાં આવી જવાની યાદ તો દેશી લોકમાં ધણીજ સારી પેઠે રહેરો, અને હમે જણાવવાને જરાપણ અચકાતાં નથી કે મુંબઈ શહેરમાં આ શાહાનઘા તરફ જે ખાલું અને મોહોળત ભરેલું દીલ દેખાડવામાં આવીયું છે, એવું તેણે થોડેજ ઠેકાણે જોયું હશે. મુંબઈની પારસી કોમમાં તેમની સ્ત્રીઓ તરફથી તેને લાયકનું જે માન અને પાદશાહી ખાનદાન તરફ જે ધટો પીયાર સુધરેલી કોમવાળા તરફથી ખુદરતી રહે દેખાવો જોઈએ તેવો તેણે જોયો છે, એથી અલખતાં પારસી કોમવીરો શાહાનઘો સાહે મત લઈગયો છે, અને તે છેક તેની પીયારી માનવંતી માતાના કાન ઉપર જયા વગર નથીજ રહેવાનું. આથી પારસી યેલાને ભારી માન અને શાખાસી છે, તેમજ આટલું બોલીયા વગર પણ ચલાતું નથી કે પારસી યેલામાં દેખાદેખીથી કોઈવાર હરેક સાહે કામ કરતાં હદની બાહરે ફેટલાકો જઈ લાગેછે, અને તેથી સારાં કામને કોઈવાર સાંભી ઝાંખ લાગે એવા ફેટલાક દાખલા આ હીંગાએ બરહિલટમાં આવીયાથી બનીયા છે, પણ તે સાદાં દીલથી બનેલા સમજી તેપર આટલોજ ઈશારો કરેલો બસ છે.

શાહાનવાદને જે હુરમત ધનિત મળી છે તેથી આપણી બલી રહ્યેતવીરો તેણે સાફજ મત બાંધીયું છે. આપણા દેશી રાજા અને અમીર ઉમરાઓએ અને દેશી રહ્યેતે જાગરી રકમબંધ પદસો મોટાં દીલસાથે ખરચી, શાહાનવાદનો જે આદર-સતકાર કરીયા છે, તેમાં જોક્ષી રીતે એવું માલુમ પડીયું છે, કે જેની આદરમાન આ રાજકુંવરને આપીયામાં આવીયું છે તેમાં એ રાજકુંવરની મહાસદગુણી અને બલી પરોપકારી માતા આપણી માનવંતી મહારાણી તરફ તેઓ સધળા-ઓએ અને દરેક પેહેલી નજર રાખીને કરીયા છે. પણ પ્રમાણિક કુંવરે તો એવીરો વિવેકી નજરથી જોઈ જોઈ જાણું જાહેર કહી સંભળાવીયું છે કે, જે આદરમાન અને પીયાર આ દેશની રહ્યેતે દેખડાવીયા છે, તે ઉપરથી તેની ખાત્રી થઈ ચુકી છે કે, આ દેશની રહ્યેત મહારાણી તરફ સંતોષ અને વફાદારી ભરેલું દીલ ખરેખર ધરાવે છે, અને જેમ જેમ કેળવણીનો પ્રસારો રહ્યેતમાં વધતો જરો તેમ તેમ લોક વધારે સંતોષ ભરેલા, કાયદાને માનભરેલી રીતે તાબેદાર અને વધારે વફાદાર થતાં જરો. શાહાનવાદના આ ટુંકાં વચનોમાં ઘણા લાંબા વિચારો સમાવેલા છે. પાદશાહી ખાનવાદના કેલવણી પામેલાઓ હંમેશા થોડું જ બોલે છે, અને થોડાં બોલોમાં ઘણી મતલબ ધરાવે છે.

હવે ખરેખર આ નવજવાન શાહાનવાદો જરે પોતાની વાહાલી માતા આપણી મહારાણી પારો જઈ ઉભો રહેશે અને હિંદુસ્થાનના દેશીઓ વીરો એવું જાહેર કરશે કે, જે જાહેજલાલી ભરેલી ધનિત અને હુરમત તેને આદેશમાં મળી છે તે સધળી આ દેશની રહ્યેતની તે મહારાણી તરફ વફાદારી ભરેલાં દીલ હોવાના સબ-બથી મળી છે, તો આ જેવી સુખજીબાનીની અસર આપણી માનવંત રાણી ઉપર, તેના પ્રધાનો ઉપર, પારલમેંટની આખી સભા ઉપર, અને આખી ઇંગ્રેજ કોમ ઉપર એવી તો જાગરદસ્ત થશે કે કોઈખી ખીજ સાહેદી ગહવાઈથી એવી થઈ નથી શકનાર. આથી આપણુ દેશીવચ્ચે અને આપણી ઉપર રાજકર્તા ઇંગ્રેજો વચ્ચે મીત્રાચારીનો ગાંઠ વધારે મજબુત બંધાયો જોઈએ, એમાં તો કંઈ શક છે જ નહીં. એના સારાં પરિણામો જોવાને ટંગાયલી નજરે ભવિષ્યકાળ ઉપર જોવાનું રહ્યું છે.

આ ઠેકાણે પુસ્તક બનાવનાર જણાવવાને રજા લીએ છે કે જરે શાહા-નવાદ આલક્રેડનું સુબઈમાં આવવું થયું તે વખત જોગવાઈ હાત કરી, વાંચણ

રોાખી મંડળીમાં એક નાહાની સરખી, પણ લાંબાં વખત સુધી ટકી રાહે, એવી તેની પધરામણીની યાદગારી રાખવાની મતલબથી, ગ્રંથકર્તાએ હિંદુસ્થાનમાં કરેલી મુસાફરીનો એહવાલ જે લખી રાખીયો હતો તેનું પુસ્તક શાહાનવાની મુસાફરીની મતલબને અનુકુળ હોવાથી, તેની પરવાનગી લેઈ તેને અરપણું કરવાનું વાજખી ધારીયું, અને એવીરો શાહાનવાને અરજ કરી, તેમાં એવું જણાવીયું કે, આ પુસ્તક લખવાની મુખીય મતલબ એજ છે કે, દેશીરાજ, અમીર ઉમરાઓ, અને ખીજ શક્તિવાન સાહેબોમાં મુસાફરી કરવાનો તથા તેથી તેમનો અનુભવ વધારવાનો રોાખ ઉત્પન્ન થાય, અને એવું કરવામાં શાહાનવાએ તથા તેનાં આખાં પાદશાહી કુટુંબે એક અછો કરી દેખડાવેલો દાખલો સઘળાંની નજર સાંમણે ધરીયો છે. એના જવાબમાં રાજકુંઅરે ખુશીસાથે આ પુસ્તક 'પોતાને અરપણું કરવાની પરવાનગી આપી તથા આ પુસ્તકમાં આપેલાં સઘળાં ચીત્રોનો એક સુંદર “ આલબમ ” બનાવીને ગ્રંથકર્તાએ તેની સાંમણે બેઠ દાખલ ધરીયો હતો, તે તેણે મોટી ખુશી અને ઉપકાર સાથે કબુલ રાખીયો અને કાગજના ઉત્તરમાં તેણે એવી ઈછા લખી જણાવી કે, આ પુસ્તક જે મતલબથી લખાયું છે તે મતલબ પારપડે. આ ભલા રાજકુંઅરે પુસ્તક લખનારની અરજ કબુલ રાખી તેથી તેને રોાબા થઈ છે જે વીરો જાહેર રીતે આ ઠોકાણે શાહાનવાનો ઉપકાર માનવાની ગ્રંથકર્તા એક પોતાની અગતની ફરજ સમજે છે.

આ ઠોકાણે એક ખીજ અગતની બાબદ ઉપર ખુલાસો કરવાની પુસ્તક લખનારને એક સારી તક મળી છે. એ બાબદ વીરો ગ્રંથકર્તાને, સરકારી રાજદરબારી ખાતાંના એક મોટા અમલદાર સાથે વાતચીતમાં, ઈંગ્લેન્ડ સરકારનું ઘણુંજ ભલું દીલ, આપણા દેશી રાજ અને મહારાજાઓ તરફ માલુમ પડીયું છે. જરેખી કોઈ એવા મોટા પ્રસંગો આવે કે જે વેળા રાજદરબારી મોટા મેલાવડ થાય તે વેળા અકસર કરીને ઈંગ્લેન્ડ સરકારની એવીજ ઈછા છે કે આસપાસના દેશી રાજાઓ અને અમીર ઉમરાઓ તથા તેમના કુંઅરો અને પ્રધાનો તથા ખીજ મોટી પદવીના દેશીઓ આવા મેલાવડમાં આવી ખીરાજે અને સામેલ થાય. ઈંગ્લેન્ડ સરકારની એવીજ ઈછા છે કે રાજા, મહારાજાઓ એક ખીજમાં મળતા બેઠતા અને તેમની મીત્રાચારીમાં વધારો કરાતા રહે, દેશી દેરાની રીત-

ભાંત જોઈ તેમના પોતાના દેશમાં સું સું ફેરફાર કરવો તેવીશો કેટલાક નવા વીચારો તેમના મનમાં ઉત્પન્ન થાય. આવી શુભ ઇચ્છા અને મતલબ-થીજ ઇંગ્રેજ સરકાર વારંવાર દેશી રાજાઓને આમંત્રણ કરેછે, અને આ રાજાઓને થોડા દીવસ પરકી જગાપર આવી રહેતાં, ઇંગ્રેજ સરકારસાથે અથવા કોઈ ખીજાં કારણસર કોઈ કામકાજ અથવા મસલહત લેવી પડે અથવા કાગજ પત્રોનો સંદેશો અલાવવો પડે તો તેજ વખતે જલદીથી કામ બજા લાવવાને દરેક દેશી રાજાની સાથે તેમના રેસીડેન્ટોને હાજર રહેવાની ઇંગ્રેજ સરકાર જરૂર પાડેછે. આ સઘળી ગોઠવણ દેશી રાજાઓની સગવડ અને ફાયદાને સાચું કરેલી છે, અને જેઓ આ ઉપરથી એવું સમજે અથવા વીચારેછે કે રેસીડેન્ટો દેશી રાજાઓ ઉપર અકસર કુરીને દેખરેખ રાખવાને સાથે આવેછે, અને તેઓ રાજાને મનગમતી રીતે ફરવા દેતાં નથી, એ વીચારતદન ખોટો અને એ વાત તદન પાયાવગરની છે. એજ મુજબ જેઓ એવું ધારેછે કે ઇંગ્રેજ સરકાર દેશી રાજાઓને બાહરે મુસાફરી કરવાની મનાઈ કરેછે, એ વાત પણ ખીલકુલ ખોટી છે. આગળ ખુલાસો કીધો તે મુજબ જાણવું જોઈએ કે કોઈખી દેશી રાજા અથવા રાજપુતો તેમનો પોતાનો અનુભવ વધારવાને આ દેશમાં અથવા ઇંગ્લંડ, યુરપ, અથવા અમેરીકા દેશોમાં મુસાફરી કરવાની ખાચરા બતલાવશે તો તેમને ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી જરાખી મનાઈ અથવા અટકાવ નથી થવાનો, બલકે એમર સાંભું સરકાર તરફથી તેમને ઉત્તેજન મળવાની વકી થઈ પડશે.

મુસાફરી જો અનુભવવાળા તથા અવલોકનરાકિત ધરાવનાર, તેમજ વગવાળા રાખરોની સંગતમાં કરી હોય તો તેથી ઘણી એક તરેહનાં ફાયદા હસિલ થાયછે, જે ફાયદા ખુદ પોતેજ એખલા મુસાફરી કરવાથી ઘણું કરીને નથી મળી શકવાના. પેહેલાં જણાવેલા ગુણોવાળા રાખરોની સંગતમાં મુસાફરી કીધાથી આસપાસની ખુદરતી જોવાલાયક સ્થળો તથા શાંભળવા લાયક બાબદો સારીપિઠે અને ચોકસાઈથી જોવાને અને જાણવાને બની શકેછે, તેવું અને તેટલું એકલાં જોયા અથવા પુછ-પરછ કીધાથી નથી બની શકતું. ઘણી એક જાણવા લાયક બાબતો અને સ્થળો કોઈ વાર આપણી આંખ આગળથી પસાર થઈ જાયછે તે વીરો આપણુ એકલાને કશી ખબર પડતી નથી અથવા એકુ ખ્યાલ વઢીક પણ આવતો નથી, પણ

જે સંગાતે ઉપલા ગુણવાળા રાખરો હોય તો એક ખીજને અરસપરસ ઘણો ફાયદો થઈ શકેછે. તેમજ ત્રીજો ગુણ એટલે વગવાળાં માણસની સંગત મળ્યાથી મુસાફરીની રંજ અને અડચણો ઓછી થાયછે. તેમાં ઘણું ફરીને હિંદુસ્થાનની હાલની હાલત પ્રમાણે મુસાફરીમાં એવી સંગતની અગત જો કે આગગાડી ચાલુ થઈ છે તો એપણુ હજી ધણીજ છે. યુરોપખંડમાં ઘણું ફરીને મધળી તરફ રેલવે હોયાથી મુસાફરોને જેવું સગવડ અને સુખ તદ્દમ મળી આવેછે તેવું હજી હિંદુસ્થાનમાં હાલ ઘણેક ઠેકાણે નથી મળી આવતું. એ ઉપરથી જો કોઈ માણસ આ દેશમાં એકલું મુસાફરી કરવાને નીકળ્યું તો ખરેખર તે ખીચારાનાં સ્વપ્નામાં પણ નહીં હશે એવી અડચણો તેને નડવાની અથવા મુસીબતો ખમવી પડવાની; જેથી તે મુસાફર સરખાતમાં જ હારખાઈ પાછો ફરે, અથવા કોઈવાર પોતાના જીવને ધાસ્તીમાં નાખે, એવું બનવાજોગ છે. હમારી મતલબ એવું જણાવીને કોઈને નહીં મત કરવાની નથી. હમો સાંભી ઉલટ અને હીંમત આપી રાખીએ છીએ કે જેમ જેમ આગગાડીનો રસ્તો વધતો જાયછે તેમ તેમ આપણા દેશમાં મંજલની રંજ અને અડચણો ટલતી જાયછે, તો એપણુ એક ચેતવણી અથવા ઈસારો કરવાની અગત છે, કે મુસાફરે હિંદુસ્થાનમાં જેમ બની આવે તેમ એકલું અને ખાલી હાથે બાહરે નહીં નીકળવું. બની આવતાં તેવા હોશીઆર અને વગવાળાં આદમીની સંગત તથા ભલામણ મેળવવી તથા જરૂરની ચીજો સાથે રાખી બાહરે પડવું બેહેતર છે. હમારી મુસાફરીમાં ૧૪) ચૌદ પુરૂષોનો એક નાહાનો સરખો કાફલો થયેલો હતો; વળી ઠેકાણે ઠેકાણેથી ઓળખાણુ, ભલામણ અને સીફારસના કાગળ પત્રો સાથે લીધાં હતાં, તો એપણુ જરૂરે છતે વગે અને છતે છુટે હાથે પૈસા ખર્ચતાં કોઈકોઈવાર હેરાનગતી જખરી ભોગવવી પડી હતી, ત્યારે વીચાર કરવો જોઈએ કે વગર વગવાળા અને એકલા મુસાફરને કેટલું સોસવું અને ખમવું પડે વાર ?

મુસાફરીની ઈછા ઉત્પન્ન થવાનું કારણ.

હિંદુસ્થાન દેશમાં ફરીને તેનાં શહેરોની આબોહવા જાણવાની અને તાંહાંની વસ્તીની હાલત નજરે નજર જોઈ વાકેફ થવાની ઈચ્છા થયાથી, તથા આ દેશનાં પ્રાચીન કાળનાં કૃત્યો અને તેમનાં શોષની રહેલી નીશાનો જોવાની હોંસ થયાથી, અને એવું જોવાને જોઈથી નહીં બની આવતું હોય તેઓની હજીરમાં એ

વીરોનું ટુંક બયાન ગુજરવાની ઉમેદ રાખીને આ દેશમાં મુસાફરી કરવાના કેટલાએક ગૃહસ્થોએ ઠરાવ કીધો. એ કામ ઉઠાવવામાં મુખ્ય આગેવાની કરવાનું માન રોહ પુરશેદજી નોશિરવાનજી કામાજીને ધટેછે. એવાં કામમાં આ લાયકી ભરેલા ગૃહસ્થને અસલથીજ ધણી ઉલટ છે. તે ઉલટ એટલે સુધી જોવામાં અને તપાસવામાં આવી છે કે કોઈ સાહે કામ ઉઠાવી તેને પુરું થયલું જોવાને છેક છેલ્લી ઘડી સુધી બનતી કોરોશ કરવાને એ ગૃહસ્થ હટનાર નથી; એટલુંજ નહીં, પણ કોઈવાર અડચણની વખતે કામ બજાવવાને પોતાને માથે બોલે પડે તેવી ચીજ ઉઠાવવી પડી તો તે પણ ઉઠાવવાને મોહોટી ખુશીથી રોડતો દરજ્જે એકકોરે મુકવાને અચકાવાનાં નથી. એહેવા ગૃહસ્થની તથા એએની સાથે ડાકટર ભાઉ દાજી જેવા સકલગુણસંપન્ન વિદ્વાનની સંગત મળ્યાથી અને રોહ પુરશેદજી રસ્તમજી કામાજી જેએએ યુરોપખંડમાં ઘણેક ઠેકાણુ મુસાફરી કરી, સાહે જ્ઞાન અને હોશીઆરી મેળવી છે તેમનાં આ મુસાફરીમાં સાથે જોડાવાથી, આ પુસ્તક લખનારને પણ એવી મંડળીમાં ભેગું થવાની ઉલટ થઈ. રોહ મનચેરજી મેહેરવાંનજી નાળીએરવાળાએ પોતાની ખુશીથી આખી મુસાફરીને લગતી રસ્તાની સઘળી તજ્જુમલ અને ગોઠવાણુ કરવાનું કઠણ કામ પોતાને માથે જંચકી લીધું હતું; અને એવાં કામમાં એમને સંસાર વેહેવારનો ધણો અનુભવ હોવાથી તથા તેની સાથે ખુરા મીજનજની ખુદરતી બખરોશ ધરાવનાર રાખસ એવણુ હોવાથી એવણુ એક ઘણાજ પસંત અને ઉપયોગી મીત્ર આખી મુસાફરીમાં થઈ પડ્યા હતા. એવણુના હાત હેઠળ મદદગાર તરીકે, ભાઈ રસ્તમજી ફકીરજી કોપરને સાથે આપીયા હતા, પણ આગળ એહેવાલ વાંચતાં માલુમ પડ્યું કે આ જીવાન પેહલવાન જેણે પોતાનો પગ કોઈદાહોડે રોહરની ભાગળથી બાહેર નહીં કાહોડેલો, તેની ઉપર જરે અણબાણી જગા અને જંગલોમાં એકલું અવારસું કામ કરવાનું આવી પડતું, ત્યારે તે ખીચારો મદદગાર થવાને બદલે “અરે મહેને કોઈ લેએરે” એવી મદદ લેવાળેગ હાલતમાં ઘણીવાર રમુજ પડે એવી રીતે આવી પડ્યો હતો. ડાકટર ભાઉ દાજીએ પોતાના એક જરમન મીત્ર નામે મીસ્તર “એડવર્ડ રીહીઆસ્ટિક” ને ખુદરતી દેખાવ જે જોવામાં આવે તેમના ચિત્રો પાડવાને તથા કેટલીએક બાબદોની નોંધ કરી લેવાને પોતાની સાથે મદદગાર લીધો, હતો.

પેહેલાં એવો વીચાર થયો કે મુંબઈથી કરાંચી જવું, અને તે માર્ગે મુલતાન થઈ લાહોર, અને તીહાંથી છેક કાશ્મીર સુધી ઉપર જવું. પછી તીહાંથી પાછું ફરી દિલ્હી, આગરા, લખનૌ, કાનપોર, અલાહાબાદ, બનારસ વગેરે મુખ્ય રોહિરો જોતાં કલકત્તે પોહોંચવું; અને કલકત્તેથી આગબોટની મારફતે મદરાસ જવું. મદરાસની આસપાસની જગાએ જોઈ તે વખતે ચાલુ થયેલી રેલવેને રસ્તે બેપુર આવવું, અને બેપુરથી પાછા સ્ટીમરની મારફતે મુંબઈ આવવું. પુછપરછ કરતાં એ માર્ગે કેટલીએક અડચણો મालુમ પડી તથા એ માર્ગે ફરી વળવાને પુરતો વખત નથી મળી રાકવાનો એવું જણાયાથી ઉપલો વીચાર ફેરવવાની જરૂર પડી. ખીજો વીચાર પછી એવો કીધો કે મુંબઈથી પેહેલાં શાલાપુર જવું, અને તીહાંથી નીજમ હૈદરાબાદ થઈ, જે રસ્તો ફાવતો મालુમ પડે તે રસ્તે મદરાસ જવું. તીહાંથી સ્ટીમરની મારફતે કલકત્તે જવું, અને કલકત્તેથી, અલાહાબાદ, બનારસ, (કાશી) લખનૌ, આગરા, અને દિલ્હી જોઈને છેક કાશ્મીર સુધી જો વખત મળે તો પોહોંચવું, અને પછી તીહાંથી ઉતરતાં, લાહોર, મુલતાન, સિંધ હૈદરાબાદ અને કરાંચી થઈને મુંબઈ આવવું. આ ઠરાવ પાકે તો કીધો, પણ “માણસનું તો બોલવું છે અને ખુદનું તો કરવું છે.” તે કેહેવત પ્રમાણે આ છેલ્લા ડેરવેલા માર્ગની મુસાફરીમાં વગર ધારેલી અડચણો નડ્યાથી, માત્ર દિલ્હી સુધી પોહોંચતાં વખત એટલો તો બચાઈ ગયો, ગરમી અને સખત તાપ એવો તો પડવા લાગ્યો કે આગળ જવું વાજખી નથી, એમ ધારીને દિલ્હીથીજ પાછું ફરવું બેહેતર જાણ્યું. પાછું ફરતાં, આગરાને માર્ગે સિંધીયા અને હોલકરની રાજધાનીના મુખ્ય રોહિરો, ગોવાલીઅર અને ઇંદોરની બેઠ લીધી હતી, અને તીહાંથી મહુને રસ્તે સીંધવાઘાટ ઉપરથી જળગામ ઉતર્યા હતા, જીહાંથી આગગાડીની મારફતે નાશીક થઈને પાછા મુંબઈ આવી પુગા હતા.

આ સાથે જોડેલા નકારા ઉપરથી મારુમ પડે કે જે ચક્રર આસમાની રેવાનું પાડેલું છે, તે અમારી મુસાફરીનો માર્ગ અને વલાણ બતલાવે છે. એ ચક્રરનો ઘેરાવો આસરે ૧૨૦૦) વારસે માઈલનો ગણ્યામાં આવ્યો છે.

ઉપલી મુસાફરીમાંજો કે તરેવાર રેજ અને સંકટ પડ્યું હતું, જેવી કે ગાડીઓ ઉંધી વળી, તેમનાં પર્ષડાં નીકળી પડ્યાં, બળદો બેસી ગયા, કોઠવાર તેઓ બર નદીનાં

પાણીમાં બેસી ગયાથી ગાડીમાં પાણી ભરાઈ ગયાં, કીચડમાં ગાડીનાં પદ્મિં ખુતી રહ્યાં, તે કાઢાડવાને જોમ ઇસિપનીતીમાં કહેલા ગાડાંવાલાએ જુઓ પાડી હતી તે પ્રમાણે નહીં, પણ જુઓ પાડ્યા વગર હમોને ખેંચી કાઢાડવાની ફરજ થઈ પડી હતી. દરીયાનાં તોફાનની યાદ રાખવા જોગ છકડ આધી હતી, અડીઅલ ઘોડાંઓને લીધે ભર નદીના મધવાના પુલ ઉપર મધરાત્રે ઘોઘા વરસાત, અંધારું, પવન, ગાજવીજનું તોફાન, અને સખત થંડી, ભુખે પેટે, અને પેયાસે હોટે ખમવી પડી હતી, તોએપણ એ સંઘળું દુઃખ મોહોટી ખુશીથી અને હોંસથી ખમી શકાયું હતું, અને તેમાં ખુદાની મેહેરબાનીથી એક પણ રાખસના શરીરને કોઈપણ તરેહની ઇજા પોહીંચી નહીં હતી. જોમ સઘળા ખુશ દીલ, તનદરોસ્ત અને સંપ સાથે રવાના થયા હતા તેવાજ ખુશ દીલ, તનદરોસ્ત અને સંપ ભરેલા પાછા ફર્યા હતા. એ કંઈજ નહીં પણ ખરેખર તે રેહેમી મેહેરબાન ઘદગરની હમો કમીના અંદાઓ ઉપર એક મોહોટી નવાજેશ થયલી સમજી, સઘળી નમનતાઈથી આડેકાણે તેની નોંધ કરવાની એક આમન ફરજ હમો સમજીએ છીએ.

એ મુસાફરીનો રસ્તાનો આધા પીધાનો અને ગાડી બાડાં વીગેરે તમામ ખરચ રૂ ૧૨૦૦૦ થી ૧૩૦૦૦) તેર હજાર મુધી થયો હતો.

મુંબઈથી પુણા અને શોલાપોર.

તા. ૨૨ મી ડીસેમ્બર—આ દીને મુંબઈથી સહવારના આઠ કલાકે બાએ-ખલા સ્ટેશન ઉપરથી પુણા લાઈનની ગાડીમાં, દોસ્ત આસનાઓને મલીઆ બેઠીઆ પછી રવાને થયા હતા. જોરઘાટ ઉપર ટનલો (પાહોડો કોતરીને કરેલા રસ્તા) એ વરસામાં પુરા નહીં થયલા હતા તેથી ખપોલી આગળથી ઘાટ ઉપર ચઢવાને તટ્ટુ, ઘોડાં, પાલખી, ગાડીઓ વીગેરેનો ઉપયોગ થતો હતો. પાલખીમાં બેસીને ઘાટ ચઢવાની ગોઠવણ ઉતારૂઓ મુંબઈથી કરતા હતા અને તેનું દામ વટીક પણ આગળથી આપતા હતા, તોએપણ તેવા રાખસોને રેલવેના ખારબાયાના રાજકારભારથી એટલી ખાતરી નહીં મળતી હતી કે તેમનાં આપેલાં દામ પ્રમાણે તેમને પાલખી અથવા તેવી સારી ગાડી મળરોજ. પણ એ વાતની સામેતી ખપોલી પોહીંચ્યા સીવાય મળી નહીં શકતી હતી; તેથી એટલી ખાખત રેલવે-

વાળાઓનાં હકમાં ફાયદા ભરેલી હતી. એટલા સખખથી ખપોલી આગળ એ વખતમાં હંમેશા એક જોવા લાયક અને કોઈ કોઈવાર તો દીલગીરી ભરેલા ખનાવ ખનતો હતો. ખપોલી આગળ ટ્રેન (આગગાડી) આવી ઉભી એટલે પેહેલા અને ખીજ વર્ગના ઉતાડ્યો જાણે ઘાડ આપ્યાથી લોક નાહાસવા પડેલાં હોય તેમ દોડદોડીમાં પડતાં હતાં. પછી “મારે તેની તલવાર” આ કેહેવત પ્રમાણે હરામીઓ અને લુચ્ચા લફંગા ઇંગરેજો અને કેટલાએક તેવા આપણા દેશીઓ પાલખી અને સારી ગાડીઓ જખરીથી પોતાને સાફ લુટી લઈ જતા હતા, જેથી ખીચાગ રાંક ગૃથસ્થાને તેમની અસીલાઈ લીધે ઘણું દુઃખ અને હેરાનગતી ખમવી પડતી હતી. એ અંધેર કારભારમાં કનટરાક્ટરો અને તેઓનાં માણુરો સારીપેઠે પોતાનું બલું કરતા હતા, તેમ ખીજ હાય ઉપર ગરીબોને અને અસીલ ગૃહસ્થાને પૈસો ખરચી ઘાટ પગે ચાલી ચઢવો પડતો હતો, અથવા કોઈવાર “દમની” નામની બે પહાડાંની ખળદની ગાડીમાં બેસીને જે ઉતાડ્યોને ઘાટ ચઢવો પડતો હતો તેમનાં “દમની” સલામતી જોખમમાં આવી પડતી હતી.

હવડાં તો આવાં સઘળાં સંકટો ઘણાખરાં ટળી ગયાં છે. ખોરઘાટની અંદરનાં સઘળા ટનલો અને પુલો તૈયાર અને પુરા થયા છે અને હાલ ગાડી ઘાટ ઉપરથી ઉતાડ અને માલ સાથે થેઠ પસાર થઈ શકે છે. કમાઈ તો ખડુ થાય છે પરંતુ ગ્રેટ ઇંડીયન પેનીનસુલર રેલવે કંપનીના ભાગીદારોને તેમની થાપણ લાયક વ્યાજ ઉત્પન્ન નથી થતું, અને ખરચ ઘણી ખરી કમઈ ખેંચી જાય છે, આ વાત ખરેખર દીલગીરી ભરેલી છે. પણ ભાગીદારોએ આ એક મોહોટો સંતોષ માનવો જોઈયે કે તેમના પૈસાથી આજે ખોરઘાટમાં જે જે ટનલો અને પુલો કોતરાયલા અને બંધાયલા છે, તથા નદીઓ ઉપર જે મોહોટાં બાંધકામો થયાં છે, એ ખરેખર જોવા લાયક અને યાદ રેહેવા જોગ એનજીનીઅરીંગ વિદ્યાની કૃતેહની મહાભારત નીશાનો ઉભીથયલી છે. એ કામ પાર પાડવામાં જેટલી ઇંગરેજોએ મનશક્તિ વાપરી છે તેટલી શરીરશક્તિ વાપરીને આપણા દેશીઓએ એ શાહાશીક કામો ઉઠાવી લઈને પુરાં કરીયાં છે તે કાંઈ થોડી કીરતીના કામો નથી. મરનાર નામાંકીત જે. જે. ખરકલી આ કંપનીના મુખ્ય એનજીનરે પોતાની અક્કલનાં બળે કરી ખોરઘાટ ઉપરથી રેલવે લઈ જવાનો જે એક ઘણોજ કઠણ સવાલ હતો તેનો જેમ કુડ્યો કરી આપ્યો, તેથી જેવી તેની અક્કલની તારીફ તાજીખી સાથે આપણે

કરીએ છેએ, તેવીજ તાજુખી ભરેલી તારીફ, આપણે જે દેશી બેગારીઓ અને કારીગરોએ રાત દાહાડો પથર સાથે ટક્કર લડી તેને ફેડ્યો છે, તેમનાં ધીરજ અને હીંમતની કરવી જરૂર છે. શીરીન ઉપર ફરહાદ શીદા થઈ પોતાની માથુકનાં ફક્ત મરાખરીના માંગવા ઉપરથી પાહોડો ફેડીને તે વાટે નદીનું પાણી શીરીનના મેહેલ આગળ ખેંચી લાવ્યો હતો, એવું કિસ્સા કાહાણીમાં લખેલું છે; પણ હાલના જમાનામાં તો અક્કલ, વિદ્યા, હુંનર, હીંમત, સખુરી ઇતીયાદીનાં બળે કરી અરેખર પાહોડોને ખસેડ્યા છે, તેમની ઉપરથી, તેમનાં પેટમાંહેથી અને બાજુએથી અને કહો તાંહાંથી રસ્તા કાઢાડ્યા છે; નદીઓ અને દરીઆ ઓળંગ્યા છે; આવાં મહાભારત કામોના મોજુદ જીવતા દાખલા આપણા દેશમાં આગગાડીના રસ્તા દેખાડવી આપે છે.

અંડોળેથી નીકળેલા સાંજના દાઢ વાગે પુણાનાં સ્ટેશન ઉપર પોહેંતા હતા, ત્યાં આપણી માનવંત સરકારથી માન પામેલા દસ્તુરજી શાહેબ ખાનખાહાદુર નોરોરવાનજી જમારૂપજી પોતાની અને ખીજી ગાડીઓ લઈ હોમોને એસ્ટેક-ખાલ લેવાને આવ્યા હતા, તેમની સાથે બેઠ થઈ. દસ્તુરજીએ હમારી મંડળીનો જે આદરસત્કાર કીધો હતો તે ઘણોજ લાયકી ભરેલો નજર આવ્યો હતો અને દસ્તુરજી પોતાના પરોણા તરફ હંમેશા મોહોબત ભરેલું દીલ રાખે છે, એવું ઘણીવાર હમારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું તે આ વખતે નજરે પડ્યું હતું. એ વીરો આ વખતે હોમોને આ દસ્તુરજીનાં આવા સદગુણોની એક નોંધ કરવાને મોહોટી ખુશી ઉત્પન્ન થાય છે.

આ રાત્રે ભવાની પેંઠમાં રોઠ દીનશાહ માંણિકજી પેટીટનાં એક ઘણાજ ખુશ-નુમાં બાગવાળા અંગલામાં હોમોએ ઉતારો કીધો હતો. રાત્રે ૧૦ વાગ્યા પછી એટલી બધી તાહાડ લાગવા માંડી હતી કે વડા કામાજીને થંડીના લખલખાં ભરાઈ આવ્યાથી, તેવણને બેથી ચાર કલાક સુધી ખીજાનામાં ઓઢીને સુઈ રહેવું પડ્યું હતું. એ પ્રસંગે થંડી અટકાવાનાં ઉપાયો વીરો જે જે સાહેબો મળવા ભેટવાને આવ્યા હતા તેઓએ તરેહવાર અભિપ્રાય અને મતો આપીયાં હતાં. વધારે મત જલદ દાઢ ટાંકવા અને તીખું તમતમતું આવા વીરો પડ્યાં હતાં. પુણાની આબોહવા વીરો ઘણા જણનું એવું સાધારણ પણ જીલ ભરેલું મત છે કે થંડીના દીવસમાં

બરાંડી દારૂ અને મરચાં અગત કરીને તે જગાએ ખાવાની જરૂર પડે છે. પણ આ વગરપાયાનું મત ફક્ત કલ્પનાથી બંધાયેલું છે. દારૂનાં શોખી અને તબે-રાખનારને થંડી લાગ્યાથી દારૂ પીવા ગમે છે, પણ જે દારૂનાં શોખી અને તબે-વાળા નથી તેમને થંડી લાગીયાથી દારૂ જરા પણ મોઝાકા આવતો નથી. અમોને લાગેલી થંડીને હમોએ થંડકથી જ મારી હતી; તેથી જેવા તંદરોસ્તી ભરેલા રાજે સુતા હતા તેવાજ સહવારનાં ઉઠ્યા હતા. હમારી સાથનાં સર સરંજામમાં હમા ચીજો રાખી હતી, પણ દારૂ માતરે દવા જેટલોજ વાપરવાને લીધો હતો. તાવના રોગમાં જરૂર પડતી ત્યારે જેમ હમારા મીઠા ઝાકટર બાઉ દાજી તાવવાળાં માણસને ત્રણથી છ ગ્રેન કુવીનીન આપતા હતા, તેવીજ તજ્જુમલથી હમારા દારૂનો ઉપ-યોગ થતો હતો. પીવાની મજા તો હમોને સાંઝે, સોજી, થંડું પાણી, અથવા લેહજત-દાર આદે અથવા કાશીનું એકું કપ (ખાલું) મળવાથી પડતી હતી, જે મળદારી હમો ડોકોણે ડોકોણે જાણે એક ઘણીજ ઉકામઈ હોય એવી સમજીને ભોગવતા હતા. લાંખી અને સંખત મુસાફરીમાં જે તંદરોસ્તી સારી હાલતમાં રાખવી હોય તો જેમ બને તેમ દારૂનાં પીપણાથી પરેહજી રાખવી જરૂર છે; તેમજ ખાણું થોડું, સાદું પણ તરફુદનું અને વખતસર લયા કરવું જરૂર છે. એટલી બે બાબતની અગત કરીને મુસાફરોએ ચોકસી રાખી તો તેમને ફાયદા થયા વગર રહેશે નહીં.

તારીખ ૨૩ મી ડીસેમ્બર—સહવારના પોહોરમાં વહેલા ઉઠી કાશી સાથે જરા હલકો નાસ્તો કીધો. દસ્તુરજી સાહેબ પોતાની મોહોબત ભરેલી સહે ફરીને ગાડી-ઓ લઈ હમોને રવાના કરવાને બંગલામાં આંબ્યા હતા, તેઓની સાથે રવાનગીની મુલાકાત કીધા પછી, સઘળા જણ સાથે ગાડીમાં પુણાનાં સ્ટેશન ઉપર આંબ્યા અને શોલાપુર જવાની તૈયારી કીધી.

પુણેથી શોલાપુર સુધી આગગાડીના રસ્તાની ડાવી અને જમણી બાજુએ ખેતરોમાં તે સાલની ખેતી સારી થયેલી માલુમ પડી હતી. કોળામાં ઘણાખરો જીઆરનો પાક થયેલો હતો, તેથી ઉતરતો ગહું, ચણા અને તુઆરનો હતો. જેવાં ખેતરો આબાદાન અને ખુશાનુમાં પુણેથી તે શોલાપુરના ટપ્પામાં નજરે પડ્યાં હતાં તેવાં ખંડાળા અને પુણા વચ્ચેના ટપ્પામાં દેખાયાં નહીં હતાં, તેનું કારણ એવું ધારવામાં આવે છે કે એ ટપ્પામાં કોઈ નદી નથી અને ખડકની જમીન છે. નાહાનાં નાકાનાં નાળાંઓ એણીગમ પેલીગમ આવેલાં છે પણ તેમનું પાણી

સધળી તરફ ફરી નહીં વળી શક્યાથી માતરે જે એતી થાયછે તે તે નાળાંઓની આસપાસની જગામાંજ થઈ શકેછે.

પુણા આગળથી “મુળામુઠા” નદી વહેછે તેનાં પાણીએ ઘણી જગાએ આબાદાની કરી છે. પુણેથી આગળ સોલાપુર તરફ જતાં ખીજી નદીએ “ભીમા” અને “સોન” આવેછે તેઓનું પાણી આસપાસનાં એતરોમાં કડોળના પાકને ઘણુંજ ઉપયોગી પડેછે. એ નદીએ કોઈ કોઈ ઢેકાણે રેલવેના રસ્તામાં આવી છે. તેથી તે ઉપર ઘણાજ જોવા લાયક પુણા બાંધેલા છે.

આગગાડીમાં એસી જલદી દોડી જનાર મુસાફર. એવી ઈચ્છા રાખે કે જે જગાએથી તે દોડતી ગાડીએ જતો હોય તે જગાએ રહેનાર વસ્તીની હાલતનું જ્ઞાન મેળવે તથા તે જગાની આબાદાની કેવી છે તે વીરો વાકેફ થાય તો તેણે આટલી વાત સારીપિઠે ધ્યાનમાં રાખવી કે, જે કાંઈ જડકમાં તેની નજરે પડે તે ઉપરથી તેણે પોતાનું મત બાંધવું નહીં. આગગાડીના રસ્તાની ડાવી અને જમણી તરફ જતાં તો એતરો ખરેખરાં લીલાં અને આબાદાન છે. દુર નજર પોંહાંચે તીહાં-મુધી જોયામાં આવે છે, પણ તે તેટલાંજ. કોઈ જગાએ એક બે દીવરા ઉતરી તે ઢેકાણે રહી તીહાંની રૈયતની તથા જગાની હાલત આપણે નજરે નજર જોઈએ અને તે વીરો પોતાની જાતે પુછપરછ કરીએ તો દોડતી આગગાડીએ જે નજરે જોયામાં આવેછે તેમાં અને પુરતો વખત લઈ ધીરજથી જે એહેવાલ માલુમ પડશે એ બંધેમાં ઘણો ફરક પડી જવાનો. આ સાધારણ બાબતની ચોકસી હિંદુસ્થાનનાં પહેલા અજ્ઞાનની મરનાર મીસ્તર વીલસને ન રાખ્યાથી તેણે પોતાના વીચારમાં એક મોહાંડું ગોતું ખાધું હતું. તે અંમલદાર જેવો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો તેવોજ આગગાડીએ હિંદુસ્થાનની જમીન અને લોકની હાલત તપાસવાને કલકત્તેથી મુસાફરી કરવા નીકળ્યો, અને જેટલું આગગાડીએ ફરાધું તેટલું ફરી વળી, દિલ્લી, આગરા અને ઉત્તર પ્રંતોમાં બની આવતી સ્વારીએ મુસાફરી કરી વળ્યો, અને એક અથવા બે માસની દોડ દોડની મુસાફરીમાં તેણે જે જોયું, અથવા એણીગમ પેલીગમ, છુટાં છવાયાં માણસો સાથે તેણે જે વાતચીત કીધી તેટલા ઉપરથીજ આખાં હિંદુસ્થાન વીરો તેણે એકદમ મત એવું બાંધ્યું કે, આપણો હિંદુસ્થાન દેશ “યુરોપખંડનાં બેલજીઅમ દેશ જેવો એતીવાડીમાં આબાદાન છે, રૈયત મુખી છે, તેમને જે સુખ જોઈયે તે મળેછે, તેમને કોઈ વાતની વાણતાણ નથી

ધર્યાદિ.” એવું મત બાંધવામાં તે મરનારે જે બુલ કીધી હતી તે ફક્ત ઉપલી બાબતમાં એક સાધારણ ચોકસાઈ રાખવી જોઈતી હતી તે નહીં રાખ્યાથી થઈ હતી. આ વાત તો ખરી હશે કે મીસ્તર વીલસનને તેની મુસાફરીમાં કસી વાતની વાણ-તાણતો નહોતો પડી હશે. તેને સારૂ આગમચથી ડેકાણે ડેકાણે સઘળા સરસરંજમ અને જોઈતી ચીજોનો જીદા જીદા અંમલદારો એ બંદોબસ્ત કરી રાખીયા હશે. આવી જોઈતી ગોઠવણો કરવામાં શી શી મેહેનત પડી હશે, કેટલાં માણસોને અડચણો ભોગવવી પડી હશે, એનો વીચાર મીસ્તર વીલસનનાં મનમાં ઘણા થોડાજ આવ્યો હશે. યુરોપખંડમાં જેમ સઘળી વાતની મુસાફરોને સગવડ પડે છે તેવી સગવડ સરકારી પૈસે અને અંમલે આ દેશમાં મુસાફરી કરતાં એકવાર મીસ્તર વીલસને ભોગવી હોય તો તે ઉપરથી એવું નહીં સાબેત થતું કે તેથી આ દેશ સઘળી વાતે આબાદ અને હીયાંની રૈયત સુખી છે. રૈયતની હાલત જાણવા સારૂ ડેકાણે ડેકાણે અગત કરીને એક અથવા બે ત્રણ દીવસ રહેવું જોઈયે. ખીજું અગતનું એ છે કે, રૈયત પોતે ખુદ એટલી અણુજાણી હાલતમાં છે કે તેમની હાલત વીરો વાકેફ થવાને આપણને તરેહવાર રીતે સવાલો પુછવાની જરૂર છે. એક બે સવાલમાંજ કાંઈતેમના વીરો પડું જણાઈ શકાવાનું નથી. એક સવાલનો કોઈકેમ જવાબ આપે, અને કોઈ કેમ કેહેશે. તેમાં ઘણી વેળા એક જાણનું બોલવું ખીજાથી તદ્દનજ ઉલટું હોય છે. શોલાપોરમાં હમે એ પુછપરછ કરી હતી, તેનો એક દાખલો હમે એ નોંધી લીધો છે. શોલાપોરમાં એક દીવસ સાંજના ફરવા નીકળ્યા હતા. હમારી સાથે ભોમીઆ દાખલ એક કારકુન આવ્યો હતો. વાતચીત કરતાં પુછવામાં આવ્યું કે તમે કોણની રૈયત છે? તમારી સરકાર તે કોણ છે? જવાબ મળ્યો કે, હમારી સરકાર સાહેબ લોક છે. હમે એ પુછ્યું કયા સાહેબ લોક? કલેક્ટર સાહેબ, રીજમીટના સાહેબ, અને ખીજા ટોપીવાળા સાહેબો. તેઓ કેહેવા લોક છે? હમે શું જાણીએ. તેઓ સારાં માણસ હશે. તમે કેમ જાણ્યું કે તેઓ સઘળાં સારાં માણસ છે? તેઓ સઘળાં સારાં માણસ છે, એમ જો હમે નહીં બોલીએ અને તેઓમાં કેટલાક ખરાબ લોક છે એમ બોલીએ તો હમને વખતે તે લોકથી શીક્ષા થાય, હમને પકડી લઈ જાય, અને હમે ખટપટમાં આવી પડીએ. તમારી ઉપર કાંઈ જીલમ થાય છે? જીલમ સાનો, સરકાર મોહોટા સાહેબો છે, તેઓ બધાનાં માળાપ છે. સરકાર

અને તેના કારભારીઓ જેમ લોકને કેહેછે તેમ લોક ચાલેછે. જે કહે તે હમુને કરવું જોઈયે. શું અણુઘટતું કામ કરવા કેહેરોતો તે પણ તમે કરશો? અલબત્ત, સરકાર જે કાંઈ કેહેતે કરવું જોઈયે; પણ હમે ગરીબ કારકુનોને પેટ પુરતું ભાત અને દાળ મળી એટલે બસ છે; બીજી વાતની ખટપટમાં પડવાની હમારે શી જરૂર છે? હમા ગરીબોથી શું થઈ શકવાનું છે, કાંઈ જ નહીં. તમા સઘળા સુખી છો અથવા દુખી છો? પેટ પુરતું ખાવાનું મળેતો હમે સુખી, જરે નહીં મળે ત્યારે દુખી. હમણા દાણોદુણી મોંઘો થયો છે તેથી ઈજ્જત ભોગવવી પડેછે. વાણીઆવડુ સાહુકારનાં હમે કરજદાર છીએ. આ ટુંક વાતચીત સાધારણ રૈયતનાં મનને એક ચીતાર છે. લાંબી મુદત થઈતેમની ઉપર આગલી સલતનતથી જે આકૃત અને મુકલસી ગુજરતી આવી છે, અને વગર કેળવણીએ જે અસાની હાલતમાં તેઓ પડી રહેલા છે તેથી તેમને પોતાની હાલત કેવી છે તથા તેને બેહતર કેમ કરવી અને એ બેહતર હાલત તે કેવી છે, એ વીરો તેઓને મુતલગ ખબર જ નથી. બેદરકારપણે તેઓ પોતાની જીંદગી જનાવરની પેઠે ગુજરેછે. માત્ર શીકર ખાધા પીધાની અને તેમાંથી માત્ર દાળ અને ભાત સીવાય બીજી જુજ જીનસોની ગરજ તેમને લાગેછે. કેલજણીની હીયાં કેટલી અગત છે એ વીરો સરકારે સારીપેઠે ધીયાન આપવું જોઈએ. એવી હાલતમાં પડેલી રૈયત વીરો ખરે એહેવાલ જલદીથી મેળવવો કંઈસેહેલું કામ નથી.

તા ૦ ૨૩ મી ડીસેમ્બર.—પુણાથી રાતવારને દીને સહવારનાં જા વાગે નીકળેલા શોલાપોર સ્ટેશન ઉપર પાછલા પોહોરનાં ટ્રા કલાકે પોહિંતા હતા. મીસ્તર નવરો-જી બેહેરામજી આલપાઈવાળા શોલાપોરનાં ડેપુટી કલેક્ટર હમને સઘળાને એસ્ટેકબાલ લેવા આવ્યા હતા, અને પોતાને ત્રીંહાં હમુને ઉતારો આપવાની ઈચ્છા દેખાડવી હતી. પણ રાજેશ્રી ગોવીંદ હરી વાલેકર શોલાપોરનાં એક હિંદુ વેપારીએ આગમચથી હમારે સાડે એક એલાહેદો બંગલો તૈયાર રખાવ્યો હતો ત્રીંહાં હમાએ ઉતારો કીધો. મુંબઈથી હમા નીકળ્યા તેની એક બે દાહાડા આગમચથી હમારો મુસાફરીમાં સાથે લઈ જવાનો સઘળો સરસરંજમ રેલવેની મારફતે શોલાપુર મોકલી દીધો હતો કે તે ત્રીંહાં આગળથી ઈજ્જત પુગે; પણ રેલવેનાં અંધેર કારભારને બીધે સામાનપોહિંત્યા પેહેલાં હમા જઈ પુગા, અને હમારો સામાન ખંડાળાનાં

સ્ટેશન ઉપર આરેવાઠ પડેલા હમોએ જોયો હતો. એટલા ઉપરથી હમુને રોલાપોરમાં તે સામાન આવી પુગે તોહાંસુધી એક બે દીવસ ખાટી થઈ રહેલું પડ્યું હતું.

રોલાપોર.

રોલાપોર મુંબઈથી રેલવેને રસ્તે ૨૮૨૩ માઈલ દુર, અને પુણા કરતાં નીચી જગ્યાએ આવેલું એક શહેર છે. રોલાપોરમાં રેલવેનું એક મોટું સ્ટેશન છે, અને જે વખતે હમો તોહાં પોહિંતા હતા તે વખતે ગ્રેટ ઈન્ડિયન પેનીનસુલર રેલવેનો દખણ તરફનો છેડો એ શહેર આગળ આવી અટકેલા હતો. રોલાપોર રેનું એક મોટું મથક થઈ પડ્યું છે. નીજમ હેદરાબાદના દખણ ભાગનો ૩ તથા ખારસી, કનારાનો ૩ જે આગળ કોમગ્રામાં એકઠો થઈ બોટો અને પડાઉઓમાં ભરાઈને મુંબઈ આવતો હતો, તે સઘળો ૩ રોલાપોર તરફ હવે આવતો થયો છે. બેલગામ, ધારવાડ તરફનો ૩ પણ એજ તરફ આવવા લાગો છે. એટલાં કારણો ઉપરથી રેના વેપારનું, રોલાપોર એક મોટું મથક થયું છે; અને જેમ રેલવે આગળ વધશે અને અંદરનાં પ્રાંતો સાથે મળશે તેમ એ વધારે અગતનું મથક થતું જશે. આવી રીતે એ જગ્યાએ વેપારની એક અગતની જનસ આવતી થયાથી તથા સરકારે મળી આવ્યાથી રોલાપોરની વસ્તી ઘણી વધવા માંડી છે. કોઈ ૪૦,૦૦૦ માણસની ગણેછે; અને કોઈ ૫૦,૦૦૦ થી ૬૦,૦૦૦ માણસની ગણેછે. મુખ્ય વસ્તી લિંગાઈત લોકની છે જેઓ કાનડી ભાષા બોલેછે. તેથી ઉતરતી વસ્તી મુસલમાન લોકની છે.

રોલાપોરની આસપાસની જમીનમાં ઘણું કરીને જીવાર પાકેછે. તેથી ઉતરતો ઘઉં, બાજરી, ચણા, વગણા, તુઅર અને એક બે ખીજી જાતનાં ફોળજનો પાક થાયછે, દીવેલી અને કરડી પાકેછે તેનું તેલ બાળવાનાં કામમાં ઘણું આવેછે.

રોલાપોરમાં મુંબઈથી ઘણું કરીને સઘળી તહરાનું કાપડ, સુતર, મીઠું તથા સઘળી જાતનું કરીઆણું જાયછે. નીજમ હેદરાબાદના જુદા જુદા તાલુકામાં વણાયલું કાપડ પણ એ શહેરમાં ઉતરેછે. ખુદ રોલાપોરમાં હાતથી કાપડ વણવાની આસરે ૧૫૦૦૦ થી ૧૭૦૦૦ સાર વણકર લોક ચલાવેછે; તેમાં હિંદુ તથા મુસલમાન લોકને પેહેરાવાની સાડી, ઘોતીઆં, ચોળખણ ઇત્યાદિ જાતનું કપડ થાયછે. હિંદુ જાતના વણકરોને “સારી કોષ્ટી” અને મુસલમાન વણકરોને “મામીન” લોક

કેહેલે. રેલવે થયાથી તથા નીળમ હેદરાબાદ તાલુકામાં રોજગાર ધંધો બરોબર નહીં ચાલવાથી તથા તીહાં સરકોની ખુટને લીધે અને ઘણી એક તરેહની ખીજ બેદાદીના સખબથી એ ડોકાણના ઉપર રેહેનારા લોક રોલાપોર તરફ કુળકળ આવવા લાગ્યાં છે, તેથી થોડી મુદતમાં રોલાપોરની વસ્તી બમણી વધી પડેલી ગણાયછે, અને તેમાં દરરોજ વધારો થતો જાયછે.

રોલાપોર જે મુંબઈથી આટલું નજીક છે તેની આખી વસ્તીમાં કેળવણીનો જોઈએ એટલો પ્રસારો કંઈજ થયો નથી. માત્ર એક સરકારી ઇંગ્રેજ નિશાળ છે, બાકી છ સાત પંતોજીઓની નિશાળો છે, તેમાં છોકરાઓ શું શીખતાં હશે તે લખી જણાવ્યા કરતાં મનમાંજ વાંચનાર વધારે સમજી શકશે. નિશાળનો અરધો અરચ સરકાર આપેછે અને અરધો અરચ છોકરાઓ પાસેથી દર માસે લવાજમ લઈ પુરો કરેછે. નિશાળની જગા તથા ઇમારત બાંધવાનો અરધો અરચ સરકારે આપ્યો છે, અને અરધો અરચ રૈયતે આપ્યો છે. રૈયતની હાલત પ્રમાણે જોતાં તો તીહાંની નિશાળ પોતાની મેળે પોતાનો અરચ પુરો પાડી શકે એવી હોવી જોઈએ, પણ કેળવણી લેવાની જરૂર દેખાડવા વીરો તીહાંની રૈયતમાં કંઈ હિલચાલ થયલી હોય એવું નજર નહીં આવ્યું હતું. સ્ત્રી કેળવણીની નીશાન તવંગર અથવા ગરીબમાં જરા પણ પેડેલી જોયામાં નહીં આવી હતી. લોક અમાની હાલતમાં અને તેવીજ હાલતમાં પડી રહેવાને તેમને ગમતું હોય, તથા તેમજ જે શીખેલા વિદ્વાનો તેઓમાં વસેલા હતા. તેઓએ પોતાના દેશી બાઈબંધોને કેળવણી આપી તેમની હાલત સુધારવાની જરા પણ મહેનત કરી હોય એવું જરા નજર નહીં આવ્યું હતું. તેઓ પોતે બેદરકાર, આપમતલખી રીતે પડેલા જણાયા હતા. કોઈ કાળે રૈયતનો અને તેમનો કોઈ ડોકાણે મેળાવડા થયેલા સાંભળ્યામાં આવ્યો નહીં હતો.

પારસીઓની તીહાં કેટલી એક દુકાનો છે. તેમાંતે વખતે, માત્ર તીહાં ઇંગ્રેજ સા- માન તથા દારૂ વીગરે વેચાતો હોમોએ જોયો હતો. કોઈ પારસી વેપારી તરીકે તે વખતે તીહાં નજર નહીં આવ્યો હતો. પારસી લોકની વસ્તી આસરે ૭૫) માણ- સની ગણ્યામાં આવી હતી. આ વસ્તીમાં એક આતશદાદગાહની જગા મરહુમ રોઠ વીક્રાજ મેહેરજીએ આપેલાં એક મકાનમાં કરેલી છે અને તીહાં એકબે

મોબેદે બાજ, આફરીંગાનની ક્રિયા કરવાનાં કામસર હાજર રહેછે. એ આત-
રાદાદગાહાનું કામ પુણાવાળા દસ્તુરજીના પંથક હેઠળ છે. આતરાદાદગાહનો
અરસ આ જગાના જરથોસ્તીઓ મળીને ચલાવે છે.

રોલાપોરનાં ઘરો ઘણુંકરીને અરધી કાદવની અને અરધી પથરની ભીતનાં
બાંધેલાં છે. ઘરોની આસપાસ ફરતી પથરની ભીત બાંધી તેની ઉપર થોડીક
મટોડાંની ભીત બાંધી એક ઉંચો કોટ જેવા કોટ કરી લીધેલા હોયછે. કોટની અંદર
જવાને એક નાહાનું સાંકડું પણ મજબુત પારણું અથવા દરવાજો મુકેલા હોયછે. આ
દરવાજો અંદરથી બંધ કીધો એટલે કિલ્લાનો દરવાજો બંધ કીધા બેરોબર થાયછે; પછી
જેટલાં અંદર ઘર આવેલાં હોય તેટલાં સઘળાંના દરવાજા જાણે બંધ થયા હોય એમ
સમજવું. આવી રીતે ઘરોની આસપાસ ભીત બાંધવાનું કારણ સમજવાને સેહેલ છે.
હિંદુ અને મુસલમાનોનાં રાજમાં દુરામનો ચઢી આવી રૈયતનાં ઘરબાર લુટતા
હતા, તે લુટનો થોડોધણો અટકાવ કરવાને આવી ભીતો કામ લાગતી હોય એવું
સમજાયછે. પણ આ ભીતો હમણાનાં યુરોપીઅન લશ્કરની તોપના મારા આગળ
એક મીનીટ પણ ટકી શકે તેવી નથી. રોલાપોરનાં ઘરોને ઘણાંખરાં છાપરાં નથી,
પણ ઉપરથી અગાસી જેવાં મટોડાંનાં ધાબાં કરી લીધેલાં હોયછે. કેટલેક ઢેકાણે
નળીયાં જોયામાં આવ્યાં છે પણ તે નળીયાં મુંબઈનાં નળીયાં જેવાં ઉપરથી ગોળ
નથી, પણ ચપટાં છે. આ ઘાટ ઉપરથી એવું માલુમ પડેછે કે આ રોહિરમાં
કુંભારના હંતરમાં ઘણો સુધારો થયેલો નથી. આ ચપટાં નળીયાં પણ સારાં પાક-
વેલાં નહીં હતાં, પણ રંગ અને દેખાવ ઉપરથી કાચાં માલુમ પડતાં હતાં. લશ્કર-
ની છાવણી અને ઇંગ્રેજ લોક રહેછે તે લત્તા ગિપરનાજ રસ્તા પોહોળા છે અને
તે ગિપર પાણી સીપાએછે; તે સીવાય રોલાપોર રોહિરના રસ્તા ઘણાજ સાંકડા
અને ધુળવાળા છે, સામસામી બે ગાડી એક બીજાની આવેલી પસાર થઈ શકેતો
ભાગ્ય જાણવાં. સઘળા રસ્તામાં ઘણી ધુળ અને કચરો પડેલો રહે છે, જે સાફ
રાખવાને રોહિરના લોકમાં કોઈતરેહનો બંદોબસ્ત થયેલો નહીં હોતો. જે કોઈરસ્તામાં
માલ નાખે તેને થોડો ઘણો દંડ પડતો, એટલું માત્ર સાંભળવામાં આવ્યું હતું.

રોલાપોરના રહેવાસીઓનો દેખાવ સારા ઘટમનો છે. પુરૂષ તથા સ્ત્રીઓ
દેખાવમાં સોહામણા અને સફાઈદાર નજરે પડેછે. સાંજની વખતે ઘણાંખરી

સ્ત્રીઓ તેમના માયાના બાલ ઉપર કુલ ગુંથેછે તેથી તેઓ ઘણી સુંદર દેખાયછે. શોલાપોરમાં હિંદુઓનાં ત્રણ મોહોટાં દેહેરાં છે;—મલીકામ્મરજીન નામનું શીવનું દેહેરું છે; સીદ્ધિશ્વર નામનું લીંગામ્મેત લોકનું દેહેરું છે; અને બસ્તી નામનું જૈન લોકનું દેહેરું છે. આ છેલ્લાં દેહેરાંમાં પારસનાથની મુરતીની પૂજા થાયછે.

શોલાપોરથી આગળ મંજલપર જવા મુસાફરોને “નગર કાર્ટ” એટલે બળદની શીગરાઓ ભાડે મળેછે. એ શીગરામ ધણુંકરીને એકજ જણને સાડ મુસાફરી કરવાને ધણીજ સગવડ બરેલી છે, તોએપણુ જો એ જણ બેસવા આહે તો પોતાની કપડાંની પેટીઓ સાથે લેતાં પણ જરા સગવડથી બેસી રાકે એવી છે. મુસાફરીના ખાવા પીવાનો અને ભારી સામાન બળદનાં સાધારણ ગાડાંઓમાં લઈ જાયછે. જુદા જુદા ધણીઓએ એવી “નગર કાર્ટ” ભાડે આપવાના કારખાના રાખ્યાં છે. તેને “નગર કાર્ટ” ના ટપાલ કરી કેહેછે. હમારે સાડ એવી શીગરાઓ જે ભાડે ક્રીધી હતી તે કોઈ તરેહની ગફલતથી એ જુદા જુદા ધણીઓ પાસેથી લેવાઈ હતી, અને તેઓએ સંપ ક્રીધાથી શોલાપોરથી નીજમ હેદરાબાદ મુઝીનું દરએક શીગરામનું ગાડીભાડું રૂ ૬૦) સાડ મુઝી આપવાનું સાડું થયું હતું. આ રકમ ધણીજ આકરી માલુમ પડી હતી, પણ એ વીરો એકાએક તકાગર નહીં ઉઠી હતી. રાત્રે જરે જવા નીકળ્યા ત્યારે શીગરાઓનાં કાનસો સલગાવવાનો હુકમ આપ્યો. એક બે ગાડીઓને કાનસ નહીં હોવાથી એ વીરો ગાડીવાળાઓ વચ્ચે માંહેમાંહે ભાંજગડ ચાલવા લાગી. આ ભાંજગડ વધી પડ્યાથી શીગરામવાળા એક ખીજની ખોડ આપણુ કાઢાડવા લાગા કે તારી ગાડીતો આવી છે અને માહારીતો આવી છે. આ ઊપરથી માલુમ પડી આવ્યું કે એ જુદા જુદા ધણીઓની ગાડી આવી હતી. જરે તકરાર વધી પડી ત્યારે તેઓમાં માંહેમાંહે કુટાકુટ થઈ પડી. ગાડીભાડું જે ૬૦) રૂપીઆ હતું તેમાં એકખીજ તરફથી ઘટોડો થવા માંડ્યો. અંત એવા આવ્યો કે રામસુંદર નામના ટપાલવાળાએ પોતાની દરએક શીગરામ ૪૦) રૂપીએ આપવા કહી જેથી એકદમ ૨૦) રૂપીઆનો ફેર પડી ગયો. તેણે વળી એવી સરતે ગાડીઓ આપવા કેહી કે ત્રણ ત્રણ કોરો એટલે છ છ માંહે ગાડીને નવા બળદો પોતાની રાખેલી ચોકીઓ ઉપરથી જોડી આપવા, તથા રસ્તામાં ગાડીની રખેવાલી કરવાને પોતાના બે સીપાઈ આપવા. આ બે જણાની ભાંજગડ અને લગ્નમાં હમારું કામ નફી થઈ ગયું હતું.

તા. ૨૪ મી ડીસેમ્બર.—આ દીને રવીવારની રાત્રે ૮૧ વાગે શોલાપોરથી કુચ કરી. હમારી સાથે ચાર શીગરામ અને સામાનનાં ચાર ગાડાં મળીને આઠ ગાડી-ઓનો કાફલો થયો હતો.

પેહેલે દાહોડે રાત્રે રસ્તામાં ત્રણ ત્રણ ગાઉએ જે જે ટપ્પા આવ્યા હતા તીહાં તાજ, મજબુત અને આશુદ્ધ બળદો મળ્યા, જેથી મંજલ ઘણીજ આસાનીથી અને ઝડપથી કપાઈ. પણ ખીજે દીવસે રાત્રે ગાડીવાળાઓ બળદ બદલવાને વામાંટામાં અને માંહિમાંહે એક ખીજ સાથે ગોલા લડાઈ કરવા લાગા, જેની સમજ ત્રીજે દીવસે બરોબર હમુને પડી હતી. જેમ જેમ આગળ મંજલ વધતી જતી હતી, તેમ તેમ બળદ બદલવાનાં ટપ્પા ત્રણ ગાઉને બદલે ચાર ગાઉને છેટે રાખેલા માલુમ પડતા ગયા, અને તીહાં પણ નવા બળદોના વાંધા જણાવા લાગા. જો બળદો હોયાતો તે થાકેલા, અને ફેટલાક ડોકાણેતો બળદો બાંધવાનાં અમસયાં ખાલી છાપરાં નજર આવવા લાગાં. ગાડીવાળાઓ આ ડોકાણે એક અછી નજર ચોરી કરતા હતા. પેહેલી ગાડીના બળદો છેડીને તેમને પેલાં ખાલી ઝુપડાં તરફ લઈ જઈ પાછલે રસ્તેથી પાછા તેજ બળદોને લાવી છેલ્લી ગાડીએ જોડતા હતા, અને છેલ્લી ગાડીના બળદોને એવીજ તરકટ ભરેલી રીતે પેહેલી ગાડી આગળ લાવી જોડતા, જેથી આપણને એકાએક જોતાં એવું નજર આવતું હતું કે બળદો બદલીને ખીજ નવા આવ્યા છે, પણ એ ચોક્કાઈ તેમની પકડી કાઢાડ્યાથી અને જરા ધમકી દેખાડ્યાથી તેઓએ કબુલ કીધું કે ટપ્પે ટપ્પે બળદો પુરતા નહીં હોવાથી એવી ઠગાઈ તેઓ હંમેશા કરતા આવ્યા છે.

તા. ૨૫ મી ડીસેમ્બર.—આ દીવસે સહવારના ૯ વાગે ખાનાપોરનાં નાળાં આગળ જઈ પોહ્યાં. આ નાળાં આગળથી ઇંગ્રેજ સરકારની હકુમત તથા હદ બંધ થઈ નીજમ હેદરાબાદ સરકારની હકુમત અને હદ શીર થાયછે. આ ડોકાણેથી ગાડીવાળાઓએ હવે બળદો બદલવામાં વધારે બેપરવાઈ અને લુચ્છાઈ કરવાં માંડી; જે ઉપરથી ઇંગ્રેજ રાજની હકુમતથી દેશીઓ ફેટલા ખીહીને ચોક્કસ ચાલવાની જરૂર જુએછે, અને નીજમનાં રાજની હકુમતમાં આવ્યા કે ફેટલી બેપરવાઈથી ચાલવાને તેમને હીંમત આવેછે, તેનો એક અછછો દાખલો આ ગાડીવાળાઓની શોખાઈ અને લુચ્છાઈ ઉપરથી હમાને મળીયો હતો.

એજ દીને સહવારના ૧૧ વાગે “નલદ્રુગ” ના મુસાફરી બંગલામાં જઈ

પોહોંચ્યા. હીયાં ખાવા પીવા સારૂં ઊતારો કીધો. રોલાપોરથી નીકળેલા ધીમી ધીમી મંજલે ૧૩ થી ૧૪ કલાકે નલદ્રુગ જઈ પુગા હતા. જો સારા ઊતાવલી ચાલના બળદો હોયતો એથી પણ એાછી વારમાં પોહોંચી શકાયછે, કેમકે રોલાપોરથી “નલદ્રુગ” માત્ર ૨૭ માઈલ દુર છે, અને સારા બળદો કલાકના સરાસરી ૨૫ માઈલ ચાસાનીથી ચાલી શકેછે. નલદ્રુગનો મુસાફરી બંગલો ટેકરીનાં શીખર ઊપર આવેલો છે તેથી તે સારી હવાગી જગા છે, અને તીહાંનાં પાણી પણ ઘણાંજ સારાં છે, તથા ખાવા પીવાનો જે સામાન જોઈએ તે પણ તુરત ગામમાંથી મળી શકેછે. બંગલા ઊપરથી નલદ્રુગ ગામ નીચાણમાં ખોલું દેખાયછે, તથા તીહાંનો કિલ્લો અને તેની ફરતી દેવાલ તથા કિલ્લાના ત્રણ બુરજો તોપ ગોઠવવા લાયક બાંધેલા નજરે પડેછે. બંગલામાં બે વખત સારી પેઠે જમ્યા, અને એ દાહોડો “ક્રિસ્તમસ” ના તેહેવારનો હતો તેથી તેની ખુશાલીમાં એકુ ગલાસ વાઈન તથા રામપેન લેવામાં આવ્યો હતો, તેથી સઘળા ખુશ મીઠાજી અને રંગીલા થઈ પડ્યા હતા. સાંજચાર વાગે જમીને કીલ્લો જોવા તે તરફ દોડી ગયા. જે વેળા જોવાને ગયા તે વેળાએ હમારામાંથી કોઈને ખબર નહી હતી કે તીહાં શું શું જોવાનુંછે. હમારે ધાર્યું કે માત્ર સાધારણ કીલ્લો હશે, અને તેવું એકુ નાહાનું ગામડું હશે તે જોઈને હમારે આગળ મંજલ જઈશું. પણ તીહાં પોહોંચ્યા પછી જે કાંઈ હમારી નજરે પડ્યું તે સાંજ પડી ગયાથી બરોબર જોવાયું નહીં હતું, તોએપણ જે કાંઈ હમારે જોયું તે જે દિવસનાં જોયું હોત તો ખચીત બેહેતર થાત એવું હમારા સઘળાએના વીચારમાં પાછળથી આવ્યું હતું.

નલદ્રુગનો કિલ્લો.

નલદ્રુગ ગામમાં જે કિલ્લો છે તે હમણા બાગી તુટી હાલતમાં આવી પડેલોછે. એ કિલ્લો નીજમ સરકારના તાબામાં છે. નલદ્રુગ ગામ તથા કિલ્લો રોઠ બરજોરજી વીકાજી મેહેરજી હસ્તકના તાલુકામાં તે વખતે હતો. જે વખતે હમે તે જોવા ગયા તે વખતમાં એ કિલ્લો નીજમના એક કેદખાનાં પ્રમાણે વપરાતો હતો. જુદા જુદા તાલુકામાં મપડાયલા, તકસીરવાનો જેવાકે રાહામાર, ઝક લુટનાર, ચોરો વીગરો નીજમના કેદીએને, સખત બેડી સાતે આ ડેકાણે બંદીમાં રાખેલા હતા. કિલ્લાના દરોગાનાં એકા ઊપર બાઈ વીરાજી ડેસાબાઈ નાહાનપરાવાળા

નામના એક ચંચલ અને ધુંધી જવાન પારસીને રાખેલા હતા. આ જવાન રાખસ ઘણોજ મીલનસાર દીશીયો હતો અને કિલ્લો જોવાની હમારી ઈચ્છા થયા થી તેવણે તે મોહોટી ખુશી અને આરજીથી હમને દેખડાવ્યો હતો, તથા આ ધુંધી અંમલદારે ઘણીજ મહેનત લઈને જે કંઈ જોવા લાયક હતું તે સઘળું દેખડાવ્યું હતું, અને જોતાં જોતાં રાત પડી ગયાથી અંધારું થયું હતું તો અપેક્ષા એવી વખતે ફાનસો, મસાલો સલગાવીને આખો કિલ્લો દેખડાવવામાં હમારી ઘણીજ ખરદાસ્ત અને તજ્જુમલ કરી હતી જેથી હમો ઘણાજ ખુશી તથા તેમનાં ઉપકારી થયા હતા. નલદ્રુગના કીલ્લાનું બયાન જાણવા જોગ સમજી તે વીસ્તારીને આગળ કરેલું છે.

નલદ્રુગ ગામનાં ઘરો કોઈ પણ રીતે જોવા લાયક નથી. થોડીક પથરની ભીત બાંધી, તે ઉપર વળી થોડીક પાતળા આસારની મટોડાંની ભીત બાંધી, ધરને મથાળે છાપરાંને ઢેકાણે મટોડાંનાં ધાખાં અથવા અગાશી કરી લીધેલી છે. શોલાપોરનાં ઘરોનો ઘણોખરો નમુનો હીંચા નજર આવે છે. નલદ્રુગનાં ગામડાંનાં ઝુપડાં વઘાવ્યા પછી કોટમાં જવાના ત્રણ દરવાજા એક પછી એક આવેછે, તે દરવાજાઓની પથરની બાંધણી તથા તે ઉપરનાં મહેરાઓ મુસલમાન લોકની એક ચોક્કસ રીતની બાંધણી જેને ઇંગરેજમાં Byzantine Architecture ને નામે બોલેછે, એ તરીકાની છે. દરવાજા ઉપરના મહેરાઓની ઉભરણી કંઈ નાહાની સરખી નથી. ઓછામાં ઓછા રૂપ થી ૩૦ ફુટ ઊંચી છે અને તે મહેરાઓ ઘણી મુદતના સખબથી ઘણા ખરા ભાગી તુટી અને ખીસમાર હાલતમાં પડેલાછે, તો અપેક્ષા કોઈ કોઈ ઢેકાણે હેવા તો મજબૂત હજી દેખાયછે કે જાણે હવડાંજ બાંધ્યા હોય. ત્રણ દરવાજા વઘાવ્યા પછી કોટમાંનાં ઘરોની હાર શીર થાયછે. કોટમાં પેસતાંજ ત્રીજા દરવાજા આગળ એક લોઢાની તોપ પડેલી હમારી નજરે પડી હતી, જેની બનાવટ અને આકાર ઉપરથી એવું ધાસ્ત્રામાં આવ્યું હતું કે એ તોપને બનાવી હજી ત્યારથી તે હમોએ જોઈ ત્યાંહાં સુધી કોઈ દિવસેખી ફોડી નહી હશે. આ તોપ ૨૪ ફુટ લાંબી, અને તેમાં ગોળા મુકવાનો મુશ્કેલ માત્ર સંવાબે ઇંચનો નજર આવ્યો હતો, અને તોપની જગાઈ અથવા ઘેરાવો તો માત્ર ૮ થી ૯ ઇંચ જાણાયો હતો. થોડુંક આગળ ચાલતાં નલદ્રુગનો કિલ્લો આવેછે.

નલદ્રુગનો કિલ્લો તથા કિલ્લો મળીને થયેલો છે, અથવા ખીજી રીતે બોલીએ તો એ કિલ્લામાં ખીજા બે કિલ્લા છે. પહેલા કિલ્લાનું નામ નલદ્રુગનો કિલ્લો, ખીજાનું નામ શાહાદ્રુગનો કિલ્લો, અને ત્રીજાનું નામ રણમંડળનો કિલ્લો કરીને છે.

શાહાદ્રુગ અને રણમંડળનાં કિલ્લાઓ વચ્ચે આસરે ૩૦૦ ફુટ લાંબો અને ૪૦ થી ૪૫ ફુટ પોહોળો એક બંધ બાંધેલો છે, તે બંધ પોળો રાખેલો છે. એ બંધની પોળાઈમાં ગરમીનાં દીવસે બેસવા ઉડવા અને આરામથી રહેવા સારું એક છુપો બેમાલુમ પણ દીલપસંદ મેહેલ, તીહાં હકુમત ચલાવી ગયલા કોઈ નવાબે બતાવ્યો છે. આ મેહેલ હાલ સંધળી તરફની ખીસમાર હાલતમાં છે, તોએ પણ તેવી હાલતમાં તેની આગલી જાહેજલાલી અને રચનાની ઘણીક નીશાનો હજી રહેલી છે અને તે હજી જોવા લાયક છે. આ મેહેલનું નામ પાણી મેહેલ છે; કેમકે આસપાસ બંધનું પાણી ફરી વળેલું છે, અને ખરું કહીએ તો પાણીની અંદર જ જાય તે મેહેલ બનાવેલો નજરે દેખાય છે. આ મેહેલની રચના વીરો વાંચનારના ધ્યાનમાં નથી આવી શકવાનું કે કેવી સમતલકથી તે બાંધેલો હશે. પણ એ વીરો અંદરનું કેહેવાનું છે કે તેનું બચાવ વાંચના કરતાં એકવાર તે મકાન નજરે જોતાં તુરત ધ્યાનમાં આવી શકશે, કે ખરેખર તે પાણી મેહેલ છે. આ મેહેલની બારી, આગાશી અથવા હરકોઈ ખીજી ઉઘાડી જગાએથી બહાર જુઓ તો બધી ગમથી પાણી જ પાણી, ધમધોકાર દોડતું અને ધપધપનાં આકારમાં પડતું, નજર આવે છે. એક તરફ જરૂરની બારી આગળ એવી તો આરામ ભોગવવા લાયકની જગા બનાવી છે કે પાંચલાક તીંહાં બેઠા અથવા ઉભા રહ્યા તો ગમે તેવી થાકથી અથવા દીલગીરીથી મંદ થઈ ગયેલો જીવ સુખ અને શાંતી પામે છે, અને તીંહાંથી જ એક પાણીનો ઘોધ પડતો દેખાય છે, તે ઘોધનો આવાજ અને દેખાવ થોડીવારમાં દીલને ચમન જેવો ખીલાવી નાખે છે. જે વખતે હમે એ મેહેલની અંદરથી આસપાસ બહારનો દેખાવ જોતા હતા તે વખતે છેક સાંજ પડેલી હતી, તોએપણુ જે રળીયામણુ દેખાવ તથા આસપાસની વનસ્પતીની સુગંધ હમે ભોગવતા હતા, તેથી હમારો જીવ બાગબાગ થતો હતો. જે વખતે આ મેહેલ પોતાની આબાદે આબાદ હાલતમાં હશે તે વખતે તીંહાં કેવી મજાદારી લાગી હશે તથા કેટલું સુખ અંદરના લોકે

ભોગચું હશે, તેનો થોડો ઘણો વીચાર હમારામાં આ વખતે આવી શક્યો હતો. આવી હાલતે ત્રીંહાં રહેનારા નવાબોનો જીવ, રૂઠી પ્રમાણે બોલતાં, ખરેખર સુખેજ ગયો હોય એમાં નવાઈ નથી.

આ મેહેલ કેવી રીતે બાંધેલો છે, એનો વીચાર થોડોઘણો પણ વાંચનારનાં મનમાં આવે એટલા સારૂ હમો તેનું બયાન કરવાની કોશિશ કરીએ છે.

તુળખુરગામ, નલદ્રુગથી ૮ થી ૧૦ ગાઉને છેટે છે. ત્રીંહાં “બોરી” નામનું એક ગામડું છે. આ ગામડાંની પોસમાં એજ ગામડાંનાં નામ વાળી “બોરી” નદી વહેછે. આ નદીનું પાણી, નલદ્રુગ કિલ્લામાં ખેંચી લીધુંછે અને ઉપર જણાવેલા બંધ બાંધીને તે પાણી અટકાવેલું છે જેથી કિલ્લામાં એક ઘણોજ સુંદર વહેતાં પાણીનો તળાવ અથવા સાગર બનેલો છે. આ સાગર અને તેની આસપાસની લીજાત્રી, કીલ્લા ઉપરથી અને ત્રીંહાંના જુદાં જુદાં મકાનો ઉપરથી જોતાં ઘણી દીલ્-પસંદ અને ચમત્ત જેવી ખુશનુમાહા લાગેછે. બંધની લંબાઈ પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે અને તેને બંધે છેડે એકેક જુરજ બાંધેલો છે. તેનાં નામ “નર જુરજ” અને “માદી જુરજ” એવાં પાડેલાં છે. “નર જુરજ” ની સપાટી “માદી જુરજ” ની સપાટી કરતાં ઘોલોડ કુટ જમી રાખી છે; તે એટલા સારૂ કે જરે તલાવમાં જોઈએ તે કરતાં પાણી વધારે ઉંચે ચઢે ત્યારે “નર જુરજ” નો દરવાજો ઉંધાડો મુક્યાથી તે વાટે પાણી બાહર નીકળી જાય, જેથી કિલ્લામાં રેલ નહીં આવે. સાધારણ વખતે “નર જુરજ” નો દરવાજો બંધ રાખેછે તેથી પાણી માત્ર “માદી જુરજ” વાટે ચાલ્યું જાયછે. ઉપર બંધે રસ્તે જતું પાણી અમસયું સાધારણ રીતે વહેતું કીધું નથી; પણ તે પાણીને એક ધોધનાં આકારમાં છેક ૩૦ થી ૪૦ ફુટની ઉંચાઈથી અને આસરે ૧૬ ફુટ પોહોળાઈમાં પડતું કીધુંછે. આ ધોધ દેખાવમાં ઘણોજ રળીયામણો છે અને “પાણી મેહેલ” નાં જરૂઆ ઉપરથી તે જોવા લાયક દેખાવ દેછે. ઉપલા બંને જુરજો એક બીજાથી આસરે ૨૫૦) ફુટ દૂર છે અને બંધની પોહોળાઈ ૪૦ થી ૪૫ ફુટ છે તેથી એ બંધે જુરજો વચ્ચે ફરવા હરવાનો એક ઘણોજ અછો પુલ અથવા પાણી વચેનો રસ્તો બની રહેલોછે, તેની ઉપર સઘળી તરફથી અછી બનાવટની ફરસબંદી કરી લીધેલી છે. પૂર્વ તરફના જુરજ આગળથી બંધની અંદર ઉતરવાનો દરવાજો કરેલો છે. એ દરવાજો કોઈ સાધારણ જોનારને એકાએક માલુમ પડી આવે એવા

નથી. અંધની ફરસઅંધીની એક માહોટી લાદીથી તે ઢાંકી રાખેલા છે. આ લાદી ઉંચકી તો અંધની અંદર ભોયરામાં ઉતરવાની પગથીઓ દેખાયછે, અગર લાદી પાછી તેની જગા ઉપર મુકી તો જાણે સાફ રસ્તો હોય તે પ્રમાણે અંધ ખોલો સપાટ નજરે આવેછે, અને તે ઉપરના બે બુરજ અને વચમાંથી પડતા ધપધપ (ધોધ) સીવાય ખીજું કંઈ નજરે પડતું નથી. આ અંધનાં પેટાંમાં મેહેલછે એવું કોઈનાં સ્વપનાંમાં પણ નથી આવવાનું. એવું કેહેછે કે સન ૧૮૫૯ નાં સાલમાં તા. ૯ મી માહે જુનને દીને તુળજપુર ગામમાં ધણા વરસાદ પડ્યાથી, બારી નદીએ બારી માહોટી રેલ આવી હતી તેથી કિલ્લામાં બનાવેલા સાગરમાં એટલું તો પાણી ચઢી ગયું હતું કે અંને બુરજોના દરવાજા ઉઘાડ મુક્યા છતાં, અંધ ઉપર પાણી ફરી વળ્યું હતું, જેથી પાણી મેહેલ તે અરેખર પાણીથી ભરાઈને પાણીજ મેહેલ બની રહ્યા હતા. કિલ્લાના કેટલાક ભાગમાં રેલના પાણીએ જળરો ધસારો કર્યો હતો, તથા રેલથી બુરજોનો કેટલોએક ભાગ તુટી પડ્યો હતો. પાણી મેહેલમાં ભરાયલાં પાણીને બાહાર કાઢાડતાં કેટલાએક દિવસ લાગ્યા હતા. જે વખતે હમો આ ડોકાણે હતા તે વખતે હમારા જોવામાં આવ્યું હતું કે નર તથા માદી બુરજો ૧૦ થી ૧૨ ફુટ ઉંચાઈમાં ભાંગી પડ્યાથી તેઓની ઉંચાઈ કોતા થઈ પડેલી દેખાતી હતી. આ પ્રમાણે આવું મજબૂત બાંધકામ ભાંગી જવાનાં કારણો વીરો પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે રેલના પાણી સાથે જંગલોમાંનાં ઝોડો અને લાકડાં વગેરે જે જીનસો ધસડાઈ આવી હતી તે આ બુરજો સાથે અથડીને તેમને ભાંગી ફોડી નાખ્યા હતા. આ કિલ્લો નીજમ સરકારનાં હસ્તકમાં છે. એની સંભાળ વીરો નીજમ સરકાર તજવીજ રાખતી નથી તેથી થોડી મુદતમાં આ કિલ્લો તથા અંધ બંનેની આખેરી જલદી આવે એમાં કંઈ નવાઈ નથી. આવી રચનાં ભરેલા અને જોવા લાયક તથા એક નવાઈ જોવા અંધને તથા તેની અંદરનાં પાણી મેહેલને બનાવતાં પુષ્કલ ખર્ચ અને અતિશય કારીગરી તથા મેહેનત લાગી હશે, તો તેવાં માહાભારત કામને હાલના વખતમાં મુસલમાન રાજની એક જુની અને નવાઈ જેવી બાંધણી તરીકે જાળવી રાખવાને બદલે નીજમ સરકારે તેને આવી બેદાદી ભરેલી અને ખીસમાર હાલતમાં પડી રહેવા દીધું છે, એ જાણવાને હમને ઘણીજ દીલગીરી લાગેછે.

આગળ જણાવ્યું છે કે અંધના પૂર્વ તરફનાં છેડા આગળથી પાણી મેહેલમાં

ઉતરવાનો બેમાલુમ દરવાજો એક મોલેટી પોલોળી લાદીથી ઢાંકી રાખેલો છે. આ લાદી ઉચ્ચતાં અંદર ઉતરવાને એકજ માલુસ ઉતરી શકે એવી સાંકડી પથરની સેહેડી બાંધેલી છે. તેનાં પગથીયાંની ઉંચાઈ સાધારણ પગથીયાંની ઉંચાઈ કરતાં ઘણીજ વધારે છે, તેથી ઉતરનાર ચઢનારથી તે ઉપર એકદમ જલદી ઉતરાઈ અથવા ચઢાઈ શકાય એવું નથી. પેહેલાં પાંચ અથવા છ પગથીયાં અંદર સીધું ઉતરવાના છે, તે પછી ઉતરનારને બે વખત ડાવી બાજુએ વલાણ લઈ ઉતરવું પડે છે. ખીજા શબ્દોમાં બોલીએ તો આખી સેહેડી ત્રણ રમણાની ગોલ ફરતી બાંધેલી છે. એવી રીતે આસરે ૧૫ ફુટ નીચે ઉતર્યા પછી, એક મોલેટો ઓરડો આવે છે. આ ઓરડા અંદર આવ્યા કે આસપાસની હવા થંડી, અને શરીરને ઘણીજ ગમતી લાગે છે. હમારી પાસે જે પાસની શીશી હતી તે જોતાં માલુમ પડ્યું કે બાહાર ખુલ્લી હવામાં અને આ જગાની હવામાં નજદીક ૩ થી ૪ ડીગરી (એટલે અંશ) નો ફેર પડ્યો હતો. જે થંડો પવન આવતો હતો તે આસપાસનાં પાણી ઉપર થઈને દીવાનખાનામાં, ઘણીજ તજવીજથી મુકેલી બારીઓ વાટે આવતો હતો. આ ઓરડાની રચના ઉપરથી માલુમ પડ્યું કે તે પાણી મેહેલનું દીવાનખાનું હશે. આસપાસની દેવાલ સઘળી નરદમ પથરની બાંધેલી છે, અને તેનાં એક ખુણામાં એક તખ્તી ફારશી ભાષામાં કોતરી મુકેલી છે. એ તખ્તી હમારી સાથનાં જરમન મિત્રે વાંચી તે ઉપરથી આ પાણી મેહેલનો સને માલુમ પડ્યો હતો. આ સને આંકડામાં કોતરેલો નથી પણ ફારશી સાહેબે, બેહેત બનાવી બેહેતમાં લખી જણાવે છે તેવી રીતે તે સને વાંચતાં, ઊંજરી સને ૧૦૨૩ જણાવ્યો હતો, અને હમારી અગાઉ કોઈ ખીજા મુસાફરો તીહાં આવી ગયા હશે તેઓએ પણ અક્ષરોની ગણતરી ઉપરથી જે આંકડા એ તખ્તીની પાસે દેવાલ ઉપર માંડેલા હતા તે આંકડા ઉપરથી પણ એજ સને ગણાયેલો હતો.

આ ડોકાણેથી આગળ ચાલતાં ખીજા બે ત્રણ ઓરડા આવે છે તેમાં પવન આવવાને દેવાલમાં દક્ષણ તરફથી એકક બગાડું રાખેલું છે. આ ઓરડા એલવત ગાહના ઓરડા હોય એવા માલુમ પડ્યા હતા. હીંચાંથી વળી નીચે થોડીક પગથીઓ ઉતર્યા પછી મેહેલના ખીજા તખ્તકા અથવા માળ ઉપર અવાય છે. વાંચનારે આટલું હીંચાં વીચારવું જોઈએ કે ઘરના પેહેલા માળ ઉપરથી ખીજા માળ ઉપર જવાને વધારે ઉપર ચઢવું પડે છે, પણ આ પાણી મેહેલ જે ભોયરાંમાં બના-

વેણા છે તેના પેહેલા માળ ઉપરથી ખીજ માળ ઉપર જવાને નીચે ઉતરવું પડે છે. આ ખીજ માળ ઉપરની રમના પેહેલાના કરતાં વધારે જોવા લાયક છે. એક જરૂરો આહાર ઝાંઝણા છે તીહાંથી પેલા ૫૦) કુટ હંચેથી પડતો ધપધપ (ધોધ) દેખાય છે. ઝરૂઓ શષ્ટ કોણુ આકારની આંધણીનો છે, તેની આરીઓ ઉપરથી હેઠળ નદી વેહેતી દેખાય છે. પાણીનો ધોધ પડે છે તે ઉપર જરૂરે સૂર્યનાં કિરણો પડતાં હશે ત્યારે તીહાં તરેવાર રંગની વરસાદી કમાનના દેખાવો થતાહશે; તથા હંચેથી જે ધોધ પડે છે તેના પાણીમાંથી ઝરમર ઝરમર વરસાતની પેઠે પાણીના આરીક યુંદનીયાં પડતાં હશે અને તે યુંદનીયાં પવનની લેહેરથી ઝરૂઆની આરી ઉપર આવતાં હશે ત્યારે તે જગા ઉપર બેસીને આસપાસની લીલાતરી અને આવી મનોરંજક રમના જોનારને કેવી મજા લાગતી હશે તેનો ખ્યાલ ભોગવનાર સીવાય અમસ્થી કલ્પના કરનારને રૂપીઆની એક આની જેટલો પણ આવવાનો નથી. તો એપણુ કલ્પનાથી તેમજ વીરો જે વીચાર ઉત્પન્ન થઈ શકે તે ઉપજવવાની કોરોશ હમોએ કરી છે. વીચાર કરે કે એક ગમથી પાણીનો ધોધ ધમ ધોકાર ધોધો કરતો છેક ૨૫) અથવા ૩૦) કુટ ઉપરથી, અને ઝરૂઆની આરી આગળથી વલી ખીજ ૨૫) કુટની ઉંડાઈએ પડતો દેખાય છે. ખીજ ગમથી વમજદાર પાણી શીણુશીણુ થઈ સફેદ દુધ જેવું બની સીલ સીલાટ ઝરૂઆની આરી આગળથી વેહેતું ચાલ્યું જાય છે. ત્રીજી ગમથી આરીક યુંદનીયાં નીચે શીતળગાર જેવાં વરસી રહ્યાં છે. ચોથી ગમથી તમામ આસપાસની વનસ્પતીમાંથી જે મધુર સુગંધની લપટ પસરી રહી છે, તે પેલાં યુંદનીયાં સાથે મીશરિત થઈ ઝરૂઆની આરી ઉપર ફેલાઈ આપ્પા મેહેલને મીઠાસ ભરેલી લપટથી ભરી મધમધાવી નાખ્યો છે. પાંચમી ગમથી દમામી અને તોજર નવાબ ઝરૂઆ ઉપર નીશામાં ચકચુર થઈ પોતાની માથુકો સાથે એરાકમાં આરામ ભોગવતો પડેલો છે. છઠ્ઠી ગમથી તેના હુકેબરદારો જરૂરીન હુકમની સાપ જેવી પેચદાર નક્કીનો છેડો ૨૦ થી ૨૫ કુટ છેટેથી નવાબના હાથમાં આપી થર થર ધુજતા ઉભેલા છે. સાતમી ગમથી નવાબે નક્કીમાંથી એકદમ ખેંચી ધુમોડો પોતાના ભરેલા ફરબેહગાલના કુકાઓમાંથી આહાર કાઢીએલો છે, અને એવી રીતે બે ચાર દંમ ખેંચીને અરધી વીંચેલી આંખે, નવાબે પાણી મેહેલની ખેરો આશીર્વેત વીરો પુછપરછ ચલાવી છે. “ધપધપકા પાની કૌન ખુરજસે ચલતા રહાહે?” આ સવાલનો જવાબ આસપાસના

હાલીમવાલીઓ સુખનો પડાનેવાર આપેછે, “બંદે નવાજ, નરખુરજસેં ચલરહા હે.” તે ઉપરથી નવાખે જાણે કેહેવી એક માહોટી ગણતરી અથવા અગમચેતી કરી હોય, એમ કુલાઈને ખોલેછે, “તખતો પાનીકા ખોલેતહી ઝોર હો રેહ્યા હોઈંગા.” આપણુસી અને ખુશામતખોર ખાનસામાનોને સહયોગથી ખોલતાં શીખવવું પડતું નથી, તેથી તેઓ નવાખના ભારી કઠણ મન શક્તીથી કરેલા કયાસ-ને છોડે આસમાને ચઢાવી જવાખમાં ખોલે છે. “હાંજ ખુદાવંદ, હાંજ ગરીબ પરવર, પાનીકા ખોલેત હી ઝોર હો રેહ્યાહે. ઝીહાં પનાહને ખીન દેખે કૈસી પઢિાન કરી હે? તેહેકીક; પાની ખોલેત ઝોરસે વાહા રહાહે.” નવાખ મનમાં કુલાઈને ખોલે છે, “હાં, મેરી નજરમેં તો પાની મેહેલકી કરામત સખ એક ખેલ ખરોખર ખન રહીહે.” જરે નવાખે પોતાના ખીદમતગારોથી સાંભળ્યું કે નરખુરજ વાટેથી પાણી ચાલીયું જાયછે, તારે અલખતાં પાણીનો વધારે જોર હોયાથીજ એવું ખનવું જોઈએ, એમાં ગણતરી શાની અને પઢિાન શાની!

આ પાણીમેહેલની કરામત પીછાનવા મનશક્તી કેટલી કઠણ હોવી જોઈએ એ વાંચનાર સેહેલાઈથી વીચારી શકરો. પણ જુંહાં “હાજ ખુદાવંદ, બંદેનવા-જની લપલપી ચાલતી હોય તીહાં કોડી ને વાધ, અથવા રાઈનો પરવત ખનાવી દેવાની કસીખી પાંતીની કસર થઈ શક્તીજ નથી. પણ આપણ આપણી વાત ઉપર આગળ ચાલીએ. નવાખની પુછપરછ ઉપરથી જાણે એવું માલુમ પડ્યું કે પાણીનું જોર વધી ગયું છે. આ વાતની મેહેલમાં ખબર પડી. નવાખની માશુકોના પેટમાં જાણે ધાસ્તીથી ધરકો પડ્યો. પાણી વધીને છેક ઝરખાની નજદીક આંબું. આ વખતથી તેમની મકર ભરેલી હીલચાલ થવા માંડી, કોઈ કીહા ઝોરડામાં અને કોઈ કહી ખોલીમાં ભરાવાં અને દોડી જવા લાગ્યાં, ભોલો નવાખ પોતાની માશુકોની દોડધામ અને હીચકારાપણું જોઈ હસવા પડ્યો; તીયાર પછી મેહેલમાં જે દોડદોડ અને તરેવાર પ્રપંચ ગોંધળ થયું હરો તેનો તો ખરો ચીતાર આપવાને આ ઠેકાણે કલ્પના વધારે ચલાવી શક્તા નથી. જે ખ્યાલ દોડેછે તે સાંભળેલી અસલ વાત સાથે સરખાવતાં આપણી મનશક્તિની માત્ર મશકરી કરેછે, અને ઉપર જે કલ્પિત ચીત્ર આપીયું છે તે અસલ ખનાવની અધુરી નકલ પણ દેખાડી શકતું નથી. નવાખે ભોગવેલી માજની વાતો પાણીમેહેલનાં પાણીમાં વહી ગઈછે, અને આપણે તો માત્ર હવાઈ વીચાર કરતાં રહેલા છઈએ.

ખીજ તબક્કા અથવા માલ ઉપરથી ત્રીજ તબક્કા અથવા માલમાં ઉતરવાને વળી ખીજ સેહેડીઓએ તેનાં પગથીઆં ધણાજ ઊંચાં છે. એ પગથીયાં ઉપરથી ઉતરતાં છેક નદીનાં પાણી આગળ જવાઈ શકાય છે. આ માર્ગ મેહેલમાં વાપરવાનું પાણી લાવવાને કરેલો હોય એવું નજર આવ્યું હતું, અંધારું ધણું થયલું હતું, હમારી સાથે બળતી મસાલો રાખેલી હતી તોએપણુ એ માર્ગે ઉતરવાનું ધણું કઠણ નજર આવ્યું હતું તથા હમારી સાથનાં માણસોમાંથી કોઈનું તે માર્ગે ઉતરવાનું મન થયું નહીં હતું. સેહેડી ઊંચી હતી, વળી પાણી અંદર કુટી આવ્યાથી ભીનાઈ સરકણી થઈ ગયલી હતી, અને જ્યાં જોઈએ ત્યાં વાંગળાંઓની અધાર એટલી તો જમાવ થઈ પડેલી હતી કે તેની દુરગંધી ખમાઈ નહીં શકાતી હતી, જેથી વધારે વાર ત્યાં ઉભા નહીં રહી શક્યા હતા. ઈલાંથી પાછા ફરતા ખીજાં બે ત્રણ નાહાનાં દીવાનખાનાં જોયામાં આવ્યાં હતાં, તેમાં એકનું નામ ગંદી મેહેલ રાખેલું સંભળાયું હતું. આ વીરો ખુલાસો એવો થયો હતો કે તરેવાર જાતની ખુશખોથી આ ઓરડાને બરવામાં આવતો હતો, અને તેમાંથી તરેવાર સુગંધ જે નીકળતી હતી તે પાણીમેહેલનાં સઘળા જુદા જુદા ઓરડામાં પસરતી હતી. આવી રચના કરી હોય તેમાં નવાઈ નથી; પણ જે વખતે હમે ત્યાં હાજર હતા તે વખતે ગંદી મેહેલમાંથી સુગંધને બદલે સઘળી તરેહની દુરગંધો એવી તો નીકળતી હતી કે હમારી સાથના સઘળાં માણસોએ રમાલો પોતાના નાક ઉપર દીધા હતા, તથા મસાલો પણ ધણીજ ઝાંખી બળવા લાગી હતી, તેથી સાફ માલુમ પડ્યું હતું કે પાણી મેહેલની તે વખતની હાલત ધણીજ વેરાન અને પડી ભાગતી હતી, ભીતમાં તડ પડેલી હતી તેમાંથી કોઈકોઈ ડોકાણેથી નદીનું પાણી પેવસ થયલું હતું, અને તેથી ડોકાણે ડોકાણે કાદવ અને કોચડ થઈ પડેલો હતો.

નહીં કેહેવા જોગ એક ઓરડાની હમેને આ ડોકાણે નોંધ કરવાની જરૂર થઈ પડી છે, અને તે કરવાનું કારણ માત્ર એટલાજ ઉપરથી છે કે તે ઓરડાની બાંધણી ઉપરથી સુસલમાન નવાબોમાં સફાઈ તથા સુધઝાઈનાં વીચાર કેટલા થોડા હશે તે ખાતું માલુમ પડી આવેછ. નવાબો અને હાકમે અત્તર તથા ચંપેલી અને તરેવાર ખુશખોનાં ધણા શોખી હોય છે, પણ જેઓનાં દરબારી મેહેલમાં મોહોડાં પાસેજ જાય જરૂરનાં મકાનો બનાવેલાં હોય ત્યાં આવી ખુશખોની જરૂર હોવીજ જોઈએ. એ ઓરડાનું નામ “પાયખાના” બોલે છે. ગરીબ માણસોનાં ઘરમાં ભોંમે ઉપર

ખેઠા ચુહુલા બાંધેલા હોય છે તેવી આ ઠેકાણે જમીનની સપાટી ઉપરથી આસરે દોઢેક ફુટ ઊંચી ચુહુલા જેવી પથરની ખેઠક નજર આવી અને એ બાંધેની વચ્ચે જરા પણ પડદા જેવું કંઈ જ નહીં હતું. કોઈ પણ સાધારણ જોનારને આ બાંધણીના આકાર ઉપરથી રાંધવાની જગા શીવાય કદી પણ એવો ખ્યાલ નથી આવવાનો કે આ આટલી જેટલી ઊંચી ખેઠક તે જયજરૂર એટલે ઓડે ફરવાની જગા છે. આ સાંકડી ખેઠકમાં જયજરૂરની સઘળી ગોઠવણો કીધેલી હતી તેની ગલીની, ગંધારો કેટલો હરો તે ખ્યાલમાં આવ્યાથી ખરેખર કંટાળો ઊપજ્યા વગર રહેતો નથી. હમોએ આગળ કહ્યું તેમ આ બાબતની અત્રે નોંધ કરવાની જરૂર એટલીજ કે મેહેલ જેવા આરાસ્તગી ભરેલાં મકાનમાં આવી ખામીઓ જેઓ તપાસીને જુએ છે તેમની નજરે પડે છે, અને આથી વીચારવાને બની આવે છે કે મુસલમાન લોકોએ, પછી શું ગરીબ કે તવંગર, અદનાથી આલા તુલીક સફાઈ, સોજાઈ, સુધડાઈ અને તંદરોસ્તીની જાળવણી કરવાનાં જે કુદરતી કાયદા છે તે જાણવાને જરાએ પણ ધ્યાન પોહોંચાડ્યું હોય એવું લાગતું નથી. તેઓ આજ સુધી એ વીરો કમનસીબ રહી ગયા છે. આ સઘળું અંધારું અમાનપણાથી તેઓમાં ચાલે છે. કેળવણીની ખુખીતો તેઓ જાણતાજ નથી.

પાણીમેહેલની તારીફ હમારા ભોમીયાએ ઘણી અછછી રીતે કરી સંભળાવી હતી અને જણાવ્યું હતું કે ગરમીની રૂતમાં ઘણાખરો વખત નવાબ સાહેબ આ મેહેલમાંજ યુજરતા હતા. આ મેહેલ ગરમીની રૂતમાં આસાએશલવાને બનાવ્યો હોય એ એકવાર માનવા જોગ છે; પણ તેની સાથે એક ખીજો વીચાર પણ ઉત્પન્ન થાય છે, કે દુશમનની નજરથી છુપાઈ સંતાઈ રહેવાને અથવા સંકટની વેલાએ નાહાસભાગ કરવાને આ છુપો મકાન ઘણાજ કામજોગ થઈ પડે, એટલા સાફ પણ તે બનાવી રાખ્યો હોય. આ મેહેલમાં ભરાઈ સંતાઈ રહેવાના ઓરડા, તેમની બાંધણીની રીત, મેહેડીઓના ટપ્પાની કસ્ટોરી હંચાઈ, સંકડાસ, તથા ઓરડા ઓરડીઓની પેચ ભરેલી રચના, નાહાની નાહાની ગલી, અને વલાણુદાર જવા આવવાના મારગો જે હીયાં જોવામાં આવે છે તે સઘળા ઉપરથી ઉપલો વીચાર મનમાં ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી. પુછપરછ કરતાં એવું પણ માલુમ પડ્યું કે આ મેહેલમાંથી બાહારો બાર છેક દુરવેર નીકળી જવાનો બોંયરાંમાંથી રસ્તો

કોતરી કાહોડો છે, અને હમારી સાથે દેખાવા આવેલા મુસલમીનોની બોલવાની લઢણ પ્રમાણે હમારે સાંભળ્યું કે ૧૨ ગાઉ દુર નીકળી જવાય એટલા રસ્તો ભોંયરાંમાં બનાવેલો છે, પણ આવી તોપ મારનારોના બોલવામાંથી ઘટતા ટકા બાદ કરી માનીએ તો અલબત્ત પા કે અરધો માઈલ સુધી નાહાસી જવાનો રસ્તો બનાવ્યો હોય એ માનવા ભોગ છે. એવી એક ગલીમાં, મસાલ સલગાવીને અંદર જવાનો ઈશિદો હમારે કીધો હતો, પણ બંધીયાર હવાના સખબથી મસાલ તેમાં બલી નહી રાકી, અને ૩૦ ફુટ ચાલ્યા એટલાં તો તે હોલવાઈ ગઈ હતી.

છેલ્લું, પાણીમેહેલ વીરો એક ત્રીજો વીચાર આવીયા વગર રહેતો નથી. મુસલમાન નવાબ, અમીર, ઉમરાવો એશઆરામમાં મરાહુર થયલા છે. તેઓ પોતાના નીચ હવસો પુરા પાડવાને, તેમનો ખજાનો ઉડાવવાને કશી વાતે પાછળ પડ્યા નથી; તેવા કોઈએ એવી મતલબથી આ મેહેલ બંધાવ્યો હોય જેમાં રંચતની પારકી સ્ત્રીઓને ચોરી લાવી છુપાવી રાખે અથવા એવી જગાએથી છુપે રસ્તે રાત્રે નવાબ પોતે અને તેના જેવા અમલદારો જેમ જેને વગ ફાવે તેમ પોશાક બદલીને રોહરમાં નીરલજ કામ કરવાને બાહાર નીકળતા હોય, અને તેજ છુપે રસ્તે પાછા આવી કિલ્લામાં હાજર રહેતા હોય, જાણે કિલ્લામાંથી કોઈપણ રાખસ બાહાર નીકળ્યો નથી. કિલ્લાનો દરબાન ખીચારો જાણતોખી નથી કે કોઈપણ દરબારી માણસ કિલ્લાના દરવાજા વાટે રાત્રે બાહાર જતો હોય.

પાણીમેહેલ જોઈ રહ્યા પછી જે માર્ગે અંદર દાખલ થયા હતા તેજ માર્ગે પાછા બંધ ઉપર બાહર આવ્યા, અને ત્રીજાંથી “ઉપલી ખુરજ” નામના કિલ્લા ઉપર ગયા. આ કિલ્લો આસરે ૭૦ ફુટ ઉંચો છે, અને તે ઉપર ચઢવાને પથરની સેહેડી બનાવેલી છે. આ સેહેડીએ જેમ જેમ ઉપર જઈએ છઈએ તેમ તેમ તેનાં પગથીયાં એટલાં બધાં ઉંચાં માણસ પડાં જાય છે કે તે ઉપર જલદીથી તો ચઢાયજ નહી, અને ચઢતાં ઘણીજ મેહનત કરવી પડે છે. એવું કરવાની મતલબ એવી ધારવામાં આવે છે કે દુશમન કિલ્લા ઉપર ચઢી આવે તેને ચઢી આવવાને જેટલું પેહેલાં સેહેડું લાગે તેટલું છેક ઉપર ચઢ્યા પછી કહણ પડે, અને ઉંચાં પગથીયાં ઉપરથી ચઢતાં તેમની ઉઘર તોપનો અથવા તેવો કોઈ ખીજો મારો સારીપેડે ચાલુ થઈ શકે.

એ બુરજને મથાળે એ તોપ જોવામાં આવી છે. એકનું નામ “મગરધજ, પીળું નામ “નવગજ” કરીને છે. અંધે તોપો બેદાદ હાલતમાં પડેલી હતી, અને તેઓ ફોડવા લાયક હાલતમાં હોય એવું લાગતું નહીં હતું. ઉપલા બુરજને મથાળેથી બુરજનાં પેટાંમાં ઉતારવાનો એક બાજુએથી પથરની સેહેડીનો રસ્તો છે. એ માર્ગે અંદર ઉતર્યાથી એક નાહાનો સરખો ઓરોડો આવે છે, તેની આગળ એક ઝરખો આવેલો છે, તેની ઉપરથી આસરે ૬૦ થી ૭૦ ફુટ નીચે, કિલ્લાનું મેદાન દેખાય છે. એ ઝરખાની જગા ઘણી સાંકડી છે, તેથી ભાતમેગે બેથી ચાર માણસ સગવડે બેસી શકે. એ ઉપરથી વાઘ, હાથી, ગેંડા અને એવાં ખીજાં જનાવરોની લડાઈનો તમાસો જોવાને એ ઝરખો કામે લાગ્યો હોય એવું ધારવામાં આવે છે.

ઉપલા બુરજ ઉપરથી ઉતરીને રોડ બરજોરજ વીકાજ મેહરજનો રહેવાનો બંગલો જોવાને ગયા. આ બંગલો કિલ્લાની અંદર લાવેલી નદીનાં કિનારા ઉપર બાંધેલો છે તેથી તે ઘણા ખુશનુમાં મકાન બનેલો છે, અને તીહાંની આબોહવા પણ સારી છે. બંગલાની બાંધણી સાધારણ તરીકાની છે, માત્ર તીહાંના કીસખી કારીગરોએ જે જે ભાગોને શૈનકદાર કીધા છે, તે કરવામાં મગર, સુસવાટ અને એવાં જનાવરોનાં આકારની નકલ ઘણે ડેકાણે કીધેલી જણાઈ છે. એજ નદીનાં કિનારા ઉપર બારાદારી મેહેલ એટલે બાર દરવાજાનો મેહેલ, તથા બેગંમનો મેહેલ, કચેરી, જમવાનું દીવાનખાનું, એવાં કેટલાંએક અમ્છાં મકાનો બાંધેલા છે.

એ જોયા પછી ઓરતો તથા મરદોનું બંધીખાનું જોયું. જે હાલતમાં આ બંને જાતીનાં કેદીઓ બંધીખાનામાં રાખેલાં જોયા, તે ઉપરથી આટલું જણાવ્યા વગર ચાલતું નથી કે સુધરેલા દેશોનાં કેદખાનાંમાં જેવી તરખીઅત અને માવજત થાય છે તેવી આ કેદખાનામાં મુતલક જોયામાં આવી નહીં હતી. તોએપણ હીયાંના બંધીવાનોનાં ભાગ્ય, સારાં કે પેલા અંચલ ધુંધી પારસી બાઈ વીરાજ જેવા દેશગાનાં ઉપરીપણા તજે તેઓ પડેલા હતા. કેદખાનાંના કેદીઓની તરખીઅત અને માવજત કેમ કરવી એ વીરો બાઈ વીરાજ અંજ-ણ્યા હતા તોએપણ એ ધુંધી રાખસમાં એ બાબતનું કેટલુંએક ખુદરતી જ્ઞાન સાંદેખાતું હતું. તેવણે કેટલાએક પોતાની તરફનાં સારા ઉપાય કામે લગાડ્યા હતા. તોએપણ બંધીવાનો પાસે સહવારનાં સખત મજુરી કરાવવી અને હલકાં

જનાવરની પેઠે તેમને રાત્રે સખત બંધીમાં કેદ રાખી, ખાવા પીવાની વેહેલા પાડવી અને જેમ અને તેમ બંધવાને શરીર ઈજા ધણી પોહોંચાડવી, એટલાજ કાયદા નીજમ સરકારનાં બંધીખાનાંની તરખીએત વીરો અમલમાં આવેલા માલુમ પડ્યા હતા. મુસલમાની હકુમત તજે આવી એકદર અને બેદાદી ચાલેલી સાંભળી આપણને ધણું તાજુબ થવા જેવું કાંઈ નથી, માત્રે તાજુખી એટલાજ ઊપરથી લાગેછે, કે નીજમની હાલની હકુમત જે ચાલાક અને બાહોશ વજીરને હસ્તકછે, જે ચંચલ નવાબ ઇંગરેજ હકુમતની રીતભાંતથી સારી રીતે વાકેફછે, તેવા અકલ-વાળાની અને પુરતું રાજદરબારી માન ધરાવનારાની કારકીરદીમાં તેના બંધીવાને આવી બેદાદ હાલતમાં રહે, એ અતિશય દીલગીરી ભરેલું તેમજ સખુન નાખવા જોગછે. આ વિશય ઊપર ધ્યાન પોહોંચાડવાની ધણીજ અગતછે. નીજમ હેદરાબાદની નજદીક સીકંદરાબાદમાં ઇંગરેજની જે છાવણી છે તીંહાં ત્રીમલગીરી આગળ ઇંગરેજનાં તાબા તજે જે કેદખાનું બનાવેલુંછે, તે એક નમુના દાખલ જોયલું બસછે. આ કેકાણાનાં કેદખાનાં વીરો લંબાણથી ઘટતી જગાએ બયાન કરેલું છે; અને એટલું કેહેવું બસછે કે કેદખાનું કેટલી સફાઈ ભરેલું, કેવું રળીયામણું, અને તેમાં પડેલા બંધવાએને ઈમાનદાર અને મેહેનતુ બનાવવાને તેમને ધંધો પેરો, સીખાડવા અને ઊદ્યોગી કરવા કેવી તરેહની તરખીઅત આપવી, એનો એક અછે. નમુનો હમારા જોવામાં તીંહાં આવ્યાછે. મુંબઈનાં કેદખાનાં અને ખીજાં જે કાંઈ આ દેશમાં હમોએ જોયાંછે તે સઘળાં ત્રીમલ-ગિરીનાં કેદખાનાં આગલ પોઈસ છે.

નલદ્રુગના કિલ્લામાંથી નીકળીને કોટની બાહાર આવ્યા ત્યારે રાત્રે ૮|| વાગાનો અંમલ થયેલો હતો. બાહાર પડતાં આ ગામને લગતી એક મોહોટી મસજીદ જોવામાં આવી, જેના દરવાજા ઊપર મુકેલી તકતી ઉપર ૯૯૮ હીજરી સને વાંચવામાં આવ્યો, તે ઊપરથી ગણતાં નજદીક ૨૫૦) વરસની જુની તે ઈમારત જણાઈ હતી. જેમ હિંદુએ પોતાનાં વખતમાં દેવજો, દેહેરાં અને પાહાડી કોતરકામો કીધાંછે તેમ મુસલમાનોએ પોતાની કારકીરદીમાં રોહેરે રોહેર અને ઠામે ઠામ મસજીદો બાંધીછે. મસજીદ સાથે એટલા બાંધવામાં આવ્યાછે, જે મુસલમાન જાતના મુસાફરો ઊતારો કરવાની જગા તરીકે વાપરેછે. આ મસ-જીદો, વીરો અને નોંધ કરવાની જરૂર એટલીજ છે કે એવી જાતની કેટલીક ઈમારતો હિંદુસ્થાનમાં ઘણીજ સુંદર, જોવાજેવી અને યાદગારીના નમુના લાયક

બંધાયેલી છે; તેમાંની એક મસજીદ “માતી મસજીદ” જે આગરાના કિલ્લામાં છે, જેનું ચીત્ર હીયાં આપેલું છે, તેની બાંધણી, ખુબસુરતી, અને સફાઈમાં મીસત્રીઓએ જે મનરાકતી અને બંધે દરજેનો શોખ દેખાડેલો છે, તે યુરોપખંડની કેટલીએક જાંચા તરીકાંની બાંધણીઓ અથવા માલેટ માલેટી ઇમારતોની બરોબરી કરી શકે છે, એટલું જ નહીં પણ તેમાંની કેટલીકોને ટકર મારે એવા છે.

નલદ્રુગથી નીજમ હેદરાબાદ જતાં રસ્તામાં આવતાં જુદાં જુદાં મથકો, મુસાફરી બંગલા, ટપાલની આશીસો તથા બજા બદલવાનાં ડેકાંણાં અને એક ડેકાંણું બીજાથી કેટલું દુર છે તેના માહિતી ટીપ.

નલદ્રુગ સેકંદરાબાદથી ૧૫૮ માઈલ.	બનગુર સેકંદરાબાદથી ૭૪ માઈલ.
હાલીયાબાદ... , , ૧૫૪ , ,	ચીમકપટી† ... , , ૭૧ , ,
જલકોટ... , , ૧૫૧ , ,	સતવા* ... , , ૬૯ , ,
દસ્તાપોર*... , , ૧૪૮ , ,	બડાએકેલી†... , , ૬૨ , ,
ધ્યાનાગુર*... , , ૧૪૪ , ,	રંમજેલી ... , , ૫૯ , ,
દાલીમ... , , ૧૪૧ , ,	હુગાલી ... , , ૫૮ , ,
એલી ... , , ૧૩૭ , ,	દીગવાલ* ... , , ૫૬ , ,
જકાપુર... , , ૧૩૫ , ,	ગુનદમકોટુર... , , ૫૨ , ,
ઉમરગામ*... , , ૧૩૧ , ,	કમકોલી† ... , , ૪૯ , ,
થર્રી†... , , ૧૨૭ , ,	અકુર... , , ૪૪ , ,
નલમોર*... , , ૧૨૧ , ,	સદાશીવપટ†... , , ૩૮ , ,
મનકાપોર*... , , ૧૧૯ , ,	નંદીકંદી ... , , ૩૬ , ,
હલી... , , ૧૧૪ , ,	પેદાપુર ... , , ૩૬ , ,
મનથાલ†... , , ૧૧૩ , ,	ખોથલીપટી* ... , , ૩૦ , ,
હસ્તાપોર*... , , ૧૧૦ , ,	કંદી†... , , ૨૮ , ,
દોલદત્તી*... , , ૧૦૭ , ,	કોમલપંદ ... , , ૨૬ , ,
થર્રલા ... , , ૧૦૪ , ,	રૂદરામં*... , , ૨૪ , ,
રાજસર* ... , , ૧૦૨ , ,	મોથાનગીઈ ... , , ૨૦ , ,
મલીયારી ... , , ૧૦૦ , ,	પટનચેર† ... , , ૧૭ , ,
હોમનાબાદ† ... , , ૯૬ , ,	રામચંદર પોર ... , , ૧૫ , ,
કાપરગામ*... , , ૯૦ , ,	ગંગારામ*... , , ૧૨ , ,
તાલમરગી... , , ૮૬ , ,	મીયાપોર ... , , ૧૦ , ,
મંગલગીઈ*... , , ૮૪ , ,	કુકરપટી... , , ૬ , ,
છોટાએકેલી†... , , ૭૯ , ,	બાલાનગર*... , , ૩ , ,
મરકુનગ ... , , ૭૬ , ,	સેકંદરાબાદ ... , , ૦ , ,

સેકંદરાબાદ જે ઇંગરેજ હદમાં છે. તીહાંથી હેદરાબાદ રોહર જે નીજમ હદમાં આવેલું છે તેમની વચે સાત માઈલનો અંતર છે.

* બજા બદલવાની ચોટી તથા પોસ્ટ આશીસ.

† મુસાફરી બંગલા.

તા. ૨૬ મી ડીસેમ્બર—આ દીને નલદ્રુગથી રાત્રે ૯ વાગે ગાડીમાં બેઠા તે સહવારના ઉમરગામ આગળ ૬) વાગે જરાવાર વીસામો લીધો કેમકે આ જગાનું પાણી ઘણું સારું છે. આ ઠેકાણે રસ્તાની ડાબી બાજુએ હિંદુના શીવનું એક દેહેરું હમારી નજરે પડ્યું. હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે તેમનાં કેટલાંએક દેહેરાંઓમાં તેમના દેવ તથા દેવીઓની અને તેમના સેવક તથા સેવકીઓની મુરતીઓ અને ચીત્રો નિરલજ આકૃતિમાં અને અનીતી ભરેલાં આસનમાં બીંતો ઉપર અને એવી ખીજ જગાએ ચીત્રેલાં અથવા કોતરેલાં હોય છે, એ સરવ કોઈ જાણે છે. પણ એવી મુરતીઓ હીંચાં મુંબઈમાં હિંદુ શીવાએ કોઈ ખીજ જ્ઞાતના લોકની નજરે પડતી હોય એવું જાણ્યામાં આવ્યું નથી, જેનાં કારણે ઘણા હશે. એક તો અત્રેનાં હિંદુઓ ઇંગરેજ ધારા અને કાયદાથી વાકેફ છે કે આવી નાગી મુરતીઓ તેઓથી ખુદ્દી મુકાઈ નથી રાકાવાની તેથી તેઓ છુપી જગાએ તેમને મેલતા હશે; ખીજું કારણ એ કે મુંબઈનાં કેટલાક સમજુ અને અનુભવિક હિંદુઓ તેમનાં ધરમનાં એવાં નીરલજ તત્વો લોકમાં હોયે થઈ પડે હેવી રીતે જાહેર નહી પાડવા ઇછતા હોય, તેથી આવી મુરતીઓ દેહેરાંઓમાં છુપી રાખી મેળતા હોય. ગમે એ કારણ હોય, પણ ઘણા હિંદુઓ તેમની પુજા કરે છે આ વાત કોઈથી ના પાડી નથી રાકાવાની. આવી મુરતીઓ હિંદુસ્થાનના મધ્ય પ્રાંતોનાં દેહેરાંઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે જોયામાં આવી છે. તેનું વીગતવાર બયાન આગળ જણાવેલું છે. પણ આ નાહાતાં સરખાં ગામડાંમાં થોડાંક ઝૂપડાં જોયામાં આવ્યાં હતાં તીહાં હમારી નજરે એવી નાગી અને નિરલજ આસને ઉભેલી મુરતીઓ પેહેલ વેહેલી પડી હતી. આ મુરતીઓ દેહેરાંની બાહારની ફરતી બાજુએ બીન ઉપર તથા પથરની સેહેડીઓની બાજુએ જોયામાં આવી હતી. એક મુરતી એવી હતી કે દેવનો લીંગ તેનાં પુજારીઓ ચુમતા હતાં, ખીજ તરફ પુજારીઓ લિંગ હાથમાં ઝાલીને નમસ્કાર કરતા પાડેલા હતાં. હમો એવી અસભ્ય બાબત આ પુસ્તકમાં વિગતવાર દાખલ કરવા અને તેનું બયાન કરવાને મુતલગ આહાતા નથી. પણ હિંદુ ધર્મમાં આવી વાત છે જે વાજખી છે અથવા ગેરવાજખી છે એ વીશે આ ઠેકાણે મુજાહેમત અથવા તકરાર કરવાનું પડતું મેલી, તે ખીજાઓને જણાવા સારું જ માત્ર અત્રે એક ઈશારા તરીકે દાખલ કરવાની જરૂર સમજીએ છીએ. એ મુરતીઓની બેહાઈ ભરેલી રચનામાં આટલું પણ જણાવતું જોઈએ છે કે એવી મુરતીઓમાં ફક્ત પુરોનીજ મુરતીઓ

એવી રીતે દેખાડવેલીછે એટલુંજ નથી, પણ મદરાસ ઇલાકામાં “ઉન્ડામીટ” નામનાં ગામમાં શીવનાં એક મોહોટાં દેહેરાંમાં તો દેવદેવીઓનો એવો તો નકારો, ભેળભાળ કરી નાખ્યો છે કે તે જોયાથી આપણને ખરેખર લજવાઈ જવું પડેછે. આ વીરો આગળ વાંચવામાં આવશે.

અપોરના ૧૨ વાગે થરરી ગામના મુસાફરી અંગલામાં જઈ પોહોંચ્યા. આ કાણે જઈ પોહોંચતાં છેક અપોરનાં ૧૨ વાગા હતા. ભુખ એવી તો કડકડતી લાગી હતી કે તેથી હમારા સઘળાના પણ વાર વાગી ગયા હતા. પેહેલાં હમારી ભુખને શાંત કરવાનાં ઉપાય લેવાની હમોએ એકદમ ઘણીજ અગત જોઈ, તોએ પણ તે કરતાં અપોરનાં બે વાગાનો સુમાર થયો હતો. આડેકાણે જોવા જેવું કંઈ નહીં હોયાથી અપોરના ત્રણ વાગે આગળ કુચ કીધી. હીયાંથી નીકળેલા પાછલી રાત્રે બે વાગે મંથાલગામના મુસાફરી અંગલે જઈ પુગા; થંડી ઘણી હતી, તેથી ગાડીમાંથી ઉતરીને અંગલામાં ખાલી કોચ ઉપર સુઈ તાહોડે થરથરવાને બદલે ગાડીમાં ખીછાંનાની હુંફમાં જ પડી રેહેવું હમને તથા હમારા કેટલાક મીત્રોને વધારે ગમીયું હતું.

તા. ૨૭ મી ડીસેમ્બર— આ દીને પરોઢીયામાં ઉઠી જે કંઈ કરવું ધટવું હતું તે કરી બાહર નીકલવા આગમચ કાશી તથા દુધ, મંથાલનું ફરમાસું માખણ તથા બેદાં અને રોટીનો નાસ્તો જલદી બનાવવાનો હુકમ હમારા મીત્ર શેઠ મંચેરજી તરફથી થયેલો સંભળાયો હતો. આ નાસ્તો તઢયાર થાય તીહાંસુધી મંથાલનાં પરોઢીયાનાં દેખાવ ઉપર ચીત લગાડ્યું. આહા કેવો ગંભીર ! તેની સાથે કેવો ખુશનુમાં અને દીલ બાગબાગ થાય એવો દેખાવ દેખઈ રહ્યો હતો ! વાંચનારના મનમાં આ પરોઢીયાનાં દેખાવનું ચોડુંક પણ જ્ઞાન આવવાને અને રાખ્દોમાં તેનું ચિત્ર આપવાની કોશિશ કરી છે, પછી તે કેટલે દરજે અધુરી થઈ હોય, આ વીરો હમો વાંચનારની મેહરબાની ઉપર આધાર રાખીએછ.

ઓરોહેનગેહની આખેરી થઈ હોરાબાંમીનો અમલ રાઈ થઈ રહ્યો હતો. રાત્રની સીહાઈ દેરે થઈ બામદાદની રોશની નીકલી રહી હતી; ખુરોદની તેજીથી સેતારાઓ બેમાલુમ થઈ ગયા હતા; આદમ જાત આદમ જાતનું નુર ચશ્મો ચશ્મથી જોઈ શકતું હતું; રાગ ભૈરવ પોતાનાં વખતે પોહોંચી “ઉઠો ખારે ભોર” આ રાગની ધુણીમાં મલસ્કાનું મધુર ગાયણ ગાતો રહેલો હતો; તેના મનોહારી રાગથી ચક્રિત થઈ, ચક્ષીયાં, મઠના, મોર, કાક અને કોકીલા પક્ષી લોલ અને કહોર કરી રહેલાં

હતાં; મોહનતથી દેવાના થયલાં બુલબુલો, ખીલતાં ગુલોને ચાંચે ચાંચે ચુમતાં તરેવાર સવાલો પુછતાં રેહેલાં હતાં; માસુક ગોલાખને એક સખત સવાલ પુછાઈ રેહેલો હતો કે આવી ખુબસુરતી સાથે તારા દામાનમાં કાંટા કેમ લપટાઈ રેહેલા છે! ચંચલ મધુમાંખી, પોપટી, પતંગીયાં અને ભમરા પ્રકૃતિ પુષ્પો ઉપર એક છોડી ખીન્ન અને ખીન્નું છોડી ત્રીન્ન ઉપર વગર અટકવે ભમતા અને ચક્કર મારતાં પોતાનાં સ્વતંત્ર અને નીરદોષપણનાં સુખમાં આનંદ પામતાં, બહુબહુ રેહેલાં હતાં. આ સધળાં પ્રાણીઓની પરોઢીયાંની લીલામાં તેમનાં સધળાં કરતાં જે શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય તે પણ સામેલ હતો. પણ તેની લીલા જોયે દરજ્જેની મનરાકતીની મોજ ભોગવવામાં હતી. આ પૃથ્વી ઉપરથી તથા તેને લગતી સધળી મીઠ્યા બાબદો ઉપરથી તેનું મન વેગળું થઈ, તેને જીવતર આપનાર, જે ઈશ્વર તેની ઉપર લાગેલું હતું. તેના હોઠમાંથી ખુશ આવાજ, પણ હળવે, હળવે હર! હર! હર! રામ! રામ! રામ! ઓ પરવર! પરવર! પરવર!— ઓ સાહેબ! ઓ દાદગર! આવા ગંભીર રાખ્દો, ઈશ્વરસ્તુતી અને પ્રાર્થનાનાં નીકળતા રેહેલા હતા. મંથાલના જંગલમાં પણ આવા સમયે આવો આવાજ હોમો એક એકાંત દેહેરા— માંથી તીહાંનાં એક બુઢા જોગીનાં મોહોડમાંથી નીકળતો શાંભળીયો હતો. ખુદરતનો સધળો દેખાવ તાજો, રળીઆમણો, પવિત્ર અને તેની સાથે ગંભીર લીલા ભરેલો દેખાઈ રહ્યો હતો; તેમાં તો જાણે ગર્ક થઈ જવા ગમતું હતું! ડુંગર, ટેકરીઓ અને કેટલેક સુધી ખોલી સપાટ જમીન ઉપરથી ધુમસ હળુ હળુ દુર થતો જતો હતો; ઝાડોનાં પાત્રાં ઉપર માતી જેવાં દવનાં ટીપાં ઝલકી અને ટપકી રેહેલાં હતાં; ફુલો અને મોહોરોના મોહોડાં ઉઘડીને તેમાંથી લપટ અને પમરાટ છુટી સધળાં જંગલમાં પસરી રહ્યો હતો. કેટલેક ટેકાણે ફુલોનાં ઝુમખા વિચિત્ર આસને ઝાંક ખાઈ એટલાંતો નીચા લટકી રહેલા હતા કે જાણે તેઓ ઈચ્છતા હોય કે કીયારે “હમને તોડી લઈ માનવી તેના નાખ્ય આગલ લઈ જાય, તેનાં મસ્તક ઉપર ધરે, અથવા ઈશ્વર આગળ હમને અરપણુ કરે.” આવાં ખરાં અને પવિત્ર સુખ આપનાર દેખાવમાં હમારું મન છક થઈ ગયું હતું! આહા! આ પરોઢીયાનું પુરતું ખયાન કેમ થઈ શકે! વલી આ વખતે ઈશ્વર સાથે દીલ મળી ગયાથી આત્માને જે સુખ અને આનંદ થતો હતો તે જણાવાને તો હમને રાખ્દોજ મલી આવી શકતા નથી. ખરેખર ઈશ્વરી સુખનું ખયાન તે આ તકલીદાં કાગજ ઉપર, કમલ, મીઠાઈ

અને આમડાની જાપાનથી નીકળતા રાખ્દોથી કેમ થઈ શકે? આ છુપું સુખ આપણા મનમાં છુપું જોગવી શકશું! જોણે આ જોગવીયું હશે તેજ અમનું ખરા-પાણું, પવીત્રપાણું, અને મોહોટપાણું જાણી શકશે! આ માનવી! આ પૃથ્વીનાં મિથ્યા તકલીદી સુખનો વીચાર થોડોવાર એક કોરે રાખી, પરોઢીયાંની બંદગીમાં કેવું ખરું સુખ છે, તેની જરા તપાસતો કરી જો!

થોડા વારમાં હમારું મન પાછું આ દુનીયાની બાબદો ઉપર લાગું. હમારા એક મીત્રની પુછપરછનો આવાજ હમારે કાને પડ્યો. આ પુછપરછ હમારા પ્રવીણ મીત્ર ડાકટર બાઉ સાહેબ કરતા હતા. આ વીદ્વાન મીત્ર, વગર થાકવે અને કંટાળવે, સઘળાં દીલ અને હલકથી જ્યાં જ્યાં ઉભા રહેતા અથવા ઉતારો કરતા ત્યાં પહેલી પુછપરછ હીંદુ ધરમની પ્રાચીન બાબદો વીરો, તેના દેવલ, દેહેરાં, અને મુરતીઓ વીરો, અથવા તેના જીનામાં જીના પુરાણા લેખો, તખ્તી, સીક્રા ઇતીઆદી વીશ કરતા હતા. જેમ હમારા મીત્ર બાઉ મંચેરજી દરેક જગ્યાએ ઉતારો કરતાં સઘળાનાં જોજનને સરું પહેલી પુછપરછ અને શોધ તે ડોકાણાનાં દુધ, દહી, માખણ, તરકારી અને ખીજી ખાવાની જીનસોને સાઈ કરતા હતા, તેમ ખીજી તરફથી આ હમારા ધુંધી મીત્ર ડાકટર સાહેબ પોતાના શોધ કરતા મનનાં જોજન વીરો તલાસ અને ચોકાશી કરતા હતા. પ્રાચીન કાલની આ દેરાને લગતી કોઈખી બાબદ મળી તો તે તેમના મનને એક ઉત્તમ અને પુષ્ટીકારક ખોરાક મળીઆ ખરોખર હતું. રાત્રે ૧૨) વાગે ચાલુ મંજલમાં પણ કોઈ એવું કેહે કે આ ડોકાણે પુરાણાં દેહેરાં છે, તો ડાકટરની ગાડી પહેલી ઉભેલી જાણવી. મસાલા સલગાવીને રાત્રે તે ડોકાણા ઉપર ઉતરીને તે જોઈલેવું, અગર જો તે જગ્યા વધારે ધીયાન પોહ્યાંચાડવા જોગ માલુમ પડી તો રાત્રે તે ડોકાણા ઉપર અટકી સહવારે તે ચોકસાઈથી ફરીને જોવી. આટલી ઇતેજારી આ વીદ્વાન મીત્રમાં હમોએ જોઈ હતી. મંથાલના મુસાફરી બંગલામાં ડાકટરને ખખર મળી કે તે ડોકાણે હીંદુઓનાં જીના દેહેરાં પડી બાગેલાંછે, તેથી તે જોવાને સઘળા મીત્રોએ એકદમ ઠરાવ કર્યો. જલદીથી નાસો કરી લીધો. દુધ અને માખણનીતો તારીફ જ નહી થાય; ગામડાંના ગાય દોરને મંથાલમાં એવો તો સારો ચારો મળી શકતો હતો કે હીયાંનાં માંખણ, દુધ, દહી અને છાસની વખાણ થતી સાંભળી હતી. ઇંડી પણ સારી-પડતી હતી તેથી નાસો સારી રચીથી કસ્યો હતો, “ મંથાલનું માખણ અને દુધ.”

એટલા રાખ્દોની નોંધ હમારાં સ્મરણ પુસ્તકમાં જેવી કરી લીધી હતી તેવીજ નોંધ આ જીનસોની સઘળા મીત્રોએ તેમની જઠરાગનીમાં પણ કરી લીધી હતી. નાસ્તો લઈ ઉલટ બરીયા ચાલતા બાહેર નીકળ્યા. પણ જેવી ઉલટથી જોવાને બાહેર પડ્યા હતા તેવા સંતોષ પામી પાછા નહીં ફર્યા હતાં, કેમકે જે કાંઈ જોયામાં આવ્યું તે માત્ર ૫૦) વરસથી વધારે જીવું નહીં હતું, અને વલી તે સઘળું નજીવું હતું. અંગલાથી આસરે રા અઢી માઈલ દુર “અંબીલકુંડ” નામનું શીવનું દેહેં જોયું. પરીઢીયાંની લેહેકી અને જંગલની ખુરાબોથી જેટલું મન ખુશી થયું હતું તેટલું તે દેહેં જોયાથી નહીં થયું હતું. અને થોડીક બાગેલી મુરતીએ અંબીગમ પેલીગમ રખડતી વેરાયલી પડેલી જોઈ હતી. આમાંથી ડકટરે પ્રાચીન કાલની બાબતો વીરો રોધ કરનાર તરીકે પોતાના હક દાખલ કેટલીએક નાહાની નાહાની મુરતીએ વગર હુકમે ઉપાડી લીધી હતી. આ નજીવી મુરતી ઉપર જેટલું ડકટરનું મન અને ચીત્ત લાગેલું હતું તેના કરતાં વધારે ધનિતેજરીથી હમારું અચકચારું મન સફેદ બદનના તથા કાળાં મોહોડનાં, દાહાડી અને લાંબી પુછડીવાળા વાંદરો, દુર ઝાડ ઉપર બેસીને હમુને ટીકી ટીકી જોતા હતા, તેમની સાથે ચેષ્ટા કરવા લાગું હતું. હમારા મનમાં ધાસ્તી પડી કે રખેને આ હનુમાનનું લક્ષર જેમ રાવણની ઉપર સીતાને છોડાવવા ઉલટયું હતું, તેમ પેલી ઉપાડી લીધેલી મુરતીએ છોડવી લેવાને ડકટર અને હમારી ઉપર તુટી પડે. પણ દાહાડી સાથે અકલ હંમેશા બેળાએલી રહેછે, તે પ્રમાણે આ હનુમાની યેલાંએ પોતાના ખુદરતી ચાળા અને ચેષ્ટા કરવાની ચાલ છોડીને, ઘણાંજ ગહાપણથી સેતાન ડવો કરીને ઝાડની છેક ટોચ ઉપર ચઢી બેસવું વાજખી બણીયું હતું, અને તીહાંથીજ ઘણા ગંભીર દેખાવે હમુને જોયા કીધું હતું; જેમાં હમને એવું લાગ્યું હતું કે પ્રાચીન કાળના હિંદુ ધરમનો નારા થયાથી હવડાં આજ્ઞાનપણે હિંદુએ હનુમાન (વાંદર) ની પુજા કરેછે, આ ધણુંજ ખોટું અને તિરસ્કારિક કર્મ છે, એથી ધંધર બારે કોપાયમાન થાયછે, અને હાલ વાંદરો ઘણું કરીને માણસને જોઈ છેક ઉંચે ઝાડ ઉપર અથવા કોઈ ખીજી જગા ઉપર તિરસ્કારથી નાહાસ ભાગ કરી જાયછે તેનું એજ કારણ છે. આ ગંભીર અને ચાનક આપે એવો દેખાવ જોઈ હમારાં મન ઉપર ઘણી મજબુત અસર થઈ હતી. પણ સઉથી મજબુત અસર ડકટર બાઉનાં બે હિંદુ ચાકરો ઉપર થઈ હતી, અને તેઓએ ગહાપણથી તેજ વેળા નિશ્ચય કીધો

હતો કે હવે પછી હનુમાનની પુજા કરવી નહીં! અને તેમને કેટલાંએક વેહેમી હિંદુઓ લાડુ વીગરે ખવડાવેછે, તથા કેટલાંએક હિંદુઓ તો જેમ ગોકળ અને ખીંદરાખીન તથા મથુરામાં વાંદરાની નીચાત જમાડેછે તેમ કદાપી કરવું નહીં! વાંદરા પછવાડે હિંદુઓ ધરમની ગેરસમજણથી કેટલા પૈસા ખરચેછે, અને તેઓ એવા ખરચ કરવાને કેવા શીદા શીદા થઈ ગયલાછે તેનું ખ્યાન, મથુરા, ખીંદરાખીન અને ગોકળ તરફનો અહેવાલ વાંચ્યાથી માલુમ પડશે.

અંખીલકુંડથી ઉત્તર તરફ આસરે ત્રણ માઈલ દુર “હમનાપુર” કરીને એક ખીજું ગામડું છે ત્યાં માત્ર એક મોહોટી આસરે ૮ કુટુંબી, જા કુટુંબોળી અને ૨) ઇંચ જાડી ગણપતીની પથરની મુરતી જોવામાં આવી હતી. તે સઘળી સીંદુરથી ભરેલી હતી, અને તેની આસપાસ એ ચાર નાગી મુરતીઓ હતી તે ઉપર પણ સિંદુર ચોળેલું હતું. હીયાં કંઈ પણ નવું, અથવા નવાઈ જેવું જોવાનું નહીં હતું, તેથી અપોરનાં ૧૧ વાગે મંથાલનાં મુસાફરી અંગલામાં પાછાં આવ્યા, અને જોકે માખણ સારીપેઠે ખાધેલું હતું તો એપણુ બુખે પાછો હુમલો કીધો હતો. રસ્તાની બાજુએ સેરડીનાં ખેતરો હતાં, ત્યાંનાં કામ કરતા ખેડુતો પાસે હમો-એ સેરડી માંગી, પણ તેઓએ તે આપી નહીં, કેમકે જીલ્લાઓમાં રસ્તે જનારા ધણાક સાહેબ લોકને જરે બુખ અથવા તરસ લાગેછે તારે આસપાસની હરેક ચીજ મુક્ત લઈ લેવાનો તેમને સરકારથી જાણે હક મળેલો હોય, એવું આ દેશનાં ખીચારા કેટલાક અજ્ઞાની ખેડુતો સમજેછે. હમોએખી સેરડી મુક્ત અને જબરીથી સાહેબ લોકની કાણી લીધી હતેતો હમને પણ ઉપર જણાવેલા સરકારી તો નહી પણ આકાશના ચંદ્રમાંથી મળેલા હક પ્રમાણે મળી શકતે. પણ એવું હમોએ કરવું વાજખી નહીં ગણી ખેડુતોને આ વીરો ખુલાસાથી સમજણ આપી હતી, તથા ઉપર જણાવેલો હક તદ્દન ખોટો હતો એ વીરો તેમને સમજાવીયું હતું અને સેરડીનું દામ આપીયું, તેથી તેઓ ખોતાને તે દીવસે બાગ્યશાલી સમજ્યા હોય એવું હમને લાગું હતું.

અપોરનાં ૧૧ વાગે મુસાફરી અંગલામાં આવીને ખોદાની આપેલી અખરોસો ઉપર સારીપેઠે નેચામત ગુજરી કીધી અને તેથી તનદરોસ્ત થયા. પાછી કુચ કરવાની તૈયારી થઈ હતી, એવામાં હમારા મીત્ર ડકટર સાહેબ જેવણનાં મનમાં પેલી રોઘાનો ખ્યાલતો રમીજ રહેલો હતો, તેઓએ આવીને અખર આપી કે

“મારા વાંચવા તથા સાંભળવામાં એવું આવ્યું છે કે “કલ્યાણી” કરીને આગલા વખતમાં હિંદુઓનું એક મોહિતું રોહર હતું, તે હવડાં ખીસ્માર હાલતમાં આવી પડેલું છે; પણ એક વખત હિંદુ રાજાઓની આ એક મોટી રાજધાની હતી, તીહાં આપણે જઈશું તો અલખતાં જાણવાનેગ કાંઈ જુની નીશાણો, લેખો, વીગરે કંઈપણ કદાચ જોવામાં આવી શકશે.” એટલા સાથે તે રોહર તરફના રસ્તાની પુછપરછ ડાકટરે કરી રાખી હતી. એ વીરો એવું જાણવામાં આવ્યું હતું કે મંથાલથી હેદરાબાદ જતાં એક આડ રસ્તો આવે છે, તે રસ્તે કલ્યાણી જવાઈ શકાય છે, અને મંથાલથી કલ્યાણી જવાને માત્ર ૪ કલાકનો રસ્તો છે. ડાકટરની ઉલટને સંધ્યા મીત્રો હંમેશા ઉત્તેજન આપતાજ હતા, તેથી તુરત તેમની વાત કબુલ રાખી કલ્યાણી જવાનો ઠરાવ કીધો.

ઉપર જણાવેલાં કલ્યાણી રોહર વીરો થોડી ઓળખ અને ખ્યાન વાંચનારને આપવાની જરૂર છે, આ ઉપરથી માલુમ પડી આવશે કે પાંધરો રસ્તો મુકી આડ ગયા હતા તે વગર કારણે નહીં ગયા હતા.

કરનાટક અને માહારાષ્ટ્રની સરહદ ઉપર બેદર નામનું રોહર છે. તેની પશ્ચિમે કલ્યાણી રોહર આવેલું છે. કલ્યાણી રોહરમાં “આલુક્ય” જાતના રજપૂત વંશના રાજાઓ ઇસવી સનના ૧૦ માં શૈલકાની આખેરીથી ૧૨ માં શૈલકાની આખેરી સુધી રાજ ચલાવી ગયા છે, એવું લેખો ઉપરથી માલુમ પડેલું છે. આ રાજાઓએ ઓળ અને ગુજરાત લઈ લીધાં હતાં, એવું પણ એક લેખ ઉપરથી માલુમ પડ્યું છે. આખા માહારાષ્ટ્ર દેશ ઉપર અને તૈલંગણનાં પશ્ચિમ ભાગ ઉપર તથા છેક નર્મદા નદી સુધી આ રાજાઓની હકુમત ચાલતી હતી. આ વંશમાંના એકની સાથે ચૌરે વંશની વારસ છોકરીનાં લગ્ન થયાથી ગુજરાત તેને મળ્યું હોય એવું લાગે છે. છેલ્લે આલુક્ય રાજાને તેનાં વજીરે ઉઠાડી મેલી તેની ગાદી છીનવી લીધી. આ વખતે “લીંગાયત” જાતનો એક ધરમ જનુની ટોણા પગજોર થયેલા હોતો, તેમાંના કેટલાએકોએ પેલા વજીરને કતલ કીધો અને અંતે આવું બનીયું કે આ રાજ દેવગીરીનાં યાદવોનાં હાથમાં જઈ પડ્યું. આજે કલ્યાણી રૂકત નાહનું સરખું ગામ થઈ ગયેલું છે જે નીજમ હેદરાબાદનાં તાલુકામાં છે, અને તાંહાં એક નવાબ હાકમી ચલાવે છે. રૈયતનો ઘણોખરો ભાગ મુસલમાનો છે.

અને બાકીનાં હિંદુઓએ* એ શહેર અથવા ગામની ખીજી વીગત આગળ વાંચવામાં આવશે.

મંથાલથી અપોરના ૧ વાગે જમીને નીકળ્યા તે ત્રણ વાગે પેલા આડ રસ્તા આગળ આવી પુગા તીહાંથી આડ રસ્તો ડુંગરની ખીણમાંથી ચાલેલો છે. આ ખીણમાંનો રસ્તો ઘણેજ વાંકો ઠીકો અને ઢેકાંઢલીયાં વાળો છે, તેથી હીયાંથી ગાડીમાં બેસી ધક્કા આપકા ખાતાં જવાને બદલે ચાલતાં જવું અથવા ઘોડા ઉપર બેસીને જવું બેહેતર છે. હમારામાંના કેટલાંએકનાં હાડકાં સારીપેઠે દોદરા થયાંપછી તેઓ મુંઝા મુંઝા ઉતરી ચાલવા લાગા હતા. પણ બારી શરીરથી વાંકી ચુકી જગાએ ચાલી હાથ પગ ભાગવાની ધાસ્તી હમારા એક દોસ્તને લાગાથી તેવણે ગાડીમાંજ બેસી રહી તેની અંદરજ સારીપેઠે દોદરા થવું વધારે સલામતી ભરેલું ધાર્યું હતું. તેવણે પોતાનાં શરીરને ધ્વજિ નહી પોંહેવવા દેવા સાથે થઈ તેટલી તરેહવાર યુક્તિઓ કીધી હતી; ગોદડાં તળે કમાનને ડેકાણે સારીપેઠે ઘાખી આંખીને ધાસ ભર્યું હતું જે કમાન કરતાં વધારે ઉપયોગી થઈ પડ્યું હતું; ગાડીમાં આસપાસ તકીયાતો આંખ્યા હતા, અને થઈ તેટલી સઘળી ગોઠવણ શરીરના સંભાળ સાથે કીધી હતી; તોએપણ ખુદરતની અડચણો આગળ માણસની યુક્તિની ઠક્કા મરાકરી થઈ હતી. એ કે ચાર આંચકા ખીણની એક ઉતરણમાં એવાંતો લાગા હતા કે હમારા મીત્રનું ગોદડું કીહાં અને તકીયા કીહાં, અને ગાડીની અંદર જેમ એક ડરો વાંકી ચુકી જગા ઉપર ગગડે તેમ અંદર એણીગમથી પેલીગમ સઘળું ગડગડવા લાગ્યું, અને હમારા મીત્રે પોતાની સામે જે માણસને મજબુત પકડીને બેસવા કહ્યું હતું તેની સાથે રખેને એકુ ટક્કર લાગીને માથું કુટે તેથી તે માણસને જલદી ઉતારી પાડી ચલાવ્યો હતો અને ત્યારપછી પોતે કંમર ઉપર રમાલ બાંધી બંને હાથે ગાડીની બે બાજુ મજબુત પકડીને અકડુ કુડે બેસી જે આપદ તેમની ઉપર પડતી હતી તેને શરણુ થઈ એહેવા તો જબરદસ્ત આંચકા સોસતા હતા, કે કોઈવાર ગાડીવાળાનાં દીલ ઉપર ધસી આવતા અને કોઈવાર ગાડીના પાછલા ભાગ ઉપર ગગડી જતા હતા. આ રમુજ દેખાવ જોઈને જેવી હોમોને મજહ પડતી હતી તેવી તો વાંચનારને નથી પડવાની. ગાડીના દરેક ગડ-

ગડતા આંચકા સાથે તેમની એકેક યુમ તરેવાર સંબોધનના રૂપમાં સંભળાતી હતી, અને તે વખતે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન બાબદોની શોધ ઉપર જે જે જાણ પાણુ ખુશ ટીકા આ હમારા આંચકા ખાતા મીત્રે કરી હતી, તે નીરોષ બાષણનું વર્ણન હમારા પ્રવીણ મીત્ર ડાકટરથી અથવા હમારાથી થઈ શકતું નથી. હમુને તેની યાદ આવેછે ત્યારે એવી ઉલટ છુટેછે કે ફરીને પાછી આવી મુસાફરી ખચીત તેમની સાથે કરવી પ્રમાણુછે. દુખની પછવાડે સુખ હંમેશા તૈયારજ હોયછે, તેમ અમારા બહા મીત્રના શરીરની ખીણમાં સારીપેઠે ચંપી થયાથી તેવ-ણુને એક ફાએદો એ થયો હતો કે જરે કલ્યાણી પોંહોંચ્યા પછી રોત્રે નવાખી ખાણના સુફરા ઉપર બેઠા હતા (કલ્યાણીમાં ટેબલ ખુરશીના વાખા હતા) તે વખતે હમારા મીત્રે થોડીવારમાં સુફરા ઉપરની સઘળી નીયામતો ઉપર એવા તો હાથ, પેટ પસવારી પસવારીને લંબાવ્યો હતો અને એવીતો જાણી ભુખે સઘળી વાનીએ સેરવી હતી કે તે એક જોવા જોવા દેખાવ ખની રહ્યો હતો અને કલ્યાણી તરફની મુસાફરી સઘળાના કરતાં તેમને વધારે ફળી હતી.

પાછલા પોહોરના ણા વાગે કલ્યાણી સેહરને પાદરે જઈ પુગા તીહાં એક મોહોટું ખુદરતી સરોવર લાલ રંગના પાણીનું નજરે પડ્યું. ગામના લોક તેમના વાપર-વાને સાર આ સરોવરમાંથી પાણી લઈજતાં હતાં. પાણી હાથમાં લઈજોતાં તે સાફ કાચજેવું નીર્મળ માલુમ પડતું હતું, સ્વાદમાં તે જરા મોરચું હતું. હમારી સાથના એક મીત્રે “રેડસી” (લાલ સમુદ્ર) જોયો હતો તેવણુ હમને જણાવ્યું કે આ સરોવરનાં પાણી ધણાખરાં તે સમુદ્રના જેવાં દેખાતાં હતાં. આસપાસ જોતાં માલુમ પડ્યું કે એક નદીનું પાણી આ સરોવરમાં ઉતરતું હતું. સરોવરના તલી-યાંમાં લાલ મટોડી છે, તથા નદીનાં પાણીમાં ડુંગર અને ટેકરીઓ ઉપરની લાલ મટોડી ખેંચાઈ આવેયાથી, પાણીનો રંગ લાલ દેખાતો હતો. કલ્યાણીમાં બે ત્રણ ઢેકાણુ આવાં સરોવર હમારા જોયામાં આવીયાંછે.

રોહરને પાદરે હિંદુઓનાં ભાંગી પડેલાં દેહેરાં તથા મૂરતીઓ ધણીછે. એમને ભાંગી પડવાને આસરે ૫૦૦ થી ૬૦૦ વરસ કેહેવાયછે, તોપણ કેટલીક મૂરતીઓ આખી ને આખી અનેજણુ આજે નવીજ બનાવી હોય એવી જોઈ હતી. તેમાં શીવની મૂરતી તાનડેવના રૂપમાં એક મોહોટા કાળા પથરમાં એવીતો સુંદર અને વલી નક-સીકામ સાથે બનાવેલી હજાએ જોઈ કે તેને પુરોપખંડનાં અથવા કોઈ પણ ઢેકાણાં

ઉપરનાં સંગ્રહસ્થાનમાં મુકી હોય તો તે તીહાં ભારી રોબા આપનારી એક વસ્તુ થઈ પડે. તેને ઉઠાવી સાથે લઈ જવા સઘળાની ઈચ્છા થઈ, અને તે જો નાહતી હોતે તો ખચીત તેને ઉઠાવી લઈ જવા હમો પછાત નહીં પડે. પણ આ મુરતી ઘણીજ મોહોટી અને ભારી હોવાથી, આવા ભારી દેવને હમારી નાહાની નખળી ગાડીમાં બેસાડતાં કદાચ ગાડી ભાંગી પડે એટલા ઉપરથી તેને તેજ ઠેકાણું ઉપર રાખવાને તેને સારૂ વધારે માન ભરેલું હમોએ જાણીયું હતું.

આ ઠેકાણા ઉપર આગળા વખતમાં મોહોટ મોહોટાં દેવલો, દેહરાં હરો એવું તીહાં બેસુમાર ભાંગી પડેલી મુરતીઓ ઉપરથી ધારીયામાં આવેછે. જોકે ઘણા હીંદુઓ પોતાના ધરમ ઉપર ચુસ્તછે, અને તેમના દેવ તથા દેવીઓની મુરતીઓને બહુ માન આપેછે, તોઓપણ આ ઠેકાણે એટલીતો મુરતીઓનો જમાવ થયેલો હતો કે તીહાંના રેહેવાશી હીંદુઓએ આ મુરતીઓનો એક ઘણોજ સારો અને બરોબર ઉપી-યોગ કરીયો હતો. તે એ પ્રમાણે કે તેમના ઝુકડાંઓની આસપાસ ખચાવ સારૂ પથરના જે ગડકા ભરી લીધા હતા તેમાં આ મુરતીઓનાજ પથરો કામે લગાડી દીધા હતા; તેમના મનમાં એવો વીચાર હોય કે હમારાં દેવો અમસ્થા જમીન ઉપર વીખરાએલા પડેલા ઠોકર ખાય તેના કરતાં બેહતર કે ગડકામાં આદરમાનથી બેસીને હમારા ધરની જલવણી કરે અને દીવસના, બપોરે, રાત્રે અને હર વખતે તેમના દરશણ વારંવાર થયાજ કરે, તો આથી મોટું પુન ખીજી કહી શકતીથી થઈ શકવાનું. ગમે હેવો વીચાર તીહાંના લોકનો હોય, પણ આટલી વાત તો સાચી હતી કે આવું કીધાથી ખીચારા ગરીબ લોકને ગડકા ખાંધવાને પથર લાવવાનો ખરચ નહીં લાગેો હતો, અને વીખરાએલી મુરતીઓને જલવી રાખવાનો આ એક સારો ઉપાય તેઓએ કામે લગાડીયો હતો. આ ભાંગી પડેલાં ગામડાંને “હલી” નામથી તીહાંના લોક બોલતા હતા; અને આ ગામડાંનું પાણી સેહરના સઘળા કુવાના પાણી કરતાં ઘણુંજ સરસ હતું.

હીયાંથી પાંચ વાગે સાંજના કલ્યાણી સેહર જઈ પુગા. તેનો દેખાવ અંદર જતાં આપણા કોઈ નાહાના ગાંમડાં જેવો દીસેો હતો. ખખર કાહાડતાં માલુમ પડ્યું કે આ ઠેકાણેનો હાકમ તો કોઈ જીંહાંપનાહ તાડની ઉંચાઈ ઉપર ચઢી બેસવા લાયક દરજવાલો નવાખ હતો. તોએ પણ આ અશરીફની મુલાકાત લેવાનો વીચાર કીધો. ગાંમડાંની પાદરથી એક માઈલ છેડે કીલો છે, તીહાંસુધી હમો એક દોસ્ત

સાથે આગળથી જઈ, નવાખ સાહેબ ઉપર પેગામ મોકલીયો કે તેમની મોલાકાત લેવાને હમારા મીત્રો પાછળથી આવેછે. કિલ્લાના દરવાજા આગળ જઈ પોહોંઆ પછી ઉપર જણાવીયા પ્રમાણે અંદર ખબર મોકલી કે મુંબઈ રોહરથી કેટલાએક ગ્રહસ્થ મુસાફરો કલ્યાણી ગામ જોવાની ઇચ્છાથી અત્રે આવ્યાછે, અને નવાખ સાહેબની મુલાકાત લેવાની ઘણી આરજી રાખેછે; અને અત્રેથી જલદી પાછા કુચ કરી જનારછે, માટે જો મુલાકાત હવડાં થાય તો મોહોટી મેહેરખાની અને નવાજેશ થયલી ગણારો. પણ આ સઘળી સલુકાઈ અને આપેલું આદરમાન કોણુને આપ્યું હતું, એ વીરો હમને તે વખતે કાંઈ ખબર હતી નહીં. પણ હમારા પેગામનો જવાબ જારે હમુને મળ્યો તારે હમુને માલુમ પડ્યું, કે કાંદા ઉપર કસ્તુરી લગાડીયામાં આવી હતી. હમુને જવાબ મળ્યો કે જીંહાંપનાહ નવાખ સાહેબ એક કલાક થયો જનાન ખાનામાં ગયા છે અને તીંહાંથી પાછા નીકળવાની વકી ખીજે દાહાડે સુરજ ઉગે તીંહાંમુઘી નહીં હતી. હમો નહીં કહી શકતા કે આવો જવાબ નવાખે પોતે મોકલાવ્યો કે તેની આસપાસવાળાઓએ આપીચો હતો, એનો જોખમ હમો હમારે સર લેતા નથી. એવાર હમોએ અરજ મોકલી હતી અને એવાર માણસ પાંચું આવ્યું હતું કે હવે રાત્ર થઈછે તેથી નવાખ સાહેબ આગળ કોઈથી સંદેસો લઈ જવાય નહી. કેટલાકોથી વળી એવું પણ સાંભળ્યું કે નવાખ સાહેબ રાત્રે પોતાની કચેરી બરેછે, એટલા ઉપરથી તે વખતે મુલાકાત નહીં થઈ શકે એવું હતું. કચેરી બરી નવાખ સાહેબ શું શું માહાબારત રાજદરખારી મસલહત અને તકરાર કરતા હરો એ વીરો તો હમારીથી કંઈ કેહેવાઈ શકાતુંજ નથી, કારણ જીંહાં હમારી મોલાકાતજ નહીં થઈ શકી તારે હમો વધારે આ નવાખ વીરો શું બોલી શકીએ. થોડીવાર કિલ્લાના દરવાજા આગળ ખોટી થઈ પાછા ફર્યા હતા, તેવાંમાં હમારી પછવાડે એક સીપાઈ કિલ્લામાંથી આવ્યો, અને હમને કહ્યું કે ઉતારો કરવાની જગા છે તીંહાં ઉતારો કરો, તમારી સંભાળ રાખ્યામાં આવરો. આ ઠેકાણે હમો આટલું ખોલું કરીને જણાવવા માગીએ છેએ કે કલ્યાણીજેવાં નાહાનાં રોહરમાં અર્ધા કલાકમાં ખબર પડી ચુકી હતી કે કોઈ આખરદાર દુરદેશી ગ્રહસ્થ મુસાફરો આવ્યાછે; ગામના લોક બાહાર નીકલીને જોવા આવ્યાં; ફોજદારને પણ ખબર પડી, અને એ ખબર શું નવાખના કાન ઉપર છેક રાત્રના ૯ વાગા સુધી પણ નહીં ગઈહોય એ હમો માની શકતા નથી. હમો

હાંમતથી બોલીએ છેએ કે નવાબને સારીપેઠે ખબર પડી હશે કે કોઈ અહસ્થ મુસાફરો તેના ગામમાં આવ્યાછે પણ હમારી સાથે મોલાકાત કરવાને તેને ગમીયું હોય એવું હમુને મુતલગ નજર નહીં આવીયું હતું જો મોલાકાત લેવાની મરજી હતે તો સહવારે મળવા બેઠવા વીરો હમુને પાછો જવાબ કેહેવાડીયો હતે, પણ આ સઘળી ચુપકીદી ઉપરથી એવું માલુમ પડયુંછે કે જે હાલતમાં કેટલાએક નવાબો પોતાની હાકમી કરેછે અને વખત ગુજરેછે તેઓ તે કેવી રીતે ગુજરેછે આ વાત પારકાને જણાવા તેઓ લજવાયછે. માટે એ વીરો તેઓ ઉપર તેમના ધણી અથવા માલિકોએ અચ્છી ચોકાસી રાખવી જરૂર છે. સારા કામદાર અને કાર-ભારીઓથી પાદશાહોએ રોબા અને માન મળેછે; નહારા અને આજસુ કામદારોથી નેક પાદશાહોએ બદ બોલાયછે.

આગળ કહ્યું તેમ, ઉતારાની જગો ઉપર હમને એક ભોમીઓ લાવ્યા. આ ઉતારાની જગો એક ઉજડ પોટલી મસજીદ હતી, તીહાં રાત્રે ૭ વાગે હમે સઘળાઓએ ઉતારો કીધો. રોહરનાં કોટવાલ તરફથી જુજવી મદદ ધાસ લાકડાંની મળી હતી, તેમાં ખાર મણુ તેલે અંધારાં જેવું હતું. ધાસનાં પૈસા હમારી પાસેથી લીધા હતા, તે કોણે લીધા હતા? કોટવાલનાં સીપાઈએ કે ધાસવાળાએ તે ચોકસ કહી સકાતું નથી. લાકડાં મળ્યાં હતાં તેખી હાલહવાલ હતાં; સુંબઠનાં મછીમારો અથવા નવધણીઓ ઉજણી કરવાને એથી વધારે મોલેટી અને સારાં લાકડાંની ભારી લઈ જતા હશે. પૈસા આપતાં પણ મરધી, બેદાં પુરાં મળી શક્યાં નહીં હતાં; ગોશ્ત ખીજે દીને મળ્યું હતું, તે પણ કંઈ વખાણવા જોગ નહીં હતું; ધી, મોલેડમાં લાગે એવું હતું. પાણીતો છેક એક માઈલ દુર હતી ગામડાંથી મંગાવવું પડ્યું હતું. સારામાં સારી ચીજ માત્ર પાણી સીવાએ ખીજી કોઈ નહીં હતી. રૈયત મુફ્લીસ હાલતમાં, અને ઘણાખરો ભાગ મુસલમાનો હોતો, બાકીનો ભાગ હિંદુઓનો હોતો. ધરોની બાંધણી ધણુંકરીને શોલાપોરના ધરો જેવી, છાપરાને ઢેકાણે ધાબાંવાલી હતી. હિંદુ રૈયતની હાલત ધણુંકરીને મુસલમાનોની હકુમત તજે દબાયલી રહેછે તેવી જણાઈ હતી, અને તેઓ સ્વતંત્રપણે તીહાં રહેલા હોય એવું નહીં દેખાયું હતું.

રાત્રે ૮ વાગે હમે સઘળા જમવા બેઠા, જે કંઈ તે વખતસર મળી આવ્યું તે

બર ઉલટ અને પુર શુકરથી નેચામત કરી તંદરોસ્ત થયા. જમી રહ્યા બાદ રાત્રે સારીપિઠે આરામ કરવાની તજવીજ કરવામાં હમો સઘળાનો કેટલોક વખત રોકાયો. ઠેકાણે ઠેકાણે મુસાફરી બંગલે મુકામ કરતા હતા તીંહતો એક બે કોચ, ખુરશીઓ વીગેરે આસાએરા કરવાનો સરસરંજમ મળી આવતો હતો, તેને બદલે આ કલ્યાણી રોહરમાં જ્યાં નવાબ સાહેબે હમને ઉતારો કરવાનો મકાન આપીયો હતો, ત્યાં એક બાંક અથવા પાટલો વટીક પણ નહીં હતો, તેથી હવે આરામથી રાત ગુજારવાને થાય તેટલી સઘળી યુક્તી કરવાની હમને ફરજ થઈ પડી હતી. રાત્રે ઘણી થંડી લાગી હતી, અને પાસની શીશી ૬૫ ડીગરી (અંસ) ઉપર ઉતરેલી હતી, તે ઉપરથી ઊઘાડા ઓટલા ઉપર આરામ કરવાનું જરા વીચાર જોવું થઈ પડ્યું હતું; પણ માણસની ઉલટ આગળ સખત ગરમી અથવા સખત થંડીની અસર તસું બાર ગણી શકાવાના! આ વખતે દરેક રાખસે પોતપોતાની અકલ પ્રમાણે પોતાને સુખ કરવાને તજવીજો કીધી તે એવીતો હતી કે એથી જોટલી રમુજ અને આનંદ મળી તેટલો વખત પણ જલદીથી કપાઈ ગયો હતો. કોઈએ એવો વીચાર કીધો કે ગાડીમાં આરામ કરવું બેહેતર છે, પણ જરા લાંબો વીચાર કર્યા વગર જલદી અંદર જઈને લાંબો થઈ સુતાં તેની ગાડી બહારી ગઈ હતી; ખીજો રાખસ ગાડીનાં ઢાલ તરફ માથું કરી સુતાં હેઠળ સરી પડ્યો હતો. આ બે રાખસોએ આ વખતે મેળવેલા અનુભવ ઉપરથી જાણીયું હતું કે મુસાફરી કરવાનાં ગાડાંમાં આરામ કેવી સંભાળથી કરવો જોઈએ. જોતર આગળ ઘોડી મુકીને, તેમજ ગાડાંની આગળ પાછળ ટેકો ગોઠવીયા સીવાય ગાડું બરોબર ઉભું રહેવાનું નથી. ગાડામાં સુતી વેળા ખીજો બાબત ધ્યાનમાં રાખવા જોગ આ છે કે સઘળા ગાડીવાળા ઘણુંકરીને ગાડીની હેઠળ ખીચારા જમીન ઉપર સુઈ જાય છે, તેથી અંધારામાં ગાડી ઉપર ચઢતી અથવા ઉતરતી વેળા તે ખીચારાએ ઘણી વખત આપણા પગતળે ચંપાય છે, અથવા તો, તેઓ ચઢવા ઉતરવાનાં જાણે પગથીયાં થઈ પડે છે. તેઓ ઓટલા તો અસાવધ હુંગાએ છે કે અજાણતાં તેમનાં શરીર ઉપર આપણુ પગ મુકીને ગાડી ઉપર ચઢ્યા કે ઉતર્યા હોય તેઓપણ તેઓ કદી જાગીને ઉઠતા નથી; ઘણું થાય તો તેઓ ઉં કરીને એક કેડ ફરીને ખીજો કોરે પાછા જોવાને તેવા હુંગમાં પડી રહે છે. સુતાનાં ખીજાનાની કરેલી તરેવાર યુક્તીઓમાં હમારા જરમન

મીત્રની ગોઠવણ સઘળા કરતાં સરસ થઈ હતી. પોતાની કોથળીમાંથી કંતાનની એક ઓળી કાઢાડી તેના બંધે છેડા મસજીદનાં ગોલ થાંભલા સાથે બાંધ્યા અને તેમાં હીંચકા આવે એવું ખરેખર નરમ ખીછાંનું કીધું. એ જોઈને હમે સઘળાએ તેની અફલ અને સમયયુક્તિની વખાણ કરી હતી, અને એક ચેતવણી કીધી હતી કે મુસાફરીમાં આવી એક ઓળી સાથે રાખવી ખરેખર અગતની ચીજ છે. હમણાનાં વખતમાં એવી ઓળી કરતાં સરસ સગવડ ભરેલાં હવાનાં ખીછાંના, તથા લોહોડાંનાં બગલમાં મારીને ઉચ્ચકી ચાલી શકીએ એવાં નાહાનાં કોચો તથા પલંગો મળી શકેછે, તોએપણ તે વખતે હમારા મીત્રે પોતાને સારૂ કીધેલી સગવડ ખીજાઓ કરતાં ખરેખર સરસ ઠરી હતી. પણ જેવા લાયક સરંજામ તેને મળી આવ્યો હતો તેવી લાયક રીતે તે મીત્રે તેનો ઉપયોગ કરવામાં ગફલત કરી હતી તેથી જેમ પેલા એ મીત્રોનો ગાડીમાં સુતી વખતે જે રમુજ દેખાવ થયો હતો તેનાં કરતાં સરસ અમારા આ જરમન મીત્રનો દેખાવ જોયામાં આવ્યો હતો. થાંભળા સાથે પોતાની ઓળી બાંધીને મનમાં મધન થઈ તે મીત્રે હમને કહ્યું કે “ મારૂ ખીછાંનું ખીજાઓનાં ખીછાનાં કરતાં કેટલું આરામ ભરેલુંછે! જેઓ ભોય ઉપર સુતાછે તેમને કદાચ સરદી લાગે, તેમના હાડકાં દુખે, જેઓ ગાડીમાં સુતાછે તેમને કેટલી અડચણ ભોગવવી પડીછે, પણ આ ઓળીનું ખીછાંનું કેવું જમીનથી અતરંગ તથા રૂ જેવું નરમ! અને જેમ નીરદોષ બાળકને હજી હજી હીંચકો નાખી સુવાડીએછ તેમ મહને એ હવડાં હુંગમાં મુકસે એવું થયલુંછે! હમે એકમતથી આ બાબદમાં હમારા મીત્રને ખરેખર સઘળાના કરતાં વધારે બાયગસાળી કહ્યો હતો. આ બોલવું સાંભળીને હમારો મીત્ર ધણોજ ખુશી થયો, અને પોતાની જીની પુરાણી ઓળીની ઘણી તારીફ કીધી, તથા તેનાં આવરદા લાંબા રેહે એવી દુઆ કીધી! ખુશાળ થઈ હમે સઘળા એક-ખીજાને સુવા જતી વખતની સલામ અલેકુમ કરી ફારેગ થયા અને દરેક મીત્રે પોતપોતે બનાવેલી આરામ કરવાની જગા પકડી, તેવામાં ધંમ દઈને એક આવાજ થયો, જેની પછવાડે ઓ! ઓ! ઓ! એવા ખીજો અવાજ હમારા સાંભળવામાં આવ્યો. તુરત સઘળા જણ ઉઠીને જીએછે, તો હમારો મીત્ર ઓળી સાથે પથરની જમીન ઉપર જમીનદોસ્ત થઈ ગયેલા હતો, અને એવું થયા પછી તે ખીજારો ઉઠીને પોતાનાં નરમ તકીયા, ઓઢવાની ચાદર વીગેરે ખીજાનાનો સામાન વીખરાઈ

પડેલા વીણીને બગલમાં એકઠો કરતો હતો. તુરત સધજાનાં મોહાંમાંથી સવાલ નીકળ્યો કે અરે ખાર મીત્ર એ શુ થયું? ધીરજથી જવાબ મળ્યો કે ઝો-જીનું પુરાણું દોરકું થાંબલાં ઉપરથી સરી પડ્યું અને વળી તુટી પણ ગયું, તેથી ખુદરતી કાયદા પ્રમાણે વગર આધારની જીનસો આકરશણ રાકતીનાં કાયદાને તાબે થઈ જમીન ઉપર તુટી પડેછે તે પ્રમાણે જે ઝોળીમાં હું નીરંજન બચ્ચાંની પેઠ હીંચકા ખાતો હતો તે મારી વાહાલી ઝોળી સમેત જમીનદોસ્ત થઈ પડ્યોછું અને તેમાં વળી જરા મહને વાગું પણ છે, પણ હું ધારૂં કે મારા જેવા સખ્તરી અને ધીરજવાળો તથા ખુસમીજી જમીનદોસ્ત જમીનને વારંવાર મળી નથી આવવાનો. એતે રાત્રે ખાર અથવા એક વાગે સધજાઓ સુતા હતા. ઘણો થાક લાગેલા હતા તેથી હું એવી તો સારી આવી હતી કે જો કે છેક મોડી રાત્રે હુંગાયા હતા તોએપણ પાછા મળસ્કામાં હમે સધજા તંદરોસ્ત થઈ ઊઠીયા હતા.

તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બર—આ દીને સહવારનાં એક કપ કાશીનું પીને કલ્યાણી રોહર જેવા નીકળ્યા. રોહરમાં ગાડી, ઘોડા અને કોઈ પણ તરેની એવી ખીજી સગવડ ફરવા જવાની નહી મળી આવ્યાથી પગે ચાલતાજ રોહરમાં ફરવા ગયા.

કલ્યાણી રોહરનો પરોઢીયાંનો દેખાવ ઘણોજ મુફ્લીસ નજર આવ્યો હતો, અને આ દેખાવ જોયો મુફ્લીસ હતો તેવીજ તે રોહરની હાલત પણ દેખાતી હતી. ઉદ્યાગ ભરેલાં રોહર અથવા ગામ ગામડાંમાં મનુષ્ય જાત પરોઢીયાંમાંથીજ પોત-પોતાનાં તરેહવાર ઉદ્યમમાં લાગેલું જોઈએ. સહવારનાં પોહોરથીજ તીહાં ઘોગાઠ અને ધામધુમ થઈ પડેછે. દુધ વેચવાનો આવાજ, કોઈ દહી અથવા છાસ, કોઈ તાજી બાજી તરકારી, કોઈ ફુલ અથવા ફળ વેચતું સંભળાયછે. તેમજ વેચનાર સ્ત્રી અથવા પુરોષોનાં ઉદ્યોગી, તાજા ખુબસુરત ચેહેરા જોઈ આપણને આનંદ ઉપજેછે. પણ આવી એક નીશાન હીંચાં હમારા જેવા અથવા સાંભ-જવામાં આવી નહી હતી. જે કોઈ હમારી સાંમે મળ્યાં હતાં તેઓ મુગા, શરીર ઉપર એક ફોટેલી ચાદર, પીછેડી અથવા ધાબળી તાખીને નહી બોલવા જોગ ખુદરતી હાજતે જતાં માલુમ પડ્યાં હતાં. થોડુંએક આગળ ચાલ્યા પછી ગામના લોકને ખબર પડી કે રાત્રે આવેલા મુસાફરો ફરવા નીકળ્યાછે, તેથી અનાડી

માણસોનાં ટોળાં હમારી પછવાડે થવા લાગ્યાં, અને મુસલમાન તથા હિંદુના જીવાન છોકરાઓ હમાને રસ્તો દેખાડવા આગળ પડ્યા. થોડી વારમાં મોટી ભીડ થઈ પડી. આ ટોળાંમાંથી એક ચંચલ હિંદુનો છોકરો આસરે ૧૫ વરસનો હમારી નજરે પડ્યો. તેને આપણા મીત્ર ડાકટરે પુછ્યું કે આ રોહિરમાં પાહાડની અંદર કાંઈ ગુફા કોતરેલા છે? અથવા કાંઈ જીનાં પુરાનાં દેહેરાં અથવા લેખો કોઈ ટુકાણે છે? તેણે તુરત હા કહી. હમને કહ્યું કે “માહારી સાથે ચાલો, હું તમને તે દેખાડું,” આમ કહી તે હમને એક ટેકરી તરફ લઈ ગયો, તીહાં દુરથી કેટલાએક ગુફા હમારી નજરે પડીયા. એ ગુફાઓ જોઈ હમારા મીત્ર ડાકટરને ઘણો હર્ષ ઉત્પન્ન થયો. પણ તે લાંબા વખત સુધી ટકી નહી શક્યો. ગુફાની પાસે ગયા એટલે માલુમ પડ્યું કે (બુદ્ધ) ધરમનાં જોગીઓને સારૂ રહેવાનાં જેવી કેટલીક નાહાની ખોલીયો એક ટેકરીમાં ખણેલી હતી, જેમાં જોગીઓને બદલે તે વખતે જાણે કેટલાક જોગીઓ જંધે મસ્તકે ટંગાઈ તપ કરતા હોય તેમ વાગુજો ઉંધા લટકી રહેલાં હતાં; એ ઉપરથી હમને એક કવીતા યાદ આવી હતી.

જો ન ઉઠાવે તનએકા ભાર,
ઓતો ગયા બચકા માર;
સુક્કી સમલી લટકે હાર,
ઓર મેડક ખાય ટાળ ટાળ;
એડે ગોસૈયાં હારે દોર,
ઓર નગરી ખાય ફોડફોડ.

પણ વાગુજ પ્રાણીઓની તો પુજા થાય છે, તેઓ સહવારના લટકતાં રહે છે અને રાત્રે ચોરની પેડે લોકનાં બાગબગીચાઓમાં જઈ તીહાંની ફળ ફલાદીક ખાઈ નાશ કરે છે, અથવા તલાવોમાં પડીને દેડકાં, માછલીઓ વીગરે જીવતાંને જીવતાં ટાળી ટાળીને ગફ કરી જાએ છે, તેમજ કેટલાક દોંગી જોગીઓ પણ દીવસના ઉંધે મસ્તકે લટકી તપ કરતા દેખાય છે, અને રાત્ર પડી એટલે તેઓ લોકના ઘર ફાડવા અને ચોરી તથા લુટ કરવાને બાહર પડે છે. આ એક જાણવાલાયક નકલ છે.

આ ટેકરીના મથાલે હમા જઈ પોહોંચીયા તીહાંથી આખાં કલ્યાણી ગામનો

દેખાવ જેમ ઉડતાં પક્ષીઓ એક સપાટે જીએછે તેમ હમારી નજરે પડ્યો. આંખા, આમલી, પીપલા, ભીંડી, વડ અને કરંજ તથા આવાં ખીજાં મોહોટ મોહોટાં ઝાડોનાં ઝુંપડાનો અછો પ્રસારો થયેલો દેખાયો હતો, અને ઝુંપડાની ઝાડી વચે ડોકાણે ડોકાણે જે ખુલા ગાલા પડેલા હતા તેમાંથી ગામની મસજીદોનાં ધુમટો તથા તેમની ઉપરનાં સોનેરી, રૂપેરી પંજ, તથા કળસો દેખાતા, તેમની ઉપર ઉગતા સુર્યનાં તેજસ્વી કીરણો પડ્યાથી તેઓ ચલકી રહેલા હતા. રોહર તો અસલ હિંદુઓનું હતું, તોએપણ મુસલમાનોનાં દોર હેઠળ હિંદુઓનાં દેહેરાં નાબુદ થઈ, દેહેરાંઓની જગા ઉપર મસજીદો ઉઠી ઉભી થઈ હતી, જેથી આખાં કલ્યાણી રોહેરનો દેખાવ ટેકરી ઉપરથી ખરોજ મુસલમાની શૈતનક ભરેલો દેખાતો હતો.

પૂર્વ તરફ નીગાહ કરતાં ત્રણ ચાર મોહોટા ગુમખજો ઘણીજ ઝલથી દીપતા નજરે પડ્યા અને પુછતાં માલુમ પડ્યું કે આખાં સેહરમાં તે સહથી મોહોટી મસજીદ હતી. જેનું નામ મદીના મસજીદ હતું. હમારી પાસે દુરખીન અને આપેરા ગ્લાસો હતાં તેનો ઉપયોગ સારી રીતે સધળી તરફ ફરી ફરીને હમો કરતા હતા, એવામાં હમારા મીત્ર મીસ્તર એડવર્ડે રોહેરના કિલ્લાનું એક ચીત્ર ખોતાના પુસ્તકમાં પેતસીલથી ચીતરવાનું શરૂ કરીધું. પણ આ હમારી નીરોરોશ રમત વીરો આસપાસ ભમતા અસાની લોકે જીદીજ મતલબનો વીચાર ખાંધીયો અને તુરત અફવા ઉરાડી કે સાહેબ લોક આપ્યાછે તે કલ્યાણીનો કીલ્લો કેમ જીતી લેવો અને કહી જગાએથી તોપનો મારો ચલાવવો, આ સધળું ટેકરી ઉપરથી જોઈને ચોપડીમાં નોંધી લીએછે. આ અફવા છેક કિલ્લામુઘી તુરત ફેલાઈ હતી, અને હમને જોવાને લોકની ભીડ થોડી વારમાં વધી ગઈ હતી. લોકની ચાલ ચલગતમાં ફેર પડતો જણાવા લાગો. આગળ જે સવાલો પુછતા તેનો જવાબ જલદી અને ખુલાસાથી મળતો હતો, તેને ડોકાણે હવે લોક ખરોખર જવાબ આપવાને અચકાવા લાગ્યા. કંઈપણ પુછેલાંનો જવાબ સસ્સાના ત્રણ પગ જેવો મળવા લાગો, કોઈ વખતે તો છેકજ જાણે જાણતાજ નહીં હોય તેમ લોક અખાડા કરીને ચાલતા થવા લાગ્યા, જે ભીડ હમારી આસપાસ થયેલી હતી તેમાંથી લોક ઢાંએખાં થતાં ગયાં; આથી હમને તો કાયદો એ થયો હતો કે આસપાસ જોવાને વધારે સારીપિઠે ખની આવ્યું હતું.

મદીના મસજીદ જોવાની આયસથી હમો ટેકરી ઉપરથી હેઠળ ઉતરીયા. પેલા ૧૫ વરસના હિંદુ છોકરાની રાહનુમાઈ તજે આપ્પા રોહરના રસ્તા અને ગલી ગુચીમાં ફરી વળયા. ઘણેક ડોકાણે રસ્તા ઉપર ગલીચી અને બદબો હતી, અને તીહાંથી પસાર થતાં નાકે રમાલ દેવા પડ્યો હતો. તેમ વલી કોઈ કોઈ ગલીચી અને રસ્તા ઘણાજ સાફ નજરે આવીયા હતા, અને જો હમો બુલતા નહી હોઈયે તો હિંદુ આંનાં ધર અને ચોક આગળ માત્રે સફાઈ જોઈ હતી, જેથી આટલું સાબેત થઈ શકેછે કે મુસલમાનોની વાપરવાસ જીહાં જોઈએ તીહાં વધારે ગલીચી ભરેલી ઘણુંકરીને હોય છે.

આગળ ચાલતાં એક ડોકાણે એક દરવાજો હમારી નજરે પડ્યો જેની ઉપર જેમ આપણે કોઈવાર વાઘો અથવા સીંહના પુતલાં જોઈએછ, તેવીજ રીતે આ દરવાજા ઉપર ગધેડાંનાં બે પુતલાં મુકેલાં જોયાં અને તેમનાં શરીર ઉપર ઘોળા અને આસમાની રંગના પટા પાડ્યા હતા, જેથી આ મુરતી નહી ખચરમાં કે નહી રોઝ, કે નહી ગધેડામાં જણાતી હતી. માત્ર મોહોડાંનો આકાર ખરો ગધેડાંના જેવો બનાવેલો હતો. આ જોઈ હમને જરા નવાઈ જેવું લાગું. તે વીરો હમોએ પુછ પરછ કીધી કે આ દરવાજા ઉપર ગધેડાંના પુતલાં બેસાડવાનું શું કારણ હશે. તુરત જવાબ મળ્યો કે ધરની અંદરના રહેવાસીએ પોતાના ધંધા રોજગારની આ એક નીશાન લોકને દેખાડવાને મુકીછે. વાંચનાર વીચારો કે જેનાં ધરના દરવાજા ઉપર ગધેડાંને બેસાડેલો હોય તે કહ્યો ધંધાદારી હશે વાઈ? કોઈ ગધેબાનતો નહી હોય? નહી, આ ડોકાણે તો કોઈ ચંચલ કુંભાર રહેતો હતો, જેણે પોતાના ધંધા રોજગારમાં કામ લાગતો એક ઘણોજ ઉપયોગી અને પોતાનો વાહણો મીત્ર હતો તેનું પુતલું દરવાજા ઉપર મુકવું તેણે માન ભરેલું જાણીયું હતું. દરેક કળા જાણનારો કારીગર પોતાની દુકાન ઉપર પોતાની કળાની બઠાઈ દેખાડવાને તરેહવાર ચીત્ર વીચીત્ર નીશાણો અને નામો સુનેરી અને રૂપેરી અક્ષરોમાં પાડી લોકને પોતાની તરફ ખેંચવાને મુકેછે અને લલચાવેછે, પણ આ ડોકાણે તો કોઈ શીલસુશી મગજવાલા કુંભારે ઉપલી રીત નાપસંદ કરી પોતાના ધંધામાં ફેટલી મેહેનત, રંજ તથા સજ્જરીની જરૂર છે તેની ખરી હકીકત જણાવવાને ગધેડાનું પુતલું પોતાના દરવાજા ઉપર ખીરાજતું કરીયું હતું. આ દરવાજા આગળથી જતાં આવતાં લોકની આ કુંભાર અછી

પરીક્ષા લેતો હોય એવું હમને લાગ્યું હતું. વીચારવાળા રાખસો આ પુતલાંને જોઈતે વીથે પુછ પરછ કરયા વગર ચાલી નથી જવાના, પણ જે અવિચારીઓ તેને જોઈ હસીને ચાલી જાય તેમને પેલા કુંભાર પોતાનાં પુતલાંના નામ લાયક ગણતો હોય તો તેમાં કોણની તકસીર વાઈ? આગળ ચાલતાં પેલા હિંદુ છોકરાએ હમને કહ્યું કે હવે હું તમારી સાથે વધારે આગળ આવી શકતો નથી કેમકે પેલી મસજીદ છેક નજદીક આવી છે, અને તીહાંના મુસલમાનો મને જોરો તો મારી ઉપર જીલમ ગુજારશે કે પારકા લોકને મસજીદમાં શું કરવાને લઈ આવ્યો. હમે સધળાને તેઓ ઇંગરેજ લોક સમજ્યા હતા. હમે એ તે છોકરાને હીમત આપી કે કંઈ શીકર કરવી નહી, તોએપણ તે ખીચારાએ ઘણા કાલાવાલા કીધા અને કહ્યું કે “તમે જોઈયે તો મસજીદ અંદર જાઓ, પણ હું તમારી સાથે અંદર આવનાર નથી, અને આવ્યો તો મારી કમખખતી પુરી આવેલી જાણવી.” તેને બહાર દુર જીભો રાખીને હમે મસજીદમાં ગયા. અંદરના લોકોએ હમને દાખલ થયલા જોઈ પેહેલો સવાલ આ કીધો હતો કે હમને એ મસજીદ તરફ કોણ બોમીઓ લાવ્યો, જેથી પેલા છોકરાના બોલવાને ખરો ટેકો મળીયો હતો ! હમે એ તેનો જવાબ નહી આપીયો.

મસજીદમાં પેસતાંજ દરવાજા ઉપર ફારસી અક્ષરે કોતરેલી એક સંગેમરમરની તખતી જોડેલી જોઈતેમાં તે મસજીદ બાંધવાનો હિજરી સને ૧૦૨૮ નો લખેલો હતો. મસજીદના ચોકમાં ખુરાનુમા બાગ, ફરવા હરવાના કીયારા, પાણીની હોજો, કુઆરા અને તેની આસપાસ સંગેમરમરની ખેઠકની ઘણીજ અચ્છછી રચના કરેલી છે. ગુંબજો પણ હારેદોર ઘણીજ ખુબસુરત રચનાથી બાંધેલા છે. ગુંબજોની હેઠળ એબાદત કરવાની જગા કરેલી છે. એબાદતગાહની સાંમે એક ખીજી ઘણીજ સુંદર બાંધણી છે, તે કબરગાહ છે. એમાં નવાબ ઇમતી-આજ દોલાની ઘોર છે; જેની પાસે એક બોરડુએ પોતાની વહુની અને ખીજી હાથ ઉપર પોતાના છોકરાની ઘોર છે. બાપ, દીકરો અને દીકરાની બાયડી મળીને ત્રણ જણની ઘોર ઘણીજ નાદર બાંધણીની સંગેમરમરની બનાવી છે, અને શેહરનાં મુસલમાન લોક તેની ઉપર જીથુક રૂલ ચહડાવે છે. સધળી ઇમા-રતની દેવાણા એવી તો ઘુટેલી છે કે જાણે તેઓ સંગેમરમરની બનાવી હોય એવી ચલકે છે, અને આજેજ નવી બનાવી હોય એવી નજર આવે છે. એ મસજીદની

ફરસબંધી પણ સઘળી સંગેમરમરની કરેલીછે; અને તેમાં એક બાબદ જાણવા-
જોગ એ છે કે મુસલમાન લોકની મરાહુર થયલી ધરમની જનુની આ ઠેકાણા
ઉપર સારીપેઠે દેખાડેલી છે. હિંદુઓનાં દેવાની મુરતીઓ તથા તેમનાં ધરમને
લગતા શીલાલેખો દેહેરાંઓમાંથી ઉખેડી લાવીને આ મસજીદની ફરસબંધીમાં
ચીણી લીધેલાંછે, એ મતલબથી કે હિંદુઓનાં દેવા અને તેમનાં પવિત્ર લેખો
મસજીદમાં આવતા અને જતા દરેક ઈસલામી મજહબવાલાના પગતજે ચંપા-
ધને અપમાન પામે. આવી તહરાની એ તખ્તીયો કબરગાહ તરફ જવાના
પગથીયામાં મુકેલી હમારી નજરે પડી હતી. આ તખ્તીઓની નકલ ડાકટર
બાઉએ કપડાં ઉપર છાપી લીધી હતી. એ તખ્તી હાલા કાનડી અક્ષરમાં કોત-
રેલી હતી એવું ડાકટરનું તે વખતે મત હતું, પણ તેની અંદર શું લખેલું હતું તે
તેજ વખતે જાણી નહી શક્યા હતા.

મસજીદમાં હમને વધારે વાર ઝોટી થવું પડ્યું હતું, કારણ ડાકટર પેલી તખ્તી-
ઓની નકલ લેવામાં ગુતાયા હતા. એટલા વખતમાં મસજીદ અંદરનાં ઘણાં મા-
ણસો સાથે તથા તીહાં પડીને ખીચેડો ખાનારા નામના ફકીરો સાથે કેટલીએક બા-
બદોની તકરાર કરવાની તક હમોને મળી, જે તકરારમાં ઇંગરેજ રાજ વીરો તેમની
કેટલીક ભુલ અને ગેરસમજીતીવીરોનો હમોએ ખુલાસો કીધો હતો, જેથી
તેમની ખાત્રી થઈ હતી. આ ગેરસમજીતી ધરમ સંબંધી બાબદો વીશે હતી.
તેઓનાં મનમાં એવો વીચાર ઠસી ગયેલો માલુમ પડ્યો હતો કે ઇંગરેજ સરકાર
હવે હિંદુસ્તાનની રૈયતને પોતાનાં ધરમમાં વટલાવવા માંગેછે અને એવું કરવાને
તરેહવાર યુક્તીઓ કરેછે. એનો ખુલાસો જરે હમોએ એવો કીધો કે પારકા
ધરમવાળાઓનાં ઈમાનને ઇંગરેજ સરકાર જેવું માન આપેછે, અને દરેક
ધરમવાળાને પોતપોતાનાં યકીન અથવા ઇતેકાદ પ્રમાણે ચાલવા દેછે તેવી
અદલ સરકાર આજે પૃથ્વી ઉપર કોઈઠેકાણે ખીજી નથી. સરવેને પોતપોતાનો
ધરમ પાળવાની પુરતી છુટ આપવા સારૂ તો આ ઇંગ્રેજ સરકારે મોહોટ મોહોટી
લગાઈઓ કરીછે, અને તેમાં પરમેશ્વરે ઇંગરેજને ફતેહ આપીએ. એવી સરકાર
એવો જીલમ પોતાની રૈયત ઉપર કરે એ ખીલકુલ ઝોટી વાતછે. જે યુરોપીઅન
પાદરીઓ દેશીઓને પોતાના ધરમથી વટલાવવાની કોશિશ કરેછે તે પાદરીઓને
અને સરકારને કસો ઈલાકો અથવા સંબંધ નથી. પાદરીઓ પોતાની ખુશીથી પોતાનું

વતન છોડી પોતાનો ધરમ સમજાવવાને અને તેનો ફેલાવો કરવાને આ દેશમાં આવેછે. પણ તેમજ અગર દેશી ધર્મ ગુરૂઆ ઇંગરેજ લોકનાં દેશમાં જઈ તીહાંના લોકને ધર્મ સંબંધી ઉપદેશ કરે તો એ વીરો સરકારની ખીલકુલ મનાઈ નથી. અગર તેવું કરતાં કોઈ ઇંગરેજ આપણા દેશી ધરમમાં વટલવા અથવા આવવા માંગે તો તેને કોઈ વાતનો અટકાવ નથી. આવું સાંભળીને એક જણ જોશમાં આવી બોલ્યો કે “હમોએ જે વાતો સાંભળી છે તે વાતો તમો કહોછો તેથી તદ્દન ઉલટી છે. ઇંગ્રેજ સરકારે પોતે કેટલાક પાદરી-ઓને પગાર આપી રાખેલા છે, અને તે વીરો હમારી પાસે સામેતી છે.” હમો તુરત સમજી ગયા કે પગાર આપીને રાખેલા પાદરીઓ તે ઇંગરેજ લશ્કર ખાતાનાં હરો અને એ વીરો બરોબર ખુલાસો થવાજ જોઈએ, તેથી હમોએ પુરતો ખુલાસો કહી સંભળાવ્યો. ઇંગ્રેજ લશ્કરના ઇંગ્રેજ અમલદાર તથા સીપાઈઓને ધર્મ સંબંધી બાબતો સમજાવવાને તથા ઉપદેશ કરવાને અને તેમનાં લગન, મરણની ક્રીયા કરવાને સરકારે પાદરીઓ રાખેલા છે તેટલાજ પાદરીઓને સરકાર તરફથી મુસારો મળેછે. તેમનું કામ માત્ર લશ્કરના ઇંગ્રેજ સીપાઈઓ સીવાય ખીજ કોઈ સાથે નથી. જેમ દરેક ઇંગ્રેજ સીપાઈને તેના ધર્મનાં હુકમો પ્રમાણે ચાલવાની છુટ છે, તેમજ દરેક દેશી સીપાઈને પણ છુટ છે. ઇંગ્રેજ લશ્કર સાથનાં કોઈ પણ પાદરીને હુકમ નથી કે દેશી સીપાઈને ઇંગ્રેજ ધર્મ વીરો ઉપદેશ કરે, બલકે અગર એવું કીધું તો તે પાદરીને ઇનસાફની દરબાર સાંમે ઉભો કરી જો તકસીર સામેત થઈ તો ચાકરી ઉપરથી બરતરફ કરે છે, અથવા ખીજ શીક્ષાને તે લાયક થાય છે. આવા પુરતા બંદોબસ્તો ઇંગ્રેજ સરકારે દેશી પ્રજાના ધરમ જાળવવા વીરો કરેલા છે. પણ કેટલાક મતલખી માણસો જેઓ શીતુરી છે તેમને ચોરી, લુચ્ચાઈ, લુટફાંટ કરવા ધણું ગમે છે, તેવા લુચ્ચાઓથી ચોરી અથવા લુટ જારે થઈ શકતી નથી તારે પોતાની તરફથી જેટલું જીવું અને વાંકું બોલાય તેટલું ઇંગ્રેજ રાજ વિરૂધ્ધ બોલી કમ અકલ અને જનુની લોકની જનુન ઉશકેરી, બંડો અને શીસાદ ઉઠાવે છે, અને તેવી ગડબડમાં લુટફાંટ કરી પોતાનું કામ કાઢાડી લેછે. આ વાત શાહાણા લોક સારી પેઠે હવે સમજી ચુકાછે. દીક્ષી ઉપર જે આકૃત પડી હતી, અને તે રોહર જેવું પાયામાલ અને મુલકે મૈદાન થઈ ગયું તે આવા લુચ્ચા બંડખોર લોકની ઉશકેરણીથી થયું છે. વળી તેના અંતનો

ફેજ શું નીપજ્યો ? દીક્ષીના પાદશાહા બાહાદરશાહાનું નામ અને આનંદન ગુમ થઈ ગયું, ઇંગ્રેજ રાજનો તે એક બંધવો થઈ પડ્યો, તે તરીપાર થઈ મરણ પામ્યો, આ સઘળી ઉશકેરણી તેની આસપાસ બેસનાર નીચ અને નીમકહરામ લોકોએ કીધી તેથી પાદશાહાની અકલ ગુમરાહા થઈ ગઈ, અને ઇંગ્રેજ રાજ તરફ વફાદારી બતલાવવાને ઠેકાણે તેણે નીમકહરામી કીધી. ઇંગ્રેજ રાજ સાંભણે એ પાદશાહે લડાઈ કરવાને કંમર બાંધી એ ઘણુંજ અઘટીત કામ થયું. પણ રાસ્તીની હમેશા ફેલે છે તેથી અંતે ઇંગ્રેજોનીજ ફેલે થઈ. પછવાડેથી સઘળું માલુમ પડી આવ્યું કે હિંદુસ્થાનમાં જે સન ૧૮૫૭ નાં સાલમાં દેશી બળવો થયો તે માત્ર શીતુરી લોકે પોતાની આનગી મતલબો પાર પાડવાને, ધરમનું બાહાનું આગળ કરી, ખીચારા ગરીબ બોલા લોકને ઉલટ પુલટ સમજાવી આગળ હોમીયા હતા. પણ તેમાં પરમેશ્વરે આવા દુષ્ટ લોકને સારીપેડે શીક્ષા કીધી અને તેમની નીચ મતલબ મેળવવામાં એટલા તો તેમને હારમાર કિધા કે તેમના કેટલા જણને સુલીઉપર, કેટલા જણને તોપને મોહોડે પોતાનો જીવ આપવો પડ્યો અને કેટલાકોએ આપઘાત કીધો. આ બંડથી મોહટ મોહટાં આનંદનનાં નામ નીશાણુ આજે ગુમ અને નાબુદ થઈ ગયાં છે, તેમની આજે જરાપણ એક રજ અથવા નીશાણુ જોવામાં આવતી નથી. તેઓ જાણે આ દુનીયા ઉપર હસ્તી પામ્યાજ નહી હતા એવું બન્યું છે. આવું હમાઈં બોલિયું સાંભલી તેઓનાં મન ઉપર સારી અસર થઈ જાય જણાઈ હતી. હમે પારસી લોક છેએ, અને ઇંગ્રેજ સરકારના મુસારાદાર અંમલદાર અથવા નોકર નથી પણ હમો સ્વતંત્ર ગૃહસ્થો માત્ર મુસાફરી કરવાને નીકળ્યા છેએ, એવી જરે તેમની પુરી ખાત્રી થઈ તારે હમાઈં સઘળું બોલિયું તેઓનાં મનમાં ઘણુંજ વજનદાર થઈ પડ્યું. તેઓ માહોમાહે બોલ્યા કે આ સેફલોકો ખીન તમાછે, એઓને મોહોડેથી જે વાત નીકળે તે સ્વાર્થ વગરની જાણવી, વાસ્તે એ લોકનું કેહેવું ખરુંજ સમજવું; અને આતો ખરીજ વાત છે કે બંડખોરોએ હીંદ પાછું હાત કરી લેવાને ઠેકાણે તો તેઓએ બારે લુઆઈ અને દંગો કર્યો હતો, અને અંતે માર ખાઈ ચોર લોકની મુઆફક મુલીએ ચઢીને અથવા તોપને મોહોડે પોતાનો જીવ ખોયો હતો. આવી હમારી સાથે વાતચીત થયાથી મસજીદમાંના લોકનો વીચાર પેહેલ વહેલાં હમો દાખલ થતાં જે હમારે વીરો થયો હતો તે હવે ફરી ગયો અને પછવાડેથી તેઓએ સારી સલુકાઈ દેખાવી; તથા હમારી

કેટલીએક તજીમલ તથા ખાતરદારી પણ કરી, તે હીયાં સુધી કે હાત મોહોડું ધાવાને પાણી લાવીયા, અને સેવટે હમોને એવું પણ કહ્યું કે અગર ખુટ સાથે મસજીદમાં કેટલેક સુધી હમો જઈએ તો તેમાં તેઓને કંઈ અડચણ નહીં હતી. પણ હમોએ હમારો મનો જાળવવા એ વીરો નાજ પાડી કે જો તેમને એ વીરો મનાઈ હોય તો, હમો કોઈપણ પવીત્ર જગા ઉપર જોડા સાથે જવાનું વાજબી નથી સમજતા. તીહાંથી હમોએ રૂખસાદ લીધી અને પાછા કલ્યાણી રોહરની વસ્તીમાં આઠવા. વસ્તીમાં ઘણુંકરીને લીંગાઈ અને મુસલમાન લોક નજર પડયા હતા, તેમાં આટલું જણાવ્યા વગર હમુને ચાલતું નથી કે પ્રખ્યાત બ્યાજખોર મારવાડીઓ આ ડેકાણે ગેરહાજર નહીં હતા. જગે જગે આ કલેજાંકોરો સાહુકારો હાજર છે; કોઈપણ ગામડાંમાં એ લોકની એક દુકાન નહીં હોય એવું હમારી આખી મુસાફરીમાં હમોએ ક્યે જોયું નથી. ખુણે ખોળે, ઉજડ ગામડે પણ એક આ સર્વ બ્યાપક બ્યાજવટુક ગરીબ મુક્લીસની પેઠે પોતાની કંગાલ દુકાન ઘાલીને એડોલો આપણને દેખાયા વગર નથી રહેવાનો !

કલ્યાણી રોહર જોયા પછી ડાકટર બાઉએ એવી ઈચ્છા જણાવી કે કલ્યાણી રોહરની પશ્ચીમ દીશાએ ઉજડ પોલાં દેહેરાં, દેવળો અને ઈમારતો છે તે તરફ એક લગર મારીએ. તુરત ઉલટબરતે ગામડાં તરફ પગ ઉપરજ કુચ કીધી. એ ગામડાંનું નામ “નારણપુરી” કરીને લોક બોલે છે. ગામડાંના ગરીબ લોકનાં જીવડાંની આસપાસ પથરનાં ગડકા બાંધેલાં છે. એક ગામડામાં એક ડેકાણે મહાદેવનું એક મોહોડું દેહરું છે જે ૭૦ ફુટ લાંબું અને ૪૫ ફુટ પોહોળું છે, અને તે જગ્યાએ બપોરના ૧૨ વાગે સુરિયનો સખત તાપ પડતો હતો તે વખતે હમો જઈલાગ્યા હતા તો પણ દેહેરાં અંદર જતાંવાર થંડક એવી તો લાગી હતી કે થાકેલાં શરીરને બહુ આરામ્મેશ અને આનંદઉપજાયો હતો. આ ડેકાણે ઘણીજ સુંદર, પથરમાં કોતરેલી, મોહોટ મોહોટી મુરતીઓ વીખરાઈને ખારેવાટ પડેલી હતી; તે મુંબઈમાં હોય તો લોક મોટી ખુશીથી જુએ, પણ તેમને હંચકી લાવે કોણ ? મહાદેવ પોતે કે ! આ ડેકાણે પણ એક ખીજું કુદરતી તળાવ જોયામાં આવ્યું, તેનાં પાણીનો રંગ કલ્યાણી રોહરને પાદરે જે લાલ પાણીનું તળાવ જોવામાં આવ્યું હતું તેવોજ લાલ હતો. આ ડેકાણે જરા વીસામો લીધો અને બપોર થયા હતા તેથી ભુખ જબરી લાગી હતી તેને

નરમ પાડવાને ગાંમમાંથી દુધ મંગાવીને પીધું, જેથી જરા ટેકાવ થયો. થાક લાગાથી સઘળાનાં પગોએ સંપ કીધો કે હવે વધારે ચાલવું નહી, તેથી ઘાસ ભરવાની બલદની બે ગાડીઓ ખાલી જતી મળી તે ભાડે કરીને તેમાં બેઠા- “નારણપુરી” ગામડું છોડી “શીવપુરી” ગાંમડામાં આવ્યા. તીહાં ત્રીજું તળાવ લાલ રંગના પાણીનું જોયું. એ ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે આખાં કલ્યાણી રોહરની આસપાસ લાલ મટોડીનો ખડક જેને ઇંગ્રેજીમાં (Laterite rock) કરીને કહેછે તે પુષ્કળ લાગેલા છે. રસ્તાની ધુળ વટીક લાલ ગુલાલ જેવી છે. ભુખ જખરી લાગાથી હમારા ગાડીવાળાને હમોએ ચાંપીને હાંકવાને કહ્યું, પણ તીહાં મુદલ રસ્તા જેવી ચીજ તો હતીજ નહી અને ઢેકાંઢળીયાંની ઘઢેરમાંથી ગાડી દોડાવવી એવો અનવું કઠણ, તોએપણ પધસાના લાભથી ગાડીવાને બળદનાં પુછડાં મરડી એક પદકડી એવીતો મરાવી કે ગાડીમાં બેઠેલા રાખસોનાં પેટમાંનાં ભુખ્યાં આંતરડાં આંચકાથી તળે ઉપર થવા લાગ્યાં. ગાડીમાં ગાદી અથવા ખીછાંનાં જેવી કોઈ પણ નરમ બેઠક નહી તેથી બેસનારાઓનાં શરીરનાં હાડકાં ગાડીનાં લાકડાં સાથે સારીપેઠે ટકર લડ્યાં: જે ટકર બેસનારાઓથી જારે વધારે નહી ખમાઈતારે તેઓ ગાડીમાં અકડું કુડે બેઠા, અને ગાડીની બંધે બાજુ મજબુત પકડી કે રખેને આંચકાથી તેઓ ઉડી પડે. આવી હાલતમાં જેમ એકગમથી શરીરને બચાવવું પડતું હતું તેમ ખીજગમથી જે હસવું બેઅખતી-યાર આવતું હતું તેને શરણ થતાં હમારી ઉપર જખરી થઈ હતી. ગાડીનાં બળ-દોને જે ચોંક એક ચખત મળી હતી તેથી તેઓ એવાતો ઉછળીને દોડ્યા હતા કે તેમને રોકવાને બહુ મેહનત પડી. એવામાં એક ઠેકાણે એવા તો એક આંચકો લાગે કે હમારા એક મીત્રનો બંધ કરેલા ચામડાનો “કેસ” પોતાની મેળે ઉઘડી ગયો. તેમાંની દુરખીન ઉડી પડી, તેના કાચ ઉખડીને છુટા પડ્યા; તેમની પાગડી ઉડી ગઈ, જેની પાછળ ચરમો ખેંચાઈ ગયો; તેમજ હમારા એક ખીજ મીત્રનું તેજ આંચકા સમેત પાટલુન બેઠક આગળથી ફાટી ચીરાઈ ગયું, અને છેલ્લે ગાડીની બેઠકનાં આડાં લાકડાંના ખીલા છુટા થઈ પડ્યાથી ગાડી વચમાંથી ભાંગી ગઈ. આ સઘળો બનાવ એકજ આંચકાથી અને થોડીએક પલમાં બની ગયો હતો, અને ગાડી તો દોડતીજ રહી હતી તેથી હસવા સાથે અરે રાખો? અરે રાખો? કરીને જે પોકાર નીકળ્યા કરતા હતા તે ગોંધાટથી બળદો

ઉલટા ગભરાઈ વધારે ભડકીને દોડતા હતા, તેમને ઉભા રાખવાને ગાડીવાન પોતાનાં સઘળાં જોરથી પાછળ તણાઈ તણાઈને અંતે હોટ પીસી પીસીને એ હાથે બળદોને જે ખેંચતો હતો, તે સઘળો વીચીત્ર દેખાવ ચીત્ર પાડવા લાયક થઈ પડ્યો હતો. અંતે બળદો જોરે ઉભા રહ્યા અને તેમાંથી ઉતારાઓ નીચે કુદી પડ્યા ત્યારે તેમનાં સંકટનો અંત આવ્યો, અને નજદીક ૨૦ થી ૩૦ વાર સુધીમાં જે જે ચીજો ગાડીમાંથી ઉડીને વીખરાઈ પડી હતી તે પાછી વીણી લઈ, બાકી રહેલી ખીજી ગાડીમાં વારા ફરતા કેટલાએક બેસતા અને કેટલાએક ચાલતા હળવે હળવે કલ્યાણી શહેરની મસજીદમાં જ્યાં ઉતારો કીધો હતો ત્યાં અપોરનાં ૧૫ વાગે આવી પુગા. જુના પુરાણા લેખોતો આ ઠેકાણે નહીં મળ્યા, પણ તેમની શોધમાં પગની પનોતી એટલીતો ઉતરી હતી કે “કલ્યાણી” શહેરની યાદ પુરાણા લેખો પ્રમાણે હમારા સઘળાના મગજમાં લાંબા વખત સુધી લખાયલી રહેશે. ખુદના હુકમથી આ પડતી ખડતી સંકટમાં એકપણ મીત્રનાં શરીરને જરાપણ અલવાર પોહોંચી નહીં હતી અથવા તે સાથે સખત તડકાંનો તાપ પણ કોઈને લાગો નહીં હતો. જરા વાર વીસામો લઈ અપોરના એ વાગે જમ્યા.

હમારાં નામ સાંભળીને કલ્યાણી શહેરના ઉમદા! ગવૈયા હમાને ગાયન સંભળાવવાને આવ્યા હતા, તેઓએ કલાકેક સુધી સારંગી તબલા ઉપર ગાનતાન કીધું હતું. કલ્યાણીનું ગાયન સઘળું તાડીખાનાને લાયકનું હતું તોએપણ હમારા થાકેલા જીવને તેથી સારી આરામ્બેરા મલી હતી. ગામડીયાની રૂઢી પ્રમાણે ખોલતાં, હમારા એક મીત્રે કહ્યું તેમ આ ગાયન “ખાટી તાડી સાથનું ગજબ” જેવું ઠીકજ મળીતું હતું.

જે ખીણને રસ્તે કલ્યાણી આવ્યા હતા તેજ ખીણને માર્ગે કલ્યાણીથી સાંજે ૫ વાગે રવાના થયા; ઘણા થાક લાગ્યો હતો તેથી એવીતો હુંગ ગાડીમાં આવી ગઈ હતી કે રસ્તામાં કેવા આંચકા લાગ્યા હશે અને શું શું થયું હશે તેની નોંધ મુતલગ કરી રાકાઈજ નથી, તે વીરોની ક્ષમા વાંચનાર પાસે માગી એટલુંજ જણાવીએ છેએ કે કલ્યાણીથી ૫ વાગે બેઠેલા,

તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બર—સહવારનાં ૬૫ વાગે મંગળગીઈ નામનાં ગાંમડાં આગળ આવી પુગા એટલીજ યાદ માત્ર લખાઈછે. થંડી જખરી પડતી હતી. પાસની શીરીમાં ૫૮ ડીગરી ઉપર પારો ઉતરેલો હતો. થંડી જખરી લાગતી

હતી તોપણ તે હાડ કળાવે એવી નહીં હતી. ખરી સુખકારક થંડીની ખુખી એવીજ હોયછે કે એથી હાડ નહીં કળે. હમને સઘળાને ઉઠીને પગે ચાલવાને તે વખતે ઘણુંજ ગમ્યું હતું, તેમજ શરીરમાં જોર પણ આવ્યું હતું. અરધો દીવસ મુસાફરી બંગલામાંજ ગુજર્યો. આ જગાનાં પાણી ઘણાંજ લેહેજતદાર અને હજમીયત છે. આ દીવસમાં નોંધ કરવા જેવું કાંઈ અગત્યનું જોયામાં નહીં આવ્યું તેથી બપોરનાં ત્રણ વાગે હીયાંથી પાછી કુચ કીધી તે ખીજે દીને,

તા. ૩૦ મી ડીસેમ્બર—સહવારે ૮ વાગે કુમકુક્ષી ગામડાં આગળ જઈ પુગા. આ ઠેકાણે જમીનનો દેખાવ ફરી ગયલો માલુમ પડ્યો “મંથાલ” થી તે હીયાં સુધી લાલ મટ્ટીનો ખડક લાગેલો છે, પણ હીયાંથી “ગ્રાનાઇટ” (Granite) નામનો વધારે કઠણ પથર લાગેલો છે. ટેકરીઓ અને ડુંગરનો દેખાવ ચીત્ર વીચીત્ર દેખાયછે, જે દેખાવ ઘણું કરીને “ગ્રાનાઇટ” પથરવાળી ટેકરીઓનો સાધારણ જોયામાં આવેછે. નીજમ હેદરાબાદથી ૪૫ માઈલ દુર હરરગામ આગળથી “ગ્રાનાઇટ” ખડક લાગુ પડેલોછે, તેમજ બે માઈલ આગળ જતાં, એટલે હેદરાબાદથી ૪૩ માઈલ દુર “ગંગાકટવા” નામની નદી આવેલીછે, જેથી આ જગાની આસપાસના એતરો આબાદાન અને સારાં પાકવાળાં થાયછે. હીયાંસુધી હમોએ ઘણીક જગોએ જંગલ અને ઉજડ જમીન જોઈ હતી, પણ આ ઠેકાણેથી લીલાતરી, એડણી અને પુરાકળ વનસ્પતી જોવામાં આવી હતી. ડુંગર ઉપરથી ઉતરતાં નદીનાં પાણીને બંધથી અટકાવી તળાઓમાં એકકુંડ કરી, આ પાણીથી વર્ષના ધાન્યના બે પાક હીયાના એકુતો ઉતારેછે. રસ્તાની બંને બાજુએ ખજુરાંનું જંગલ ને જંગલ લાગેલુંછે. કોઈખી આપણા પારશી મોબેદે આ ઠેકાણેથી પસાર થતાં, આવા ખજુરાંની ખબર લેવા વગર અથવા ગાડી છોડી તેમની હાલતની સારીપેઠે પુછપરછ કરવા વગર આગળ નથી જઈ શકવાનાં. આ ઠેકાણે બે વાતથી હમને તાજુખી ઉપજી હતી. એક એજે ખજુરાંનાં હાવાં જબરાં વનમાં એકે તાડની નીસાણુ દેખાઈ નહીં હતી; ખીજી એજે કેટલાંક જબરાં ખજુરાં છેજીવાવગર નકામા પડેલાં હતાં, કારણ તેઓ ઘણાંજ ઉંચાં હતાં. ઘણુંકરીને તાડ અને ખજુરાં પાસેપાસે અથવા થોડે થોડે છેટે એક ખીજની પડોસમાં હોયછે; પણ હીયાંતો માઈલનાં માઈલ સુધી ખજુરાંનુંજ વન લાગેલુંછે. તેમાંથી

તાડી પુષ્કળ નીકળેછે, અને લોકમાં તાડીનો જળરો ખપ છે. દારૂને બદલે તાડીનોજ મારો આ જગાએ ચાલેછે, અને આખા દીવસમાં ભાએમે થોડાએક કલાક કોઈ તાડીની કેફથી ખાલી રહેતું હશે. સહવારના ૧૧ વાગે સદાશીવ પેટના મુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા. હીયાં પોસ્ટ આશીસનું મથક છે. આ ડેકાણે મુંબઈ તરફ કાગળ પત્રો લખવાની પેહલી જોગવાઈ લીધી. બંગલામાં બેસી વીસામો લઈએછે એટલામાં થોડેક વાર દુર, ગરીબ એકુતોની ઝુપડીએ આગળ આગ લાગેલી દેખાઈ. આ આગ જીવારની એક ખજીમાં લાગી હતી, અને તે એકુતોની તદ્દન બેપરવાઈ અને ગફલતથી લાગી હતી. સુકાયલી જીવારની ખજી મુકાં ધાસની પેઠે સલગી ઉઠે એવી હોયછે, તેમાં કોઈ બેધ્યાન રાખે ખીડી નાખીયાથી તે ખજી સલગી ઉઠી હતી. હમો કેટલાક મીત્રો તુરત એકુતોની મદદે દોડી પોંદેલા અને તજવીજથી એરોતો અને મરદો પાસે ઘડે ઘડે પાણી રેડવી જીવારની અરધી ખજી બળતાં બચાવી તથા હમો સધળા મીત્રોએ મળી પેલા ગરીબ એકુતને જે નુકસાન થયું હતું તેનાં બદલામાં કાંઈ નાણું આપ્યું જેથી એકુતોને ધણો આનંદ થયો હતો. ખજીમાં આગ લાગાથી ખીચારા ગરીબ એકુતોની હોશ એટલીતો ઉડી ગઈ હતી કે મેહનત કરીયાથી તેમનાં માલનો બચાવ થશે, આ વીચાર તેમનાં મનમાં એકાએક ઉતરી શક્યો નહીં હતો. તેમના વીચાર-શકતીની શીલસુશીતો અજાએબ જેવી હતી. તેઓ સાથે વાત કરતાં જણીયું કે ઈશ્વરનો કોપ તેમના ઉપર થનાર હતો તે થયો; તેમનું નસીબ કુટવાનું હતું તે કુટું હતું. તેઓમાંના ઘણા જણ મોહોટેથી રડવા લાગ્યા હતા કે જીવા-રનો હગણો હવે સધળો ખજી જવાનો; તે કેમ બચી શકશે? જે બચાવાનોજ હતો તેમાં આગ શા માટે લાગતે? તેને હોલવવા સારું ધુળ તથા જીજ પાણી નાખીને એણીગમથી પેલીગમ જીઆરને એંચી કાઢાડવાનાં ફાંફાં માત્ર મારતા હતા, અને તેખી પારકાઓ. જીઆરનાં ધણીતો ખીચારા ધભરાઈ ગયલા ઉભા રહી આગનાં ભડકાં જોઈ રડતા હતા, અને જરે હમોએ ધાગર ધાગરે પાણી નાખવાને કહ્યું ત્યારે તેઓ બોલીયા કે પાણી નાખ્યાથી આગ કાંઈ હોલવાવાની નથી, આતો હમારા નસીબ કુટાથી આવું બનીયુંછે. આખરે જરા ધમકી આપીને હમોએ દોડધામ કીધી, તેથી કેટલાએકો પાણી લાવવાને ઉઠ્યા, અને

પાણી જામરૂં લાગટ પડયાથી જીવાર ભીનાઈને ભડકો નરમ પડ્યો, ત્યારે વધારે ઉલટી તેઓએ પાણીનો મારો ચલાવ્યો. ભડકો નરમ પડીયાથી જીવારનાં ધણીએ ઉપર ઇશ્વરે પાછી કૃપા કીધી હોય એવી વધામણી ભરેલી ખખર જાણે કોઈએ આવીને તેમને કહી હોય એવી રીતે તેઓ પોતે તુરત ઉઠીને દોડધામમાં પડ્યા અને પાણી નાખવાની તાકીદ કરવામાં પોતે જાતે મેહનત કરવા લાગ્યા. હમારામાંથી એક બે મીત્રનાં કપડાં આગ હોલવવામાં થોડાં બખ્યાં હતાં તે જોઈને, જારે સઘણું સમાધાન થઈ ચુકું એટલે એડુતોએ તથા તેમનાં કુટુંબ વીગરે ખીજાઓએ વાંકા વળી બે હાથે હમો સઘળાને નમસ્કાર કીધો અને બોલ્યાં કે “મહારાજ, તમે જો નહી હોત તો આ જીવારનો સઘળો ઢગળો ખચીત બળીને રાખ થઈ જાત, હમો ગરીબ એડુતોને રૂપિયા ૪૦૦) સુધીનું મોહોટું નુકસાન થાત, જે રકમ હમારી આખાં વરસની કમાઈ હતી, અને તે ગયાથી હમો બચ્ચાં છોકરાં સાથે જનમ સુધીનાં કરજદાર અને હેરાન થઈ પડત.” આ સાંભળીયાથી હમારા મનમાં ધણી દયા છુટી હતી, અને એક ગંભીર વીચાર આવ્યો હતો કે ખુદાતાલાની મેહરબાનીથી હમારા જેવા કમીનાઓને હોય એક ગરીબ કુટુંબની ઉપર જનમ સુધી પડવાં આવેલાં દુખનું સેહેજ વારમાં અને થોડી મેહનતથી નીવારણ થઈ શક્ય હતું ! આ ઠેકાણેથી પાછલા પોહોરનાં ચાર વાગે નીકળ્યા. નંદીકંદી ગામડાં આગળ એક ધણુંજ મોહોટું તળાવ છે, જેમાં નંદીકંદી નામનાં નાળાનું પુરાકળ પાણી ઉતરે છે. આ પાણીથી સઘળી તરફ એતી ધણીજ સારી થાય છે, અને ડુંગરની જમીન વટીક ઉપર સેહેડી જેવા તબક્કા બનાવી તીહાં પણ એડણી કરેલી છે. આવાં ખુદરતી તળાવોની રચના જેવી દીવસનાં રળીયામણી લાગે છે તેવીજ રાત્રે એક ઓર તરેનાં દેખાવથી જેવા લાયક થઈ પડે છે. રાત્રે બાર વાગે હમો આવા એક તળાવ આગળથી જતા હતા. તે વેળા હમારા એક મીત્રે મોહોટે આવાજે હમુને કહ્યું કે જીઓ, જીઓ રસ્તાની ડાવી અને જમણી તરફ શું દેખાય છે? હમોએ જોયું તો જાણે જમીન ઉપર આસમાન અને સઘળા સીતારા ઉતરી, આબેહુબ એક નવું આસમાન જમીન ઉપર બની રેહેલું હતું. તળાવનું પાણી એવું તો કાચ જેવું નીર્મળ અને સ્થીર હતું કે તેમાં આકાશનું પ્રતિબિંબ ધણુંજ સુંદર રીતે અને સઘળી બારીકી સાથે દેખાતું હતું, જેમાં ઝાંખા તથા ચળકતા સઘળી જાતનાં તારા ખુલા

ખરોખર નજરે પડતા હતા. આવો જોવા લાયક દેખાવ કોઈ ડેકાણે હમારા જો-
યામાં નથી આવ્યો. ઉપર, હેઠળ અને સઘળી તરફ આકાશ ફરી વળેલોછે
અને તે વચે આપણી પૃથ્વી નીરાધાર લટકાઈ રહેલીછે. આ ખુદરતી દેખાવનું
ચીત્ર કોઈએ જોવું હોયતો નંદીકંદી ગામડા આગળનાં તળાઓની રચના રાત્રે
અંધારામાં જઈ જોવી.

આ ડેકાણે પણ ખજુરાનું મોહોટું વનનું વન લાગેલુંછે, અને હીયાતો કેટલાંક
ખજુરાં ઝમટલાં તો જાંઘાઈમાંછે કે તે ઉપર કોઈથી સેહેલાઈથી ચઢી નહી શકાય.
કેટલાંક ૫૦) ફુટની જાંઘાઈ સુધીનાં હમોએ જોયાંછે. આ લત્તા તરફના લોક ખ-
જુરાં ઉપર ચઢેછે તે જેમ આપણી તરફનાં તરવાડા ચાંમડાંના પટાના આધારથી
ચઢેછે તેમ ચઢતા નથી. હીયાતો બાંજુની હલકી નીસરણીથી ખજુરાં ઉપર ચઢેછે.
ખજુરાં છેદવાવીરો ઉપર જણાવેલી બે રીતમાં મુંબઈ તથા ગુજરાત પ્રાંત તરફના
તરવાડાઓની હીમત વધારે માલુમ પડેછે, કારણ તેમા ચાલાકી સાથે જો-
ખમ વધારેછે. નીસરણી મુકીને ચઢવાનું જોઈલું સલામતી ભરેલુંછે તેટલું
ચાંમડાંના પટા અને પગનાં ટેકાવથી ચઢવું વધારે ધાસ્તી ભરેલું છે ; પણ હમારા
જોવામાં આવ્યું કે નીસરણી મુકીને તેની મારફતે થોડીજ ઉંચાઈનાં ખજુરાં
છેજતાં હતાં, અને મોહોટી ઉંચાઈવાળાં ઝાડો છેદવા વગર પડી રહેલાં હતાં,
સખખ નીસરણી ધણી લાંબી થયાથી ઝેણીગમ પેલીગમ ઉંચકમુક કરવાને
ધણીજ અગવડ ભરેલી લાગતી હતી. આગળ જણાવ્યું તેમ આ લત્તા ઉપરના
લોક જખરદસ્ત તાડી પીનારા છે, અને વળી તાડીની તથા તેના દારૂની કેફને
વધારે તેજ કરવા, તેમાં બાંગ, ગાંજો, ધતુરો અને અશીણ વીગેરે તરેવાર કેપ્પી
વસ્તુઓ ભેજેછે. કેહેછે કે આ લોક આજો દીવસ પીપણથી ભીનેલાં અને
ભીનેલાં રેહેછે, અને જરાજરામાં મારામારી ઉપર આવી જાયછે. તાડીના અપવીરો
હેદરાબાદમાં હમોએ પુછપરછ કરી હતી તીહાં એવું માલુમ પડ્યું હતું કે નીજમ
હેદરાબાદના તાલુકાઓમાં મહુડાંની ઝાજી ઊતપત્તી છેજ નહી. ખુદરતે તાડીનુંજ
વન તીહાં પેદા કરેલુંછે, અને એવું કરવામાં હમે ધારીએછે કે ઇશ્વર તરફથી
આ લોક ઉપર એક મોહોટી કૃપા થઈછે ; કેમકે જે લોક તાડી પીઈ આવા
કજીઆખોર અને શીસાદી બને છે, તેઓ પાસે જો જલદ જાતનો દારૂ બનાવાની
બીજી ખુદરતી જીનસ મળી હોતો રૈયતનાં કેવા ખુરા હાલ થતે, એ કેહેવાઈ

રાકાતું નથી. ક્રિષ્ણા નદી આગળ હમોએ થોડીવાર વીસામો લીધો હતો તે વખતે આ તાડીનાં અપ વીરો જે વધારે અખર મેળવી છે તેની વીગત તે ડોકાણાંના અહેવાલમાં જણાવી છે.

તા. ૩૧ મી ડીસેમ્બર—આ દીને સહવારનાં ૭ વાગે પટનચેર નામનું ગામ જે હેદરાબાદથી આસરે ૧૭ માઈલ દુર છે તીહાં જઈ પુગા અને આ ડોકાણે સીકંદરાબાદની રોડ મંચેરજી બહમનજી પંચકીવાળાઓની પેહેડી તરફનાં કેટલાંક અંધારા હમને અસ્તેકબાલ લેવાને આવ્યા હતા તેમની સાથે મોલાકાત થઈ. મુંબઈથી કેટલાંક કાગળો અમારી ઉપર હેદરાબાદ આવી પોહ્યાંચેલાં હતાં, તે પણ આ સાહેબો મેહરબાંનીની રાહે પોતાની સાથે લાખ્યા હતા, તથા સીકંદરાબાદ જે ઇંગ્રેજની સરહદમાં છે, તીહાં અંધ ગૃહસ્થનો સારી હવા પાણી અને બાગ વાલો બંગલો પણ હમારા ઉતારાને સારૂ તૈયાર કરી રાખ્યો હતો. અરેબર આપણા જરથોસ્તીઓ જેવા પરદેશમાં અરસપરસ પોતાના હમજતીઓની અરદાસ્ત કરવાની ઉલટ અને અંધ દીલ રાખે છે તેવું મુંબઈમાં અંધજીવ તરફ મુતલક જોવામાં આવતું નથી. કોણ જાણે આ બાબદમાં મુંબઈ શહેરનાં પાણીનો વાંક છે, અથવા એવું થવાના કોઈ બીજાં જીવંત કારણો છે? હીયાનાં પારસીઓનાં સંપ અને અંધજીવ તરફની અદેખાઈ વીરો શું બોલીએ! એ વીરો ખામોશી પકડેલી બેહતર જાણીએ. પટનચેર આગળ ગ્રાનાઈટનો ખડક જખરો લાગેલો છે, અને જેમ જેમ સીકંદરાબાદની નજીક જઈએ તેમ તેમ આ ખડક વધારે નજરે પડતો જાય છે. હીયાંથી તાડનાં ઝાડોનું વન લાગેલું છે, જેમાં તાડોની સાથે અજીરાનાં ઝાડો પણ છુટાં છવાયાં નજરે આવે છે. સહવારનાં ૮ વાગે ઉપર જણાવેલા બંગલામાં જઈ ઉતર્યા અને ઉતરીને જરા હાથ મોણેકું ધોઈ આશાએસ લઈએ. અંધજીવો હેદરાબાદનાં દસ્તુરજી સાહેબ દસ્તુર હોરમજી જમારપજી જમારપ આશાના જેવણ આપણા પ્રખ્યાત કાબેલ દસ્તુર હોરાંગજી જમારપજીનાં તથા પુણવાલા ખાન બાહાદુર દસ્તુર નુસરવાનજી જમારપજીનાં બાઈ થાય છે, તેવણ મુંબઈથી આવેલાં થોડાંક બીજાં કાગળો લઈ હમોને અસ્તેકબાલ લેવાને આવ્યા હતા. એવણે આવીને રોડ બાપુજી વીકાજી મેહેરજી તરફથી એવી ખાચરા જણાવી કે હમોએ હેદરાબાદમાં રોડ બાપુજી વીકાજીનાં મકાન ઉપર સીધારું, અને તે ડોકાણે અંધ એલાહેદો મકાન રોડ

બાપુજીએ હમારા ઉતારાને સાફ તૈયાર કરી રખાવ્યોછે તીહાં ઉતારો કરવો. સીકંદરાબાદ, હેદરાબાદથી છેક ૭ માઈલ દુર પડયાથી અને જે બંગલામાં હમારો ઉતારો લીધો હતો તે વસ્તીથી ઘણાજ દુર હોયાથી, તથા હેદરાબાદ સેહેરમાં ફરી વલી તે બરોબર જોવાને બની આવે એટલા સાફ રોહેરની નજદીક જઈ રહેવું હમા સઘળાઓએ એહેતર વીચારીયું. રોક પંથકીની દુકાનનાં સાહેબો પાસે તેમની મેહેરબાંનીનો ઉપકાર માની, માંગી લીધું કે જે મતલબથી હમા મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા તે મતલબ પુરી પાડવાને હેદરાબાદ રોહેરમાં જઈ અગર હમારો ઉતારો કીધો તો તે વધારે ફાયદા બરેલું થાઈ પડશે. આ હમારું માંગવું તે સાહેબોએ નાખુરા થઈને પણ વાજખી કારણોનાં સખબથી કચ્છલ રાખીયું હતું. હમારી બરદાસ્ત કરવાની ઘણીજ આરજી તે સાહેબોમાં દેખાઈ હતી, તો અપણુ જે બાબદથી હમાને વધારે ફાયદો થતો હતો તે વાત તેઓનાં ધ્યાનમાં આવ્યાથી સઘળા જણ પાછળથી રાજી થયા હતા.

આ ડોકાણેથી દસ્તુરજીની ગાડીમાં બેસીને હેદરાબાદ તરફ કુચ કીધી. હેદરાબાદમાં ડોકાણે ડોકાણે મોહટ મોહોટાં તળાવો છે, અને તે તળાવોને લગતી જુદી જુદી કાહણીઓ પણ બોલાતી આવેલીછે. મીર આલમનું તલાવ પાહોડોની વચમાં આવેલુંછે અને તીહાંની રચના ઘણીજ સુંદર તથા રલીયામણી છે. આસપાસ કબરો અને રહેવાનાં મકાનો આવેલાં છે. સીકંદરાબાદથી હેદરાબાદ જતાં પેહેલાં સદર-બજાર આવેછે; તે ડોકાણેથી મોહોટ મોહોટી હવેલીઓ, બંગલા અને બાગો સર થાય છે. હુરાન સાગરનાં મોહોટાં તળાવનું પાણી જુદા જુદા તબક્કાએ બાંધેલા દરવાજા વાટે આખાં હેદરાબાદ રોહેરમાં ફરી વળેલું અને વપરાતું છે.

હુરાન સાગરને “મુસી” નદી સાથે જોડવા નીજમના દીવાન સર સાલારજંગે કરાવ કીધો છે હેવું તેવખતે હમા સાંભળ્યું હતું. એ બંધને જોડી નાખવાને નજદીક ૩૬ માઈલ લાંબી ચર એટલે ખાલી ખોદવાનો ખર્ચ રૂ ૨૫૦૦૦૦) હડી લાખનો ગણવામાં આવ્યો છે. એ તળાવની લંબાઈ પોહોજાઈ મલીને આસરે ૧૪૦૦) એકર જમીન ગણવામાં આવી છે; જેમાં પાણી ભરાતાં ૧૫૦૦૦૦૦૦) દોહોડ કરોડ ક્યુબીક ફીટ (એટલે આસરે નવકરોડ સાડનીસ લાખ ચાલન) પાણી એકતું થઈ શકશે. એ પાણી ફક્ત આખાં હેદરાબાદ રોહેરને પુરું પડશે એટલુંજ નહી પણ સીકંદરાબાદમાં પણ જઈ પુગશે. જે જે જમીન પાણી

વગર ઊઝડ પડી હતી તે જમીન એ પાણીથી પાકવાલી થઈ પડવાની, અને એ કામ જો બરોબર નીબધું તો હેદરાબાદમાં દુકાલની માસમમાં પડતાં દુખો એથી ઠલી રાકવાનાં. હુસન સાગરની આસપાસનાં રોહરનું નામ હુસંગાબાદ કરીને આગળ બોલાતું હતું તે ઇંગ્રેજના તાબામાં ગયા પછી સીકંદરાબાદ બોલાવા લાગું છે. *

મહવારના ૧૧ના વાગે હેદરાબાદમાં રોઠ આપુજી વીકાજી મેહરજીનાં રેહેવાનાં મકાનમાં જઈ પોંછાંચ્યા તે ડોકાણે હમારી આગખાણના કેટલાએક સાહેબો મુંબઈથી આવેલા હતા તેમની સાથે મુલાકાત થઈ. શેઠ આપુજીનો રેહેવાનો મકાન હેદરાબાદની ઇંગ્રેજ રેસીડેન્સીની સરહદમાં છે. કેટલાંએક કારણો અને કાયદા સાફ હેદરાબાદમાં આપણા જરથોસ્તી તેમજ ખીજ કેટલાક રોઠ સાહુકારોએ રેસીડેન્સીની સરહદમાં રેહેવું બેહેતર જણાયું છે. એ દીને પાછલા પોહારના ઠા વાગે ઇંગ્રેજ સરહદની બજારમાં ફરીને સાંજના ૬૧ વાગે જલદી પાછા ફર્યા. આઠ દીવસની લાગટ મુસાફરીથી અને ગાડીમાં આવેલા આંચકાથી શરીર ખાખચ થઈ ગયું હતું તેથી હવે જરેબે ચાર દીવસ એકજ ડોકાણે થાપી આસાએરા લેવાનો પ્રસંગ મળ્યો તેનો લાભ લઈ પેહેલે દીવસે જલદી ખીજના ઉપર જઈ નીરતિ હુંગાવાનો ઠરાવ કીધો હતો.

જે દીવસે હેદરાબાદ પુગા તે દીવસે દોસ્ત આરાનાએ સાથે મળવા બેઠવાથી હમને સઘળાને ઘણી ખુશી ઉત્પન્ન થઈ હતી, અને જે મીલનસારી અને મોહો-ખત બરેલી મેહમાનદારીથી રોઠ આપુજી વીકાજીએ હમારી મુલાકાત લીધી હતી અને બરદાસ્ત કીધી હતી, તેની યાદ હમારા મનમાંથી કદી ખીસવાની નથી. ખરે મોહોટું દીલ, મીલનસારી, ઘરહસ્થપણું અને રાજદરબારી ખાખદો ઉઠાવી લેવામાં ખાહોશી, પુછપરછ, અને ખબરનો અછો બંડોળ આ સેઠ ધરાવેછે, એટલુંજ નહીં પણ સેઠ વીકાજી મેહરજીના પ્રખ્યાત ખાનદાનના સાહેબો, સેઠ આપુજી વીકાજી, સેઠ રસ્તમજી, સેઠ જીવણજી, સેઠ બરજોરજી વીગેરે ખીજ સાહેબો રાજ દરબારી કામમાં બચગીથીજ પરોચાયલા છે તેથી તેઓ એવાં કામમાં ઘણા લાયક અમલદારો થઈ પડેલા છે, આથી આપણા પારસી યોલાને મોટું માન છે.

* ખ્રીસ્ત નિઝામ, વાલમ ૨) જો. પાનું ૨૪૯.

નીજમના રાજકારોબાર સાથે આ લાયકીવાળાં ખાનદાનને લાંબી મુદત થઈ સંબંધ થયેલો છે, તેથી જેમ નીજમ સરકારને તેમજ આ ખાનદાનને અરસ-પરસ ઘણા ફાયદા થયેલા છે. આજે પણ નીજમના જેટલા તાલુકા આ ખાન-દાનવાલા સંપ્રસોના હાત તળેછે તેટલા સઘળાની જમાબંદી અને મેહસુલ વસુલ કરવામાં ઘણાંજ સારા બંદોબસ્તો તેઓએ કરેલાં સંભળાયા છે, જેથી જેમ નીજમ સરકારના રાજને ફાયદો થાયછે તેમ તેની રદખિતની હાલત પણ બેહતર થતી જાયછે. આ વીરો વધારે આગળ લખવામાં આવીયું છે.

ખુશાલીની પાછળ દીલગીરી હંમેશા હોયજાછે, તે પ્રમાણે મુંબઈમાં બનેલી એક એવીતો કફેરી વાત હેદરાબાદ પોંહોંચ્યા પછી તીહાં સાંભળવામાં આવી કે તેથી હમારો તથા હમારી સાથના એક બે મીત્રોનો જીવ જરા દીલગીરીમાં પડ્યો હતો. કોઈ તરેહની બુલ થયાથી અને તે બુલ ઉપર મરાફરી કરવાની મતલબે એક બે મુંબ-ઈના વર્તમાનપત્રમાં એવું છપાઈ જાહેર થયું કે આ પુસ્તક લખનાર કલકત્તામાં મરણ પામ્યો છે. આ અફવા ફેલાયાથી હમારાં કુટુંબમાં ઘણોજ ધભરાટ અને દુઃખ ઉત્પન્ન થયું હતું. આ બતાવથી હમો હેદરાબાદ આવી પુગા આગમચ હમારે સારું ઘણું કાગજ પત્રો કુટુંબ અને મીત્રો તરફનાં આવી એકઠાં થઈ પડી રેહેલાં હતાં. તે વાંચતાં હમારાં કુટુંબમાં થયેલા ધભરાટ અને દુઃખ વીરોનો વીચાર ધ્યાનમાં આવ્યાથી હમારું દીલ ઘણું ઉચાટ થયું; અને આઠ દાહાડની મુસાફરીથી તથા ખુદરતની રચનાં મંજલે મંજલ જોયાથી દીલને જે ખુશી અને ચંગી ઉત્પન્ન થઈ હતી તેના રંગમાં ભંગ થઈ ગયો હતો. જીવતાં જીવત કોઈએ પોતાનું મરણ સાંભ-ળવું આ વાત અલબત્તાં ઘણા જાણને નાપસંદ અને દીલગીરી ભરેલી લાગે એમાં અજાએજ જેવું નથી; પણ હમો પોતે જીવતાં છતાં મરણ પાંચેલા સાંભળીને જેટલા દીલગીર નહીં થયા હતા તે કરતાં વધારે દીલગીર હમારાં કુટુંબમાં આ ખોટી ખબરથી જે ધભરાટ અને દુઃખ ઉપજીયું હતું તે વાંચીને થયા હતા. આવા કફેરા બતાવની યાદ આખી મુસાફરીમાં હમારા મનમાંથી નીકળી નહીં શકી હતી, અને કોઈ વાર તો ભર મઝામાં તેની એકાએક યાદ આવ્યાથી મનમાં ને મનમાં છુપીછાની ભારી બેચેની સોસવી પડી હતી.

તારીખ ૧ લી જાનેવારી ૧૮૬૩ ને રોજે બપોરનાં ૧૧ વાગે હેદરાબાદનાં ઇન્-ગ્રેજ રેસીડેન્ટનો રહેવાનો મકાન જોવાને ગયા હતા. આ મકાન એક મોહોટા

મેહેલ જેવો મેહેલ છે. મુંબઈના ગવર્નરનો પરેલનો મકાન તેની આગલ કુચ ગણતરીમાં નથી. દેશી રાજોમાં ઇંગ્રેજ અમલદારો રાજવંશી લોકની પદવીની માહોટાઈ અને જાહેજલાલી બોગવતા રહેછે, આ ખીનાં જે કોઈ અંદરના પ્રાંતોમાં જઈ નજરે નજર જુએ તેમનેજ ખબર પડેછે. મુંબઈમાં જે હાલ તે ઇંગ્રેજો આપણી સાથે વસેછે તેઓની રહેવાની રીતભાત અને ચાલ ચલગત અંદરનાં પ્રાંતોમાં રહેનારા લશ્કરી અને દીવાની ખાતાના અમલદારોની રહેવાની રીતભાત અને તેમનાં દોર દમામ સાથે સરખાવી શકાતીજ નથી. અત્રેતો ઇંગ્રેજ એક ફક્ત પ્રજાનાં જેવો રહેવાસી જણાયછે, પણ અંદરનાં પ્રાંતમાં તો તે જાણે તે પ્રાંતનો પોતેજ રાજા હોય તેવાં ઝેલ અને ભપકાથી રહેછે, અને એવુંજ સમજેછે કે રાણીની તરફથી તેનેજ આ પ્રાંતો ઉપર રાજ કરવાને નેમલાછે. અલખતાં આ ખીનાં સઘળા અમલદારોને લાગુ પડતી નથી, તોપણ ઘણાખરા અમલદારોને તે લાગુ પડતીછે, તેમાં જાણવાની માહોટી વાતતો એછે કે જેમ અમલદાર જેટલો ઊતરતી પદવીનો તેટલી વત્તી દમામી તેના મગજમાં હોયછે, આ ઉપરથી જેટલો તોર ગવર્નર જનરલ પોતે રાખતો નહી હશે તેથી સો ઘણા તોર અને દમામ કોઈ કલેક્ટર અથવા લશ્કરી અથવા ઇનજીનીઅરીંગ ખાતાંનો સાધારણ અમલદાર રાખેછે. માહેલા દેશી લોક સાહેબલોકથી એટલા બધા ખીહેછે કે કોઈ ત્રીજા વર્ગનો રસ્તાની રાવવાઈ કરનાર ટોપસું જે સુસાફરી બંગલામાં આવીને ઊતર્યો હોયતો ગામડીઓને (જે તેઓ ખીચારા નરમ હોયાતો) તે બંગલામાં ઉતારાની જગા મળવી મુશ્કેલ પડેછે. પેલા ટોપસું સરવેઅર માહોટા સાહેબમાં ખપેછે, પોતાના એક બે સીપાઈઓથી તે તરેહવાર સાહેબી કરી શકેછે, અને આ ટોપસું જરે બખો ઠાંસીને ટેબલ ઉપરજ ચક્રચુર થઈ પડેલો હોયછે, તારેતો તેની જિંદગી હરકત નહી થવા બંગલાની આસપાસ દુરવેરથી ચોકી પેહરો તેના આદમીઓ પાસે રખાવેછે કે રખેને કોઈનાં માહોટા આવજાથી અથવા ઠાંસવાથી અથવા મુશાફરોની ગાડીનાં ખપ્પડાથી સાહેબની જિંદગી ખલલ થાય અથવા કાચી હુંધમાંથી તે જાગી ઊઠે! આવી કીસમની સઘળી મુસ્તાફી હલકી પદવીનાં અમલદારો અંદરનાં પ્રાંતોમાં બેઠક કરવા જાયછે, પણ એમાં જેટલો આપણા દેશીઓનો તેમનાં અમાનપણાથી વાંક દેખાયછે તેટલો તે મુસ્તાફી કરનાર અમલદારનો નથી જણાતો. આપણા દેશી લોક આવી હલકી પદવીવાલા ઇંગ્રેજોની

અતીરાય આપલુસી કરેછે, તેમની આગળ એક ગુલામની પેઠે હાથ જોડી ઉભા રહેછે, અને નહી કરવા ઘટે તેવાં કાંમો બજાવવા તકિયાર રહેછે, ત્યારે પેલા હલકી પદવીવાળા ઇંગ્લેજો એમજ સમજેછે કે દેશી લોકે આવી ગોલામગીરીની ચાકરી કરવીજ જોઈએ; અને એવા વીચાર એકવાર તેમનાં મનમાં ઠસ્યો તો પછી જીહાં બીય તીહાંના લોક પાસે તે પોતાના હક દાખલ ચાકરી કરાવવાની ઉમેદ રાખેછે, અને તે પ્રમાણે થવામાં જરા કસુર થઈતો તે હલકો અમલદાર એમ સમજેછે કે તેનો હક લુટાયો, તેથી જબરદસ્તીથી તે પોતાનો હક પાછો મેળવવાને પોતાના હાથ તળેના માણસો ઉપર “થોબડ ફલાગ” ની અને તરેહવાર ખીજી સખત શીક્ષા અથવા જુલમ કરેછે; અને તેમાં દીલગીરી ભરેલું એટલુંજછે કે આવી ગેરસમજુતી હલકા અમલદારો અને રૈયત વચ્ચે થયાથી એક ઘણીજ માનવંત અને દયાલુ દીલની માહારાણીનાં રાજને હલકું બોલાય અથવા અપમાન પોહોંચે એમાં તકસીર કોણની? પણ આસ્તે આસ્તે એવા હલકા પીંબડા અમલદારોની નેમણુક જેમ ઓછી થતી જશે અને તેમની જગા દેશીઓને અથવા ખરેખરા માહોટાં દીલવાલા લાયક ઇંગ્લેજ અમલદારોને સરકારની તરફથી મલતી જશે તેમ તેમ આવી ગેરસમજુતીનો નીવેડો આવતો જશે.

જે વખતે હમો રેસીડેન્સીનો મેહેલ જોવા ગયા તે વખતે તેની મરામત થતી હતી, અને એટલા માટે મેજર ચારનહીલ તે વખતનો કામચલાઉ રેસીડેન્ટ એક ખીજા નાહાના મકાનમાં જઈ રહેલો હતો. રેસીડેન્સીના મેહેલનો દેખાવ બાહારથી સુંબઈના ટૅનહાલ જેવોછે, માત્ર તેને ટાઉનહાલનાં જેટલી પાયરી અથવા પગથીઓ નથી. પોરટીકીનાં થાંભલાંની બનાવટ ટાઉનહાલનાં થાંભલા જેવીછે; ફરક એટલોજ કે તે લોહોડાંને બદલે પથર તથા ચુનાનાં બનાવેલાછે. તે રંગેમરમરના જેવા ચલકતા દેખાયછે; તથા તેમની ઉપર કરેલું નકસીકામ કેટલેક દરજે આબેહુબ અને કેટલેક ડોકોણે સુંબઈનાં ટાઉનહાલનાં થાંભલા ઉપરના નકસીકામ કરતાં સરસછે. આ લત્તા તરફનો ચુનો એવીતો સારી જાતનોછે કે તેની સફાઈ, ચીકાસ અને ચળકાટનો સંગેમરમરને એક કોરે બેસાડેછે. સાધારણ જોનારને ઘુટેલી દેવાલો ઉપરની ચળકતી કફલાત અને તેવુંજ ખીજું તારીજ કામ જાણે સંગેમરમરનુંજ બનાવેલું હોય એવું દેખાય છે, અને હમે પોતે પણ કેટલે એક ડોકોણે જોવામાં એવી બુલ કરી હતી. રેસીડેન્સીના મેહેલ ઉપરની છેક

ઉચ્ચમાં ઉચ્ચી અગાસી ઉપરથી આખું હેદરાબાદ શહેર નજરે પડી શકે છે, અને દુરખીનની મદદથી કેટલાંક જાહેર અમ્મેવાન અને મેહેલો ઓળખી શકાય છે. મક્કા મસજીદ અને તેના ચાર સોનેરી ગુંબજો, ગોલકંડના મકબરા, અને નીજ-મના હજુરનો મેહેલ હીંચાંથી ખુલો નજરે દેખાય છે. વળી દુર સેકંદરાબાદ સેહર દેખાય છે અને તીહાં ત્રીમલગીરીમાં જે ઇંચેજી છાવણી સારું સુંદર બરાબર, હીસપીતાલ વીગરે ઇમારતો બાંધેલી છે તેપણ દેખાય છે. ટુકાંમાં બોલીઅતો રેસીડેન્સીનો મકાન જોનારને આખું હેદરાબાદ શહેર નજરના એક લેહેકામાં દેખાવી શકે છે. રાજદરબારી બંધેડા અથવા હુલડના વખતમાં આ ડેકાણેથી આખાં શહેરની દીદખાની કરવાને આ એક લાયક મકાન હમારી નજરમાં આવ્યો છે.

રેસીડેન્સીના મેહેલના પેહેલા માળ ઉપર ચઢતાં સેહેડીનાં મથાળાં આગળ ડાવી અને જમણી બંધે બાજુએ પુરશના ભર કદ જેટલાં સંગેમરમરનાં બે નાગાં બાવલાં મુકેલાં જોયામાં આવ્યાં. આ ઉપરથી કદાચ એક સવાલ ઉઠશે કે શું આવા દરજભરેલાં મકાનમાં ઉઘાડાં નાગાં બાવલાં મુકવાં વાજબી છે? મુંબઈમાં તો આવાં બાવલાં આપણા જોયામાં ઘણાં નથી આવતાં. પણ એ સવાલનો ખુલાસો એટલોજ છે કે યુરોપખંડમાં પુતળઘડણીની બાબદ વીરો આવા વિચાર રાખવામાં આવતોજ નથી. બાવલું બનાવનાર કીસખી પોતાના હાથની કારીગીરીની સફાઈ બતલાવવાને આવાં નાગાં બાવલાં, બદનતો ગમે તે ભાગ ઊંધાડો રાખી બનાવે છે. પુતળઘડણીની કારીગરી પીછાનનાર માત્ર બનાવનારના હાથની કળા, સફાઈ અને તે સાથે ખુદરતની કેટલી આબેહુબ અને નજદીકીબરેલી નકલ થઈ શકી છે તેજ માત્ર જોવાની આરજી રાખે છે; પણ હલકા વીચારવાલા, નીચહવસના શોખીઓ, જેઓ ફક્ત માણસનાં જનવરી ગુણનાજ તાબેદાર છે, તેઓથી ખરી જાંચા દરજની ખુખી નહીં ખુજી શકાયથી, માણસનાં શરીરનાં કેટલાક અવયવો ઉપર નેગાહ કરી તે વીરો હલકી અને અનીતી ભરેલી ટીકા કરે છે. મુંબઈ શહેરમાં આજે પુતળઘડણીની કળા જાણનારો એક પણ દેશી નથી. તેમજ પુતળઘડણીની કળાથી ખુબસુરત ખુદરતની નકલનાં જે જે નમુનાં માહબારત કીસખીઓનાં હાથથી બનેલાં છે તેવાં બાવલાંની રકમની એક આની ભારનો પણ અત્રે કોઈપણ ડેકાણે જમાવ કરેલો જોયામાં અવીયો નથી. આથી એટલુંજ સાબેત થઈ શકે છે કે પૂતલાં અથવા ચીત્રો કેવી સીકત અથવા ગુણ

ધરાવતાં રાખવાં એ વીરો મુંબઈના ધણા દેશી રોઠીઆઓને થોડેજ રોખ છે. અથવા તો તેની પુરી ખુબીથી તેમના ધણાજણ એખબર હોય. એક્રુ એ શીવાએ મોહોટ મોહોટ રોઠીઆઓનાં ઘરો અથવા બાગોમાં રાખેલાં ચિત્રો અને પુતળાંઓમાં ખરા ઊંમદા રોખની નીશાણો થોડીજ જોયામાં આવશે. આ બાબતમાં કલકત્તાના બાબુઓમાં મલીકનું ખાનદાન પ્રખ્યાત થયલું છે. તેઓ તો એવી ચીજનાં જાણે પુદરતીજ રોખી રોઠીઆઓ છે, જેઓએ એક આખા મેહેલ ભરીને એવી સુંદર ચીજોનો સંગ્રહ કરેલાં છે અને તે દેશી પરદેશીઓને જોવા સારૂ ખુલો મુક્યો છે. અરદવાનના મહા રાજાના મેહેલમાં તો એવી ચીજોનું અરેખર એક નવાઈ જેવું સંગ્રસ્થાન કરી રાખેલું છે. એ વીરો વીગતવાર હકીકત કલકત્તા તરફના અહેવાલમાં જણાવેલી છે.

રેસીડેન્ટનો મેહેલ એક મોહોટા બાગની વચોવચ બાંધેલો છે. આગલા વખતમાં એવો કાયદો હતો કે ઇંગરેજનાં રેસીડેન્ટને નીજમનો તે વખતનો જે કોઈ વજીર હોય તેના બાગમાં એક મકાન રહેવાને મળતો હતો. થોડુંક પછી રેસીડેન્ટ પોતે પોતાનો મકાન એલાહેદો બાંધવાને સારૂ થોડીક જગા નીજમ સરકાર પાસેથી માંગી. આ માંગણીમાં રેસીડેન્ટે માત્ર એ ત્રણ ખેતરની જમીન માંગી હતી. આ બાબદમાં એક રમુજી બતાવ બન્યો હતો, તે જાણવા જોગ ધારી નીચે જાહેર કીધો છે. આ બતાવ ઉપરથી હિંદુસ્થાનનાં રાજા અને શાહ-જાદાઓ જે જે મુલકો ઉપર રાજ કરે છે તેઓ પોતાના મુલકની લંબાઈ, પોહોળાઈ અને મોહોટાઈ વીરો કેટલું જ્ઞાન ધરાવે છે તેનો એક અછો નમુનો જાહેર થાય છે. કેહે છે કે આ ખેતરોની બરોબર માપણી કરાવીને મોહોટા ખુલા આકારનો નકશો બનાવી રેસીડેન્ટ પોતે નીજમની દરબારમાં સાથે લઈ ગયો હતો, અને તે વીરો વાત થતાં તે નકશો નીજમની સાંમે મુક્યો. નીજમે ઘણીજ ગંભીરાઈથી તે નકશા ઉપર નજર કીધી, અને રેસીડેન્ટને જવાબ અપ્યો કે “ હું દીલગીર છું કે તમારી માંગણી મારાથી કબુલ રાખી નથી શકાતી.” આ રાખ્દો સાંભળી રેસીડેન્ટ ઘણેજ તાજુખી સાથે નાજમેદ થઈ પાછો ફર્યો, અને વધારે તાજુખ થવાનું કારણ એટલા સખબથી થયું કે ફક્ત એ ત્રણ ખેતર જેટલી જમીન આપવા નીજમે રેસીડેન્ટ જેવા અમલદારની અરજ કબુલ નહી રાખી. એવાંમાં નીજમના તે વખતના વજીર મીર આલમે રેસીડેન્ટને

હસીને કહ્યું કે, તમને કમવાવાનું કાંઈ કારણ નથી, જે પ્લાન (નકશો) નીજમને દેખાડ્યામાં આવ્યોછે તે જોઈને તે ખીધોછે. નકશામાં પાડેલાં ખેતરો એટલાંતો માહોટાં કદના પાડેલાંછે કે નીજમે પોતાનાં આપ્પા મુલકનો જે નકશો જોયોછે તેનાં જેટલાં તે માહોટાં તેની નજરમાં લાગાંછે, તેથી તાજુબ થવા જેવું કાંઈ નથી કે આટલી સઘલી જમીન તે તમને આપવાને ના નહીં કાં પાડે? વાસ્તે તમારો પ્લાન નાહાના આકારમાં કરીને લાવો એટલે સઘલી અડચણો મટી જશે. રેસીડેન્ટે આ વાત એકાએક નહીં માની, તોપણ ખીજુ વખતે નીજમની મુલાકાત લીધો ત્યારે પોતાની સાથે પેલી જગાનો પ્લાન છેક નાહાના આકારમાં બનાવી એક રમવાનાં પાનાં ઉપર પડાવીને લઈ ગયો અને તે નીજમને દેખાડ્યો અને અરજ કીધી કે આટલી થોડી જગા મને મળેતો બસછે. પેલા નાહાનો નકસો જોતાંવાર નીજમે માટી ખુશીથી આ માગણી એકદમ કબુલ રાખી અને તેથી રેસીડેન્ટની ખાતરી થઈ કે પેહેલી માંગણી નીકૂલ થઈ તેનું કારણ ખરેખર મીર આલમે ધાર્યું તેજ હતું. થોડી મુદતમાં એ જગા ઉપર આ ઈમારતની બાંધણી શીર થઈ અને મદ્રાસ ઈલાકાના ઈનજીનીઅરો માંહેના લેફ્ટેનેન્ટ સામ્યુઅલ રસલના ઉપરીપણું હેઠળ તે પુરી કરવામાં આવી.

મુંબઈનો રીકારડર સર જેમસ મેકીનઝાસ સન ૧૮૦૮ માં પોતાનાં દોસ્ત કપતાન સીનડનહામને હેદરાબાદ મળવા ગયો હતો તેણે પોતાના રોજના સ્મરણ પુસ્તકમાં એવી નોંધ કરી લીધી હતી કે હિંદુસ્થાનની ઈમારતોની બાંધણીઓમાં સઉથી સરસ બાંધણી હેદરાબાદનાં રેસીડેન્ટનો મેહેલછે. “કોરીનથીઅન” તરીકાની બાંધણીનાં થાંભલાં મેહેલનાં મુખ્ય આગળ ઉઠાવેલાંછે તેની ઉપર એક સારો શોભાયમાન “પોરટીકો” બાંધેલોછે, જે લંબાઈમાં ૬૦ સાઠ ફુટ છે, અને ઊંચાઈમાં મેહેલની ઉભરણી જેટલોછે. હીંચાંથી આગળ ચાલ્યા એટલે મેહેલના દીવાનખાનામાં જવાયછે. તે દીવાનખાનું પણ સાઠ ફુટ લાંબું છે, અને પેહેલાં બાંધ્યું ત્યારે તેટલુંજ ઊંચું હતું, પણ કપતાન સીનડનહામે તેનાં બે તબક્કા અથવા માળ બનાવ્યાંછે. ઉપરનાં માળને ટેકાવવા સારૂ હારબંધ થાંભલાં એટલાંતો ઉભાં કીધાંછે કે પેહેલો માળ થાંભલાંઓની હારથી ભરાઈ ગયલો દેખાયછે, પણ તે થાંભલાં એવીતો સુંદર રીતે રચેલાં અને બનાવેલાંછે કે તેની રચનાથી પેહેલા માળનો દેખાવ ધોળાજ ભપકાદાર બની રહેલોછે. તેના દરેક નાકે છતરીસ ફુટ

લાંબા અને ચોવીસ ફુટ પોહોલા બેદાં રોકી ઓરડા છે. તેમાંનો એક જમવાનો ઓરડો, અને બીજો પુસ્તકખાનું અને ત્રીજો બચ્ચાં છોકરાંઓને બેસવા ઉઠવાનો ઓરડો છે. દર ખુણે ચાર નાહાના સમચોરસ ઓરડા છે. માળ ઉપર પણ ઓરડાઓની એવીજ રચના કરેલી છે, અને બંધે માળ ઉપર ફરસબંધી કરી લઈ તે ઉપર ગાલીચા અને નરમ ગાદીઓ ઘણાજ સારા શોખથી ખીણવેલી છે તથા સહી સુંદર ભાંતના મેહેલ સીણુગારનો ઇંત્રેજ બનાવટનો સામન એવોતો ચુંટી પસંદ કરીને ગોઠવેલો છે જેથી ટુંકાંમાં બોલીએતો આખો મેહેલ જેવો ઉગમણ તરફના રાજેના દમામ અને બબકા લાયક થયેલો છે તેવોજ સગવડ અને સુખવાસમાં પુરો ઇંત્રેજ રૈનક અને દમામ ભરેલો પણ બની રહેલો છે.

સન ૧૮૧૭ નાં સાલમાં તા. ૨૪ મી જુલાઈને રોજે સર જન માલકમનું રાજદરબારી કામસર ફરતું ફરતું હેદરાબાદ તરફ આવવું થયું હતું. પોતાની બાયડી ઉપર દરરોજનો જે અહેવાલ લખી મોકલતો હતો તે રોજની યાદીમાં સર જને એ મેહેલ વીરો એવું લખી જણાવ્યું કે પંદર વરસની વાત ઉપર હું જરે હેદરાબાદ આવ્યો હતો ત્યારે ઇંત્રેજ સરકારનો અત્રેનો રેસીડિન્ટ એક દેશી ઉમરાવના બંગલામાં રહેતો હતો. બંગલાની આસપાસ એક નાહાનો સરખો બાગ તથા કેટલાક ટુઆસ હતા, તેમાં કેટલોક ફેરફાર, ઇંત્રેજની સગવડ અને સુખવાસને લાયક, જેમતેમ કરીને તે મકાનને આરાસ્તગી આપી હતી; પણ હવડાંની વાત શું લખુ! હાલતો રેસીડિન્ટનો મકાન એક મેહેલ બની ગયેલો છે, તેની નજદીક જતાંજ તેનો દમામ જોઈ બચ લાગે છે. કલકત્તા ગવર્નમેંટ હાઉસ માત્ર એનાથી દમામમાં સરસ કેહવાઈ શકારો, પણ બીજી કોઈબી ઈમારત એની બરોબરી કરી નથી શકવાની. મદ્રાસના ગવર્નરનો મકાન એની આગળ પોઈસ અથવા વઘાવમાં છે. ઈમારતની બાંધણી અને અંદરનાં ઓરડાઓની રચનાનું ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે બયાન કર્યા પછી સર જને ત્રીહાંની ખુરસી, કોચ, ઝુંબર એવી એવી ચીજોનું તાજુબ થઈ બયાન કર્યું છે. આ આખો મેહેલ નીજમે પોતે પોતાને ખરચે બંધાવ્યો તથા સીણુગાર્યો છે, તથા એની મરામત અને જલવણી પણ નીજમનાંજ ખરચથી થાય છે. કેહેવત છે કે “મુક્તકા ચદન લગાદે લાલજી,” તેમ નીજમના ખરચે એવો મેહેલ નહી કોણને બંધાવા અને વાપરવા ગમે વાર!

હેદરાબાદની રેસીડેન્સીનો મેહેલ એક જેવા લાયક મકાન છે, અને કોઈ પણ

રાખસ એકુ ફેરો મારી તે જોઈ આવેતો તેની મેહેનતનો બદલો તે જોયાથી ખચીત વળી શકે એવું છે. હવડાં એ મકાનની આરાસ્તગીમાં ઘણો સુધારો અને વધારો થયેલા છે, અને આસપાસ ગુલચમન અને તરેવાર મેવા તથા તરકારીનાં બગીચા અછા બનાવેલા છે; તેની સાથે કેટલાંક જનવરો પણ તીહાં પાળેલાં છે.

રેસિડિન્સીનો મકાન જોયા પછી તેવખતે તીહાં રહેલા કામચલાઉ રેસિડિન્ટ મેજર થારનહીલને મલવા ગયા. આ અમલદારે ઘણીજ મીલનસારીથી હમારી મોલાકાત લીધી હતી. થોડીએક વાર વાતચીત કરીયા પછી હમે તીહાંથી અપોરના હડી વાગે રવાના થયા અને તીહાંથી ત્રીમલગીરી તરફ ઇંગરેજી લશ્કરને સાફ જે નવી બરાકો, જેલ અને હાસપીટલ બાંધ્યામાં આવી છે તે જોવાને ગયા.

થોડા વખતસુધીતો હમે સઘળાની ગાડીઓ લગોલગ સાથે ચાલી, પણ કોચમેનોની બેવકુફાઈ અને હુલડાઈથી તેઓ એક ખીજ સાથે વધારે વાર રહી નહીં શક્યા. થોડાવારમાં હમે એક ખીજથી બે ત્રણ માઈલને છીટે વેગળા પડી ગયા. વીચારો કે એક શીગરામ જાણે બે જાણે લઈ મજગામ જવાને ઠેકાને પરેલ નીકલી ગઈ, ખીજી ગાડી બે જાણે લઈ જાણે મોટ તરફ ચાલી ગઈ; તે ગાડીઓને પાછી એકજ ઠેકાણે બેગી થતાં નજદીક એક કલાક અમસ્થો નીકળી-ગયો, અને આ સઘળું થવાનું કારણ કોચમેનોની બેપરવાહી વગર ખીજું કાંઈ નહીં હતું. તેઓ એટલાતો કમઅકલ હતા કે આપણે કહીએ તે બરોબર સાંભળેજ નહી, અને વગર વીચારે હાંકયાજ કરે, જીહાંસુધી આપણે કંટાલીને પુછીએ નહીં કે “તું કીએ ઠેકાણે હાંકે છે.” તારે ગાડી ઉભી રાખી તે કેહે છે કે “તમે કહો તીહાં હાંકું” આ શું થોડું સતાવા જેવું છે! પણ ખબર કાહાડતાં માલુમ પડ્યું કે તે ઠેકાણેના એકેએક કોચમેન આથી બેહેતર નહીં હતા, આતો તેમની એક ખુખીજ હતી! પણ વળી કલકત્તામાં આથી સરસ કોચમેનો હમેને મળ્યા હતા અને તેમનો અનુભવ જે હમેએ મેળવીયો છે તેનું બયાંન ઘટતી જગોએ કરચામા આવ્યું છે. ટુંકાંમાં અત્રે કેહેવાનું એટલુંજ છે કે સુખઈના કોચમેન તથા ઘોડવાળા ખરેખર પોતાનાં કામમાં વધારે હોશીયાર અને ચોકસ રોકડે ૭૫ મલી આવેતો મદ્રાસ, કલકત્તા અને ઉપરના પ્રાંતોમાં રોકડે ૧૫ મળવા મુરાકેલ જાણવા. જરે હમે સઘળા પાછા મળ્યા ત્યારે એક ખીજને ડપકો દેવા લાગ્યા કે હેદરાબાદથી સાથે નીકળેલા કેમ આવી રીતે છુટા પડી ગયા? ત્યારે સઘળાના

જવાબનો સાર એટલોજ નીકળ્યો કે જે કોચમેને પેહેલાં ગાડી હાંકી તેણે એટલુંજ સાંભળવાની તસદી લીધી હતી કે “ત્રીમલગીરી” જવુંછે. પણ ત્રીમલગીરીમાં કહી જગાએ અથવા કહે કેકાણે અટકવું તે પુછવાની અથવા જાણવાની તેણે કંઈજ દરકાર નહીં રાખી અને ઠેક હાંકતો હાંકતો ત્રીમલગીરીનો છેક છેડો આવીયો તીહાં સુધી હાંકયાજ કીધું હતું. ખીજા ગાડીવાળાને જરે પુછવામાં આવ્યું કે તારી સાથની ખીજા ગાડીઓ કીહાં ગઈછે? ત્યારે તેણે થોડોવાર એવો જવાબ આપ્યા કીધો કે તે પછવાડે આવેછે, તે દુરછે; અને છેલ્લે સરવાળે કહ્યું કે કોણ જાણે તે કીહાં ગઈછે! ત્રીજા ગાડીવાળાને પુછીઉં કે તું કીહાં હાંકેછે, તારે તેણે જવાબ દીધો કે ત્રીમલગીરી તરફ તમે ફરવા નીકલેલા છેઓ તેથી જીહાં તીહાં હાંકુંછું, પણ હવે તમે કેહો તીહાં હાંકું! એટલા બેફામ અને બેદરકાર તેઓ માલુમ પડયા હતા. હમારી ગાડીતો છેક ત્રીમલગીરીની છેલ્લી હદ સુધી જઈ પુગી હતી, અને જો હમો કોચમેને નહીં પુછતે કે તું હમને કહી જગાએ લઈ જાયછે, તો હમો ધારીએછેએ કે રોત્રે સાત વાગા સુધી તે ગાડી હાંકયાજ કરતે અને જેટલું દુર ધોડાથી ચાલી રાકાતે તેટલે દુર તે હમને લઈ ગયો હતે. એ વીરો હમને પછવાડેથી કઈ રાક જેવું નહીં લાગું, કેમકે તે જગાએ રહેનારા અને રોજની ખબર રાખનારા પારસી ગ્રહસ્થોએ ખોલાસો કરી કહી જણાવીયું કે આવા ખનાવ તીહાં કાંઈ નવાઈ જેવા ખનતા હોય એવું નથી. બલકે કોઈ અજાણો રાખસ એખલો કોઈ દુર કેકાણે જઈ પાછો પોતાને ઘર ખરોબર સીધોને સીધો આવ્યોતો તે જણ નવાઈ જેવું લાગતું હતું, અને તેની સાબાસી કોચમેનેને ખરી મળવા જોગ હતી. એવી ગફલત થયાથી ત્રીમલગીરીમાં બાંધેલી જેલ જોવાની હમને તક મળી નહીં હતી, તોપણ હમારા ખીજા બાઈબંધુઓએ તે જોઈ હતી, તેમનાં કહેલા અહેવાલ પ્રમાણે તે ઈમારત ઘણીજ સગવડ અને આરાસ્તગી ભરેલી હતી. આરાસ્તગી આ રાજ્ સાંભલીને કેટલાક વાંચનારાઓનાં મનમાં અચંપો લાગશે કે વહી બંધીખાનાંમાં આરાસ્તગી શા માટે જોઈએ? પણ બંધીખાનાંની ખરી ખુખી ફક્ત ઇંગ્લેજ સરકાર પુરેપુરી અને ખરોબર સમજેછે. હમો સહરાવીને નથી ખોલતા, પણ આજે ઇંગ્લંડનું રાજ આખા યુરોપખંડમાં અને આખી પૃથ્વી ઉપર બંધીખાનાંની તરખીઅત, તરતીઅ, તજીમલ અને બંધીવાનોની ખરદાસ્ત અને તેમને બેહેતર કરવાનીજ મતલબે જે કાયદા કાનુ-

નથી આવાં ખાતાં ચલાવેછે, તેવું ખીજું કોઈ શબ્દ ચલાવતું હોય એવું હમો જાણતા નથી. કોઈખી સરકાર આ વીરાયમાં ઇંગ્રેજની અરધી બરોબરી નથી કરી શકવાની. ત્રીમલગીરીની જલમાં જરાપણ દુરગંધ અથવા બંધીવાનોની તનદરોસ્તી ખીગડે એવું કોઈખી કારણ અથવા કફેરી ગોઠવણ જોયામાં આવી નહીં હતી. બંધીવાનોને એક સારો દીલપસંદ બાગ બનાવવાનાં કાંમ ઉપર લાગાડેલા હતા; તથા કેટલાકોને ટોપલી, સાદડી, કાથાનાં ખીછાંનાં બનાવવા વીગરે ખીજી કીસમનો ધંધો પેશો શીખવતા હતા. બંધવાઓને તે ધંધો શીખાડીયાથી આ ફાયદો થઈ શકતો હતો કે બંધીખાનામાંથી બંધવાનો છુટકો થયા પછી તે પોતે આહેતો પોતાનું યુજરાણ કરવાને પોતે સ્વતંત્ર થઈ શકતો હતો. હમારા મીત્રોએ હમને કહ્યું હતું કે જે જગ્યા તેઓએ બંધીખાનાને નામે જોઈ તે જો તેમને આગળથી જણાવવામાં નહીં આવતેતો તેઓ તે મકાનને એક આરામથી રહેવાની અને ઉદ્યોગ શીખવાની એક શાળા દાખલ સજમતે. વાંચનારે એમ નહીં સમજવું કે સખ્ત શીક્ષા કરવાનાં ઠેકાણાં આ બંધીખાનામાં કર્યાં નહીં હતાં. કહણ શીક્ષા સાર જુદી કોઠડીઓ એલાહેદી જગ્યાએ કરી રાખેલી હતી; પણ સાધારણ રીતે જોતાં આ મકાન કંટાળો ઉપજવનારું અથવા બંધીવાનોને રીબાવીને તેમનાં શરીરને ઈજા પોહોંચાડવાનું મકાન નહીં હતું, પણ ધુનેગાર માણસો પાસે તેમનાથી જાણીબુજીને થતી ભુલ, ચુક, શોખાઈ, દાંડપણું, મસ્તી અને ફેસાદ ભરેલી ચાલ ચલગત છેડાવી તેમને ઈનસાનીઅત, સહુખાઈ, સુલેહસંપજ અને ઉદયોગ શીખાડવાની તથા તેમને ભલા માણસ બનાવાને આ બંધીખાનું એક લાયક નીશાળ હતી.

આ મકાનથી આગળ વધીને ઇંગ્રેજ લશ્કરના સોપાઈઓએ પોતાના ફાયદા તથા વધારા સાર એક પુસ્તકખાનું સ્થાપ્યું હતું તે જોવા ગયા. આ મકાનનું નામ (Soldiers' Club) “સોલ્ડર્સ ક્લબ” કરીને આપવામાં આવ્યુંછે અને તે દીલપસંદછે. આ ઠેકાણા ઉપર વાંચવા સાર એક પુસ્તકખાનું, અને ગમતને ખાતર નાટક કરવાનો એક મોહોટો ઓરેડો બનાવેલો છે અને તેની આરાસ્તગી મોહોટ મોહોટી લગઈ અને કીલ્લાઓનાં ચીત્રો અને તરેવાર નકશા દેવાલો ઉપર ટાંગીને કરેલીછે. તેમાં કેટલાએક ધણાજ જોવા લાયક અને સુરોભીત ચિત્રો જેવાં કે શીખારેપોલ, ત્રાફાળગર, અને નાઈલની લગઈઓના તથા જીબરાલ-

ટરના કિલ્લાના આઈલકલાથ ઉપર પાંડેલાં મોહોટા ચીતારો હમાએ જોયા હતા. આ મકાનનો સઘળો કારભાર માત્ર ઇંગ્રેજ લશ્કરના સીપાઈ અને અમલદારોથીજ ચાલેછે. એ મકાન દેખાડવાને હમારી સાથે તેનો ચંચલ સેક્રેટરી એક ઇંગ્રેજ સર્જન્ટ હતો તેણે હમને જણાવ્યું કે સોલજરોને વાંચવા સારૂ ઇંગ્રેજ વર્તમાન પત્રો તથા ચોપાનીઆં ખરીદ કરવામાં આવેછે, અને આ નાહાનાં પુસ્તકખાનાનો સારો ઉપયોગ આ જગા ઉપરનું ઇંગ્રેજ લશ્કર કરેછે. એક એલાહેદો આરેડો તરેવાર રમતો ખેસીને રમવાનો પણ કીધો હતો, તેમાં સેતરંજ, ડાંમ, પાનાં તથા તેવી ખીજી રમતો મુકેલી હતી. આ પુસ્તકખાનાને ઇંગ્રેજ લશ્કરનાં અમલદારો તથા ખીજા ગ્રહસ્થા વખતે વખત મદત કરેછે ; અને સેક્રેટરીએ આવી ઇચ્છા જણાવ્યાથી હમારામાંથી ખે ચાર જણે મળીને એક શારી રકમ અપરોરા તરીકે ભરી આપી હતી.

હીયાંથી નીકળીને નવી બાંધેલી ઇસિપીટાલ જોવા ગયા ; તે એક જોવાલાયક અને આંખમાંથી ખસી નહીં એવી ખુબસુરત બાંધણી થયલીછે. ત્રીમલગીરીમાં ઇંગ્રેજ લશ્કરની છાવણીછે, અને તેમને સારૂ જેટલી ઇમારતો બાંધ્યામાં આવીછે તે દરએક ઇમારત મુંબઈને શરમમાં નાખે એવીછે. આ ઇમારતોની શોબા તથા તેમની ઉપરની કફલાતનો ચળકાટ એવોતો મુંદરછે કે ઇમારતો જાણે સંગેમરમરની બનાવી હોય એવી લાગેછે. સઘળી ઇમારતોમાં “ગ્રાનાઈટ” પથર વાપરેલોછે અને ચુનો એવોતો ચીકણોછે કે એક ચીજને ખીજી સાથે પકડી રાખી પથર જેવી મજબુત કરેછે. હેદરાબાદમાં ધણેક ડેકાણે હમાએ ઇંટોનું કુલમારીને બનાવેલું બાંધકામ જોયુંછે અને તે જોકે ઘણી લાંબી મુદતનુંછે તોપણ આજે તેમાંથી એક કગરસભાર ચુનો છુટો પડ્યો નથી. સીકંદરાબાદના ચુનાના પથરની ખુબી પ્રખ્યાત થયલીછે. ત્રીમલગીરીમાં ઇંગ્રેજ લશ્કરની છાવણીને સારૂ બાંધેલી ઇમારતોમાં પરણેલા અને છડા સીપાઈઓના રહેવાના જુદાં જુદાં મકાન કરીયાંછે. ઇસિપીટાલમાં ખીમાર માણસોને સારૂ જે આરડા બનાવેલાછે તેમાં રોશની અને હવા આવવા જવાના માર્ગો ખોલા અને કોશાદ રાખેલાછે તથા આસપાસ કાચનાં બારીબારણાંની જે ગોઠવણો કરેલીછે તેવી આજે મુંબઈમાં કેટલાએક મોહોટા રોઠીઆઓનાં સીણગારેલા મકાનોમાં નહીં કરેલી હશે. સઘળી ઇમારતો બાંધતાં ૧૧) અગીઆર લાખ

રૂપીઆ ખરચ થયેલો કેહેવાયછે, અને તે સઘળો નીજમ સરકારે આપ્યોછે. ત્રીમલગીરીની આ ઈમારતોનાં ફેરોગ્રાફ વીરો હમોએ ઘણી ઓળ તે વખતે કીધી, કે તેમાંથી થોડાક આ ડોકાણે આપીને વાંચનારને આ સુંદર ખાંધણીનો દેખાવ નજરે પડીએ; પણ તે વખતે તે નહીં મળી આવ્યાથી હમોને આ વીચાર છોડી દેવો પડ્યો હતો. તે બંધાયાપછી કોઈપણ ફેરોગ્રાફરે આ ઈમારતોનાં ચીત્રો લેવાને લાંબી મુદત જવા નહીં દીધી હશે, કારણ ફેરોગ્રાફીની પુરી ખુબી દેખાડવાને આ ખાંધણીઓ ઘણીજ લાયક બનાવેલીછે.

ઈસવીગ્રાલ જોયા પછી પાછા ફરતાં, સીકંદરાબાદનાં ફ્રીમેસનોની લાડજ નામે સેન્ટ જન, નંબર ૬૨૮ વાળી ઇંગ્રેજ ગ્રાંડ લાડજનાં તાલુકા હેઠળની જોઈ. આ લાડજને સારું એક નાહનો મકાન સીકંદરાબાદનાં લશ્કરી અમલદારોએ અને ખીજ તીહાંના રહેવાસીઓએ મલીને પોતાને ખરચે ખાંધ્યોછે. આ મકાન છાવણીમાંજછે અને તેનો ઉપયોગ તથા લાભ જીજ ખીજ સીવાએ ધણુંકરીને લશ્કરીજ અમલદારો ભોગવેછે. તીહાંની છાવણીનાં સ્કુલ માસ્તર સાથે હમારી મોલાકાત અકસ્માત થઈ હતી અને તે પોતે ફ્રીમેસન ઓળખાયાથી તેની મારફતે લાડજનું મકાન અંદરથી હમને જોવાને બની આવ્યું હતું. રાત્રે જા વાગે રોડ પંથકીની દુકાન ઉપર પાછા ફેરો મારીને ૮૧ વાગે સેક વીકાજનાં મકાન ઉપરજઈ પુગા હતા. રાત્રે જમતાં જમતાં ટેબલ ઉપર એવો ફરાવ કીધો કે ખીજે દીને એટલે (તારીખ ૨ જી જાનેવારીએ) ગોલકુંડાનાં મકબરા એટલે કબરોજોવા જવું. આ મકબરા ઘણાજ હંચા અને જોવા લાયકછે. તેમનાં ઉપર ઘણાં હંચા મીનારા અથવા ગુંબજો ખાંધેલાછે. તેમાંના ઘણાક હવડાં ખીસ્માર અને પાયમાલ થઈ ગયલી હાલતમાં પડેલાછે, તોપણ પોતાનો અસલી દબ્બો તેઓએ હજી ઓયો નથી, અને તેમની હાલની વેરાનીમાં હજી તેમની અસલી શોભા અને રોનક દીપેછે અને તે વીરો જોનારનાં મન ઉપર સારી અસર થઈ શકેછે. રોડ બાપુજીએ એવી મસલહત આપી કે તડકો નહીં લાગે એટલા અરસામાં હેદરાબાદથી ગોલકુંડા પોહોંચવું બેહેતરછે, અને મંજલ માત્ર બે કલાકનીછે તેથી સહવારનાં પેરા-દીયામાં ઉઠીને જવાની સઘળી તૈયારી કરાવી રાખે. એવું તેવણે હમને કેહ્યું હતું. પણ તે રાત્રે હમને તે વીરો કશી ખબર નહીં હતી કે તે તઈયારી તે કેહેવી કીસમની હશે. પાછલી રાત્રે માલુમ પડીયું કે હમારે સારું એવીતો માહાબારત અને

જાણે કોઈ રાજવંશીઓને સારું તકિઆરી કીધી હોય એવી જાણવાની અને દબદબા બરેલી રચના કરી મેલી હતી. આવી હમારી માવજત ઉપરથી શેઠ બાપુજીનું ખરું મોહોટું દીલ તથા પોતાનાં મીત્રોની મોહોબતથી કેમ મેહમાનદારી અને ખરદાસત કરવી તે ખુલી માલુમ પડી આવી હતી.

તા. ૨ જી જાનેવારી—પાછલી રાત્રે ઠા વાગે હમા સઘળા ખાખથી બેઢાર થયા. હુકમ આપી રાખેલા હોતો તે મુજબ કાફી તૈયાર હતી, જે હાથ મોહોટું પાક કરી, નોરા કીધી અને થંડીની માસમનાં કપડાં પહેરી માલ ઉપરથી હેઠળ ઉતરી ઓટલા ઉપર આવી ગાડીમાં બેસવાની ઉમેદથી જોઈએ છેએ તો ગાડીને ઠોકણે છ મોહોટા બુલંદ હાથીઓ ઓટલાની પાયરી આગળ પોતાની લાંબી સુંડ બુલાવતા હારખંધ ઉભેલા જોયા. કેટલાએક ઉપર અંબાડી બાંધી હતી તેમાં માતર બેજ સવારને બેસવાની જગા કરેલી હતી; અને કેટલાએક ઉપર બે બે જણા એક એકની પીઠ મેળવીને બેસે તેવી ડોચ જેવી ખુલી બેઠક કરેલી હતી. જે સંકડા-ધને બેસવા ચાહીએતો ત્રણ ત્રણ માણસ એક એકની પીઠ મેળવીને છ જણ પણ એક હાથી ઉપર બેસી શકેછે. પણ તેવી રીતે બચ્ચાધને બેસવું દરબારી રવૈયામાં હલકું ગણાયછે, અને તે જાણે મુંબઈમાં જેમ રાત્રે વાડીથી જમી ખાઈ છાંયે પાણી લેધને આપણા કેટલાક સાહેબો એકબીજાનાં દોસ્ત આશાનાઓને મોહોબતથી લઈ, એક બીજાને ઘેર પોહોંચાડવા, એક શીગરામમાં બે જણ કોચ-ખાકસ ઉપર, ત્રણ દુ છ જણ અંદર, અને રમુજી કોઈ શોખી દોસ્ત એક જણ પછવાડે બેસીને ધીમે ધીમે ઘેર પોહોંચેછે, તેમનો જેવો રકારા થાયછે, તેવો છ જણ હાથી ઉપર બેઠેલાનો હેદરાબાદમાં રકાસ થાયછે. આ સ્વારીમાં એક બે હાથીઓ ફકત સાદી ખુલી ઓઢાવાળી બેઠકનાં પણ હતા. આવો હીગાંમ જોધને હમને જેવી એક તરફથી ખુશી ઉપજી હતી તેવીજ બીજી તરફથી હાથી ઉપર કોઈ દીન બેઠેલા નહીં હતા અને બેસવાનો વખત એકાએક આવી પુગો તેથી દીલમાં જરા તાજુબી સાથે ધકધક પણ ઉતપન થઈ હતી. હાથી ઉપર બેસવાની અંબાડી ઘણી ઉંચી હોયછે, તેથી તે ઉપર બેસવા આગમચ હાથીને બેસાડવો પડેછે, અને બેસાડવા પછી પણ વળી તે ઉપર છ સાત ફાંગીયાની નાહાંની શિડી મુકેછે તેઉપર ચઢીને અંબાડીમા બેસાયછે. બેઠા પછી હાથીને પાછો જરે ઉઠાડેછે તે વખતે આ જનાવર પોતાના બે આગલે પગે પેહેલાં ઉભો થઈ પછી પાછલે પગે ઉઠેછે,

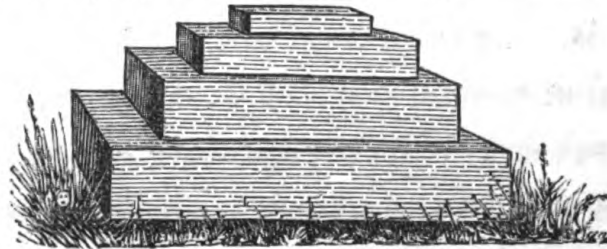
જેથી ઉપર બેસનારને પેહેલી ઉઠકમાં પછવાડે જાણે તે ગગડી જતો હોય એટલું નીચે ઢળાઈ જવું પડે છે. આ વખતે જો તેણે સાઉચેતી નહીં રાખીતો ખરેખરજ હાથી ઉપરથી તે ગગડીને નીચે જમીનદોસ્ત દશ ખાર કુટની હંચાઈ ઉપરથી કદાચ થયા વગર નહીં રહે. પણ એકબે વાર આસરમ પડી એટલે એ વીરોની ધાસ્તી નીકલી જાય છે, અને જરે હાથી ઉઠવાનો હોય ત્યારે બેસનારે પોતાનાં શરીરને આગળથી ઓકાવુંતો ઉપર જાણવેલી રીતે પડી જવાની જરાપણ ધાસ્તી અથવા દીલને ખાણસા લાગતી નથી. હજો કેટલાએક જાણુ સવાર થઈ આગળ આપ્યા, અને હમારી પછવાડે કેટલાએક આવતા થયા. આ પુસ્તકની સીરુઆતમાં ઈસારો કરેલા એક જીવાન પેહેલવાન મદદગારનો આ વખતે જોવો રમુજ તેવોજ દયા ઉપજવનાર દેખાવ હાથી ઉપર બેસતાં થયો હતો. બેસવા આગમચથી તે જીઆન રાખસ ખીછીને તાટ થઈ ગયો હતો. તેના મનમાં વીચાર આવીયો કે આ શી આપદા આવી પડી છે; કેટલે હંચે ચઢીને બેસવું, એથી તેના મનમાં તુરત દેહેશત પેઠી. તેણે બેસવાની જરા આતાકાની પેહેલાં જાણાવી પણ તુરત તેની રખેને મશકરી થાય એટલા ઉપરથી જેટલી હીંમત કરી શકાઈ તેટલી હીંમત તેણે કીધી અને હાથી ઉપર શિડીની મારફતે તે ચઢીતો બેઠો. જીવ તેનો સડોસટ થઈ ગયલો હતો; તોએપણ તેને જે ખુબ હીંમત આપ્યામાં આવી હતી તેથી તેણે દાંત પીસીને હીંમત પકડી રાખી હતી. પણ જોવો હાથી આગલે પગે ઉઠ્યો કે તેને પછવાડેથી ગગડી પડવા જેવું લાગાથી એકદમ જીમ પાડી કે, અરરર પડ્યો રે પડ્યો, અરે મને કોઈ પકડો, અરરર હું મરી ગયો, એવું બોલતાં તેની હોરા એટલીતો ઉડી ગઈ કે તે ઘંઝોગાર થઈ ગયો. તેની પાસે બેઠેલા ખીજ રાખસે તેને સારી પેઠે સાઉચેતીથી પકડી રાખીયા હતો તોએપણ તેના હાથ પગ ધુજવા લાગ્યા, અને પસીનાંથી ગરકાવ થઈ તેની તખીયત છેક નાખુરા થઈ ગઈ. તુરત તેને નીચેઉતાર્યો, પડવાની ધાસ્તીએ તેની ઉપર એવીતો અસર કીધી કે તે ખીચારાને તુરત બેત્રણ વખત ઝાડની હાજત થઈ પડી હતી. થોડીક ગરમ આહે બનાવી તુરત પાયા પછી સઘળું સમાધાન થતામાં જે વખત ગયો તેટલાંમાં સહવારનો પોહોર થયો. હમારા મીત્રોમાનાં કેટલાએકજાણુ જેઓ પેહેલાં આગળ નીકલી ગયા હતા તેમને એ વીરોનીતો કાંઈજ ખબર નહીં હતી, તેઓ એવુંજ સમજતા હતા કે તેમના ખીજ સાથીઓ પછવાડે હજવે હજવે આવે છે.

હવે એણી તરફ પેલા જુવાન રાખસને હાથી ઉપર પાછી સવારી કરાવાને ઘણી હીમત ફરી આપીયામાં આવી હતી. એતે, રાત્રે અંધારામાં જે ધાસ્તી ભરેલું લાગતું હતું અને બરોબર દેખાતું નહીં હતું તે સહવારની રોશનીથી બરોબર તેને દેખાયું હતું. હાથી પેહેલાં ઊઠેછે ત્યારે પાછળથી તે કેટલો નીચે ઢળતો થાયછે તે નજરે દીઠાથી પેલા જુવાન રાખસની હીમતે જરા મજબુતી પકડી. જેમ તેમ ફરીને એકવાર ફરીથી અજમાએરાકીધી, તેમાં આસપાસના બાધઓની હીમતથી આખરે તે લોકડી પેહેલવાને હાથી ઉપર સ્વારી કરવામાં ફતેહ મેળવી હતી. જે હાથી ઉપર આ રાખસને પેહેલાં બેસાડીયો હતો તે હાથી ઉપર કોચ રોકી બેઠક બાંધેલી હતી, જે બેઠક ખુલી હોવાના સબબથી કાચા બેરાનરને તે વધારે ધાસ્તી ભરેલી જાગે એમાં નવાઈ નથી. એટલા ઉપરથી આ રાખસને ખીજવાર અંબાડીની બેઠક જે ચોતરફથી બંધીયાર હોયછે તેવી બેઠકમાં બેસાડીને છેક સહવારના ૭ વાગે ડાલતા ડાલતા ગોલકુંડાના મકુબરા આગળ લાવીયા હતા.

ગોલકુંડામાં જે પેહેલી કબર હમારા જોવામાં આવી તેની ઉપર જેવો માહોળો ઉઠાવદાર અને દબદબા ભરેલો ગુંબજ બાંધેલો છે તેવો ખીજ કબરો ઉપર હમારા જોવામાં નથી આવીયો. ૫૨) પાયરી ચઢ્યા પછી પેહેલો બેસવા ઉઠવાનો તબક્કો આવેછે, અને એટલા ઊંચા તબક્કા ઉપર પોહોંચ્યા પછી ગુંબજનો ઘેર તથા ગોલ-વાયો શીર થાયછે. આ ગોલવાયનો કુળસ ઉપલા તબક્કાથી આસરે ખીજ ૬૦ ફુટ ઊંચો છે, તેથી આખો મકબરો જમીનની સપાટીથી તે ગુંબજની મથાળેની અણી શુધી નજદીક ૧૦૦ થી ૧૧૨ ફુટ ઉંચો છે. આ ઉંચાઈ આપણા મુંબઈનાં સેંટ થામસ દેવળની ઊંચાઈથી માત્ર ૨૫) ફુટ ઓછી જાણવી. ગુંબજની ઉપર તરેવાર નકશીકામ કરેલું છે. તે હવડાં ભાંગી તુટી અને પરાગંદે હાલતમાં નજરે પડેછે. નકસીકામમાં તરેવાર જીનસોની નકલ કરેલી છે. નાગની ફેણા, અનેનાસ, કમરખ, સીતાફળ, અને નાળીએર વીગરે અનેક જીનસોનાં આબેહુબ આકાર અચ્છી કારીગીરી ભરેલા ચુનાંકામના બનાવેલા છે. ગુંબજનો ઘેર અષ્ટકોણ એટલે આઠ ખુણાનો બનાવ્યો છે, અને તેની આસપાસ ચોમરથી દર ૬ ફુટ પોહાળી ફરતી અગાસી બનાવી છે. ગુંબજ અંદર જવાનો માર્ગ એકજ છે, અને તે હેવણ પડ્યાથી તેમાં વાયુલોઓની અધાર પુષ્કળ એકડી થયેલી છે જેથી દર-વાજામાં પેસાંજ અંદરથી અતીરાય બદબો મારેછે. ગુંબજમાંથી પડસાદ

નીકળેછે પણ તેની પોકળાઈ અને કદ પ્રમાણે જેવો પડસાદ મોટો નીકળવો નોંધવે તેટલો નીકળતો નથી. એનું કારણ કદાચને અંદર જે અધારનો ઢગ પડેલો છે તેથી હોય. તોપણ તપાસ કરતાં એટલું માલુમ પડ્યું હતું કે જે કોઈ રાખસ ગુંબજ અંદર જઈ દેવાલ આગળ નજીક માણેડું કરી ધીમે આવાળે ખેલે તો તે છેક ૫૦) ફુટ દુર ગુંબજનાં દરવાજાની દેવાલ આગળ કાન મુકીને સાંભળનારને ખુલું અને પલગડું સંભળાતું હતું. મકબરામાં ગુંબજ સુધી ચઢવાને જે પાયરીઓ બનાવી છે તે પથરની ગોલ ચક્રાકારે બાંધેલી છે. સઘળું કામ પથરનું છે, અને આખા મકબરાની બાંધણીનો ખરચ રાજદરબારી કારભાર પ્રમાણે ગણતાં, પાંચથી છ લાખ સુધીનો થયો હોય એવું માંનવામાં આવી શકે છે.

ઉપર જણાવેલું બયાન તો કબર ઉપર જે માહાબારત અને ઊંચા ગુંબજ બાંધીયા છે તેનું કીકું. હવે જે જગાએ ઘોર છે અથવા ખીજા રાજ્યમાં ખોલીએ તો જે ઠેકાણે મરનાર પાદશાહની લારાને ગાડી છે તે જગાનું બયાન કરીએ છ. ખુલા એક દીવાનખાનાં જેવા એરડામાં (અરધી ફુટની ઊંચાઈનાં) ચાર નાહાનાં નાહાનાં તબક્કાવાલી એક કબર છે જે કાળા સંગેમરમરનાં પથરની બનાવેલી છે. આ પથરને તીહાંના લોક “સંગેમુસા” કરીને કહેછે. કબરની રચના એવી રીતે કરેલી છે કે છેક હેઠળ એક આખો પથર મુકેલો છે. આ પથરની ચોતરથી ચાર અથવા પાંચ ઇંચ જગા છોડી એક ખીજા પથર ઉપર ગોઠવીયો છે જેથી એક પાયરી અથવા તબક્કો થયો છે. વળી ત્રણ ચાર ઇંચ જગા છોડી ખીજા તબક્કો ઉપર જણાવીયા પ્રમાણે બનાવીયો છે, અને તેમજ ત્રીજા અને ચોથો પણ કરીયો છે. આ પ્રમાણેની બાંધણીનો આકાર નીચે જણાવ્યા મુજબ થયો છે:—

સગથી હેઠળનાં પથરની જગાઈ તેની ઉપરનાં પથર કરતાં વધારે છે, અને એ પ્રમાણે છેક ઉપરનો પથર સગથી એાછી જગાઈનો છે. એ કબરના સગથી ઉપરના પથર ઉપર અરબી અક્ષરે પાદશાહનું નામ તથા તેના મરણની તારીખ, વાર, તથા સને લખેલો છે. મરદ અને એરતની કબર એાળખવાનો ખુલાસો

એ છે કે જે છેક મથાલેના પથરની ઊપરની સપાટી સાફ સરખી હોયતો તે કબર મરદની જાણવી; પણ જે તે સપાટીમાં ખોખણ અથવા ખાડો કોતરેલો હોયતો તે કબર ઓરતની જાણવી.

ઊપલા મીનારાની પશ્ચીમ દીશાએ એક ખીજે મીનારો છે, તેના ગુંબજ ઊપર મીનાકામ ધણુંજ સુંદર આગલા વખતમાં કરેલું હશે તેની નીશાનો આજે હજી સુધી દેખાય છે. હવડાં તો તે ભાંગીને સઘળું ખીસમાર હાલતમાં પડેલું છે, તો એપણ આગલી ખુબસુરતી અને રોનક હજીર ઠેકાણે ઠેકાણે વળગી રહેલા મીના અને કોડીકામના કેટલાક આખાને આખા કકડાઓમાં હજીર આપણે જોઈ શકીએ છીએ. જે મીનાકામ કરેલું છે તે ગુંબજ ઉપર અને આખી ઈમારતની દેવાલો ઉપર કરેલું છે જેમાં તરેહવાર રંગબેરંગીન સમચરસ અને ખીજ અનેક આકૃતિવાળા કોડીના કકડા ખીલાથી જડી લીધેલા છે. હાલ કેટલેક ઠેકાણે ખીલા મોઝુદ દેખાય છે, અને ખીજ જગ્યાએ ખીલાના સુરાખો ખુલા નજરે પડે છે. જરે આ સઘળું મીનાકામ બરાબર હાલતમાં હશે ત્યારે આ ઈમારતનો દેખાવ કેટલો જોબદાર હશે એ વીરો વીચાર આ બાંધણીઓની હાલની હાલત જોનારને સહેજમાં આવશે. આ ક્રીસમની કારીગરીનો એક નમુનો આગળ આપેલા છે. હમો એવું નથી જણાવા માંગતા કે તે ચીત્રમાં જણાવેલા ગુંબજ જેવો રંગબેરંગી અને મીના અને નકસીકામથી ભરપુર ચીત્રેલો છે, તેવાજ ગોલકંડાનો ગુંબજ છે, પણ હમારી કેહેવાની મક્કસદ એજ છે કે જરે ગોલકંડાવાળો ગુંબજ આજો હશે તારે તેની રોબાનો દેખાવ આવી તરેના ચીત્ર જેવો દેખાતો હશે એમાં કંઈ શંક નથી. જે ચીત્ર આગળ દેખાડીયું છે તે પાદશાહા અકબરની કબરધા ઊપર બાંધેલી ઈમારતના અંદરના ભાગમાં કરેલાં નકસી અને મીનાકામનું છે, જે વીરો ઠેકાણાસર વીસ્ટારીને લખેલું છે. ગોલકંડામાં ૧૮ થી ૨૦ ગુંબજો એકેકની પાસે બાંધેલા છે, અને તેઓ સઘળા કબરધા ઉપર બાંધેલા છે, આ ઊપરથી માલુમ પડે છે કે ગોલકંડામાં ઘણાખરા કુતબશાહી ખાનદાનના પાદશાહ, શાહાજાદા અને અમીરોની કબરધા થયેલી છે. ગોલકંડા, આગલા વખતમાં અને હેદરાબાદ રોહર મચ્યાની આગ-મજ, કુતબશાહી પાદશાહોનું એક મુખ્ય મથક હતું.

એક મીનારો એવી સમતલતથી બાંધ્યામાં આવ્યો છે કે બાર તથા પંદર ફુટને

છેટે હારખંધ પંથરના થાંભો બાંધી લઈ હેઠળની સઘળી જગા પોકળ અથવા ખુલી રાખી છે અને આ થાંભો ઉપર મીનારાનો ટેકાવ અથવા પાયો કરીયા છે. હેઠળની પોલાણમાં મુસાફરોને અથવા ફરીરોને ઊતારો કરવાની જગા છે અને તે સઘળી મળીને આસરે ૩૦૦૦) ત્રણ હજાર માણસો સેહેલાઈથી ઊતારો કરી રહી શકે એટલા માહોટા વીસ્તારની છે. આ મુકામની આસપાસ સઘળી તરફ અચ્છી અમરાઈ અને લેહેજતદાર પાણી જેટલું ભેંધેતેટલું છે. હમારી સાથે હેદરાબાદથી હલકો જેવા જે નાસ્તો લઈ આવ્યા હતા તે હાવી અમરાઈની જગા ઉપર સારીપેટે ખાધો હતો. સવાનવ વાગે તનદરોસ્ત થઈ પાછા હાથી ઉપર સ્વાર થયા અને હેદરાબાદ તરફ પાછા ફરતી વેળા, આ રોહરનો કેટલોક ભાગ જેવાને બની આવવા સાર રોહરમાં થઈને જવાનો હુકમ હાથીના માહવતને સેઠ બાપુજીએ આગમજથી આપી રાખેલો હતો, તે મુજબ હમા ગોલકંડથી રોહરને રસ્તે રવાના થયા. હરકોઈ રોહર પગે ચાલીને જોવું અને હાથી ઉપર બેસીને જોવું એમાં ફેર છે. હાથી ઉપર બેસી સેહેલગાહા કરનારને જંચી બેઠક મળ્યાથી જેમ આસપાસની જમીન ઉપરની રચના ખુલી દેખાયછે, તેમજ ધરોનાં પેહેલા માળ ઉપરની રચના અને તીહાં બેઠેલાં લોક પણ નજરે પડી શકેછે, જે પગે ચાલનારને અથવા ગાડીમાં બેસી ફરનારને નજરે નથી પડી શકવાનાં. હાથી ઉપર બેસનારને આસપાસની રચના કેવી રીતે નજરે પડતી હશે આ વીરો જે કોઈ જાણવાં માગે તો “આમનીબસો” ની ઉપરની બેઠક પરથી જેમ માહોલના અથવા રસ્તા ઉપરનાં ધરોનો દેખાવ નજરે પડેછે તે મુઆફક હાથી ઉપરથી પણ દેખાયછે, ફરક એટલોજ પડે કે હાથી ધીમી ચાલે ચાલેછે તેથી જોનારને જોવાની તક અચ્છી મળી શકેછે. તેમજ ખીજો ફરક એ છે કે મુંબઈમાંનાં ધરોની ઉભરણી ધાણુંકરીને હંચી હોયાથી જેટલી સેહેલાઈથી હેદરાબાદનાં ધરોનાં માળ ઉપરની રચના હાથી ઉપરથી જોવાઈ શકાયછે તેટલી અજોનાં ધરોની નહીં જોવાઈ શકારો. હેદરાબાદનાં ધરો ધણાખરાં ધણી જંચી ઉભરણીનાં નથી તેથી હાથી ઉપર બેસી ફરનાર જે ચાહેતો કોઈ ધરની ખારીમાં બેઠેલા હરકોઈ માણસને હાથી ઉપર સેહેજ ખેંચી અથવા જમકી લઈ શકે એવું છે, અથવા ચાહેતો હાથીને ખારી આગળ લઈ જઈ આસાનીથી ફલાંગ મારી ખારી વાટે ધરનાં માળમાં ધુસી શકે એવું છે, અને આવી રીતે ધણીવાર કોઈ કોઈ રોહરના લોકનાં ધરમાંથી તેમનાં છોકરાં છૈયાંને જબરીથી

જિંચકી લઈ જવાની અથવા જખરીથી ઘરોમાં પેસી જવાની કુરિઆદ, કેટલાક છંદી અમીર ઉમરાવો અને એવાજ વીલક્ષણીત માતખરો વીરો થયલી સાંભળ્યામાં આવી હતી તે ખરેખર બનવા ભેગ છે. આવીરો, જરે હમો હાથી ઊપર ખેસી રોહરમાંથી પસાર થતા હતા તારે જે કંઈ હમોએ ભેયું તેથી હમારી ખાતરી સારી પેઠે થઈ હતી.

રોહરમાંથી પસાર થતાં ઘણાજ સાંકડા રસ્તા અને ગલી ગુંચીઓમાંથી હાથીઓને ચલાવવા પડ્યા હતા, પણ આવી સાંકડી જગામાં ચાલવાને હાથીઓને કંઈ પણ અડચણ લાગી હોય એવું હમારા ભેયામાં આવ્યું નહીં હતું. બાજુ તરફારી વીગરે ખીજો ખાધ ખોરકીનો સામાન જેમ અત્રે ઘણુંકરીને હંચી દુકાનો અથવા ખેડકો ઉપર વેચવાને મુકેછે તેમ હેદરાબાદમાં નથી મુકતા. સહવારસાંજનું તરફારી બજાર ઘણુંકરીને રસ્તાની બંધે બાજુએ ભાંય ઊપર પીછાડી પાંચરી તે ઉપર માલ ગોઠવેલું ભરાયછે. આ પાંચરેલી દુકાનો વચ્ચેથી હાથીઓ એવી તો સફાઈ અને સંભાળથી ચાલી જાયછે કે કોઈ પણ જનસતેમનાં પગતળે ચંપાતી નથી. આસપાસ વેરાએલી જનસો રખેને તેમના બારી પગતળે ઘુંદાઈ અથવા કચડાઈ જાય તેનો અટકાવ કરવાને આ જનવરો તેમની પ્રેરણા બુદ્ધિથી સંભાળ રાખીને પોતાના કદમો મુકેછે, તે ઘણું ભેવાલાયક છે.

હાથી ઉપર ખેસનારને એક વાતની સંભાળ રાખવાની ધણીજ જરૂર છે, તે એ છે જે જરે હાથી જંગલોમાંથી અથવા ઝાડોની હેઠળથી ચાલી જતો હોય ત્યારે ધણીવાર એવું બનેછે કે સામા આવતાં ઝાડોની ડાળીઓ ગફલતીમાં ખેસી રહેનારને માથાંમાં વાગીયા અથવા અંધડયા સીવાએ નથી રહેતી, માટે એ વીરો ખેસનારે પોતે સાઉએતી રાખી દુરથી ભેયું ભેધએછ. માર્ગમાં ઝાડો નમેલાં દેખાય અને માથાં સાથે અંધડવાની ધાસ્તી હોયતો ધણી વખતતો માહાવત પોતે હાથીને વચાવી બાજુએથી ચલાવેછે, પણ કોઈવાર તેમ નથી થઈ શકતું, તારે બેહતર એ છે કે તેવી જગા ઉપરથી જતાં વાંકા વળવું અથવા અંબાડી અંદર અકડુ ખેસી જવું, પણ હાથી ઉપર અંબાડી બાંધેલી નહીં હોય અને હોદ્દો બાંધેલો હોય તો તે ખોલી ખેડક ઉપર ખેસનારોએ એવી ઝાડ ઝાંખડની કફોરી જગાએથી કુચ કરતી વેળા સંભાળ રાખવી અગત્ય છે. હાથી ઉપર ખેસવામાં અંબાડી જેવી સલામત ખેડક ખીજુ કોઈ નથી. હોદ્દાની ખેડક ખેસનારોને માત્ર દમામ અને દેખાવ

કરવાને તથા રોહિરના લોકને અને તેની રચના જોવા તથા ધુરવા ઘણીજ લાયક અને પસંદ છે. અંબાડી શીકાર કરવાને અને એવી ખીજી સખત મુશાફરી કરવાને અથવા મંજલ મારવાને લાયકની ખેઠક છે. સારી ચાલવાળા હાથીઓ ઉપર, ખેસનારને કંઈજ આંચકો લાગતો નથી, પણ ભાર અથવા બોજો ઉંચકનાર એવાં જનાવરો ઉપર, ખેસનારને આગળ પાછળ જખરો આંચકો લાગ્યાજ કરેછે, જેથી તેની કંમર ઘણી વખત દોદરી થઈજાયછે. ગોલકંડથી સહવારના લ વાગે નીકળેલા અપોરના ૧૨ વાગે પાછા રોડ ખાપુજી વીકાજીના મુકામ ઉપર આવી પોહોંચ્યા.

એજ દીને પાછલા પોહોરના ડા સવા ત્રણ વાગે નીજમના વજીર નવાખ સર સાલારજંગ, મુખતીયાર-ઉલ-મુલકની ભેટ લેવાને ગયા. આ ભેટ નીજમ દરબારનાં કાયદા કાનુનો મુજબ કેમ લેવી આ વીરો આગમચથી ગોઠવણ કરવાને રોડ ખાપુજી વીકાજી તથા નવાખના તે વખતના એક વીચાસુ કારભારી, અને ખાસ દોસ્ત સેઠ જમરોદજી ખુરોદજી સુરતી, જેવણને હેદરાબાદમાં મુનશીના એલકાબથી બોલતા હતા, તેવણ સાથે વાતચીત થઈહતી, તે ઉપરથી હમને એવું જણાવામાં આવ્યું કે નીજમ દરબારમાં મોહોટી પાગડી બાંધીને જવું નાપસંદ છે. આ નાપસંદગીનું શું કારણ હશે એ વીરો કોઈથી પણ મનમાનતો અથવા ખરો ખુલાસો નહી મળ્યો હતો. કોઈથી એવું સાંભળ્યું હતું કે સર સાલારજંગ પોતાનાં માથાઉપર નાહાનો સરપોશ અથવા પાગડી પેહેરેછે તે કર્તી કોઈ ખીજાએ વધારે મોહોટી પાગડી પેહેરીને તેની સાંભે જવું નહી, પણ આ ખીના ખરી હોય એવું હમે માનતા નથી, તથા એનો જોખમ હમારે માથે લેતા નથી. હમારે આવો પોશાક પેહેરવો અથવા નહી એ વીરો લાંબો વીચાર કીધો, તેનું પરિણામ એટલુંજ નીકળ્યું કે કોઈ રાજદરબારનો રવૈયો કેવો છે, એ જો જોવાની ઇચ્છા થઈ હોય તો તે ઇચ્છા પુરી પાડવા સાર તે રાજદરબારના રવૈયા તથા કાયદા કાનુનો પ્રમાણે ચાલવું તો જોઈયે. અગર તે પ્રમાણે નહી ચાલીયા તો તેવીરો આપણી ઉપર કોઈની જખરદસ્તી નથી, પણ એટલુંજ કે જે આપણે જોવા માગીએછ તે મળી નથી રાકવાનું. સર સાલારજંગને મળવાની ઇચ્છા હમારી થઈ હતી તેથી તેને મળવા જતાં જેમ તેની દરબારના કાનુનો હોય તે મુજબ ચાલવાની હમારી ઉપર એક ફરજ થઈ. તે કચુલ રાખવી કે નહી તે હમારે સ્વાધીન હતું.

કચ્છ રાખતાં તે વજીરની મુલાકાત લેવાઈ રાકાતી હતી અને તેની દરબારનો રાહાઘાટ જોવાની તક મળી રાકતી હતી. નહીં કચ્છ રાખવાથી સર સાલારજંગ કેવો વજીર છે, નીજમની દરબારનો રાહાઘાટ કેવો છે, તેની દરબારનો રવૈયા અને ખાજો આદરસતકાર કેવી રીતે તીહાં ચાલે છે, તે જોવાની અથવા જાણવાની તક નહીં મળી શકે એવું નહીં હતું. નાહાની પાગડી બાંધવી આ એક નિર્દોષ રેવાજ છે, એમાં કાંઈ પણ અનીતી અથવા અધર્મીત રવૈયાને તાબે થયલું નથી બોલાવાનું, માટે નાહાની પાગડી બાંધીને મોહોટી ખુશીથી તે વજીરની મુલાકાત લેવાનો હમોએ નિશ્ચય કરીધો. રોઠ બાપુજીને તીહાંથી તુરત હમારે સાર એવી નાહાની પાગડીઓ બાંધેલી તૈયાર મળી આવી. આ નાહાની પાગડીનું કદ વાંચનાર જાણવાને આતુર હશે. હમો તે તુરત કહી દઈએ છીએ કે તે પાગડીનું કદ આપણા પારસીઓના અમલી ખરા રોઠીઆઓની નાહાની બચુકલી હુમકી પાગડીઓના જેટલું હતું. વાંચનારોમાં ઘણા સાહેબોએ મરહુમ દાદી સેઠ, હોરમજી સેઠ, સેઠ જીહાંગીર વાહાડીયા, સેઠ ફરામજી કાવરાજી, સેઠ જીજીભાઈ દાદાભાઈ જેવા નામવર સેઠીઆઓને જોયા હશે, તે સાહેબોનાં માથાં ઉપર જે અરધી વેહેત જેટલી ઉંચાઈમાં અને ઘેરાવામાં પણ તેટલીજ, પાગડી નજર આવતી હતી અને જેને વીરો હવડાં ધરાકી ખોખાં પેહેરનારો અને ઉભા પેચની જીહીણાદાર ધપની પાગડી બાંધનારો ટીકા કરે છે, તેવા કદની પાગડી હમોને પેહેરવી પડી હતી અને તે હમોએ મોટી ખુશીથી પેહેરી હતી. એવી પાગડી અને તેની સાથે જમો પેહેરવાથી હમારો દેખાવ હસવા જેવો થઈ પડ્યો હતો, અને હમો એક ખીજને જોઈને ખુબ હસીયા હતા. હમારી એવી મરજી થઈ હતી કે એવા પોશાક સાથે હમારો સંબંધાનો ફોટોગ્રાફ તે વખતે ઉતરાવીએ, પણ તે જગ્યાએ એ વિદ્યાનો કોઈ હુનરી નહીં હતો માટે હમારાથી એ કામ થઈ શક્યું નહીં હતું. ટુકમાં બોલીએ તો ખરેખર હમારો આ દેખાવ ચીત્રવીચીત્ર થઈ પડ્યો હતો, તેના મુખ્ય કારણો એ હતાં કે જમાના ઘેરાવાથી હમારા શરીરનું કદ જેટલું ખીલ્યું હતું તેટલું કદ હમારા ચેહેરાનું પેલી બેઠી, બચુકલી, હુમકી પાગડીથી નાહાનું થઈ ગયલું દેખાતું હતું. હમારા મીત્ર ડાકતર બાઉ દાજીની પાગડી પણ ઘેરાવમાં નાહાની કરવી પડી હતી. હિંદુ રાજવંશીઓની મોહોટાઈ તેમની પાગડીના મોહોટા ઘેરાવથી માલુમ પડે છે. એથી ત્રણ અથવા ચાર ફુટના ઘેરાવની પાગડીઓ તેઓ માથે

પેહેરેછે, તડકામાં તેઓને છતરીની તો ત્યારે જરૂર નહી, એવી મોહોટી પાગડીને ઢેકાણે ડાકતર સાહેબને માત્ર એ ત્રણ વેહેંતના ઘેરાવાની પાગડી પેહેરવી પડી હતી, તેથી તેમનાં શરીરના કદ સાથે સરખાવતાં માથે એક ઘણીજ નાહાની સરખી ટોપી જોટલી તે દેખાતી હતી.

માથાઉપર આવો એકાલ શીણુગાર પેહેરીને પાછલા પોહોરના જા વાગે ગાડીમાં બેસી રોક બાપુજી વીકાજીની સાથે હમારી સ્વારી નવાબના મેહેલ તરફ ચાલી. મેહેલમાં દાખલ થતાંજ હમને જોવાસાફ તમાસગીરોની ઠઠ મળી. મુસલમાન જાતના આગસુ તમાસો જોનારાઓને કલ્પના કરવા શીખાડવાની કંઠ જરૂર નથી. ગમે એવી ડંકાસ મારવાના વીચાર ઘણીજ સેહેલાઈથી તેમના મગજમાં ઉત્પન્ન થઈ શકેછે, તે મુજબ હમારે વીરો જોનાર લોકમાં તુરત તરેવાર વાતો ચાલી. મરાહુર સર જમશેદજી જીજીભાઈ બારોનેઠનું બુલંદ નામ જેવું આશાકાર થયલું છે તેવુંજ એ નામથી આપણા પારશી ટોલાને ખરેખર એક મોટું માન થયલું છે. હીંદુસ્થાનનાં અંદરનાં પ્રાંતોમાં ઘણે ઢેકાણે આ હાતમ નામવરનું નામ આશાકારાં છે તેથી કોઈખી તવંગર પારશીને તીહાંના લોક વગર અમકવે સર જમશેદજીના ખાનદાન સાથે જોડી નાખેછે. એજ કારણ ઉપરથી હમો જરે સર સાલારજંગને મળવા ગયા, તારે હમો સઘળાને નામદાર સર જમશેદજીના ખાનદાનનાં અમીરજદા ગોઠવી બેસાડીયા હતા, અને કેટલાકો બોલવા લાગ્યા કે “મુંબઈકે બાટલીવાલે સેઠકે અમીરજદે હમ્મે.” કેટલાકોએ હમને મુંબઈના કરોડપતી સેઠ સાહુકારો ગણીયા હતા, અને આવી રીતે આખી ભીડમાં હમારે વીરો ઘણાએક કલ્પીત વીચારો ચાલીયા હતા તથા બાંકે મીરજાંના જેવા તરેવાર એલકાબો હમને મળ્યા હતા, તેનુંતો દાસ્તાન થઈ શકતું નથી.

મેહેલમાં જતાં પેહેલી મોલાકાત મીરજાં અલીમોહામદ શુસતરી જેવણ સર સાલારજંગના એક માનીતા દોસ્ત છે, તેવણ સાથે થઈ. મીરજાં અલીમોહામદ તે મુંબઈમાં થોડાંક વરસ ઉપર મજગાંમમાં જે પ્રખ્યાત નવાબ રહેતા હતા તેવણના છોકરા થાયછે, અને જરે મુંબઈમાં આ જુવાન ગૃહસ્થ રહેતા હતા ત્યારે ઇંગ્લેન્ડમાં અને પારસીઓમાં તેમને સારી મીત્રાચારી અને ધરોબો હતો. મીરજાં સાથે થોડીઘણી વાત કચ્છા પછી હમારી મુલાકાત થવા વીરો સર સાલારજંગને પુછવા ગયા, અને તીહાંથી આવીને હમને એવા જખાબ કહ્યો કે નવાબ

નીમાજમાં મરાયુલ છે તેમાંથી ફારગ થાય તેની આગમચ નવાબે પોતાની ખુશી એવી જણાવી છે કે તેનો બાસદારીનો (એટલે બાર દરવાજાનો મેહેલ) તથા ખીજ તેવણના જોવાલાયક મકાનો છે તે હમને દેખાડવાનાં. એવું કહી મીરજાં હમને નવાબનો મેહેલ દેખાડવા લઈ ગયા. પેહેલા મકાનનું નામ આઘના મેહેલ એટલે આરસીનો મેહેલ હતો. આ મેહેલની તે વખતની રચના તેનાં નામને શોભા આપનારી અથવા લાયક નહી હતી. નામ મોહોટું છે પણ તેનું બધાન તેના નામને ઝાંખ લગાડે એવું છે. એક મોહોટું દીવાનખાનું છે તેમાં સઘળી તરફ દેવાલ ઉપર, થાંમલાઓ ઉપર, સીર્જીંગ ઉપર અને દરખુણે ખાંચે આરસી-ઓના નાહાના મોહોટા તખ્તો જડી લીધેલા છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં આરસીજ આરશી ; અને વળી તે એક તરેહની નહી. જેમ અને જેવી ડોલ એડોલ મળી આવી હોય તેમ અને તેવીજ આ ડોકાણે જડી લીધેલી છે. તેમાં કોઈની કલાઈ નીકળી ગયલી, કેટલીએકોની ફરેમ બાગેલી, તેમની ઉપરનો સોનેરી ઢાળનીકળી ગયેલો, નકસી કામ બાગી ગયલું, અને કેટલેએક ડોકાણે આરસીનાં કાચામાં તડ પડેલી; એવી હાલતમાં આ આઘના મેહેલ હમારા જોવામાં આવીયો હતો. તેમાં વૃજી જગો જગોએ ઝુંમર ઠાંગેલાં તથા વાલરોડ જોડેલાં હતાં. તે ઝુંમરો પણ અસલી તરેહનાં હતાં, ધાતુકામ ઉપર કાટ ચઢેલો, કોઈનાં રોડ બાગેલાં, કોઈના લાલકો ગેષ થઈ ગયેલાં, એવી વગર સંભાળ ભરેલી હાલતમાં આઘના મેહેલ જાણે ધરસીનગારનાં સામાનનું સંઘડસ્થાન હતું. આઘના મેહેલનો ખેચાલ કદાચ વાંચનાર પોતાના મનમાં લાવવા માંગે તો તેણે દીવાલીનાં તેહેવાર ઉપર ઝુંબડમાં કેટલીક દુકાને ઉપર પરચુરણ હાંડી, આરસી અને ઝુંમરોનો, કચુંબર જેવો જમાવ થાય છે તે વીચારીયાથી થોડોક ખેચાલ આવી શકે. આઘના મેહેલ વીરો હમારા સાંભલવામાં આવીયું છે કે સર સાલારજંગે હવડાં તેની શોભા અને રચનામાં ઘણોજ સારો વધારો કરીધો છે, જે હાલ ખરેખર તારીફ લાયક થઈ પડીયો છે.

આઘનાં મેહેલમાંથી નીકળી ખીજ ઓરડામાં ગયા, તે મકાનનું નામ “પીયાલી મેહેલ” એટલે પીયાલાનો મેહેલ હતું. આ મેહેલની રચનામાં એવું જોવામાં આવ્યું કે ભીત ઉપર અને બારણાં ઉપર, અને બારી ઉપર અને સઘળે ડોકાણે સેંકડો ચીનાઈ પીયાલાં જડી લીધેલાં છે. પીયાલાં તરેવાર જાતનાં સુનેરી રૂપેરી

ઘોરવાળાં રંગબેરંગી છે, જ્યેથી રચના ઘણીજ સુંદર દેખાયછે. કેટલાંએક પ્યાલાં લાખથી વળગાવેલાં હતાં, કેટલાંએકને તળીએ મુરાખ પાડી મેખથી જડી લીધેલાં હતાં. નાહનામાં નાહાની પીયાલી આગા લોક કાશી પીએછે. એટલા કદની હતી. મોહોટામાં મોહોટાં પીયાલાં આહનાં કપ જેટલાં અથવા ચપુ જેટલાં કદનાં હતાં, તેની સાથે ગાળે ગાળે નાહાની નાહાની કોડીની રકાખીઓ પણ જડી લીધેલી હતી. આ રચનાં એક નવીજ જોયામાં આવી હતી અને તે જોવા લાયક હતી. એમાં ઘણું નવાઈ જેવું કંઈ નહીં હતું, તોપણ જે રાખસે એ રચના વીરો પેહેલા વીચાર કીધો હશે તે રાખસની મનરાકતી, રોનક અને શોભાયમાન રચના વીરો ઘણી ઉંચે દરજ્જેની કહિંમત ધરાવતી હશે. હીયાંથી નીકળીને ગાડીમાં બેસી થોડેક દુર સીરિનગર જહાં નવાખનો ખાસદારીનો મેહેલ તથા એક નવુંજ સંગ્રહસ્થાન અને શીકારગાહ બનાવી છે તે જોવા ગયા. આ સંગ્રહસ્થાન તે વખતે આમ લોકને જોવા સારૂ ખોલું મુક્યું નહીં હતું, માત્ર પરવાનગી મળ્યાથીજ આ મકાન જોવા જવાનું બની રાકતું હતું. જે વખતે હમા જોવા ગયા તે વખતે ખુદરતી પદાર્થોને તેમના જુદા જુદા વર્ગોમાં વેહેંચીને કબજોમાં ગોઠવવાનું કામ ચાલતું હતું. હીયાં એક “મ્યુઝીઅમ” બનાવવાની શીરૂઆત થયેલી હતી, પણ તેની ગોઠવણનું કામ કોઈ પણ વીદ્વાન રાખસને સોંપેલું નહીં હતું. માત્ર એક બે ઇંડોઝિટન ટોપીવાળાને હસ્તક એ કામ ચાલતું હતું. તેઓ ઉજડ ગામમાં એરંડા પ્રધાનની પદવી ભોગવતા હતા. સર સાલારજંગ પોતે એવાં ખુદરતી સંગ્રહસ્થાનો કરવાને ઘણા શોખી અને ખંતી છે, અને એના કાયદા ઇંગ્રેજ રેસિડેન્ટની સંગતમાં રહ્યાથી તે સારીપિઠે સમજવા લાગ્યો છે, તોપણ એવાં કામો સંપૂર્ણ રીતે બજાવાને કેવા પુરોને તે સોંપવું જોઈએ, એ બાબદમાં નવાબે દુરંદેશો કીધો હોય એવું હમે નથી જાણતા. જેવા રાખસોને તે સોંપીયામાં આવ્યું હતું, તેઓ તે પુરૂં અને જેવું જોઈએ એવું કરશે અને તેનો કાયદો રૈયત ભોગવી રાકશે એવું હમારા વીચારમાં બરોબર નહીં આવીયું હતું. એવાં કામો દેશી શીખેલા વિદ્યાર્થીઓને સોંપવાં જોઈતાં હતાં. તેઓ જેવી ઇમાનદારી, સંપૂર્ણતા અને મનમાનતી રીતે એવાં કામો કરી રાકશે તેટલા વગર બાણેલા, અને ઇંગ્રેજોમાં ફક્ત નામ ચલાવનારા લેભાચુ પોરદુ-ગીસા, અને યુરેશીઓથી કદી નથી થઈ રાકવાનું. ખરચ કેમ કરાવવો, અને

પોતે સાહેબી અને સુખ કેમ ભોગવવું ઝિંટલુંજ તેઓ જાણેછે. હા, જે કોઈ ખરોજ ધુંધી ઇંગ્રેજ વિદ્યાર્થી એવાં કામ ઉપર રાખ્યો હોય તો તેના જેવા ખીજે લાયક અમલદાર મળવો મુશ્કેલ છે, પણ અમસ્થા સાહેબની જાતમાં અપનારા ટોપસાંઓને રાખી જે પૈસો તેમના ઉપર ખરચાએ તે વીરો સઘળા દેશી રાજા અને નવાબોએ ખુબ સારીપેઠે વીચાર કરવો જોઈએછ.

આ સંગ્રહસ્થાન જોઈ ઇંગ્રેજોને જાકૂત આપવાનો મેહેલ તથા બાગ જોયો. આ મકાનની રચના પણ ઘણી અચ્છી બનેલી જોયામાં આવી છે. નવાઈ જેવા કુલપાનનાં કયારા ઘણીજ સારી માવજત અને શોખ ભરેલા બનાવેલા છે, અને બાગમાં ફરવા હરવાની ગોઠવણ ઘણી સારી કરેલી છે. બાગ અંદર નદીનો એક ભાગ ખેંચી, પાણીનો જે પ્રવાહ ચાલુ કીધો છે તે મેહેલની બારી ઉપરથી જોવાને ઘણુંજ દીલપસંદ છે. શીકાર કરવાની જગા ઘણી અચ્છી બનાવેલી છે. એ લતા તરફ શીકારીઓનાં શોખ લાયક ઘણી તરેહનાં જાનવરો મળી શકેછે. તેમાં ઘણું કરીને આ દેશનો જંગલી ગોધા, વાઘ, ચીતો, રીછ, વર, તરસ અને રાની કુકર, નીલગાવ અને ચાર શીગડાંવાળા સાંબરો, કસતુરી ખીલાડી, કોહોલાં, ફાલુ, સાહુડી, સસા, અને ઉડતી મોહોટી ખલેડી પૃષ્ઠજ મળેછે. રાની મુરગો પણ ઘણી જાતનાં મળી આવેછે, અને વાંદરા પણ તેટલાજ છે. કેહેછે કે હેદરાબાદ તરફ જેટલો શીકાર છે તેટલો તે જાણાયલો નથી.* અને હિંદુસ્થાનમાં મહસોર મુલક સીવાય ખીજે કોઈ ઠેકાણે ઝિંટલો બધો શીકાર નથી.* એ બાગમાં કેટલાંક જંગલી જાનવરોનો સંગ્રહ કીધેલો હમારા જોયામાં આવ્યો હતો. સર સાલારજંગ જેવા દેશી દીવાને ઇંગ્રેજ રાજા તથા ઇંગ્રેજોની સાથે જેવી મીત્રાચારી, અને ખર્ચ દીલ રાખીયું છે એવું થોડાજ દેશી દીવાનોએ રાખેલું હમો જાણીએછ, તેમજ આપણી ઇંગ્રેજ સરકારે આ બાહોરા અને જખરી મનરાકતી ધરાવનાર દેશી રાજદરબારી ઉમરાવ સાથે જે લાયકી ભરેલી ચાલચલગત, મોહોબત અને માન રાખીયું છે, આથી બંધે બાજુવાળાઓની કીર્તિને અરસપરસ મોહોટું માન અને એક ખીજને અચ્છી મદદ થઈ પડેલી છે. સર સાલારજંગ જેવા દેશી રાજદરબારી અમીરની રાજ કારકિર્દી વીરો આપણા સઘળા દેશીઓએ મગરબ રેહેવું જોઈએછ.

* બ્રીગ્સ નિઝામ, વાલમ ખીજું, પાનું ૨૫૦.

હીયાંથી રૂખસદ લઈ પાછા નવાખનાં મેહેલમાં ગયા, જે વખતે નવાખ પોતાની સાંજની નીમાજથી ફરેગ થયેલો હતો. નવાખની મુલાકાત લેવામાં નાહાની પાગડી પેહેરી જવાનો રવૈયો જેવો હમોને અખત્યાર કરવો પડ્યો હતો, તેમજ જોડા કાહાડીને તેની હજુરમાં જવાનો ખીજો રવૈયો હતો તે પ્રમાણે પણ ચાલવાની હમોને જરૂર થઈ પડી હતી; અને એ રવઈયા મુજબ નવાખ પોતે એવી તો બાહોશીથી ચાલીયો હતો કે તે પોતે પણ દીવાનખાનામાં જોડો કાહાડીને આવ્યો હતો, એટલે અંધે બાજુવાળાને એકસરખી પદવી ઉપર તેણે લાવી મુક્યા હતા. ખીજી ઝડક તે અમીરે વળી એવી તો બતલાવી દીધી હતી કે જેવો તે દીવાનખાનામાં આવ્યો અને હમારી મુલાકાત સલામ અલેકુમથી લીધી કે લાગણી પોતે જમીન ઉપર ગાલીચો પાંથરેલો હતો તે ઉપર બેસી ગયો, અને જરે હમને બેસવાને ફરમાવ્યું ત્યારે આસપાસ ખુરશી, કોચ વગેરે બેઠકનો ખીજો સરસરંજમ હોયા છતાં નવાખ જરે પોતે નમનતાઈ બરેલી તાજીમથી જમીન ઉપર બેઠો તારે હમને ખુરશી અથવા કોચ ઉપર બેસવું નાસજવાર લાગાથી હમને પણ તેની સાંમે પગ વાળી મોગલાઈ દરબારનાં કાનુન પ્રમાણે અથવા આપણા વડીલ ઈરાનીઓ જે ઢપથી બેસતા હતા તે ઢપે જમીન ઉપર બેસવું પડ્યું હતું. આવો બનાવ બનરો એ હમારા કોઈનાં સ્વપ્નામાં પણ નહીં હતું, પણ આવા બાહોશ નવાખ, જેની ચાલાકી, હીમત અને મનરાકતીની વખાણ થયેલી છે, અને જેનામાં સમયસુચકતા અતીશય છે, તેની સામે એવા બનાવો બને એ વીરો હવે પછી હમને નવાઈ જેવું નથી લાગવાનું. એની મુલાકાત કરવા જનાર ગૃહસ્થાને આ ચંચલ નવાખ પોતાની મુલાકાતમાં એવી તો તાજીમ તવાજો દેખાડેછે કે તેઓ સધળાને મોગલાઈ દરબારનાં કાયદા કાનુનો અને રેવાજો પ્રમાણે ચાલવાની ફરજ પાડતાં, સાંભા તેમને રાજી ખુશીથી પાછા રવાનાં કરેછે.

બેઠા પછી તરેહવાર બાબતોની વાતચીત થઈ જેમાં નવાબે ઘણી સારી વાકેફગારી બતલાવી હતી. તેણે ઇંગ્રેજ રાજ વીરો તથા તેનાં બળ વીરો ઘણુંજ સાં મત જણાવ્યું હતું, અને કેળવણીનાં કાયદા વીરો તે સારીપિઠે જણાવતો થયેલો હતો, એટલું છતાં પોતાનાં રાજમાં કેળવણીનાં પ્રસાર વીરો તે કંઈ ઘણું કરી શક્યો નહીં હોતો તેથી તેણે પોતાની દીલગીરી જણાવી હતી; અને એ બાબદ ઉપર જે ગફલતી જણાઈ હતી તેનું કારણ તેની રૈયતની જગુની અને ધરમની તાસુખી ઉપર લાગુ

પાડ્યું હતું. તોએપણ કેળવણીનો ફેલાવો કરવા વીરો તેનાથી જે કંઈ હળવે હળવે થઈ શકવા ભેગ હતું તે ઉપર તેણે પોતાનું ધ્યાન પોંછેંચાડેલું હતું, અને તેને આગળ વધારવાને તે કોરોસમાંજ હતો. હીયાં તીહાંની થોડી ઘણી વાત કીધા પછી નવાબે હમને મુસાફરી કરવાની મક્કસદ પુછી જેનો ઉત્તર હમોએ એટલાજ આપ્યો કે હમારો સ્વદેશ કેવો છે અને દેરીઓ કેવી હાલતમાં છે, તે વીરો થોડું ધણું નજરે નજરે જોઈ વાકેફ થવું, અને તેથી જે જ્ઞાન સંપાદન થાય તે હમારા મીત્રો અને દેરીઓને કહી સંભળાવવું અથવા પુસ્તકની મારફતે જાહેર કરવું. આ સાંભળીને તે હમારી મતલબથી ઘણો ખુશી થયો હતો, અને હમારી રૂડી મતલબે તેનાં મન ઉપર સારી અસર કીધી હતી. તે બોલ્યો કે, તમારા બાઈબિલોનાં ફાયદાને સાફ તમારે ગીરોનાં પૈસા ખરચી મુસાફરી જેવી સખત મેહનત અને રંજ તમે તમારી ઉપર ખેંચી લીધી છે તેથી તમને ઘણી સાબાસી થયે છે; અને હેવી તરેહની મુસાફરી કરવાની તરફેણમાં તેણે પોતાનું મત આપ્યું હતું, પણ એક વાતની તેણે હમને ચેતવણી આપી હતી. તે બોલીયો કે, હરેક જગાની વસ્તીની હાલત વીરો કોઈ પણ મુસાફરને એક બે અથવા ચાર દિવસમાં પુરતી અને ખરી વાકેફગારી નથી મળી શકનાર અને જો ખરોખર અને પુરતીજ વાકેફગારી મેળવવી હોય તો લાંબા વખત સુધી તે રૈયત સાથે અને તેઓમાંજ વસવું તથા રહેવું જોઈએ, લેવડ દેવડ કરવી જોઈએ, તોજ ખરો એહવાલ રૈયતની હાલત વીરોના મેળવી શકારો, અને એટલા ઉપરથી તેણે વધારે વીચાર જણાવ્યો કે તેના હૈદરાબાદ રોહર વીરો અને તેની રૈયત વીરો હમોએ બેચાર દિવસની મેહલગા ઉપરથી જે વીચારો બાંધ્યા હશે તે ખરેખર અધુરા હોવા જોઈએ, માટે જો પુસ્તક લખવું હોય તો સારીપેઠે તલાસ કરીને અને વધારે દિવસ હીયાં રહીને પુરતી રીતે જાણ કરવી વાજબી છે. એ ઉપરથી હમોએ નવાબને જણાવ્યું કે હમારી મતલબ એવી બારીકી ભરેલી બાબદનું પુસ્તક લખવાની નથી. ફક્ત હમો કહે રસ્તેથી અને કેહેવી કેહેવી જગાઓપરથી કુચ્છ કરીએ છીએ તેનું ખયાન તથા જે જે જગાઓ રસ્તામાં આવે તેની આબોહવા અને લોકની રહેવાની રીતભાત તથા તેમની હાલત વીરો જેટલું નજરે પડે તથા પુછપરછ કરતાં વિશ્વાસુ માણસોને મોહોડેથી જેટલી ખબરઅંતર મળે તેટલીજ બાબદ માત્ર જણાવવાની હમારી મતલબ છે, અને તે ઉપરથી નવાબે બેશીકર રહેવું કે તેનાં પ્રાંત વિશે અથવા તેની

રેયતની હાલત વીરો અથવા કોઈપણ ખીજા રાખસો વીરો જે કાંઈ હમારા જાણા-વામાં આવશે અને તે અરેખર હશે તેટલુંજ હમા જાહેર કરશું. કાંઈપણ ખોટી અને વગર આધારની બાબત લોકને જુલાવામાં નાખવાની મતલબે કદી પણ હમારાથી લખાવાની નથી. કોઈજગા અથવા વસ્તીની હાલત જોવાની જો હમને ખરોખર કુરસદ નહીં મળી હશે, તો તેમને વીરો અમસ્થી કલ્પનાથી લખવા કરતાં હમા તદ્દન મુંગા રહેવું વધારે માન ભરેલું જાણશું. આ જવાબથી નવાબ સંતોષ પામીયો હતો. ખીજા કેટલીએક વાતચીત થયા પછી રૂપશદ લેવાનો વખત નજદીક આવ્યો, તેથી જેમ હમને આગળથી જાણાવી રાખ્યું હતું તેમ દર-બારી રવૈયા મુજબ હમા દરેક જણે સજ્જત ધડીબંધ એક રૂમાલ ઉપર રૂ ૫) પાંચ મુકીને જમણે હાથે તે રૂમાલ હથેલી ઉપર ધરીને નવાબ આગળ એક નાહાના સરખાં નજરાણાં દાખલ ધર્યો, તે ધરતાંજ નવાબે હસતે માહોડે દરેક જણના હાથમાંથી તોડાતડતે રૂપિઆ ઉઠાવી લઈ પોતાની પાસે એક ઉપર એક કીધા, અને એવું કરતી વખતે તેણે હેવી તો તાજીમ તવાબે હમને દેખડાવ્યો હતો કે જો કે તે હમારી પાસે પોતાના રવૈયા પ્રમાણે સાંભો એક પોતાનો હક લેતો હતો, તો અપણુ જે તવાબે અને ખુશરોએ તેણે તે લીધો હતો તેથી સાંભું હમને આપવાને ગમ્યું હતું, અને એવું લાગતું હતું કે જાણે તે લીધાથી નવાબનો હમારી ઉપર સાંભો ઉપકાર થયો હોય. માન અને આદરસત્કાર જો ખરોખર રીતે થયો હોય તો તેથી કહ્યું કામ નહીં બની શકે એ કેહેવાઈ શકતું નથી. નવાબની તરફથી એક ધરિશરત થતાં, પેલા રૂપિઆની ઢગલી એક અમલદાર આવી ઉંચકી લઈ ગયો અને તેને ઠેકાણે કુલના તોરા, પાન અને અત્તર લાવી મુક્યું. જેવા હસતા ચેહેરાથી અને આદરસત્કારથી હમારું નાહાનું સરખું નજરાણું નવાબે લઈ લીધું હતું તેવેજ હસતે ચેહેરે અને આદરસત્કારે હમને દરેક જણને અત્તરની એકેક સોનામાં મઢેલી સીસી, તથા અત્તરની સળી અને તુરા તથા ગુલાબ, નવાબે પોતાને હાથે આપ્યો હતો; આ સઘળી ખીના બનતાં એક કલાકનો વખત મુલાકાતમાં ગયો હતો. સાંજે, છને અમલે હમાએ નવાબથી રૂપસદ ચાહી હતી.

છુટા પડતી વખતે નવાબે પોતાની ખુશી બતાવવી કે હીયાંના એક ઉમરાવને તીહાં તે રાત્રે શાદી હતી અને સાંજના છ વાગતે શાદીનું સાજન નવાબનાં મેહેલ ઉપર થઈ પસાર થવાનું હતું. આ રચના નવાબે જેવા લાયક જાણીને હમને જો-

વાને બલાંમણ કીધી; અને તે સારીપેઠે જોવાને બની આવવા સાર પોતાના મેહે-
લનાં એક દીવાનખાનામાં ખારી આગળ હમને બેઠક કરાવી આપી. રજવા-
ડમાં અને નવાખી હાકમીમાં શાદીનાં સાજન અથવા સરઘસો તથા તેવાજ મે-
લાવડ કેવા થાયછે, આ જોવા લાયક જાણીને નવાખની ઈચ્છા હમોએ એકદમ
ખુશીથી કબુલ રાખી, અને દીવાનખાનામાં જઈ બેઠા. શાદીનાં સરઘસનો પે-
હલો દેખાવ સાડાછ વાગે શીર થયો તે છેક રાત્રે આઠ વાગે પુરો થયો હતો. એ-
ટલા લાંબા વખતમાં પેદલ માણસો, તેમની પછવાડે ધોડસ્વારો, તેમની પછવાડે
હાથીસ્વારોની અલગાર લાગટ ચાલુ રહેલી હતી. આ સરઘસમાં એક નોંધવા
જોગ દેખાવ આ જાણીયામાં આવીયો કે જે જે અમીર ઊમરાવને સાજનમાં ખીરા-
જવાને નોતરું દેછે તે દરેક અમીર ઊમરાવ તેનાં હાલી મવાલીઓ સાથે પોતપોતાના
દરજ્જાસર એકખીજની પછવાડે, છુટા છુટા હાથી, ધોડા અને ઊંટ સ્વારો તથા
પેદલો સાથે ખીરાજેછે. એ મુજબ જો ફક્ત પાંચ અમીરનું એવાં સાજનમાં ખી-
રાજનું થયુંતો જેવી જેની મવસર મુજબ દીવા, મસાલો, આતરાખાજી, ઢોલ, તાસા,
કરનાય, નગારા, ઇંચેજી વાજાં અને એવી ખીજી બપકા, દમામ અને ધાંધલ બ-
રેલી રચના સાથે પાંચ જુદાં જુદાં સરઘસ એકખીજની પાછલ પસાર થાયછે.
હમોએ જે સાજન જોયું હતું તેમાં હમો ચુકતા નહી હોઈયે તો ૧૦ એવાં મોહો-
ટી પદવી ધરાવનારા ઊમરાવો ખીરાજ્યા હતા. તેમના દેખાવ અને દમદમામનું સું
ખયાન કરીએ ! કોઈધોડા ઉપર, કોઈહાથી ઉપર સ્વાર થઈ પસાર થયા હતા,
તેમાં તેમની આગળ પાછળ ઢોલ, તાસા, ઊંટ ઉપર ચઢાવેલા નગારાં, મૃદંગ,
છમછમીયાં, ધુધારી, રણશીંગડાં, કરનાએ, ઇંચેજી વાજાં વાગતાં હતાં, તેમની
બેડે ધોડા અને હાથી, પેદલ લસ્કર, અને તેમની વચે ગાલે ગાલે બાંડ, બપોરીયા,
પેટીને પેટીઓ બંધ ફટકા, અને એવીજ ખીજી ગડબગટ ભરેલી આતરાખાજી
છુટતી હતી. આ તમાસો જોવાને, સાથે ચાલતા તમાસગીરોની ભીડમાં જે
કલાર અને ઘોંગાટ તથા ધુમ મચી રહી હતી તેથી એ સરઘસનો દેખાવ
જોવા લઢાઈની ધામધુમ અને ધબરાટ ભરેલો તેવાજ દીલપસંદ રચના ભરેલો,
થઈ રહેલો હતો. આ સરઘસની આખી સ્વારી નવાખનાં મેહેલ ઉપર
રહીને પસાર થઈ હતી, અને જો કે તેનો છેડો રાત્રે આઠ વાગે આવીયો
તો એપણુ હમને એવું ગમીયું કે તે હજુર વધારે લાંબો વાર ટકાયો હતો તો કીક.

હીયાંથી રૂબસત લઈનીકળ્યા તે રાત્રે સવા આઠ કલાકે પાછા રોઠ બાપુજી વીકાજનાં મુકામ ઉપર આવી પોહ્યાં. એજ રાત્રે હમને રોઠ ખરેદજી બહમજી પંથકની પેહેડીવાળા સાહેબોએ જીયાફત આપી હતી માટે નવાબની દરબારમાં ખીરાજવાને હમોએ પેહેરેલા હસવા જેવા બેડોલ પોશાક તુરત ઉતારી પાછો હમારો મુંબઈનો શાબઘતો પાઘડી અને ડગલીનો પોશાક પેહેરી તેમને તીહાં ગયા. અવાઈં થઈ ગયું હતું અને વળી છેક ૪ થી ૫ માઈલ સીકંદરાબાદ સુધી દુર જવું હતું તે સમયથી તીહાં પોહ્યાંત્યાં છેક રાત્રનાં નવ અથવા સવા નવ વાગાનો સુમાર થઈ ગયો હતો. આ ડોકાણે હમારી મેહેમાનદારી ધણીજ દીલબર રીતે કરીયામાં આવી હતી તથા સઘળી વાતે ખાણું પીણાની અને ખીજી બાબદની તે સાહેબોએ ધણીજ તજ્જુમલ કરી હતી તેથી તેમનો મોટો ઉપરકાર હમારી ઉપર થયો હતો, જે વીરો ઘટતું જાણી તેની હમો આ ડોકાણે એક નોંધ કરીએછ. આ મેલાવડામાં સીકંદરાબાદ અને હેદરાબાદના ધણાખરા જરથોસ્તી રહેવાસીઓની મુલાકાત કરવાનો અને સાથે બેસી જમવાનો આ એક સારો સંજોગ હમને મળી આવીયો હતો તેથી હમો ધણા ખુશી થયા હતા. મીજલસમાં આવેલા ધણાખરા સાહેબો ઉલટ અને તંદરોસ્તી ભરેલા નજર આપ્યા હતા, અને સઘળાનાં મોહોડાં ઉપર સખત ઉદ્યોગ તથા મેહેનતની અને પરદેશ રહેવાથી મળતી હીંમત અને આપખપતીયારીની નીરાણો સારીપેઠે દેખાતી હતી. એ ઉપરથી હમો આ ખીજવાર નોંધ કરીએછ કે મુંબઈમાં ધણાખરો પારસાં જોડેલા એક ખીજના પંજમાં દબાએલો, ઓસીયાલો, નાહીમત, તેનીસાથે એકલપેટો અને આજસુ, બની આવે તીહાંસુધી બેઠા ખાવાની હોંસ ધરાવનાર જેવો નજરે પડેછે, તેટલો તે બાહાર ગામ અથવા પરદેશમાં આપખપતીયાર, સુર ભરેલો, ઉદ્યોગી અને એક ખીજને મદદ કરનારો થઈ પડેછે. હમાઈં મત એઉપરથી એવું અંધાયલું છે કે પારસીઓએ એકજ ડોકાણે અને એકજ ખુણે પડી રહી એકનાં એકજ ધંધામાં રોકાયલા નહીં રહેવું જોઈયે, પણ જેમ જેની મનશક્તી તેને અંદરખાનેથી ઉલટ આપે અને સુજ પાડે તેવો ધંધો આપખપતીયારીથી, પછી હરકોઈ જગાએ અથવા દેશમાં ફાવે તીહાં ચલાવી, તીહાંના રહેવાસી થઈ પડવું જોઈએછ અને તે જગા ઉપર પગભર થવાની કોરોશ કરવી જોઈએછ. આથી આપણાં ઢોલાની હાલત ખચીતજ બેહેતર થવાની, અને આ જેવો માર્ગ મોકળો, સેહેલો

અને ખરો ખીજો કોઈ નથી. અગર એથી ઉલટું થયું તો આપણી હાલત હળવે હળવે પડતી જ્યા વગર નથી રહેનાર.

આ મેજબાનીમાં એક બનાવ જાણવા જોગ બનેલો જાણી તે વીશ્રિ અત્રે બે સુખન લખી જણાવવાની જરૂર જોઈ છે. મેજબાનીની મીજલસમાં હેદરાબાદનાં વડા દસ્તુરજી સાહેબ હોરમજી જમાસ્પજી ખીરાજયા હતા. દસ્તુરજી જેવા મોહોટી પદવીવાળા ગૃહસ્થનાં ખીરાજવાથી આખી મીજલસને મોહોટું માન થયું આપણને સમજવું જોઈયે. પણ જેવું માન બેહેદીનોએ દસ્તુરજીને આપ્યું હતું તેવું પ્રતિમાન મીજલસના તમામ બેહેદીનોને દસ્તુરજીની તરફથી હમારા વીચાર પ્રમાણે નહી મળ્યું હતું. તે એ સખખથી કે દસ્તુરજી સાહેબ પોતાના બેહેદીનો સાથે એક ટેબલ ઉપર બેસી જમવું ના રવા ગણ્યું હતું, અને એ માટે તેમને સારૂ એલાહેદી જુદી એક ટેબલ માંડી હતી. આ જુદી માંડેલી ટેબલ ઉપર જરે હમારી પેહેલ વહેલી નજર પડી ત્યારે હમો એમ સમજ્યા કે હમારી સાથે મી. એડવર્ડ રીહીઆસટીક નામનો જે યુરોપિયન ગૃહસ્થ હતો તેને જુદીનનો ગણીને છુટો જમાડવાની ગોઠવણ કરી હશે; પણ થોડીવારમાં એ વીરો ખુલાસો થઈ ગયો હતો. તે ગૃહસ્થને સારૂ તો વળી એક ત્રીજી ટેબલ જુદી માંડેલી હતી. દસ્તુરજીને એવો ફરક પોતાના બેહેદીનો સાથે રાખવાનું સું કારણ હશે તે કાંઈ સમજ પડે એવું નહી હતું. પેલો યુરોપિયન જુદીનનો હોવાથી એકવાર તેને સાથે નહી જમાડવાની કોઈએ અડચણ લીધી હોય અથવા એ વીરો કોઈનો જીવ કચવાયો હોય તો એકવાર તેને જુદો બેસાડવા આપણે કબુલ રાખીએ, પણ દસ્તુરજી અને તેઓના બેહેદીનો એકજ જરથોસ્તી દીનતા થઈ જુદા બેસીને જમે એનું કારણ ધ્યાનમાં આવી શકતું નથી. નોહોણવાલા મોબેદો જુદા બેસી જમવાનો જે રવઘયો ચલાવે છે તે ધરમનાં ફરમાન મુજબ ચાલે છે કે ફક્ત એક રેવાજ પડી ગયાથી તેમ તેઓ ચાલે છે, એ વીરો કોઈ તરફથી મનપતીજી બરેલો ખુલાસો થયો નથી. ખર, પણ વળી હમોએ તાજુખીથી જોયું કે દસ્તુરજી સાહેબ જોકે જમવાને જુદા બેઠા હતા ખરા પણ જે જે ગળ્યાં ગળ્યાં પકવાનો અને લેહેજતદાર દારૂ બેહેદીનો જમતા અને નોરા કરતા હતા, તેજ પકવાનો અને દારૂ વીગરે ખીજી જીનસો તેવણ પણ શુકરાંના કરીને જમતા હતા. ફરક માત્રે એટલોજ હતો કે બેહેદીનો બલાં માણસો ટેબલ ઉપર જમતાં જમતાં બોલતા અને વાતચીત અને કોઈવાર ગડબડ

કરતા હતા, પણ દરતુરજી સાહેબ આ મેજખાનીનાં સઘળાં પકવાન અને રચનાની મજા ઠોડે પેટે અને મુંગે માહોડે બાજુ ધરીને ખુશ મીઠાજથી લેતા અને ભોગવતા હતા. હમને આ બાબદની અગત કરીને નોંધ કરવાની જરૂર એટલાજ ઉપરથી થઈ છે કે એજ દસ્તુરજી સાહેબનાં બાઈ દસ્તુરજી હુશંગજી જામારખંજી જેઓ મહુ શેહરનાં પંથકનાં વડા દસ્તુર છે, તેઓ પોતે પોતાના બેહેદીનો સાથે બેસીને જમવું રવા ગણેછે અને જરે હમો થોડા દીવસ મહુ શેહરમાં રહેલા હતા તારે હમારી સાથે એકજ ટેબલ ઉપર બેસીને સઘળી મીલનસારી સાથે જમવાનું આ લાયકીબરેલા અને વીદ્યામાં પ્રવીણ થયલા દસ્તુરે વાજખી જાણ્યું હતું.

શેઠ પંથકીને તીહાંથી સઘળાઓને મળી બેઠીને મોડી રોત્રે રૂપરાદ લેતી વખતે આ ઠોકાણે ભેગા થયલા સઘળા બાઈઓની ધક્કા ઉપરથી ખીજે દીને સહવારનાં ધંબારની આસણી કરવા સાર શેઠ નુશારવાનજી શોરાખજી ચીનાઈનાં મકાન ઉપર સામેલ થવાની હમોએ કબુલાત આપી હતી.

તા. ૩ જી જાનેવારી—એ દીને સહવારનાં ૧૧ વાગે શેઠ નુશારવાનજી શોરાખજી ચીનાઈનાં બાગમાં ધંબારની આસણી કરવાને હેદરાબાદનાં જરથોસ્તી રેહેવાસીઓ સાથે હમો સઘળા સામેલ થયા હતા. આજું લેહેજતદાર હતું, અને જમીન ઉપર પાત્રાં માંડવાને બદલે સફાઈથી ખાવાને બની આવવા સાર ટેબલ ઉપર પાત્રાં માંડેલાં હતાં. આ રેવાજ તીહાંના સઘળા સાહેબોને પસંદ પડેલા અને ચાલુ હતો. આ રેવાજ સાથે મુંબઈ શેહેરના પારસીઓ જેઓ મુધરાઈમાં પેહેલા ગણાવા માંગેછે, તેઓનાં ધંબારનાં જમણો જે અરડાયલી ભોંય અને મેલાં ગલીચ પાથરણાં ઉપર થાયછે તે સાથે સરખાવીએ તો શું મુંબઈના લોકને એ વીરો કાંઈ અંદેશો નહીં ઉત્પન્ન થશે? અને ઉપર જણાવેલીજ રીતે સફાઈથી જમાડવાની શું અત્રે ગોઠવણ નહીં કરી શકશે.

ઉપલાં ઠોકાણેથી નીકળી હેદરાબાદનાં આદરીઆનનું મકાન જોવા ગયા તીહાં સેજદો કરીને દસ્તુરજી સાહેબની મુલાકાત લીધી. દસ્તુરજી સાહેબ હમને પોતાના પુસ્તકખાતામાં લઈ ગયા હતા, તીહાં તેમની સાથે કેટલીક વાતચીત થઈ હતી. સેતારા અને આકાશનાં ગ્રહોની ચાલથી આપણી પૃથ્વીના રેહેવાસીઓ ઉપર અને અગત કરીને ખીમાર માણસો ઉપર જે કેટલીક અસરો થાયછે, તે વિશયનાં અભ્યાસ ઉપર દસ્તુરજી સાહેબનું ધીયાન વધારે લાગેલું તેમની વાતચીત.

ઉપરથી જાણ્યું હતું. ખીમાર હાલતમાં દવાદાર લેવાની જરૂર અલખતાં તેઓ જાણતા હતા, તોપણ ગ્રહોની ચાલની અસર વીરો તેઓનાં મનમાં દવાદાર કરતાં વધારે કાળજી હોય, એવો સાર તેમના બોલવા ઉપરથી હમોએ ઉપજાવીયો હતો. એવી તરેહનાં મત ધરાવનારા આજે સધળે ડોકાણે મળી આવશે, જેવા આપણા દેરામાં તેવાજ યુરોપ અને ખીજા ખંડોમાં પણ છે; પણ એવીરો એટલુંજ જાણવાનું છે કે હાલનાં વૈદક શાસ્ત્રીઓના વિચારો પ્રમાણે સેતારા અને ગ્રહોની ચાલથી માણસ જાતની તંદરોસ્તી ઉપર જેટલી થોડી અસર થતી માલુમ પડી છે, તેના કરતાં વધારે અસરો, માણસ જાતની રેહેવાની હાલતની સફાઈ તથા તેને લગતી ખીજા તજ્જુમલ અથવા તેના કુઅડપણાથી નીપજતી જાણાયલી છે. માણસનાં ખાવા પીવાની ચીજો કેહેવી હોવી જોઈએ, તે ઉપર, તેમની ખાવા-પીવાની રીતભાત ઉપર, તેમની રાશીર તથા મન કેળવણી ઉપર, તથા જે ડોકાણે તેઓ રહેતા હોય તે ડોકાણાની આબોહવા ઉપર, અને છેલ્લું તેમનાં ધંધા રોજગાર અને પેશા ઉપર, તેમની તંદરોસ્તીનો જેટલો ઘણેએક દરજે આધાર રહેલો છે તેટલો ઓછો દરજે સીતારા અને ગ્રહોની ચાલની અસર ઉપર રહેલો છે. હાલ જમાનાનાં વૈદકશાસ્ત્રથી આ હકીકત સાબિત થયલી છે.

હેદરાબાદના આદરીઆન સાહેબના એઆદતખાનાંમાં હમને બંદગી કરવાને મુબઈનાં એઆદતખાનાં કરતાં વધારે ગમ્યું હતું. તેના કારણો વીરો એકદમ વીચાર આપી શકતા નથી, પણ આટલું ખુદ્દે ખુદ્દું કેહેવાઈ શકાય છે કે બંદગી કરતી વખતે જે મુજબ મુબઈમાં અને ખીજે કેટલેએક ડોકાણે જેમ બંદગી કરનારની આસપાસ મોબેદોની ભીડ થાય છે અને તેમની શોખાઈથી બંદગી કરનારને કંટાળો ઉપજે છે તેમ આ એઆદતગાહમાં હમને નહીં માલુમ પડ્યું હતું. એઆદતની વખતે ગંભીરાઈ અને એકાંતપણાની જેવી જરૂર છે તેવી આ ડોકાણે જોવામાં આવી હતી. મોબેદો અંદર આવ્યા હતા પણ પોતપોતાને ડોકાણે અને દરજસર ઉભા હતા, અને તેમની તે વખતની સધળી ચાલચલગત અને સલુકાઈ, વખત અને ડોકાણાંસરની ગંભીરાઈને સજવાર હતી, તેથી તીહાંનો દેખાવ દીલપસંદ થઈ પડ્યો હતો. આવી સારી તરખીએત અને મોબેદો દરજની જાલવણી કરવાની તમે હેદરાબાદના મોબેદોમાં જોયામાં આવી હતી, આ ખુશાલીની વાત છે. એ તરખીએત તીહાંનાં દસ્તુરજી સાહેબ તરફથી

આળીયામાં આવી હતી જે વીરો દસ્તુરજીને ઘણુંજ માન ધટેછે, અને તેની આ ઠેકાણે મોટી ખુશી સાથે હમો નોંધ કરીએ છીએ.

તા. ૪ થી જાનેવારી—આ દીને હેદરાબાદથી આગળ કુચ કરવાનો ઠરાવ કરેલો હતો અને તે પ્રમાણે નીકળવાની સઘળી તૈયારી પણ થઈ હતી. પણ હેદરાબાદથી મદ્રાઝ જવાને નજદીકનો અને સેહેલો રસ્તો કહ્યો લેવો આ વીરો ભરોસો રાખવા જોગ અને ચોકસાઈ ભરેલી ખબર કોઈ આપી નહીં શક્યું હતું. કેટલાએકોથી એવી ભલામણ થઈ હતી કે હેદરાબાદથી મછલીપટણ જવું, અને તીહાંથી તરીને માર્ગે મદ્રાઝ જવું. પણ એ રસ્તો ઘણોજ લાંબો, ખીકટ અને પુષ્કળ દિવસ હેજગારી ભોગવવી પડે એવો હતો, માટે તે રસ્તે જવાનું નહીં વાળ્યો ધારીને ખીજા ટુંકા રસ્તાની ખબર કહાડવી. આ ખીજો રસ્તો “કરનુલ” અને “કડપા” થઈને જવાનો હતો, અને તે ટુંકો હતો ખરો તોએપણ તે આડ રસ્તો હતો, અને મુસાફરીનો સાધારણ જવા આવવાનો તે ધોરી માર્ગ નહીં હતો, તથા વળી તેનો કેટલોએક ભાગ ઘણોજ ખીકટ જણાવ્યામાં આવ્યો હતો. આવો આડ રસ્તો, તે સાથે વળી શકતી ભરેલો છતાં પણ તે માર્ગ ટુંકો હતો એવું સાંભળ્યાથી અને મદ્રાઝ જલદી જઈ પોહોંચવાની ઉમેદથી, એજ રસ્તે થઈ જવાનો હમો સઘળાએ નિશ્ચય કરીધો. તેની સાથે કડપાથી એ ત્રણ દિવસના રસ્તા પછી, નજદીકીમાં ત્રીપટી આગળથી મદ્રાઝના મોહોટા રેલવેની એક શાખાનું મથક આવેલું છે, એવું હમારા જાણીયામાં આવેયાથી, આગળાડી હમારી મુસાફરીમાં કામ લાગશે એવું વીચારીને, આ રસ્તે જવાની હમને વધારે હીંમત થઈ હતી.

રોલાપુરથી જે બજારની શીગરામ ભાંડે લીધેલી હતી તેની મુસાફરીનો ટપ્પો હેદરાબાદમાં પુરો થયો હતો, અને હેદરાબાદથી તેવી ગાડીનો ડાક આગળની મંજલ કાપવાને નહીં હોયાથી, હમારી હવે પછીની રસ્તાની હેજગારીનું ભવિષ્ય હમને થયું હતું. કોશાદ અને સગવડથી એસાએ આવી ગાડીઓની ધણી તલાસ કરાવી પણ હેદરાબાદમાં એક પણ ગાડી તેવી મળી શકી નહીં હતી. અંતે સાંકડાં ગાડાં કરવાની ફરજ પડી. તે ગાડીઓ જરે ખંગલાના ચોકમાં આવી ઉભી ત્યારે તે જોઈને હમને સઘળાને ઘણુંજ હસવું આવ્યું, તે એ વીચારથી કે એ દિવસની વાત ઉપર હમો જે હાથીના હોદા ઉપર બેસીને હેદરાબાદમાં તોજરની મીસાલે ફર્યા હતા, તેને ઠેકાણે હવે હમારો વખત, સાંકડી ગાડીમાં બેરી અફળાવા ઝીખાવા અને હાડકાં

દોદરા કરવાનો આપ્યો. આ ગાડીઓની હાલત જોઈને હમારો યુરોપીયન મિત્ર કેહેવા લાગો કે આવી જોખમ ભરેલી ગાડીમાં જાણી જોઈને બેસી મદ્રાઝ પોહોંચવાની આગમચ અફળાયા ઝીખાયાથી માઈ શરીર છુંદાઈને વગર હાડકાંનું કરી નાખવા કરતાં, હું મુંબઈ પાછો જોવા છઉં તેવા જાઉં તો તે બેહેતર છે. હમારો એક ખીજો મિત્ર બોલ્યો કે, અરે, હું તો આ ગાડાંમાં માઈ શકતોજ નથી, અને જીહાં ફરંછું, હીલું છઉં, તીહાં ગાડાં સાથે માઈ શરીર ધસાયછે. આવું સંકટ કેમ ખમારો! આ વીરો ખુશ મસ્કરી ચાલેછે તેવામાં એક ખીજી નવી મુશ્કેલી નજર સામણે આવી ઉભી. જેટલા ગાડીવાનો હતા તેટલા સઘળા તૈલંગી અથવા મદ્રાઝી ભાષા સિવાય ખીજી કોઈપણ ભાષા સમજી અથવા બોલી શકતા નહી હતા. હિંદુસ્થાની જખાન થોડી ઘણી તો ગમે હોવા હેદરાબાદી હોય તે સમજી અથવા બોલી શકેછે, પણ હમારી પાંતીએ જે ૧૨) ગાડીવાનો મળ્યા તેઓ પોતાની મદ્રાઝી તેપણ કોઈ ચોક્કસ પ્રગણાની બોલી સિવાય ખીજી કોઈપણ ભાષા જાણતા નહી હતા તેથી તેમની સાથે રસ્તાની મજલ કાપતાં શી શી અડચણો ખમવી પડશે તેનો એક માહોટો વિચાર ઉત્પન્ન થયો હતો. ઈશાર-તથી વાત કરવાની ફરજ થઈ અને તે થોડીવાર અજમાવી જોવાથી જે ગડબડ અને સમજણમાં ફેર પડતો હતો તેથી એક ઘણીજ રમુજ થઈ પડી હતી.

રોક બાપુજી વીકાજીએ પેહલાંથી હમો સઘળાની જેવી રીતે ખરદાસ્ત કીધી તેવી છેક છેલ્લી ધડી સુધી હમને સગવડ અને સુખ કરી આપવા પાછળ તેવણે તસદી લીધી હતી. તેવણે કેટલાએક પેદલ સીપાઈઓ હમારી સાથે કેટલી-એક મંજલ સુધી આપ્યા હતા. તેઓ ગાડીવાનોને સમજાવવાને દુબાસીયા પ્રમાણે કામે લાગા હતા. નવાખ સર સાલારજંગે પણ હમારી રખેવાલી કરવાને અને નીજમની હદ સુધી સહી સલામત પોહોંચાડવાને તથા રસ્તામાં કોઈ તરેહનો અટકાવ, હરકત, અડચણ નહી પડવા તથા તેનો આગળથી અંદોખસ્ત કરી રાખવાને પોતાના લશ્કરનાં ૧૨) ઘોડસ્વારો હમારી સાથે આપ્યા હતા. તેઓ એક બે દીવસ તો ઠીક ચાલ્યા પણ પછવાડેથી તેઓ એક પછી એક દાંયાબાંયાં થવા લગા અને તેઓ ખીન કવાયદ તથા ખીન તરખીએતવાળા હોવાથી, હમને કામજોગ થઈ પડવાને બદલે, ઉલટા કંટાળો આપનારા અને અડચણ ભરેલા થઈ પડ્યા હતા, તે એટલા સુધી કે તેમની

હદ પુરી થાય તેની આગમ્ય, ખાર સ્વારોમાંથી હમોને બરોબર યાદ નથી, પણ બાયેગે ત્રણ સ્વાર ડેઠ સુધી હમારી સાથે રહ્યા હોય.

પેલા અન્નાડી ગાડીવાનોની ગડબડત અને ગોદળથી તથા તેમની ગાડીઓમાં ધાંસ પંથરાવવાની, અને તરેહવાર ખીજી બનતી સગવડો કરતાં તથા જે કહીયે તે દુભાસીયાની મારફતે સમજાવતાં તથા કેટલીએક અગંતની બાબદો વીરો તેમની સાથે વાતચીત કેમ કરવી, તે સારું કેટલાએક શબ્દો અને વાક્યો દુભાસીયાની મારફતે અમારામાંથી કેટલાએક જાણુને લખી લેતાં પુષ્કળ વખત નીકળી ગયો હતો. જરે જમી ખાઈ હેદરાબાદથી કુચ કીધી તારે રાત્રે ૧૨ા વાગાનો અમલ થયો હતો. ખાર ગાડી હારબંધ, એકેક પાછળ ચાલતી, અમારી સ્વારી નીકળી હતી, તથા તેની સાથે ઘોડસ્વાર અને પેદલ સીપાઈઓ, આગળ પાછળ સઘળા દબદબા સાથે ચાલતા હતા, પણ રાત્રે ૧૨ા વાગે હેદરાબાદમાં કોઈ જાગતું નહીં હતું કે તેઓ આ સ્વારીનો દેખાવ જુએ. હમારો આ સુકો દમામ, માત્ર ચંદ્રમાં જે તેજ વખતે નીકળેલો હતો, તે જોઈને એક તરફથી હસતો હતો, અને ખીજી તરફથી હમો ગાડીમાં આંચકા ઉચકી ખમતા હસતા હતા.

હેદરાબાદ શહેરની વસ્તી બરોબર કાયદાસર ગણાઈ નથી, તોએપણુ તે આસરે ૨,૫૦,૦૦૦ અઢીલાખ માણસોની ધારીયામાં આવેછે, જેમાં ૧,૫૦,૦૦૦ દોડલાખ લોક શહેરની અંદર વસેછે અને બાકીના લાખ માણસો શહેર બાહરે વસેછે. વસ્તીનો મોટો ભાગ મુસલમાન લોકનો છે; શહેરમાં આસરે ૪૦,૦૦૦ ચાળીસ હજાર હિંદુઓ વસેછે, પણ શહેર બાહરે નજદીક ૬૦,૦૦૦ સાઠ હજાર હિંદુઓની વસ્તી છે. નીઝામ સરકારની આખી વસ્તી ૨૫,૦૦,૦૦૦ પચીસ લાખ માણસની ગણતાં, તેના મુખીય શહેરની વસ્તી આખી વસ્તીનો દસમો ભાગ માત્રે ગણાયછે; આ વસ્તીમાં જમીન ખેડનારા મુખીય કરીને મરાઠા લોક, તૈલંગી, કાનડી અને ખીજી જાતનાં હિંદુઓ છે.

જમીન ધણીજ ઉત્તમ, ફળવંત, અને રસાળ છે, અને ઘણે ડેકાણે જહાં પુરતું પાણી મળી શકેછે, તીહાં વરસામાં બે પાક થઈ શકેછે.

નીઝામના દેશમાં વેપાર ધણીજ થોડો ચાલેછે, અને જેખી થોડો ધણો ચાલેછે તેથી દેશને સાંભી ખોટ થાયછે. આસપાસના શહેરોમાંથી નીઝામના લોક જોઈતી જીનસો લાવેછે, જેવું કે ત્રાંચું, સકલાત, મખમલ, રેસમ, છીટ અને

સણનું તથા તરેવાર રંગબેરંગી કપડ; તેની સાથે ખાંડ, કરીયાણું, મસાલાની જીનસો, સુખડ, કાશ્મીરથી રાજ, માલવાથી અશીમ, મારવાડથી બનડુસ અને હેંટ, અને કોકણ ઝીલામાંથી નીમક, આવતું છે. હીયાંથી નીકાસની જીનસોમાં ધહું, રૂ, હંચી કીસમનું સાગલી લાકડું, જે ગોદાવરી નદીના કીનારા ઉપરથી લાવે- છે, અને તીખું લોહોડું છે. હેદરાબાદમાં નાણાનું વીયાજ દર માસે સેંકડે બેથી ત્રણ ટકાનું છે. આઘામાં આઘું વીયાજ જે સરકાર આપેછે તે વરસ દાહોડે સેંકડે ૧૨) ટકાનું છે.*

તા૦ ૫ મી જાનેવારી—હેદરાબાદથી રાત્રનાં ૧૨૦૦ વાગે નીકળેલા આખી રાત્ર મંજલ કીધા પછી અમે દીને સહવારનાં સાડાસાત વાગે “રામરાબાદ” નાં મુસાફરી બંગલામાં જઈ પોહ્યાં. નીજમ તાલુકામાં ઇંગ્લેજ મુસાફરોને સારું અમે સરકારે ટપે ટપે મુસાફરી બંગલાં રાખેલા છે, તેમાંના કેટલાએક સારી હાલત- માં છે; પણ જે લતા ઉપર યુરોપીઅન મુસાફરનું જવું આવવું ધણું થતું નથી, તેવા લતા ઉપરનાં મુસાફરી બંગલાંની હાલત નીજમ તાલુકામાં ધણીજ હાલહવાલ જણાઈ હતી. નીજમનાં આ લતા તરફનું જંગલ ધણુંજ ખુશાનુમાં અને રળી- યાંમહું અને પક્ષીનાં શીકારીઓનો શોખ પુરો પાડે અવું છે. તળાવોનાં પાણીથી ખેતી ડોકાણે ડોકાણે ધણીજ સારી કરવામાં આવેછે, અને ખાવા પીવાની જીનસો પૈસા ખર્ચતાં સારીપેઠે મળી શકેછે. આ ડોકાણેથી બપોરનાં ૧૧ વાગે કુચ કીધી, તે છેક રાત્રે સાડાદસ વાગે “ફરફાપોર” નાં મુસાફરી બંગલાંમાં જઈ પોહ્યાં. જમીને રાત્રે ગાડાંમાંજ સુતા, કેમકે અમે લતા ઉપરના બંગલાઓમાં કોઈ પણ તરેહની સુવા બેસાવાની સારી ગોઠવણ નહી હતી. કેટલેએક ડોકાણે તો સાધારણ ખુરશી, ટેબલ, અથવા એક ડોચ પણ નથી. રાત્રે થોડે પોહોરે બે વાગે, આ ડોકાણેથી આગળ ચાલ્યા, તે ખીજે દીને,

તા૦ ૬ ઠી જાનેવારીએ બપોરનાં સાડાબાર વાગે “કાઈમપેટા” નાં બંગલામાં જઈ પોહ્યાં. અમે જગાનું ખીજું નામ “જરતોલા” કરીને પણ કેહેછે. હીયાંથી જમીને સાંજના ૭ વાગે નીકળ્યા. આ ડોકાણે કાંઈ પણ જાણવા અથવા નોંધ કરવા લાયકનું માલુમ પડ્યું નહી હતું.

* ખ્રીસ્ત નિઝામ, વાલમ ૨ જો, પાનું ૨૩૯.

તા૦ ૭ મી જાનેવારીને દીને સહવારનાં ૬ ને ૨૦ મીનીટે શીયાપુરનું નાણું વચાવ્યું. નદીનાં પાણીથી આસપાસની જગા મધે એતી સારી કીધેલી હતી. નીજમ તાલુકામાં જીહાં જીહાં હમારી નજર પડી છે તીહાં રૈયત જોકે મુફ્ફીસ હાલતમાં નજરે પડતી હતી તો અપણુ જમીનની એતી તો સારી થતી માલુમ પડી છે, અને અગત કરીને જે તાલુકો રોડ રસ્તમજી વીકાજનાં જમાબંધીનાં અમલ હેઠળ નીજમ તરફથી આવેલો છે તે તાલુકાની એતીની આબાદી તો ઘણીજ સારી જોવામાં આવી હતી, અને તીહાંના લોકને પુછતાં તેમનાં અમલ વીરો લોકનું ઘણુંજ સાઈં મત આ રોડ વીરો સંભળાયું હતું. બપોરનાં ૧૨૦ વાગે “કોટકોટકી” નાં મુસાફરી બંગલામાં જઈ પોહિંચ્યા. એ બંગલામાં બેસવા ઉઠવાનું કંઈજ નહીં હતું તેથી ભોંયચઘની બેઠક કરીયા વગર છુટકો નહીં હતો, અને બંગલો પણ અંટલી ભાગી તુટી અને ગેરસાલ હાલતમાં હતો કે રાત્રે તીહાં રેલેવું સલામતી ભરેલું નહીં જાણીને રાત્રેજ નવ વાગામાં હીયાંથી આગળ કુચ કીધી. આ ઠેકાણેથી ઇંગ્રેજ સરકારના સીક્કા (દોહોડીયાં તથા અરધી એટલે પૈ) નું ચલણ જારી થાયછે. હીયાં સુધી નીજમ સરકારનાં સેવરાઈ કરીને ત્રાંખાનાં જડા પાતળા ઢભુ જેવા પૈસાજ માત્ર ચાલેછે, અને ઇંગ્રેજી સીક્કાવાળાં દોહોડીયાં અથવા અરધીને કોઈ લેવડદેવડમાં વાપરતા નથી. આ ઠેકાણે ખાવા પીવાની અડચણને લીધે તથા ખોરાકની જીનસો જલદી નહીં મળ્યાથી હીયાંથી પાછી કુચ કરતાં છેક રાત્ર થઈગઈ હતી. હીયાંથી નીકળતી વેળા એવું સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે આગળ જતાં “પેબેર” નામનું એક ગામડું આવશે, તીહાંનો રાજ એક ઘણોજ ચાલાક, હોશીયાર, અને સુધરેલા ખુશ્લા વિચારવાળો તથા ઇંગ્રેજી જખાન સારીપેઠે જાણનારો છે; તેની સાથે તે ઘણોજ મીલનસાર છે, અને રૈયત ઉપર દયાલુપણે અને તેમને પસંદ પડતી રીતે તે હકુમત ચલાવેછે. આવા ચંચલ અને વખાણવાળા રાજનું આવાં દુરદેશી ગામડામાં રેલેવું સાંભળીને હમને તેની મુલાકાત કરવાની ઘણીજ ઈછા થઈ હતી, અને ખરેખર તેની મુલાકાત થયાથી ઉપર જણાવેલા સગળા સદગુણો હમોએ આ રાજમાં જોયા હતા, જેથી હમને ઘણોજ આનંદ ઉપજ્યો હતો.

તા૦ ૮ મી જાનેવારી—એ દીને સહવારના ૬૦ વાગે “પેબેર” ગામ આગળ હમો જઈ પોહિંચ્યા તીહાં આગળથી ગોઠવણ કરી રાખેલી હતી તે પ્રમાણે ઉતરી

હાથ મોહોડું ઘોઠ કપડાં પેહેરી રાજની મુલાકાત લેવાનો સંદેસો મોકલ્યો, અને તે સંદેસોનો જવાબ આવ્યો કે રાજ મોહોટી ખુશીથી હમને મળશે, એવું સાંભળીને હમો તેના મકાન ઉપર ગયા. આ રાજ વનપતીનો રાજ પણ કેહેવાય છે. વનપતી આ રાજનો અર્થ સંસ્કૃત ભાષામાં જંગલનો પતી એટલે ઘણી અથવા રાજ એવો થાય છે, અને ખરેખર જે ગામમાં તે રાજ રહેતો હતો તે ગામની આસપાસ મોહોડું જંગલ લાગેલું છે અને તે સઘળી જગાનો ઘણી તેજ હતો. આ રાજનું નામ તથા એલકાબ HIS HIGHNESS RAJA RAMESHWAR RAO BEHARY BAHADHUR એટલે અલીજહા રાજ રમેશ્વર રાવ બેહારી બાહદુર છે. જરે હમારી મુલાકાત થઈ તારે તેણે ઇંગ્રેજ લશ્કરના કલનલની પદવીનો પોશાક પેહેરેલો હતો. તેણે હમારી સાથે ઇંગ્રેજમાં ઘણીજ સેહેલાઈથી અને સારી પેઠે વાતચીત કરી હતી. હિંદુસ્થાની ભાષા પણ ઘણીજ સારી અલક્ષજ્ઞથી બોલતો સંભળાયો હતો અને તૈલંગી ભાષાંતો તેની પોતાનીજ ભાષા હતી. પણ હજી કેહેવાનું વધારે છે. હિંદુસ્થાની જ્યાંતના જે શીરોન લક્ષ્ને તેના મોહોડામાંથી નીકળતા હતા તે ઉપરથી હમારા યુરોપિયન મિત્ર મી. એડવર્ડ તુરત પીછાનું કે રાજ ફારસી જ્યાન બોલી શકતો હોવો જોઈએ, અને એ વીચાર ઉપરથી ફારસી જ્યાનમાં રાજને કેહેવામાં આવ્યું કે તમે સાહેબ ફારસી જ્યાન જાણોછો, એવું માલુમ પડે છે. તે સાંભળીને રાજએ ફારસી જ્યાનમાંજ કહી જણાવ્યું કે હા, હું ફારસી જાણું છું, અને તેની સાથે મહેને જુદી જુદી જ્યાનો જાણવાનો ઘણોજ શોખ છે, તેથી તે વખતે પોતાના અભ્યાસનાં જોરથી તે સઘળી મલીને ૧૦ જ્યાન બોલી શકતો હતો. ફારસી ભાષા સાથે અરબી ભાષા પણ બોલી શકતો હતો અને તે વળી હમારા મિત્ર મી. એડવર્ડનાં મત પ્રમાણે ઘણીજ સારી રીતે બોલી શકતો હતો. ખીજી ભાષામાં તૈલંગી, કાનડી, સીંધી, અફગાની, વીગરે ભાષાની પણ તેને માહિતગારી હતી. આ સઘળી ભાષા બોલવાનો સારીપેઠે માહાવરો રાખવાને, આ જુદી જુદી ભાષા બોલનારાં માણસોને આ રાજએ પોતાની પાસે લશ્કરી સીપાઈઓ અને અંમલદારોની પદવી ઉપર રાખેલાં હતાં. તે પોતે હિંદુ છે, તોપણ હિંદુ ન્યાત જાતની છીત તેનામાં ખીલકુલ જોવામાં આવી નહીં હતી, અને એ વીરોતેણે પોતાનું મત ખુલ્લું આ છીતની વીરુદ્ધ કહી સંભળાવ્યું હતું. મુલાકાત થતાં, તેણે હમારી ભેટ એક ઇંગ્રેજ ગૃહસ્થની રીતભાત અને તાજાં તવાજા

સાથે લીધી હતી. એકબીજાની ખેરોઆશીર્વત પુછ્યા પછી તેણે ઘણીજ ઇંતેજ-
રીથી હમારી મુસાફરી વીરો પુછપરછ કીધી, અને હમારી ઇયાદદાસ્ત જો ભુલાવો
દેતી નહી હોય તો, હમે ધારીએ છેએ કે વર્તમાનપત્રો અને પોતાની ખાનગી
જોસ્તેજોથી, તેણે ખબર મેળવી રાખેલી હતી કે કેટલાએક દેશી ગૃહસ્થો મુંબઈથી
મુસાફરી કરવાને નીકળેલા છે, તે કોણ હશે એ જાણવાને તે ઘણોજ ઉમ્મદવાર હતો,
અને હમારી મોલાકાત થયાથી તેની ઇચ્છા એકાએક પુરી પડી હતી તેથી તેને
વધારે ખુરાલી ઉત્પન્ન થઈ હતી. થોડીવાર વાતચીત થયા પછી, તેણે સઘળા આ-
દરમાન સાથે હમો સઘળાને એક કપ કાશી અથવા ચાહે પીવાને પુછીઠું. આવી
તેની ઇચ્છા જણાયાથી હમોએ તે મેહોઠી ખુશીથી કબુલ રાખી હતી, પણ હમારા
મીત્ર ડાકતર ભાઉ દાજીએ જારે એ વીરો ના પાડી ત્યારે રાજ ઘણોજ અજબ થઈ
ખોલવા લાગો કે અરે! આ મુંબઈએ વાત છે કે ડાકતર ભાઉ જેવા પ્રખ્યાત
ડાકતર અને વિદ્વાને, હિંદુઓની આવી નજીવી છીત હજીર સુધી પોતાના વીચાર-
માં રાખી મુકી છે! રાજએ કહ્યું કે જારે તમારા જેવા સુધરેલા વીચાર અને
મતવાળા ગૃહસ્થો જો પોતાની તરફથી આવું સાંકડું મન દેખડાવે અને હીંમત
રાખીને આવી નજીવી છીતોને ખુશી રીતે છોડી નહી દે, તો હિંદુસ્થાનના લોકનું
સુધારામાં જલદી આગળ વધવું કદી પણ આપણે નથી જોઈ શકવાનાં. તેણે લાંબો
વીચાર કરીને પોતાની છીતો એકદમ છોડી દીધી હતી, પણ એવું કરીને તે હિંદુ-
પણામાંથી વટલી નહી ગયો હતો. રાજ એવું બોલીયો કે જેટલા પ્રાચીનકાળના
હિંદુઓ એવી છીત વગરનાં હતા, જેટલા તેઓ ખરા લઠાએક અને બાહદુર
તથા વિદ્વાન હતા, તેટલા હાલના વખતના હિંદુઓ છીત ભરેલા, ખીલીકણ અને
અમાની થઈપડ્યા છે. રાજએ હીંમત રાખીને સઘળી છીતો છોડી દીધી છે,
તોએપણ પોતાની રૈયતને એ વીરો જેમ જેની નજરમાં નેક આવે તેમ ચાલ-
વાની છુટ આપી છે. રાજએ પોતાના વિચાર, વગર ભય રાખવે રૈયતને ખુદલા
જણાવીયા છે. ઇંગ્રેજ રાજ વીરો તેનું મત ઘણુંજ સાચું છે, અને પોતાનાં રાજમાં
ઘણુંકરીને ઇંગ્રેજ રાજનાં કાયદા કાનુનો તેણે દાખલ કીધા છે. રાજએ હમને
કહ્યું કે તેણે બાળપણથી સઘળી કેળવણી તથા લશ્કરી અને રાજદરબારી તાલીમ
જનરલ વાહાબ. વી. સી. સીંકલેરના હાથ તળે લીધી છે. રાજ પોતે જોતે હીંમતવાન
અને લડાએક મરદ છે; અને નીજમ હેદરાબાદનાં રાજ સાથે એને કંઈ એકવાર

ગેરસમજીતી થતાં, નીજમ સાથે એણે પોતે ખુદ તલવાર ખેંચી છે, જેમાં ઘણીવાર એને શીકસ્ત ખમવી પડી છે, તેમ કોઈવાર રાજ એ પણ સારી ફતેહ નીજમ ઉપર મેળવી છે. નીજમ હેદરાબાદનો, આ રાજ એક અછછો હમનબરદ એક વાર ગણાયો હતો. કાશી પીધા પછી, રાજ હમને પોતાનાં દીવાનખાનામાં તેડી લઈ ગયો, અને થોડી વારમાં હમારી સાથે ઘણોજ મીલનસાર થઈ ગયો હતો. તેણે પોતાના ફોટોગ્રાફ હમને આપ્યા, અને હમારી પાસે તેણે હમારા ફોટોગ્રાફ માંગ્યા, પણ હમારી પાસે તે વખતે હમારા ફોટોગ્રાફ હાજર નહીં હતા તેથી હમારે તે વીરો દીલગીરી જણાવી, પણ રાજ એ કહ્યું કે કંઈ શીકર નહીં, મુંબઈ જઈને તે મોકલી દેવા. ત્યાર પછી હમારી પાસથી હમારા નામનાં કાર્ડ માંગી લીધા. હમારા નામ નીશાન સઘળાં વીગતવાર પુછી લીધાં ને તે પોતાની યાદદાસ્ત ચોપડીમાં નોંધી લીધાં. ત્યાર પછી તેણે પોતાની મા બેહેન તથા કુટુંબનાં ખીજ માણસોની સખી હમને દેખાડવી. આ રાજ પોતાની બેહેન તથા કુટુંબનાં છોકરાંએ સારી કેળવણી આપતો હતો, તથા સારી કેળવણી આપવાની જરૂર તે સારીપેઠે જાણતો હતો અને તે પ્રમાણે તે કરતો પણ હતો એવું તેણે હમને કહી જણાવ્યું હતું.

આસરે ૧૧૧ કલાક સુધી રાજ સાથે, જાણે કેટલાક વરરાની મીત્રાચારી હોય એવી રીતે વાતચીત થઈ હતી, તેમાં તેણે મુસાફરી કરવાની અગત વીરોના કાયદા કહી જણાવ્યા અને યુરોપ ખંડની મુસાફરી અગત કરીને હીંદુસ્થાનનાં રાજવંશીએ અને શક્તિવાન રોઠીઆએ કરવી કેટલી જરૂર છે, એ વીરો કહી જણાવ્યું, અને પોતાની ઈચ્છા આવી મુસાફરી કરવાની ઘણીજ છે, પણ તે ક્યારે પુરી પડશે, એ વીરો તેણે ઘણી ઈનતેજરી જણાવી હતી.

સહવારનાં સાડાસાત કલાકે તડકો વધવા લાગ્યો. રાજ શીકાર કરવા જનાર હતો તેથી તેણે હમને સાથે લઈ જવાને ઈચ્છા જણાવી, પણ પુરતો વખત હમારા હાતમાં નહીં હોવાનાં સખબથી, હમને ના પાડવાની જરૂર થઈ. જતી વખતે હમે પુછ્યું કે તે સાનો શીકાર કરવાને જાએ. જવાબ મળ્યો કે રાની મરઘાનો. આ પક્ષીનો રાજને ઘણોજ રોખ હતો. તેણે ખીજું એવું કહ્યું કે શીકાર જવાને તે તૈયાર થઈ રહેલો હતો, એવામાં હમારી મુલાકાત વીરો તેને સંદેસો પાંહેંચાથી, તેણે તીહાં જવાનું મુલતવી રાખ્યું હતું.

રાજાની હિંમત અને તેના કેટલાએક ખુલા વીચારો હમારા હિંદુ ભાઈબંધોને ધ્યાન પોહાંચાડવા લાયક છે. જંગલ વચ્ચે એખલા, પોતે એવા વીચાર સાથે સુસ્તકીમ રહી, હિંદુ રૈયતને પસંદ પડતી રીતે એ રાજા પોતાનો અંમલ ચલાવેછે, એજ હકીકત તેની કીરતી બોલવાને બસ છે. અગર એવી રીતે આપણા કેટલાક નામાંકીત દેશી વિદ્વાનો, આવી હિંમતથી અને ખુલા દીલથી જો પોતાનાં મત પોતાના ભાઈબંધોને જાણીતાં કરે અને તે મુજબ પોતે ખુદ અંમલ કરે તો, તેથી આપણા દેશના સુધારાનો પ્રસારો વધારે સુસ્તકીમ પાયા ઉપર અને જલદીથી થઈ શકે એમાં સંદેહ નથી. પણ બોલવું અને તે મુજબ કરવું નહીં, આ ચાલ એટલી તો મુંબઈમાં સુધારો કરનારાઓએ અખતીયાર કરી છે કે હમે નહીં ધારતા કે આવી રીતે જો તેઓ ચાલે તો આવતી પા સદીમાં પણ કંઈ ખરેખરો સુધારો થાય.

રાજા પાસથી સહવારના બા વાગે હમે રૂપસદ લીધી અને તીહાંથી ૧૦ વાગે વેંકટાપુર ગામડાં આગળ આવી પુગા. એ ડોકાણે જરા લાંબો વખત વીસામો લીધો, કેમકે લાંબી લાગટ કરેલી મંજલથી થાક વધારે લાગ્યો હતો. રાત્રે ૧૦ વાગે હીંચાંથી આગળ કુચ કીધી, અને હવેતો મુસાફરી અંગલા નહીં મલી આવીયાથી, ગાડામાંજ હુંગાવું બેહતર જાણીયું હતું, અને એવી આસરંમ પણ પડી ગઈ હતી.

તા૦ ૬ મી જાનેવારીને દીને સહવારનાં પોરોઢીયામાં ૪ વાગે કૃષ્ણા નદીને કીનારે આવી પુગા. આગળથી સ્વારો મોકળ્યા હતા કે નદી પાર ઉતરવાને સધળા બંદોબસ્તો અને જોઈતી ચીજો તૈયાર કરી રખાવે, પણ આ સ્વારોની બેપરવાઈ અને સુસ્તીથી કંઈપણ ગોઠવણ થયલી નહીં હતી, તેથી નદી કીનારે જરે પાછલી રાત્રે ૪ વાગે આવી પુગા તારે કોઈ સ્વાર અથવા કોઈ કાળું કુતું પણ હાજર નહીં હતું. છેક સહવારનું અજવાળું પડે તીહાંસુધી હમને જોઈ થઈ રહેલું પડ્યું હતું. પણ એવી રીતે જોઈ થતાં એક ફાયદો એ થયો હતો કે નદી ઉતરવાને જે જાતના મછવા એ લત્તા તરફ વપરાયછે તે જોવાને અને તપાસવાને, સહવારનાં અજવાળાંથી હમને બરોબર તક મલી રાકી હતી. નદી ઉતરવાને ઘણેએક ડોકાણે લાકડાંના નાહાનાં મોહોટા મછવા અથવા હોડીઓ હોયછે તેવું એ તરફ જોવામાં આવ્યું નહીં હતું. હોડીને ડોકાણે એ તરફ મોહોટા ગોલ યોપલા વાપરેછે. આ યોપલા, મજબુત જાડ બાંધુના બનાવેછે, અને તેની આસપાસ ચાંમડું શીવી લીધેલું હોયછે. યોપલાનો આકાર લોહોડાંની મોહોટી કદા અથવા હંડી જાપ જેવો હોયછે, અને તેમાં

માણસો બેસીને હલેસાંએ કરીને એ ટોપલાને ગોલ ફેરવતા ફેરવતા પાણીમાં તેરવેછે. એ ટોપલામાં બળદની ગાડી અને તેવાજ ખીજે ભારી સામાન પણ એક પારથી ખીજે પાર લઈ જવાઈ શકાયછે. એકક ટોપલામાં ૧૫ થી ૨૦ માણસો બેસીને પાર ઉતરી શકેછે. એવા ટોપલા જળમાર્ગે મુસાફરી કરવાને ઘણાજ જોખમ ભરેલા પેહેલવેહેલાં જોતાં માલુમ પડેછે. જરે હમારી નજર પેહેલ વેહેલી એવા ટોપલા ઉપર પડી ત્યારે હમોએ એકાએક એવું માન્યું નહીં હતું કે એમાં માણસો અથવા ગાડીઓ એક પારથી ખીજે પાર જઈ શકશે, પણ જરે હમો તેમાં બેઠા ત્યારે હમારી ખાતરી થઈ કે એવા ટોપલા પણ હોડીને ડોકાણે નદી ઉતરવાને વપરાઈ શકાયછે. પુછપરછ કરતાં એવું માલુમ પડ્યું કે એ લતા તરફ નદી નાળાંઓ ઉતરવાને એવીજ જાતના ટોપલા વપરાયછે અને હોડી અથવા મછવા જેવી ચીજ તેઓ વાપરતા નથી.

કૃષ્ણા નદીનું પાણી, પાહાડી જગાઓમાંથી એટલાં તો જોરથી વેહેછે કે તેના જોર આગળ લાકડાંની હોડી અથવા મછવાનો આસરો રહી શકતો નથી. નદીનો કીનારો એ તરફ જાયરો ખડકવાળો છે, તેથી જોટલી ધાસ્તી હોડી અથવા મછવો ઘસડાઈ અને અફળાઈ ભાંગવાની છે તેટલી ધાસ્તી એ ટોપલાઓ વીરો નથી. આ અસ્લી ટોપલા, નદીના પાણી ઉપર ગોલ ચકર ફરતા, અજાણ્ય તરેથી તરતા રહેછે. આ ટોપલા એણીગમથી પેલીગમ વાંકા ટીકા થતા, ઝાંકા ખાતા, ધાંમટ કરતા, અને કોઈવાર કીનારાને અથડતા અથડતા પણ ઘણીજ ઝડપથી દોડતા, નદી તરી શકેછે. એઓની ભાર ખમવાની મજબુતી વીરો એવું જણાવવામાં આવ્યુંછે કે તોપખાનાનો સામાન પણ પાર ઉતરવામાં તેમને ઉપયોગમાં લાવીયાછે, તેની સાથે ખીજી સગવડ એ ટોપલાઓથી એ થાયછે કે નદીના જુદા જુદા પાટો પાર કરતાં, વચમાં જમીન આવી હોય તો તે ટોપલાને સેહેલાઈથી માથા ઉપર ઊંચકીને એક ડોકાણેથી નદીના ખીજા પાટ ઉપર લઈ જવાઈ શકાયછે. આવે ડોકાણે જો હોડી અથવા મછવો હોય તો તેમ કરવાને મોટી અડચણ થઈ પડેછે. તુંગભદ્રા, પાનેર વીગરે નદીઓ કૃષ્ણા નદીને મળેછે, તે નદીઓ પાર ઊતરવાને સારૂ પણ એવાજ ટોપલા ઉપલાજ સખખોને લીધે વપરાયછે.

કૃષ્ણા નદીને પેલે પાર ઉતર્યા બાદ પૌટરનું ગામડું કાંડેજ આવેલું છે તે જોવાને ગયા. આ ગામડું ઉજડ હાલતમાં પડેલુંછે, પણ એની ઊજડ હાલતમાં જે જે

નીશાનો હમારી નજરે પડી હતી તે ઊપરથી એવું માલુમ પડ્યું હતું કે અસલનાં વખતમાં તે એક ઘણુંજ સુંદર અને મોહોટું ગામ હશે. હિંદુઓનાં દેહેરાં પુષ્કળ જોયામાં આવ્યાં હતાં, પણ તે સઘળાં ખીસમાર હાલતમાં હતાં. ઘણાંએક દેહેરાં ઉપર નકસી અને કોતરકામ ઘણુંજ સાંકે કરેલું નજરે પડ્યું હતું. રામનું એક દેહેરું જોયામાં આવ્યું હતું, તેનાં દરવાજા ઉપર રામચંદ્રજીની સભાનો ચીતાર એક આપ્પા પથરમાં દરવાજાની બરશાપ્પઉપર કોતરેલો છે, તે સભાનો ચીતાર જાણે આજે કોતરેલો હોય એવી સહીસલામત હાલતમાં જોયામાં આવીયો હતો. તેના પથર ઊપરનાં નકસીકામને જરા પણ અલવાર પોહોંચેલી નહીં હતી. તે આંધમાં આંધી ૨૦૦ થી ૨૫૦ વરસની જીની માલુમ પડી હતી. પૌઠર ગામડાંની મસજીદનાં આટલા ઊપરજી તુરત ઊતારો કીધો, કેમકે સહવારનાં નદી ઉતરતાં અને પેલા ટોપલા-આમાં સામાન, ગાડાં ઇત્યાદિ ચહાવી પાછાં ઊતારતાં ભારી થાક લાગી હતી અને તેમજ વખત પણ થઈ ગયો હતો. આણું તઈયાર થાય તીહાંસુધી મસજીદનાં ખુલ્લા આટલા ઊપર બેસીને આસપાસનાં ઝોડો તથા જંગલની રચના જોતા હતા અને પેલા ટોપલા વીરો વાત કરતા હતા કે ખરેખર આ જાતની હોડી એક નમુના દાખલ ઇંગલંડ મોકલવા લાયક છે, તેમાં દુરથી એક બે માણસ ૧૦ થી ૧૫ ગધેડાં, પપ્પાલ લાધીને લઈ જતાં માલુમ પડ્યાં. હમે સમજ્યા કે નદી એથી પાણી ભરીને ગામમાં પોહોંચાડવા તે પપ્પાલીઓ પાણી લઈ જતા હશે, અને તે ઊપરથી તેમની પાસે પાણી માંચું, ત્યારે તેઓએ ઊતર વાળ્યો કે પપ્પાલમાં પાણી નથી પણ “સીંદી છે.” તાડીને આ લોક સીંદી કેહેછે, અને તે પપ્પાલોમાં તાડી ભરીને, ગામનાં દારૂનાં ગુત્તાવાળા તે લઈ જતા હતા. તાડીની પપ્પાલો ગધેડાંઉપર લાધીને ગામમાં એવી રીતે દીવસમાં બે ત્રણ બેપ જાયછે, એવું સમજીને વાંચનાર વીચારમાં પડશે કે ગામડામાં અને તેની આસપાસની વસ્તીમાં તાડીનો કેટલો ખપ હશે. પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે એ લક્ષ્મી તરફ લોક, તાડી જખરાં પીનાર છે. સહવાર, સાંજ, બપોર અને વખત બેવખત, નાહનાથી તે મોહોટાં સુધી, સઘળાં તાડીથી ભીનેલાં રહેછે. એ બાબદમાં પારસી લોકનાં મોબેદોને એઓ શરમમાં નાખે, એટલાં તાડી પીનારાં છે. વળી આટલી તાડી પીને મારામારી કરનાર પણ તેટલાંજ જખરાં છે. જેટલો તાડીનો દારૂ પીવાયછે તેના કરતા ફક્ત તાડી (પાટી અથવા મીઠીનો ફરક તો કોઈ રાખતું હોય એવું તો જાણીયામાં આવીયું નથી) દરાગણી વધારે જખરી પીવાયછે.

મુસલમાન અને હિંદુલોકમાં એનું વ્યસન એ લગ્ન તરફ અતીશય થઈ પડેલું છે. તાડીની કેફથી લોકમાં મારામારી હેવી તો થાય છે કે તેમાં ખુન વટીક પણ ખાલી નથી. તાડી કંઈ અજીરાંની જ નરદમ હોતી નથી, એમાં બજરબટુની, માહાડની, તાડની એવી પંચમેળ હોય છે, અને તેમાં વળી વેચનારો ખીજી કેરી વસ્તુ મીશરીત કરતા હરો તે જુદી. એ લગ્ન તરફ મહુડાંનાં ઝાડ ઘણા નથી તેથી તેનો દારૂ તેમને મળી શકતો નથી. હમો ધારીએ છીએ કે મહુડાંનાં ઝાડ નહીં હોયાથી અરે-અર તેમનાં ઉપર ઈશ્વરની એક માટી કૃપા થઈ છે.

મસજીદમાં નાસ્તો લઈ રહ્યા પછી હમારી સાથે આવેલા નીજમનાં ઘોડસ્વારોને કહી જણાવ્યું કે તેઓએ નદી કીનારે આગળથી આવીને ટોપલા વીગરેની ગોઠવણ નહીં કરવામાં માહોટી બુલ કીધી હતી અને તેથી હમને ઘણી ખોટી થઈ હતી તથા કેટલીક અડચણો અમલી પડી હતી માટે ફરીને એવી ગફલતી નહીં થાય એટલા સારૂ ખુબ ચોકાશી રાખવી, અને હવે તે દીવસે “કરનુલ” ના મુસાફરી બંગલામાં પોહોંચતાં કદાચને રાત્ર પડે, માટે થોડાક સ્વારોએ આગળથી જઈને બંગલામાં ઉતારો કરવાની ગોઠવણ કરી રખાવવી, અને રસ્તો બરોબર દેખાડવાને કેટલાએક સ્વારોએ હમારી સાથે રહેવું. કૃષ્ણા નદી પાર ઉતરીયા પછી, કરનુલ તરફ આગળ ચાલતાં જમીન નીચી ઢલાવવાળી આવે છે અને રસ્તો બરોબર નથી; તથા તેમાં પુષ્કળ પથરા તથા ખાડા અબોચીયા છે, તો એપણુ જોઈએ અડક કૃષ્ણા નદી મુકયા પછી તુરત રસ્તામાં લાગે છે તેટલો કરનુલ તરફ વધતાં એછો થતો જાય છે. આટલું સંધું સમજાવીને કહ્યું તોપણુ આ સ્વારોથી કંઈ બરોબર કામ થઈ શક્યું નહીં હતું; અને તેઓ કામ કરવામાં ઘણાજ બેદીલ માલુમ પડ્યા હતા. પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે હમારી સાથે મુસાફરી કરતાં નીજમ સરકારનાં અરચથી ખાવાંને બદલે તેઓ પોતાનું ગાઠનું નાણું અરચી ખાતાં હતા, અને ખાવા પીવાની તેઓ ઉપર જબરી વેહેલા પડતી હતી. ઘોડાઓ ઉપર પણ ઘાસ દાણાની એવીજ તૈયારી પડતી હતી, તેથી સ્વારો જલદી પાછા ફરવાની વધારે ઇંતેજારીમાં હતા. હમને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તે સ્વારોને ખાવા પીવાની અને ઘાસ દાણાની જોગવાઈ કરી અપાવી હતી; અને સઘળાને, કરનુલ પોહોંચ્યા પછી પાછા રવાના કરવાનો વીચાર કરી મુક્યો હતો.

પૌટર ગામડામાંથી ૧૦૦ વાગે સહવારનાં નીકળ્યા હતા અને જો કે રસ્તો બરો-

બર દેખડાવવાની આગળથી ચેતવણી આપી રાખેલી હતી તોએપણુ તેમાં અંતે ભુલ થઈ. સાંજ સુત્રી સંઘળું કામ બરોબર ચાલ્યું પણ જરા અંધારું થતાં, પેલા સ્વારો દાંયાબાંયા થવા લાગ્યા. એ જણુ દેખાય તો એ જણુ નહી દેખાય, અને આપણે પુછીએ ત્યારે કેહે કે જરા પાણી પીવા ગયા છે, ફલાણુ સ્વાર જરા ખુદરતી હાજતને લીધે પછવાડે રહેયો છે. પણ મુખ્ય કારણુ થોડી વારમાં એવું જણાવા લાગુ કે સાંજ પડતાં, પેલી પખાલોની બેઠ લેવાની તલબ આ સ્વારોને થતી હતી. બુખ લાગવાથી જેટલું ખાતા નહી હરો તેટલું પીધને ખીચારાએ પોતાની બુકને શાંત અથવા નરમ પાડતા હોએ એવું જણાતું હતું. સ્વારોની આવી ગફલતથી ગાડીવાળાએ રસ્તો બુદ્યા, અને તેમનાથી આડ રસ્તો લેવાયો, જેનો ખુલાસો છેક રાત્રે ૧૧૫ વાગે થયો, તે એ પ્રમાણે કે “ કરનુલ ” ગામ પોંહોંચ્યા પછી મુસાફરી બંગલામાં જવાને બદલે, ગાડીવાનો, એ હડી માઈલ આડા, ગાંમમાં ગાડી ચલાવી ગયા. અગર હમારી સાથે એકુ પણ સ્વાર રહેયો હોતો તો આવું નહી બનતે. ગામમાં ગયા તારે તે વખતે એક પણ માણસ જાગતું નહી હતું, અને જો આ વખતે ચંદ્રની રોશની નીકળી નહી હોતો તો તે રાત્રે અચીત ઘણાજ હાડમાર થતે. કોઈ મન્યું નહી, ત્યારે પુછપરછ કરવાનું પણ નહી બનીયું. હાંક મારી ઘરનાં બારણાં ડોકીને પુછીએ તો ઘરમાંથી પાછો જાવાય મળવો મુશકેલ હોતો, અને કદી કોઈ ઉઠીને બાહરે આવ્યો તો તેનાં માણેડામાંથી એવો જવાબ નીકળતો હોતો કે “ મહને કંઈ ખબર નથી. ” ગામડાનાં લોક તરફની બેપરવાઈ જોઈને અલબતાં કોઈને પણ ઘણો ગુસ્સો આવે તેમાં નવાઈ જેવું નથી, પણ ખીજી તરફથી વીચાર કરતાં અને આગળ કહ્યું તેમ ગાંમડાંના લોકને વેડે પકડીને તેમની પાસે જુલમથી કાંમ કરાવવાની અણુઘટતી ચાલ અંદરનાં પ્રાંતોમાં કેટલાએક હલકા અને અણુસમજુ અમલદારો ચલાવેછે, તેથી આવી તરેહની ધજા અથવા સંકટ ઘણાએક મુસાફરોને ખમવી પડે એમાં પણ નવાઈ જેવું નહી જાણીને, એવી વખતે બલી બલાઈથી કામ લેવું ફાયદા બરેલું સમજાયા હતા. એણીગમ પેલીગમ ઘણા રખડ્યા પછી, અંતે ધનામની આરા આપીને તથા નરમાસ બરેલી રીતે કહ્યાથી, ગામમાંથી એક જણુ હમને મળી આવ્યો તેણે હમારી ભુલ બાંજુ કે મુસાફરી બંગલામાં જવાનો જે રસ્તો છે તે જુદોજ છે ;

અને હમે નજદીક એ હડી માઈલ આગ ચાલી આવ્યા હતા, એવું કહીને તે પોતે હમારી સાથે ભોમીયા દાખલ આવ્યો અને હમને પાછા વાળીને બરોબર રસ્તાઉપર લઈ આવ્યો. હીયાંથી મુસાફરી બંગલામાં હમે રાત્રે સાડાબાર અથવા એક વાગે પુગા. તીહાં જઈને જોઈએ છેએ તો જે સ્વારોને આગળથી મોકલેલા હતા તેઓ તીહાં આવીને પોતાનાં ઘોડાઓને બાંધીને પોતે મજેથી ઉંઘમાં પડેલા હતા. તેઓએ હમારે સારું કંઈ જ કીધું નહીં હતું. બંગલાનાં મેસમેનને ખાણ પીણ વીરો, અથવા હમે આવવાનાં છેએ તે વીરોની તૈયારી રાખવાને એક રાખ્દ વટીક પણ કહ્યો નહીં હતો; અથવા બંગલો ઉઘડાવી એક કોચ મળત તૈયાર કરાવે નહીં હતો. તેથી જરૂર હમે પુગા ત્યારે હમારે સારું એક કપ ચાહે અથવા એક કળસલી પાણીએ તૈયાર નહીં હતું. એક તો આખા દીવસનાં ભુખા, ખીજું, આડ રસ્તે ભુલા પડ્યાથી હલાક થયલા, ત્રીજું, ભોમીયો સોધતાં નજદીક એક કલાક પગે રખડેલા, અને છેલ્લું મુસાફરી બંગલાનો ઓરડો આગળથી જઈને આપણા સ્વાધીનમાં લેઈ રાખવાને ખામુખા જે સીપાહી લોકને મોકલીયા હતા તેમની બેપરવાઈથી અંતે હમારી આગમચ કોઈ ઇંગ્રેજ આવીને પુરતનોજ ઉતરેલો હતો, તેથી હમારે સારું ઉતારાની જગા પણ બંગલામાં પુરતી નહીં રહેલી, આ સઘળા કંટાળા બરેલા બનાવોથી હમાને ભારી ગુસ્સો ચઢીયો હતો. અંતે એક નાહાના ઓરડામાં જેમ તેમ રાત્રનો બાકીનો વખત કાઢાડતાં હમારી ધીરજની પરીકરા સારીપેઠે થઈ હતી. જે આગળથી જઈ પુગેલા સ્વારોએ તેમને ફરમાવ્યા પ્રમાણે બંદોબસ્ત કીધો હોત તો આ સઘળી ખીકટ નહીં ખમવી પડતે, અને તે પડીતો પડી, પણ આટલું તો ખચીત થતે કે હમારે સારું મુસાફરી બંગલાનો મોહોયો ઓરડો તો આસાએસ લેવાને હાથ લાગતે. પણ તેવું નહીંજ થયું, હમારી ઉપર આ ખીકટ એકંદરે આવી પડીતે સઘળી પેલા નીજમનાં આજશુ, બેપરવા સ્વારોથી થઈ હતી. ઝેર, રાત્ર તો જેમ તેમ કરીને કાઢાડી. ભુખનો આધાર સહવારનાં નાસ્તા ઉપર સઘળો હતો. બપોર તો રોજ ખોલવા વગર કાઢાડી હતી, અને હવે રાત્રે ૧ વાગે માત્ર ચાહે અને ખીસકોટ ઉપરજ શુકરાનાં કરવાની હમારી ફરજ થઈ પડી. મુવાની જગાનાં પણ વાખા હોવાથી, જે નાહાનો ઓરડો હમને કેટલી મહેનતથી મળ્યો હતો તેમાં એક જણ અને બાકીનાં સઘળા ગાડીમાંજ સુતા હતા.

તા. ૧૦ મી જાનેવારી—એ દીને સહવારનાં કરનુલના ડેપુટી કલેક્ટર તથા તેના ભાઈ, આ બંધે ગૃહસ્થો તીહાનાં દેશી અમલદારો હતા તેમને ખબર પડ્યાથી, તેઓ હમારી મુલાકાત લેવાને આવ્યા, તેમની આગળ આગલી રાત્રે રસ્તામાં પડેલી અડચણો વીરો કહી જણાવીયું. વાતચીત કરતાં તેમનાં મત પ્રમાણે હમારો જે વીચાર હેદરાબાદથી નીકળતી વખતે કાઢેો હતો કે કડપા અને કરનુલને રસ્તે થઈ મદ્રાજ જઈશું તો જલદી જવારો, તે વીચારને આ ડોકાણે, આ અમલદારોની મસલહતથી ટેકો મળીયો અને તેથી તે પાકો અને વધારે મજબુત થયો. આ ડોકાણેથી, પેલા નકામાં અને બેદીલ સ્વારોને હેદરાબાદ પાછા રવાના થવાને ફરમાવ્યું. હેદરાબાદથી કરેલા ગાડાંવાળાઓને પણ આ ડોકાણેથી, હમે રૂપસદ આપી. તેઓ કડપાને રસ્તે મદ્રાજ જવા નાખુરા જણાયા, જેનું કારણ એ કે તેઓ એ રસ્તાથી તદ્દન અજાણ્યા હતા, અને આગલી રાત્રે રસ્તો ભુલ્યાથી તેમની ઊપર જે સંકટ અને અડચણો યુજરી હતી તેથી તેઓ ધરાઈ ગયા હતા! અને તદ્દન નાહીંમત થઈ ગયા હતા.

કરનુલ રોહિર દેખાડવાને પાછલા પોહોરનાં ચાર વાગે ડેપુટી કલેક્ટર તથા તેમના ભાઈ, એક શીગરામ લઈને ઠરાવ પ્રમાણે આવ્યા. રોહિરમાં હમા ફરવા ગયા. રોહિરનો દેખાવ જેમ ઘણો તવંગરી ભરેલો નહીં તેમ ઘણો ગરીબી ભરેલો પણ નહીં દેખાયો હતો. લોક ચંચલ, ઉદ્યાગી તથા ઝડપવાળાં માલુમ પડ્યાં હતાં. ઉદ્યાગની નીરાણો, કપડ બજારમાં સારી નજરે પડી હતી. લોક કાનડી ભાષા ધણું કરીને બોલેછે. બીજાં ગામો અથવા ગામડાં તથા રોહિરો કરતાં હીયાંના રસ્તા સારી હાલતમાં દેખાયા હતા, તેનું મુખ્ય કારણ એટલું કે કરનુલ રોહિરમાં ઇંગ્રેજોની વસ્તી તથા બંગલા છે, તથા લશ્કરની તુકડીઓ વખતે વખત આવજાવ કરતાં આ ડોકાણે થોડીવાર છાવણી કરેછે. ફક્ત રોહિરની વસ્તી ૨૫૦૦૦ થી ૩૦૦૦૦ માણસની આસરે ગણાયલી છે.

નીજમ હેદરાબાદથી કરનુલ રોહિર ૧૩૦ માઈલની મુસાફરીને છેટે છે. કરનુલ રોહિર અને તેને લગતાં ગાંમો, બાલાઘાટ પ્રગણાંનો એક ભાગ છે. ઈસવી સન ૧૮૦૦ નાં સાલમાં ઇંગ્રેજ અને નીજમ સરકાર વચ્ચે જે કરારનામું થયું હતું તેની સરેતો મુજબ નીજમ સરકારે બાલાઘાટ પ્રગણાં ઇંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન કર્યાં હતાં. બાલાઘાટ પ્રગણાંની દૃઢ કૃષ્ણા અને તુંગભદ્રા નદીઓની દક્ષીણ

દીશાએથી સીર થાયછે, અને એ સઘળાં પ્રગણાં પાહાડી જગાને મથાળે આવેલાં છે તેથી તેમને બાલાઘાટનું નામ આપ્યામાં આવ્યું છે. “બાલાઘાટ” શબ્દનો અર્થ “ઘાટની ઉપરની જગા” એવો થાયછે અને તેનાથી ઉલટો શબ્દ “પૈયનઘાટ” કરીને બોલાયછે, તેનો અર્થ “ઘાટની નીચેની અથવા પાયા આગળની જગા” એવો થાયછે.

આગલા દેશી રાજાઓનાં વખતમાં બાલાઘાટ પ્રાંત ઘણાં પ્રગણાંમાં વહેંચાયલું હતું. તેમાં કરનુલ, કડપા અને બેલારી વીગરે ખીજાં દસ પ્રગણાં મુખ્ય હતાં. ઇંગ્રેજને સ્વાધીન થયા પછી, બાલાઘાટ પ્રાંતના બે ભાગ કરવામાં આવ્યા છે, એક ભાગને કડપા જિલ્લામાં દાખલ કરીએ છે અને ખીજો બેલારી કલેક્ટરેટમાં છે.

તવારીખ અને દસ્તાવેજો ઉપરથી એવું માલુમ પડેલું છે કે આખો બાલાઘાટ પ્રાંત ઇંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન થયા આગમ્ય, જરે નીજમ સરકારનાં તાબામાં હતો ત્યારે ત્યાંની રૈયતની અવસ્થા અતીશય માઠી અને તેમનો જીવ સડોસડ હાલતમાં હતો. જમીન તો ઘણીજ સારી અને ફલવંત છે. ઘણું કરીને કાળી મટ્ટોડીવાળી જમીન વીરો એવું અનુભવ ઉપરથી માલુમ પડેલું છે કે જો એવી જમીનને એક વખત સાફ કરીને હોલથી બરોબર ખેડી હોય તો પછી વીસ વરસ સુધી ફરીને તેને ખેડવાની કાંઈજ જરૂર પડતી નથી, માત્રે જમીનને ઉપર ઉપરથી ફેરવી નાખેલી બસ છે. કનેરા અને મલબાર પ્રાંત તરફની જમીન કરતાં આ પ્રાંતની જમીન વધારે ફળવાન છે. ફક્ત બે અથવા ત્રણ રાત્રનો વરસાદ એ જમીન ઉપર પડેલો કાનેરાની જમીનનાં વીસ્તાર સાથે સરખાવતાં વધારે પાક ઉપજવી શકેછે; પણ તેની ખેડણી કરી તેમાંથી નીપજતી આએપત સહી સલાંમતીથી ખાવાની, રૈયત ખીલકુલ આશા નહી રાખતી હતી. રૈયત હંમેશા લુગટી હતી, અને તેમને લુટનાર કોણ હતા? નીજમ સરકાર તરફથી જે જમાખંદી કરનાર અમલદારો ડરાવેલા તેજ! તથા જે કોઈ એવા અમલદારોને જમણુપ્રસાદ આપી શકે એવા રૂશવત આપનારા સઘળાં લોક! નીજમનું લશ્કર જથ્થક જમાખંધીનાં કામમાં લડાઈ કરવાને રોકાયલુંજ રહેતું હતું, અને ગામ ગામડાંવાળા હમેશા એકખીજ સાથે નબળા ઉપર જોરાવર કાવવાને લડાઈ કરવામાં ગુંતાયલાજ રહેતા હતા. દરેક ગામ ગામડાંના રોડીઆઓએ પોતાનું લશ્કર રાખેલું હતું, અને જમાખંધી કરનારા અમલદારો

સાથે તેમને હંમેશા લગાઈ અથવા જપાજપી થયાજ કરતી હતી. કેહેછે કે નીજમ સરકાર એવી લગાઈ કરતી કરતી બેજાર થઈ ગઈ હતી, અને આવી લગાઈ કરતાં તેને જમાબંધીની ઉપજ આવા મોહોટા પ્રાંતમાંથી કંઈ જીજીવીજ થતી હતી.*

એક દાખલા પ્રમાણે આ ડેકાણે હમે જણાવવાની જરૂર જોઈએ છેએ કે દેશની જમાબંધી જો બરોબર અને રૈયતનાં ખરાં સુખની મતલબ ધ્યાનમાં રાખીને કીધી હોયતો ખચીત તેની રૈયત અને સરકાર એ બંધને કુઅમેદો થયા વીના રહેનાર નથી, અને તેની સાથે દેશની જમીનની હાલત પણ બેહેતર થતી જવાની. હંગ્રેજ સરકારની જમાબંધી કરવાની રીત અને કાયદા ખરેખર ઘણાજ વાજખી અને રૈયતની તથા સરકારની અને જમીનની હાલત બેહેતર કરવાને લાયક નાજ છે, અને એની સાબેતી હિંદુસ્તાનમાં જ્યાં જ્યાં હંગ્રેજ સરકારની જમાબંધી ચાલુ થઈછે, ત્યાં ત્યાં રૈયતની હાલત તથા જમીન, બંધે બેહેતર થયલી માલુમ પડી છે; અને જ્યાં જ્યાં એ સરકારની રીત ચાલુ થઈ નથી, ત્યાંની રૈયત, જમીન અને તે સરકાર પોતે સાથે ત્રણે જણો માઠી અવસ્થામાં ગોતાં ખાયાં કરેછે. આ ખરી ખીના આપણે નજરે નજર જોઈએ. જ્યાં જમાબંધી વીરો આવા બંધોબસ્તો નથી ત્યાં ત્યાં વગર ખેડણીએ જમીન જંગલી હાલતમાં પડી રહેલી છે, રૈયત ગરીબ અને નાઉમેદીમાં જેમ તેમ પોતાના દીવસો ગુજારેછે, અને સરકાર પણ તેવીજ લાઠલાજ અને ગુંચવાડમાં પોતાનું કામ ચલાવ્યા કરેછે. કદાચ ઉપર જણાવેલી બાબદની વિરુદ્ધ એવું કેહેવામાં આવે કે હંગ્રેજ સરકારની જમાબંધીમાં પણ રૈયત ઉપર જીલુમ ગુજારેછે, તેઓની હાલત બેહેતર થતી નથી, દુકાળ પડેછે, લોકમાં ભુખમરો ચાલેછે, અને એ વીગરે ખીજ ફરીઆદો થાયછે, પણ એનો ખુલાસો તુરત થઈ શકે એવો છે. ઉપર કહેલી ફરીઆદ હંગ્રેજ સરકારની જમાબંધીની રીતો અથવા કાયદાને લાગુ પડતી નથી. તે રીતો અને કાયદા તો ઘણાજ હકવાજખી અને લાયક છે, પણ એવા કાયદા ચલાવવામાં અને તે ઉપર અંમલ કરવામાં કેટલાએક અણસમજી અંમલદારો ભુલ કરેછે, કેટલાએક ખીલકુલ લુઆઈ ચલાવેછે તેથી એવી ફરીઆદ ઉઠેછે. પણ જો અંમલદારો

* હામીલટન ગેજેટીયર, ખીજી આદતી, વાલમ ૧, પાનું ૧૧૩-૧૧૭.

લાયક અને પ્રમાણિક હોયા તો એ સરકારની જમાબંધીની રીતો અને કાયદા અરેખર રૈયતની હાલત બેહેતર કરે તેવાજ છે. તો જુઓ, આજે ગાયકવાડી જમીનની તથા ખીજ દેશી રજવાડા હસ્તકની જમીનની શી હાલત છે? હવે જેટલા ભાગ હંગ્રેજ સરકારની જમાબંધી તળે આવેલા છે તેની હાલત સરખાવી જુઓ. હમે હીમતથી તથા વગર શખે બોલીએ છીએ કે આ રાજની જમાબંધીની રીત અને કાયદા જે દેશી રાજાઓ તેવા લાયક અને હોશીયાર અમલદારો રાખીને પોતાના હસ્તકનાં પ્રગણાઓમાં દાખલ કરે તો આખાં હિંદુસ્તાનની હાલતમાં થોડાં વરસમાં ઘણાજ બેહેતર ફેરફાર થઈ જાય, એ નિશ્ચય જાણવું.

આ બાબદ વીરો લંબાણ તકરાર કરવાની જરૂર નથી. આપણી આંખ સાંમે દાખલા તથ્યાર છે, જેમાં આપણને દેખાયછે કે જમાબંધી કરવા હંગ્રેજ સરકારના કાયદા કાનુનો ઘણાજ ઉપયોગી અને ફાયદા ભરેલા છે, અને તેમની ખુખી પીછાની તેમને દેશી રાજાઓએ પોતાની હકુમતમાં દાખલ કરીયા છે અને કરતા જાયછે. આવી રીતની જમાબંધીની ખુખી પીછાનવાનું પેહેલું માન નીજ-મના બાહોરા અને દુરઅંદેશી વજીર સર સાલારજંગને ઘટેછે. આ ચંચલ અને ભારી અનુભવ ધરાવનાર વજીરે એકદમ એ કાયદા પોતાની હકુમતમાં દાખલ કીધા અને તે સારી પેઠે અમલમાં લાવવાને અને તેના ફાયદા દેખડાવાને, લાયક અમલદારોને આ અગતનું કામ સોંપીયું. રાજદરબારી ખાતામાં સારીપેઠે પરોઢા-ચલાં વીકાજી તથા પેસ્તનજી મેહરજીના ખાનદાનમાંથી તેણે આ અગતના ઓધા-ઓ ઉપર, કેટલાક ગૃહસ્થોને ચુંટી કાઢાડી તેમની નેમણુક કીધી, અને જે ઉમેદથી તેણે આ નેમણુકો કીધી, તે ઉમેદ આ ચંચલ અને હોશીયાર અમલદારોએ અછી રીતે પુરી પાડી છે. હવડાં આ અમલદારો, નીજમ સરકારના કામ કારબારમાં સારો ભાગ લીએછે અને એ સરકારની ઘણી તારીફ લાયક ચાકરી બજાવેછે. રોડ બાપુજી વીકાજી મેહરજી દક્ષીણ હેદરાબાદની સઘળી તાલુકદારીનું કામ ચલાવે છે. રોડ જીવણજી પેસ્તનજી, સર સાલારજંગની દરબારમાં એક મજલસી છે, જે દરજે કાઉનસીલના ઓધેદારને મળતો આવેછે. રોડ બરજોરજી વીકાજી પણ તાલુકદારીનાં કાંમ ઉપર હતા, પણ એ ખીચારાની ઉમર લાંખી ટકી નહી. એવણની જગા ઉપર રોડ ખુર્રોદજી બાપુજી વીકાજીની નેમણુક થયલી છે. રોડ રસ્તમજી વીકાજી જેવણ આગળ ગમેચુર જીલ્લામાં આસીસટ કમીશનરના ઓધા ઉપર હતા,

તેમને નીજમ સરકારે ત્રણ મોટા જીલ્લાની તાલુકદારીનું કામ સોંપીયું છે. રોડ જીવણ રતનજી, તે શેઠ વીકાજીની છોકરીના છોકરા, એવણ હસ્તક પણ સાત તાલુકાનું કામ સોંપેલું છે. તેમજ આ ખાનદાનના શારી પેડે જણાયલા બે ચાર ગૃહસ્થો મુંબઈમાં પણ સરકારી ખાતામાં અને વેપારી ખાતામાં ઘણી સારી આ-બરૂ ધજતથી પોતાનો ઓઘો ચલાવેછે, એ ઉપરથી રોડ વીકાજી મેહરજીના ખાનદાન વીરો શું સરકારમાં કે શું ખાંનગી મંડલીમાં, સઘળી આબરૂ સાથે જોવામાં આવેછે, અને આથી આપણા પારશી ટોલાને મોટું માન છે. ઈંગ્રેજ સરકારની જમાંબધી કરવાના કાયદા કાનુનોથી નીપજતા ફાત્તેદાનો એક ખીજે દાખલો આપી એ બાબદ પુરી કરીએછ.

બાલાઘાટનાં પ્રગણાં ઈંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન ઇસવી સન ૧૮૦૦ ના અક્ટોબર મહીનાની ૧૨મી તારીખે થયાં, ત્યારપછી એ પ્રગણાં કરનલ ટ્રમસ મનરોને હસ્તક આપીયાં હતાં. એ કલેક્ટરે તુરત રૈયત ઉપરથી નીજમ સરકાર જે મહેસુલ લેતી હતી તે ઓછી કરી નાખી, અને જેમ જેમ એકુતની આપવાની શક્તી વધતી ગઈ તથા જમીનની હાલત બેહતર થતી ગઈ તેમ તેમ તે મહેસુલમાં વધારો કરતો ગયો.

આ નામાંકીત અમલદારના હાથ તળે સાત વરસની મુદતમાં એ પ્રગણાંઓની એખલી જમીનની મહેસુલ ૧૦,૦૬,૫૬૩ સ્ટાર પગોડથી* વધીને ૧૫,૧૭,૨૭૨ પગોડ થઈ ગઈ હતી, અને તીહાંની રૈયત જે આગળ લુચ્ચી, લુટાચ્ચોની માફક બેકાયદાસર વીખરાએલી પડેલી હતી, તે સુધરીને કાયદાને માન આપનાર અને અમલદારોને તાબેદાર એટલી થઈ ગઈ હતી કે મદ્રાજ ઇલાકાનાં તાબા તળેની એક લાયક રૈયત જેવી આ પ્રગણાંઓની રૈયત ગણાવા લાગી. ઇસવી સન ૧૮૧૭ નાં સાલમાં એટલે ઈંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન થયા પછી ૧૭ વરસે એ પ્રગણાંઓની કુલ મહેસુલ વધીને છેક ૧૭,૪૦,૩૦૪ સ્ટાર પગોડ થઈ હતી.†

એ પ્રગણાંઓમાં ગુળીનો પાક ઘણોજ થાયછે, અને તેની સાથે હલકી

*સ્ટાર પગોડ એક જાતનો સોનાનો શીકોછે જે કિંમતમાં રૂ. ૩-૧૨-૨, પૈ બરોબર છે.

† હામીલટન ગેજેટીઅર, ખીજી આવૃત્તી, વાલમ ૧ લો, પાનું ૧૧૮.

જાતની આંડ તથા ગોળ પાણી તીહાં બનાવેછે. રૂનો પાક પાણી થાયછે, અને તે પેહેલાં પડતી હાલતમાં હતો, પાણી હમણાં આ વેપારની એક અગતની જીનસનાં પાકમાં વધારો થતો જાયછે. સન ૧૮૬૩ નાં સાલની સરખાતમાં જરે હમારૂં તીહાં જવું થયું હતું ત્યારે તે સાલમાં હમારી પુછપરછ પ્રમાણે ફક્ત કરનુલને લગતાં પ્રગણામાંથી તે સાલના રૂના પાકની એક લાખ ગાંસડી ઉતરવાની ગણત્ર થયલી હતી.

એ તરફથી નીકળતો રૂ સધળો મદ્રાજને માર્ગે થઈ ખીજ દેશાવરોમાં જાયછે. કરનુલ લગા તરફથી માલ મદ્રાજ પુગતાં નજદીક એક માંસની મુદત, બળદના ગાંડાની મુસાફરીથી થાયછે. એવી રીતે માલ પોહોંચાડતાં ઘણાંમાં ઘણાં ખર્ચ ૩ કનટલમ રૂ પછવાડે (એટલે ૪૫ મણ રૂ પછવાડે રૂ ૪૦) થાયછે, અને દરેક કનટલમ (એટલે ૧૫ મણ) પછવાડે ગાંસડી બંધામણ અને રસ્તાની મંજલમાં ઠાર, ધુમસ અને તેવી ખીજ નુકસાનીનાં કારણથી બચાવ કરવાને રૂ ૪) નો ખીજો ખર્ચ થાયછે. પણ હવે ઉપલી સધળી અડચણો રેલવે થયાથી નીકળતી જાયછે, અને રૂ વધારે સારી હાલતમાં અને સસ્તે ભાવે ડેકાંણાસર જઈ પોહોંચવાની દરરોજ ઉમેદ વધતી જાયછે.

કરનુલ રોહિરને “કમીર નગર” પણ કહેછે. એની ઉપર અમલ કરનાર આગલા સુબાઓ અફગાની વંશના હતા. તેઓ દિલ્લીના આગલા બાદશાહ શાહા જીહાનના તાબા તળે અમલદારી ચલાવતા હતા. ઐરંગઝેબ બાદશાહે કરનુલ પ્રગણું ખીજરખાન નામના એક સુબાને ઇસવી સન ૧૬૫૧ નાં સાલમાં એક જગીર દાખલ બક્ષીસ આપ્યું હતું. એની પછવાડે આવેલા સુબાઓ અને નવાબોમાં કોઈપણ લાયક રાજ ચલાવનારો નહીં હતા. તેઓમાં કુટુંબ ક્લેશ જખરો ચાલ્યો હતો અને રાજકારભાર ચલાવવાની પુરી શક્તિ નહીં હતી, તેથી કરનુલ પ્રગણાંની રૈયત ઉપર ભારી જુલમ ગુજરવા લાગો. છેક ૧૫૦ વરસ સુધી નવાબોએ હકુમત જખરીથી ચલાવી. ઉપર કહેલાં બાલાઘાટ પ્રગણાં, નીજમ તરફથી અંતે જરે ઇંગ્રેજ સરકારને સ્વાધીન થયાં ત્યારે કરનુલ તાલુકો પણ ઇંગ્રેજ અમલ તળે આવ્યો હતો. એ પછી નવાબોની ખરદાસ્ત ઇંગ્રેજ સરકાર તરફથી થવા માંડી. ઇસવી સન ૧૮૧૫ નાં સાલમાં “અલીકુખાન” નવાબનાં મરણ પછી “મુજ્જફરખાન” તેનો સઉથી નાહાનો છોકરો વગર હકે

ગાદી ઉપર ચઢી બેઠો, તે વેળા ઇંગ્રેજ સરકારને વચમાં પડવાની ફરજ થઈ હતી, અને પોતાનાં લશ્કરનાં બળથી મુજબફરખાનને ઉઘાડીને મનવરખાન ગાદીનો ખરો વારસ હતો તેને તખ્ત ઉપર બેસાડ્યો હતો, ત્યારથી એ તાલુકા ઉપર ઇંગ્રેજ હકુમત ચાલે છે.

દખણી રાજનું પટન રાજ, કરનુલ અને કડાપા પ્રગણાંઓમાં ધણું વરસ સુધી ચાલેલું હતું, અને આજે એ લત્તા તરફ એ પટન રાજનાં જુના કુટુંબીઓ વસેલા છે તેમનાં માહોડેથી હિંદુસ્થાની ભાષા હજુ ઘણીજ ચોખ્ખી અને સફાઈ ભરેલી બોલાય છે.

કરનુલ અને તેને લગતાં પ્રગણાંઓનાં તોલનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે છે.

૩૪ તોલાનો ૧ સેર.

૪૮ સેરનો ૧ મણ.

૧૫ મણનો ૧ કનટલમ.

૨ કનટલમ..... ૧ ખાંડી.

કરનુલ શહેરમાં ફરતાં તેનો દેખાવ અને હવા હમને પસંદ આવી હતી; આપણી મુબઈમાં પરેલનાં અને ભાએખજાનાં બજાર તરફ આપણે ફરતા હોઈએ એવા દેખાવ અને રચનાં નજરે પડતી હતી. બળદની ગાડીમાં હમો ફરવા નીકળ્યા હતા, પણ રસ્તા સારા હોયાથી અને તેમજ આસપાસનો દેખાવ પણ દીલપસંદ હતો તેથી હમને કંટાળો ઉપજ્યો નહીં હતો.

રસ્તામાં જતાં ઘણે ઠેકાણે હમે માણસનાં ટોળાં થઈને ઉભેલાં જોયાં, અને તે વીશે હમારી સાથે આવેલા મીત્રોને પુછ્યાથી એવું માલુમ પડ્યું કે તીહાંના લોક ગરીબ અને તવંગર સઘળા તાડી પીવાનો જખરો શોખ રાખે છે; તે શોખ એટલોતો છે કે જાહેર મકાનો ઉપર ઘણુંકરીને સાંજના જામ અથવા પ) વાગે દોસ્તોની નાહાની નાહાની ટોલી અથવા મંડળી થઈ, જે ઠેકાણે તાડીની દુકાનો માંડેલી હોય તીહાંથી તાડી વેચાતી લઈને પીએ છે અને એક ખીજને જાહેર રીતે પાય છે. એવું તીહાં દરરોજ થાય છે, અને આ મોજ સાધારણ જે પ્રમાણે મુબઈમાં દરરોજ મેદાન ઉપર સાંજના હવા ખાવાને લોક ફરવા જાય છે અને તીહાંથી લઘાર મારી હોટેલામાં આઈસ ક્રીમ ચાખવાની મોજ મારવાને કેટલાકો જાય છે, તે પ્રમાણે આ રોહરમાં તેઓ તાડીની મોજ ભોગવે છે.

એ તરફની જમીન સારો અને ફળવંત તથા રૂના પાકને લાયકની કાળી મટોડી-
વાળી છે, પણ પાણી પુરું નહીં મળી આવ્યાના સખખથી તીહાં મનમાનતી રોપણી
અથવા ખેતી થઈ શકતી નથી. આ ઉપરથી નેહેર બાંધીને તીહાંની નદીનું પાણી
લાવી જમીન ખેડવાનું કામ ચલાવવા સારું ખાનગી કંપનીઓ ઊભી થઈ છે. તે-
ઓએ થાપણ એકઠી કરી નેહેર બાંધવાનું કામ શીર કર્યું હતું, તેને સારું પુણા
બંધાતા હમારા જોયામાં આવ્યા હતા. નેહેરની ખોદણીનું કામ તે વખત સુધીમાં
ધણું ચાલેલું હમારા સાંભળવામાં આવ્યું હતું. જે ખોદણી હમારા જોયામાં આવી
હતી તે કરનુલ રોહરની એક બાજુએથી ચાલેલી હતી. એવી બીજી ઘણી જગા
હિંદુસ્થાનનાં પ્રાંતોમાં છે તીહાંની જમીનને જે પુરતું પાણી પોહોંચતું થાય તો તે જમી-
નમાંથી વરસનાં બે પાક ઉતરે તેવી તે જમીન છે, અને પાણી પોહોંચતું કરવાનો ઉ-
પાય એજ છે કે નેહેરો બાંધીને પાણીને અંદર આવતું કરવું. પણ એ મહાભારત
કામ ખાનગી કંપનીઓનું નથી. એ કામ સરકારનાં નેહેર કામોમાંનું એક અગ-
તનું કામ છે, અને એ ઉપર સરકાર અગત કરીને ધ્યાન આપે તો તેથી ખચીત
રૈયત તથા સરકાર, બંધેને ફાયદો થાય એમાં શંક નથી. નેહેરો બાંધ્યાથી ફાયદા થશે
એ સાબિત કરવાની કંઈ જરૂર રહી નથી. ફક્ત એક નાહાનો કંકડો એવી નેહેર-
નો, ગંગા નદીમાંથી વહેતો કીધો છે જે GANGES CANAL “ગ્યાનજી સ કનાલ”ને
નામે ઓળખાય છે, તે ચાલુ થયાથી, તેની આસપાસની ઉજડ જમીન બાગેબાગ
જેવી થઈ ગઈ છે, એટલુંજ નહીં પણ જેમ નદી કીનારે ગામડાંની વસ્તી શીર
થાય છે તેમ એ નેહેરની આસપાસ વસ્તી અને ખેતીવાડી થોડા વખતમાં જાણે
ઉભરી નીકળેલી છે. જેમ જેમ નેહેર આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેનાં પાણી સાથે
વસ્તી અને ખેતી આગળ ચાલે છે, એ વીરો હમે આગળ ઘટતે ડોકાણે વધારે બો-
લશું, પણ અત્રે ઇશારો માત્ર એટલોજ કરેલો બસ છે કે હિંદુસ્થાનના ઘણા પ્રાંતોની
જમીનના ફળવંતપણામાં જે ગુપ્ત અને પુષ્કળ ધન દબાયલું છે, તેને મોકળું કરવાનો
ઉપાય એજ છે કે નેહેરો અને રસ્તા બાંધી, પાણીની આવગ અને જગાને ખોદી
કરી આપવી. આથી જે દોલત ખુલી થઈ પડશે તેના ફાયદા ભોગવનાર ઇંગ્રેજ સરકાર
પોતેજ છે. હિંદુસ્થાનની રૈયત જેવી તાયબેદાર અને નીમકહલાલ રૈયત, પૃથ્વી ઉપર
બીજાં થોડાંજ રાજ્યોની હશે. હિંદુસ્થાનની રૈયતને સુખ થયાથી તે રૈયત એકલપેટા-
પણાથી એ સુખ ભોગવશે, એવું કવચીત બનવાનું નથી. રૈયતનાં સુખથી તેની

ઊપર રાજ કરનારાઓનું સુખ કાયમજ છે, માટે એવાં કામ ઊપર જો સરકાર મેહ-
નત અને પુરતું ધીયાન આપે તો હિંદુસ્થાન, ઇંગ્લેન્ડ રાજના અજનાનો એક
અપ્પુટ ભંડાર થાય એમાં કંઈ શક જોવું નથી.

હમને જે આગળ અબર મળી હતી તેમુજબ કરનુલનાં ડેપુટી કલેક્ટર તરફથી
પણ આ ડેકાણે એવીજ અબર મળી કે મદ્રાજથી નીકળેલા રેલવેનાં રસ્તાની એક
શાખા “ત્રીપટી” ગાંમડાં સુધી ચાલુ થયલી છે. માટે હમારે એ ગાંમડાં સુધીજ
ગાડાંમાં જવું પડશે, અને તીહાંથી રેલવેની મારફતે મદ્રાજ જવાઈ શકાશે.

કરનુલથી જે નવાં ગાડાં કીધાં તે હેદરાબાદથી કરેલાં ગાડાં કરતાં વધારે સાંકડાં હતાં,
અને તેમાં બે જણથી તો કદી પણ બેસી અથવા લાંબા થઈને સુવાઈ શકાયજ
નહી. એવાં ગાડાંનું ચિત્ર પાસે આપેલું છે. એ ચિત્રમાં મુસાફરી બંગલાની પાસે
એવાં ગાડાં છોડેલાં અને બળદોએ અસાએસ લીધેલી દેખાડેલી છે. ગાડાંની ઊપર
અપેડો બાંધી લીધેલા હોયછે, અને અંદરથી ધાંસ સારીપેડે પાંથરીને ઉપર ગોદડું
મુકડું હોય તો બે ચાર દીવસ આંચકા ખાવાનો મહાવરો પડ્યા પછી એવી ગાડી
લાંબી મુસાફરી કરવાને પસંદ અને સવલ પડેછે. બેસવાનો મહાવરો પડ્યા
પછી ગમે તેવું ખાઈને એવી ગાડીમાં હમે બેઠા હતા પણ તેથી હમને કશી તરેહની
અડચણ કે ઈજ થઈ નહી હતી; થોડી વારમાં ખાધેલું હજમ થઈ જતું હતું, ઉંઘ
ધણી સારીપેડે આવતી હતી; અને સહવારનાં તંદરોસ્તી ભરેલા, સારી ભુક સાથે,
જાણે આપણા પોતાનાં ધરનાં ખીછાનાં ઉપરથી ઉઠીએ તેમ હમે સઘળા એ ગાડાં-
માંથી ઊઠતા હતા. આગળ બે જણ વચ્ચે એક ગાડી હતી, તે હવે એક એક
જણ વચ્ચે અકેક થતાં ગાડીની સંખ્યા વધી ગઈ હતી. જરે હમે કરનુલથી
રાત્રે નીકળ્યા ત્યારે ૨૦ ગાડીની એક લાંબી હાર થઈ હતી, તે દેખાવ જાણે
એક મોહોટાં લશ્કરી અથવા સોદાગરી કાફલાનાં જેવો દમામ ભરેલો લાગતો હતો.
આ ગાડીવાળાઓ પણ કાનડી ભાષાજ બોલતા હતા, પણ તેઓ થોડું ઘણું હિંદુ-
સ્થાની સમજતા હતા.

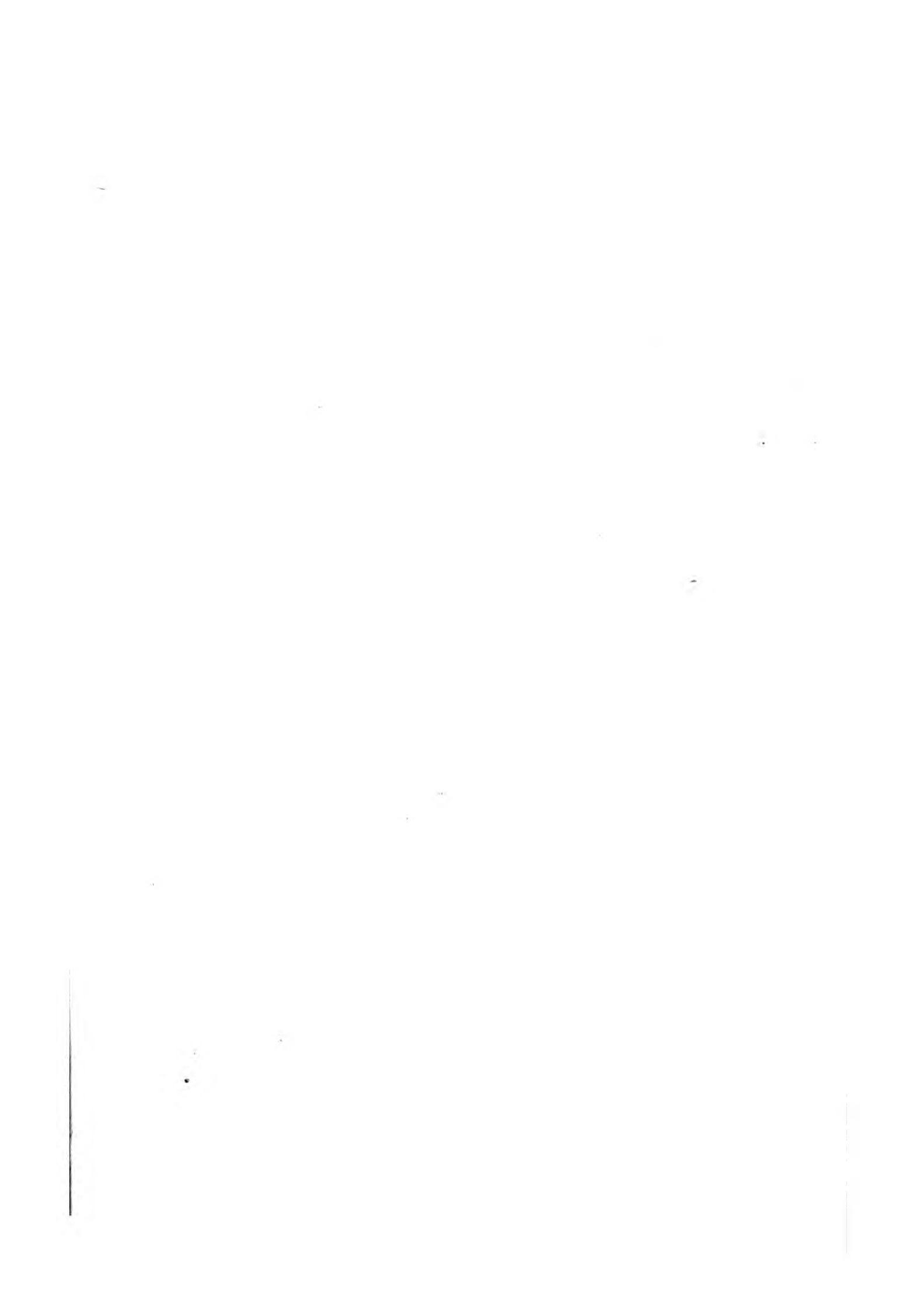
તા. ૧૧ મી જાનેવારી—કરનુલથી આગળી રાત્રે ૧૦૧ વાગે નીકળેલા એ
દીને “કટવાના પાહાડ” અથવા જે ડેકાણાંનું ખીજું નામ “બગા” ગાંમ કરી
કેહેછે તીહાંના મુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા. મુસાફરી બંગલા આ ડેકાણે એક
ટેકરીનાં મથાલે એક ઘણીજ સારી હવાની જગા ઉપર આવેલા છે. ટેકરીની હેઠળની

W. & A. Brown, London.

BULLOCK BANDIES FOR LONG TRAVELLING. MADRAS.

૧. બાંળી યુસફીની બળદની ગાડી.

ફેરિથી એક સુંદર નાનું વેહેછે. તેનું પાણી ઘણુંજ થકું ગાર જેવું અને લેહેજત-
દાર છે. એ નાનું છેક નંદીયાલ ગામ સુધી જઈ પોહોંચેલું છે, તેનું છેટું છેક ૪૦
માઈલ સુધી ગણાય છે. આ ડેકાણે જુવાર, કુલથી, તુઅર, અને મગનો પાક
સારો થાય છે. એ લત્તા તરફ ૬) ગાઉ ઉપર લોઢાંની ખાંણ લાગેલી છે એવું
હમારા સાંભળવામાં આવીયું હતું. એ ખાંણમાંથી બનાવેલાં લોઢાંના કેટલા એક
નમુના, એ જગાનો તેહેસીલદાર હમને મળવા આવ્યો હતો, તેણે હમને દેખાડી વીયા
હતા. જે કે ગાળી કાહોડેલાં લોઢાંનાં નમુના સારા દેખાડતા હતા, તે એપણુ જમીન-
માંથી બોદી કાહોડેલાં લોઢાંનો “એર” (મીટી સાથે મળેલું લોઢું) કંઈ ઘણી ઉંચી અને
ચોખ્ખી જાતનું નહીં હતું. આ ગામડાંની પડોસમાં હીરાની ખાંણ લાગેલી સંભળાઈ
હતી તેને ગોલકંડાની હીરાની ખાંણ કેહેતા હતા. ગોલકંડાની હીરાની ખાંણ વીશે
એવું જણાયલું છે કે તે ખાંણ અરેબરી ગોલકંડામાં નહીં હતી, પણ તે આ ડેકાણે
હતી, અને એ સઘળા પ્રાંતો એકવાર નીજ મનેજ તાબે હતાં, અને તે વખતે ગોલકંડા
રોહરનું નામ વખણાયલું હતું, તેથી આ ડેકાણેથી મળતા હીરાને ગોલકંડાની ખાંણ-
માંથી નીકળતા હીરા કેહેતા હતા. અરેબર બોલીએતો ગોલકંડામાંથી હીરાની એક
કગરસ વડીક મળી નથી, પણ આસપાસનાં પ્રગણાઓમાંથી જે હીરા હાત લાગતા
હતા તેમને સાફ કરવાને તથા કાપીને રોનકદાર કરવાને ગોલકંડામાં લાવવા પડતા
હતા, તે ઉપરથી તે હીરા જોણે ગોલકંડાની ખાંણમાંથી મળી આવીયા હોય એવું કેહે-
વાનું હતું. ઉપર જણાવેલા તેહેસીલદાર જાતનો કાયત હિંદુ હતો, જેની વાતચીત
ઉપરથી તે અપરાક અને અપર રાખનાર અમદાર માલુમ પડ્યો હતો. એનું નામ
લાલા રામાનંદ પ્રસાદ કરીને હતું. હમોએ માંગ્યા ઉપરથી એ અમલદારે લોઢાંની
ખાંણમાંથી નીકળતા પથરો તથા હીરાની ખાંણની જગા ઉપરના કેટલાક પથરો નાં
નમુનાં હમારા મિત્ર ડાકતર બાઉ દાજીને આણી આપ્યા હતા, પણ તેમાં એક પણ
હીરા સાથનો પથર નહીં હતો, જો હોતો હોતો હમો સઘળા ખચીત ઘણા ખુશી થતે,
આ ડેકાણેથી હમે પાછલા પોહોરનાં ણા વાગે નીકળ્યા. તેહેસીલદાર હમને થોડેક
દુર સુધી મુકવાને આવ્યો હતો. રસ્તામાં હમને એક ફ્રેચ મુસાફર મળ્યો, જે
પાલખીથી મુસાફરી કરતો મદ્રાજ જતો હતો. ગાડાંએ મુસાફરી કરતાં પાલખી-
એ જલદી જવાઈ શકાય છે, પણ તેનો અરથ એક માણસ પાછળ ઘણોજ વધારે
થઈ પડે છે. ટપે ટપે હમાલો રાખવા પડે છે, અને એવી રીતે મુસાફરી કરતાં, આ-

સપાસ જોવા તપાસવાની અવકાશ પુરતી મળી શકતી નથી. આલુ પાલખી સાથે આઠ હમલો હોયછે, એક હમાલ એક કાવડમાં ઉંચકાય એટલો મુસાફરનો બોળો ઉંચકીને સાથે દોડેછે, અને રાત્રે બે હમાલ મસાલો લઈ આગળ દોડેછે. આવી તરેહની મુસાફરી જે ધણીને ઉતાવળથી દોડી જવું હોય તેને સવલ પડેછે.

આ લત્તા ઉપર પાહાડી જંગા આવીયાથી જેમ સાંજ પડતી ગઈતેમ આસપાસનાં જંગલનો દેખાવ ઘણોજ થંડો અને પસંદ પડતો થવા માંડ્યો હતો. રસ્તો સીધો અને પોહોળો હતો, માત્ર ધુળ સફેદ રંગની પુષ્કળ હતી. આસપાસ, ઝોડોની ઘટ્ટ ધણીજ સુંદર દેખાતી હતી; તરેહવાર જાતનાં પક્ષીઓ તથા ઝાડપાનો અને ફુલો નજરે પડતાં હતાં. અરેબર ઝાડપાનના વિદ્યાર્થીને સારૂ તો આ ઠેકાણે એક મોહોટો ખજનોજ હતો. પાહાડની કઢણે અને કોરે કોરે રસ્તો ગોલ ચકર જેવા ફરતો હતો, જંગલમાંથી મુગંધ ભરેલી લપટ એવીતો આવતી હતી કે હમને ગાડીમાંથી ઉતરીને ચાલવા ગમ્યું હતું, અને અંધાઈ થયું નહીં હોત તો ખચીત લાંબા વખત સુધી હમને તીલાંની મઝા ભોગવવાને તથા તેનું ખયાન કરવાને બની શકતે. હમો દિલગીર થયા કે આવી જોવાલાયક જગા એ હમારૂં રાત્રે આવવું થયું; અને વધારે દીલગીર એથી થયા કે પુરતો વખત હાતમાં નહીં રેહાથી, આવો ખુશનુમાં દેખાવ, અંધારામાં વગર જોવે વગ્રવી જવાની હમને ફરજ થઈ પડી હતી

તા. ૧૨ મી જાનેવારી— એ દીને સહવારનાં ૧૦ વાગે નંદીયાલ ગામમાં આવી પુગાં. આ ઠેકાણે મુસાફરી ખંગલામાં ઉતરવાને બદલે ગામનાં તળાવના ખંધ ઉપર હમે ઉતારો કીધો, કેમકે એ ઠેકાણું ધણુંજ હવાદાર અને ગામની નજદીક હતું, અને મુસાફરી ખંગલો ગામથી ઘણો દુર હતો. એ તળાવમાં નદીનું પાણી આવતું કરીયું છે. તળાવનો ઘેરાવો ૨ થી ૩ માઈલનો કીધેલો છે તેથી જોનારને મોહોટી ખાડી અથવા દરીયા જેવા તે દેખાયછે. તળાવનું પાણી પીવામાં ધણુંજ સારૂં છે. પણ તેને જરા ફરવા દેવું અને ગાળવું પડેછે. જહાંથી તળાવનું પાણી વહીને બાહાર જાયછે તીલાંજ માત્ર હીંદુ લોકો નાહેછે, તેથી પીવાનું પાણી ખરાબ થતું નથી. તળાવમાં નાહવા ધોવાથી પાણી ખચીત ખીગડેછે, એવીરો હમોએ, તીલાં આવનાર લોકને સારી પેઠે સમજ પાડી હતી. એ દિવસે હિંદુ લોકનો કંઈ તેહેવાર હતો તેથી પુષ્કળ પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ તળાવ ઉપર નાહવાને આવ્યાં હતાં. ધવન ઘણોજ જોરમાં હતો તેથી તળાવનું પાણી દરીયાનાં મોજા મારે એમ

બંધના ઢોળાવ ઉપર અફળાતું હતું. આગળ મંજલ સારૂ ગામમાંથી ખોરા-
કી સાથે લેવાની હતી તેથી આ ડેકાણે જરા વધારે વખત કાઢાડવો પડ્યો. એ
અરસામાં નંદીયાલ ગામના મોટા ગવધયા હમારી મુલાકાતે આવીયા હતા,
અને તેઓએ ગાયન ગાઈ સંભળાવાની ઈચ્છા દેખાડીયા ઉપરથી, તે
હમારે ખુશી સાથે કબુલ રાખી હતી. થોડા વખતમાં એક અચ્છી રચના
બની ગઈ હતી. એક ગમથી તળાવનાં પાણીનો અફળાવાનો અવાજ, ખીજી
ગમથી પવનનો ઘોંઘાટ અને આ બંધે વચે તંજુરા, સારંગી, મુંદંગ, અને
ડક ઉપર પડતી થાપ અને ચાલતું બળયન, તથા વળી એ સઘળામાં ગવૈયા-
ઓએ ઉલટમાં આવી જે પંચમના સુરે તાંન અને અલાપ લીધી હતી તેથી
થોડી વારમાં તળાવના કીનારા ઉપર બહુ અચ્છી રચના અને ધ્રુમ મચી રહી
હતી. તેમાં વળી ગામનાં લોક આવી હમારી નાહાની મજલીસમાં સામેલ થઈ
ગયાથી, તે ડેકાણે એક મોહોટી પંચભેજ મંડળી બની રહી હતી. ગાયન જે
કે ધણી ઉંચી કીસમનું નહીં હતું તો પણ ગવૈયાઓએ તેમની શક્તિ મુજબ
જે દીલબર રીતે ગાયું હતું તથા જે ગામડાંના તેઓ રહેવાસી હતા તે ગામડાંની
હાલત જોતાં, હમારો ધારીયેજ કે ગાયન તે વખતસર ઘણુંજ સારૂ સાંભળ્યામાં
આણું હતું, અને સારાં ગાયનનું જે સાધારણ પરીણામ છે કે ગાયન કરનાર
અને સાંભળનાર બંધે એક બીજાથી રાજી ખુશી થઈ ઊઠેછે, તેજ પરીણામ
આ ગાયનથી નીપજ્યું હતું.

નંદીયાલથી એક મંજલ આગળ ગયાપછી, રસ્તો ઘણોજ ખરાબ અને વાંકો-
ટીકો આવશે એવી ખબર પડ્યાથી, આ ડેકાણેથી ગાડીયાસાથે મસાલો લઈ
જવાની ગોઠવણ કરી લીધી. સાંજના સાડાછ વાગે નંદીયાલથી કુચ કીધી.

તા. ૧૩ જાનેવારીને દીને સહવારનાં ૬ વાગે શીરવાલ ગામ આગળ આવી પોહિં-
ચ્યા. તીહાં જમીને પાછલા પોહિરના આ વાગે પાછી કુચ કીધી, કારણ જેમ દીવ-
સનાં ઉજડમાં ભાંગેલા રસ્તાની મંજલ કપાય તેમ સારૂ. તે રસ્તો ઘણોજ ભાંગેલો
હોવાથી, ગાડીયો વાંકીટીકી બહુ થતી હતી, તો પણ સાંજના સાડાસાત વાગ્યામાં
એવા ખરાબ રસ્તાનો કેટલોક ભાગ પસાર કરી શક્યા હતા, અને ત્યાર પછી
રસ્તો જરા ઠીક હાલતમાં આવતો મારુમ પડવા લાગો, પણ મુસાફરી બંગલો
દીયાંથી હજી એટલો તો દુર હતો કે છેક મંચરાત થાય તીહાં મુધી તે ડેકાણાં

ઉપર પોંહોંચી શકાય એવું નહીં હતું. આ ઉપરથી રાત્રે સાડાઆઠ વાગે રસ્તામાં એક મોહોટાં ઝાડ તળે થોડીવાર ઉતારો કીધો, બળદોને ધાંસ દાણો ખવડાવી, ગાડીવાનો જમી લીએ એટલામાં હમોએ પણ જરા આહા તથા ખીસ્કોટ ખાઈ લીધી. હીયાંથી રાત્રે ૧૧ વાગે પાછી કુચ કીધી. ધાર્યા કરતાં મંજલ વધારે લાંબી માલુમ પડી હતી.

તા ૧૪ જાનેવારીએ પરોઢીયાંમાં પાંચ વાગે “ચાંગલમેરી” નજદીક આવી પુગા. રાત્રે ફક્ત આહા ખીસ્કોટ ઉપરજ ગનીમત કરી હતી તેથી બુખાં પેટે “નજદીક” શબ્દનો અરથ બરોબર જાણવાની તલાસ કીધી, કે “નજદીક” તે હવે બાકી કેટલુંક દુર? એવો સવાલ ગાડીવાળાને પુછીયો. એક ગાડીવાને થંડે પેટે જવાબ દીધો કે, હીયાંથી મુસાફરી બંગલે પોંહોંચતાં હવે ફક્ત છ કોસ એટલે ૧૨ માઈલની મંજલ બાકી રહી હશે! આ વાત સાંભળીને સઘળા જણનાં બુખાં પેટે દેખઈતી તો આમોશી પકડી પણ અંદરખાનેથી જબરો પોકાર મારીયો હતો. આ પુછપરછ તો છેક સહવારના થઈ હતી, પણ પરોઢીયાંમાં પાંચ વાગે એક અમતકારીક બનાવ બનીયો હતો. “ચાંગલમેરી” ગામની હદ ઉપર હમો આવી પુગા હતા અને આસરે ટ્રા વાગાનો પરોઢીયાંનો વખત થયેલો હતો. તે વખતે ગાડીવાનો ગાડી હાંકતાં હાંકતાં ઘણું કરીને ઉંઘી ગયેલા હતાં. બળદો પોતાની મેળે ધરેડે ચાલતા હતા અને જીહાં સુધી રસ્તો સારો હોય તીહાં સુધી એવી રીતે બળદો પોતાની મેળે ચાલીયાથી કંઈ શીકર જેવું નથી ગણાતું. પણ વાટ આડીઅવડી અને રસ્તો ખરાબ ભાંગેલો હોય તો તેવી વખતે અને ઠેકાણે ગાડીવાનોને સાવધ રાખવાની ઘણીજ અગત છે. આ રસ્તા ઉપર આવી અગત જાણીને પેહેલી ગાડી સઉથી સાઉચેત અને હેશીયાર ગાડીવાળાની રાખી હતી અને વડોલ કામાજી, આ રસ્તાની ચોકસાઈ તથા પોતાના દોસ્તોની પાસખાની કરવાના ધરિદાથી પોતે તે ગાડીમાં બેઠા હતા. છેક રાત્રે ૩ વાગા સુધી સઘળી મંજલ સંભાળ અને સમાધાનીથી કપાઈ હતી. મસાલવાળા પણ બરોબર ચાલીયા હતા, પણ તે વખત પછી થોડા વારમાં ઠંડા પોહોરના પવનની લહેકીએ મસાલચીએની આંખોમાં ઉંઘ આણી હતી, તેથી તેઓ ઉંઘાતા ઉંઘાતા ચાલતા હતા; તેમને પોતાની મસાલોમાં તેલ પુરવાની સુધ ન રેહાથી તેમની મસાલો પણ વગર તેલે ઝુકવા માંડી. જરે મસાલચી અને મસાલ બંધે ઝુકવા લાગા, તારે

ગાડીવાળાઓની આંખો પણ ચીપચીપ મીચાવા લાગી, અને છેલ્લું થું થયું કે રોડ ખુરશોદજીને પણ તેજ વખતે પવનની ઠંડી લેહેજી લાગાથી તેવણ પણ ઊંધાઈ ગયા, અને ખીજી સઘળાતો જખરી હંધમાં પડેલા હતા તેમને વીરોતો બોલવાની કંઠજી જરૂર નથી. આવી હાલતમાં સઘળી ગાડીઓ ફક્ત અવાચક બળદોના આધાર ઉપર ચાલતી હતી. તેવામાં પેહેલી ગાડીની સાંભે એક ઉંચો ટેકરો આવીયો જેની ઉપર ગાડીનું ચાક ચઢી ગયાથી તે ગાડી આખીને આખી ગોલાંટ ખાઈ હંધો વળી ગઈ. ગાડું હંધું વળતાંજ અફળાવાનો જે અવાજ થયો તે ખીજી ગાડીવાળાએ થોડો ધણો સાંભળીયો, અને ઝપકીને આંખો ચોળતો જુમ પાડવા લાગો કે “અરરર, ગાડી હંધી વળી ગઈ.” આ જુમ બેચાર ખીજી ગાડીવાળાઓએ સાંભળી હતી પણ હંધમાં પડેલા તેથી કોઈ તુરત મદદે દોડી નહી જઈ શક્યું હતું. હવે જીહાં ખુદા રાખનાર હોયછે તોહાં ગમે તેવી કળ થાય તોપણ માણસના એક બાલ વઠીકને પણ ઈજા પોહોંચતી નથી, તેમ આ હોનારતમાં બનીયું હતું. જેવું ગાડું ઊધું વળીને નીચે પડ્યું, એટલામાંજ બળદો જોતરમાંથી એકાએક છુટા થઈ એક કેરે જઈને ઉભા રેહા હતા; ગાડાંવાળો હંધાયલોજ એકગમ સરી પડ્યો હતો, તે હજવેથી આંખો ચોળતો ઊઠ્યો હતો, અને રોડ કામાજી પણ ગભરાયલા પણ સુગા સુગા હાથમાં સપાટ લઈ ગાડીની પછવાડેથી સરીને બાહેર આવ્યા હતા. એમાં કોઈના શરીરને જરાખી નુકસાન નહી પોહોંચીયું હતું, ગાડાંનો એકુખી ભાગ ભાંગી તુટો નહી હતો, અને આ સઘળો જાણે હસવા સરખો બનાવ સહવારના પરોઢીયાંમાં બની ગયો હતો. જે ટેકરા ઉપર ગાડીનું ચાક ચઢી ગયું હતું તે એટલો ઉંચો હતો કે તે ઉપરથી ગાડી નીચે પડતાં જરાખી તે ભાંગીયા વગર રેહે નહી, પણ તેવું કંઠજી બનીયું નહી હતું. આ બનાવથી તે સહેબની હજો સઘળા ઉપર જે બેહદ મેહરબાની થઈ હતી તેનો ઊપકાર માનવાને આ હોનારત હમારી સહવારની બંદગીમાં હમારું હંધું પીગળાવવાને એક અચ્છું કારણ થઈ પડ્યું હતું. ટેકરા ઉપરથી ગગડી પડેલું ગાડું પાછું રસ્તા ઉપર લાવ્યા અને પાછી આગળ કુચ કીધી, તેથી સહવારના ૧૧ વાગે “ચાંગલમેરી” ગામમાં આવી પુગા. આ ઠેકાણા ઉપર એજ દીને વળી આગળના જેવીજ એક ખીજી હોનારત બની હતી. ગામમાં પેસ્તા રસ્તો અતિશય ભાંગેલો હતો, તે માર્ગથી એક શિવાય સઘળી ગાડીઓ તજવીજથી પસાર થઈ શકી હતી. પણ સામાનની જે ભારી ગાડી હતી તેને એક આંચકો લાગાથી

તે ગાડું ઉંધું વળીયું હતું અને તેમાં બેઠેલા હમારાં એક નવલુ નામના માણસને માથામાં મજબુત જખમ લાગે હતો, જેથી લોહી પુસ્કળ નીકળ્યું હતું. પાંચ કલાક આગમચ થયેલી હેનારતમાં ગાડું ઉંધું વળીયું તેમાં કોઈને જરા પણ ધ્વનિ નહીં પોહોંચી હતી, અને તે બનાવ વળી અંધારામાં બનીયો હતો; પણ હવે તો દીવસનું અજવાળું થયલું હતું, ખીજ ગાડીવાળા સઘળા જાગતા હતા, અને આવી સાંભળેતી છતાં, જે ખીજ ગાડી ઉંધી વળી તેમાં બેઠેલાં માણસનાં માથામાં સખત જખમ થયો અને લોહી વેહેતું થયું એ કેટલું તાજુખી ભરેલું છે! હેનારતોમાં ખુદાતાલાની તરફથી શું થાયછે એ સમજવાની કોણ માનવી શક્તિ ધરાવેછે? એવે પ્રસંગે જે બનાવો તે સાહેબની કુદરતથી બનેછે, તે જોઈને તેની સમજણ આપવાને આપણુ અધુરાં માનવીઓએ ઠાલી ટકટક કર્યા કરતાં, તે સાહેબની ધ્વજાને શરણુ થઈ, પોતાના હોટ ઉપર આંગલી મુકી, ચુપકીદી અખતીયાર કરેલી વાજીય છે.

નવલુનાં માથામાં જે જખમ થયો હતો, તે ઘોઈને ડાકતર ભાઉદાજીએ મલમપટ્ટી લગાડી, અને તુરત તેને અશાએશ આપવાની જરૂર માણુમ પડતાંજ હમે સઘળાએ તેજ ગામડાંના તેજ ડોકાણે એક હેવણુ પેડેલાં દેહેરાંના એક ઉપર ઉતારે કીધો. આ ડોકાણેથી સરકારી મુસાફરી બંગલો હજુર એક માઈલ દુર હતો, પણ ઉપલા સખબને લીધે હમે બંગલે પોહોંચીએ તીહાં મુધી ખોટી રેહેવું વાજખી નહીં ધારીયું હતું. હીયાં પાણી ઘણુંજ ખરાબ હતું અને વળી તે ગદ્યું હતું, તોએ પણ રાત્રની જખર ભુખ લાગેલી હતી અને આવો બનાવ બનીયાથી, હીયાંજ ઉતારો કરી જેમ તેમ કરીને સારી પેઠે જમી તો લીધું. હીયાંથી સાંજે સવાપાંચ વાગે પાછી કુચ કીધી તે રાત્રે અગીયાર વાગે “દુઝ્મર” ગામના મુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા. રસ્તો હજુર ભાગિલોજ મળતો હતો, અને આંચકાથી ગાડીઓ જખરી ખખડી ગઈ હતી, તેમજ હમારા સઘળાંનાં શરીર પણ પછડયાથી થાકી ઢીલાં થઈ પડ્યાં હતાં. “દુઝ્મર” ગામમાં ખાંધ ખોરાકની તેવી સારી જીનસો મળતી નથી, અને તીહાં આવી પોહોંચીયા, તે રાત્રે બેઠાં શીવાએ ખીજું કંઈજ નહીં મળી આવીયાથી તેજ ઉપર ચુકર કરી, તથા તે ઉજડ જગા ઉપર કંઈ તેવું જોવા જાણવા લાયક નહીં હોવાથી, જરા આશાએશ લઈ રાત્રે બે વાગે પાછી કુચ કીધી.

તા. ૧૫ જાનેવારીને દીને સવારના ૬ વાગે “મૈદાપુર” ગામમાં જઈ પોહોંચીયા. આ ડોકાણે પણ લાંબો વખત રહેવાની જરૂર નહીજ જોયાથી, તીહાંથી પાછી કુચ કીધી. હજુર રસ્તો ભાંગેલાને ભાંગેલાજ આવીયો હતો. અપારના સાડત્રણ વાગે “રાજપટ” ગામડામાં આવી લાગા. આ ડોકાણેથી રસ્તો જરા જરા બેહતર હાલતમાં માલુમ પડવા લાગો. રસ્તાની બંધે બાજુએ, હારબંધ ઝોડે તુરતનાં રોપેલાં દેખાયાં હતાં, અને અબર કાહાડતાં માલુમ પડ્યું કે હીયાંથી રસ્તો બાંધેલો છે અને તેની અસર વખતસરની મરામત કરી તેને સારી હાલતમાં રાખીયામાં આવેછે. આ ડોકાણાં ઉપર રસ્તાનાં એનજીનીયરો અને ઉપરીઓને રહેવાસાર નાહાની નાહાની બંગલીઓ હારબંધ બાંધેલી હમુને નજર પડી, તેથી હમો સમજ્યા કે હીયાં ઉતારાની જગા હશે. પણ તીહાં પેલી નાહાની “કોટેજો” શીવાએ ખીજો કોઠખી મકાન નહી હતો. ગાંમ દુર હતું, અને અબર કાહાડતાં હમુને એવું જણાવામાં આવીયું હતું કે આ ડોકાણે ઓઠી થતાં, આગળ મંજલમાં “પાનાર” નદી આડ આ-વશે, તે પાર કરવાને માડી રાત્ર થઈ જશે, અને રાત્રના ૭ વાગે ભરતી થવાનો વખત તે દીવસે હતો, તેથી જો ભરતીની આગમજ તે નદી પસાર કરી તો બેહતર, નહીં તો, નદી કીનારે જહાં ઉતારાની જગા ખીલકુલ છેજ નહીં, તેવી કફોરી જગા ઉપર સારી રાત્ર ઓઠી થવું પડવાનું. આ અબર ઉપરથી હમોએ “રાજપટ” ગામમાંથી જલદી આગળ વધવાનું જરૂર જાણીયું. ગાડીઓ થોડુંક સુધી આગળ ચાલીયા પછી, એક ગાડીવાળાએ લુચ્ચાઈથી પછવાડે પડી, પોતાની ગાડીના સારા બજદ છેડીને તેમને પાણી પીવા લઈ જવાને બાહાને, એક મુરદાર બજદની જોડી લાવી હમારા સામાનની બજદની ગાડીમાં જોડી. થોડા વારમાં આ ગાડી હમારી ગાડીઓથી છેક એટલી પછવાડે પડી કે તે નજરથી દુર થઈ, અને આ ગાડીવીરો એકાશી કરતાં માલુમ પડીયું કે એના બજદો જલદી ચાલી રાકે એવા નહી હતા. જરે તે ગાડી હજુ હજુ આવી લાગી તારે તેમાં બેઠેલાં હમારાં માણસે પેલા ગાડીવાળાની લુચ્ચાઈ વીરો ફરીયાદ કીધી, તારે ખુલ્લું મા-લુમ પડી આવીયું કે જે ઝડપથી હમોએ આગળ મંજલ કાપવાનો ઠરાવ કીધો હતો તે ઝડપ સાથે પેલા બજદીયા કંધી ટકી રાકે એવા નહી હતા, અને મંજલમાં તે ગાડી અચીત એપલી પાછળ પડે એની ધાસ્તી પડી હતી. પેલા ગાડીવા-જાને તેની આવી ચાલનો સબબ પુછીઓ અને ખાત્રી ભરેલો જબાબ નહી મળી-

યાથી તેને થોડાક કોપરાંપાક જમાડીયાથી તે જમને પેલાં સારા બળદ પાછા લાવીયો હતો. આવી રીતે બળદ બદલવાની શું મતલબ હશે તે ઓકસ કેહેવાઈ શકાતું નથી, પણ તે વખતે હમો સઘળાને એવો રાખ ઊત્પન્ન થયો હતો કે સામાનની ગાડી ઉપર કેટલાક લોકની બદનજર થઈ હોય, અને તે રાત્રે લુટી લેવા સાડ, તે ગાડી એખલી પાડવાને, આવા ખરાબ બળદો તેમાં જોડી આપીયા હોય. આ સઘળી ગડબડ પુરી થતાં સાંજ પડવા આવી હતી, અને પેલી નદી કીનારે પોહોંચતાં છેક વખત ભરાઈ જાય એવું થઈ પડ્યું હતું. સંકટ હંમેશા ખીજી સંકટોની સાથે જમાવ થઈને આવેછે, તે મુજબ ઉપલી ગાડીના અટકાવની બાબદ વીરો તકરાર કરતાં કોઈ તરેહની ગેરસમજુતી હમારા એક બે મીત્રામાં થઈ પડ્યાથી તેઓ વચ્ચે એકાએક જે ઝગડો થઈ પડ્યો હતો, તેથી જેમ એક તરફ જરા રમુજ તેમ ખીજી તરફ આગળની મંજલની શીકરથી સઘળાના દીલ જરાવાર અટમીઠાં થઈ પડીયાં હતાં. પણ પેલા કોપરાંપાકની લેહજતથી જરે ગાડીવાળાએ પેલા સારા બળદની જોડી પાછી લાવી આપી હતી તીઆરે સઘળાનાં જીવ પાછા ખુશાલ થયા હતા, અને તેથી પેલી સઘળી તકરાર, ગડબડ અને કોપરાંપાકની વાત તેજ જગામાં દાટીને સઘળા જણ ખુશ ખુશાલીથી આગળ ચાલીયા હતા. જો કે અસુર થયાથી ગાડી ધણીજ ઊતાવળે દોડાવી હતી, તો પણ નદી કીનારે જઈ પોહોંચતા અંતે રાત્રે ટા સાડાઆઠ થઈ ગયા હતા. ચંદ્ર નીકલી ચુકેલો હતો, અને નદીમાં ભરતી શીર થઈ ચુકેલી હતી. “પાનાર” નદી વીરો એવું હમાને કેહેવામાં આવીયું હતું કે જો કે તેનો પાટ ધણો પોહોંજો છે તો પણ તેમાં પાણી ધણું ઊંડું થતું નથી, અને વળી પાણી પુરતું ભરાયલું નહીં હતું તેથી એકદમ જલદીથી પાર નીકલી જવાને હમાએ ગાડીવાળાઓને હુકમ આપીયો હતો. “પાનાર” નદીનો પાટ આ ઠેકાણે બેવડી વલાણ લઈ, બે જુદી જુદી પાટ ફરી વળેલો છે, તેથી નદીનો એક પાટ પાર કીધા પછી, થોડીક મુકી જમીન લાગેછે, અને તે પસાર કરીયા પછી જાણે વળી કોઈ ખીજી નદી આડે આવી હોય એમ તેજ નદીનો ફરી વળેલો ખીજો પાટ પાછો આડો આવેછે. સઘળી ગાડીઓ નદીમાં દાખલ થઈ, પેહેલા મોટા પાટમાંથી પસાર થઈ હતી, તેમાં હમારી ગાડીના બળદો જરા નબળા હોવાથી તેઓ ખીજી ગાડીઓની સાથે નહીં રેહી શક્યા. ગાડી-વાળો વળી કોઈ નાદાન વગર અનુભવવાળો છેાકરો હોવાથી તેનાથી બળદોને

પાણીમાં બરોબર હાંકી નહીં રાકાયું. તેથી બળદે અટકીને નદી વચ્ચે ઉભા રેહા. ગાડી ઉભી રહેતાં, તેનાં પદ્મડાં નરમ રેતીમાં બેસવા લાગ્યાં. તેમજ હમારેથી થોડીક દુર જે સામાનની ગાડી હતી તેનો હાલ પણ હમારી ગાડીના જેવાજ થઈ પડ્યો. હમારી સાથે હમારો જરમન મીત્ર મીત્ર એડવર્ડ જે જાણે તરનાર હતો, તેની હીંમત હમુને ધણી હતી. ગાડી કદાચને કુએ એટલા ઉપરથી આગળ નીકળી ગયલા હમારા મીત્રોને જુઓ મારીને કેહું કે હમારી મદદે કોઈને મોકલો, પણ હમારી જુઓ કોઈના સાંભળવામાં આવી નહીં રાકી હતી, કારણ કે દરેક ગાડીવાળો પોતાના બળદેને આંખી રંગડીને હાંકી જલદીથી નદી પાર કરી જવાની ધનિતેજરીમાં પડેલો હતો. સઘળા ગાડીવાળાઓની જુમથી નદીમાં ઘોંઘાટ થઈ રહ્યો હતો અને કોઈનો પોકાર કોઈ સાંભળી નહીં રાકતું હતું. હમારે હમારા બળદેને આગળ ચલાવાને ધણી મેહનત કીધી, તેમનાં પુછડાં પકડીને તાણીયાં, મરડીયાં, તેમને લાકડીઓ મારી, ગાડીવાળા ઉપર ગુસ્સે થઈ તેને પણ ધખા મારીયા પણ અંતે કંઈજ વળીજ નહીં, અને પાણી છેક ગાડીની અંદર આવા લાયું. હમારો ભીનાવા લાગ્યા તારે નદી ઉપર ટોપલા ફેરવનાર કોળીઓને બોલાવા પોકાર મારી તેમની મદદ માંગી, જેથી તેઓ થોડા વખતમાં હમારી નજદીક ટોપલા સાથે આવી પુગા. આ વખતે પાણી એટલું ગાડીમાં આવીયું હતું કે ખીછાનું સઘળું ભીનાઈ ગયું હતું. તુરત ગાડીમાંથી હમારાં કપડાંનાં કોથલા લઈ હમારું અંધે જણા ટોપલામાં કુદી પડ્યા હતા. આ ટોપલાવાળાઓએ જારે નદી ઉપર ધણે ઘોંઘાટ સાંભળીયો તારે તેઓએ જોયું કે તેમની મદદની જરૂર થઈ પડી છે, આ ઉપરથી તેઓ તીહાં આવી પોહ્યાંચીયા હતા. આ સઘળી ગડબડમાં ગાડીઓ એક ખીજથી છુટી પડી ગઈ હતી અને કોઈ એણીગમ અને કોઈ પેલીગમ નીકળી ગઈ હતી. નદીનો પેહોલો પાટ પસાર કરીયા પછી જારે સુકી જમીન ઉપર આવીયા તારે તીહાં સઘળી ગાડીઓ પાછી એકઠી મળી હતી. હમારી તથા સામાનની ગાડી જે અટકી પડી હતી તે કેટલેક વારે ધણી સખ્ત મેહનત કરી ખેંચી કાઢાડી હતી. નદીનો ખીજો પાટ હમારે ટોપલામાં પસાર કીધો હતો, કારણ હવે ગાડીમાં બેસીને નદી પસાર કરવી, સલામતી ભરેલું નહીં જણાયું હતું. હમારી સાથે જે ભોમીયો લીધો હતો તેણે હમને એવું કેહું કે તે સઘળી ગાડીઓને આ ખીજ પાટમાંથી બરોબર પસાર કરી પેલે પાર લઈ આવશે, કારણ ખીજ પાટમાં પાણી ઘણું નહીં ભરાયું હતું. આ

ઉપરથી હમોઆગળથી પેલે પાર જઈ હમારા ગાડીવાળાઓની વાટ નચીત જોતાં બેઠા. છેક રાત્રે સાડાઅગીયાર કલાકનો સુમાર થયો તોખી ગાડીવાળાઓ નહીં આવી પુગાથી તરેહવાર વીચાર હમોને આવવા લાગા. ઝોવામાં કોઈ માણસો એક ખીજ સાથે જોસ્સા ભરેલી ભાંજગડ કરતા હોય એવો દુરનો અવાજ સાંભળીયાથી હમો સાંભા જઈ જોઈએછ તો સઘળા ગાડીવાળાઓ પેલા ભોમીયા સાથે ખુબ ગુસ્સામાં આવી ગયલા હતા. પેલા ભોમીઓ માત્રે નામનો ભોમીઓ હતો, અથવા તો રાત્રે ધભરાઈ જઈ રસ્તો ચુકી ગયેલો હતો, એ વાત હમો નથી જાણતાં, પણ એટલું માલુમ પડીયું કે નદીનો ખીજો પાટ વઘવાને તેણે રસ્તાની ભુલ કીધાથી, ગાડીવાળાઓને નજદીક અરધો કોસ દુર આડ વાટે લઈ ગયો હતો જેથી ગાડીવાળાઓનું એક તો નદીના પેહેલા પાટમાં મેહનત કીધાથી જે પાકી ગયલું હતું તે આ ખીજ પાટની મેહનતથી કુટી ગયું હતું અને તેવો સઘળાનો ગુસ્સો એખલા ભોમીઆ ઉપર જઈ પડીયો હતો. અંતે ગામમાં જવા સાડ કીનારા ઉપર પડેલા ગાડીના ચાકની નીશાણો પકડીને છેક બાર વાગે ગામમાં દાખલ થયા હતા જે ગામનું નામ “ચીનોર” હતું. તીહાં પુછતાં માલુમ પડીયું કે ઉતારો કરવાની જગા છે નહીં તેથી હમો સઘળાને ઘણીજ દીલગીરી લાગી, કારણ અરધી રાત્રે પાણી સાથે જે ખેલ રમવો પડ્યો હતો તેથી ઘણા થાકી ગયા હતા. અંતે એક કલાક આશાએસા લઈ તીહાંથી આગલ કુચ કરી હતી અને રાત્રે ચાંદરણી હતી અને હવેથી રસ્તો સારો લાગેલો હતો તેથી ગાડાંમાંજ સુઈ જવું બેહતર જાણીયું હતું.

તા ૧૬ મી જાનેવારીની સહવારના ૬ વાગે કડપાના મુસાફરી બંગલામાં જઈ પુગા. આ મથક ઉપર આવતાં હમોએ હેદરાબાદથી ૨૫૩ માઈની મંજલ પુરી કીધી હતી અને હવે મધરાજ પોહોંચવાને ૧૫૩ માઈલની મુશાફરી બાકી રહી હતી.

કડપા, બાલાઘાટનાં પ્રગણાંઓનો ખીજો મોહોટો ભાગ ગણાયછે. કડપાનાં લતાની જમીન ઘણી ખરી સપાટ છે, અને જેમ જેમ એ લતા તરફથી, કૃષ્ણા નદી તરફ જઈએ તેમ તેમ જમીન ચઢતી થતી જાયછે. એ લતા તરફ એખિલ અને મે માંસમાં આસપાસનાં પાહોડો જબરા તખ્તાથી ગરમી ઘણી સખત લાગેછે. એ વખતમાં અહીયાંનું પાણી પણ જરા ખારાટ ભરેલું થાયછે, પણ ચોમાસામાં તે ઘણુંજ સાફ અને લેહેજતદાર બની જાયછે. કેટલેક ડોકાણે એ લતા ઉપર વળી બારે માસ પાણી ઘણું સાફ જ રહેછે. કડપાના લતાની પૂર્વ દીશાયે આવેલી

ટેકરીઓમાં મટોડી સાથે લોઢાંનો ભાગ મળેલો છે, તેવી મટોડીમાંથી સોડાખાર પુશ્કળ પેદા થાય છે, અને એવી મટોડીમાં જે જે ડોકાણે એ ખાર ધણો પાકે છે, તે તે ડોકાણાંનો દેખાવ વરસનો ધણો ભાગ ગિન્દા અને ભીનાસ અથવા ખખોચીયાં બરેલો રહે છે, અને તીહાંની મટોડી સહવારની વખતે કાલા રંગની દેખાય છે. જરે એ મટોડી ધણી સફાઈદાર થાય છે, ત્યારે તેને ગામનાં ધોખીયો કપડાં ધોવામાં સાબુને ડોકાણે વાપરે છે, અને એ ઉપરથી એ મટોડીને ધોખીની મટોડી કહે છે. ખીજી જગ્યાએ ઉપર સોડાખારને ડોકાણે નીમક પાકે છે. તલાવો ખાદનારા એવી તરેહ પાકતાં નીમકને મટોડીમાંથી છુટું પાડી ખાધ ખોરાકીમાં વાપરે છે. કડાપાનાં પ્રગણાંઓમાં ધણે ડોકાણે એવી રીતે પુશ્કળ મીઠું બને છે, તેથી, એ તરફ બાહેરથી ઝાઝું મીઠું આવતું નથી, અથવા આવે છે તે ધણું જ જુજ. સુરાખારનો પણ એ લત્તા તરફ ધણો પાક થાય છે, અને તે ધણીજ સેહેલી રીતે મટોડીમાંથી છુટો પડી શકે છે. નાલીયરી તથા તાડ એ લત્તા તરફ ધણું થતાં નથી. હીયાંની જમીન અને હવા બંધે એ જાતનાં ઝાંડાંને માફક નથી. કરનુલની જમીન સાથે સરખાવતાં કડાપાની જમીન પાક ઉત્પન્ન કરવામાં ઉતરતી જણાવી.

કડાપા રોહર પણ કરનુલની પેઠે પટનનાં નવાઓનાં તાયખા તળે હતું. હીયાં વેપાર ધણો તેજ ચાલી શકતો નથી. લોક ધણું કરીને જંગલી તથા સુસ્તી છે. કડાપા રોહરનું નામ કોઈવાર “કૃપા” એટલે મેહેરખાની અથવા દયા એવું પણ બોલાય છે. હીયાં વાણીયા તથા ખીજી જાતનાં હાંદુ વેહેવારી વધીયાતોની પેહેડીયો છે, અને તેઓનો ધંધો ધણું કરીને સરાશી છે. ૩ તથા અશીણ પણ એ ડોકાણે પેદા થાય છે, પણ તે ધણું જ જુજ. યુલીનો પાક એ ડોકાણે ધણો થાય છે.*

કડાપાથી ચાર વાગે પાછલા પોહોરનાં નીકળ્યા. હીયાંથી તો રસ્તો ધણોજ સારો લાગેલો હતો.

તા. ૧૭ જાનેવારીએ પરોઢીયાંમાં “ગિન્દામીટા” નાં મુસાફરી બંગલે જઈ પોહોંચ્યા. આ ડોકાણે હમારો વીચાર ગતરીને ફક્ત તાજું દુધ પીધને આગળ જવાનો હતો, પણ ગાડીમાંથી ગતરીને આસપાસ જોઈએ, તેવામાં હમારા મીત્ર ડાકતર બાગીની નજરે દુરથી કંઈ મીનારા જેવું દેખાયું. તેથી તેમણે

* હામીલટન ગેજેટીયર, ખીજી આવૃત્તી, વાલમ ૧ લો, પાનું ૪૫૮.

તે વીરો પુછપરછ કીધી, કેમકે એ ધુંધી અને ચંચલ મીત્રનું પેહેલું કામ એજ હતું કે જ્યાં જામા તીહાં આગળ જાણ્યા પ્રમાણે પેહેલી પુછપરછમાં એજ હતું કે “હીયાં કુંઠ જુના દેહરાં અને લેખાછે?” જહારેહમને ખબર પડી કે તે મીનારા જેવું જે અંધારામાં દેખાતું હતું તે “ઊન્ટામીટા” ગામનું એક ઘણું જ મોહોટું અને જુનું શીવનું દેહરું છે, તે શબ્દો સાંભળતાને વાર હમારા મીત્રનાં દીલમાં ખુસાલીનો જુસ્સો એકદમ ચઢી આવ્યો! તુરત મસાલ સલગાવીને ડકતર તથા હમે એ ત્રણજણુ તેમની સાથે તે દેહરાં તરફ દોડતાજ ગયા અને જેમજેમ નજીક જતા હતા તેમ તેમ તે દેહરું ઘણું જ મોહોટું દેખાતું હતું. હમારા મીત્રનાં મોહોટામાંથી ખુસાલીનો અવાજ નીકળતો હતો, કે આજે આ ડોકાણેથી આપણને કુંઠ પણ જુના શીલાલેખો મળશે. ખુશીમાં અને ખુશીમાં દેહરાં આગળ જઈ પુગા, પણ ઉપર ચઢવાની ઘણીજ પાયરીઓ હતી તેથી ખીજી મસાલો સલગાવીને ઉપર ચઢ્યા. મુંબઈમાં મહાલક્ષ્મીમાં રોડ ધાકજી દાદાજીનાં દેહરાં ઉપર જવાને જેવી પગથીઓ બાંધેલી છે, તેવીજ કીસમની આ ડોકાણે પણ બાંધેલી હતી. ઉપર ચઢીને ડાબી બાજુએ આગળ ચાલ્યા તેવામાં દુરથી મસાલની રોરાનીથી લેખનાં બે પથરા ઉભા ગોઠવી મુકેલા ડકતરની નજરે પડ્યા, જેથી તેઓનાં મનમાં એટલો તો સંતોશ અને આનંદ ઉપજ્યો કે, મોહોટાથી હસીને તે પથરા તરફ દોડી જઈ તેમને કોટી (આલિંગન) કીધી અને બોલ્યા કે, હા! આજે મને બહુ આનંદ આ મારા જુના મીત્રોને મળ્યાથી થયો છે! પછવાડેથી માલુમ પડ્યું હતું કે તે લેખો ઘણા પુરાણા નહી હતા. તખ્તી ઉપર શાલીવાહાન ૧૪૮૦ નો સાલ વાંચ્યો હતો. તખ્તી દેવનાગરી અક્ષરોમાં કોતરેલી હતી, જે ઉપલા સને પ્રમાણે માત્રે ૩૦૦ વરસ પુરાણી માલુમ પડી હતી. ખીજું આસપાસ જોતાં ઘણું નકસી કામ દેવાણો ઉપર અને બારણાં બારીયો ઉપર દેખાયું હતું, પણ તે અંધારાનાં સખખથી ખુલ્લું નજર નહી આવી શક્યું હતું. આ ડોકાણેથી બરોબર જોયા વગર પાછું જવાનું કોને ગમે? તેથી તુરત ડરાવ કીધો કે “ઊન્ટામીટા” નાં મુસાફરી બંગલામાં ઉતારો કરવો, અને સવારનાં એ દેહેરું બરાબર જોવું, તથા પેલા લેખોની નકલ છાપી લેવી. ડકતર પાસે એવી રીતિ નકલો છાપી લેવાનો સંઘળો સંરંજમ તૈયાર હતો. દેહરાં ઉપરથી પાછા આવી ગાડીવાનોને ગાડી છોડવાનો હુકમ આપ્યો, તથા હમોયે હલકો જેવો નાસ્તો કીધો, અને પાછાં દેહરાં ઉપર ગયા. પેહેલું કામ પેલા લેખો ઉપરથી નકલ છાપી લેવાનું હતું.

લેખોના પથરા ઉપર પુશ્કળ ધુળ અને મેલ ચડેલા હોતો, તે સઘળો પાણીથી ઘોઘ ન-
ખાળ્યો, તેથી લેખ ઘણાજ ખુલ્લા નજરે આવવા લાગ્યા. તપ્તી ઉપરથી છાપ લેવાનું
કામ સીર કીધું પણ તેમાં તો વખતનું કામ હતું અને તે ઉતાવળ થાય એવું નહીં હતું.
જેમ જેમ કામ ચાલતું ગયું તેમ તેમ સહવારનાં દેહરાં ઉપર જે જે લોક આવતાં હતાં
તેઓએ હમને જોઈને આપ્તાં ગામમાં ખબર આપી કે કોઈ સાહેબ લોક આવેલા છે
તેઓ દેહરાંમાંની મુર્તીઓ અને લેખોની નકલ કરી લીએછે. ગામનાં લોક હમને
યુરોપીયન પાદરીઓ સમજ્યા હતા. ગમે હેવી તે લોકની ખાતરી કરવાને હમોયે કો-
રોરા કીધી કે હમે દેરી લોક છઠ્ઠીએ અને હમે મુંબઈના પારશીઓ છઠ્ઠીએ, હમારા
સદ્ગ કુસ્તીની નીસાણો ખતલાવી, તથા હમારી સાથે હમારાં મીત્ર ડકતર ભાગિનાં
આમણ ચાકરો હતા તેઓએ કહ્યું કે, હમો પાદરી લોક નથી, તોયેપણ તેઓની મુત-
લક ખાતરી થઈ નહીં હતી, અને હમારા બોલવા ઉપર તેમને ભરસો નહીં આવ્યો
હોતો. ઘણો ખરો સખ હમારી સાથનાં મીત્ર મીં એડવર્ડ ઉપરથી તેમને ગયો
હોતો, કે જેવો આ યુરોપીઅન છે તેવાજ આ ખીજાઓ પણ હરો. એવા રાખ
ઉપરથી તેઓએ દેહરાંની છેક અંદરની કોઠડી જ્યાં પુજા અથવા દરશાણની જગો
હતી, તે મકાનનું બારણું ઢાંકેલું ને ઢાંકેલુંજ રાખ્યું, અને તેનો રખેવાલ બ્રાહ્મણ
જેહેની પાસે બારણાંની કુંચીયો હતી તે બ્રાહ્મણ ગામ બાહાર ગયો છે, તેને આવતાં
વાર લાગશે, એવાં એવાં બાહાના કાહાડીને અંતે તે ઓરડો હમને નહીજ દેખડ-
વીયો હોતો. હમોએ ઘણાં કાલાવાલા અને સમજાવી પઠાવીને કહ્યું પણ હમારું કંઈજ
વળ્યું નહીં, તોએ પણ આ ઓરડા શીવાય બાકીનું આખું દેહરં સઘળી તરફથી બરોબર
જોયામાં આવીયું હતું. એ દેહરં શીવનું છે, અને તે “Granite sandstone”
જાતનાં પથરનું બાંધેલું છે. ઇંટનું કામ પણ અંદર પુશ્કળ ઠેકાણે કરેલું છે, અને
દિવાલો ઉપર, સીલીંગ (એટલે છત) ઉપર અને થાંભલાંઓ ઉપર તરેહવાર નકસી
કામ સાથે, દેવદેવીઓની મુર્તીઓ ચુના અને પથરની બનાવેલી અને કોતરેલી
છે, તેમાં મોટામોટી સભાઓ પાડેલી છે, અને દેવતાઓની લગ્નઘનો દેખાવ
પણ ઘણાજ મોટાઈ રચનાં સાથે દેખડાવેલા છે. દેહરાંનાં મુખડાં આગળ
ત્રણ મોટા પગરોડી મીનારા બાંધેલા છે, તે સઘળામાં ઇંટરડીનું કાંમ ઘણું
કરેલું છે. આ મીનારા ઉપર ત્રણ તબક કરેલા છે, પણ તેમના પેહેલા
તબકાની પગથીયો ભાંગી ગયાથી ઉપર ચઢવાનો મારગજ અટકી પડેલો

હતો. દેહરૂંની પગથીઓ ઉપર ચઢ્યા પછી આસપાસ ચામેર ફરવા લાયક માહોટો અને ખુલ્લો ચોક પથરની ફરસખંદીનો બનાવેલો છે. મુર્તીનો આરોડ વચમાં રાખી આસપાસ ફરતી વરાંડ પથરની બનાવેલી છે. એ વરાંડના આરકાં અને સ્થંભો ઉપર આગળ જણાવેલું સઘનું નકસી કામ કરેલું છે. પશ્ચીમ તરફની દેવાલો ઉપર ઘણી બેમુલાહજ બરેલી મુર્તીઓ પાડેલી છે, પણ જોનારને તે એકાએક દેખાતી નથી, કેમ કે મુલાહજ બરેલી અને બેમુલાહજ બરેલી મુર્તીઓ ભેળસેળ પાડેલી છે. સ્ત્રીઓના સ્તંભો ઉપર દેવતાઓ હાથ મુકીને ઉભેલા તથા બેઠેલા આસનમાં પાડેલા છે. દેવતાઓનાં લીંગો ઉપર પુરૂષ તથા સ્ત્રીયો હાથ અને માંયાં મુકી તેમને નમસ્કાર કરેછે. લીંગોના દરશણ કરવાની ખીજ ઘણી બેમુલાહજ બરેલી રીતો દેખાડેલી છે, તેમજ દેવતાઓ દેવીયો સાથે બગલગીરી કરી માહોસાથે માહો, માથાંસાથે માંયાં લગાડી ઉભેલાં છે. આ પુસ્તકનું માન જાલવવા આવા અઘટીત દેખાવ વીરો હીયાં બયાન કરવું હમો વાજખી નથી ધારતા, આટલુંજ કેહેવું બસ છે કે “ગિન્દામીઠા” નાં દેહરૂં ઉપર જેવી નીલજ મુર્તીઓ જોઈતેવી ખીજે કોઈકોકાણે હમારા જોવામાં ખુલ્લી આવી નથી. પણ જોલ કાહડતાં માલુમ પડ્યું છે કે એથી પણ વધારે નકારી અને લાજ વગરની મુર્તીઓ એ લત્તા તરફના દેહરૂંઓમાં ઘણે કોકાણે છે, પણ તે ખુલ્લી જગા ઉપર મુકેલી નથી, તેમને છેક અંદરની જોલીઓમાં ઘણું કરીને મુકેલી હોયછે. આ દેહરૂંની હેઠળ ઉતરતાં તેનાં દરવાજાની સામણે લાકડાનો એક માહોટો રથ હમોએ જોયો. ઠરાવેલ દીવસોયે દેવની મુર્તીને તેમાં બેસાડી લોક તે રથને પોતે ખેંચી ગાંમમાં ફેરવેછે. આ લાકડાનાં રથ ઉપર પણ ઘણું નકશી કામ વળી એવું હતું કે દેહરૂંની દેવાલો ઉપરની મુર્તીઓને એક કોરે બેસાડે. રાધા-કૃષ્ણના રાસની કીડ આ રથ ઉપર કોતરેલી હતી પણ એટલું કીક હતું કે રથ જુનો થય-લો હતો, અને તેની ઉપર કોતેલી મુર્તીઓ પણ જુની થઈ ધુળથી સઘળી ભરાઈ ગયલી હતી, તેથી કોઈને તે ઉપર શું પાડેલું છે તે એકાએક નજરે પડી નહી રાકતું હતું. આ કોકાણે આવા દેખાવ જોઈ હમને ઘણીજ દીલગીરી લાગી હતી. દેહરૂંમાં આવેલા કેટલાએક દેખધતિ સમજી માણસોને એ બાબદસર હમોએ પુછ્યું ત્યારે તેઓ સઘળાના માહોડમાંથી આવા જવાબ નીકળ્યો હતો કે, એ વાત હમે શું જાણીયે! દેવદેવીયોની આ વાત છે, તે. આપણ માનવી જાત શું સમજીયે!

અને એ મુર્તિઓ કોણે અને શું કરવા આવી રીતની પાડી હશે એ પણ તેઓ જાણતા નહીં હતા. હમો અને તેઓ વચ્ચે એ બાબત વીરો તકરાર ધણી ચાલી હતી, પણ તેથી કંઈજ તેઓની ઉપર અસર થઈ નહીં હતી. આ સધળો ભગવાનનો ખેલ છે, અમાં માણસ શું કરી અથવા સમજી શકવાનું છે! આટલાજ વીચાર તેમનાં મનમાં એવા તો ઠરેલા માણસ પડ્યા હતા કે તે ખીસાડવા મુસ્કેલ હતા. તકરાર કરતાં ભીડ ધણી વધવા લાગી હતી, પણ હવે તીકાં જોવાનું કંઈ વધારે રહ્યું નહીં હતું, તેથી હમોએ અપોરનાં ૧) વાગે તીહાંથી રૂપસદ લીધી. મુસાફરી અંગલામાં પાછલા પોહોરનાં ત્રણ વાગે જમીને પાછી કુચ કીધી અને આસરે એક કોસ મંજલ કાપ્યા પછી “મડકમપલ્લી” ગામ આગળ આવી પોહોંચતાં, આઠકાણે મદ્રાસ તરફથી આવતા રેલવેનું કામ ચાલતું દેખાયું. તે વખતે રેલવેનાં રસ્તાની પુરણીનું કામ ચાલતું હતું, તથા લાકડાંની “સ્લીપરો” નો જમાવ તીહાં થતો હતો; ગાડીમાંથી ઉતરીને એ કામ જોયું, પણ સાંજનું અંધારું થતાં પાછા ગાડીમાં બેસીને રાત્રે સાત વાગે “નંદલુર”નાં મુસાફરી અંગલામાં જઈ પોહોંચ્યા હતા. “ગિન્દામીઠા”થી તે “નંદલુર” મુઘી રસ્તો પાછો ઘણોજ ભાંગેલો અને ખરાબ હતો, અને ગાડીને ધણી ઈજા પોહોંચાડે તેવો હતો, પણ મડકમપલ્લીથી રસ્તાનો જોડેલો ભાગ નંદલુર તરફ જવાનો છે તે જરા સારો બાંધેલો રસ્તો હતો, નંદલુરના અંગલામાં જમીને રાત્રે ૧૧ વાગે રવાને થયા તે ખીજે દીને,

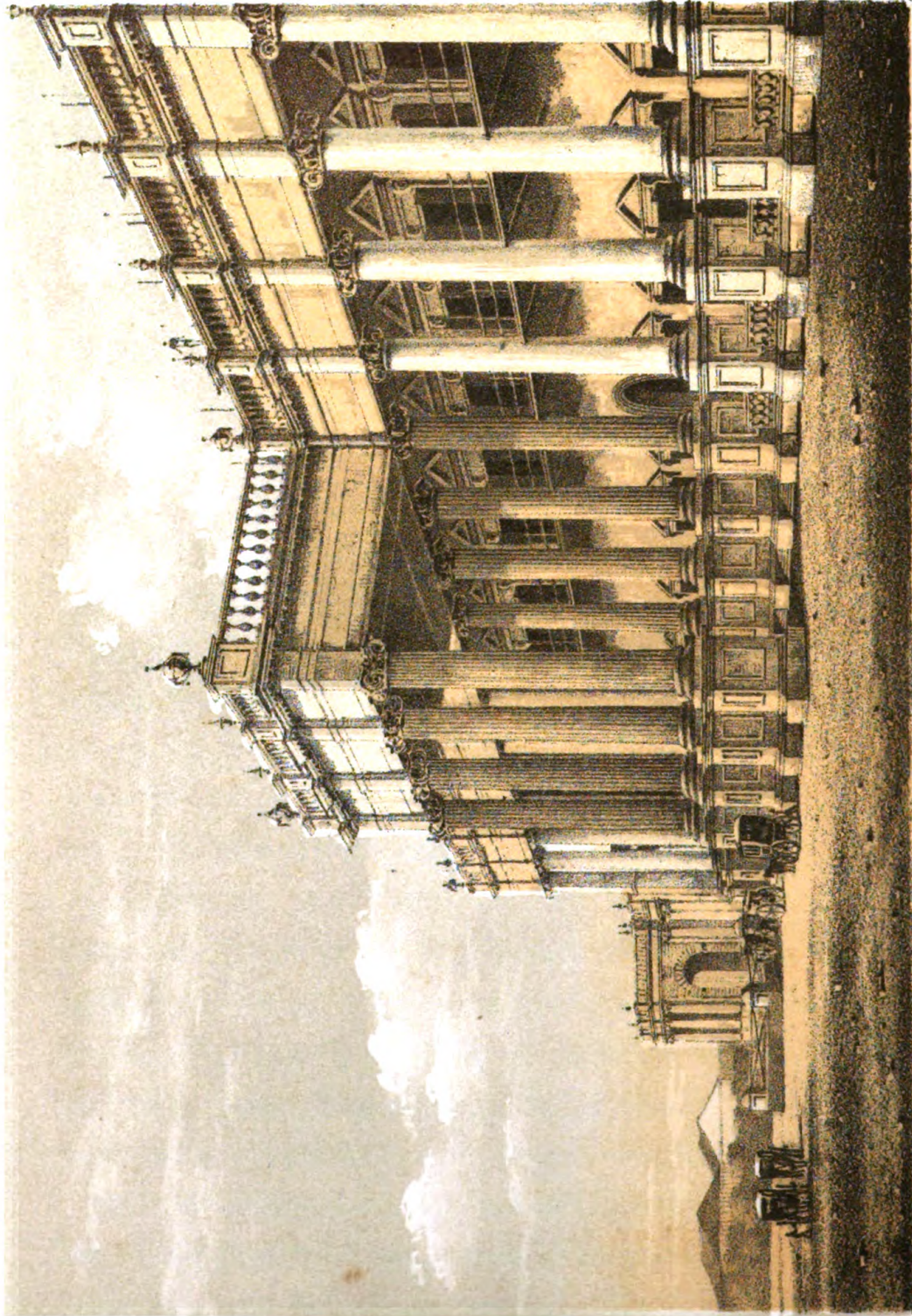
તા. ૧૮ જાનેવારીને દીવસે સહવારના ૭) વાગે “પલંમપેટા”નાં મુસાફરી અંગલામાં આવી પુગ્યા. આઠકાણે રેલવેનાં એક સરવેયર સાથે હમારી મુલાકાત થઈ. એ રાખસે હમારી બાકીની મુસાફરી ટુંકી કરવાને અને જલદીથી “ત્રીપટી”નાં રેલવેનાં સ્ટેશન ઉપર પોહોંચાડવાને સારું જો રસ્તામાં “લારી” નામની હાથગાડી જે પાટા ઉપર ચલાવેછે, તે મળે તો તે હમુને આપવાને પોતાનાં એક મીત્ર ઉપર બલામણ આપી હતી. આ ઠોકાણે હમારી મુલાકાત કરનલ આરથર કાટન સાથે થઈ હતી. તે પોતાનાં બાઈને મદ્રાસ મુકીને પાછો પોતાનાં કુટુંબ સાથે કરનુલ જતો હતો. કરનુલ તરફ જવાનું કારણ તીહાંની નેહર અંધાતી હતી, તે જોવાનું હતું. મંજલ નજદીક પુરી થવા આવી હતી, તેથી ઠોકાણે ઠોકાણે હવે વધારે વાર ખાટી નહીં થવાનો વીચાર રાખી, જમીને આઠકાણેથી પોણાખાર વાગે આગળ ચાલ્યા, રસ્તામાં એક ઘણુંજ મોહોટું તલાવ બે તબકાનું જોયું. પેહેલા તબકા ઉપરથી

પાણી ઉતરીને તે તબકાની આસપાસની જમીનની ખેડણીસાથે કામે લગાડેલું હતું, અને તીહાંથી નીકળી ખીજ તબકાઉપર પડતું હતું, અને તીહાંની જમીન ઉપર તે ફરી વળતું હતું. એ તલાવનું નામ રઢીપક્ષીનો “લોક” એટલે સરોવર ખોલાય છે. એ પાણીથી પુશ્કળ ધાન્યનો પાક થાય છે તથા નાળીયરની પણ આ ઠેકાણે પુશ્કળ ઉત્પત્તિ છે. જરે હમે ખપોરનાં એ વાગે એ ઠેકાણેથી જતા હતા તારે તડકો સખત હતો, તોય પણ આસપાસની હવા ઘણીજ ઠંડી લાગતી હતી, કારણ કે, પાણીનાં મોહોટા પ્રસારા ઉપર થઈને તે હવા આવતી હતી. તલાવની રચનાં એવી થયેલી છે કે, રસ્તાનો કેટલોક ભાગ પેલા એ તબકાની વચ્ચેમાંથી આવેલો છે, તેથી અંધે બાજુએ પાણી અને લીલાત્રીથી ભરેલાં એતરો દેખાતાં હતાં, જેથી એ ઠેકાણેથી જતાં હમારાં દીલને ઘણુંજ ખુશ લાગતું હતું. “પલંમપેટા” થી “કોદુર” નાં મુસાફરી અંગલા તરફ જતાં એ તલાવનો મોટો ભાગ ડાવા હાથ ઉપર આવે છે. રાત્રે ૧૧) વાગે “કોદુર” ના મુસાફરી અંગલામાં જઈ પુગા હતા; તીહાં જમીને ગાડીમાંજ સુતા, અને ગાડીવાનોને હુકમ આપી મુક્યો હતો કે હમુને ઉઠાડ્યા વગર ચાર વાગ્યામાં એકદમ કુચ કરવી. એમુજબ કુચ થયાથી,

તા. ૧૯ મી જાનેવારીને દીને ખપોરના એ વાગે “ખાલાપક્ષી” નાં મુસાફરી અંગલામાં આવી ઉતર્યા. આ અંગલો હમારી મદ્રાજ લત્તા તરફની મંજલનો છેલ્લો મુસાફરી અંગલો હતો, હીયાંથી જરા આડ મારગે થઈને “ત્રીપટી” નાં રેલવેનાં સ્ટેશન ઉપર જવાનું હતું તેથી ખપોરનાં જમીને સાંજે પાંચ વાગે કુચ કીધી તે રાત્રે એ વાગે “ત્રીપટી” રેલવે સ્ટેશન ઉપર આવી પુગ્યા હતા.

હેદરાબાદથી તા. ૪ જાનેવારીને દીને રાત્રે ૧૨ા) વાગે નીકળ્યા હતા તે તા. ૧૯ જાનેવારીની રાત્રે એ વાગે હમારી એ લત્તા તરફની બળદના ગાંડાંથી કરેલી મંજલ પુરી થઈ તેમાં આપ્પા પંદર દીવસ ગુજર્યા હતા અને હમે રાત્ર દીવસ જો બપોરસાપરી મંજલ નહી કરી હોત તો, જેટલા દીવસ લાગ્યા તેથી બમણા દીવસો એ મુસાફરીમાં ગુજરે. હેદરાબાદથી “ત્રીપટી” સુધી સઘળો આડ રસ્તો ગણતાં નવદીક ૪૮૦) માઈલની મંજલ થઈ હતી.

ત્રીપટી આગળ કરનુલનાં ગાડીવાળાએ સારી બખ્શીશ આપી હતી કેમકે તેઓ એ રસ્તાની મંજલ રાત્ર અને દીવસનો ફેર ગણ્યા વગર જેમ હમોયે કહ્યું તે પ્રમાણે અને વળી કોઈ કોઈ વાર આડ રસ્તે કીધી હતી, તેથી તેઓ ખરેખર

Vincent Brooks, lith

MADRAS RAILWAY TERMINUS. (EXTERIOR.)

૨. મધ્યમ રેલવેના ઉડણ રેશન.
(ભાગ્યરત્ન, ૧૯૫૯.)

ધનામ મેળવવા લાયક થયા હતા. સઘળાને ઠરાવેલાં ગાડીભાડાં કરતાં વધારે આપ્યું હતું તથા બક્ષીસની પણ એક સારી રકમ આપી હતી. તેની સાથે કોઈને વાસકુટ, કોઈને ગરમ કપડું, આપ્યું હતું, તેથી તેઓ ધણાજ ખુશી થઈ ગયા હતા.

તા ૨૦ જાનેવારીને દીને સહવારનાં ૬) વાગે “ત્રીપટી” થી આગગાડીમાં બેઠા તે સહવારનાં ૧૧) વાગે એટલે ૫) કલાકનાં અરસામાં નજદીક ૨૦૦) માઈલની મંજલ પુરી કીધી હતી. ૪૮૦ માઈલની મુસાફરી કરતાં અરથો માસ ગુજર્યો હતો, હાલ બસે માઈલની મુસાફરી ફક્ત પાંચ કલાકમાં થઈ ગઈ હતી; પણ આગળ જણાવ્યું તેમ હવે ગામેગાંમ જોવાનું નહીં બની શક્યું હતું, હવે તો દોડતી ગાડીયે જે જોઈ સકાય તેજ. “ત્રીપટી” અને “મદ્રાસ” વચ્ચે “આરકટ જંકશન” કરીને એક સ્ટેશન આવેછે. આ મથક આગળ, બેપુરથી આવેલા રેલવે મળેલા છે, માટે જેઓ મદ્રાજથી હૈદરાબાદ જવાના હોય તેઓ એ ઠેકાણેથી ગાડી બદલીને ત્રીપટી જનારી ગાડીમાં બેસેછે, અને જે બેપુર જવાનાં હોય તેઓ પાધરા તે તરફ જાયછે. બરોબર ૧૧ વાગે સહવારના મદ્રાસનાં રેલવે સ્ટેશન ઉપર જઈ પુગા હતા. એ સ્ટેશન ઘણુંજ મોહોટું અને દબદબા ભરેલી બાંધણીનું છે, તેની ઉભરણી પણ ઘણીજ જાંચી લીધેલી છે, જેહનું ચીત્ર અત્રે આપ્યું છે.

સ્ટેશન ઊતરતાં શેઠ એદલજી દીનશાહજી પાંડેનાયે તેમના મીત્ર શેઠ કાવસજી —દાવર નામનાં એક ગૃહસ્થને હમુને એસતેકબાલ લેવાને મોકલ્યા હતા, તેમની સાથે ગાડીમાં બેશીને હમો શેઠ એદલજી દીનશાહજી પાંડેને ઘેર ગયા, જે મદ્રાસના “બ્લાક ટાઉન” એટલે જ્યાં ઘણાં ખરાં દેશી લોકજ વસેછે, ત્યાં છે. શેઠ એદલજીયે હમારે સારૂ પોતાનાંજ મુકામ ઊપર ઊતારે કરવાને ઘણીજ તજ્જુમલથી સઘળી ગોઠવણ અને તઈયારી કરાવી રાખી હતી. હમારા મીત્ર ડાકતર ભાગીને સારૂ પણ એજ ઠેકાણે જુદો મકાન તઈયાર કરાવી રાખ્યો હતો, પણ તે તેમને પસંદ નહીં આવ્યાથી પોતાને સારૂ ત્રણ ચાર માઈલ દુર એક ખીજેજ મકાન તેવણે લીધો હતો. હમુને પણ હીયાંથી થોડા વારમાં એ મકાન છોડી શેઠ એદલજીના ખીજાં દુરનાં મકાન ઊપર જઈ રહેવાની ફરજ થઈ પડી હતી. પેહેલું તો “બ્લાક ટાઉન”નું પાણી સાંઈ લાગ્યું નહીં હતું; ખીજું, ગરોનો વાસ જબરો મારતો હતો; ત્રીજું, હવા ખુટી નહીં હતી. ઊતારે કીધા પછી હમારે સારૂ નાહાવાનું પાણી ગરમ કરીને મુક્યું હતું, તે પાણીનો કોગણો કરવાને જેવો એક ઘોટ મોહડામાં લીધો તો તે તમામ

ખાંડે અગર જેવું અને પછવાડેથી કડવું લાગ્યું હતું. બદન ઊપર રેડતાં ચીકણું લાગ્યું હતું, તેથી હમને એટલો તો કંટાળો ઊપજ્યો કે નાહવાનું તુરત બંધ કરીને અમસથુ દીલ નુંછી કપડાં પેહેરી લીધાં. આ લત્તાનું પાણી એક અથવા બે જગો શીવાય સઘળી તરફ ખરાબ છે, પણ તેમ વળી એક બે જગાનાં પાણીની ઘણીજ તારીફ થાયછે. વાહાણવાળા ઘણું કરીને તે પાણી ઘણુંજ પસંદ કરેછે, કેમકે તે પાણી વાહાણમાં ખરાબ થયા વગર ઘણા દીવસ ટકી સકેછે. “બ્લાક ટાઉન”ની હવા તથા પાણી સાંડે નથી, તેનાં કારણો છે, તે અલબત્તાં જાણવાજોગ સમજીને તેવીરો વીસ્તારીને જાણાવવું જરૂર છે. મદ્રાસ સેહેરનો અરધો ઉત્તર તરફનો અને અરધો દક્ષીણ તરફનો ભાગ મળીને “બ્લાક ટાઉન” થયલું છે. ઉત્તરના અર્ધા ભાગને તીહાંના લોક “પાંડુનાયક પેટ” અને દક્ષીણનાં અર્ધા ભાગને “મુથીયાળ પેટ” કહેછે. એ બંધે પેટને ઇંગ્રેજો “બ્લાક ટાઉન” કહેછે. મદ્રાસ સેહેરનો સઉથી વસ્તીવાળો અને અગતનો ભાગ તથા વેપાર વણજનું મથક આ બંધે ભાગઉપર સમાયલાં છે. ઇંગ્રેજ લોક જરે મદ્રાસમાં આવી વસ્યા, ત્યારે એ “બ્લાક ટાઉન” નાં બચાવને સાડે તેઓએ તેનાં ઉત્તર અને પશ્ચીમનાં મુખડાં ઉપર કોટ બાંધી લીધો હતો. હવે તો એ કોટનો કેટલોક ભાગ ભાંગી તુટી હાલતમાં આવી પડેલો છે, અને લોકની વસ્તી દાહાડે દાહાડે વધતી જાયછે, તેમ તેમની સગવડને માટે તે કોટનો કેટલો એક ભાગ ભાંગી નાખતા જાયછે. “બ્લાક ટાઉન” માંથી જે ધોરી રસ્તા બાંધવામાં આવ્યા છે તે મોહોટા, પોહોળા, અને વગર વલાણનાં એક ખીજ સાથે કાટકોને સીધા ને સીધા ઘણાંજ સારી તરેહનાં બાંધેલા છે, પણ એ શીવાય “બ્લાક ટાઉન” નાં ખીજ રસ્તા સાંકડા, વાંકાટીકા, અને હવા જવા આવવાના મારગ વગરનાં છે. રસ્તાની બંધે બાજુએ આપણી મુંબઈમાં જેવી કેટલેક ડોકાણે ઉંઘાડી સાંકડી ગટરો છે તેવીજ છે, જેમાંથી સેહેરની ગત્રીચીનું પાણી જતું કરેલું છે. આ ગટરોમાંથી પોતાની મેળે અને તેમને સાફ કરતી વેળાયે જે બદબો નીકળેછે, તે કોઈવાર તાવનાં રોગને ઉત્પન્ન કરે એવી છે. સહવારસાંજ ડોકાણે ડોકાણે ક્રીચડના દુરગંધ બરેલા ઢગો ગટરોમાંથી કાહાડીને રસ્તા ઉપર ઘરો આગળ એકઠા કરી મુકેછે, તે ક્રીચડનાં ગાડાંવાળાઓ હળવે હળવે આવી ઉપાડી લઈ જાયછે, તેથી એવી જગાઉપર હવા અને તનદુરસ્તી સારી પેઠે રહેવી મુશ્કેલ છે.

આ લત્તા તરફ માતબર દેશીઓનાં ઘર ધણું કરીને ચુનો ઇંટરડી અને પથરાનાં બાંધેલાં હોયછે, અને તે ઇમારતોની રચનાં ધણું કરીને હેવી કર્યામાં આવી છે કે, ચોતરફ ફરતા હારેદોર ઓરડા બાંધેલા હોયછે, અને વચમાં ચાર ખુણાંનો ચોક, રોરાની અને ખુલી હવા આવજવ થવાને સારૂ રાખ્યામાં આવેછે. ગરીબ લોકનાં રહેવાનાં ઘરો નીચા છાપરાંનાં છે, અને તેમાં દેવાણા કાદવની બનાવેલી હોયછે; કોઈ કોઈ ડોકાણે તો ફક્ત તેમનાં ઉપર ધાંસનાં બનાવેલાં છાપરાં હોયછે. જેમ જેમ “બ્લાક ટાઉન” ના ભાગની ઉત્તર તરફ દુર જાયે છેએ તેમ તેમ વસ્તી ઓછી થતી જાયછે, અને ધણાંજ ગરીબ લોક છુટાં છુટાં એતરફ વસેછે. આ લત્તાને “તોંડીયાર પેટ” કહેછે. આ તરફ નાલીયરીની તાડી ધણીજ મીઠી અને લેહજત-દાર મળેછે, અને હીયાં ધણું કરીને હીંદુ લોકની ગાંમ બાહરની વસ્તીનું રહેઠાણ છે. આ ડોકાણાં ઉપર ગાંમડીઓનાં રહેવાનાં કોઈ કોઈ ઘર સારી તરેહની બાંધણીનાં છે, બાકીનાં ભાગઉપર મઘીમારોના કાદવથી બાંધેલાં ઝુકડાં આવેલાં છે. હીયાંથી જરા દક્ષીણ તરફ ફરતાં “રાયપુરાંમ” નો લત્તા આવેછે, તીહાં મદ્રાસ રેલવેના છેડાનું મથક આવેલું છે. તેને લગતી ઇમારતો ધણીજ સુંદર બાંધણીની બનાવેલી છે, જેવી મદ્રાસ સેહેરમાં થોડીજ હશે. રાયપુરાંમ લત્તાતરફ “મોનીગર ચોલટરી” અને “લીપર હાસપીટલ” તથા “ફાઉંડર્લીંગ અસાઇલમ” ની ઇમારતો જોવાની છે. એ ઇમારતોમાંની પેહેલી બે ઇમારતોમાં મદ્રાસનાં લાચાર ગરીબ લોકને ઓસડપાણી અને ખાવા પીવાનું મળેછે. ઇસવી સન ૧૮૦૮ નાં વરસમાં એક દુકાળ પડ્યો હતો તે સમયથી જે ઉધણાં થયું હતું તેમાંથી આ ખાતાં ઉભાં થયાં છે. લોક તરફની મદદથી અને સરકાર તરફની વારશીક બક્ષીશથી હાલ આ ખાતાંઓનો ખર્ચ ચાલેછે. “ફાઉંડર્લીંગ અસાઇલમ” એટલે છુપી રીતે મુકી ગયેલાં છીનાલીનાં બાલકોની ખરદાસ્ત કરવાનું મકાન શી રીતે અને કોના ખર્ચથી ચાલેછે તે વીસે કંઈ જણાયલું નથી.

“બ્લાક ટાઉન” ના દક્ષીણ ભાગ ઉપર વચ્ચે વાઘેના યુરોપિયન અને યુરેશીયન લોકની વસ્તી છે, તેઓમાં ધણાં ખરા સરકારી ખાતાંનાં અને વેપારીઓની પેહેડીનાં લખનારા “ક્લાર્કો” વીગેરે વસેછે. એ લોકોનાં ઘર સારાં બાંધેલાં છે, તેમનાં ઉપર નળીયાનાં છાંપરાં છે, અને તેઓ દેખાવમાં પણ રોનકદાર છે. ઘરોની આસપાસ સફાઈ પણ તેઓ સારી પેઠે રાખેછે.

મદ્રાસમાં વસનારા યુરેશિયન રેહેવાશીઓ વીરો એવું સાંભળવામાં આવ્યું છે, (તેનાં ખરાપણા વીરો હમે એકસ કહી શકતા નથી,) કે એઓની વસ્તી ઘણી અચ્છી રીતે વધતી જાય છે! અને તેનું કારણ એવું ધાર્યામાં આવે છે કે, તેઓ દેશી સ્ત્રીયા સાથે લગન કરીને અથવા કેટલાકો તેવી ખીજી રીતે વશીને કુટુંબ કખીલાવાળા થઈ પડ્યા છે, અને આ જગ્યાએ આવા કખીલાઓના રેહેઠાણ થયાથી તેમની વસ્તી મદ્રાસમાં વધી પડેલી જુદલી જણાયલી છે.

“બ્લાક ટાઉન” નો જે ભાગ દરીયા કીનારા તરફ અને જે મદ્રાસનાં ખાસની સાંમણે આવેલો છે, તે સારી હવાનું અને સફાઈ ભરેલું ડેકાણું છે. આ લત્તા ઉપરની ઈમારતો હારેદોર બાંધેલી છે, તેમની બાંધણી સારી રોનકદાર અને મજબુત છે, તેથી તેમની હારનો દમામ ઘણોજ બપકાદાર દુરથી દેખાય છે. વાહાણુ-વાળાવેને તો તે દેખાવ ઘણોજ દબદબા ભરેલો ખાસમાંથી નજરે પડે છે. આ ઈમારતોમાં કસ્ટમ હાઉસ, મદ્રાસની હાઇકોર્ટ, અને મુખ્ય ઇરોપિયન વેપારીયાની હાશીસો અને વખારો આવેલી છે. આ ઈમારતોની સામણેજ દરીયામાં બાંધેલો મદ્રાસનો લોહાંનો ધક્કો (બીયર) આવેલો છે, જેનેનું ખયાન ઘટતી જગ્યાએ કરેલું છે. મદ્રાસમાં યુરોપિયન વેપારીયાની હાશીસો ઉપર વાવટાકાઠી અને વાવટો મુકેલો હોય છે. જુઆરે યુરોપિયન વેપારીઓ તેમનાં દરરોજનાં કામ કારભાર સર હાશીસમાં હાજર થાય છે, ત્યારે હાશીસનાં છાપરાં ઉપરની વાવટાકાઠી ઉપર વાવટો ચડાવે છે, જુઆરે વાવટો ચઢેલો નહી હોય ત્યારે જાણવું કે ઘણી હાશીસમાં હાજર નથી થયેલો.

મદ્રાસની દેવાની અને ફોજદારી જેલ, ટંકશાળ, માંખાપ વગરનાં છોકરાંઓની ખરદાસ્ત કરવાનું મકાન, જનરલ હાસપીટલ, જેમાં ઇરોપીયન વાહાણુવટી અને લસ્કરનાં માણસોની તથા લાચાર યુરોપીયન દરદીઓ અને અકસમાત બનાવેથી ખીમાર થયેલા દેશીયોની ખરદાસ્ત થાય છે; “મેમોરીયલ હાલ” જે ઈ. સન ૧૮૫૭ ના બલવાની યાદગારી સારૂ બાંધ્યામાં આવ્યો છે, રોમન કયાથલીકનું દેવલ, અરમાનીયોનું દેવલ, આ સઘળી ઈમારતો “બ્લાક ટાઉન” માંજ આવેલી છે.

મદ્રાસનાં બાગ બગીચાવાળો અને ખેતરોની જમીનવાળો ભાગ “કોમ” નદીની ઉત્તર તરફ અને “કાકરેન કનાલ” ની પશ્ચીમ તરફ આવેલો છે. એ લત્તાનું નામ “વીસરામ વાડી” કરીને તીહાંનાં લોક કેહે છે. આ ડેકાણું ઉપરના વીસ-

રામવાડીનાં મોહોટાં તળાવનાં પાણી કેટલીક ખેતી વાડીને પણ પુરા પડી શકેછે. “કોમ” નદી જે મદ્રાસ સેહેરમાં ફરી વળેલી છે, તે મદ્રાસના “ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ” નામનાં કીલ્લા આગળ સમુદ્રને મળેછે, અને મળ્યા આગમન્ય તેનાં બે ફાંટા થઈ ગયલા છે. તે ફાંટાં પાછાં એક ખીજને મળ્યાથી તેમની વચમાં નજદીક પોણો માઇલ લાંબો અને અર્ધો માઇલ પોહોળો જમીનનો કકડો પાણીથી ઘેરાયલો છે, તેહનો એક ટાપુ બનેલો છે. એ ટાપુ મદ્રાસ રોહેરથી છુટું નથી, પણ પુલોથી જોડાયલું છે, જેમ મુંબઈની સરહદમાં કુલાબા ગણાયછે તેમ તે ટાપુ મદ્રાસની સરહદમાં ગણાયછે. આ ટાપુની વચોવચમાં રસ્તા ઉપર સર ટામસ મનરોનું કાંસાનું બાવલું બિંબું કરવામાં આવીયું છે. નદી એટલી સાંકડી અને છાલકી છે કે તેમાં થોડેક છેટે સીવાય ખીજગમ એક નાહાનો મછવો વટીક પણ તરી શકતો નથી. મદ્રાસના જેવા લાયક મકાનોની એક ટીપ હેઠળ આવી છે, અને તેમનું બયાન ઠેકાણાં સર જેમ જેમ હમે જોતાં ગયા તેમ તેમ કીધેલું છે, અને તેમને લગતી કેટલીક ખીજ બાબતો ઊતાવળનાં સખખથી હમારા જેવામાં આવી નહી હતી, તે વીથે પછવાડેથી પુછપરછ કરતાં અને તેવીરો ખીજે ઠેકાણેથી જાળ કરીને વાંચતાં જે માલુમ પડ્યું છે, તે વાંચનારાઓને સાર આ ઠેકાણે જાહેર કર્યું છે.

૧ “બ્લાક ટાઉન.” “ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ” (કીલ્લો). લોઢાંનો બાંધેલો “પીયર” (ધક્કો.)

૨ પીપલ્સ પાર્ક.

૩ આગ્રી હાઈકોલચરલ ગારડન.

૪ મ્યુઝીયમ (સંગ્રહસ્થાન).

૫ નીઉ ટાઉન, એસપ્લેનેડ, દરીયા કીનારાનો રસ્તા, અને બેન્ડ સ્ટાન્ડ.

૬ વીથા હુનર શાળા.

૭ દીવાદાંડી.

૮ લાડ કારનવાલેસનું બાવલું.

૯ સર ટામસ મનરોનું બાવલું.

૧૦ જનરલ નીલનું બાવલું.

૧૧ શીનો ટાફ (યાદગારીનો ગુંબજ.)

૧૨ આબસરવેટરી (વિધશાળા.)

૧૩ ટેકરાળ.

૧૪ ગન ક્યારીયેજ માન્યુફાક્ટરી (તોપનાં ગાડાંનું કારખાનું.)

૧૫ ગીંડીમાં ગવર્નરનો બાગ (મકાન મેહેલ.)

૧૬ એનોરનું સરોવર, (મહાબલીપુરંમ) મોહોટા બળીનું અથવા સાત દેહરાંનું સેહેર.)

૧૭ પ્રેસીડેન્સી કાલેજ.

૧૮ મેડીકલ કાલેજ.

૧૯ શીવીલ ઇંજીનીયરીંગ કાલેજ.

૨૦ પાચાપા (સ્કુલ.)

૨૧ ફ્રેડ ઈન્ નીડ સોસાયટી અને
તેને લગતાં કારખાનાં. ગરીબ
સ્ત્રીઓની હાસપીટલ. સુવાવડ-
ખાનું. મેગેડેલન અસાઇલમ.

૨૨ સેન્ટ જર્જનું દેવલ.

૨૩ બાંક્રુએટીંગ હાલ.

૨૪ વેપરી ડેકાણાં ઉપરનું દેવલ.

૨૫ કલબ હાઉસ તથા તીહાનાં હમામ-
ખાનાં.

૨૬ ઇરોપીયન હાસપીટલ.

૨૭ શ્રીમસનનોની લાડજ.

૨૮ ઓકની કંપનીની (યુરોપ શાપ)
તરેહવાર જીનસોની દુકાન.

૨૯ મારકીટ (રોહેરનું મોટું બજાર).

૩૦ ગુજર બજાર (સાંજનું બજાર),
ચોર બજાર.

૩૧ મદ્રાસનું રેલવે સ્ટેશન.

૩૨ ખેતીનું શીપાયું કરવાને કુવાઓ-
માંથી પાણી કાઢાડવાની દેશી
રીત.

૩૩ મદ્રાસની ભાડુતી ગાડી (રીક્ષાઓ),
ઝટકો તથા હાથગાડી.

પેહેલા દીવસનાં પાછલા પોહારનાં ચાર વાગે સેઠ કાવસજી દાવરને સાથે લઈને “પીપલ્સ પાર્ક”, જે રઘયતનાં ઉપયોગ અને તેમને ફરવા હરવા અને સેલગાહ કરવા માટે બનાવેલા એક બાગ છે તે જોવાને હમા ગયા હતા. આ બાગનું મંડાણ મદ્રાસનાં ગવર્નર સર ચાર્લસ ત્રીવેલીયનની મુચનાં ઉપરથી તેનાં વખતમાં શીર થયું હતું. રસ્તામાં જતાં ગુજર બજાર જોઈ. આ બજાર મદ્રાસમાં રોજ સાંજ સાંજનાં ભરાયછે, અને વેચનારો તરેહવાર જીનસો રસ્તાની બંધે ફોરેજમીન ઉપર પાથરીને મુકેછે. આ બજારમાં મોહોટી ભીડ રોજ થાયછે. તેમાં ઘણું કરીને ગરીબ લોક પુસ્કળ આવેછે. આ બજારનો દેખાવ આપણાં મુંબઈનાં કાસમ બજારને મળતો આવેછે. આ ડેકાણે ઘણું કરીને ચપડાવેલી જીનસો સસતી મળી શકેછે, તેથી એ બજારને ચોર બજાર પણ કોઈ કોઈ વાર કહેછે, પણ તેહેનું ખરું નામ ગુજર બજાર અથવા સાંજનું બજાર કરીને કહેછે. એમાં ગરીબ માણસોને સામાન તથા માલમતા લેવા વેચવાને દરરોજ ઘણુંજ સવલ પડેછે.

જે વખતે હમે “પીપલ્સ પાર્ક” માં ગયા હતા તે વખતે તેમાં ઝાડપાન અને તેવી બીજી ગોઠવણો કરવાનું કામ ચાલતું હતું, તથા થોડા ઘણાં ઝાડપાન પણ સારાં થયલાં હતાં. આ ડેકાણે પોહોંચતાં અશુર થઈ ગયું હતું, તેથી તે ડેકાણાં ઉપર જે જોવાનું હતું તે સઘળું જોવાઈ શકાયું નહીં હતું. આ મકાન ઉપર ફરીને વખત-

સર આવી ખરોખર જોવાનું કોઈ ખીજ દીવસ ઉપર મુલતવી રાખવું પડ્યું હતું, જે વીરોની આક્રીની વીગત તા. ૨૫ મી જાનેવારીનાં અહેવાલમાં જુઓ.

હીયાંથી નીકળ્યા તે મદ્રાસનાં મેદાનમાં જીહાં ઘણું કરીને અઠવાડીયામાં રવી-વાર શીવાય દરરોજ (એડ) વાળું વાગેછે, અને ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરુષોનો સારો મેળા-વડો થાયછે, તીહાં ફરવા ગયા. આ ફરવાનું ડેકાણું મદ્રાસનાં કીલ્લાની દક્ષીણ બાજુએ આવેલું છે, અને તીહાં દરીયાનો કિનારો પણ આવેલો છે, તેથી તે ડેકાણે હવા ઘણી સારી અને તનદુરસ્તી ઉપજાવે એવી છે. મદ્રાસના રોજાખીલાં અને માતખર લોક ગાડી ધોડે અને પગે રોજ સાંજનાં હીયાં હવા ખાવાને આવેછે. તીહાં થોડાવાર ગુજરાતાં વાજાંના મંથુર અવાજથી તથા દરીયા ઉપરથી આવતી થંડા પવનની લહેકીથી, ફરવા આવનારનું દીલ ઘણુંજ ખુશ અને તાજું થઈ શકેછે. આ જગ્યાએ કીનારે લગતો લાંબોને લાંબો એક રસ્તો સેલગાહ કરવાને સારૂ મરનાર લાર્ડ એલફ્રીડસ્ટન જીઆરે મદ્રાસનો ગવર્નર હતો તીઆરે તેણે બંધાવ્યો છે. આ રસ્તાને એજ ગવર્નરનું નામ આપ્યામાં આવ્યું છે. આવા લાંબા ટપ્પાનો અને સીધો, કીનારેથી બાંધેલો રસ્તો જો સરખાવીયે તો તે મુંબઈની મહાલક્ષ્મી અથવા ખંભાલાનાં તથા વરલીનાં પુલ સાથે મળતો આવશે, તથા એકએ ઉપર છેક મેદાન ઉપરથી તે વાલકેશ્વર મુંધી જે રસ્તો બંધાયેલો છે તેને ઘણેજ મળતો આવશે. આ ડેકાણેથી પાછા “બ્લાક ટાઉન”માં રોડ એદલજી પાંડેનાં મકાન ઉપર આવ્યા. તાજી હવા જે ખુલ્લી જગા ઉપર ખાઈ આવ્યા હતા તેથી જીવ ખુશાલ થયો હતો, પણ જેહવા મોહોલામાં આવ્યા કે પેલી ગટરોનાં વાસ સાથે તુરત પાછી મુલાકાત થઈ પડી હતી. રાત્રે ટેબલ ઉપર જમતી વખતે રોડ એદલજી સાથે અને તેવણના સાહેબજાદા બાઈ કાવસજી જેવણ એક ઘણાજ ચંચલ ગૃહસ્થ જણાયા હતા તેવણ સાથે વાતચીત કરતાં મદ્રાસના પાણી તથા હવાની વધારે ખબર મળી હતી, તથા ખીજે દીને “બ્લાક ટાઉન”માંથી નીકળીને રોડ એદલજીનું ખીજું મકાન વધારે સારી હવાની જગા ઉપર ગીંડી તરફ હતું, તીહાં જઈ રહેવાની ગોઠવણ આ સેઠે મહેરબાનીની રાહેની કરી હતી.

મદ્રાસનાં પાણી વીરો એવું જણાવામાં આવ્યું હતું કે, “બ્લાક ટાઉન”માં કેટલીક જગા ઉપર તથા “કીલ પાર્ક” અને “અગમોર”નાં લત્તાઉપર ઘણુંજ સારૂ અને પુરતું પાણી ૨૦ થી ૩૦) ઇંચ કુવાઓમાંથી મળી શકેછે. મદ્રાસનાં આક્રીનાં ઘણાં ખરા ભાગમાં જે પાણી મળેછે, તે ખારાટ ભરેલું અને ખાવા-

પીવામાં વાપરવાને નાલાયક છે. “બ્લાક ટાઉન”નાં ઉત્તર તરફનાં કોટની દેવાલ આગળ એક ડોકાણું ઉપર “સાત બાવડી”નું પાણી મળેછે, તે પાણી ધણુંજ સાફ અને ચોખ્ખું ગણાયછે. વાહાણુવટી લોકનું આ પાણીવીરો એહેવું મત છે કે, વાહાણુ-માં બગડ્યા અથવા વાસ માર્યા વગર, આગળ હમોયે જણાવ્યું છે, તેમ લાંબી સુદત સુધી તે સફાઈ ભરેલું રહી શકેછે. એ પાણીનાં ઝરા Quartz “ક્વાર્ટઝ” નામની ચક્રમક જાતની રેતીની જમીન અંદરથી નીકળેલા કેહેછે, પણ એ રેતીનાં પડની હેઠળ જે પાણીનાં ઝરા લાગેલા છે, તેનું પાણી હલકી જાતનું છે. પાણીને કુઆઆમાંથી ખેંચીને મોહોટ મોટી હંચી ચક્રવેલી ટાંકીઓમાં ભરેછે, તીહાંથી નળની વાટે કીણામાં અને મદ્રાસનાં ખીજા ભાગોમાં લઈ જવામાં આવ્યું છે. ફક્ત બેજ કુવા હાલ કામે લાગેલા છે, બાકીનાં કાદવ વીગરેથી પુરાઈ ગયા છે. દરરોજ એ કુવાઆમાંથી ૩,૦૦,૦૦૦) ત્રણ લાખ ગ્યાલન પાણી સેહેરમાં પોંહેત્યું થાયછે. એ સીવાય કેટલાક મોહોટાં તલાવોનું પાણી પણ પીવાનાં ઉપયોગમાં આવેછે, જે પાણી પણ સાફ ગણાયછે, પણ આગળ જણાવેલાં પાણીનાં જેવું તે નથી. વીસરવાડી, પેરામબોર, નંગમ બાકમનાં તળાવોનું પાણી સાફ કેહેછે, પણ તેમાં ધણું કરીને વરસાદનુંજ પાણી પડેલું સાફ રહેછે, પછવાડેથી તે તળાવોના ઝરા ખીગડેછે. આ તળાવોમાંથી કેટલીક ખેતીવાડીને પણ પાણી પુગેછે. કેટલાંક તળાવોની માવજત નહી બરાબર હોવાથી તેઓ આસ્તે આસ્તે પુરાતાં જાયછે. રાત્રે ૧૦૧ વાગે સુવાગયા પણ વાસથી અને તેની સાથે મચ્છરથી ઊંધ મુતલક આવી નહી હતી.

તા. ૨૧ જાનેવારી—આગલી રાત્રે ગોડવણ કીધા પ્રમાણે આ દીને સહવારનાં વહેલા ઉઠી “ગીંડી” જે બ્લાક ટાઉનથી આસરે ૫) માઈલ દુર છે તે ડોકાણું ઉપર ગયા. ગીંડી, હવાવાળી અને બાગ બગીચા ભરેલી જગા છે, જ્યાં ધણુંકરીને પરેલ, નાયગામ, મટુંગા અને છાસ્ટીની કેટલીક જગાનાં જેવો દેખાવ છે, તથા આબો હવા પણ તેવીજ બલકે તેનાં કરતાં સરસ છે. મદ્રાસનાં ગવરનરનો આ ડોકાણું ઉપર એક મોહોટો મુકામ છે, અને તેની આસપાસ અચ્છો સરકારી બાગ બનાવેલા છે. ગીંડીમાં કેટલેક ડોકાણે નાહાનાં નાહાનાં છુરા છવાયા બંગલા છે, તેમનો દેખાવ તથા તેમાંની સગવડ કંઈ ઘણી પસંદ કરવા જેગ નથી, ધણું કરીને તે આપણાં મુંબઈના છાસ્ટી ગાંમમાં અથવા મેહેમ અને વાંદરે જેવી નાહાની નાહાની બંગલી અને બંગલા આપણે જોઈએછ તેવાં મકાનો છે. જે મકાન ઉપર હમો ગયા હતા તીહાં રોડ એકલ જ પાંડેના ધણીયાણી તેમની તનદુરસ્તીને સાફ હવા ફેરબદલ કરવાને જઈ

રહેલાં હતાં, તે બંગલો એક્રુએ જાણની સગવડ લાયકનો હોવાથી અને આસપાસનાં બંગલામાંથી કોઈની બીજી સગવડ ભરેલો નહીં મળી આવ્યાથી તે દીવસે તો, સેઠ એદલજીનાજ બંગલામાં ઉતારો કરવાની ફરજ થઈ પડી હતી. સહવારનો નાસ્તો ખાઈ પાછાં સેહેરમાં ફરવાને ગયા. સેઠ એદલજીએ હમારી બરદાસ્ત કરવાને સારૂ પોતાનાં કુટુંબ વડીકને જરા અડચણ ભોગવાવી હતી, આ બિપરથી તેવણનો અમારી ઉપર મોટો અભાર થયો હતો તેની હમે આ ડેકાણે ખુશીથી નોંધ કરવાનું વાજબી ધારીએ છીએ.

ગાંડીથી સેહેર તરફ પાછાં ફરતાં “માઝિન્ટ રોડ” નામનો રસ્તો વચમાં આવે છે, અને હીયાંથી થોડુંક આગળ જતાં “કોમ” નદી ઉપરનો પુલ આવે છે, તે પસાર કરતાં આ નદીનાં બે ફાંચથી જે ખુદરતી ટાપુ થયલું છે તે દેખાય છે. (જે વીરો આગળ બયાત કરેલું છે,) ટાપુનું મંડાણ અથવા શીરવાત પુલ આગળથી થયલી ગણાય છે. હીયાંથી જરા આગળ વધતાં રસ્તાની વચમાં કાંસાનું એક મોહોટું આવલું જોનારની નજરે પડે છે. આ આવલું શ્રીગીડીયર જનરલ નીલનું છે જેહની યાદગારી માટે તે તીહાં ઉભું કરવામાં આવ્યું છે. ઈ. સ. ૧૮૫૭ નાં સાલનો આ દેશનો લશકરી બલવો બેસાડી દેવાને પોતાની ચુંદી લશકરી ટુકડીને, દુરામન ઉપર હોમલો કરવાને હુકમ આપતી વેલાની ઢપમાં આ મુરા સરદારનું આવલું ઉભું કરેલું છે. જે પથરની બેઠક ઉપર આવલાને ચઢાવી મુક્યું છે તે પથર બિપર નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે લેખ કોતરેલા છે :—

જેમ્સ જર્જ સ્મીથ નીલ, સી. બી.

રાણીનો એડીકાંગ.

મદ્રાસ ક્યુબીયર લશકરનો લેફ્ટનન્ટ કરનલ.

હિંદુસ્થાનમાં શ્રીગીડીયર જનરલ.

જંગી બાહાદુર, દેલાવર અને આપ તબક્કા સીપાહ.

બંગાલમાં બલવાના જોસ્સાને અટકાવામાં

સધળાએ ક્યુલ રાખેલો પેહેલો આગેવાન.

૨૫ મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૫૯ ઇસવીને રોજ

૪૭) વરસની ઉમરે

લખનૌનો છુટકારો કરતાં

તમામ બાહાદુરી ભરેલી રીતે મર્યો ગયો છે.

લશકરની ટુકડીના જે સરદારો અને માણસો માર્યા ગયાં છે, તેમનાં નામ ખેઠકની બંધે બાળુએ કોતરેલાં છે, અને તેની હેઠળ લખાઈનાં આલમબાગ ઉપર જે ઘસારો કરીએ હતો, જેમાં આ બાહાદુર જનરલ માર્યો ગયો હતો, તે હમલાનું ચીત્ર કાંસા ઉપર “બાસરીલીફ”માં એટલે સપાટીની ઉપર ઉપસાઈ આવેલા ચીત્રનાં આકારમાં પાડેલું છે.

આગળ જણાવેલાં ટાપુનાં મધ્ય ભાગમાં જે આવલું રસ્તામાં ખુલ્લું મુકેલું છે, તે “સર ટામસ મનરો”નું છે. આ આવલું, મદ્રાસની રહિયતની આ ગવર્નર ઉપર અતી ઘણી પ્રીતિ હતી માટે જાહેર ઊધરાણું કરીને બનાવ્યામાં આવ્યું છે. “સર ટામસ મનરો”નું આવલું, થોડેસ્વાર આસનમાં, કાંસાનું બનાવેલું છે, એની ઉંચાઈ આસરે ૩૦) થી ૩૫) ફુટની દેખાયછે. એનું ચીત્ર અત્રે આવ્યું છે.

થોડા બનાવમાં બનાવનારે કોઈ એક ઘોડાની નકલ નથી કરી, પણ પોતાના હુંનરની સઘળી કારીગીરી અને હોશીયારી બતલાવવાને, ઉમદામાં ઉમદા હેવાં જનવરમાં જે જે ખુખીયો સમાયલી છે તે સઘળી અને સંપૂર્ણ આ આવલામાં કરી બતલાવી છે, તથા તેની ઉપર જે નામદારે સ્વારી કરી છે તેને જોડે બનાવનારે નજરે તો જોયોજ નહીં હતો, તો પણ તેહની સખી ઉપરથી તેહેનું પુતળું આબેહુબ તેહેનાં ચેહરાને મળતુંજ બનાવ્યું છે, હેવું લોકોનું મત છે. સર ફ્રાન્સીસ આનરે નામનાં વખણાયલા પુતલાં બનાવનારે પોતાને હાથે આ આવલું બનાવ્યું છે, અને એ ઉપર આસરે સવાલાખ રૂપિયાનો ખર્ચ થયેલો જણાયછે. સર ટામસ મનરો, મદ્રાસનો ગવર્નર, કોલારાનાં રોગથી તા. ૬ જુલાઈ સને ૧૮૨૭ ને દીને, પેટીકાન્ડા નામની જગા ઉપર મરણ પામ્યો હતો.

સેહેરમાં જતાં તડકો સખત લાગવા માંડ્યો હતો, માટે એક ડોકાણે આઈસક્રીમવાળાની દુકાન નજરે પડ્યાથી તીહાં ઊતરી જરા ઠંડા થયા હતા, અને રાત્રે પણ ગરમી ખમવાની ધાસ્તીથી બરફ તથા આઈસક્રીમ હમારાં રેહેવાનાં મકાંન ઉપર મોકલવાને આ ડોકાણે હુકમ આપ્યો હતો. હીયાંથી નીકલીને ફ્રાંક કંપનીવાળાઓનું લીલાંબાનું અને કમીશન એજન્ટની દુકાન જોવા ગયા, એટલીજ મતલબથી કે જોઈએ મદ્રાજનાં લીલાંબાનાં, યુરોપશાપ, અને કમીશન એજન્ટની દુકાનો અને આશીસો મુંબઈનાં આવાં ખાતાં સાથે સરખાવતાં કેવી પ્રકારની છે. મદ્રાજમાં સાધારણ ધંધા રોજગારવાળા અને પરચુરણ જીનસોની દુકાનવાળાઓમાં, ત્રણ ભાગઉપર, યુરોપીયનોની દુકાનો છે, અને દેશીઓની

Vincent Brooks lith

SIR THOMAS MUNRO, MADRAS
(BRONZE STATUE)

૩. સર ટામસ મન્રો.—મધરાજ.
(ક્રિસ્ટીયન યુગ)

તો કંઈ જીજીવીજ છે. યુરોપીયનોની દુકાનો નાહાની અથવા મોહોટી બંધે ધણીજ સારી રીતે અને કાયદાસર રચેલી છે, જેથી તેમનો દેખાવ જોવા લાયક અને પસંદ પડતો લાગે છે. વળી એ બાબદમાં, મદ્રાસની દુકાનોની રચના કરતાં કલકત્તાની દુકાનોની રચના આથી પણ વધારે બેહેતર છે, જેનું બયાન ઘટતે ઠેકાણે વાંચી-યામાં આવશે. આ બંધે જગા ઉપરની દુકાનોની રચના, સગવડ અને સફાઈ ભરેલી જોઈ હમો ધણીજ ખુશી થયા હતા, પણ તુરત તેની સાથે દિલગીરી એટલા સખબથી પેદા થઈ હતી કે તેમની સાથે આપણાં મુંબઈ રોહરની એવી કીસમની દુકાનોની સરખામણી કરતાં તેમની આગળ આપણી બેચાર યુરોપશાપ સીવાય બાકીની સઘળી દેશી દુકાનોની રચના પોઈસ થઈ શકે એવી જણાઈ હતી. કલકત્તાની યુરોપીયન દુકાનો સાથે તો અત્રેની દુકાનોનો મુકાબલો કરવોજ નહી જોઈએ. તેઓ તો યુરોપ ખંડની મોટી દુકાનો સાથે હરીફાઈ કરી શકે એવી છે. આપણાં દેશી લોક દુકાનોમાં સામાન રચવાના કાયદા કાનુનોથી ઘણુંકરીને તદ્દન અણબણા છે. તેઓ સામાન એવા તો બેકાયદથી ભરી મુકે છે કે તેમની દુકાનને સામાનની વખારનું નામ આપીએ તો તે ચાલી શકે એવું છે. હીયાં ઘણે ઠેકાણે સઉથી સરસ માલ અને વળી તે મોટી કીમતનો એકઠો કરેલો હોય છે, પણ તેને એવી તો કફરી રીતે રચેલો હોય છે કે એક સરસ જીનસની પાસેજ એક રદ બાતલ થયલી જીનસ પડેલી હોય છે. ખીજુ કસુર એ હોય છે કે તેથી એક જીનસને બાહર કાઢાડતાં દસ જીનસોને ખીસાડવી પડે છે, અને તે ખીસાડેલી જીનસોને પાછી તેમની જગા ઉપર મુકવાની તો કોઈને બચગીથીજ ટેવ નહી, જાણે તે જીનસો પોતાની મેજે ચાલીને પાછી પોતાનાં ઠેકાણાં ઉપર જઈ બેસશે, એવું દુકાનવાળા સમજે છે! વળી કાંચનાં સામાન સાથે લાકડાંના અને ધાતુના સામાનનો ભેળાભેળ કરી નાખેલો હોય છે. જીહાં ખુણે ખટોલે જે જીનસ સમાઈ શકી તેને તીહાં ખોસી દીધેલી, અને જરે કામ પડતાં બાહર કાઢાડીને કોઈ ખીજે ઠેકાણે મુકી તો તે વળી તીહાંજ ખુણામાં પડી રહેલી. આવી રીતે ધણીક જીનસો આખાં દુકાને થોડા વખતમાં ફરીવળે છે, અને તેવામાં ધણીવાર એવું બને છે કે કોઈ ચીજ જોઈએ તારે તે હાથ લાગતી નથી, પછી તેહેને શોધવાને જોઈએ એટલાં ફાફાં મારાયજ કરો. આવી ખામીઓથી ધણીવાર ભારી કીમતી દુકાનવાળાઓનો મુંબઈમાં કોઈ ભાવ પુછતું નથી, અને એવી દુકાનો ઉપર કોઈને જવાં પણ ગમતું નથી. દુકાન છોડી આપણાં દેશીયોની

૧૫૦ મદ્રાસ યુરોપશાપ સાથે મુંબઈની દેશી દુકાનોનો મુકાબલો.

પેહેડી અને આશિસો અંદરની રચનાં તપાસીયે તો તીહાંપણુ એવીજ તરેહનો ગોંદલ જોઈલો. થોડેજ ડોકાણે આપણે જોઈશું કે વેપાર વણજનાં કામકાજ સારું, લખવા, વાંચવા, અને હીસાબ ગણવાની જુદી એલાહેદી જગા કરી રાખેલી હશે જીહાં ખીજું કંઈજ કામ થતું નહી હોય. થોડેજ ડોકાણે એવું હશે કે જીહાં સેઠ અને તેનાં માણસો કાયદાસર પોત પોતાને દરજ્જે એસી કામ કારભાર કરતા હશે. હમો અતરેના માતબર હોંદુ, વાણીયા તથા ભાઠીયા વીગેરેની પેહેડીઓની અંદરની રચના વીરો બોલીયેછ. આ વીરો આપણાં કેટલાક પારશીઓનેતો હમારા વીચાર પ્રમાણે જરા બલાઈ છે, જે કે તેઓ કેટલાક પણ આવી ખામીથી ખાલી નથી. વાણીયા, ભાઠીયા રોઠીઆઓની પેહેડીમાં જઈ જુઓ, જે જગાઉપર મોહોટા સેઠ મોહોડાંમાં પાનનો કુચો ધાલી આવતા બેઠેલા હશે તેમનીજ પાસે જરા દુરથી તેમનાં વડા કારભારી અથવા મહેતા પાનની ખીડીની પચકડી દેવાલ ઉપર મારતા બેઠેલા હશે; પચકડીના રેલાથી દેવાલ સધળી લાલ અને પીળી બની રહી હશે, જે કોઈની આંખમાં નહારી અથવા નજીસાઈ ભરેલી નથીજ દીસવાની! મહેતાની જોડે પેહેડીનાં ઉધરાણી કરનાર માણસો તેમનાં અરડાયલા જોડા કાહાડી પોતાની સાંમણે તે જાણે દરરાને મુકી બેઠેલાં હશે. ચોક્કી કરવા રાખેલા કોઈ શીપાઈ હોયો તો તે વળી સેઠની સાંમણેજ, ખુણે બેશી કોપરાં જોખતો હશે; પેહેડીની ગાદી ઉપર પાન તંબાકુનો ભુકો અને એલચી સોપારી બાંધવાનાં પાત્રાં તથા વાખ, પગેપગ અઠવાતાં પોડેલાં હશે! મોહોટા રોઠે પેહેડીની ગાદી ઉપર બેશીને સોખી સહવારનાં પોતાને હાથે વાલપાપડી સમારી, વાલ કાહાડી, છલટાં પેહેડીની ગાદી ઉપરજ નાખેલાં, તે તીહાંજ પડી રહેલાં દેખારો, જે વારી લેવાને, વલ્લભ રસોઈયાને પાંચવાર કહેલું, પણ વલ્લભનાં બેજમાં સફાઈ સું ચીજ છે, તેનો વિચાર બરોબર જઈ રાકેલોજ નહી, તેથી વલ્લભને બોલવતાં તે ચારવાર આવી ગયેલો ખરો, પણ પોતાનાં પગની ડોકરે પેલાં પાત્રાંઓને એકગમથી ઝાટકી ખીજીગમ ઉરાડી મેળેલાં, પણ પોતાની કંમર મરડી, વાંકું વળીને કચરો કાહાડી, જગા સાફ કરવી, આ વિચાર તેનાં ધી ખાધેલાં મગજમાં નહીંજ આવેલો. આવી કંટાલા ભરેલી અને ખીન કાયદાસર રીતથી આજ મોહોટ મોટા વેપારીઓની પેહેડીનાં કામ ચાલ્યાં તો જાયછે, પણ અંતે તેનાં પરીણામ માહાંજ નીપજેલાં હશે, અને તેથી તેમને કેટલી અણબણતાં નુકસાની થઈ હશે અને હજુર પણ થતી હશે, આ વીરો તેમને કશી ખબર છેજ નહી. કાયદો ધંધરી ગુણ છે અને તે

દરેક માણસ જાતમાં હોયો જોઈએ. કોઈની કામ અથવા ધંધો કરવામાં, પછી તે ગમે એવું કઠણ અથવા સહેલું હોય તોએપણ તેમાં ચોક્કસ કાયદા અને રીત તે હોવીજ જોઈએ.

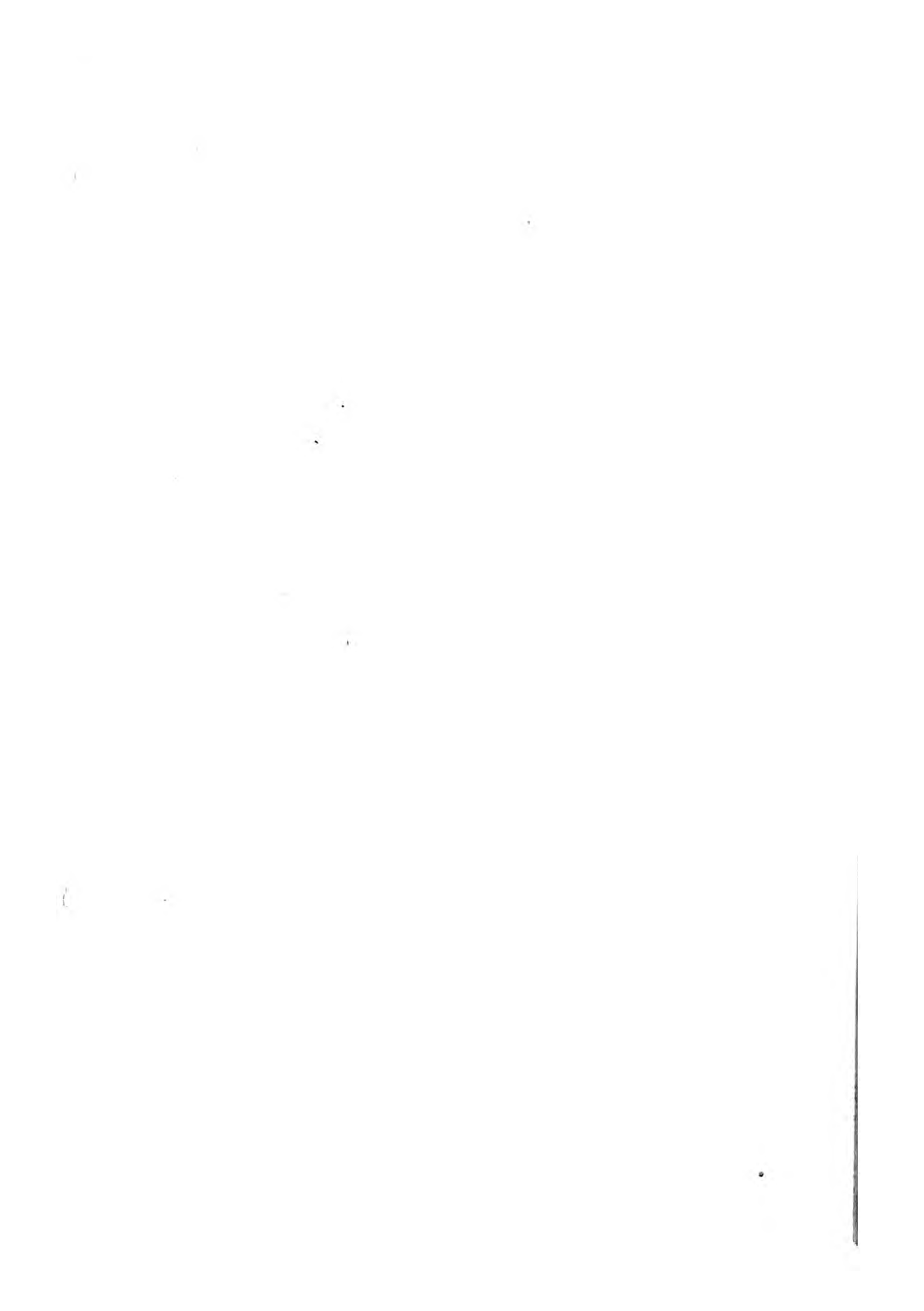
જેનું કામ તે તેણેજ કરવું, જે વખતે જે કામ કરવું ઘટતું હોય તેજ વખતે તે કામ કરવું, જે રીતે તે થવું જોઈએ તેજ રીત પ્રમાણે તે કરવું, તોજ તે કામ બરોબર થવાનું. આપણા દેશી દુકાનદારો અને વેપારીઓ જબરી મહેનત કરનારા છે, પણ તે સઘળી ખીન કાયદે અને ખીન રીતે કરવાથી, યુરોપીયન દુકાનદારો અને વેપારીઓની બરોબરી તેઓ કરી શકતા નથી. આપણા દેશી ધંધાદારીઓ પોતાનું કામકાજ, જેમ તેમ, વખત ઊપર બની આપણું તેમ કાયદે અથવા બેકાયદે કર્યા જાય છે, તેમ યુરોપીયન નથી કરતા અથવા કરનાર. આપણા દેશી ધંધાદારી રાત્રે બારવાગા સુધી બેસી, કસરનાં ઝૂંકતા દીવા આગળ, હીસાબનાં ચોપડાં લખાવાનો, અને ખીન રીતે કામ કરતો કરતો તે રોકાયેલાને રોકાયેલાજ રહેવાનો, તેનાં કામનો છેડોજ નથી આવવાનો, તેની જીંદગી, ધસાઈને તે જલદી બુઢો થઈ ગયા હોવાનો, તકીયે લાગીને અશકત થઈ બેસવાનો, પણ યુરોપીયન ધંધાદારી આવું ગધેડા વહીતરું કદી નથી કરનાર. તે આવી ખીન કાયદાની રીતને, અપધાત કરવા જેટલી તકસીર સમજે છે. તેથી પોતાનું કામ બજાવવાને તેણે પોતાના કાયદા અને રીત બાંધી તેજ મુજબ તે ચાલે છે. તે ડેરવેલે વખતેજ પોતાનું કામ હાથમાં લીધે છે, અને તે લીધું કે તે બજાવવાને તેની પાછળ મંડેલાજ રહે છે. પણ જે વખત તેણે આસાએસનો ઠરાવેલો હશે, તે વખતે સઘળું કામ પડતું મેલીને તે પોતાનાં શરીરને મુખ્ય અને આસાએસ તો આપવાનોજ. તેનું મગજ કંટાલીધું તો તે પાંચ પચીસ રૂપિયાનાં ખરચની દરકાર કર્યા વગરે, તે આસાએસ લેવાને, ૧૦૦ ગાઉ દુર ટેકરી ઉપર, અથવા બાગ બગીચામાં દોડી જવાનો, અને આસાએસ મેળવી પાછો પોતાનાં કામ ઉપર નવાં કાગળો લાગવાનો. આ ટુંક બાબત આપણા દેશીઓ સાચી ચીસાર કરવા જોગ જણી અને મુકી છે. મુંબઈમાં હવે ઘણાં યુરોપીયનોનું આવવું થયું છે અને તેમની રીતભાંત મુજબ ચાલવાની ટેવ આપણાં કેટલાક ધુંધી અને ચાલાક દેશીઓમાં પડતી જાય છે. કેળવણીનો તેમ પ્રસારો પણ થતો જાય છે, તેથી ઉમેદ છે કે ધંધા વેપારને લગતી આ અગતની બાબત ઉપર આપણા દેશીઓ ધીયાન પાઠોઆડશે. ધંધા રોજગાર કાયદાસર અને કેવી રીતે કરવો આ અ-

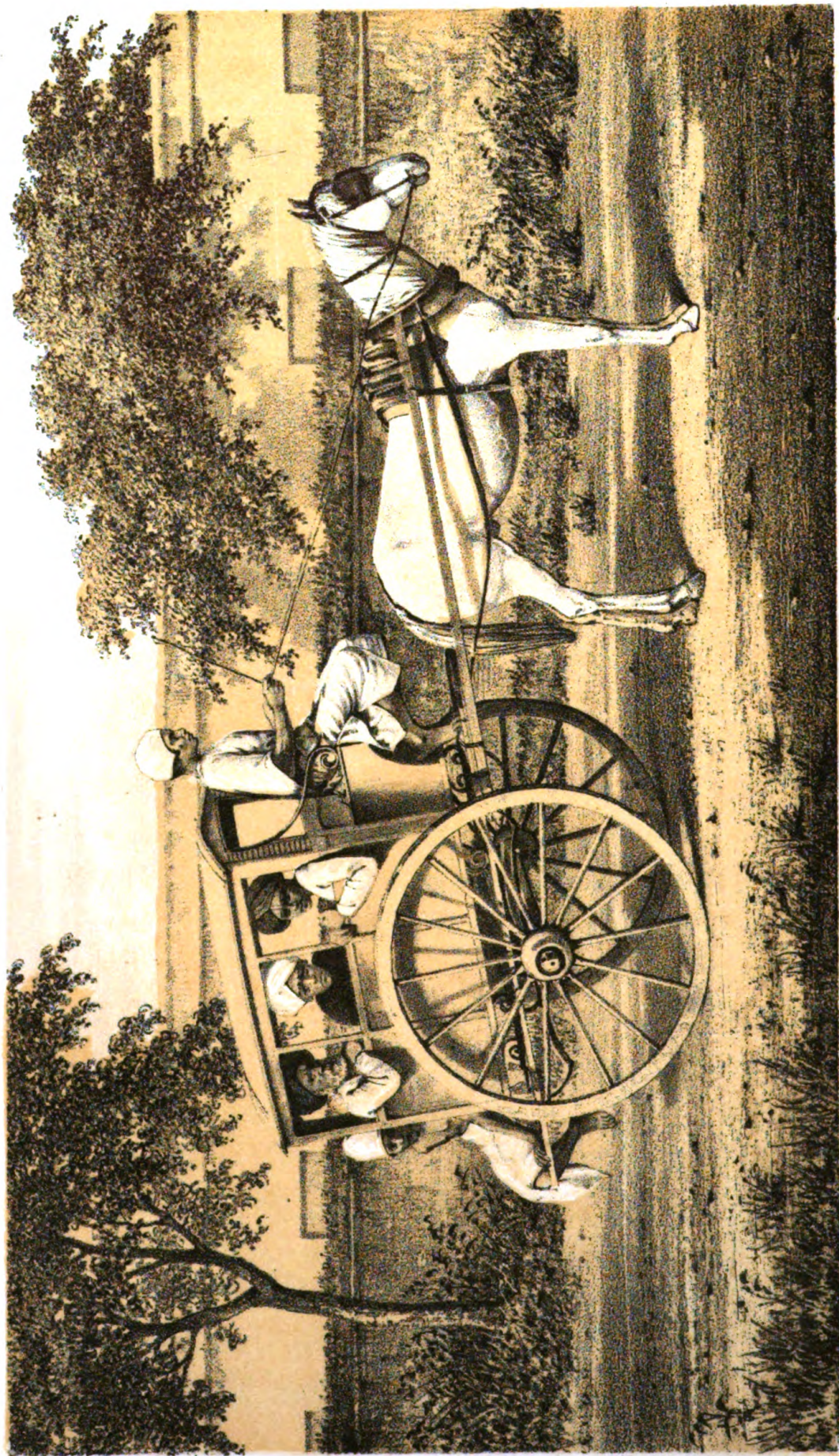
ગતની ખાખત ઉપર દેશીઓ, યુરોપિયન લોકની આવી ખાખદમાં જે રીતભાંત છે તેની નકલ કરે તો તેથી દેશીઓને ખચીત મોટો ફાયદો થશે. તેમના પોશાક અને ખાવાપીવાની નકલ કરવા કરતાં આ અગતની ખાખદની નકલ કરવાને હમે હમારા બાઈ બંધુઓને વધારે તાકીદની ભલામણ કરીએ.

મદ્રાસની દુકાનો જોઈને સાંજનાં ૪ વાગે “બ્લાક ટાઉન” માં થઈ પાછા ગઈડી ગયા. સાંજનાં રસ્તામાં આસપાસનો દેખાવ જાણે આપણે પરેલ, મોટ, નાંચગાંવ, અને મટુંગાના રસ્તા ઉપરથી જતાં હોઈએ તેવો ઝાડોની ધટાથી રળી-આમણો લાગતો હતો. રાત્રે ગઈડીમાંજ આરામ કીધો, કેમકે મદ્રાસની એ મોસમની સરત ખીજે દીને સવારનાં થનાર હતી, તે જોવાનો ઈશ્તિ હમે રાખ્યા હોતો. મદ્રાસની સરત ઘણું કરીને સહવારનાં પોહોરમાં ઘણા તડકો નહી પડે એવા તાજા અને ઠંડકનાં વખતમાં થાયછે, અને તે જોવાને દુરવેરથી ઘણાં લોકની ઠઠ મળેછે.

તા ૨૨ જાનેવારીને દીવરો પાછલી રાત્રી ગાડી ઘોડા અને લોકની હીલચાલની ગડબડ સાંભળવામાં આવી હતી. જાણે કેવું એક અગતનું કામ હોય તેમ લોક પરોઢીયાંમાંથી દોડ ધામમાં પડ્યાં હતાં. સરવે કોઈ સરત જોવાને જગો મેળવવાની હેંસથી, સરતનાં રસ્તાની બાજુ ઉપર છેક પાછલી રાત્રી અંધારામાં આવીને જગો ઘેરી ઊભાં રહ્યાં હતાં. ઘોડદોડની જગા મદ્રાસના “બ્લાક ટાઉન” થી આસરે ચાર માઈલ દુર છે, તોયેપણ એટલે દુર સુધી પુશ્કળ લોક આવ્યાં હતાં. મદ્રાસનાં લોક ઘણાં ખરાં ભારી મોજાલાં અને સોખીલાં છે. સરતના બંગલાની સાંમે ગૃહસ્થ લોકને સગવડથી બચીને ઘોડદોડ જોવાને બની આવવા સાથે કામ ચાલુ માંડવ બાંધીને તેમાં ખુરશી તથા બાંકની બેઠક કરેછે, અને તેની ટીકીયે જાહેર વચ્ચામાં આવેછે. હમે ગયા હતા તે વખતે દરમાણસ દીઠ ટીકીટનો રૂપિયો ૧) લેતો કીધો હતો. આવી બેઠક કરવાનું કામ સરતની આગમચ કંત્રાકટરો પોતાને માથે લીયેછે, અને તેમાંથી સારી રકમ તેઓ કમાયછે; આવી બેઠકનો લાભ સારાં સારાં માણસો પોતાના કુટુંબ કપીલા સાથે લીયેછે.

મદ્રાસની સરત જોવા આવનાર તમાસગીર લોકમાંથી બાયગે સોયે દસ માણસ આધા પીધા અથવા મોજા કર્યા વગર પાછાં જતાં હશે, હેવું હમેને જણાવવામાં આવ્યું છે, તથા તેવું હમેએ જોયું પણ છે. સરવેકોઈ કંઈ ખાવાની વસ્તુ

SHIGRAMPO, HORSE HACKERY - MADRAS.

૪. શીગરાંમ પો. બાડુલી ચોડની ગાડી. — મધરાત.

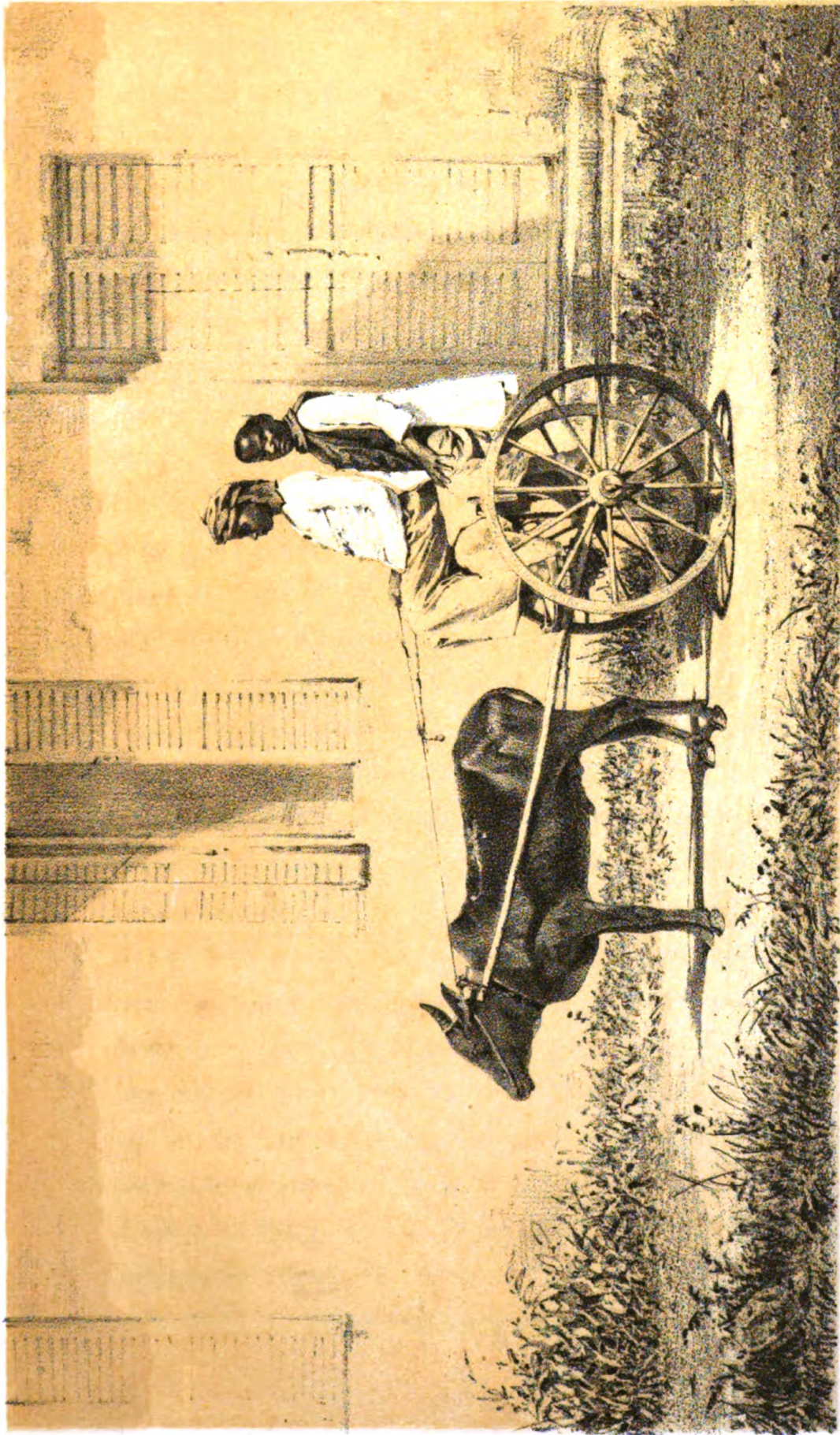
પોતાની સાથે ભાતીયું ખાંધી લાવેછે, અથવા રસ્તામાં તેવી દુકાનો મંડ્રાયછે તેમાંથી તો એ દીને સઘળા જણ ધણીજ તલબદ્ધ ભુખે સહવારનો નાસ્તો કરેછે. નાસ્તા સાથે તીહાં કાફી, આહે અને દુધ પણ મળેછે, પણ તે દીવસે આહા કાફી વચવમાં પડી, તેની ઉપર તાડીની ચહડતી ધણીજ થાયછે. તાડીનો ખપ તે દીવસે એટલો તો થાયછે કે સરત થઈરેહા પછી રસ્તામાં દેશીયો તાડીખાં ઇંજીનીયરો બનીને, જમીન માપતા તથા જગા લેટ કરતાં, છેક સહવારનાં નીકળેલા સાંજે પોતાને ઘેર ધણું કરીને સહી સલામત પુગેછે, અને કેટલા એકોને તો સંભાળ સાથે પોહોઆડ્યામાં આવેછે !

એ દીને મદ્રાસની ભાડુતી ગાડીયોનો ખપ પણ ધણો પડેછે. મદ્રાસની ભાડુતી ગાડીનું ચીત્ર આ ઠેકાણે આપ્યું છે, તે જોયાથી માલુમ પડેરો કે તે બે ચઈડાંની નાંહાંની સીગરામ છે. એનું નામ મદ્રાસના લોક “સીધંમપો” બોલેછે, જે શબ્દોનો અર્થ “જલદી જ,” એહવો થાયછે. ચારજણ આ ગાડીમાં, બબે સાંમાસાંમી બેસેછે. પછવાડે બારણું ઊઘાડવાવાળો ઉભો રહેછે, અને આગળ “કોચ બાકસ” ઉપર કોચમેન હાંકવા બેરોછે, તેહેને મદ્રાસમાં “સાઈસ” બોલેછે. ચાર ઊતારઓ કરતાં ઠાઈવાર વધારે માણસો, છ વટીકપણ, બચડાઈ સંકડાઈને બેસેછે. એ ગાડીનો દેખાવ જેવો ચીતાર પાડનારે સારો પાડ્યો છે તેવો સઘળી સીધંમોનો નહી સમજવો. ઘોડાનું “હારનીસ” સુતળી, દોરડી અને કાથાથી ધણુંકરીને ખાંધેલું હોયછે, અને શીષંપોનું લાકડકાંમ પણ ધણીજ તકલીદી બનાવટનું અને ભાંગીતુટી હાલતનું હોયછે. જીહારે હેવી ગાડીયો એકબીજા સાથે સામાસાંમી બેસથી અથડેછે, તીઆરે તેહેનો દેખાવ ધણું કરીને જોવાલાયક થઈ પડેછે. ગાડીનું ખાખું, ચક્કર અને પુલથી ભાંગી છુટું પડી જાયછે, તેનાં પાનેલો ભાંગીને જીદાં પડેછે, અને તેમાં બેસનારો પોતાનાં કપડાં ખંખેરતાં અને ધુળ પખોડતાં ગાડીનાં ભાંગેલા પીંજરામાંથી બાહર નીકળેછે. ગાડી એટલી તો નાહાની અને નીચી હોયછે કે, તે ભાંગાથી બેસનારને ધણું કરીને વાગવા જેવું કંઈજ બનતું નથી. થોડા વખતમાં સઘળો સરંજામ, ભાંગી, તુટી, ફાટી, અને વેરાઈ એવો તો છુટો થઈ પડેછે, કે તે થયાથી સઘળું થઈ ચુકું જાયલું. ગાડી ભાંગાથી ઘોડાને મોકળો કરવા હારનીસ કાપવાની કંઈ જરૂર પડતીજ નથી, તેના પટેપટા પોતાની મેળે કાંચા સુતરની મોઆકક તુટી જાયછે. હાંકનાર ધણું કરીને જેવા ચોટ અને બોથડ તેવાજ તેહેનો

ઘોડો પણ થંડો અને સુરઘર હોયછે, તેથી મસ્તીની અથવા ઉથલપાથલ થવાની જરાખી ધાસ્તી રહેતી નથી. આ ગાડીનું નામ “શીઘ્રપો” એટલે “જલદી” કરીને તો બોલાયછે, પણ હુસુક હુસુક કરતાં અલખતાં અર્ધે કલાકે માઇલકની મુસાફરી એવી ભાડુતી ગાડીયો જો કરે તો બેસનારનાં સારાં ભાવેગ જાણવાં.

એક ખીજી તરેહની ભાડુતી ગાડી મદ્રાસમાં વપરાયછે, તેહેનું નામ “ઝટકો” બોલેછે. એનું ચીત્ર આપેલું છે, તે જોયાથી માલુમ પડશે કે આ ગાડી, ખાલી અને રેહેકલા જેવી છે, અને તેમાં એક બળદ જોડેછે. હાંકનાર આગળ બેસેછે અને તેની પાછળ ઉતારે બેસેછે. એ ગાડીનું નામ “ઝટકો” કરીને છે તેહેની મતલબ એવી છે કે કોઈ ઠેકાણે જલદીથી ઝપાટમાં જવું હોય તો એવી ગાડીમાં એક ઝટકામાં જવાયછે. અરેખર એ ગાડીને જે નામ આપ્યું છે તે અરેખજ એવું છે, કેમકે જુઆરે બળદ જોરમાં આવી દોડેછે, તીઆરે આપણી નજર તે દોડતી ગાડી ઉપર ઠરી રાકતી નથી, એટલી જોરમાં તે નીકળી જાયછે, પણ બેસનારે ખુબ સારી પેઠે પગ ઠસાવીને બેરાવું જોઈએ, નહીં તો દોડતી ગાડીયે જરા આંચકો લાગતાં તે અચીત ઊડી પડ્યા વગર નથી રહેવાનો. ઝટકો પણ સીઘ્રમપોની માફક અથવા તેથી પણ વધારે તકલદી ગાડી છે, અને જુઆરે ઝટકો અથડીને ભાગેછે તીઆરે તો જેમ ખુરદાની એક કોથળી પડીગયાથી તેહમાંનાં દોહોડીયાં વેરાઈને ગગડી જાયછે, તેમ એ ગાડીના ભાગો ખુરદો થઈને આસપાસ ગગડી વીખરાઈ જઈ પડેછે.

આવી ભાડુતી ગાડીયો શીવાએ ખીજી ધણી સારી ભાડુતી ગાડીયોનાં પણ તબેલાં મદ્રાસમાં ઈંગ્રેજ લોકે અને દેશીઓએ રાખેલા છે, અને આપણે હુકમ મોકલીએ તે પ્રમાણે બે ઘોડાની અથવા એક ઘોડાની, જેહેવી માગીયે તેહેવી ગાડી, ભાડે મળી રાકેછે. પણ એ ગાડીઓનાં કોચમેનો વીરો ખુબ રાંભાળ રાખવી જોઈએ, કેમકે તેઓ ધણુજ બેપરવા અને સુરખ હોયછે. મદ્રાસમાં ગાડી પછવાડે ઘોડવાળા ધણું કરીને બેસતાં નથી, પણ ચાલતી ગાડી સાથે દોડેછે. તેઓ કોઈજ વાર અથવા કદાચજ પછવાડે બેસેછે, પણ વસ્તીનો ભાગ આવ્યો એટલે તીહાંથી ઉતરીને સાથે દોડતાંજ રહેછે, પછી ગમે એટલું લાંબે દોડવું પડે, તેની તેઓ દરકાર કરતાં નથી. મદ્રાસમાં રસ્તે ચાલનારાઓને “પોઈસ” “બાજુથા” એવા રાખ્દો ઘોડવાળા પોકારીને નથી કેહેતા, પણ આ, ઈ, ઊ, એવા

BULLOCK HACKERY — MADRAS

୪. ଖଟିକା, ଗାଈର ଗାଈର ଗାଈର — ଖଟିକା.

ફક્ત સ્વરોનાં આવાજ મોહોડેથી કાઢાડીને વચમાં ચાલનારાઓને બાજુએ જવાની ચેતવણી આપે છે. કોઈજ વખતે “બાજુ” શબ્દનો પોકાર સાંભળ્યામાં આવે છે.

મદ્રાસની સરત જોયાપછી ગોંડીના બંગલામાં પાછાં ગયા, અને નાહીને નાસ્તો કરીને ૧૦) વાગે મદ્રાસનો ફોર્ટ સેન્ટ જર્જ નામનો કીલ્લો જોવા ગયા.

મદ્રાસનો કીલ્લો હાલ જે જોવામાં આવે છે, તેમાં અને અસલના જુના કીલ્લાના આકાર અને બાંધણીમાં ઘણોજ ફેર પડી ગયો છે. અસલ કીલ્લાની આસપાસની દેવાલ અથવા કોટ ઘણોજ તકલદી અને નાકુઅત હતો અને લડાઈનાં હીંગામમાં બચાવ કરવાનાં કામને નાલાયક હતો. હાલનો બાંધેલો કીલ્લો નિમગોલ આકારનો છે, તેની સીધી સપાટ બાજુ ઉત્તરથી દક્ષીણ, દરીયા તરફથી આવેલી છે. દરીયાનું પાણી છેક કોટની દેવાળ નજદીક આવે છે, પણ મોજ અને બરતીનું પાણી દેવાળને અથડે નહીં અથવા બાંજે નહીં એ માટે પથરનાં બાંધ-કામની આડ કરી લીધેલી છે. તેની સાથે લોઢાંનાં થાંભલાં હવડાં દરીયામાં ઘટીને પાણીનો વધારે અટકાવ કરેલા છે અને એથી પાણી થોડું ઘણું દુર હોયું પણ છે. જમીનની બાજુએથી કીલ્લાનો બચાવ ખેવડી દેવાળનો નીમગોલ કોટ બાંધીને કીધેલો છે. કોટના વાયવ્ય તરફનાં છેડા આગળ એ મજલાની બરાબર બાંધેલી છે, તેમાં હેઠળ લશ્કરનાં માણસોને અને માલા બપર અમલદારોને રહેવાની જગા કરી આપેલી છે. બરાબરની જોડેજ એક બજાર છે, તેમાંથી લશ્કરનાં માણસોને ખોરાક મળી શકે છે. કીલ્લાની અંદરની ઘણી ખરી ધમારતો જુદાં જુદાં સરકારી ખાતાઓની આશીસાને સારૂ વપરાય છે. કીલ્લામાં જોવા લાયક ઇમારત સેન્ટ મેરીનું દેવળ છે, જે નજદીક ૧૦૦) વરસ પુરાણું છે, અને તેમાં સારી સારી યાદગારીઓની નીશાનો છે. આખા મદ્રાસ રોહરમાં જુનાંમાં જુનું આ દેવળ ગણાય છે. “આરસીનલ” એટલે તોપખાનું અને લડાઈનો સરંજામ રાખવાની જગા પણ કીલ્લામાંજ છે, અને તે એવું તો સારી પેઠે રચેલું છે કે સાધારણ જોનારનાં મન બપર તીહાંની રચના જખરી અસર કરે છે. અંદર જતાંજ દરવાજા આગળ, ટીપુની પાસેથી ઝીતી લીધેલી એ તોપો શીણગાર દાખલ મુકેલી છે; એ તોપનાં માણેડાં બપર વાઘનાં માથાંની સીકલ કોતરેલી છે. લાર્ડ કાર્નવાલીસનું પુતળું પણ કીલ્લામાંજ ઉભું કરેલું છે. આ સુરા સરદારને ગ્રાનાઈટ પથરનાં ધુંબજ તળે બોમો રાખેલા છે, અને જે બેઠક ઉપર તેહેને ઉભો રાખેલા છે તેહેની એક બાજુ

ઉપર ઇસવી સન ૧૭૯૨ ના સાલમાં ટીપુ સાથે જે કોલકરાય થયા હતા તે પ્રમાણે ચાલવાની જમીનગીરીમાં, તે હેનાં બે છોકરા ઇંગ્રેજ સરકારને સરણ કર્યામાં આવીયા હતા, તે કુતેહની યાદગારીનો દેખાવ કોતરેલો છે. આ પુતળું ઇસવી સન ૧૮૦૦) નાં સાલમાં બેઠું કર્યામાં આવ્યું હતું.

એજ સરદારનું એક ખીજું પુતળું “માર્ગેટ રોડ” ઉપર પણ બેઠું કરેલું છે, અને તે હેની ઉપર એક ધુંબજ બાંધી તેની આસપાસ લોઢાંનાં કુટરા ભરી લીધેલા છે. કુટરા વીરો એવું જણાયલું છે કે ઇસવી સન ૧૭૯૯ નાં વરસમાં ઇંગ્રેજ લશ્કરે શ્રીરંગપટણ ઉપર ઘેરો ઘાલ્યો તારે લાર્ડ કાર્નવાલીસનાં હાથમાં જે તોપો ક્રીતમાં આવી હતી તે તોપોને પીગળાવી તેનાં લોઢાંનાં આ કુટરા બતાવેલા છે. ધુંબજની બેઠકની આરે બાજુ ઉપર લાર્ડ કાર્નવાલીસનું નામ ઇંગ્રેજી, તૈલંગી, હિન્દુસ્થાની અને તામીળ ભાષામાં કોતરેલું છે. એવાજ ધુંબજ અથવા એને નજદીક મળતો આવે એવા ધુંબજ આગળ મુંબઈનાં કોટનાં ગ્રીનચોકમાં હતો, તેમાં પણ લાર્ડ કાર્નવાલીસનુંજ પુતળું બેઠું કરેલું હતું.

મદ્રાસનો હાલનો કીલ્લા દેખાવમાં અને રોતકમાં ઘણોજ સુંદર દીસેછે, અને લગ્નનાં વખતમાં બચાવ કરવાને પણ તે ઘણોજ લાયક, મજબુત અને કાયદાસર બાંધેલો છે, એવું લરાકરી અમલદારોનું મત છે. કીલ્લામાંના રસ્તા રોહરના રસ્તા કરતાં ઘણાંજ સાફ સફાઈ ભરેલા જોયામાં આવ્યા હતા.

કીલ્લામાંથી નીકળ્યા તેવાજ પાંચરા મદ્રાસની દીવાદાંડી જોવાને ગયા. કીલ્લાની ઉત્તરે ખુલાં મેદાનમાં આ દીવાદાંડી આનાઈ પથરની મજબુત બાંધેલી છે; જેની ઉંચાઈ જમીનની સપાટીથી ૧૨૫) ફુટ છે, તે હેનાં પાયાના પુસ્તા મુધાં પોહોળાઈ ૫૫) ફુટ છે. દાંડીનાં મથાળાં ઉપર જવાને મીનારાની અંદરથી ગોલ ફરતો દાદર બતાવેલો છે, તેનાં ફાંગીયાંનો આધાર અથવા ટેકાવ મીનારાની પથરની ભીતના બાંધકામમાં આડી લોઢાંની જડી ગરાદો ચીણી લઈ તે ઉપર કીધેલો છે, અને ખીજીગમથી ફરતા લોઢાંના કુટરા મુકેલા છે. આ ગોલ દાદર ઉપર છેક મથાળે મુધી ચઢ્યા પછી જે ઉપરથી નીચે જોયું હોય તો આ દાદરનાં ફરતાં ગોલ ફાંગીયાંનાં પેચોની બહાર અથવા ચક્ર ઘણુંજ વીચીત્ર નજરે પડેછે, પણ સઉથી જોવા લાયક તો આ પેચોની વચમાં જે ખુલો, ખાલી, જોડો, ઉપરથી પોહોળો અને નીચેથી સાંકડો ખીંદુ જોવા બોલે જે બધાપડના આકારમાં દેખાયછે તે

જોવાથી મનગીપર ઘણી અસર થાયછે. દાંડી ઉપરથી મદ્રાસ રોહરનો આસપાસનો દેખાવ તેમાં મુખ્ય કરીને બહુક ટાઉનનો દેખાવ ધણેજ જોવા લાયક છે. આવા એક દેખાવનું ચીત્ર હીયાં આપ્યું છે.

જે દીવાની રોશની વાહાણુવાળાઓને સારૂ દાંડી ઉપર મુકવામાં આવી છે તેની ઉંચાઈ દરીયાની સપાટીથી ૧૨૮) ફુટ છે અને એ રોશની વાહાણુવાળા દરીયામાં ૨૦) માઈલ દુરથી વાહાણુનાં તુતક ઉપરથી જોઈ શકેછે. સાંચાની મદતથી આ રોશનીને ફરતી રાખી છે, જેથી રોશનીનો પ્રકાશ પડ્યા પછી તે પાછી અંધારી થઈ જાય તે વખતમાં અને વળી તેનો પ્રકાશ પાછો પડે એ અંતરમાં ૨) મીનીટ અને ૧૧) મીનીટનો ફેર રહેછે; એટલે એ મીનીટ શુધી જો રોશનીનું અજવાળું દેખાય તો ૧૧) મીનીટ શુધી અંધારું રહેછે. વખતનો આ રીતનો ફેર, જોનારને જેટલો તે કીનારાથી દુર હોય તેટલો તેને તે ફેરબદલ થતો માલુમ પડેછે. આખી દાંડી ઉપર ૭૫૦૦૦ પચોતેર હજાર રૂપીઆનો ખર્ચ થયો છે તેમાં ૧૫૦૦૦) પંદર હજાર રૂપીયા ફક્ત દીવાબતી અને પ્રકાશ પાડવાની આરશીયા તથા તેને ફેરવવાનાં સાંચા પછવાડે લાગ્યા છે.

દાંડી જોયા પછી મદ્રાસનાં બારાં ઉપર બાંધેલા લોઠાનો ધક્કો જોયો. મદ્રાસનું બારું ખુદરતી એવું તો કફેરું આવેલું છે કે કીનારેથી વાહાણુ ઉપર અને વાહાણુ ઉપરથી પાછા કીનારે આવતાં, વચમાં જેટલો દરીયાનો ભાગ આવેલો છે તેહેનાં મોજનું જોર હમેશા ધણુંજ જખરું રહેછે. ધણું કરીને એટલા ખટકામાં એવા તો જોરાવર ત્રણ મોજાં વટાવવાં પડેછે કે, તે સહી સલામત પસાર કરવાને હમેશા મોહોટું સંકટ ભોગવવું પડેછે. પાણી એટલું તો એ ઠંકાણું ઉપર ઊછળે કરેછે કે મછવો, પડાગ, અથવા બોટોનો તેહેનાં છોળ આગળ ટકાવ રહી શકતોજ નથી. મોજાં એક વાર એટલાં તો જીએ ચઢેછે કે તેહેની ઉપર આવેલા મછવા, અથવા પડાઉને પણ સાથે છેક ઉંચે શુધી ચઢાવેછે, પણ તે મોજો ધીમે ધીમે નીચે ઉતરવાને બદલે એટલો તો જલદી ભાંગી જાયછ કે, તે ઠંકાણે પાંણીનો, મોહોટો ઉંડો ખોલ પડી જાયછે, જેમાં પેલો ઉછલેલો મછવો એકાએક આવી ગયાથી તે જીંધો વળીયા વગર કોઈજ વાર ખચી શકેછે. એવા સંકટની સાંભે થવાને મદ્રાસનાં બારામાં જે મછવા અને પડાઉઓ રાખેલા છે તે સઘળા જોડી અથવા કલાસીબંધ કરેલાં પાટીયાનાં બનાવેલાં નથી, પણ તેઓ મજબુત વણેલી દોર-

ડીથી બાંધી અથવા સીવી લીધેલાં પાટીયાના બનાવેલા હોયછે; અને પાટીયાં એણી-ગમ પેલીગમ વળી શકે તેહેવાં રમતાં રાખેલાં હોયછે. એવાં ઢીલાં પાટીયાં ઉપર પાણી અફળાયાથી પાટીયાં વળી જઈ સાંધાવાટે પાણીને રસ્તો કરી આપેછે જેથી મછવાની ઉપર પાણીના ઝપાટાનું આખું જોર લાગુ પડી શકતું નથી. કીનારેથી બારમાં આવેલાં વાહાણો ઉપર તુરત જવું પડે તો એક એક અથવા બે માણસ “કાટમારન” કરીને લાંકડાનાં બાંધી લીધેલાં કકડાઓનાં નાહાના કોટીયામાં જાયછે. આ “કાટમારન” પેલા ત્રણ મોજાં વઘાવતી વખતે તરેવાર રીતે પાણીમાં ગોત-લીયાં ખાતી, તરતી, ડુબતી જાયછે તે દેખાવ જોવા જેવો છે. જેઓ અનુભવ ધરાવનાર અને કસાયલા કોળી હોયછે તેઓજ માને કાટમારનમાં જઈ શકેછે, અને જ્યારે તોફાન હોયછે ત્યારે તો એ “કાટમારન” ને પણ પેહેલાં ત્રણ મોજાં વઘાવી વાહાણ ઉપર પોહોંચવાને ધણીજ મુશ્કેલી પડેછે. “કાટમારન” ની મારફતે ફક્ત કાગળ અથવા તેવું નાહાનું બંડલ લઈ જવાઈ શકાયછે. આવાં બંડલને મીણકપડમાં વીણી તેને વળી સાદડીના એક પડમાં મુકી, લઈ જનાર કોળી પોતાનાં માથાં ઉપર તે બંડલને મજબૂત બાંધી રાખેછે; કારણ “કાટમારન” સાથે કોળીને ધણીવાર પાણીમાં ઉપર નીચે બચકોળાં ખાવા પડેછે, તેથી જો કોઈખી જીનસને અલગ અથવા છુટી રાખી તો તે સરી પડ્યા વગર રહેનાર નથી. ઉપર કહી જણાવેલી સઘળી અડચણો ટાળવાને આગળ કહેલો લોહાનો ધક્કો બાંધ્યો છે. આ ધક્કો બાંધવાનું મુખ્ય કારણ એટલુંજ કે, આ ધક્કાની છેક નજીક વાહાણ આવી શકે અને તેમાંનો માલ તથા ઉતારાઓ સહીસલામત ઉતરી શકે. આ ધક્કો એટલો તો લાખો બાંધ્યા છે કે પેલા ત્રણ મોજાં વઘાવીને પણ તેમની પેલીમર લઈગયા છે. તોયપણ બાંધનાર ઇંજનીઅરો તેમની ઊંચેમાં નીરાકુળ થયા છે. ધક્કા આગળ પણ મોજાંનું જોર એટલું તો થાયછે કે પવનની વખતે તો બંદરબોટથી ધક્કાની સેહેડી આગળ એક અર્ધા અથવા પા મીનીટ પણ અટકી થમ બેસું રહી શકાતું નથી. તે એટલા તો જોરથી ધક્કાની સેહેડી સાથે અથડેછે કે બોટ ભાંગી કકડે કકડા થઈ જાયછે. સાધારણ સમયમાં આ ધક્કો ધાણું કરીને ઉપયોગી થઈ પડે એવો છે.

આ ધક્કો ઇસવી સન ૧૮૬૨ ના સાલમાં પેહેલ વેહેલો વાપરવામાં આવ્યો છે. હમોયે જો વખતે જોયો તે વખતે આ ધક્કાને વધારવાનું અને કેટલીક તરફથી

મરામત કરવાનું કામ ચાલતું હતું. આ ધક્કાની આખી લંબાઈ ૧૦૦૦) ફુટ છે, અને પોલોનાઈ ૪૦) ફુટ છે, અને તેહેનો છેડે દરીયામાં ગયો છે તે (T) ટી ઇંગ્રેજી અક્ષરના આકારનો લંબાઈમાં ૧૬૦) ફુટ અને પોલોનાઈમાં ૪૦) ફુટનો રાખ્યો છે. મોટાંમાં મોટાં જીઆલનાં પાણીની સપાટીથી ૧૫) ફુટ ઊંચો તે રાખ્યો છે, અને તેની ઉપર ચાર ગાડી આવજાવ કરે એટલી લોઢાંની રેલ ગોઠવેલી છે. રેલની ખંધે બાજુએ આસપાસ માણસોને ચાલવા સારૂ ખુલી પગથી રાખી છે. ધક્કાનાં છેડા અથવા મુખડાં ઉપર માલ ઊતારવા ચઢવા સારૂ ૬) છ “ક્રેન” (યારી) મુકી છે, જેથી ૩) થી ૧૦) ટન એટલે ૨૪૦) થી ૮૦૦) મણુ સુધી, ભારી દાગીનો ઊચકી શકાય છે.

એની પાસે વળી ખીજી આઠ “ક્રેન” એવી મુકેલી છે જે એકગમથી ખીજીગમ ખીશાડી શકાય એવી છે, અને દરેકથી ૩૦) હેડ્ટેવેટ એટલે ૧૨૦) મણુ બોલે ઉપાડી શકાય છે. “મીચલ્સ પેટ્રેટ સ્કુ પાઈલો” (લોઢાંના નળા) જે દસ દસ ફુટને છેડે દરીયામાં છેક નીચે જમીનમાં ગાડેલા છે, તે ઉપર ધક્કાનો ટેકાવ કરેલો છે. આ ઇસકર પાઈલોને આડા અવલા લોઢાંનાં જડા પાટાઓથી મજબુતજ જકડી બાંધી લીધેલા છે. તેની સાથે વળી લાંકડાનાં થામલા પણ દાટીને તેમને ઇસકર પાઈલો સાથે લોઢાંનાં પાટાથી બાંધી લીધેલા છે. ધક્કા ઉપર ચાલવાની અને રેલ ગોઠવવાની જગાયે સાગલી લાકડાંનાં પાટીયાં ૬) ઇંચ પોલોનાં અને ૪) ઇંચ જડાં, એક એક ઇંચનો ગાલો રાખી જડી લીધાં છે, જે વાટે નીચે દરીયાનું પાણી દેખાય છે. આ ધક્કાની બાંધણીનો આકાર બગેડા અને સેન્ટ્રલ ઇન્ડિયા રેલવે કંપનીના સાલસેટમાં વસઈનાં દરીયા ઉપરનાં પુલને મળતો આવે છે, પણ તેનાં કરતાં, હીયાંની બાંધણી વધારે પોલોની અને મજબુતાઈ ભરી છે. ધક્કા બાંધવાનો સંઘળો ખરચ પાઈડ ૧૧,૦૦૦૦૦) અગીયાર લાખ પાઈડ, એટલે રૂ. ૧,૧૦,૦૦૦૦૦) એક કરોડ ને દસ લાખ રૂપિયાનો ગણ્યામાં આવ્યો છે.

જ્યારે હમે એ ધક્કા જોયો ત્યારે તેનું કામ આગળ ચાલતું હતું, અને તેહેનાં લાંકડાકામ ઉપર કાલુ વળગી ગયાથી તે ફેટલું એક સડી ગયલું હતું, તે કાહાડી નાખીને ખીજું નવું લાંકડું ધાલતા હતા, તેહેની સાથે ઓઠની વખતે લાંકડાંનાં નવા થાંભલા ફરીને દાટી ધક્કાની પોલોનાઈ વધારવાની ગોઠવણ ચાલતી હતી.

ધક્કે જોતાં જોતાં અને તેવીરો પુછપરછ કરતાં છેક ૪) ચાર વાગી ગયા હતા. હીયાંથી પાછું ગીંડી સુધી દુર જતાં અને તીહાંથી રોજ પાછું સહવારનાં રોહર તરફ આવતાં ઘણી અડચણ પડવા લાગી હતી, તેથી આ વખતે એવોજ ડરાવ કીધો કે એક બે દીવસને સાર બેહેતર કે “બ્લાક ડાઉન” માં સેઠ એદલજીનાં ઘરમાંજ પાછો મુકામ કરવો.

તા. ૨૩ મી જાનેવારીને દીવસે પરોઢીયાંમાં ઊઠી મદ્રાસની મોટી બજાર જોવાને ગયા. યુરોપીયન અને માતબર લોક ઘણું કરીને આ બજારમાંથી પાંચ ખોરાકની જીનસો લેછે તેથી તીહાં ઘણાં ખરાં ગરીબ લોક પોતાનું બજાર લેવાને નથી આવતાં. તેઓ રોહરની અંદરની ખીજ બજારોમાંથી પોત પોતાની પાંચ ખોરાકી જેમ જેને સવલ પડે તેમ લેછે. યુરોપીયન તથા માતબર લોકનું બજાર જે હમા જોવાને ગયા હતા તે “બ્લાક ડાઉન” માં ઇંટરડી અને ચુના કામથી બાંધેલું છે, અને તેહેની જમીન આનાઈ પથરની ફરસબંધીની બનાવેલી છે. જુદી જુદી જાતની જીનસો વેચવાને એલાહેદા દુકાનો કીધાં છે, તેથી બજાર કરનારને જે ચીજો જોઈએ તે તુરત મળી શકેછે. દુકાનો માંડવાનો હક વરસો વરસા હરસાજ કરીને આપ્યામાં આવેછે. આ ડોકાણે હમારા જોવામાં હમા ચીજો આવી હતી, અને તે વળી ઘણીજ સોજી તથા તાજી હતી. બજાર અંદરથી ઘણીજ સફાઈ ભરેલી હાલતમાં જોઈ હતી અને તેવીજ સફાઈ ભરેલી હાલતમાં તીહાંની દુકાનો પણ દેખાઈ હતી. હીયાં ડોકાણે ડોકાણે બજારમાં મટોડીની ટોપલીઓ ખુણાંમાં મુક્યામાં આવેછે, જેમાં લોક પાનસોપારીની પચકડી ધુંકેછે, એમ કરવાનું કારણ એ છે જે મદ્રાસી લોક જબરા પાનસોપારી અને તંબાકુ ખાનારા છે, તેથી તેમની પાનસોપારીની પચકડી નાખવાની જો આવી તદખીર નહી રાખી હોય તો, આખી બજાર થોડી વારમાં લાલ પાણીથી ખરડાઈ લચડાઈ જવાવગર રહે નહી. આપણી મુંબઈમાંની તે વખતની બજારો વીરો હમને તીહાં યાદ આવી હતી તેથી હમને મોહોટી સરમીંદગી લાગી હતી તથા એ વીરો અદેખાઈ ઉત્પન થઈ હતી કે આવી સફાઈ અને સગવડ ભરેલી રચનાંવાળી બજાર આપણાં રોહરમાં કીહારે થશે. તોપણ હવે તેહેના કરતાં વધારે સરસ, સોભઈતી, અને સોજી બજારો મુંબઈ રોહરમાં આજે થઈ છે એ જણાવાને ઘણી ખુશી ઉત્પન થાયછે. મી. આર. થર ક્રાફ્ટ માર-કીટની ઇમારતોની શાભા અને રચનાં આગળ મદ્રાસ, કલકત્તા, અને આખી

દુનીયાની મારકીટો, માત્રે જરમન દેશમાંની એક સીવાય, સઘળી પોષ/સ થઈ પડી છે. એમ કેહેછે કે એક માતબર સ્ત્રીયે જરમનીમાં એક બજાર બંધાવેલી છે જેની ઈમારત, સગવડ અને રોનક આગળ યુરોપખંડની કોઈબી બજારની ઈમારત ખરો-ખરી કરી નથી શકતી. પણ મુંબઈ રોહરમાં આપણા ધુંધી, સાહાસિક અને હંચા દરજ્જાની મનશક્તિ ધરાવનાર મ્યુનીસીપલ કમીશનરે મારકીટ સારૂ જે ઈમારતો બનાવી છે અને જેને ઘટતી રીતે આમ લોક તરફથી “આરથર ફાર્ડ મારકીટ”નું નામ આપ્યું છે, તેની ઈમારતો, તેની સગવડ અને રોનક, ઉપર જણાવેલી મારકીટની ખરોખરી કરી શકે એવી બનેલી છે. કોઈબી રોહરમાં જે સારી સફાઈ ભરેલી બજાર હોય તો તીહાં જવાની ઉલટ ચઢતાં ઉતરતાં સઘળા વર્ગનાં સ્ત્રી પુરૂષોને પણ થાય, જેથી ખુદ પોતાની નજરે જોઈ પોતાને મનગમતી ખાદ્ય ખોરાકની જીનસો લેવાને તેમનાથી બની આવે. એટલુંજ નહીં પણ ધણીવાર ચાકર નફરોનાં વિશ્વાસ અને ઈશ્તિજા ઉપર આપણને ધણુંકરીને બજારના ભાવ અને ખાવાની જીનસો વીરો જે આધાર રાખવો પડેછે, અને જે કંઈ મોંઘું સોંઘું, તથા કાચું પાકું તેઓ બજારમાંથી લઈ આવીને રાંધી ખવડાવે તે ખાવું પડેછે, આ મોહોટી અડચણ અને કંટાળો સો જી બજારો થવાથી નીકળી ગયો છે. ખીજે એક મોટો ફાયદો એ થયો છે કે, સો જી બજારથી ખાદ્ય ખોરાકની જીનસો પણ સફાઈ ભરેલી હાલતમાં રેહી શકેછે. આવી જીનસો ખોરાક તરીકે વપરાતાં, તનદુરસ્તીને ખીલકુલ ઈજ્જ નહી પોહોંચાડે એવી હાલતમાં તે ધણુંકરીને હમેશા મળી શકવાની ઉમેદ થાયછે. મદ્રાસની બજારમાં ઘણાં આબરૂવાળા દેશી ગૃહસ્થો અને ઈંગ્રેજો, સોખથી, પોતાનાં કુટુંબની સાથે પોતાનાં માણસો લઈને આવેછે, અને આખી બજારમાં ધીરજથી ફરીને જે કંઈ પોતાને મનગમતી જીનસો નજરે પડેછે, તે માણસો પાસે ખરીદ કરાવેછે. કલકત્તામાં પણ એવોજ રવડયો છે, માત્રે મુંબઈમાંજ આગળ એવું જોયામાં આવતું નહી હતું, અને તેનું મુખ્ય કારણ એજ હતું કે મુંબઈની બજાર ધણીજ ગલીચ હાલતમાં રેહેતી હતી, અને તેઓ એવી તો કફોરી ગોડવણની બાંધેલી હતી કે કોઈ પણ ગૃહસ્થને તીહાં જવાને સુગ લાગતી હતી. પણ હવે આગળ જણાવ્યું તેમ મુંબઈની મ્યુનીસીપાલીટીએ બજાર વીરો જે સગવડ અને સુખ કરી આપી છે તેથી મુંબઈની વસ્તી ઉપર આ ખાતાનો મોટો ઉપકાર થયો છે. આજે મુંબઈનાં બજારો યુરોપખંડનાં પહેલે દરજ્જેનાં રોહરોની આ બાબદમાં અચ્છી

બરોબરી કરી રાકે એવાં થઈ પડ્યાં છે. આથી આપણને થોડી ખુશી નથી ઉપજવાની, અને તેમજ તેનાથી ફાયદા પણ કંઈ થોડાજ નથી ઉપજવાના.

મદ્રાસના દેશી લોકની બજાર “કેટવાલ બજાર”ને નામે જણાયેલી છે, જે રોહરની અંદર વસ્તીમાં આવેલી છે અને તેમાં દુકાનો ખુલ્લે ખાચે મંડેલી છે, તેનો દેખાવ ધણુંકરીને આપણાં, ગાંમ ગાંમડાંની સાધારણ બજારના જેવો દેખાય છે. ચોમાસાંની રીતમાં એવી બજારો પાણી અને કાદવથી ભરાઈને ગલીચ હાલતમાં રહેછે. ખીજી નાંહાંની નાંહાંની બજારો જેમ ખીજાં ગામોમાં ડોકાણે ડોકાણે હોયછે તેમ મદ્રાસમાં પણ ડોકાણે ડોકાણે વેહેંચાયેલી છે.

મદ્રાસની બજારમાં અને ખીજી જગોએ, દુકાનો ઉપર ધણું કરીને વેચવા સાટવા, પુરૂષના કરતાં સ્ત્રીઓ વધારે બેસેછે. આ ચાલ ધાર્યા પ્રમાણે એક રવૈયા દાખલ તીહાં ચાલી આવેલી હોય એવું માલુમ પડેછે. અલબત્તાં સ્ત્રી વેચનાર જો દુકાન ઉપર વેચવાને બેઠી હોય, અને તે જો ખુદરતી સ્વરૂપવાળી અથવા ચલકતી બનીને બેઠી હોય તો તેની દુકાન ઉપર જેટલો વધારે વકરો થવાની વક્રી રાખીયે તેટલી વક્રી પુરૂષ વેચનારની દુકાન ઉપર નથી રાખી શકાવાની. યુરોપખંડમાં તો એવી રીત ધણેક ડોકાણે ચાલુજ છે, અને એવી દુકાનો ઉપરનાં વેચાણો સેહેલથી થઈને તેમનાં માલિકોને મોટો ફાયદો થાયછે, તેમાં કંઈજ રાખ નથી. મદ્રાસના લોકોએ આ ચાલ અથવા રીત અપ્પત્યાર કરવામાં, માણસ જાતના ખુદરતી સ્વભાવની વલાણુ તરફ વધારે ધ્યાન પોહિંચાડેલું દીસેછે.

બજારમાંથી પાછા ફર્યા અને ઘર આવી નાસ્તો કીધો. ત્યારપછી પાચાપાની સ્કુલ જોવાને ગયા. પાચાપા મુદલીયાર નામનો મદ્રાસનો એક દેશી ગૃહસ્થ નાણાંની એક મોહોટી રકમ પોતાની પછવાડે નીશાળ સ્થાપવાને મુકી ગયો, તેનાં નામની યાદગારીમાં આ નીશાળ સ્થાપીયામાં આવી છે. એ નીશાળ મોહોટી છે અને એમાં ધણું કરીને હીંદુનાજ આસરે ૬૦૦ છોકરા કેળવણી લેછે, એવું હમોને જણાવ્યામાં તે વખતે આવ્યું હતું. આ નીશાળમાં “પ્રેસીડેન્સી કોલેજ”ની રીતી પ્રમાણે કેળવણી આપ્યામાં આવેછે. આ રોહરમાંની ખીજી નીશાળો કરતાં, પાચાપા સ્કુલ ધણે દરજે ચઢતી પદ્ધિવાળી અને સાચા પાયા ઉપર મંડાયેલી છે. એનો કારભાર ટ્રસ્ટીઓની મારફતે ચાલેછે. જ્યારે હમે જોવાને ગયા ત્યારે પાચાપાની નીશાળનાં ફંડમાં હરકોઈ દેશી અથવા પારકા દેરાનાં ગૃહસ્થને બખ્ખ-

જેરા તરીકે નાણાંની રકમ ભરવાની છુટ હતી. નીરાળના છોકરાઓની હેશીયારી અને ચંચલાઈ જોઈ હોતો ખુશી થયા હતા તે ઉપરથી છોકરાઓને ઈનામ આપવાને સારું સેઠ પુરોદણ જુસરવાનજી કામાજીએ એક સારી રકમ ભરી આપી હતી. આ નીરાળનો પ્રિન્સિપાલ એક યુરોપીયન ગૃહસ્થ હોતો; બાકીના શિક્ષકો દેશી વીદ્યાર્થીઓ હતા.

મદ્રાસની નીરાળો ઘણું કરીને બે તરેની છે. પેહેલા વર્ગની નીરાળોમાં ઇંગ્રેજી ભાશાનું સારું જ્ઞાન આપવામાં આવે છે, તેહેની સાથે એકુ દેશી ભાશાનું જ્ઞાન તથા જોગલ, ઇતિહાસ, અંગ્રગણીત, ભુમીતી, ખીજગણીત, અને એવી ખીજ વીદ્યા તથા કોઈવાર “લાટીન” અથવા “ગ્રીક” ભાશા શીખાડવામાં આવે છે. ખીજ વર્ગની નીરાળોમાં માત્ર વાંચવા લખવાના મુળતત્વો, અંગ્રગણીતની સહેલી રીતો, જોગલ, અને ઇતિહાસની સીરવાત વીગેરે સાધારણ જ્ઞાન શીખાડવામાં આવે છે. ઘણી ખરી સઘળી આવી નીરાળો, ખાનગી ગૃહસ્થો, અથવા રોહેરની લોક મંડળીનાં આસરથી સ્થાપ્યામાં આવી છે, અને એવીજ રીતે તેઓનો કારભાર પણ ચાલુ છે. આવી નીરાળોમાં ધર્મને લગતી બાબતો મુતલગ શીખવવામાં આવતીજ નથી. પાઠીઓની નીરાળોમાંજ ધર્મ અને તેને લગતી બાબતો શીખવે છે. મદ્રાસનાં દેશીયો હજવે હજવે કેળવણીનાં કાયદા જાણવા લાગ્યા છે, તેથી તેઓએ એ બાબત ઉપર ઘીલથી ધ્યાન પોણિયાડવા માંડ્યું છે. તેઓએ દેશી ભાશા શીખવવાની નીરાળો, ઇંગ્રેજી નીરાળોનાં કાયદા કાનુનો પ્રમાણે સ્થાપવા માંડી છે; હજુ તેમાંની કોઈ નીરાળ ચઢતે દરજે પુગી નથી, તોપણ તેમનું કામ સારી ઉમેદ ભરેલી રીતે ચાલ્યું જાય છે.

ઉપલી નીરાળ જોયા પછી આગળ ચાલતાં,

Friend in Need Society, The Ladies' Workshop, and the Lying-in Hospital,—“ફ્રેન્ડ ઇન્ નીડ સોસાયટી” “લેડીસ વર્કશોપ” અને “ધી લાઈંગ ઇન્ હોસ્પિટલ” એવે નામનાં ત્રણ ધરમખાતાં જોવાને ગયા હતા.

“ફ્રેન્ડ ઇન્ નીડ સોસાયટી” તથા “લેડીસ વર્કશોપ” એ બંને ખાતાં સન ૧૭૮૭ અને ૧૭૮૮ માં યુરોપીયન લશ્કરી સીપાઈઓનાં માંખાપ વગરનાં છોકરાંઓને કેળવણી આપવા તથા તેમની બરદાસ્ત કરવાની મતલબથી સ્થાપ્યામાં આવ્યા હતાં; બન્નેઓને એ ખાતાંમાં સારા દરજની કેળવણી મળે છે, અને જારે છોકરાઓ

પુખ્તી ઊમરે પોંહેએછે તારે સાંભો પગાર આપીને તરેવાર ધંધા પેરો, શીખવેછે, અને તેઓ પોતાનું ગુજરાણુ પોતાની મેળે કરી રાકે એટલા સાફ હર કોઈ રસ્તે તેમને કામે લગાડી દેછે. “ફ્રેન્ડ ઇન્ નીડ સોસાયટી” નો ખરચ તથા કારખાર જાહેર ઊઘરાણાં અથવા બક્ષીસ ઊપર તથા એ ખાતાં સાથે જે નાહાની સરખી એક વર્કશાપ એટલે કેટલી એક જાતનો સામાન બનાવવાનું કારખાનું છે, તેમાં જે જીનસો અને તેના વેચાણથી ઉપજતી કમાઈ ઉપર ચાલી રાકેછે.

આ ખાતાં સ્થાપવાની મુળ મતલબ એટલીજ છે કે જેઓ લાચાર હોય તેવા માણસોમાંથી જેવો કામ કરવાને શક્તીવાન અને ખુશી હોય તેમને પોતાનું ગુજરાણુ ચલાવવાને આ ખાતાં તરફથી મદદ આપવી. હીયાં આવતાં માણસોને દોરડાં, સાદડી, ટેપલી અને તેહવી ખીજી જીનસો બનાવવાનો હુંનર શીખવેછે તથા શીખનાર પોતાનાં કામમાં હોશીયાર થાય એટલે તેની શક્તી પ્રમાણે તેનો પગાર કરેછે. એજ રીતે સ્ત્રીલોક પાસે પણ તેમની શક્તી પ્રમાણેનું કામ લેછે, તેઓ તરેવાર જાતનાં જડાં પાતળાં કપડાં સીવેછે, જેવાં કે ઘોડાવાળાના ડગલા, વાસકુટ, પાટલુન, કમરબંદ, પીછોડી, નાહાનાં છેડકરાંના ઈસ્ક્રીકીન (પગના મોજાં), ટુવાલ અને એવીગેરે ખીજાં કામ જોગ ધરમાં વપરાતાં તરેવાર કપડાં. શીવવાનું કપડું તથા સોય દોરા વીગેરે, જરૂરીયાત સર સરંજમ, આ ખાતાંનાં ફંડમાંથી આપ્યામાં આવેછે. મરદનાં ખાતાં ઉપર મદ્રાસના કેટલા એક મરદ ગૃહસ્થોની એક કમેટી ઉપરીપણું ચલાવેછે, અને સ્ત્રીલોકનાં ખાતાં ઉપર, એક જે આબરવાળી મદ્રાસનાં લશ્કરી અમલદારોની ખાનુઓ, પોતાની ખુશીથી ઉપરીપણું ચલાવી, સઘળી આબદની નીગેબાની રાખેછે. સ્ત્રીલોકનાં ખાતાંમાં, સીવવા, સાંધવાનાં ધંધા સાથે નાહનાં બચ્ચાંઓને વાંચવા લખવાની પણ કેળવણી આપ્યામાં આવેછે.

“ફ્રેન્ડ ઇન્ નીડ સોસાયટી”માં અને તેને લગતાં કારખાનામાં પેહેરવાનાં સુતરાઉ તથા ઉનનાં તરેવાર કપડાં શીવાયછે, તેમાંની ઘણી જીનસો હમોયે આ ખાતાંને એક ઊત્તેજન આપવા દાખલ ખરીદ કીધો હતી, અને એ બંધે ખાતાંનાં ફંડમાં એક સારી રકમની બખ્શીસ રોડ ખુરોદજી નુસરવાનજી કામાજીએ આપી હતી.

“ધી લાઇંગ ઇન્ હાસપીટલ”નું ધરમખાતું ઇસવી સન ૧૮૪૪ ના સાલમાં દરદી સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાંઓની બરદાસ્ત કરવાસારે સ્થાપવામાં આવ્યું હતું. આ ધરમખાતું, “કોમ” નદીના કીનારા ઉપર “સેન્ટ આંદ્રુસ ચર્ચ”ની પડોસમાંના એક

મકાનમાં છે. સઘળી જાતની અને સઘળા ધર્મની સ્ત્રીયોને, આ હાસપીટલમાં દાખલ થવાની છુટ છે, અને જીહાંસુધી તેઓ હાસપીટલમાં રહે છે, તીહાંસુધી સરકારી ખરચે તેમની ખર્ચાસ્ત અને માવજત થાય છે. આ ધર્મખાતાંને લગતો સ્ત્રીયોનો એક વર્ગ ઉભો કર્યામાં આવ્યો છે, તેમાં સુવાવડની તજવીજ અને વેવાડવાનું કામ શી રીતે કરવું, એ તેમને શીખવવામાં આવે છે.

આગળ ચાલતાં “કીલપાર્ક” નામનાં લતા ઉપર “મેગડેલેન અસાઈલ્મ” કુરીને એક ખીજું ધરમખાતું સ્થાપેલું છે. આ ખાતાંની મતલબ ધણીજ નેક અને પરમાર્થ છે. યુરોપીયન અથવા ઇંગ્લેન્ડના ખાંદાન અથવા જાતની જે સ્ત્રીયો નીતી છોડી અનીતીનો માર્ગ પકડીને ખીગડી હેય, તેઓની ઈછા, આ ભુડે માર્ગ છોડી, પાછો નીતીમાર્ગ પકડવાની થઈ હેય તો, તેવી સ્ત્રીયોને એ ખાતાંમાં લઈ આશરો આપીને સુમાર્ગ ઉપર પાછી આણવાને, તેમને સઘળા પ્રકારની મદદ આપ્યામાં આવે છે. તેમની પાસે તેમની રાકતી જોગ ઉઘોગ કરાવે છે, અને તે ઉઘોગની ઉપજનો કેટલાંએક ભાગ આ ખાતાંનો ખરચ ચલાવવાસાર આદ કરી, બાકીનો આજ ખાતાંની કેટલી એક સ્ત્રીઓને ખુદ તેમના અંગ ખરચ સાર આપવામાં આવે છે. આ ખાતાંનો સઘળો ખરચ, કામ આમ લોક પાસેથી એકઠાં કરેલાં જાહેર ઉધરાણાંમાંથી થાય છે.

અફસોસ છે, મુંબઈ જેવાં માતખર અને ધરમખાતાંઓ ઊભાં કરવામાં પ્રખ્યાત થયલાં રોહરમાં આવું એકું પણ ખાતું હજી સુધી થયું નથી. હીયાં ઘણાંએ ધરમખાતાં છે, પણ આ છેલ્લાં ખાતાં જેવું હજી લગી એકું પણ ખાતું આપણા કોઈપણ સખી રોહીઆએ ઉઠાવી ઉભું કીધું નથી. પણ આવીશ હવે ધ્યાન પોહાં-આડવાની આ રોહરના લોકની ફરજ છે. તેની સાથે, જનાકારીથી જે છોકરાં પેદા થાય છે અને જે નીર્દોશ બાલકોનો જીવ જનાકારીનો ધુના છુપાવવાની મતલબે ખરખાદ જાય છે, તેનો અટકાવ કરવાને પણ આવાં એક ખાતાંની ધણીજ અત્રે અગત છે. આવા ખાતાં કાઠાડવામાં કેટલા એક જણ એવું ધારે છે કે એથી તો છીનાલાને મદદ કીધા બરોબર છે. પણ લાંબો વીચાર કરશું તો એવું નથી ફરવાનું. વ્યભિચારથી ઉત્પન્ન થયલાં નીર્દોશ બાલકોનાં કુમળા જીવની ધાત થયાથી, છીનાલાનાં એક પાપસાથે લગોલગ વળી જે ખુન કરવાનું ખીજું પાપ થાય છે, તે મહા પાપનો અટકાવ, એવાં ખાતાંથી જો થાય, અને દર વરસે

જેટલા જીવની આવી રીતે ઘાત થાયછે, તેમાં ઘટોડો થાય, તો ખરેખર આવાં ધંરમખાતાં જેવાં નેક ખાતાં અને એનાથી નીપજતાં પુનનાં કામો જેવાં નેક ખીજાં થોડાંજ ગણાશે.

એવી રોગના ફેલાવાનો અટકાવ કરવાને, જે સરકાર તરફથી ધારા બાંધીયામાં આવીયા, અને રહ્યેત પાસેથી કર ઉઘરાવેલાં નાણાંમાંથી વેશીયા અને બીજા-રી લોકના કાયદા સારૂ “લાક હાસપીટલ” અને તેને લગતું ખાતું ઉભું કરી ચલાવાનું વાજખી ગણાયુંતો, શું બ્યભીચાર અથવા જનાકારીથી જે સ્ત્રીઓ પોતાની લાજ રાખવાને તેમના નીરદોશ બાલકોનો જીવ લીએછે અને ખુન કરવાનાં પાપને આધીન થાયછે, તેમના કાયદાને સારૂ અને નીરદોશ બાલકોના જીવના બચાવને સારૂ શું આપણે કંઈજ ઉપાય નહી કરીએ વારૂ? લાંબો વીચાર કરતાં એવું ધારીયામાં આવેછે કે, આણું પરમાર્થ ખાતું જે બધડીયુંતો તેનો ખરચ પુરો પાડવાને પેહેલાં જેટલું ભારી લાગશે તેટલું પછવાડેથી નથી લાગવાનું. માણસ જાતનો ખુદરતી સ્વભાવ સમજવાનો અનુભવ ધરાવનારો ઊપર જણાવેલું મત બાંધી શકશે. સરકાર તરફથી વેશીયાઓની હાલ જે ખરદાસ્ત, જે કે જખરદસ્તીના કાયદાથી થાયછે, તો પણ થોડા વખતમાં એ વીરો વેશીયાઓને સમજ પડશે કે આ કાયદા અને ગોઠવણો તો તેમના પોતાના કાયદાને સારૂ થયલી છે. આ ઉપરથી, અગર સરકાર તરફથી સાંભણો કોઈ તરેનો તેઓ ઉપર કર લાગુ પાડીયો તો તે કર વટીક તે લોક મોટી ખુશી સાથે આપશે એમાં કંઈજ નવાઈ અથવા રાખ નથી. આ વીચાર ૧૮૭૦ના જીલ્લાઈ મહીનામાં આ પુસ્તક લખનારને થયેલો છે, અને તેનું ખરાપણું ભવીશ કાળ સાબેત કરી આપશે એવું ધારીયામાં આવેછે. હમો ધારીએછ કે આણું જે થયુંતો તે વાજખી ગણાશે, કારણ હાલ રહ્યેત પાસેથી લેતા કીધેલા કરમાંથી આ ખાતાંનો જે ખરચ ચલાવીયામાં આવેછે તેમાં એક તરેનો ગેરઠનિસાફ રહ્યેતનાં નેક અને ભલાં માણસો ઊપર ગુજરેછે. નેક અને ગૃહસ્થ લોક પાસેથી પછસા લઈ છીનાલવા લોકનો ખુરો રોખ પુરો પાડવો, અને તે વળી સઘળી સંભાળ ભરેલી રીતે પુરો પડી શકે એવા ઉપાયો કરવામાં વાપરવો, એ ખરેખરજ ગેરવાજખીપણું છે. એમ થવુંજ નહી જોઈએ. પણ હાલ જે રીરૂઆત થઈ છે તે જાણે માત્રે એવા ભુડા લોકને એક એતવણી તરીકે થઈ છે, એ મતલબે કે જે તેઓને તેમનો ખુરો હવસ સંભાળ

ભરેલી રીતે પુરો પાડવો હોય તો આંત્રિક આત્મ રોહિરમાં હોવું જોઈએ, અને તે આતાંનો અરચ આ ટોળીનાજ લોકોએ પુરો પાડવો જોઈએ. જે છીનાલ સ્ત્રી પોતાની તનદુસ્તી જળવવાને સરકારને આ આતાં સંબંધી ઠરાવેલો કર આપરો તે નાણું તેજ સ્ત્રી પોતાની સાથે વહેવાર કરનાર પુરૂષ પારોથી પાછું કદાચ વીયાજ સાથે સેહેલાઈથી લેઈ શકશે, અને અંતે વાજબી ઈનસાફ એવોજ થશે કે આવાં બદકાંમ કરનાર સ્ત્રી પુરૂષોને માથેજ આવાં આતાંનો અરચ જઈ પડવાનો, અને આવીજ ગોઠવણ થયલી વાજબી ગણવાની.

ઉપલીજ તકરારના આધાર ઉપરથી એવું પણ તારે વીચારીયામાં આવી શકે છે કે છીનાલાથી ઉત્પન્ન થયેલાં બાલકોનો બચાવ કરવાને જે આત્મ સ્થાપીયામાં આવે તેનો અરચ પણ પુરો પાડવાને આવાં કમો કરનાર પોતેજ વાજબી વીચારશે. તે અરચ શી રીતે તેઓ પુરો પાડવાને તજવીજ કરશે તે ધારવું રોહિલ છે. જેબી કોઈ હગમનું છોકરું એવાં આતાંમાં છુપી રીતે મુકવાને જશે અથવા મુકવાને મોકલશે તેઓ તે બાલકની સાથે થોડા ઘણા પઈસા મોકલશે, એવું સમજીને કે તે નાણાંથી તે બાલકના પોશાણ થવામાં થોડી ઘણી મદદ થઈ પડે. બચ્ચાં ઉપર પીયાર થવો એ તો ખુદરતીજ ગુણ છે. જેવો પીયાર ગૃહસ્થ સ્ત્રીનો તેનાં બચ્ચા ઉપર થાય છે, તેવોજ પીયાર છીનાલ સ્ત્રીનોબી થયાવના નથી રહેવાનો. માટે આજે આવાં આતાં વગર જે બાલહતીયાનું પાપ થાય છે, તે આંત્રિક આત્મ ઉધાડતાં અંધ થઈ બાલકોના જીવની સલામતીનું તે ધર થઈ પડશે; અને તેમાં, છીનાલીનાં બચ્ચાં મુકનારો અચીત નાણાંની રકમ મુઝીયા વગર નથી રહેનાર. આ વાત તો છીનાલો વીરો થઈ. પણ હવે જે ગૃહસ્થ સ્ત્રી પુરૂષો એવાં બુરાં કામ કરે છે, અને તેમનાથી જે બાલકો પેદા થાય છે, તેવાં બાલકોના જીવનો પણ નાશ થવાને બદલે તેવાં બાલકો આવાં આતાંમાં આવતાં થયાથી નાણાંની મોટી રકમ સાથે લેતાં આવશે. નીરદોશ બાલકનો જીવ લેવાને કોઈને ખુદરતી રહે ગમતું નથી, પણ પોતાની લાજ આબરૂ જળવવાને ખુન જેવું દુષ્ટ કામ તેઓ કરે છે, અને તેવું કરવાને હજારો રૂપીયા દાઈઓ તથા કુટણી કુટણાઓને આપે છે. પણ આંત્રિક આત્મ ઉભું થતાં, તેવાં નીરદોશ બાલકોનું ખુન કરવાને કોઈને જરાપણ વીચાર નથી આવવાનો. જેવું છોકરું પેદા થયું એટલે તેની સાથે રૂપીયાની કોથલી આપી આ આતાંમાં બાલકોને તેવા લોક બેઠક મોકલી આપરો, અને એવું થયાથી કેટલા નીરદોશ

જીવોનો દર વરસો ભોગ થતો બચવાનો! આપણા દેશમાં આવું નેક કામ કોણ ઉઠાવી લેવામાં પેહેલ કરેછે, તેને ધન્ય હોય! ઇંગ્લંડ અને યુરોપ ખંડમાં આજે આવાં ખાતાં ચાલુ છે, જેમનો ખર્ચ, જાહેર ઉધરાણાંમાંથી સખી અને પરમાર્થ લોકની અખરોસથી અને એજ ખાતાંમાં છુપી રીતે મુકી ગયલાં બાલકો સાથે આવતી મોટી રકમોમાંથી સારી રીતે પુરો પડી શકેછે. એવાં ખાતાંમાંથી ઉછલી નીકળેલાં ઘણા સ્ત્રી પુરૂષો આજે મંડળીમાં ભેગાં થઈ પડ્યાં છે, અને તેમાંના ઘણાં લોક સારી કેળવણી પામી આબરુદાર ગૃહસ્થો તરીકે પોતાનો સંસાર ગુજારેછે, જો કે તેમને ખર્ચ નથી કે તેઓ કોણ માય અને કોણ બાપનાં છોકરાં છે!

હીયાંથી નીકળ્યા તેવા મદ્રાસની ઉદ્યોગ તથા કળા હુંનર શીખવવાની શાળા જોવાને ગયા હતા. આ શાળા “પુતામાલી” નામનાં રસ્તા ઉપર અને આગળ જણાવેલાં સેન્ટ આંદ્રુસનાં દેવલની સાંભિનાં રસ્તા ઉપર છે. આ શાળાનું મંડળુ ડાકતર અલેક્ઝાંડર હંટર નામનાં સરકારી ખાતાનાં એક ડાકતરે ઇસવી સન ૧૮૫૦ના સાલમાં પોતે શીરૂ કડું હું. નીશાળીયાઓ હુંનર શીખવાને આવતા હતા તેમની પાસેથી લેવા માંડેલા લવાજમમાંથી, છોકરાઓએ પાડેલાં ચીત્રો તથા ખીજ બનાવેલી જીનસોનાં વેચાણમાંથી, આમ લોક તરફથી જે અખરોસો મળતી હતી તેમાંથી અને આ લાયકીવાળા ડાકતરની ખાતગી કમાઈમાંથી આ ખાતાંનો ખર્ચ સન ૧૮૫૫ના સાલ સુધી ચલાવામાં આવ્યો હતો. ત્યારપછી સરકારે પોતે આ ખાતું લઈ લીધું અને એની ઉપર એક ઉપરી, ઇંગ્લંડની ઉદ્યોગ તથા કળા હુંનરની શાળામાંથી બોલાવીને રાખ્યો હતો. આ શાળામાં ચીત્ર પાડવાનો હુંનર, લાંકડાં અને ત્રાંખા ઉપર કોતરકામ કરવાનો હુંનર, “પ્લાસ્ટર આફ પેરીસ” નામની મટોડીનાં પુતળાં અને તરેવાર વાસણો બનાવવાનો હુંનર તથા તમામ સઘળી જાતનાં મટોડીનાં વાસણો અને ઘર બાંધવાની જીનસો બનાવવાનો હુંનર શીખવવામાં આવેછે. મટોડીનાં તરેવાર વાસણો, ફુલોનાં અને ઝાડોનાં તરેવાર રંગીન ચીત્રો, પ્રાચીન યુનાન અને રોમ શહેરનાં પુતળાંઓની નકલ, “પ્લાસ્ટર આફ પેરીસ” નામની મટોડીનાં પુતળાંઓમાં આબેહુબ કીધેલી ઘણીજ સુંદર અને જોવા લાયક બનેલી હમારા જોવામાં આવી હતી.

બારણાં આગળ ચોક પુરવાનાં નમુનાં જોઈલા મેળવી રાકાયા તેટલા કલકત્તા અને

મદ્રાસમાંથી મંગાવી અકતર હંરે એક મોટો સંગ્રહ કીધેલા હતા તે હમને દેખડાવ્યા હતા. નજદીક ૧૦૦૦) નમુના તેણે એકઠા કરેલા હતા, અને હમને કહ્યું હતું કે મુંબઈનાં લોક પાસે એવા એક પુરવાના ખીજ નમુનાં હોય તો તે તેને પોહોંચતા કરી આપવા. આ ઊપરથી હમારા મીત્ર અકતર ભાગી દાજીયે કચ્છલાત આવી હતી કે મુંબઈ જઈને આ વીરો ધ્યાન પોહોંચાડવામાં આવશે.

આ શાળામાં ફોટોગ્રાફીનો હંનર પણ શીખવ્યામાં આવેછે. અકતર હંરે મદ્રાસ અને તેહેની આસપાસની જગોનાં ઘણાં ફોટોગ્રાફ આ ખાતાં તરફથી લીધેલા હમુને દેખડાવ્યા હતા.

“પ્લાસ્ટર આફ પેરીસ” નામની મટોડી યુરપ ખંડથી અને આવેછે, અને પુતળાં બનાવવાને અતીરાય ઊપયોગી પડેછે, એવી જાતની અથવા એને મળતી આવે તેવી મટોડી અકતર હંરે મદ્રાસ રોહરની નજદીકીમાંથી શોધી કાઢી છે, પણ આ મટોડીનાં બનાવેલાં પુતળાં અને ખીજ જીનસો સુકાયા પછી “પ્લાસ્ટર આફ પેરીસ”નાં જેવી સુફેદ રંગની અને ચીકણી રહેતી નથી, પણ તેમાં તડ પડેછે અથવા સુફેદી ઝાંખી થઈ જાયછે, એમ અકતરે જણાવ્યું હતું, પણ તેને ઉમેદ હતી કે એ અડચણ કેટલી એક મેળવણીથી તે કાઢાડી શકશે.

આ ઉદ્યોગશાળા સ્થાપીયા પછી તેમાં નજદીક ૨૦૦૦) માણસો શીખવાને દાખલ થયાં છે, અને તેમાંથી ઘણાં ખરાં તરેવાર હંનરની કેળવણી લઈ બાહર પડ્યાં છે અને સારી કમાઈ ભરેલા રોજગાર તેમને મળ્યા છે, અને કેટલાકોને ઘણી સારી કાયદા ભરેલી ચાકરી પણ લાગી છે.

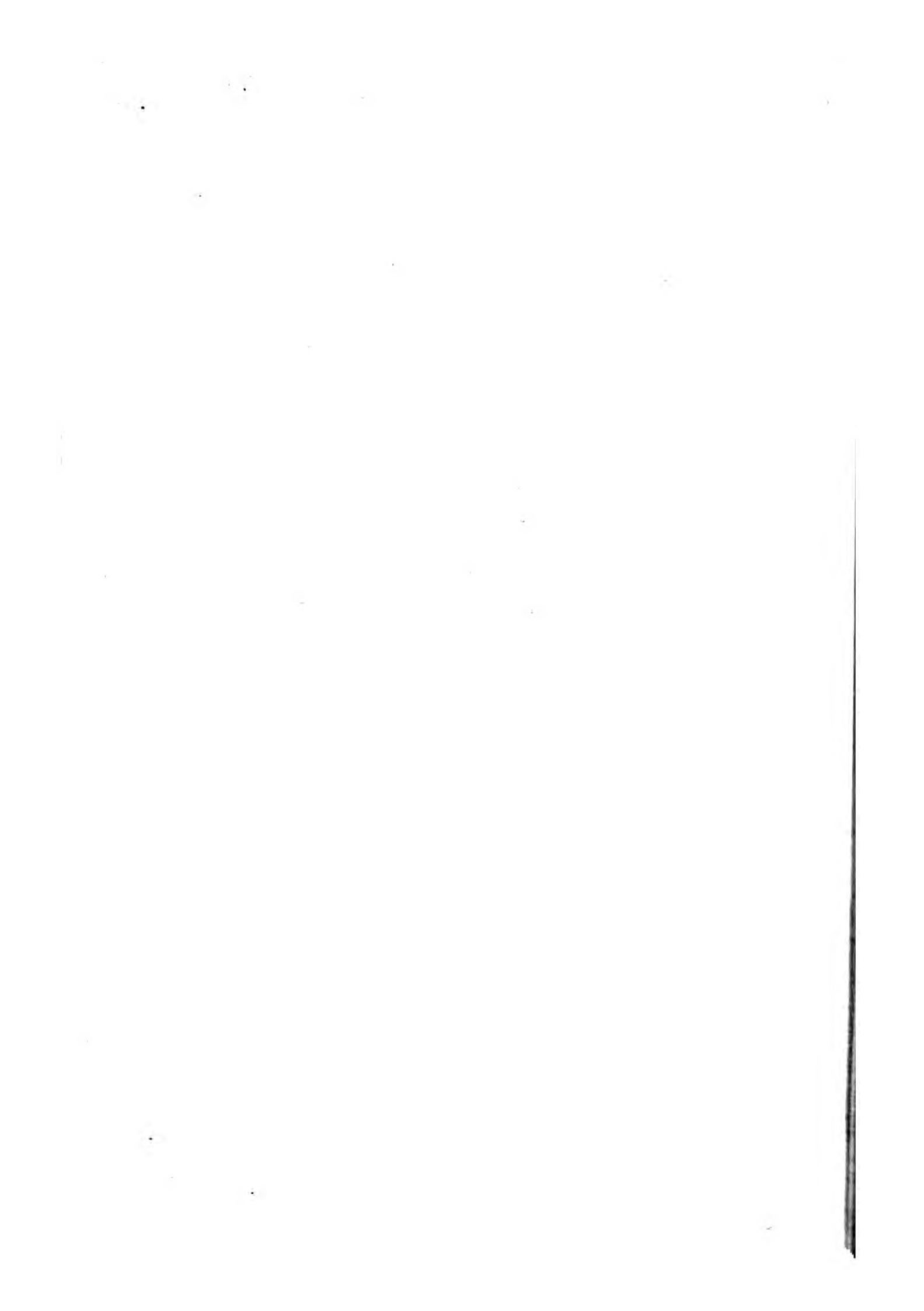
અકતર હંરની સાથે જે થોડો વખત હમોયે ગુજર્યો હતો, તે વખતમાં તેણે જે મેહનત લઈને હમને પોતાનાં આખાં કારખાનાંમાં ફેરવ્યા હતા તથા તરેવાર બાબત વીરો હમે જે સવાજો પુછ્યા હતા તેનાં જવાબો તેણે મેહેલાઈથી અને ખુશીથી આપ્યા હતા તેથી હમને જે જ્ઞાન થોડી વારમાં મુક્ત મળ્યું હતું તેની કીમત હમારાથી થઈ શકતી નથી; હમને તે વખતે મુંબઈના અકતર બુસ્ટની યાદ આવી હતી, કારણ એ કે તેનાં જેવા ધુંધી, ઉદ્યોગી, ખુસીથી શીખવનાર અને ઉદ્યોગશાળા અને કળા હંનરોનો ફેલાવો થયેલો જોનાર આજ સુધી મુંબઈમાં કોઈ દેખાયો નથી. જે દીલભર મેહેનતથી અકતર બુસ્ટને હમોયે મુંબઈમાં કળા હંનરો ફેલાવો કરવા પછવાડે મરાગુલ થયેલો જોયો હતો તેવીજ દીલભર મેહેન-

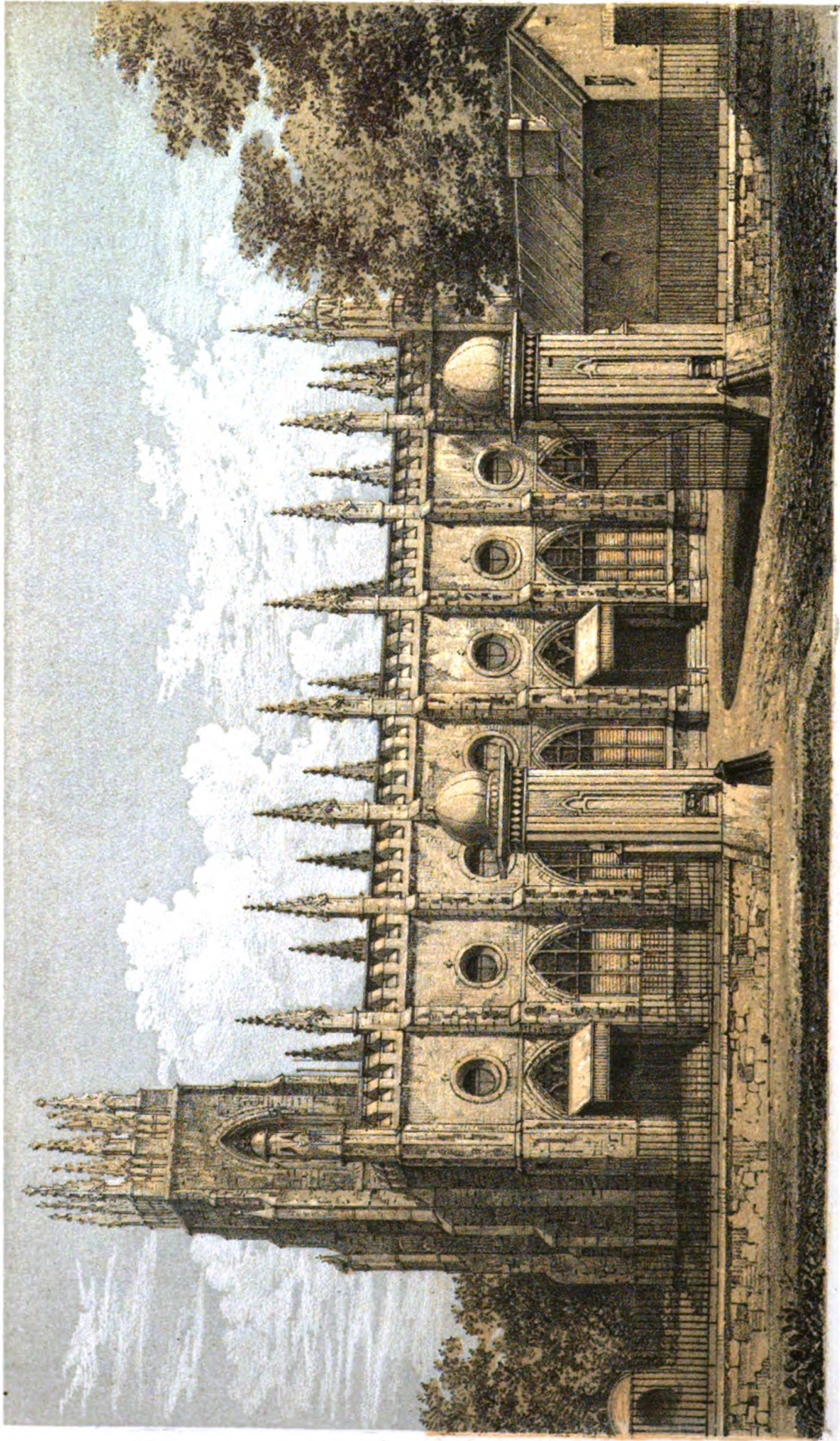
તથા કુળા હુંનરનો ફેલાવો કરવા પછવાડે ડાકતર હંટરને હમોયે મદ્રાસમાં મરાગુલ થયેલો જોયો હતો.

હુંનરશાળા જોધને મદ્રાસનું મ્યુઝીઅમ ઓપેલે ખુદરતી ચાંબેનું સંગ્રહસ્થાન જોવાને ગયા.

આ સંગ્રહસ્થાન મદ્રાસ સરકારે ઇસવી સન ૧૮૫૧ નાં વરસમાં ઊભું કીધું છે, અને “પાનથીયન” નામની એક મોહોટી અને કોસાદ ઇમારત જે મદ્રાસમાં “પાનથીયન રોડ” ઉપર આવેલી છે, તે મકાનમાં આ સંગ્રહસ્થાનની જગા કીધેલી છે. હમો જ્યારે તે જોવાને ગયા હતા ત્યારે કપતાન મીચલ તેનો ઉપરી અને રખેવાલ હતો. એ અમલદારની મુલાકાત લેતાં અને સંગ્રહસ્થાન જોવાની પરવાનગી માગતાં, એવું માલુમ પડ્યું કે નાતાલનાં તેહેવારના સખબને લીધે આ ખાતું બંધ રાખ્યામાં આવેલું હતું; અને જે રાખસને સ્વાધીન તે મકાનની ચાવી-આવી હતી તે એક બે દીવસની રજા લઈને બાહરે સેહેલગા કરવાને ગયેલો હતો, તેથી હમારા જોવામાં અટકાવ થઈ પડ્યો હતો. આ બનાવથી કપતાન મીચલે પોતાની ધણીજ દીલગીરી જણાવી હતી, અને હમો મદ્રાસથી મેલને ઠાંકણે કલકત્તે ઉપડી જનાર હતા તેથી લાંબો વખત મદ્રાસમાં હમારાથી રહેવાને પણ બની શકતું નહીં હતું તેથી તે વધારે દીલગીર થયો હતો. તોયપણ તેણે હમને ઉમેદ આપી હતી કે, મેલ આવી પુગવાની આગમ્ય મ્યુઝીયમ ખસીત બિઘડશે, અને જે દીવરો તે બિઘડશે તે દીવસે તે હમને લખી જણાવશે, તથા તેણે હમારી ઉપર મેહેરબાની કરવાને ધારી એવું પણ કેહ્યું કે, “હું સહવારનાં પોહોરમાં મોહોટી ખુસીથી પોતે તીહાં હાજર રહીને આ સંગ્રહસ્થાન તમને દેખાડવીશ, અને જેખી કંઈ તમને જાણવું, પુછવું અથવા તીહાંથી લેવું હોય તે હું મોટી ખુસીથી બળ લાવશ.”

હીયાંથી રખસદ લઈને મદ્રાસની “આગ્રી હાઈકલચરલ ગારડન” જોવાને ગયા. આ સરકારી બાગ “મૌટ રોડ” ઉપર આવેલો છે અને તેમાં નજદીક ૨૪) ચોવીસ એકર જમીન રોકાઈ છે. આ બાગ પેહલાં ઇસવી સન ૧૮૩૫ નાં સાલમાં મદ્રાસ લશ્કરના એક સર્જન નામે ડાકતર રાઈટની મેહેનતથી ઉભો થયો હતો. આ બાગની રચનાં ધણીજ સોભા બરેલી રીતે કીધેલી છે, અને તેહેમાં સુંદર ફુલવાળાં અથવા જે સંસાર વેહેવારનાં કામમાં ઉપયોગી પડે તેવા દર એક દેશનાં ઝાડ પાનનાં રોપ કરેલાં છે. જે ફુલો પાણીમાં થાયછે તેવાંને ઉગાડવાને એક મોહોટું તળાવ

Vincent Brooks lith

VEPERY CHURCH - MADRAS.

૧. વેપરીજી દેવલ. — મધ્યગાળ.

બનાવ્યામાં આવ્યું છે, અને ખીજ સોભઈતા રોનકદાર ડુઆરા, ઠાંકીયો, અને તરેવાર પક્ષીયોને રાખવાનાં ઘર, પાંજરાં અને તેમને લાયકનાં માલા બનાવાનું કામ હમો જોવાને ગયા તારે તીહાં ચાલતું હતું. એ ગોઠવણુ પુરી થયા પછી બાગની રચનાં ઘણીજ શોભાયમાન થસે એમાં કાંઈ શક નથી. એ બાગનાં એક ખાતામાં તરે તરેનાં રોપાં ઉગાડવા તથા તેમની તપાસ રાખવા અને માવજત કરવાને એક એલાહેદી જગા કરી મુકેલી છે, તીહાં ઘણી જાતનાં રોપાંઓને ફુંડીયોમાં માવજતથી રાખેલા છે. જે રાખસો એ બાગનાં ફુંડમાં લાગટ લવાજમ ભરેછે તેવા મેમબરોને ઝાડ પાનની કલમો, ખીજ, વીગરે આ ફુંડીઓમાંથી, મુકત આપ્યામાં આવેછે, ખીજઓને ઠેરવેલે ભાવે વેચાતાં આપેછે. આ બાગમાં લોકની ગમત તથા ચેનને સારૂ દર મંગળવારે સાંજનાં બેંડ વાગેછે, અને ફરવા આવનાર લોકના સુખ સગવડને સારૂ ઠેકાણે ઠેકાણે બેઠકો કરેલી છે.

દર વરસની શીરૂઆતે આ બાગમાં તરેવાર જાતનાં ફુલ, ફલ, તરકારી, અને ખીજાં કામનાં ઝાડ પાનનો એક મોહોટો મેલો બરીયામાં આવેછે, અને તેમાં સઉથી સરસ જીનસો લાવનારઓને ધનામો આપ્યામાં આવેછે. આ ઠેકાણે અંધારૂં થઈ ગયાથી વધારે ફરી શકાયું નહીં હતું.

તા. ૨૪ જાનેવારીને દીવસે મદ્રાસ રોહેરનાં એક બે ખ્રીસ્તી ધરમનાં દેવલો, ફ્રીમેશનનોની લાડજો, અને કલબ હાઉસ વીગરે ઇમારતો જોવાનો ઠરાવ કીધેલો હતો તે મુજબ તે જોવાને નીકળ્યા હતા.

મદ્રાસ રોહેરમાં ખ્રીસ્તી ધરમને લગતાં મોહોટાં અને નાહાંના દેવલો જુદા જુદા પંથવાળાઓનાં ઘણાં છે. એમાંનાં ઘણાં એક દેવલો જિંચી ક્રીસમની બાંધણી તરીકે ગણાયછે, જેમાં કેટલી એક ઇમારતો એવી તો રોનકદાર છે, કે તેમનું બાંધકામ અને દેખાવ ઇંગ્લીયરીંગ વીદ્યા અને હુંતરનાં ઘણાં જિંચા નમુના ગણાયછે. આવી જિંચી જાતની રોનકદાર બાંધણીમાં સેંટ જર્જનું દેવલ, સેંટ આંદ્રુસ, સેંટ પાલ, અને સેંટ મથાયસનાં દેવલો છે.

પાસે આપેલું ચીત્ર સેંટ મથાયસનાં દેવલનું છે, તે વેપરી નામના લતા ઉપર છે તેથી તેહેનું નામ “વેપરી ચર્ચ” પડેલું છે. આ દેવલની અંદરની રચનાં એવી તો રોનક ભરેલી છે કે તે જોનારને પેહેલ વહેલાં ખાલી સાદા દેખાવવાળી નજરે પડેછે, પણ જેમ જેમ જોનાર ધીરજથી આસપાસ જોતો જાયછે તેમ તેમ તે ખાલી

દેખાવ બદલાઈ, ખરો મોહોટો, દબદબા ભરેલો, અને ગંભીર નજરે પડવા માંડે છે. અંદરની બેઠકોની વચ્ચે જે કબરો આવેલી છે તેની ઉપરના સંગેમરમરના પથરો જડેલા છે તે ઉપર જોનારનું ધ્યાન લાગે છે, અને તે પથરો ઉપર જે શીખામણનાં વાક્યો કોતરેલાં છે તે વાંચ્યાથી રૂમ્મે રૂમ્માં ઉભાં થાય છે. કાચની ખારીઓ અને દેવાલો ઉપર જે નકસી અને ચિતાર કામ કરેલું છે તેહેમાંની સખીયો જોયાથી, આપણુ મનુષ્ય જાતને કેટલી નમનતાઈથી અને દયા ભરેલાં દીલથી આ દુનીયામાં પોતાનાં બાઈ બંધુઓ સાથે ચાલવું અને વસવું જોઈએ તેવીરો જોનારનાં મનમાં ચુપ અને મુગો ઉપદેશ થાય છે અને તેનું દીલ અંદરથી બોલે છે, અરે! આજ શુધી કેટલી ભુલો આપણથી થઈ ચુકી છે! આ મુગાં ચીત્રો આ ભુલો વીશે આપણને કેવી નસીબેત દે છે! શું એ નસીબેતો ઉપર આપણે વધારે વાર આંખવીચામણી કરીએ વાર! એમ નફકરાપણે કીહાં સુધી આપણે ચાલીઆ કરશું! દેરો દેશની એવી જાતની ઇમારતોને તો ખામુખા મુસાફરોએ અગત કરીને જોવીજ જોઈએ, કેમકે એવી ઇમારતોની બાહારની અને અંદરની રચના બરોબર ધ્યાન પોહોંચાડીને જોયાથી, દેરો દેશનાં રેહેવાસીયોનાં ધરમ સંબંધી આચરણો, રવેયા, સંસારી રીત બાંત અને કેટલીક બાબદમાં તેમની નીતીની હાલત વીરોનું સાઈં જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે.

આ બાબદ બોલતાં હમુને એક ખીના ઇયાદ આવી છે, તે એ જે, આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચીત્રોનાં નમુના જરે હમારા હાતમાં પેહલ વેહેલા આવીયા અને તે એક હમારા મીત્રના જોવામાં આવીયા તે જોઈને તે મીત્રે પોતાનું મત એવું જાહેર કીધું હતું કે તે પોતે હમારી જગા ઉપર હોતો તો આવાં ચીત્રો નહીં પસંદ કરતે. તેવણે કહ્યું કે મોહોટ મોટી ઇમારતો, પાહોડો, સરોવર અને નદીઓના અને હેવા ખીજ દેખાવો હમારે પસંદ કરવા હતા, તેને ડોકાણે હમારે તો માત્રે સઘળી મસીદ અને દેવલ દેહેરાંજ પસંદ કીધાં હતાં. એવાં ચીત્રો તે મીત્રને નાપસંદ પડીયાં હતાં. હવે આ વાત તો ખરીજ છે કે ખુદરતી દેખાવોનાં ચીત્રો અલખતાં ઘણાંજ જરનાં છે, પણ તેવાં દેખાવોનાં ચીત્રો હમારે હાથ તે વખતે નહીં લાગી શક્યાં તેથી તેવાં ચીત્રો આ પુસ્તકમાં આપી નથી શક્યા. પણ હમારે જે ચીત્રો પસંદ કીધાં છે તે સઘળીજ મસોદો છે, અને દેવલ દેહેરાંજ છે, આ વીચારમાં ભુલ છે અને આવા વીચાર કદાચ ખીજઓને આવે તેથી તે વીશે આગમજથી ખુલાસો કરેલો નકામો

નથી ગણાવાનો. હમોએ અત્રે જે ચીજો આપીયાં છે તે આપણા દેરાની આગલી કીરતી અને જાહેજલાલી દેખાડવાના ચુનંદી ઇમારતો નમુના માત્રે છે, જે જોયાથી, માલુમ પડશે કે હીંદુસ્થાનમાં આગલા વખતમાં કેવી તરેની કારીગીરીનાં કામો થયલાં છે. આ પુસ્તકમાં આપેલાં ચીજોમાં ગુંબજ અથવા મીનારા જેવી ઇમારતો ઊપર દેખાય તેવી સઘળી ઇમારતોને મસજીદ નહીં સમજવી. હીંદુસ્થાનની પ્રાચીન ઇમારતોમાંની સઉથી સરસ ઇમારતો, જેની બાંધણીની કંઈ જુજવી નીરાનો હાલ થોડી ઘણી રહેલી છે, તે સઘળીને તપાસી જોતાં એવુંજ માલુમ પડે છે કે દરેક બાંધણી ઊપર તે વખતના કીસખી મીસ્ત્રીઓ અને કારીગરોએ પોતાના હુંતર અને મનરાકતીનું બળ મોહોટ મોહોટા જિંદા મીનારા અને ગુંબજો તથા સ્થંભો અને તેવાંજ જગ્યાં ચોડાં અને ઝુલતાં આરકાં બાંધી દેખાડેલું છે, જેમાં કેટલાંક કામો એવી તો સંચલાઈ અને કારીગરીથી કરેલાં છે કે તેવાં કામો આજ યુરોપ ખંડમાં પણ એક નમુના તરીકે થઈ પડે એવાં છે. જે રોનક હીંદુસ્થાનની બાંધણીઓમાં પ્રાચીન કાળે વાપરેલી છે, તેવીજ અથવા તેને મળતી આજે યુરોપ ખંડમાં પણ ચાલે છે. તીહાં પણ આજે મોહોટ મોહોટી ઇમારતોને સુંદર શોભાવમાન કરવા તેમની ઊપર મીનારા અને આરકાં અને ગુંબજો ઉઠાવે છે. જેવી દેરીઓએ ઇંગ્લંડમાં મુસાફરી કરી છે, તેઓએ જોયું હશે કે આખા યુરોપ ખંડની આવી સઘળી ગુંબજ અને મીનારાવાળી ઇમારતો, દેવલ, દેહરો અને મસજીદ નથી પણ તેઓ જુદી જુદી મતલબના બાંધેલા સુંદર મકાનો છે!

મદ્રાસનો “બ્યાનકુએટીંગ હાલ” (એટલે મેજબાનીનો મકાન) “બ્લાક ટાઉન” આગળ છે. આ ઇમારત ચઢતે દરજના ઇંગ્લેન્ડના મોહોટાં બાણાંપીણાં અથવા નાચ રંગ રાગ અને એવી જાતની મીજલસો સાફ વાપરવામાં આવે છે. આ ઇમારત ઘણીજ મોહોટી અને દેખાવમાં સોહામણી અને મજબુત બાંધેલી છે, પણ તેમાં બરાબર વગ સગવડ નથી, અને જે કારણ સાફ તે બાંધવામાં આવી છે અને હાલ વપરાય છે, તેને તે મુતલક લાયક નથી. એની પડોસમાંજ, મદ્રાસના ગવરનરનો આગળો રહેવાનો મકાન છે, જેમાં હાલ મેહેસુલ ખાતાંની કેટલીએક સરકારી આશીસો કીધેલી છે, તેહેને લગતો તીહાં એક મોહોટો બાગ આવેલો છે, જે બાગનાજ કંપાંડમાં ઊપર જણાવેલો મેજબાની આપવાનો મકાન પણ બનાવેલો છે. આ ઇમારતનું ચીત્ર હીયાં આપેલું છે. આ ઇમારતની બાંધણી

ઘણીજ સાદી છે, જેમાં જમવાનો હાલ વચ્ચોવચમાં કરેલો છે, અને આસપાસ જિંચી “ગ્યાલરી”ની બેઠક બનાવી છે, પણ તે ઝિંટલી તો જિંચી અને કફેરી બાંધેલી છે કે તીહાં બેસી જોનારને હાલમાં જમવા બેઠેલી મજલીસ બરોબર દેખાઈ શકતી નથી, તથા ટેબલ ઉપર જમીયા પછી જે બાશણો થાય તે પણ આ ગ્યાલરી ઉપર બેસનારાઓને બરોબર સંભળાઈ નહીં શકાય ઝિંચી કઢંગી ગોઠવણથી તે બાંધેલી છે. મેજખાનીનાં દીવાનખાનાંમાં ઘણી જોવા લાયક ચીજો છેજ નહીં, માત્રે કુટ, કારનવાલીસ, મેડેસ, સર ટ્રમસ મનરો અને તેની બાનુ, તથા ખીજ થોડક શુર વીરો જેઓએ હીંદુસ્થાનને ઇંગ્રેજોના તાબામાં લાવી મુક્યું છે, તેમની રાખી-ઓ તીહાં અચ્છી રીતે ખીરાજે છે.

ઉપરોક્ત મકાન જોયા પછી મદ્રાસનો “કલબ હાઉસ” જે માઉન્ટ રોડ ઉપર છે તે જોવા ગયા. સરકારી સોવીલ, મીલીટરી અને મેડીકલ અમલદારો અને જેઓ જાહેર મંડળીમાં “ગૃહસ્થાની” પદવી લાયક પુરષો ગણાય છે તેવાજ રાખસોને માત્ર આ “કલબ”નાં મકાનમાં રહેવાની અને જવા આવવાની પરવાનગી છે, અને તેને લગતા કાયદા કાનુનો બાંધેલા છે તે મુજબ ઝિંચી ગૃહસ્થાને સભાસદ કરે છે તથા કલબને લગતા ખીજ હક આપીયામાં આવે છે. કલબનો મકાન ઘણીજ હવાની અને ઝિંકાંત બાગબગીચા ભરેલી જગા ઉપર કીધેલો છે અને તેમાં સઘળી પ્રકારની ઝિંટલી તો સગવડ કરી રાખેલી છે કે કોઈ જુદું, છુટું ઘર માંડીને ઝિંટલી સગવડ અથવા સુખ નથી ભોગવી શકવાનું. શરીરને અને મનને બંધેને ગમત આપવાની સઘળી ગોઠવણ અત્રે કરીયામાં આવી છે. તેવાજ લાયક “ખીલીઅર્ડ રૂમ,” (ચક્રેટ કોર્ટ) દડા રમવાની જગા, પુસ્તકખાનું, હમામખાનું, તરવાની હોળો, વીગરે ખીજાં ઘણાં ઉપયોગી ખાતાં આ “કલબ હાઉસ” માં કરેલાં છે. મુંબઈના ઇંગ્રેજ “બાયબલા કલબ હાઉસ” કરતાં ઘણે દરજે સરસ મદ્રાસનું “કલબ હાઉસ” ગણાય છે. હમામખાનાંને સાર તો એક એલાહેદોજ મકાન બાંધેલો છે, તેમાં નાહવા, તરવા અને કુબકી મારવાને સાફ સોજાં પાણીની એક માટી હોજ બાંધેલી છે. હોજને તળીએ ચઢતા ઊતરતા તબક્કા બાંધેલા છે, જેથી તરનારની ઇચ્છા અથવા શક્તિ પ્રમાણે જેટલાં જિંડાં પાણીમાં તે જવા આહે તેટલું પાણી તેને જુદા જુદા તબક્કા ઉપર મળી શકે છે. હોજનો ઉંડાંમાં ઉંડો તબક્કો વીસ ફુટ પાણીનો

રાખેલા છે, જે ઉંડાઈ કંઈ થોડી નહીં જાણવી. ઈસવી સન ૧૮૩૨ થી આ “કલબ” ચાલુ થયેલો છે.

નાહાવાનાં જાહેર મકાનો હીંદુસ્થાનનાં ઘણાંખરાં માહેટ માહેટાં શહેરોમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બાંધેલાં છે, એવાં મકાનો બનારસ (કારી) દીલ્લી, આગરા, લખનૌ વીગરે શહેરોમાં હમારા જોયામાં આવ્યાં છે. તેમનું વીગતવાર બયાન ઘટે ઠેકાણે કરેલું છે, તે વાંચ્યાથી એવા મકાનોની અંદરની રચનાં અને ગોઠવણ તથા એવાં મકાનો શહેરમાં હોવાથી શહેરના લોકની તનદુસ્તી સાથે તેઓ કેટલા સંબંધ રાખે છે તેહની સમજ પડશે. યુરપ ખંડમાં અને ખીજ સુધરેલા દેશોમાં તો નાહાવાનાં જાહેર મકાનો ઠેકાણે ઠેકાણે બાંધેલાં હોય છે, તેનો લાભ તીહાંનાં રહેવાસીઓ ધણો લે છે. જેમને પોતાનાં ઘરમાં નાહાવાને પુરતું પાણી મળતું નહીં હોય અને શરીર બરાબર સાફ કરવાની સગવડ પણ નહીં મળી શકતી હોય તેવા લોકને આવાં જાહેર હમામખાનાંથી ઘણો જ ફાયદો થાય છે; કંઈ જુજ નાહાની સરખી રકમ આપતાં જેટલું જોઈએ તેટલું પાણી શરીર ઉપરનો મેલ સાફ કરવાને તેમને મળી શકે છે, તેથી જેમ જેને ફાવે તેમ કોઈ રોજ, કોઈ અઠવાડીયામાં બે વાર, કોઈ ત્રણ વાર, કોઈ પાંચવાડીયે એક વાર, એવાં જાહેર મકાનો ઉપર નાહાવાને જાય છે, અને તીહાં સારી પેઠે નાહીને આવે છે. માણસોને સારી પેઠે નાહીને પોતાનાં શરીરની સફાઈ રાખવાની જોગવાઈ મળ્યાથી તેમની તનદુસ્તી સારી રહે છે એ વાતની સમજાઈ સાબેત કરવાની તો કાંઈ જરૂર નથી. સર્વ કોઈ આ વાત તો કબુલજ રાખશે કે જેટલી શરીરની સફાઈ તેટલી તનદુસ્તીનો બચાવ અને જેટલું શરીર મેલું અને ગંદું તેટલા તનદુસ્તીનો ખીગાડો થાય છે. માટે શહેરની તનદુસ્તી અને સુધરાઈ વીરો જેઓ ધ્યાન પોહોંચાડતા હોય તેમની એક આઈન ફરજ છે કે શહેરના લોકને નાહાવા સારૂ પુરતી ગોઠવણો કરી રાખે. આપણું મુંબઈ શહેર એક મોટું શહેર ગણાય છે, પણ તેમાં આવાં જાહેર હમામખાનાં છેજ નહીં. તો પણ આપણી યપુના ધુંધી કમીશનરનું ધીયાન આ અગતની બાબદ ઉપર લાગેલું છે, અને થોડા વખતમાં મારફોટો વીરો જેવું સુખ આ ચંચલ અને શાહાશીક અમલદાર તરફથી આપણને મળતું થયું છે તેજ મુજબ ગરીબ લોકને નાહાવા ધોવાની લાયક જગા અને શોખી લોકને સારૂ લાયક હમામખાનાં મળવાની પણ ઉમેદ થઈ છે. આ ખાતાંની અગત આપણા મ્યુનીસીપલ કમી-

શનરે સારી પેઠે જોઈ છે, અને જો નાણાં સંબંધી સગવડ થઈ તો પેહેલાં આ સુખની વધારે ગરજ જે ગરીબ લોકને સારૂ છે, તે લોકની ગરજ પુરી પાડવાને કમીશનર કંઈ પણ પછાત નથી પડવાનો એવું હમો ધારીએ છીએ. મુંબઈની આટલી બોહોલી વસ્તીમાં ગરીબ લોકને આ અગતનું સુખ આપવાની ફરજ અગર કોઈ સખી દીલના રોકીઆએ ઉઠાવી લીએ, તો તેએ અને મુંબઈની મ્યુનીસીપાલિટી બંધે મળીને આ કામ ધણુંજ ક્તેમંદી ભરેલી રીતે પાર પાડી શકશે. જેમ ખીમાર ગરીબોને દવા દારૂ આપવા અને તેમની તનદુરસ્તીની જાળવણી કરવાને હાસપીટલો બાંધી આપવાનાં કામો મહાભારત ગણાયાં છે, તેમજ ગરીબ લોકને સારી પેઠે નાહવા ધોવા અને તેમનાં શરીર સાફ અને સોજાં રાખવાને અને તેથી તેમની તનદુરસ્તી જાળવી રાખવાને જાહેર હમામખાનાં બંધાવી આપવાં આ પણ મહાભારત અને પુનનાંજ કામો થયલાં ગણાવાનાં.

મદ્રાસ “કલબ” વીરો બોલતાં, આપણી મુંબઈના આટલા સંધા સુધરેલા દેશીએમાં એવી એક પણ આબરૂ ભરેલી “દેશી મંડળી” થયેલી નથી, આ વીરો થોડાક રાબ્દો બોલવાની જરૂર લાગે છે. અને આવી એક પણ “કલબ” નથી, કે જેમાં ગૃહસ્થની પદ્ધિ ધરાવનારાઓનો જમાવ અથવા મંડળી થયેલી હોય, અને જે “કલબ” સુધરેલી મંડળીના ઠરાવેલા કાયદા કાનુનો મુજબ ચાલતો હોય, અથવા દેશી મંડળીમાં તે કોઈપણ તરેની આગેવાની બોગવતો હોય. આપણા દેશીએમાં આવી જરૂરનો બંધાણ હજુર સુધી થયેલો નથી એ ઉપરથી દેશી મંડળીની બાંધણીમાં કોઈ તરેની મોટી ખામીની હસ્તી છે એવું બેરાખ સાબિત થઈ શકે છે. આવી મંડળી નહી હોયથી દેશી આગેવાનો અને શીફેલા દેશી ગૃહસ્થો એક ખીજથી જુદા, દુર, અને જાણે વીખરાયલા પડેલા છે. હાલ આપણી કોમની મંડળીમાં ફરતાં જોઈએ છીએ તો દરેક રાખસ જેમ જેની નજરે નેક અને સારૂ લાગે છે તેમ તે બેધડક ચાલે છે. ખીજાઓની નજરમાં કોઈ ચાલ ચલગત જે ગેરવાજખી લાગી તો તે વીરો તેઓ એક ખીજની જરા પણ દરકાર કરતા નથી. સુધરેલી મંડળીના કાયદા કાનુનો અને રેવાળે, જે દરેક વીચારવાળો રાખસ પોતાની ઉપર એક આક્રોસ તરીકે સમજે છે, અને પોતે આડાઆવળા અને બેઅંદાજથી ચાલવામાં અટકાવ કરવાના તેમને

સાધનો ગણેછે તેવાં સાધનો આ મંડળીના બંધાણમાં સુતલક દેખાતાંજ નથી. સુધરેલી મંડળીના કાયદા કાનુનો મુજબ આજે થોડાજ જાણુ ચાલતા હશે અથવા તેવા કાયદાની તેઓ દરકાર કરતા હશે. જરે સુધરેલા અને તેથી વીચારવાળા દેશીઓમાં આવો એક “કલબ” હજુરમુધી બની નથી શક્યો તારે તેમની તરફેણમાં આપણે શું બોલી શકશું? હમો ઘણાજ દીલગીર છઈએ કે આ બાબદ ઉપર બોલતાં હમો એક ઘણીજ નાજુક ખીના ઉપર આવી પડ્યા છઈએ. આ વીરો બોલતાં હમારા કેટલાક હમશરીકો વીરો, તેમના ગુણ દોષ દેખાડવી બોલવાની હમારી ઉપર ફરજ આવી પડી છે, જે બજાવતાં હમોએ કોઈનોખી જીવ દુખવવાની મતલબ રાખી નથી, તે વીરો સઘળા વાંચનારોએ સત કરી જાણવું.

હમો સઘળી નમનતાઈથી સવાલ કરીએછ કે આટલા બધા કેળવણી પામેલા આપણા દેશીઓ હેવા છતાં, (પછી શું પારશી કે શું હીંદુઓ) માં આજે શું એટલી શક્તિ અને સંપ નથી કે આવો એક “કલબ” તેઓ બનાવી શકે કે જેમાં પોતાની પદ્ધિનાજ તમામ ગૃહસ્થો, એક દીલીથી મળી બેઠીને ચાલે? એક ફરાવેલી જગાએ તેમનો વખતે વખત મેલાવડો થાય, જ્યાં એક ખીજના વીચાર એક ખીજ સાથે આવજે માવજે કરીયામાં આવે, જ્યાં દોસ્ત આરાનાઓ સાથે દીલ ખુરા કરનારી વાતચીત થાય, જ્યાં એક ખીજની સંસારી હાલત વીરો મેહરબાની ભરેલી પુછપરછ થાય, જેમાં જે મીત્રો, મદદ લેવા જોગ હાલતમાં આવી પડેલા માણુ મ પડે તેમને જે મીત્રો મદદ કરવા જોગ હાલતમાં હોય તેઓ પોતાનો જમણો હાત આપી ઉઠાવી લીએ, જ્યાં ભેગા થતા સઘળા મીત્રો એક દીલીથી, એક ખીજની ઈમાનદારી અને વિશ્વાસ ઉપર સાબેત અને મુસ્તકીમ રેહી પોત પોતાનાં બંધા રોજગારનું કામ, ઈજત અને આબરૂથી બજાવતા રેહે, અને જરૂરની વખતે તેઓ સઘળા એક આવજે બાહેર પડી શકે, અને મંડળી સંબંધી અથવા હરકોઈ અગતની જાહેર બાબદ સંબંધી સવાલ ઉઠતાં, આ “કલબ” નું શું મત છે તે જાણવાને સઘળા જાણુ ઇનિતેજર રેહે, એટલો વીશ્વાસ અને માન, લોક તરફથી આ મંડળીએ મેળવીયું હોય, પછી ગમે એવા વચલી પદ્ધિવાળા ગૃહસ્થોનો એ “કલબ” બનેજો હોય તો શું મુજકો છે? આ સવાલ હમો ફરીને પુછીએછ કે આવો “કલબ” આપણા દેશીઓમાં બની શકે અથવા નહી?

હવે જરે આવી મતલબની મંડળી કેળવણી પામેલા આપણા દેશી ગૃહસ્થોમાં હજુર સુધી નથી બન્ની રાકી તારે તેના અટકાવનાં જે કારણો, હમારા આધીન વીચારમાં આવેછે, તે ખાલ્લાં કરી જણાવવાં જોઈએ, અને એમ કરીયાથી કેળવણીના પવિત્ર નામને તેઓ દોષ લગાડનારાં થઈ પડેછે, એથી હમા અચીત ધણાં દીલગીર છઈએ.

મુંબઈમાં સુધારાવીરો જે મોહોટ મોટા પોકારો અને ખરાડ વારે ઘડીએ ધણાક દેશી વર્તમાન પત્રોમાં અને જાહેર મંડળીઓમાં સંભળાયછે, તે ખરા અને સંગીન સુધારાના નહી જાણવા, પણ પોળાં ખાલી ધરોમાંથી નીકળતા ખોટા અને ભંપાળ આવાજો ખરોખર જાણવા. સુધારો ખોલી દેખડાવવો અને સુધારો કરી દેખડાવવો, આ બંધે જાણે જુદીજ વાત હોય આવી રીતે સુધારાના આવાજો નીકળતા આવીયા છે. આજેખી કેટલાક આવા રાખસો છે જેઓ લોકને શીખા-મણુ દેવામાંજ, ડાહપણુ અને માન સમજેછે, પણ તે મુજબ પોતે ચાલવું કેટલું જરૂરનું છે આ વીરો તેઓ કરી પણ દરકાર કરતા નથી. કલમ, સીંહાઈ અને કાગજ ઉપર પોકળ વીચારો લખીને તેમને ડીબાંમાં ગોઠવી સુધારાના વાવટા તરીકે જાહેર પાડવામાંજ, સઘળો સુધારો થઈ ગયલો તેઓ સમજેછે. ખરો સંગીન સુધારો જોવા જઈએ તો તે કોઈ જુજ ઠેકાણે અને તેખી કોઈ એકમારગી લોક જેઓના મોહોડાંમાંથી એક હરફ વઢીક પણ સુધારાના પોકાર તરીકે નીકળેલો નથી અને નીકળવાનો પણ નથી, તેવે ઠેકાણે માત્રે જોવામાં આવેછે. બાકી આપણા લોકમાં ખીજગમ જીહાં જોઈએ તીહાં સુધારાવીરો બાર મણુ તેલે અંધારું નજરે દેખાયછે અને તે અંધારામાંથી સુધારાવીરો ફક્ત ઢંઢાર આવાજો માત્રે સંભળાયછે. તો જુઓ અકલમંદ વાંચનારો, આજે કેળવણી પામેલા દેશી ગૃહસ્થોમાં કેટલા ઓછો સંપ અને કેટલી થોડી એખલાસી છે! શું એને સુધારો કહીએ વાર! શીખેલાઓમાં જો સંપ અને એખલાસી નહીં હોય તો પછી ખીજ કોણુ લોકમાં હોય વાર? આવી હાલતમાં આપણુ મોતે હોઈને પછી ખીજઓને શીખા-મણુ દેવા બાહેર પડીએ તો એ ચાલ વાજખી ગણારો વાર? ‘ચારણી કડવડને હીણું’ આ કેહેવત વીચાર કરવા જોગ છે, અને તે આ ઠેકાણે લાગુ પડી રાકેછે તેથી તે અત્રે યાંકી છે, વાસ્તે માફ કરવી! આવી હાલત શીખેલાઓની આજે થઈ પડેલી છે. તેઓ વચ્ચે એખલાસી અને સંપ છે, અથવા નહી આ વીરો જે

કોઈ સવાલ પુછે તેને જવાબ આપવાનું કઠણ કામ હમારી ઉપર આવીયું છે. જવાબ તો ટુંકો છે પણ તે જબર કડવો છે. તે બોલતાંજ સાંભી ગમથી લપડાક આવાની હાલતમાં હમો આવી પડીએ છીએ! પણ હવે કરીએ શું? તે લપડાક આયા વગર છુટકોજ નથી, કારણ ખરો જવાબ જે છે તે આપીયા વગર પણ છુટકોજ નથી. તો લેએ તે જવાબ એટલોજ છે કે હા, ઘણાં ખરા શીખેલા-એમાં સંપ અને એખલાસી તો નથીજ, પણ વળી તેઓ એક ખીજ તરફ અદેખાઈની નજરથી જુએ છે! આ ખીના હમારી તરફથી બોલાતી સાંભળીને હમારા કેટલાક હમરાઈકો, “હમારી ઉપર ખચીત ખફા ભરેલી નજરથી જોરો. એકવાર કદાચ તેઓ એમ પણ બોલશે કે, હમારો વીચાર તદ્દન ખોટો છે, તો હમો તે વીરો વધારે ભાંજગડ નથી કરવાના. હમો દીલોજ નથી આહી-એ છ કે ખોદા કરેને હમારું આ મત ખોટું હોય; પણ હમારું દીલ તે કબુલ રાખી શકતું નથી. હમોને તો ઉલટું એવું લાગે છે કે જેઓ હમારી ઉપર ગુસે થતા હશે, તેઓ પોતાનાં મનમાં તો એવુંજ સમજતા હશે કે ગમે એવા ઠપકો આ પુસ્તક લખનારને આપણે આપીએ, પણ આ લખાણમાં પરદો ઉઘાડી જે હકીકત જાહેર કરી છે તે વાત તો સોજે સોજ આના ખરી છે, એમાં તો કંઈ રાખ છેજ નહીં.

શીખેલાઓમાં આજ ઘણા જણ એવા છે જેઓ એક ખીજને પોત પોતાની પદ્ધિ ખરોખર અથવા તેથી વધતા ચઢેલા જોવાને ઇચ્છતા નથી અને એવી રીતે કોઈ ચઢતું હોય તો તેઓ એક ખીજને તોડી પાડવા સારૂ વચમાં પથરા નાખવાને પણ ચુકતા નથી! કેટલાકો વળી એખલપેટાની પેઠે પોતે એખલાજ પોતાનું બલું કરીયા જાય છે, અને પોતાની સફવાળાએ પોતાના ચારણની જગામાં પગ પેસારો વટીક કરવા દેતા નથી. સારી અને સુખી હાલતવાળા જેટલા શીખેલાઓ આજે છે તેઓમાંના કોણ કોણે પોતાની સફવાળા (પણ તેમના જેટલા બાયગ-શાલી નહીં) એને બોલાવીને તેમની હાલત વીરો પુછપરછ કરી છે? કે “મીત્રો તમારી હાલત હાલ કેવી છે, કોઈખી રીતે જો હમારાથી તમારે સારૂ કંઈ થઈ શકતું હોય તો તે સુખથી ફરમાવવું, તે કરવાને હમો ઘણાંજ ખુશી છઈએ?” હમો ધારીએ છ કે આવા કોઈ નહીં હશે અથવા હશે તો કોઈ જુજ એવા પરોપકારી ગૃહસ્થો હશે. નહીં શીખેલાઓ આવી દયા ભરેલી ફરજો જો નહીં બજાવે તો

તેમાં તેમની તકસીર આપણે જાણ કાઢાડી નથી રાકવાના; પણ શીખેલાઓએ તો આવા પરોપકાર વીરો પુષ્કળ જ્ઞાન મેળવેલું છે, તેઓ જો આવી અગતની ફરજો વીરો પોતાનું હૃદય કંઈક અને અપલપેટું રાખે તો તેઓ બારી ઠપકાને લાયકના છે. વળી કેટલાક શીખેલાઓએ પોતાની ખાનગી મતલબને સારૂ તરેવાર રીતે પોતાની ચાલ ચલણમાં ફેરફાર કરીયો છે. જેમ એક અટકી પડેલું વાહાણ એરીયાં બારીયાં કરી પવન ઉપર પોતાની જગાની ફેરબદલી કરીયા કરે છે તેમ કેટલાક શીખેલાઓએ પોતાની ચાલ દેશી રોઠીઆઓ તરફ ચલાવી છે. આજે રોઠીઆઓની તરફેણમાં રેહી બોલવું, ખીજું વખતે તેમની વીરૂધ્ધ થઈ જવું. વળી કોઈ સંજોગ થઈ પડતાં પાછા પોતાની પેહેલી બાજુ પકડવી અને વળી વાત ફરતાં પાછા તેમની સાંભણે થવું. આવી રીતે ડામોડાલ ચાલ ચલાવી કેટલાક શીખેલાઓ પોતાનો માબો અને ઈજ્જત ખોઈ બેઠા છે, એટલું જ નહીં પણ આવી ડામોડાલ ચાલથી પોતાની સફવાળાઓ તરફ પણ આંગલી ધાપ એવું કામ કીધું છે. વળી કેટલાક શીખેલાઓએ જબરો ઈતરાટ, અભીમાન અને નહીં તામોસ થઈ રાકે એવી આપખુદી કરી બતલાવી છે. આવા ખાલી દમામથી સાંભા લોકના મનમાં તેઓએ આવા ભય ભરેલા વીચાર ઉત્પન્ન કર્યો છે કે જેથી તેઓનાં માણેડાંમાંથી આવા રાબ્દો નીકળતા થયા છે કે “આપરે આવા શીખેલાઓથી ખોદા પનાહમાં રાખે!” જે નમનતાઈ, ગંભીરપણું, ધીરજ, દુરંદેરો, અને પોતાના માંબાપ અને વડીલો તરફ સઘળી તાએબેદારી અને આદરમાનની રાહે જોવું અને ચાલવું જરૂર છે (પછી ગમે તેવા તે વડીલોના વીચાર એકવાર કસુર ભરેલા હોયા તો શું થયું) આવા સદગુણો ઉંચે દરજેની ખરી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થોમાં હોવા જોઈએ તેવા સદગુણો જરૂર આવા શીખેલાઓમાં નહીં મળુમ પડીયા, અને તેમને બદલે ઈતરાટ, આપકુશુલી, ગરદનકશી અને આપખુદી નજર આવી તારે નહીં શીખેલાઓએ એકદમ એવું મત બાંધી દીધું કે “જેટલા શીખેલા તેટલા બધા ગયલા.” આવું મત બાંધવામાં જો કે તેઓએ ઘણી ઉતાવળ કરી છે, અને અલખતાં લાંબો વીચાર ફરીને કરતાં, એ મત અલખતે ફેરવાય એવું છે, તોયપણ શીખેલાઓ તરફથી ઉપર જણાવેલા દોષ ભરેલા દાખલાઓ દમપર દમ મળી આવીયાથી, આવું મત બંધાવાનાં કારણો આપણા દેશીઓને મળી આવીયાં છે, આ વાત કોઈથી ના નથી પાડી રાકવાની.

આવા સખખથી શીખેલાઓમાં અને દેશીઓ અને દેશી આગેવાનોમાં મોટો અંતર થઈ પડ્યો છે. આ અંતર પાડવાનો દોષ જો કે પુરેપુરો, સઘળા કેળવણી પામેલાઓ ઉપર નથી લાગુ પડી શકતો, તોએ પણ કેટલાકો પર લાગુ પડી શકેછે. મોટે સમજી અને દુરંદેશી શીખેલા ગૃહસ્થો હવે જો ખુલ્લો અને પુખ્ત વીચાર કરશે તો તેમને એવું માલુમ પડશે કે આ અંતર કાઢાડી નાખવાની ફરજ તેમનાજ ઉપર આવી પડેલી છે અને તેઓજ પોતાની હવેપછીની નમનતાઈ ભરેલી તેમજ બોજ અને માભા ભરેલી અને એકજ ઠરાવેલા કાયદાસર રાખેલી ચાલ ચલગતથી આ અંતર કાઢાડી શકશે, અથવા ખીજા રાખ્દોમાં બોલીએ તો તેઓ સલુખાઈ અને બોજ ભરેલી રીતે વરતીયાથી દેશી આગેવાનોને પોતાની તરફેણમાં સેહેલાઈથી ખેંચી શકશે.

હવે રોડીઆઓ જેઓ દેશી આગેવાનો કેહેવાયછે તેમના વીરો પણ આ બાબદમાં બોલવાની હમારી ફરજ છે, જે બજવામાં પણ સઘળી વાત ખુલી કરીને બોલવી પડશે.

ઘણા રોડીઆઓ, આજે શીકેલા દેશી ગૃહસ્થોથી જીદાં અને અલગા રહેલા છે, આ વીરો હમો સઘળી નમનતાઈથી બોલવાની રજા લેજીએછ કે આણું કરવામાં એ સાહેબોની એક મોટી ભુલ છે. તેઓમાંના કેટલાક સાહેબોનો આવો વીચાર સાંભળવામાં આવીયો છે કે શીકેલાઓને અગર હંમે દરજે ચઢવા દેશું તો તેઓ રોડીઆઓનાં માંમાં ઉપર ચઢી બેસવાની કોશીશ કરશે! હમો જાણુવા માગીએછ કે એ મુજબ આજસુધીમાં કોણ અને કેટલા તેમની ઉપરવાર થઈબેઠાં છે. હમો ખચીતાઈથી બોલીએછ કે ખરી કેળવણી પામેલા જુનીયાદ ગૃહસ્થોથી તો આણું હલકું કામ કદી પણ થઈ નથી શકનાર. આ વીરો આપણા આગેવાન સાહેબોએ બેશીકીર રેહેવું. હવે જેઓ ખરા જુનીયાદ નહીં હશે તેઓથી આવી બેઅદબી કદાચને થાય અને આણું થાયતેમાં નવાઈસાની? એવાઓથી કીહાં ભલાં અને નેક કામો નીપજવાની આપણે ઉમેદ રાખીએ તે કોઈ જાણતું નથી. ગમે એવી ચઢતે દરજેની કેળવણી તેઓએ લીધી હશે તોએ પણ જો જુનીયાદી નહીં ધરાવતા હશે તો કેળવણીથી શું તેમના જીગર ઉપર અસર થવાની છે? રોખ શા-દીએ કહ્યું છે કે ‘વરનું બચ્ચું વરજ થવાનું,’ પછી ગમે એવી સારી સંગતમાં અને તરખીએતથી તેને ઉધારો તો શું થવાનું છે? પણ જેઓ ખરા જુનીયાદ કેળ-

વણી પામેલા ગૃહસ્થો છે, પછી ગમે એવા ગરીબ માખાપોતાં તેઓ ફરજંદ હોય તો શું મુજકો છે, તો તેવા ગૃહસ્થો ચઢતી પદ્ધિએ જઈ પોતાના વડીલોને અથવા પોતાની કોમના આગેવાનોને કદી પણ અપમાન નથી આપવાના અથવા તેમના ઉપર સરસાઈ ભોગવવાનો વીચાર પણ કદી નથીજ કરવાના. હમારું આધીન મત એવું છે કે ખરી કેળવણી પામેલા અસરાકુ ગૃહસ્થો સાથે દેશી આગેવાનોએ હજુર સુધી લાંબા વખતની ઝોળખ, અને મીત્રાચારી, તથા પીછાન અને મેળ-ભેટ અથવા ગરોબો રાખીયોજ નથી. તેઓએ એક ખીજને કસીને, તપાસી જોયા નથી. સંકટ અને સુખમાં એક ખીજની જે પરીક્ષા થાયછે એવા પ્રસંગ આ બંધે બાજુવાળાઓ વચ્ચે પડ્યોજ નથી, તેથી અલખતાં એક ખીજની ખરી પીછાન એક ખીજથી થઈ શકી નથી. પણ આજ સુધીમાં કોઈવાર કેટલાક રોડીઆઓએ લાંબો વીચાર કરીયા વગરે અને ખરી પીછાન મેળવીયા શીવાએ, કોઈતેવા ઝોટા દમામ અને ખાલી ધડપચ દેખડાવનારોને મોટી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો સમજીને પોતાની સોડે બેસાડીયા હોય, અને તેવા અધુરા રાખસોથી પછવાડે તે રોડીઆઓને અપમાન પોહોંચીયું હોય અથવા નુકસાન ખમવું પડીયું હોય અથવા તેવા રાખસો છત્રી ગયલા ઈતરો જેવા તેમને માલુમ પડીયા હોય, તો એવા થોડા દાખલા ઉપરથી રોડીઆઓ ઉતાવળાં પડી એકદમ સઘળા કેળવણી પામેલા દેશી ગૃહસ્થો ઉપર દોષ નાખે અને તેઓથી દુર રહેવાને પોતાના ખીજ હમશરીક રોડીઆઓને ભલામણ કરે તો ખરેખર કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થોના વર્ગ તરફ એક મોટી ગેરવાજખી ચાલ ચલાવેલી અને તેથી આગેવાનો તરફથી એક મોટી ગેર ઇનસાફી થયલી કેહેવાએ એમાં રાખ નથી. આ અગતની બાબત ઉપર હમો સઘળા દેશી આગેવાનોને ધ્યાન પોહોંચાડવાની ભલામણ કરીએ છીએ. સર્પનો ડંખ ખાઈ પછી સઘળાં દોરડાંને સર્પ ગણવાં આ વીચાર કેટલો ભુલ ભરેલો છે તે જાણવું સહેલ છે. તેમજ બેચાર અધુરી કેળવણી પામેલા રાખસોની ચાલ ચલગત ઉપરથી કેળવણી પામેલા આખા વર્ગ વીરો આવી હલકો વીચાર બાંધવો, તે દેશી આગેવાનો જેવા દુરંદેશી અને કસાયલા ગૃહસ્થોને સજવાર નથી. દેશી આગેવાનો સારી પેઠે સમજતા હશે કે પાંચ આંગલીઓ આપણી સરખી નથી, તેમજ સઘળા શીખેલાઓ પણ સરખા નથી. તેમજ વળી આગેવાન સાહેબોખી જાણતા હશે કે તેમની

સફમાં પણ સઘળા સરખી ખુખી ધરાવનારા ફરેસ્તા નથી. દેશી આગેવાન સાહેબો તો તેમના મોઢા કસામ્મેલા અનુભવથી પુરતા વાકેફ હશે કે સુધરેલી કોમના આગેવાનો પોતે મોઢી કેળવણી પામેલા રાખસો હોયછે, અને તેમજ તેઓ પોતાની સફમાં પણ તેવાજ શીખેલા અને મોઢા વિદ્વાન રાખસોને અગત કરીને સામેલ રાખતા આવીયા છે. પોતાનો બોજ, વગ, અને માન જળવેલું રાખવાને તેઓ હંમેશા પોતાથી ઉતરતી પદ્ધિવાળાઓ સાથે મેહેરબાની ભરેલાં દીલથી પોતાની પાસે આવજવ કરવાની છુટ આપેછે, અને તેમની સાથે પોતે મેળમેટ રાખી તેમની હાલત વીરો, સારી રીતે પુછપરછ કરતા રેહી તેમનો પ્યાર મેળવેલો રાખેછે. સઘળું હમોજ કરીએ અને જે હમો કરીએ તે ખીજ સઘળાં-ઓએ કબુલ રાખવું જોઈએ આવો વીચાર આપણા દેશી આગેવાનો રાખેછે. આવી ફરીયાદ ઘણેક ઠેકાણેથી સંભળાયછે, (હમો નથી માનતા કે સઘળા આગેવાનો આવો વીચાર ધરાવતા હોય), તો આ નાપાયાદાર વીચાર ઉપર લાંબા વખત સુધી કોઈથી અમલ કરી શકાવાનો નથી, અને આજસુધી કોઈ કરી પણ શક્યું નથી. તવારીખમાં બનેલા પુસ્કળ આવા દાખલા આશકારા થયલા છે જેમાં એવું જણાયલું છે કે પ્રજના આગેવાનોએ જરે ઉપર જણાવીયા જેવી આપ-ખુદી કરવા માંડી હતી, ત્યારે પ્રજ પોતે તેમની સાંભણે ઉલટી, આગેવાનોને ખી-સાડી મેળીયા હતા. આપણા દેશી આગેવાનો સારીપેઠે વાકેફ છે, કે જો બોજ, વગ, અને માન ભરેલી આગેવાની ચલાવવી હોય તો તેમની મંડળીમાં બોજ, વગ, અને માન ભરેલાંજ રાખસો સામેલ હોવા જોઈએ. આવી મંડળીમાં પદ્ધિ અને ઓઢાવાળા ગૃહસ્થો હોવા જોઈએ, દુરંદેશી અને કસાયલા દેશીઓ હોવા જોઈએ, દેશને લગતી જુદી જુદી બાબદો વીરો અચ્છી માહિતગારી રાખનારા, સરકાર દરબારમાં અને પોતાના દેશી લોકમાં જાણીતા અને મોભા ભરેલી રીતે વગ ચલાવી શકનારા, ધનિસાફ અને દરબારના કાયદા કાનુનોથી સારી પેઠે વાકેફગાર, વેપાર વણજની ગણતરી રાખનારા અને તેમાં જોઈતી ધીરજ, સંભાળ, અને ચોકસાઈ ભરેલા અને છેલ્લું સારી કેળવણી અને મજબુત મન-શક્તિ ધરાવનારા, તથા પ્રમાણીક અને નીતીવાળા ગૃહસ્થો હોવા જોઈએ. આઠલા સંઘા ગુણો જે મંડળી ધરાવી શકે તેજ મંડળી ખરેખર બોજ, વગ, અને માન ધરાવનારી થઈ શકશે. લાગવગથી બનાવેલી મંડળી કોઈખી તરેનો બોજ

ધરાવી શકશે એમાં મોટો રાખ છે. પણ ઉપલી કીરામની મંડળી જાહેર રીતે બનાવાને દેશી આગેવાનો પુરતા લાયક છે એમાં તો કંઈજ રાખ નથી.

હવે આપણા આગેવાન સાહેબોની ખાસ સંગતમાં, અને તેમની સાથે મીત્રા-ચારીનો ગરોબો રાખનાર કેવી પ્રકારના ગૃહસ્થોનો જમાવ હાલના વખતમાં થય-લો છે, તેમની ખાતગી મસલહત અને વીચાર કરવાની મજલીસમાં સામેલ થનારા કોણ કોણ ગૃહસ્થો છે, તેમના દરરોજના વેપાર વહીવટને લગતાં કામ કાર-બાર ચલાવનારા, કોણ કોણ અને કેવા રાખસો છે, આ બાબત જાણવી ઘણીજ અગતની છે. તપાસી જોતાં આવું માલુમ પડે છે કે દેશી રોડીઆઓની સંગત મસલહતમાં ઘણું કરીને સારી કેળવણી પામેલા કંઈ જુજ રાખસોજ જોયામાં આવે છે. તેઓ પોતાનો સધજો બોહોજો વહીવટ સાધારણ કેળવણી પામેલા માણસોની મારફતથી બજાવતા આવીયા છે, તોયપણ તેમની સાથે સારી સલાહ અને વીચાર આપવાને તેવા લાયક ગૃહસ્થો હોય એવું નથી દેખાતું, આ ખચીત દીલગીરી ભરેલી વાત છે. તેઓ જાણે બની આવે તેમ કેળવણી પામેલા વર્ગથી દુરના દુર રહેલા છે, એ મોટી તાજુખી લાગે છે. તારે જાએ દરજ્જેની કેળવણીવાળાઓમાં શું એવું હશે કે તેમની પસંદગી આ ડોકાણે થતી નથી. આ અંતર શું સખખથી થઈ પડ્યો છે તે ચોક-સાધથી કેહેવાઈ શકાતું નથી. આ વીરો લોક તરેવાર અટકલ કરે છે, અને તે અટકલ જેમ જેની નજરમાં આવે છે તેમ કરે છે. પણ તે અટકલો વીચાર કરવા જોગ છે, અને તેમાંથી એક અગતનો સાર આપણે વીચારશક્તિથી કાઢાડી શકી-એ છ. આ જુદાઈના સખખો જે અટકલવામાં આવે છે તેમાં પેહેલા સખખ એવા કહે છે કે કેળવણી પામેલામાંના કેટલાકો આગેવાનોની બધી વાતોમાં હાંજી હા કરવાને નાદુરસ્ત વીચારે છે તેથી તેઓ નાપસંદ થઈ પડ્યા છે. વળી કેટલાકો એ આપખુદી અને સુખન પરવરી દેખડાવી છે, અથવા તો કોઈવાર આગેવાનોની સાધારણ બુલચુક ઉપરથી તેમની સાથે પોતાના ઉછલતાં લોહીના જુસામાં આવી ઘણી બેઅદખી અને નાસજવાર ચાલ ચલાવી છે, આટલા કારણોથી કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો રોડીઆઓને અણગમતા થઈ પડ્યા છે. ત્રીજું કારણ એવું કેહેવામાં આવે છે કે, કેળવણી પામેલાઓમાંના કેટલાકોએ, તેમના મગજમાં અભીમાનનો ધુમોડો ઉપજાવી એવાજ વીચાર રાખીયા છે કે હમે વીદ્યા હુંનર

અને લખવા ભણવામાં હંમે દરજેની કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો છઈએ, અને દેશી આગેવાનોમાં કોઈતેવા ભણેલા ગૃહસ્થો નથી, તેઓ માત્રે માલમુસ્તાક અને પોતાની બાપીડી દોલત ઉપર તવંગરી અને તોળરી ભોગવેછે અને ખાલી આપણી ઉપર હુકમ ચલાવા માગેછે તે કેમ બની શકે? એવો એમને ઘેર અને હમો હમારે ઘર! હવે આપણે આ સઘળાં સખખોને વીચારના તરાજુમાં તોલીએ અને આગેવાન સાહેબોની સાંભણેની તકશીર તથા કેળવણી પામેલા સાહેબોની સાંભણેની તકશીર સરખાવી જોઈએછે તો જે બાજુએ અભીમાનનો બોળે વધારે પડેલો છે તે બાજુએ ડપકો જવો જોઈએછે, અને એ બાજુવાળા સાહેબોએ આ ડપકામાંથી મોકળા થવાના ઉપાયો કરવાને દરીઆકૂત કરવી જોઈએછે. આ કેહેવત તો મરાહુર છે, કે ભણેલા તકોબરો કરતાં અમાની અસીલો વધારે પસંદ કરવા અને માન આપવા જોગ છે, તેમજ તવંગર તકોબરો કરતાં અસીલ મુક્લીસો પણ વધારે પસંદ કરવા અને માન આપવા જોગ છે.

એર, હવે જુદાઈનાં કારણો વીરો ખોલાસા ભરેલી રીતે ખોલીયા પછી, આ જુદાઈ ઢાળી, મેલાપ પાછે કેમ થાય આ વીરો થોડજ રાખ્દોમાં કેહી જણાવીએછે. સઘળી બાબદની ગઈ ગુજરી કરી નાખી, દેશી આગેવાનોએ કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો સાથે વધારે મેળભેટ, વધારે મીત્રાચારી, અને તેમના ઉપર વધારે વિશ્વાસ રાખવો જોઈએછે. તેમજ કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થોએ વડીલો સાથે ઘટતા આદરમાનથી ચાલી, પોતાના દરજેને જાળવી જેમ બની આવે તેમ આપણા આગેવાનોની ખાત્રી કરી આપવી જોઈએછે કે તેમના ઉપર સુકાયલા વિશ્વાસ તેમનાથી નથી થવાનો, અને આગેવાનોની તરફથી કદાચને કંઈ ખામી થાય તો ખરી કેળવણીવાળા તે કેટલે દરજે નમનતાઈ અને સમજુતીથી દરગુજર કરી શકનારા છે, તેમજ કેળવણી પામેલાઓ પોતાથી કંઈ ખામી થતાં તે એકરાર કરવાને અને સુધારવાને તેઓ કેટલા આતુર અને કેટલા ખુલાં દીલવાળા છે. આવું તેઓએ બતલાવી આપવું. એકવાર જે આવો સંજોગ બન્યો તો પછવાડેથી રોઠીઆઓ અને કેળવણી પામેલા ગૃહસ્થો વચ્ચે દોસ્તીનો અને પ્રીતીનો મજબુત જુગ બંધાવાનો. એકવાર આવો જુગ બંધાયો તો તેની મદદથી આપણા સંસાર વેહેવારની કઠણ બાજુમાં જે જે સંકટો અને નડોની સોઝાઈયો વારંવાર આપણી આંડે આવી પડેછે તેમને આ જુગના બાંધનારો પોતાનાં એખલાસી ભરેલાં મતની જાળરી કળ્લ નાખી

સેહેલાઈથી મારી હથવરો અને આખરે સંસારની આજીમાં તેઓ સધળા જીતેલા અને જીતેલાજ રહેશે.

ઉપલું લખાણ આવું ખુલી રીતે હમોએ બંધે બાજીવાળાઓ વીરો કર્યું છે, જેમાં અરધો બાંધો અને અરધાનો ખુરદો, આ નાજીક બાબદ ઉપર બાંધે તરફથી કરી આપીયો છે, આથી હમો ખરેખર દીલગીર છઈએ. પણ આગળ કહી જણાવીયું તેમ આવું કરવામાં હમોએ કોઈનોખી જીવ દુખવવાની મતલબ રાખી નથી. આ નાજીક બાબદ ઉપર બોલતાં રોકસપીયર કવીના રાખ્દો ધીયાનમાં રાખી, બંધે બાજી સરખી રીતે દેખડાવી આપી છે. માંણસ જાતની પુરી ખુખી પીછાનનાર આ સામેરે એક બાબદ વીરો જીકર કરતાં કેહી જણાવીયું છે કે “આ ચીત્ર ઉપર પણ જીઓ અને પેલાં ચીત્ર ઉપર પણ જીઓ,” તેમજ આ અગતની બાબત ઉપર વીસ્તારીને બોલતાં, હમોએખી એવુંજ કરીયું છે કે “શીખેલા અને સુધારા કરનારાઓની ચાલ ચલગત ઉપર પણ જોઓ અને નહી શીખેલા અને જીને મારગે ચાલનારાઓની ચાલ ચલગત ઉપર પણ જીઓ.” હવે આ બંધે બાજીમાં કહી બાજીએ વધારે ખામી છે તે દરેક વીચારવાળો વાંચનાર જાણવાને શક્તિવાન છે.

મદ્રાસ “કલબ” ને લગતી બાબદ ઉપર બોલતાં હમોએ વાંચનારનું ધીયાન, યુંબઈની દેશી મંડળીને લગતી કેટલીક બાબદ ઉપર ખેંચીયું છે. આ બાબદ પુરી કરતાં, પાછા હમે મદ્રાસ રોહરના બયાન ઉપર જઈએછ.

તા. ૨૫ જાનેવારીને દીને, મદ્રાસમાં જે મકાન ઉપર હમારા મીત્ર ડકતર બાઉ દાજીએ ઉતારો કરીયા હતો, તે જોવાને ગયા. આ ડેકાણું “બ્લાક ટાઉન”થી આસરે ચાર પાંચ માઈલ દુર હતું, જેને ઘોખી પેઠને નામે તીહાંના લોક બોલેછે. મદ્રાસના ગાર્ડી લોક પણ પોતાના હુંદરને લગતી હાતચાલાકીની જખરી કસરત કરી બતલાવનારા છે. એવો એક ગાર્ડી ડકતરને તીહાં કસરત દેખડાવાને આવીયો હતો. તેની હાતચાલાકી ઘણાજ ચઢતા દરજેના હુંદરવાળાઓના જેવી હતી, એટલુંજ નહી પણ તેણે એક તલવાર આખી મુઠ મુઠી ગળી જવાની જે કઠણ કસરત કરી બતલાવી હતી તે ખરેખર જેવી જોવાને તાજીખી ભરેલી લાગી હતી તેવીજ તે જોખમ અને બય ભરેલી હતી. આ કસરત કરવામાં તે રાખસ પેહેલાં જમીન ઉપર પલાંડી વાળીને બેઠો હતો. પછી એક

ચક્રચક્રીત તલવાર, એ અથવા ત્રણ કુટલાંની કાહાડીને તેહેની અણીનો છેડો પોતાનાં મોહોડાંમાં લીધો અને એ હાથે ધીરજથી તે પોતાના ગળામાં ઊતાર્યો. ત્યારપછી હળવે હળવે, તે ગળાની અંદર ઊતારતો ગયો, તે છેક એથી ત્રણ કુટ સુધી અંદર ઊતાર્યા પછી બાકીનો તલવારનો જે ભાગ મુઠ આગળનો બાહાર રહ્યો તેહેની ઊપર એક ગોલ ચક્ર મુક્યું, અને તે ચક્રની અંદર અંદુકનો દારૂ ભરીને જેમ આતસબાજી કુટતાં ચક્રો ફરેછે તેમ તે મુઠ ઊપર આતસબાજીનું ચક્ર મુકી તેને સળગાવ્યાથી, તે ચક્ર જોસબર પેલી તલવારની મુઠ ઊપર ફરવા લાગ્યું હતું, અને તેમાંથી ફટકા વીગરે આતસબાજી કુટવા લાગી હતી. જ્યાં સુધી તે આતસબાજી સઘળી કુટી રહી ત્યાં સુધી તે ગાર્ડી ઉંચું મોડું રાખીને પેલી ગળેલી તલવારની મુઠ ઊપર જોયા કરતો હતો અને ફટકાના કુટવાથી અને ચક્રના ફરવાથી જે આંચકા લાગતા હતા તે વગર દુઃખેખમ્યા કરતો હતો ! આખરે સઘળું થઈરેહા પછી તેણે તલવારને જેમ હળવે હળવે ગળી હતી તેમ પાછી કાહાડી અને તે હમોએ જોઈ ત્યારે કેટલેક ડોકાણે તે ઊપર લોહીની છાંટ લાગેલી હતી. તલવાર ગળવાની કસરત જે મદ્રાસનાં કેટલાએક ગાર્ડીયો કરી દેખાડેછે તે ખરીજ કસરત છે. પુછપરછ કરતાં માલુમ પડ્યું કે એવી કસરત કરવાને બાલપણથી તેઓ બાંયુની પાતળી ચીપો ગળામાં ઊતારવાની અને પાછી કાહાડવાની ટેવ પાડેછે. આ ચીપો ગળતાં તેમનાં ગળાનો રસ્તો ઘસાઈને મોકળો તથા સુણો થઈરેહેછે. બાંયુની ચીપો ગળ્યા પછી પાતળી લોહાંની અથવા તીખાંની બુટી ચીપો ગળવાની ટેવ પાડેછે, અને ત્યારપછી છરી, તલવાર, વીગરે એવાં હથીયારો ગળામાં ઊતારેછે. છરી અથવા તલવારો જે ગળામાં ઊતારેછે તે ધણું કરીને વાંકી વળી શકે અથવા મરડાઈ શકે એવી હોયછે.

આ ગાર્ડીની સાથે એક બીજો એલાડી હતો, તે જુદી જુદી જાતનાં પક્ષીઓનાં જેવા આવાજ કાહાડી શકતો હતો, તેમાં કેટલાક પક્ષીઓનાં આવાજની તો ઘણીજ બરાબર નકલ કરી શકતો હતો. આપણાં દેશમાં ડોકાણે ડોકાણે જુદી જુદી જાતની કસરતો કરનાર એલાડીયો વીખરાયલા છે, તેમાંનાં કેટલાક ઘણીજ હેરત ભરેલા અને નવાઈ જેવા એલા કરી શકેછે. પણ આ લોક જે કફોરી રીત ભાંતથી એલા કરી બતલાવેછે તથા પોતાનાં ધંધામાં દીલ લગાડીને તેમાં વધારો કરતા નથી, અને બેપરવા જેમના તેમ એકજ તરેની કસરત કરતા કરતા એણીગમપેલીગમ રખડતા

ફરતા ફરેછે, તેથી એ લોકને બાવ આજે કંઈ પુછું નથી. જે પેશાથી પશ્ચીમ દેશનાં ખેલાડીઓ આજ ધણીજ સારી કમાત કરી પોતાની હંદગી યુગરેછે એવા પેશાથી આપણાં દેશીયો, લાચાર અને ધણીજ કંમાલ હાલતે પોતાનું યુગમણ કરતા પડેલા છે. આ વીરો જેવા દોષ આપણાં દેશી ખેલાડીઓની બેપરવાઈ અને આજસાઈ ઉપર મુકાયે, તેવાજ દોષ આવા ખેલનાં જેનારા દેશી ગૃહસ્થો ઉપર પણ લાગુ પડી રહેછે. એવા ખેલ કરનારોએ પોતાના ધંધા પેશામાં વધારે ઉલટ બરેલા રાખવાને તેમની પાસે વારંવાર ખેલો કમવી, દેશીઓએ તેમને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. વારંવાર તેમની પાસે નવા નવા ખેલો જેવાની ઠમ્ઠા દેશીઓએ બતલાવવી જોઈએ, અને જરે નવા નવા ખેલો કરી બતલાવે તે વખતે તેમને સારી કમાણી થાય એવી તકો તથા ગોઠવણો કરી આપવી જોઈએ. જેમ દેશીયો તરફથી, તેમજ દેશી રાજવંશીઓ તરફથી પણ દેશી તમાસગીરોને મદદ તથા ઉલટ મળવી જોઈએ. નાટકરાજાઓ અને તેવા લાયક ગમતનાં મકાનો દેશી ખેલાડીઓને સારૂ બંધાવા જોઈએ, તોજ દેશી ખેલાડીઓને જોઈએ તેટલી ઉલટ મળે. જે દેશમાં ખેલાડીયો ઘણાં હોય અને નાટકરાજા તથા તમાસાનાં મકાનો પણ તેટલાંજ હોય અને તીહાં દરરોજ તેવા લાયક ખેલો, વીદ્યા સંબંધી અખતરા કરી દેખાડવાની મજલીસો અને ખીજ તેવા તરેવાર, દીલપસંદ, તેમ દીલને આનાક આપનારા નાટકો, હાતઆલાકીના અને કસરતના મેલાવણ, તથા ઉંચી ક્રીસમના તમાસા, ગાયનો થતાં હોય, તો ખરેખર તે દેશની હાલત ચઢતે દરજેની જાણવી.

આ બાબદ ઉપર થયેલાં ઉપલાં લખાણુ વીરો ગેરસમજીતી નહીં થાય, એટલા ઉપરથી હમો ખુલ્લી રીતે હીયાં જણાવાની જરૂર જોઈએ કે વારંવાર નાટકો અને તમાસા થવા વીરો જે અને બલામણુ કરીયામાં આવી છે, તે ખરેખર સારાજ નાટકો વીરો કરીયામાં આવી છે. તે નાટકો એવા કે જેથી નાટક જેનારો અને કરી બતલાવનારો બધાના જીવને યોડોવાર આનંદ ઉપજે, તેની સાથે તેમનાં મનમાં સારાં વીચાર ઉત્પન્ન થાય, તેમના સંસાર વેહેવારમાં કામજોગ થઈ પડે એવી કેટલીક નસીએતો તેમને મળે, અને ઈનસાન જાતના સારા નરસા યુણાની તરેવાર અસરો ખુલ્લી રીતે તેમની સાંભે જાહેર થાય, આવી ક્રીસમનાં નાટકો વારંવાર થવાની અને તે જેવા જવાની હમોએ બલામણુ કરી છે.

મુંબઈમાં હાલના વખતમાં જે નાટકો થાયછે, એ વીરો હમો લંબાણથી લખવાની જરૂર જોતાં નથી. પણ એકુ બે ચેતવણી હમો હમારા દેશીઓના બલારને સારૂ આપીએછ, તે જો તેમની નજરમાં વાજખી લાગે તો સઘળા માખા-પોએ અને જેમને લાગે વળગેછે તેઓએ એ બાબદ ઉપર સારી પેઠે ધીયાન આપી અમલ કરવો જોઈએછ.

નાટક કરવાનું કામ નાદાન બચ્ચાં અને નાહાની જંમરના કાચા અનુભવ-વાળા છોકરાઓનું નથી. તેઓ એવાં કામ કરવાને તદન નાલાયક છે. માટે વીસ વરસની અંદરના જેખી જીવાન છોકરાઓ આવી બાબદમાં રોકાયા છે, તેમનાં બલાં માટે તેમને ચેતવણી અને એક સારી મસલહત આપીએછ કે એવાં કામમાંથી તેઓએ તુરત હાથ ઉઠાવવો અને તેમની જંમરનો આ કીમતી વખત જે નીશાળમાં જઈ કઠણ અભ્યાસ કરવાનો છે, તે મુજબ લખવા પહોંચવાનું અને વીઠા હુંનર તથા ધંધો પેશા શીકવામાં કામે લગાડવો, અને પોતાના માખાપોનું અને પોતાનું ગુજરાણુ કરવાને પેહેલાં શક્તિવાન થવું. તારપછી પાંચ પછ/શા મેળવતા થઈ, અને પુત્ર જંમરે પોહોંચીયા પછી તેવણની મનશક્તિની વલાણુ એવાં કામમાં સામેલ થવાને અંદરખાનેથી તેમને જીલટ આપતી હોય, અને તેઓએ મેળવેલી કેળવણી એવી બાબદમાં આગળ વધવાને તેમને મદદ આપી શકતી હોય તો તેઓ-એ પોતાનો કુરસદનો વખત (તેખી થોડો એક, સઘળો એકદમ નહી) એવાં કામ પાછળ રોકીયો હોય તો તે વીરો તેમને કોઈ ઇપકો વાજખી રાહે નથી આપી શકવાનું. પણ આજે તો ઘણા જીવાન છોકરાઓને એક જાતનું ઘેલાપણું લાગેલું છે, કે શીકવા બણવાનું એક કોરે મુકી, નાટક કરવાનાં કામમાં તેઓ જઈ પડેલા છે, અને ખરેખર ખોલીએ તો, ફૂસી પડેલા છે. આ નાદાન નાકકાન જેવા છોકરાઓ નાટક તે સું છે, તે કરવામાં કેટલી અફલ, હોશ, અને દુનીયાના અનુભવની જરૂર છે, તે કરી બતલાવનારાઓમાં ઉંચે દરજેની કેળવણી કેટલી હોવી જોઈએછ, આ વીરો તેઓ તદન નાવાકેફ અને બેહોશ છે. નાટક કરવામાં તેઓ ખીચારા એટલુંજ સમજેછે કે, ચકચકીત પોશાકો પેહેરવા, માથાં ઉપર યુરોપીયન લોકના જેવા બાલ રાખવા અને ઝોટી દાહાડી મુછ બાંધવી ! નાટક કરવામાં તેઓ એટલુંજ સમજેછે કે, વગર અદબ આદબે જેમ જેની નજરમાં આવે તેવો બેકાયદે પોશાક પેહેરી, ઢાલ, તલવાર અને

લાકડીઓ બાંધી, ચેહેરા ઉપર રંગ લગાડી રાતા સુરણ જેવા બનીને, નાટકના તખ્તા ઉપર મોહોટ મોટી જુમ, રોહોર પાડવી અને ઘાટું પડે એટલા જોરના આવાજથી બોલીને, દોડધામ, મારામારી અને અફસાતફાટ કરવી ! જીહાં તીહાંથી લોકને ખુબ હસાવવાની મતલબે, થોડોવાર દીવાના લોક જેવા થઈ પડવું એટલે સહી સરસ નાટક તેઓએ કીધો, એટલુંજ નાટક વીરો તે છોકરાઓ સમજેછે ! વાં આ ખીના તો એક કોરે રહી. પણ જે જીવાન કુમલી વયના બચ્ચાં અને છોકરાઓ આવા નાટકોમાં સામેલ થાયછે, જે કુમલી લસણ જેવાઓનાં કુમલાં બેજાંમાં હુજુર તો આ દુનીયાદારીના કામ કારભાર વીરો એક રતીભાર પણ વીચાર ઉત્પન્ન નહી થયો હરો, તેવા નીર્દોષ બચ્ચાંઓ નાટકમાં સામેલ થઈ સ્ત્રી જાતનો વેશ લઈ, સઘળી રીતે ઓરતોની માઆફક દેખાવાની કોરોરા અને મેહનત કરેછે, ઉઠવામાં, બેસવામાં, ચાલવામાં, વાતચીતમાં અને સઘળી ખીજ પ્રકારે સ્ત્રી જાત જેવા બની જવા માંગેછે, તેમના માંબાપોને એક ચેતવણી તરીકે જણાવાની હમો ફરજ સમજીએછ કે આવી તરેની તાલીમ તેમનાં કુમલી વયનાં બાલકોએ લીધાથી, તે બચ્ચાંઓ મરદના ગુણો ખોઈને સ્ત્રીની આસીએત પકડવાના. ખીજ દીલગીરી ઉપજવનારા રાખ્દોમાં બોલીએ તો તેમના છોકરાઓ નામરદ અને આસીબાએલા જેવાં થઈ પડવાના, આ વીરો તેઓએ ખુબ સંભાળ રાખવી. નાટકનું કામ આવાં બચ્ચાંઓને મુતલક લાયક છેજ નહી. યુરોપ અને અમેરીકા ખંડમાં મોહોટ મોટા નાટકો થાયછે, જીહાં નાટકની પુરતી ખુખી તેઓ સમજેલા છે, તીહાં વઠીક સ્ત્રી તરફથી જેખી બોલવા ચાલવાનું હોયછે તે સ્ત્રી જાતને ખોતાને સામેલ કરીને તેની પાસે નાટકનો તે ભાગ બોલાવેછે અને કોઈખી ચોકસ કારણ શીવાય ઓરત જાતનું કામ મરદને કબીપણ બજવાને આપતા નથી, તેમજ મરદની વીતી તેનો ભાગ ઓરત બજવતી નથી. પણ હીયાં મુંબઈમાં તો આપણા દેશી નાટક કરનારોએ જે વલાણ પકડી છે તે ખચીત ઘણીજ સુખનનાખવા જોગ અને પાછળથી ભય ભરેલાં પરીણામ ઉત્પન્ન કરે એવી લાગેછે !

આવા જીવાન રાખસોના જનમ મુધીના કાયદા તરફ ધીયાન પોંહેંચાડી હમો દીલોજનનથી તેમને બલામણ કરીએછ કે આવાં કામમાં તેઓએ આવી કુમલી વયથી કંધી નહી પડવું જોઈએ. એમાં તેમની આકેબત ખરાખી થવાની છે તે સત જાણવું. ખીજ અગતની ચેતવણી એ આપવાની છે કે આવા જીવાન

કુમલી વયના છોકરાઓએ નાટકમાં સામેલ થઈ, એકાકી બાબદો ઉપર ધીયાન પોંદેલાડું, એવી તેમને નાસજવાર છે. તેઓએ સારી પેઠે યાદ રાખવી કે કુમલી વય તે નશીયત અને સારી કેળવણી લેવાનો વખત છે. જેમ કુમલા બાળને વાળીએ તેમ તે વળી શકેછે, પણ તે મોટો અને પુખ્ત થયો એટલે તે કંઈ મરડાઈ શકાવાનો નથી, અને જોર કરી મરડસું તો તે ભાંગી જવાનો. તે મુજબ આવી કુમલી અને નાહાની વયમાં મનશક્તિને તથા શરીર શક્તિને જેવી વલાણ આપીએ તેવી તે પકડી શકશે. તેથી જો બાલપણથી જ ઈશક, આરામ, અને લુચ્ચાઈ લફંગાઈના વીચારો ઉપર મન લગાડું અને તે બાબદો અભ્યાસ કીધો તો મોટી વયે પોંદેલતાં આવીજ બાબદની વલાણ ઉપર મન લાગેલું રહેવાનું. પછવાડેથી તેને ખીજી બાબદ ઉપર ફેરવી લગાડું મુશ્કેલ થઈ પડશે. હમોને ઘણીજ ચીંતા લાગેછે કે નાટકનાં કામકાજમાં જે કુમલી વયના છોકરાઓ પડેછે, અથવા પડ્યા છે, જેમના માંબાપો પોતાના આવી નાંધલી વયના છોકરાઓને એવાં કામમાં પડવાની રજા આપેછે, તેમને પછવાડેથી ઘણો પસ્તાવો ખમવો પડશે. કસાએલી નાટક ટોળીના ઉમરે પોંદેલેલા રાખસો, જેઓએ નાટક વીરો થોડી ઘણી સારી માહિતગારી મેળવી છે, તેમને હમો ભલામણ કરીએ છ કે તેઓએ પોતાની મંડળીમાં જોડલા ૨૦) વીસ વરસની અંદરના નીશાળે કેળવણી લેવા લાયક છોકરાઓ હોય, તેમને દુર કરવા, અને હવે પછી એવાઓને કંઈ ફરીને સામેલ નહી કરવાં. હમો ભલામણ કરીએ છ કે આપણા દેશીઓ આ વીરો ચોકસાઈ અને સંભાળ રાખી પોતાનાં ઊધરતાં બચ્ચાંઓને એવાં કામમાં સામેલ નહી થવા દેશે. છેલ્લી હમો અરજ ગુજરીએ છ કે આવા ચુલબુલીયા કેટલાક જીવાનો, જેઓ પોતાના માંબાપની નાફરમાની કરી, પોતાના વડીલાના હુકમ તોડી, પોતાના મીત્રોની શીકામણની વીરધ ચાલી, ઢોંગ ભરેલા નાટકો કરેછે, અને મોહોટ મોહોટી જાહેર ખબરો છપાવી, તેમાં લોકને એવું જાહેર કરેછે કે આજે તો “એક નવી અફલાતુન નાટક ટોળી પોતાનો પેહેલી વારનો ખેલ કરી ખતલાવનાર છે,” કાલે વળી કોઈ ખીજીજ ટોળી “જીની આદરગોરાશરપ નાટક મંડળી નામે જાહેરખબર છપાવેછે,” અને પરમદીને કોઈ ઢોંગી ટોળી “નામદાર જીહાં ખખસની નાટક ટોળીનું નામ ધારણ કરીને લોકને ઠગાવા બાહેર પડેછે,”

તેમના નાટકો જોવાને આપણાં ખીચારા, આખર કરે પણ પોતાના નીચાગાજોનાં નામ સાંભળીને સેહેલાઈથી ઉસકેરાઈ શકાય એવા ખરા જુનીયાદ પારશીએ દીલોભનથી પોતાનો સકમાઈનો પધરો ખરચી સામેલ થાયછે, તેમ તેઓએ નહીં કરવું જોઈએ. હમો સઘળા વીચારવંત આપણા દેશીએને અરજ કરી જણાવીએ છ કે તેવા ઢોંગીએના નાટકોમાં તેઓએ કદીપણ જવું નહીં, અને આવા નાદાનોને ઉત્તેજન આપવું નહીં. આપણાં દેશીએમાં હાલ કફોરા નાટકનું જે એક નવું દરદ દાખલ થતું જાયછે, તેને પેવસ થતાંજ ડાંભવું જોઈએ, અને તેમ થયું તોજ તેનો અટકાવ થશે.

ઝકતર ભાઉ દાજીનાં ઉપર જણાવેલાં મદ્રાસમાં મકાન ઉપર હમો ગયા હતા તે દીવરો, મદ્રાસની લેજસલેટીવ કૌનસીલના તે વખતના દેશી મેમબર, મરનાર ધી હાનરેબલ સાધા ગોપા ચારલુ, મુલાકાત લેવાને આવીયા હતા, તેમની સાથે હમો સઘળાની ઓળખાણ થઈ.

હીંયાંથી નીકળ્યા તે મદ્રાસની મેડીકલ કોલેજ જોવાને ગયા. રવીવારનો દીવસ હતો તેથી એ મકાન ઉપર કોઈ પ્રેફેસર અથવા વીદ્યાર્થી હાજર નહીં હતો. મદ્રાસથી હમને રૂપસદ લેવાનો દીવસ પણ ઘણોજ નજદીક આવેલો હતો, અને ફરીને આ મકાન જોવા આવવાની હમને ઊમેદ નહીં હતી, તેથી તીહાંનાં રખેવાળની સાથે આ મકાનમાં ફરીવળીને જે કંઈ નજરે પડ્યું તે જોયું હતું. ઈમારતની બાંધણી, આપણી સુંબઈની મેડીકલ કોલેજ જેવી લાયક કોશાદ અને સગવડ ભરેલી હમારા જોયામાં નહીં આવી હતી, તોયપણ આ ઈમારતની ગોઠવણમાં વૈદ્યકશાસ્ત્રને લગતી જુદી જુદી બાબદો શીખવવાને, જુદા જુદા વર્ગોને સાર, કેટલીક સગવડ, તથા જોઈતો સરસરંજમ, સુંદર નકસા, તથા પુસ્તકોના સંગ્રહસાથે, શરીરનાં જુદા જુદા ભાગનું જ્ઞાન આપવાને બનાવેલા મીણની મેળવણીનાં નમુનાં, વીગરે ખીજે ઘણો સામાન સારી રીતે પુરો પાડેલો હતો.

હીંયાંથી નીકળીને યુરોપીયન હાસપીટલ જોઈ, અને સર ચાર્લસ ત્રીવેલીયનનો “પીપ્લસ પાર્ક” જે આગળ અધુરી રીતે જોવામાં આવીયો હતો તે ફરીને બરોબર સારીપેઠે જોવાને પાછા તીહાં ગયા હતા. મદ્રાસના લોકને સેલાગહ, ફરવા હરવા અને મોજ જોગ કરવાને બની આવવાસાર “બ્લાક ટાઉન” ની પશ્ચીમ દીશાયે આ પાર્કને સાર જમીનનો મોહોયો ભાગ રોક્યામાં આવ્યો છે, જેનું નામ “નવા રોહેરનું

મેદાન” કરીને પાડ્યું છે. આ બાગમાં પાણીના નાહાનાં મોહોટાં તલાવો અને સરોવરો આવેલાં છે, તેહેમાંનાં બે સરોવરની વચ્ચેમાં એક નાહાનો જમીનનો કડો ઘેરાયેલો છે, તે એક બેઠાં અથવા ટાપુ જેવો થઈ પડ્યો છે. આ ટાપુ ઉપર લોક બોટમાં બેસીને ફરવા જાય છે, લોકની ગમતને સાફ તરેવાર જાતનાં જનાવરો, પશુ અને પક્ષીઓનો પણ એક મોહોટો સંગ્રહ હીયાં કરી રાખવાની ગોઠવણ થઈ છે. હમે જયારે તીહાં ગયા હતા, તીયારે કેટલાંએક જનાવરો એકઠાં કરેલાં હતાં અને ખીજાં આવનાર હતાં. સરકારી મ્યુઝીયમમાં એકઠાં કરેલાં સઘળાં જનાવરોને પણ એજ ઠેકાણે રાખવાનો વીચાર થયેલો હતો. અચ્ચાંએ રમવા અને મોહોટાં માણસોને કસરત કરવા અને તાલીમ ખેલવાની સગવડ અને લાયક જગા આ ઠેકાણે કરી આપવાની પણ ગોઠવણ થવાની છે એવું હમને તે વખતે જણાવીયામાં આવીયું હતું. આ પાર્ક હમોએ જોયો તે વખતે પુરી હાલતમાં આવેલો નહીં હતો, પણ જરે એની અંદર કરવા ધારેલી સઘળી ગોઠવણો અને રચના પુરી થશે તીયારે મદ્રાસ શહેરમાં એ “પીપલ્સ પાર્ક” એક મનોરંજક અને સઘળાને આનંદ અને ગમત આપનારી ફરવા હરવાની જગા થઈ પડશે, એમાં કંઈ શક નથી.

“પીપલ્સ પાર્ક” જોયાપછી, હમારા મીત્ર ડક્ટર બાઉએ મદ્રાસની “આગ્રી હાઈકલચરલ ગારડન” જોઈ નહીં હતી, તે દેખાડવાને તીહાં ગયા, પણ પાછી સાંજ પડી ગયાથી આ ઠેકાણાં ઉપર વધારે વાર થોખી નહીં શકાયું હતું.

આવીરો થોડીક વીગત તા. ૨૩ જાનેવારીના અહેવાલમાં આવી છે. હીયાંથી નીકળીને લાર્ડ એલફ્રીડ સ્ટનનાં વખતમાં કીનારાની બાજુએથી જે નવો રસ્તો બનાવ્યામાં આવ્યો છે તેવીરો હમોએ તા. ૨૦ મી જાનેવારીના અહેવાલમાં વીગત આવી છે, તીહાં ફરીને પાછા “બ્લાક ટાઉન” માં આવ્યા હતા.

મદ્રાસથી ૩૫) માઈલ દુર, મહાબલીપુરમ કરીને એક ગામ છે, તીહાં હીંદુ-ખ્રીસ્તી પુરાનાં દેવળ દેહરાં અને પથરમાં મોટું કોતરકામ ધણી તરેનું છે તે જોવાની ઈચ્છા ડક્ટરને, મદ્રાસ શહેર જોવાનાં કરતાં વધારે થયાથી, જેવા હમે સઘળા મદ્રાસ શહેરમાં આવી પુગા કે લાગણે ખીજેજ દીવસે ડક્ટર એખલાજ તેતરફ કુચ કરી ગયા હતા. મદ્રાસ શહેરમાં હમારું રહેવું ધણાજ થોડા દાહાડા થયું હતું, અને “મેલ સ્ટીમર” આવવાની વખત ધણીજ નજદીક હતી, તેથી હમારાથી મહાબલીપુરમ જવાઈ શકાયું નહીં હતું.

મહાબલીપુરમને ઇંગ્રેજ લોક “ધી સેવન પગોડસ” એટલે સાત દેહરાંને નામે ઓળખે છે. હાંદુ લોકની કથા પ્રમાણે આ ગામ આગળા વખતમાં એક ધણુંજ મોહોટું રોહર હતું, પણ હાલ દરીયા ફરીવળ્યાથી તે રોહરનો ઘણોક ભાગ ગરક થઈ ગયેલો છે. મદ્રાસની “અદીયાર” નદી આગળથી નીકળતાં કનાલને મારગે ઘણીજ સેહેલાઈ અને આસાનીથી થોડાક કલાકની બોટની મુસાફરીથી તીહાં જવાઈ શકાય છે. જેવાને પુરાણી ઇમારતો અને કોતરકામો જેવાનો શોખ હોય તેઓએ મહાબલીપુરમનાં જીનાં દેહરાં જરૂર કરીને જોવાં જોઈએ, તેથી તેમનો ફેરો ફોકટ જશે નહીં, આવું હમોને ડકતરે પણ કેહું હતું, અને આવું ઘણું જણનું મત છે. ડકતર બાઉએ આ ડેકાણે કંઈ નવું જોયું નહીં હતું, તોયપણ ૩૫) માઈલની મુસાફરીનો બદલો તેમનાં વીચાર પ્રમાણે તીહાંની પુરાણી ઇમારતો અને પથરનાં કોતરકામો જોવાથી વળી રહ્યા હતા.

મદ્રાસની ટંકશાળ પણ એક જોવા લાયક મકાન છે, જેઓએ મુંબઈની ટંકશાળ જોઈ હશે તેમને આ ખાતું જોવાની નવાઈ નથી. મદ્રાસમાં આ ખાતું ઇસવી સન ૧૮૦૭ માં ચાલુ થયું તેની આગમચ શિક્ષા પાડવાનું “કંત્રાક્ટ દેશીયોને આખ્યામાં આવતું હતું, અને શિક્ષા બરોબર પાડવાને “કંત્રાક્ટરો” ઉપર સરકારની તરફથી “મીંટ માસ્ટર” અને “આસે માસ્ટર” ઉપરીપણું ચલાવતા હતા. હાલ એ ખાતું સરકાર પોતેજ ચલાવે છે. આ ખાતું સાંચા વગેરે સઘળી બાબતમાં સંપૂર્ણ છે. “બ્લાક ટાઉન” માં “સાત બાઉડી” એટલે સાત કુવા નામની જગા છે તેની પડોસમાંજ મદ્રાસની ટંકશાળનું ખાતું છે.

મદ્રાસના ખરાબ દરીયા અને મોજને લીધે બોટમાં બેસીને સેલગાહ કરી મજાહ ભોગવવાને નજદીકીમાં તેવી સારી જગો તીહાંના લોકને નહીં મળી આવી-યાથી, “એનોર” કરીને મદ્રાસથી નવ દસ માઈલ દુર એક ડેકાણું છે, તીહાં ખારા પાણીનાં સરોવરો છે તેમાં બોટોમાં બેસીને સેલગાહ કરવાને યુરોપીયન લોક ઘણુંકરીને જાય છે, તેહેની સાથે માછલી અને કાલું ખાનાર શોખીયોને જેટલા જોઈયે તેટલા ખોરાક આ ડેકાણે મળી શકે છે, એટલા ઉપરથી એ ડેકાણે ઘણાં ઇંગ્રેજો તેહેવારનાં અને ગરમીનાં દીવસો ઉપર કાલું ખાવાની મોજમારવાને જાય છે. આ ડેકાણે મીઠાનો પણ ઘણો પાક થાય છે.

મદ્રાસની “આબસરવેટરી” વેધરાળા ઘણી પુરાણી બાંધેલી ઇમારત છે. આ

ખાતું, ઇસવી સન ૧૭૯૩ ના સાલમાં કોરટ આફ ડેક્ટરો જીઆરે હીંદુસ્થાન ઉપર અમલ ચલાવતા હતા તે વખતથી ચાલુ થયલું છે. હાલ તેમાં તારા જોવાના અને હવામાં થતી લોહોચુંબકી અસરો નોંધવાના ઘણા ઉપયોગી ચંચો ગાડેવેલાં છે. આ ખાતું મુંબઈની “આબસરવેટરી” ના જેવુંજ છે.

મદ્રાસમાં માંખાપ વગરનાં લાચાર છોકરાંઓની ખરદાસ્ત કરવાનાં ઘણાં ખાતાં છે, તેમાં અગત કરીને લશ્કરી ખાતાંને લગતાં પુરૂષ અને સ્ત્રીને લગતાં બે જુદાં જુદાં ખાતાં છે. પેહેલું ઇસવી સન ૧૭૮૮ માં અને બીજું સન ૧૭૮૬ માં ઉભું થયલું છે. આ ખાતાંઓનું કામ ઘણીજ સારી રીતે ચાલેછે, અને કેહેછે કે પુરૂષોનાં ખાતાંમાંથી નજદીક ૩૩૦૦ છોકરાઓ ખાવાપીવાની સઘળી જરૂરની ચીજ મેળવતાં, સારી કેળવણી લઈ બહાર પડ્યા છે. તેમાંનાં આજે ઘણાં જણ સરકારી ચાકરીમાં રહેલા છે, કેટલાક વેપારીઓ બનીયા છે, કેટલા એક જુદા જુદા ધંધા રોજગારી થઈ પડ્યા છે, અને કેટલા એક મીરાનરીઓ તરીકે કામે લાગેલા છે. જેઓનાં માંખાપ અથવા બેમાંથી એક પણ મરણ પામ્યું હોય, તેમનાં છોકરાંઓને બીજાઓ કરતાં પેહેલાં આ ખાતાંમાં લેવાનો કાયદો રાખીયો છે, આપછી જેઓનાં માંખાપ હોનારત અને અકસમાત કારણથી અશક્ત થઈ ગયાં હોય, તેમાંનાં બચ્ચાંઓને લેછે; અને માત્ર થોડાંજ છોકરાંઓને, તેમની પાસથી ખાવાપીવાનાં અને શીખવાનાં ખર્ચનો લવાજમ લઈદાખલ કરવામાં આવેછે.

માંખાપ વગરની છોકરીઓનાં ખાતાંમાં સરકાર અને લોક તરફથી પૈસાની વાર્ષિક મદદ થાયછે. એની અંદર છોકરીઓને ધરસંસારનું કામકાજ, સીવવા સાંધવાનું, કપડાં ધોવાનું અને આજની માણસોની ખરદાસ્ત કેમ કરવી, આવી બાબતો શીખવવામાં આવેછે. જે છોકરીઓમાં, ઘણીજ ચંચળ અને હોશીયાર નીવડવાનાં લક્ષણો આગમચથીજ દેખાયછે, તેવી છોકરીઓને શીક્ષકનું કામ કેમ ચલાવવું તે વીરો કેળવણી આપવામાં આવેછે. આ ખાતાંનું કામ કેટલાએક સરકારી અમલદારોની પરોપકારી બાયડીયો ચલાવેછે તેથી કેળવણી તથા બીજી તરેની તરબીયત આપવા પછવાડે આ ખાતાંમાં ઘણી સારી તપાસ રહેછે, જેથી આ ખાતાંનો કારભાર ઘણીજ મનમાનતી અને ફાયદા ભરેલી રીતે ચાલેછે.

હમો દીલોજનથી ઉમેદ રાખીએછ કે જેમ કેટલીક બલી યુરોપીયન બાનુઓ આવા ઉપયોગી ખાતાં પછવાડે તેમનાં દીલ લગાડી પરોપકારી કામો કરેછે, તે

મુજબ આપણી ભલી દેશી સ્ત્રીઓ પણ કરશે. આવી આગેવાની આપણી કોમની પેહેલા દરજવાળી ગૃહસ્થ સ્ત્રીઓથી થવી જોઈએ, કારણ આવાજ દરજવાળી બાનુઓ આ કામને લાયકની છે. ઘણીક બાબદમાં દરજે જાળવવાની મોટી જરૂર છે.

દરજે ખુદરતી હદ છે, તે હદમાં રેહી હરેક કામ કરવું એમાંજ ડાપણુ છે. આ ઉપરથી એક સવાલ ઉઠશે કે પેહેલા વર્ગની સ્ત્રીઓ કેળવણી પામેલી નથી તારે તેઓથી આવાં કામમાં આગેવાની કેમ કરી શકારો? આ સવાલનો જવાબ સેહેલ છે. મોટાં કામમાં આગેવાની કરવાસાર જો કેળવણી સાથે દરજવાળા રાખસો સામેલ નહી હોયા તો તે એક મોટી ખુટ ગણાવાની. મુંબઈ શહેરમાં આજે આ એક અગતના સવાલ વીરો અજાએય તરેની ભુલ ચાલી જાયછે. ઘણા જીવાન કેળવણી પામેલા પુરેશો આવું ધારેછે કે જોજવાળા સાહેબોની મદદ વગરે, ઉતરતી પદ્ધિવાળાઓ એખલાજ કોઈખી મોટું કામ માથે ઉઠાવી તે ક્રોતે-મંદીથી પુરું બજવી શકરો. હમારું મત એઓથી તદન ઉલટુંજ છે. તો જીઓ મેહરબાન વાંચનારો, સ્ત્રીકેળવણી જેવું અગતનું કામ, જો કે વચલી પદ્ધિવાળા શીખેલાઓએ ઉઠી તો ઉભું કીધું, પણ તેને ક્રોતેમંદીથી અનજમ પોહોંચાડવાને, માતખર અને દરજવાળા રોઠીઆઓની મદદ લેવી પડી હતી કે નહી? આવી મદદ માંગવાની જરૂર પડી હતી કે નહી? ત્રણ રોઠીઆઓએ આગેવાની કરી, શીખેલાઓનો હાત પકડી તેમને આગળ પાડ્યા હતા કે નહી? રોઠ કુરામજી નુશરવાનજી પટેલ, રોઠ ખુરેદજી નુશરવાનજી કામાજી, રોઠ ધનજી-ભાઈ નુશરવાનજી કામાજી, જેવા દેશી આગેવાનોએ છુપી અથવા જાહેર મદદ કીધી હતી કે નહી? આ વીરો કોઈને અણુજાણું નથી. એઓની મદદ નહી મળી હોતે તો સ્ત્રીકેળવણીનું કામ હમો કહીએછ કે કદાચ નહી પારપડી શકતે. એજ પ્રમાણે પારસી લોકને તેમના વારસા હિસા અને લગન તથા તલાક સંબંધી સરકાર તરફથી જે ધારા મળીયા છે તે પણ રોઠીઆઓનીજ આગેવાનીથી મળીયા છે કે નહીં? આવા ખીજ ઘણા દાખલા આપવા માગીએ તો માજીદ છે. માટે ઘણાં માહાબારત કામો જે આજસુધી થયાં છે તે સઘળાં કેળવણીજ પામેલાઓની એખલાની આગેવાનીથી નથી થયાં, પણ તે સઘળા કાંમોમાં કેળવણી પામેલાઓને દેશી આગેવાનોએ પોતાના જોજ અને દરજથી અચ્છી રીતે ટેકો

આપીયો છે તેથી બન્યાં છે. આવીજ રીતે બંધે તરફથી ઘટતી સમજુતી અને સંપ થયાથીજ મોહોટ મોટાં કામો પાર પડ્યાં છે અને ખીજા મોહોટ મોટાં કામો પાર પડવાની ઉમેદ છે.

તા. ૨૬ મી જાનેવારી. તા. ૨૫ જાનેવારીની સાંજના કપતાન મીચલે પોતાની કબુલાત મુજબ હમને ખપ્પર આપી કે ખીજે દીને એટલે તા. ૨૬ મીએ સહવારના પોહોરમાં “મ્યુઝીયમ” જોવાને આવવું. આ દીને કલકત્તા તરફ જતી “ઇંગ્લંડની મેલ સ્ટીમર” ની આવી પોહોચવાની વકી થઈ રહેલી હતી, તેથી તાકીદથી સહવારના સકારેથી “મ્યુઝીયમ” જોવાને ગયા હતા, અને તે ડોકાણે કપતાન મીચલ પણ પોતાની કબુલાત મુજબ સકારેથી આવી હાજર થયેલા હતા.

મદ્રાસનું સંગ્રહસ્થાન ઘણુંજ મોહોટું અને ઘણી એક બાબદોમાં સંપૂર્ણ છે. મુંબઈનું મ્યુઝીયમ તેની આગળ કુચ ખીસાતમાં નથી. ખુદરતની હમા જીનસોનો એક અચ્છો પસંદ પડતો જમાવ આ ડોકાણાં ઉપર કરી રાખેલા છે, જેમાં એક બે કલાક ફક્ત અમસ્થા ફરીવળીયા હોઈએ તો તેથી આ દુનીયાના જુદા જુદા ભાગોમાં કેવી કેવી વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાયછે, એવીરો પુસ્કળ માન મળી શકેછે. કપતાન મીચલે આ સધળી જીનસોને જુદા જુદા વર્ગોમાં ઘણી ચોકસાઈ ભરેલી રીતે ગોઠવી છે. પૃથ્વીમાં જણાયલી કોમનાં જુદા જુદા પોશાક તેમની તરેવાર રીતભાંત અને સંસાર વેહવારમાં વપરાતી તરેવાર જીનસો, વાસણ અને કારીગીરીની વસ્તુઓનો એક મોહોટો જમાવ કરી તે સધળો એક એલાહેદા એપારડમાં ગોઠવી રાખેલા છે. મદ્રાસ શહેરની સરહદમાં જુદી જુદી જાતની જે માછલીઓ મળી શકેછે તે દરેક જાતના નમુનાનો એક મોહોટો સંગ્રહ કરેલા છે અને તેમાં નવી નવી જાતની માછલીઓના નમુના ઊમેરાતા જાયછે. હમાએ જે વખતે આ સંગ્રહ જોયો તારે તેમાં ૫૦૦) પાનસો જુદી જુદી જાતની માછલીના નમુના એકઠા કરેલા હતા. માછલીને ચીરી તેના પેટાખાનાંમાંની જીનસો કાઢાડી લઈ તે ડોકાણે દવાની મેળવણીથી બનાવેલા ૩ ભરીને પેટ પાછું સીવી લીધું હતું. આવી રીતે તજીમલથી બનાવેલા માછલીના નમુના આપણને જાણે તાજી હવડાંજ પકડેલી માછલી હોય, એવા નજરે દેખાયછે અને તેમના તરેવાર રંગો આબેહુબ રહેલા છે. એક મોહોટો સંગ્રહ જુના પુરાણા અને હાલના ચલની સીક્રાઓનો કરેલા છે, તે જોવા લાયક છે. સીક્રાનાં નાંમ, તે કહે ડોકાણે અને

રોહિરમાં વપરાયછે, તે કહ્યા વખતમાં આગળ વપરાતા હતા, કોણ પાદશાહાના તે સીકા હતા, તેનો સને અને એ ઉપરથી તવારીખને લગતી કેટલીક નોંધ, સીકાઓ સાથે કરીને રાખી છે, જે જોનારને ઘણીજ ઉપયોગી અને જ્ઞાન આપનાર છે. આખી પૃથ્વી ઉપરના દેશોમાં મળતી સઘળી પ્રકારની ધાતુ અને ખણીજ વસ્તુઓનો એક ઘણોજ અમુલ્ય જથ્થો હીયાં જમાવેલો છે, અને તેની રચના પણ કાયદાસર કરેલી છે, જેથી ખંડેખંડની જુદી જુદી જીનસો સેહેલાઈથી માલુમ પડી શકેછે.

આ સંગ્રહસ્થાનને લગતો એક મોટો બાગ કરેલો છે, તેમાં જીવતાં જાનવરોનો પણ એક નાહાનો સરખો જમાવ કરેલો છે. આ જમાવની હજુ તો માત્ર શીર-આત થયેલી હતી. હમો જોવાને ગયા તે વખતે બાગમાં તરેવાર જાતના પક્ષીઓ, વાંદરા, હરણ, જંગલી કુકર, ગેંડો, રીંછ, ચીત્તો, વાઘ, અને આવાં ખીજાં જાનવરો એકઠાં કરેલાં હતાં. આ સઘળાં જાનવરોને આ મ્યુઝીયમના બાગમાંથી કાઢાડીને મદ્રાસના “પીપ્પસ પાર્ક” નામના મોહિય બાગમાં રાખવાની ગોઠવણ થવાની છે એવું તે વખતે હમારા સાંભળવામાં આવીયું હતું.

મ્યુઝીયમ સાથે એક મોટું પુસ્તકખાનું અને વાંચવા સારું એક મોહિયું દીવાન-ખાનું પણ જોડેલું છે. હીયાં ખુદરતી વીદ્યાને લગતી બાબદો ઉપર સત્તા ભરેલાં પુસ્તકો, તથા ખીજી તરેવાર બાબદોને લગતી ચોપડીઓ, ચોપાનીયાં, વીગેરેનો જમાવ કરેલો છે. માત્ર આબરૂવાળા ગૃહસ્થાનેજ આ મકાનમાં દાખલ થવાની રજા આપીયામાં આવેછે.

કપતાન મીચલે થોડી વારમાં હમને મ્યુઝીયમનો ઘણો ખરો ભાગ ઘણી મેહેરબાની ભરેલી રોહિ દેખાડાવીયો હતો, અને જેટલીવાર એની સાથે હમો ફરીયા હતા, તેટલી વારમાં પુષ્કળ જાણવાજોગ બાબદો વીરો જ્ઞાન હમને તેનાથી મળ્યું હતું. આ લશ્કરી અમલદાર ઘણોજ મીલનસાર હતો અને ખુદરતી વીદ્યાના જ્ઞાનનો તો જાણે એક મોહિયો બંડાર હોય એવો તેની વાતચીત ઉપરથી તે હમને જણાયો હતો. જે હમને વધારે વખત મળીયો હતો તો આવા જ્ઞાની પુરૂશની સંગતમાં હમોએ “મ્યુઝીયમ” જોવાને ખચીત રોક્યો હતો, પણ સહવારનાં (૧૧) વાગામાં “મેલ સ્ટીમર” આવી પુગવાની ખબર તોપની મારફતથી સાંભળવામાં આવી તેથી આ ઠેકાણેથી કપતાન મીચલનો ઉપકાર માની તુરત રૂપશાદ લેવી

પડી, અને તાબડોલ પી. એંડ એ. કંપનીની આશીસમાં જઈ કલકત્તે જવાના ઉતાર તરીકેની “પાસીજ”ની ટીકીયો લઈ લીધી, અને તેજ આફીસના કારભારી-એમાંથી એક જણે, હમારો સઘળો સામન સ્ટીમર ઉપર પોહિંચાડવાનું કામ ઉધડ લેવાની ઈચ્છા જણાવીયાથી, હમારે તે તુરત તેને સોંપી દીધું, કારણ હમારા હાતમાં વખત હવે પુરતો નહી રહેલો હતો.

સહવારથી આ દીવરો જરા વાદળ થઈ આવીયું હતું, પણ બે વાગામાં તે વધી પડ્યું હતું. વરસાદની ઝીણી ઝીણી છાંટી આવવા માંડી હતી. જરા રહી વર-સાદ વધ્યો હતો, અને પવન જોરમાં ફુકવા માંડ્યો હતો, અને તે થોડી વારમાં ઘણેજ જોસ ભરેલો થઈ પડ્યો હતો. એવામાં ખબર પડી કે એક સ્ટીમર બારામાં આવતી મોજનાં જોરથી, ખરાબા ઉપર ચઢી ગઈ છે. આથી ધભરાટ વધી પડ્યો, સ્ટીમર ઉપર જવાને બોલે મળી નહી, કેમકે પી. એંડ એ. કંપની-નો કેટલોક સામન સ્ટીમર ઉપર લઈ જવાને કેટલી એક બોલે આગળથી રોકાયેલી હતી. તેમ વળી ખીજ બોલવાળાએ તોફાનનાં સખખથી નાહીમત થઈ પડ્યા હતા. ચાર વાગામાં દરીયો પુષ્કળ જોરમાં આવી ગયો હતો. જેમ તેમ સમ-જનવતાં એક બોલવાળો હાથમાં આવ્યો. તેની બોલમાં હમે છ જણાં લાગલાજ બેસી ગયા. કીનારા ઉપરથી બોલમાં ચઢતાંજ પેહેલી મોહોટી અડચણ નડી હતી. બોલ બાયેગે ચાર સેકંડ સુધી પણ સીધી ઊભી રહી રાકતી હતી, જો કે છેક કીનારા ઉપરનાં પાણીમાં તે તરતી હતી તોયપણ મોજનાં જોરથી તે જખરી ઊથલ પાથલ થયા કરતી હતી. અંતે ખુદાનું નામ લઈ, હલેસાં મારી આગળ વધ્યા પણ પેલા ત્રણ મોજ જે મદ્રાસના બારાનું એક મોહોટું સંકટ અને જીવનો કાળ ગણ્યામાં આવેછે, તે વચ્ચેનાં નજદીક પોણો કલાક સુધી, જીવ બોવા જેટલાં ફાંફાં મારવાં પડ્યાં હતાં. જેટલી મહેનત કરીને આગળ જઈયે તે સઘળી મહેનત એક મીનીટની અંદર મોજનાં સાંભા ઘસારા બંધ અને ઘસડી લઈ જનાર જોરથી વ્યર્થ જતી હતી, અને મોજો બોલને કીનારા તરફ એક પલવારમાં પાછી ખેંચી લાવતો હતો. કીનારેથી જરા આગળ પાણીમાં વધીયા પછી હમાને એક આફત જેવા દેખાવ જેવો પડ્યો હતો. મોજો ફાઈવાર બોલને એટલી તો ઉંચે ચઢાવી દેતો હતો કે હમા જાણે આકાશમાં અને દરીયો નીચે છેક જોડા થઈ ગયેલો નજર આ-વતો હતો, અને વળી ખીજ વખતે મોજો એખેલો એટલો તો જોયો ચઢી જતો

હોતો કે, હમારી બોટ જાણે પાણીમાં ઓઝે ગરક થઈ જશે એટલી ઊંડાણમાં હમા આવી પડતા હતા : અને આવો જબરદસ્ત ઊંચે ચઢેલો મોજો પછી જાણે એકદમ તોપો છુટી હોય એવા ભયંકર આવાજે આવીને બોટઉપર અફૂકાઈ પડતો હતો તેહનો આંચકો અને આવાજ અંદર ખેડેલાઓને ધભરાવી અને બેહેરા કરી નાખતો હતો. મોજનું પાણી બોટઉપર રહીને આડીયું જતું હતું અને અંદર ખેડેલા ભીનાઈતરબોર થઈ ગયા હતા, તથા સામાન ઉપર તથા હમારાં મોહોડાં ઉપર વારંવાર પાણીની છોડ જબરદસ્તી લાગતી હતી. તેમજ મછવામાં ધામટ પણ એટલું વધારે થઈ પડ્યું હતું કે કોળીઓ સખત મેહેનતથી તે પાછું બાહર કાઢાડી શકતા હતા. મોજના આવા સખત આંચકા ખમવાને મદ્રાસની સીવી લીધેલાં પાટીયાંનીજ બોટ ટપી શકે એવી છે. જો આવા આંચકા આપણી કલાસીઅંધ જડી લીધેલાં પાટીયાંની બોટને લાગે તો હમા ધારીએ છ કે આરધા કલાકમાં તેના ફાડચે ફાડચાં થઈ જાય એમાં કંઈજ શંક નથી. બોટ ઉપર બાર હેલેસાં મારનાર મદ્રાસનાં મજબુત કોળીયો હતા. તેઓએ સખત મેહેનતથી અને ભારે બુમો પાડીને જોટલું જોર થઈ શકે તેટલું મોજની સાંભે કીધું હતું, તોયપણ ઘણીએક વારે અતીરાય મેહેનત કરતાં, માત્ર બે મોજ વગ્યા હતાં, અને હજુ તો ત્રીજો જીવ લેનાર મોજો, વગવવાને બાકી હતો, તેટલામાં તેઓ સઘળા થાકી ગયા હતા !

સઘળાની હીમતની આ વખતે અચ્છી તપાસ થઈ હતી. હમારા સઘળાનાં મોહોડાં રૂની પુણી જેવાં સુફેદ થઈ ગયાં હતાં ! હમારા જનમમાં મદ્રાસનાં બારાનું સંકટ જોયું નહીં હતું, અને જે શાબખું હતું તે નજર આગળ આવી એકદમ ઊભું રહ્યું હતું તોયપણ આ પુસ્તક લખનારનાં સફરવીરો કાચા અનુભવ પ્રમાણે તે વખતે તેને તે સંકટનું પુરેપુરું જ્ઞાન થયલું નહીં હતું. તેથી જોરે બોટ વાંકી વળતી હતી અને અંદરનાં લોક બુમો પાડતા હતા, ત્યારે સઘળાનો જીવ કેટલો જોખમમાં પડતો હતો એ વીરો સઘળા દીલગીર થતા હતા, પણ હમાને પેલા શોર અને પોકારથી હસતું આવતું હતું. પણ જોરે ત્રીજો મોજો પસાર કરવાનો વખત આવ્યો; જે વખતે એક જબરો મોજો બોટ ઉપર અફૂળાઈને ખીજીગમ નીકળી ગયો તે વખતે જે ભયંકર આવાજ થયો હતો તથા જે જિસાથી પાણી હમાને વાગ્યું હતું, અને જેથી હમા ગરદા પેચ થઈ પડ્યા હતા, તથા બોટ વાંકી થઈ ગઈ હતી, અને તેની અંદરનો સઘળો સામાન એક બાજુએ ગગડી પડ્યો હતો, તથા સઘળા કોળીઓએ એક

મોહોડી ચીચીયારી પાડી હતી, તે વખતે જે ધબરાટ થયો હતો તે સાંભળીને અને આસપાસ કંઈજ નહીં પણ અંધે બાજુએથી ઊડેલા દરીઆવ અને હમે વચમાં ગરક થઈ જતા હોઈએ, એવો મામલો જોવામાં આવ્યો ત્યારે હમારી છાતી જખરી ધડકવા લાગી હતી, અને હોસ આવી હતી કે, ખરેખર ભારી સંકટ તે હવે ખચીત આવી પડ્યું છે. જે ચીચીયારી પેલા કોળીઆએ પાડી હતી તે આ ઘણાંજ ઊંડાણમાં આવી પડ્યાથી પાડી હતી, અને હવે પછી જે ત્રીજો બચંકર મોજો આવનાર હતો તે રખેને બોટ ઉપર ફરીવળે તેની ધાસ્તીથી પાડી હતી, તથા એ આવતા મોજની હેઠળ જવાને બદલે તેની ઉપર બોટને હલેસાંના જોરથી ચઢાવી દેવા એક જોરથી કોરોસ કરવાને તેઓએ ચીચીયારી પાડી હતી, તે ચીચારી સમેતની કોરોસમાં ખુદાતાલાની મેહરબાની થયાથી, હમારી બોટ આ ત્રીજા મોજની હેઠળ ગરક થઈ જવાને બદલે અંતે ફેતેમંદીથી તે મોજ ઉપર થઈ પસાર થઈ શકી હતી. જેવો ત્રીજો મોજો વચ્ચે કે સઘળા કોળીઆએ ફરીને એક મોહોડો પોકાર મારીયો હતો, જેમાં તેઓ, હે સ્વામી ! હે સ્વામી ! હે સ્વામી ! આવા શબ્દો જેસા ભરેલી રીતે બોલીયા હતા, જેનો અર્થ એવો હમને સમજાવીયામાં આવીયો હતો કે અરે ખુદા ! અરે ખુદા ! અરે ખુદા ! આણું બોલવાની મતલબ એ હતી કે જરે બોટ મોજ ઉપર થઈ પાર પડી તારે તેની ખુશાલીમાં તેઓએ ખુદાતાલાને યાદ કીધો હતો, કે આવી ભારી સંકટમાંથી તે કીરતારે સઘળાને છોડવીયા હતા !

પણ હજી સઘળાં સંકટનો અંત આવ્યો નહીં હતો. સ્ટીમર આગળ સાડા-પાંચ વાગે બોટ જઈ પુગી હતી, પણ તેહેમાંથી ઊતરીને સ્ટીમરનાં દાદર ઉપર પગ મુકવાની એક જરા પણ જોગવાઈ ગુસ્સામાં આવેલા દરીયો આપતો નહીં હતો. બોટ, સ્ટીમરનાં દાદર આગળ ૫) સેકંડ મુઝી સીધી અથવા થંમ બની રહી શકતી નહીં હતી એટલું જોર પાણીમાં આવેલું હતું. જેઓ બોટમાંથી ઊતરતા હતા તેઓ બોટ જેટલી નજદીક લઈ જવાય એટલી સ્ટીમરનાં દાદર પાસે લઈ જઈને કુદકો મારીને દાદર ઉપર ચઢી જતા હતા, એહેવી હાલતમાં, ઊતરવું ખરેખર ઘણુંજ જોખમ ભરેલું હતું, પણ જ્યાં પીજો બપાય રેહ્યોજ નહીં તારે અંતે સંકટમાં માથું ઘાલ્યા વગર છુટકોજ નહીં હતો. હમારા મીત્રોમાંથી હમે દરેક જણ એકક પછી કેટલેક વારે કુદીને સલામતીથી સ્ટીમર ઉપર જઈ શક્યા હતા, પણ મી. ખુરશેદજી

સ્તમજ કામાજ એવી રીતે કુદકો મારીને ઊતરતા હતા એવામાં મોજનાં જોરથી બોઠ એકાએક જોસ્સાબંધ ખસી ગયાથી મીત્ર ખુરસેદજીનો પગ સ્ટીમ-રનાં દાદર ઉપર પોહ્યાંથી નહી રાક્યો જેથી એક મોહોટી હોનારતમાં તેઓ આ પ્રસંગે આવી પડ્યા હતા ! પણ તેવણની સમયસુચકતા સારી રહ્યાથી તેવણે તુરત દાદરનાં દોરડાંનો છેડો પકડી લઈ તેને ટંગાઈ રહ્યા હતા, અને પાણીમાં પડવાથી ધણીજ હીમત બરેલી રીતે તેવણે પોતાનો બચાવ કીધો હતો ! ખીજુ બે બોટોમાં હમારો સામાન તથા માણસો પછવાડેથી આવ્યાં હતાં, તે વખતે દરીયો નરમ પડેલો હતો, જો કે પાણીની છોળથી તેઓ સધળા તમામ બીનાઈ ગયા હતા, તથા હમારા સામાનના પણ હાલહવાલ થઈ ગયા હતા. છ અથવા સ્પષ્ટ વાગે સાંજના સ્ટીમરે લંગર ઉચકીયું હતું. હમાને આગળ વધતાં એવી ઉમિદ થઈ હતી કે તોફાન નરમ પડી જશે, પણ હમાને તે બે દીવસ લાગટ લાગ્યું હતું અને ત્રીજે દીવસે તે નરમ પડ્યું હતું. અવીરો એહવાલ આગળ વાંચવામાં આવશે.

આ ઢેકાણે મદ્રાસ રોડેરનો એહવાલ પુરો કર્યા આગમચ તે જગા ઉપરની ખાવાપીવાની કેટલીક જીનસો વીરો, તથા તીહાંનાં સ્ત્રીપુરુષોનાં પોશાક વીરો, અને ખેતીવાડી કરવાની રીતભાંત વીરો, થોડીક બાબદ જે હમારા જોવામાં આવી હતી તે જાણવા જોગ ધરીને અત્રે દાખલ કરી છે.

મદ્રાસનાં પાંચ ધણાંજ સોજાં અને લેહજતદાર હોયછે, તથા તેમનો રંગ ધણોજ સુફેદ રહેછે, તથા આ પાંચ જલદી વાસી થઈ જતાં નથી. એ ગુણ તીહાંની તાડી ઉપર તથા આઠાની સફાઈ અને ચોખ્ખાઈ ઉપર આધાર રાખેછે. પાંચ તરેવાર આકાર અને રોનકનાં બનાવેછે, તેથી જેમ સ્વાદમાં જીભને તેમ આંખને પણ જોવામાં સારાં લાગેછે. પાંચ પછી “ઓપમ” કરીને ચોખ્ખાની બનાવટની એક ખાવાની જીનસ મદ્રાસમાં સાધારણ વપરાયછે. “ઓપમ” નો આકાર અને સ્વાદ નકરો આપણાં મુકતાદના તેહેવારોમાં બનાવેલાં સાંધણાંને મળતો આવેછે, અને જો બરાબર બોલીયે તો સાંધણાંનીજ મેળવણી પ્રમાણે ધણું કરીને તે દરરોજ હીયાં બનાવ્યામાં આવેછે. મદ્રાસના ધણા લોક સહવારના નાસ્તાની સાથે અથવા નાસ્તો કર્યા પછી “ઓપમ” ખાયછે. સારી તાડીનાં સબબથી ખમીર ધણું ચઢેછે તેથી “ઓપમ”નો સ્વાદ ધણોજ લેહજતદાર થાયછે, અને એ સાંધણું કદમાં ખીજેણું પણ વધારે રહેછે. દુધ, દહી, છાસ, સહવારનાં ખાવાનો

CULTIVATOR & HIS WIFE. — MADRAS.

૭. કૃષ્ણી અને તેની બાએડી.—મધરાજ.

સાધારણ રવૈયો છે, અને ગરીબ માણસો તો આવી જીનસો રોજ ખાયછે. સહવારનાં આંદોને ડોકાણે તેઓ તાડી પીયેછે. વળી એક ત્રીજી જીનસ ખાવાની છે તે આપણી સુતરફેણીને મળતી આવેછે. તે એક જાતની હીયાંની દેશી મીઠાઈ છે. પાન, સોપારી, ચુનો અને કાથો, આ તો દેશી લોકની આખા દીવસની સાધારણ આવવાની અથવા વગોળવાની જીનસો છે.

સહવારનાં પોહરમાં અને સાંજ મળી બેવાર દેશી લોક પોતાનાં ઘરનાં બંબરો આગળ હમરા ચોક પુરેછે, તેમાં તરેવાર આકાસે તેઓ પાડેછે. આપણા લોક ચોક પુરવામાં માત્રે થોડીક સાધારણ આકૃતિ શીવાય ખીજ ધણા આકાર કાઢાડી શકતા નથી, પણ હીયાંના લોકપાસે હજારો આકાર છે જે તેઓ સેહેલાઈથી પોતાનાં બારણાં આગળ પાડી શકેછે. મદ્રાસના દેશી લોક કાળા રંગના છે, તોયપણ તેમનાં શરીર તથા ચેહેરા ધણાજ સારા આકારવાળા અને સોહામણાં છે. હિંદુ દેશી ગૃહસ્થ સ્ત્રીયો પોતાના પોશાકમાં ફક્ત એક સાડી પેહેરેછે તથા હાથમાં ચીતલ તથા ઘરેણું ધાલેછે, તેઓ ચોલી તથા જોડા મુતલક પેહેરતાં નથી. ચોલી માત્રે વેશીયા-ઓજ પેહેરેછે, અને તેથી ચોલીવાળી સ્ત્રી મદ્રાસમાં નજર આવી તો તેને ગૃહસ્થ સ્ત્રી નહીં જાણવી. આ પોશાકવીરો આવો રવૈયો આજસુધી ચાલુજ રહેલો છે, અને તે લાંબી મુદતથી ચાલતો આવેલો છે. આસ્તે આસ્તે મુઘરેલા ચઢતી પદ્ધતિ લોકોએ હાલ વાસ્કુટ પેહેરવા માંડ્યાં છે, પણ તેવાં લોક હજુર ધણાજ થોડાં છે. પાસે આપેલું ચીત્ર મદ્રાસનાં એક એકુત અને તેહેની બાયડીનું છે. એકુત એડણીનાં હથીયારો લઈ ઉભો છે, તથા બાયડી મેવાની ટોપલી લઈ માથે સાડીની ઉઢણી કરીને બેઠેલી છે. એ ચીત્ર ફોટોગ્રાફ પાડનારે ખામુખા એવી રીતે પુરૂષને ઉભો રાખીને તથા સ્ત્રીને બેસાડીને પાડેલું છે, એ ઉપરથી જોનારને હીયાંનાં મરદ ઓરતોના પોશાક અથવા પેહેરણનો વીચારયોડો ધણો બરાબર આવી શકસે. મરદનાં શરીર ઉપર જે ટીલાં, બાજુ, છાતી અને કપાળઉપર પાડેલાં દેખાયછે, તે મદ્રાસનાં હિંદુઓની જુદી જુદી જાતની નીશાનો જણાવેછે.

મદ્રાસનાં હિંદુઓ તેમાં ઘણું કરીને તેમનાં ખાલ્લણે ધણાં સાંકડા વીચારવાળા છે, તેઓ પર માતનાં હિંદુઓને અંદરખાનેથી અતીશય ધીકારેછે, તે એટલા સુધી કે બની આવે તો તેમનું ખુન વટીક કરવાને અમકાય નહી, એવા મુસલ-માનોના જેવા ધરમજનુની છે.

મદ્રાસનાં હીંદુ રેહેવાસીઓનો ધણો ખરો ભાગ આધાપીધામાં માસ (ગોશ્ત) અને દારૂ છુટથી વાપરેછે.

મદ્રાસ તરફનાં બ્રાહ્મણો વીરો અથવા તો હીંદુસ્થાનની દક્ષીણ દીશાયે કશ્ચુ નદીની હેઠળથી તે છેક કેપ કન્યા કુમારી સુધીનાં પ્રાંતોમાં, રામાનુજન્યાર્ય નામના બ્રાહ્મણોનો એક પંથ વસેલો છે, તેમના વીરો થોડીક ખીના વીસ્તારીને જાણવાની આડેકાણે જરૂરની જાણીયેછ, કેમકે આ યોજાનાં બ્રાહ્મણોનાં સ્વભાવ, વીચાર અને ચાલ ચલગતમાં કપટ, નીર્ધરપણું, અભિમાન તથા તોછડાઈ ખીજ બ્રાહ્મણો કરતાં અતીશય વધારે છે. મુખ્ય મતલબ આડેકાણે એવીરો જાણવાની એટલીજ છે કે એકજ ધર્મનાં ધર્મ ગુરુઓમાં, ધર્મ વીચાર સંબંધી મતોમાં કંઈ જુજ ફેર પડવાથી તેઓ એક ખીજથી એવાં અને એટલાં તો છુટા પડી ગયાછ કે, એક ખીજનાં લોહીનાં તરસ્યા થઈ પડ્યા છે. મનુષ્ય જાતની કમ અક્ષતની આ એક મોહોટી ખાંમી આખી દુનિયામાં સઘળી કોમ અને જાતમાં જાણાતી આવી છે. જંગલી અથવા સુધરેલી કોમમાં ધર્મ ગુરુઓનાં મત એક ખીજની વીરૂધ્ધ થયાથી તેમની અને તેમનાં પંથનાં લોકોની હાલતમાં મોહોટો ફેરફાર થવાનાં કારણો આ કમ અક્ષત ધર્મગુરુઓજ થઈ પડ્યા છે.

આ બ્રાહ્મણો વીજ્યુના ભકતો છે. આખા હીંદુસ્થાનમાં બ્રહ્મા, વીજ્યુ, અને રૂદ્ર અથવા શીવ, આ ત્રણેને સરખે આદરમાને અને સરખી પદ્ધિનાં ધણાં ખરા હીંદુઓ ગણેછે, અને તેમની પુજા કરેછે, તોયપણ આ વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણો વીજ્યુને બ્રહ્મા તથા શીવ કરતાં વધારે ચઢતી પદ્ધિનો ગણીને તેહેની ભકિત તથા પુજા વધારે આદરમાનથી કરેછે, તેથી બ્રહ્મા અને શીવને માનનારા તપોધન અને વૈષ્ણવોનાં પુજારીઓમાં તડાં પડી તેઓ એક ખીજને અણુગમતા થઈ પડેલા છે.

વૈષ્ણવ બ્રાહ્મણો પોતાને ખીજઓથી ઓળખાવા સારૂ પોતાનાં કપાળ ઉપર ત્રણ લાંખી રેઘો પાડેછે, તેમાં વચમાંની રેઘ લાલ અથવા પીલા રંગની અને દરેક બાજુની એક જાતની ઘોળી મટોડી જેને આ લોક “નામ” કરીને કેહેછે તેની પાડેછે. આ ત્રણ રેઘોને હેઠળનાં છેડા આગળથી જોડેછે એટલે કપાળ ઉપર આ નીસાન ત્રણદંતી આવા આકારની આપણાં જોયામાં આવેછે. ઉપર કહેલી ઘોળી મટોડી “મેગનીસીયમ કલે” જાતની એક મટોડી છે, એ મટોડીને “ગોપીચંદન” પણ કેહેછે. એવું કેહેછે કે દ્વારકાથી આ માતી પુષ્કળ આવેછે.

ગોપીચંદન આ રાખ્દનો અર્થ, કૃષ્ણની ગોવાલણેનું ચંદન (સુખડ) એવો થાય-
છે. શ્રીકૃષ્ણનાં મરણની ખબર સાંભળીને તેહેની લાડકી ગોપીઓએ દ્વારકા રોહેર-
માંનાં એક તળાવમાં કુખીને તેમનો જીવ પોતાનાં વાહાલા શ્રીકૃષ્ણજીને અર્પણ
કરી દીધો હતો, એવું કેહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી ઊપંક્ષી માતીનું નામ
“ગોપીચંદન” પડ્યું છે. ત્રણદંતી તીલક, વૈષ્ણવોનાં આદ્વણ સીવાય ખીજી
ઊતરતી માતીનાં શુદ્ધ લોક પણ તેમને કપાળે અને શરીર ઉપર કરેછે તેથી તેઓ
પણ વૈષ્ણવમાર્ગી ગણાયછે.

વૈષ્ણવ આદ્વણોનો સ્વભાવ ઘણોજ આકરો છે. એવું થવાનું કારણ એટલુંજ
કે તેઓ પોતાનાં મનમાં એવો અભિમાન રાખેછે કે ખીજ સઘળા પંથનાં
આદ્વણો કરતાં તેઓ સગીથી ચઢતી પદ્ધતિનાં છે, એવા અહંકારથી તેઓ એટલા તો
કુત્સી ગયા છે કે ખીજી જાતનાં આદ્વણો સાથે તેઓ ખાવા પીવા અને કોઈ પણ
તરેની સગાઈ અથવા વેહેવાર, મેલાપ ભેટ કરવાથી અલગા રહેછે. પણ વાસ્ત-
વીક ખોલતાં તો એવું માલુમ પડ્યું છે કે આ પંથનાં આદ્વણો પોતેજ ઘણાં હલકી
પદ્ધતિનાં છે, તેથી તેમની જોડે ખાવા પીવાનો અને ખીજો વેહેવાર રાખવાને,
ખીજ પંથનાં આદ્વણો ખીલકુલ નારાજ અને નાખુરા છે.

વૈષ્ણવ આદ્વણોનાં અભિમાન અને કપટપણનાં દાખલા જે હમે મદ્રાસ
રોહેરમાં જોયા છે, તે ઉપરથી હમે દીલગીરી સાથે જણાવીએ છીએ કે આ ત્રણદંતી
તીલક કરનારોના આશ્રય તળે અથવા તેમનાં ઘરખારનાં એટલા અથવા આંગણાં
ઉપર ખીજી જાતનાં હીંદુ મુસાફરોએ ખુબ સાંભળેલી રાખી ઊતારો કરવો લાજીમ
છે. એવાઓને તીહાં પેહેલા તો ઊતારો મળવાજ મુશ્કેલ છે, પણ એકાદ વાર
મળ્યો તો, પુરેપુરા ભરોસાથી આવે ડોકાણે રહેલું મુરખાઈ છે. આ પંથવાળા
ખીજ પંથવાળાઓનાં લોહીનાં એવા તો તરસ્યા છે કે, તક મળતાં તેઓ પોતાને
ઘેર આવેલા પરોણા અથવા વાઠસરનું ખુન પણ કરવાને ચુકે તેવા નથી. એવાં
પાતકી કર્મો થયલાં છે આ વીરો તવારીખમાં લખેલું છે, અને આવું વેર હજી સુધી
તેઓમાંથી મટ્યું નથી. તે વંશપરંપરા ઊતરતુંજ ચાલી આવ્યું છે. જે વખતે
હમે મદ્રાસમાં હતા તે વખતે એવો એક પ્રસંગ બન્યો હતો, કે કેટલાએક હીંદુઓ
આગગાડીએ મદ્રાસમાં આવી પોહોંચીયા હતા, તેમને તે ડોકાણે ઓળખાણ નહી
હતી તેથી ભોગજોગે આ ત્રણદંતી તીલકવાળાનાં ઘર આગળ તેઓ આવી

લાગા. તેઓનાં મનમાં એવું કે શ્રાદ્ધાણુ જેવાને ઘેર ઉતારો કરવાને કેહેશું તો કોઈ કદી ના કેહેરો નહી. તેથી તેઓએ તીહાં ઉતારો કરવાને વીનંતી કરી પણ તે વીનંતી પુરી થઈ નહી, તેટલામાંથી ઘરનાં ઘણીયે કહ્યું કે બાહાર ઉભા રહીને બોલો, હીયાં કોઈને ઉતારો આપવાની જગા છેજ નહી. જગા પુષ્કળ હતી અને ઘરમાં જુજ માણસ સીવાય ખીજું કોઈ નહી હતું. પેલા હીંદુઓએ કહ્યું કે, હમને માત્ર જુજ જગા જોઈએ, અને તે વળી કંઈ ઘણાં દીવસ જોઈતી નથી. એકાદ બે દીવસમાં હમો હીયાંથી જનાર છઈયે. તેઓએ ખીજી વાત એ કહી કે હમે પણ જાતનાં શ્રાદ્ધાણુ છઈયે, અને હીંદુ ધર્મની ક્રીયા રસમને માન આપી તે મુજબ ચાલનારા છઈયે. “હમે શ્રાદ્ધાણુ છઈયે,” આ શબ્દો સાંભળતાને વાર ત્રણ તીલકી દૈશુવ શ્રાદ્ધાણુનો મીજજ હાથથી ગયો. તેણે સાફ ના કહી કે આ મારું ઘર છે, હું હીયાં તમને નથીજ ઉતરવા દેવાને, તમે સું કહેછો? તમે હીયાંથી હવડાંને હવડાં જાઓ, એવું કહી જુઓ પાડવા માંડી! પેલા હીંદુ મુસાફરોએ કહ્યું કે, બસ બાઈ, એટલી બધી ગડબડ કરવાની કંઈ જરૂર નથી, હમો હીયાંથી જઈએ, પણ વાઈ, ઉતારો કરવાની ખીજી જગા વીરો કંઈ ખબર અથવા ડેકાણું જણાવવાની તમે તરાદી લેશો તો તમારો ઉપકાર માન્યામાં આવશે. એ સાંભળીને વળી તેણે જુમ પાડીને કહ્યું કે, “હું કોઈના ઉતારાની જગા જાણતો નથી, અથવા કેહેતો પણ નથી, તમે જઈશોધી કાહો, અને બસ હવે તમે વધારે ના બોલો, અને હીયાંથી જાઓ!” પેલા મુસાફરોએ આ સખત દીલનાં શ્રાદ્ધાણુને બે ત્રણ દીવસ રહેવાને રૂ. ૨૦) થી ૨૫) મુધી ભાડાંનાં આપવાને કેહ્યું, તોયપણ તેણે દીલ જરા પણ ફેરું નહી! આ વાતચીત અને તકરાર ઘણીવાર લગી ચાલી હતી, ઓટલામાં પેલા શ્રાદ્ધાણુ પોતાનાં પડોશીને ગુપચુપ પોતાનાં માણસોથી ચેતવણી આપી ચુકો હતો, તેથી જોઈને તીહાં પેલા હીંદુઓ અથવા તેનાં માણસો ઉતારાની જગા વીરો પુછવા ગયાં હતાં તેમને સઘળી તરફથી એકજ જવાબ મળ્યો હતો, “હમારે તીહાં જગા નથી, કીહાં ઉતરવું તે આગળ જઈને પુછો, હમે નથી જાણતા!” આવી નીર્દય ચાલ જોઈને હમને ઘણીજ તાજુખી લાગી હતી. પેલા હીંદુ ગૃહસ્થોને જગા મળી કે નહી તેની હમને ઘણીજ ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ હતી, તેથી ખબર કાહડતાં માણસ પડ્યું કે અંતે તે ખીચારાઓને રોહરથી ત્રણ ચાર માઈલ દુર કોઈનું નાહાનું સરખું ખાલી ઘર મળ્યું તે ભાડે લઈ રહેવું પડ્યું હતું. ખીજી

દીલગીરી ભરેલી વાત એ બની હતી કે, છેક, અપોરનાં ૧) વાગે તે હીંદુ મુસા-ફરોને પાણીની ધણીજ તરસ લાગ્યાથી તેઓએ પીવાનું પાણી માગ્યું હતું, તે પણ પેલા બ્રાહ્મણે અને તેનાં પડોસીઓએ આપવાને ના પાડી હતી, અને એ મુસા-ફરો પણ જાતે પોતે બ્રાહ્મણ હતા તેથી કોઈ બીજા શુદ્રને તીડાંનું પાણી તો પીવાય નહી, તેથી બીચારાઓને બુએ અને તરસે બહુ ડોકાવું પડ્યું હતું. વૈજ્ઞવપંથના અને બીજા પંથનાં બ્રાહ્મણો વચ્ચે ધર્મ સંબંધી જેજે ખુનરેજીઓ થઈ છે તેહેનું વીગતવાર બયાન, ફારબસ ઇંડીયા, એશીયાટીક રીસરચીસ અને એવા બીજા સત્તા ભરેલાં પુસ્તકોમાં કરેલું છે, અને તેમાં જે બતાવે જણાવેલા છે તેમની સાથે સરખાવતાં તો ઉપર જણાવેલા દાખલો કુચ બીજાદમાં નથી.

આ પંથનાં બીજા કેટલાએક બ્રાહ્મણો મથુરા અને વૃંદાવનમાં હમને મળ્યા હતાં. મદ્રાસમાં બનેલી હકીકત ઉપર ત્રણદંતી તીલકવાળા બ્રાહ્મણો વીરો હમોયે હમારું મત બાધ્યું હતું તે મત વાજબી છે એ વીરો વૃંદાવન શેહેરમાં હમારી ખા-તરી થઈ હતી. એની સવીસ્તર વીગત આ જગાએ આપતા નથી. મથુરા અને વૃંદાવન શેહેરોનાં બયાનમાં તે જણાવી છે. હીયાં માત્ર આટલુંજ કેહેવું બસ છે કે, જે દેહેરું હમે વૃંદાવનમાં જોવા ગયા હતા તે દેહેરું કંઈ ઘણું જોવા લાયક નહી હતું, તોયપણ તે હમોયે સારીપડે જોયું હતે, અને તીહાંના રખેવાળો બીજા જાતનાં બ્રાહ્મણો હતા તેઓએ પણ દેખડાવ્યું હતે. દેહેરાં જેવી ઇમારતો જેવામાં હમને કોઈ પણ ડેકાણે હીંદુઓની તરફથી ધણે અટકાવ થયો નહી હતો, પણ આ ડેકાણે તો જે એ ચાર ત્રણદંતી તીલકવાળા વૈજ્ઞવપંથીયો હતા તેથી હમને તથા હમારી સાથેનાં સઘળા જણાને અંદર જવાની અથવા દેહેરાંની પાસે જભા પણ નહી રહેવાની એટલે સુધી મનાઈ કરી હતી કે, હમો પારશી તથા હમારો યુરોપીયન મીત્ર એકવાર કદાચ જભા રહે તો તે આ બ્રાહ્મણો દેખી શકે, પણ હમારી સાથે જે હીંદુ મીત્રો હતા તેમાં કેટલાએક તો મથુરાનાં હીંદુ વેપારીઓ અને વળી, તીડાંનાજ રહેવાશીઓ વીગેરે હતા, પણ તેઓ બીજા પંથનાં હતા તેથી તેમના ઉપર તો પેલા ખુનીઓએ એટલા તો વેર બાવથી જોયું હતું કે યોડી વારમાં, છીટાં શોધી એટલી ગડબડાટ કરી નાખી કે, આ કોર દીલનાં બ્રાહ્મણોમાંના એકે તો હાથમાં સોઠે પણ પકડ્યો હતો, અને જો વધારે બોલાચાલી થતે તો તીહાં સોઠા-ખાજીનો ભોગ ભોગવવો પડતે! હમે આ પંથવીરો જે સાંભળ્યું હતું તે નજરે નજર

જોયું હતું, તેથી આ ડોકાણેથી રોતા ન ડાવો કરીને તીહાં વધારે વાર ખોટી નહીં થવું બેહેતર જાણી, આમોશી અખિયાર કરી, મુગામુગા આગળ ચાલતી પકડી હતી.

આ વૈષ્ણવો રામાનુજ નામનાં એક હીંદુ આચાર્યનાં સેવકો છે. રામાનુજ ઈસવી સન ૧૨૦૦ ના વર્ષમાં હીંદુસ્થાનનાં દક્ષણ ભાગમાં પ્રખ્યાત થઈ ગયો છે. કાનજીવરમ (કાંચી) રોહરમાં એણે આ પંથના ધર્મનો પ્રસારો કરીયો હતો. તે ઘણું કરીને ત્રીચીનાપોલી રોહરની નજીકમાં રહેતો હતો. હીયાંથી એણે હીંદુસ્થાનનાં જુદા જુદા ભાગમાં ઘણીવાર આવજાવ કરી હતી. જ્યાં જ્યાં એ ગયો હતો તીહાં તીહાં ખીજ પંથવાળાઓ સાથે ધર્મવીરો વાદવીવાદ કરીને તેમનું ખંડણ કરતો હતો, અને વીષ્ણુની પુજાની સ્થાપના કરતો હતો. ફક્ત માણસોનેજ એક પંથમાંથી કાઢાડીને પોતાનાં પંથમાં ખેંચતો હતો એટલુંજ નહીં પણ ઘણાં દેવલો અને દેહેરાં ખીજ પંથવાળાઓના હાથમાંથી છીનવી લઈ અથવા છોડાવીને તેમાંના દેવતાને ખીસાડી, વીષ્ણુની મુરતી તેઓમાં બેસાડતો ગયો, અને તે દેવલો અથવા દેહેરાં પોતાનાં પંથવાળાઓને સ્વાધીન કરતો ગયો. આવી રીતે હાથ કરી લીધેલાં દેહેરાંઓમાંનું સળેથી મોહોડું અને મુરોબીત તથા જોવાલાયક રચના ભરેલું દેહેરું ત્રીપટી આગળ છે.

મદ્રાસમાં બોળે બચકનારા મરદો બોળે પોતાનાં માથાં ઉપર ચઢાવતા નથી પણ ખાંધઉપર અથવા પીઠ (વાંસા) ઉપર મુકેછે, અથવા માલને હાથગાડીમાં મુકીને એક ડોકાણેથી ખીજે ડોકાણે એક અથવા બેજણ મળી ખેંચી લઈ જાયછે. બળદનાં ગાડાં અથવા ગાડી સામાન ઉચકી લઈજવાને હીયાં વપરાતી નથી.

મદ્રાસ રોહરમાં ખેતીવાડી, કુઆના અને તળાવોનાં પાણીથી, ઘણું કરીને કરેછે. નદીનું પાણી પણ જે જે ડોકાણે મળી આવેછે તીહાં વાપરેછે. મદ્રાસનાં કુવા ઘણા જાડા નથી, તેથી તેમાંથી પાણી કાઢાડવાની એક ઘણીજ સેહેલી પણ અસહી રીત હજી ચાલુજ છે. કુવા અથવા તળાવનાં વરા આગળ લાંકડાનો એક ઊભો ખુંટો દાટેછે, અને તેના મથાળાં ઉપર આડું એક લાંબું પાટીયું, એવી રીતે ખાંધેછે કે તે પાટીયાંનો એક છેડો વધારે લાંબો અને ખીજો છેડો ટુકો રહેછે, અને તે પાટીયું ત્રાજીની માફક, ઉપર નીચે, બચકાઈ તથા પડી રહેછે. પાટીયાંના લાંબા છેડાને નાકે દોરડાં સાથે, ચામડાંની એકડોલ ખાંધેછે. જુઆરે કુવામાંથી પાણી કાઢાડવાનું હોય તીઆરે એક માણસ પેલા ખુંટાને મથાળે જઈ

ઊભો રહેછે, અને એક ખીજે માણસ કુઆના વરા આગળ ઉભો રહેછે. હવે પાટીયાંનો લાંબો છેડો ભારી હેવાથી હંમેશા નીચે પડેલા રહેછે, તેને ઉંચકવાને સારું ખુંટાને મથાળે ચઢી ઉભેલું માણસ પાટીયાંના ટુકા છેડા ઉપર ચાલી જાયછે, જેથી તે છેડા ઉપર ભાર પડવાથી, પાટીયાંનો લાંબો છેડો ઊંચકાયછે, તેની સાથે બાંધેલી ડોલ પાણી ભરાયલી ઊંચકાઈને ઊપર આવેછે. જેવી ડોલ ઉપર આવી કે વરા આગળ ઊભેલું માણસ તેને ખાલી કરી નાખેછે તેવામાં પેલું ઉપર ચઢેલું માણસ પાટીયાંના ટુકા છેડા ઉપરથી એક બાજુએ નીચે ઉતરી પડેછે તેથી લાંબો છેડો ડોલ સાથે પોતાના ભારથીજ પાછો કુઆમાં પોતાની મેળે પડેછે. વળી ડોલ ભરાઈ, એટલે પેલા ઉપરવાળો, પાછો પાટીયાંઉપર ચાલી જાયછે એટલે ખીજીવાર ડોલ ઉપર આવેછે. એ પ્રમાણે પાણી કુવામાંથી બેજણ મળીને કાઢાડેછે, અને તે પાણી પેલા બેજણ રોજના માહાવરાથી એટલી તો ઝડપથી કાઢાડેછે કે આપણી નજર ઠરી રાકતી નથી. હમે ધારીયે છઠ્ઠે કે એક મીનીટમાં પંદરથી વીસ ડોલ પાણી તેઓ કાઢાડી રાકતા હશે. ઊપલી ગોઠવણ ધણું ઊંચ કુઆઓમાંથી પાણી કાઢાડવાને હમે ધારીયે છૈયે કે સવલ પડે એવી નથી. આ માત્ર થોડી ઊંચધનાંજ કુઆઓને લાગુ પડી શકે તેવી છે. નદી કીનારે પણ એવી ગોઠવણો કરેલી હમારા જ્યાંમાં આવી હતી.

મદ્રાસ ઇલાકામાં નાળીયરી, તાડ અને ખજુરાં, અતીરાય છે. જરે આગ-ગાડી મુંબઈથી ઠેઠ મદ્રાસસુધી ચાલુ થશે તે વખતે હમે હમારા મોબેદ સાહેબોને ભલામણ કરીયે છૈયે કે નીજમ હેદરાબાદની અને મદ્રાસ ઇલાકા તરફની તાડીની પરીક્ષા તેઓએ જરૂર કરીને કરવી ! હમારું મત આ લતા તરફની તાડી વીચે તો હલકું છે, તોયપણ જેઓ તાડીનાં આં છે તેમનું મત આવી બાબદમાં લીધેલું વધારે વજનદાર ગણાસે !

આગળ જણાવીઉં છે તેમ તા. ૨૬ મી જાનેવારીની સાંજના મદ્રાસથી “મેલ સ્ટીમર” માં ઉપડીયા હતા. તોફાન જખરું લાગું હતું અને રાત્રે તેની સાથે જખરો વરસાદ પણ પડીયો હતો. સ્ટીમર ઉપડીને ચાલવા માંડી કે હમારા મીત્રોને એકક પછી વાહાણ લાગવા માડ્યું. થોડી વખતમાં નાહાના અને વડા કામાજી બંધેજણ બેચેન થઈ પડ્યા, તેવણની પાછળ ઝકતર ભાઉ સાહેબ પણ સીક થઈ ગયા. તેવણના હોંડ માણસોને પણ દરીયો લાગો. હમુને પણ જરા જરા ભોર

આવતી હતી પણ જરા સોડવાટર અને બરાંડી પાણી લેઈ, કેપીનમાં રહેવાને બદલે બાહેર તુતક ઉપરજ રેહા હતા. પણ થોડાવાર પછી વરસાદ ઘણો થયાથી તુતક ઉપર નહીં રહેવાઈ શકાયું હતું તેથી નીચે ઉતરી જમવાની ટેબલ આગળજ ફરીયા કીધું હતું. કેપીનમાં જતાંજ જીવ પાછે ઉઠતો હતો. એક કલાક સુધી હમોને જરા બેચેની રેહી હતી, પણ આઠસ અને બરાંડી પાણી જરા જરા વારે ટપકાવીયા કીધું હતું તેથી સઘળી સમાધાની થઈ ગઈ હતી. હમો સારી પેઠે રેહાથી હમારા મીત્રોની બરદાસ્ત લેવાને, તેમને કાંજ વીગરે પુછવાને હમારેથી બની શક્યું હતું. જેવી હમારા મીત્રોની હમોએ બરદાસ્ત કીધી હતી તેમજ હમોએ હમારી પોતાની બરદાસ્ત પણ અચ્છી કીધી હતી. જામરી ભુખે, દીવસમાં ત્રણ વાર, કેપીનની પાસેનીજ ટેબલ ઉપર એપલા બેસીને શુકરાના કરી એવું તો સેરવી આપીયું હતું કે તેની યાદ નીકળી નથી શકવાની! રોસ્ટ અને બાફેલા પપેટા અને અમેરીકન માખણની બરણીની ખબર ઘણીજ સારી રીતે રોજ લેયા કીધી હતી. હમારા મીત્રોએ બે દીવસ બેચેની ભોગવી હતી અને ખીચારાએ કાંજ ઉપર આધાર રાખીયો હતો, પણ ત્રીજે દીવસથી તે સાહેબોએ ટેબલ ઉપર જે સપાટા મારીયા હતા તેમાં પેહેલા બે દીવસના ઉપવાસનો બદલો તેઓએ સારીપેઠે વાળી લીધો હતો. જેને વાંઠાંણુ સદીયું તો તે અરેબરજ તનદુરસ્તી ભોગવાનો પણ જેને વાંઠાંણુ લાગતું હોય તે ખીચારાનો હાલ અરેબરજ દયા ઉપજવા ભોગ થઈ પડેછે.

તા૦ ૨૭ મી અને તા૦ ૨૮ મી જાનેવારીના બે દીવસ વરસાદ લાગેો હતો પણ તા૦ ૨૮ મીની સાંજના તે નરમ પડી ઉઘાડ થયો હતો, અને કેપીનોની બારીઓ જે વરસાદનાં સખબથી ઢાંકી રાખી હતી તે ઉઘાડીયામાં આવી હતી. સ્ટીમરની તુતક સઘળી સાફ સફાઈ ભરેલી કરી હતી અને ઉતારેઓ ઉપર આવી એક ખીજની ખેરો આફ્રીયત પુછવા લાગા હતા. દેખાવ ઘણોજ ખુરાનુમા થઈ પડ્યો હતો. સેત્રંજનો દાવ ઝકતર ભાઉ સાહેબે સ્ટીમરના ઝકતર સાથે ચલાવીયો હતો, જેમાં સઘળા રમી જાણનાર યુરોપીયન ઉતારેઓ એક બાજુએ થઈ આપણા ઝકતરને હજવાની તજવીજ કીધી હતી તોયપણ અંતે આપણા ઝકતરની જીત થઈ હતી અને સાંભાઓની માહાત થઈ હતી. ઝકતર ભાઉ, બચગીથીજ સેત્રંજની રમત ઘણીજ ચાલાકીથી રમવામાં પ્રખ્યાત થયલા છે.

તા૦ ૨૯ મી જાનેવારીની રાત્રે આસરે સાડતવ વાગે, હમો તુતક ઉપર પસાર

કરતા હતા એવામાં સ્ટીમર ઉપર એક આવાજ ઉઠીયો કે કલકત્તાની ખાડી આગળ આપણે આવી પુગા. આ ઉપરથી થોડા વારમાં તુલક ઉપર દોડધામ થઈ રેહી હતી. સઘળા ઉતારાઓ ઉપર આવીને, સલામત આવી પોંહ્યાંચવાની એક ખીજને મુખારકબાદી આપવા લાગા. દુરથી એક દીવા દરીયામાં દેખાતો હતો, તે દીવા આસે આસે હમારી સ્ટીમરની પાસે આવતો માલુમ પડતો હતો. આ દીવા પાઈલટની ઓટનો હતો. પી. એડ ઓ. કંપનીની “મિલ સ્ટીમર”ના દરીયાવરદી કાયદા કાનુનો મુજબ હમારી સ્ટીમર ઉપરથી બે બાણ અને બે “બ્લુ લાઈટ” એટલે બપોરીયા સળગાવી, નીશાન કરી દેખાડવી હતી. થોડા વારમાં પાઈલટ સ્ટીમરની ઓરડુએ આવી પુગો હતો. તેણે ઉપર આવી સ્ટીમરને આગળ ચલાવા સારૂ પોતાને સ્વાધીન સઘળો અપ્તિયાર લઈ લીધો હતો. પાઈલટની સાથે, પાણી માપનાર એક શીખાઉ અમલદાર પણ આવેછે, જેનું કામ એજ હોયછે કે ખાડીનું પાણી માપતો રહે અને કીઆ માર્ગથી પાઈલટ સ્ટીમરને ચલાવેછે તે માર્ગ ધીયાનમાં રાખે. આટલું જણાવાની તો કંઈજ અગત નથી કે પાઈલટના સ્ટીમર ઉપર આવીયા પછી તે ખારકસને આગળ ચલાવાનો સઘળો અપ્તિયાર તથા જોખમ તેના ઉપર રહેછે.

જેઠકાણાં ઉપરથી પાઈલટ સ્ટીમર ઉપર આવેછે તેને *Sandshead of Calcutta* એટલે કલકત્તાનું રેતીનું મથક કરીને કેહેછે. આઠકાણાં ઉપર જે દીવસના આવી પુગા હોઈએ તો ઉતારાઓને દરીયાનાં પાણીનો રંગ બદલાયલો નજરે પડેછે. ભર દરીયાનાં પાણીનો રંગ ઘણો ખરો નીરમળ પણ કોળા અથવા ઘેરો આસમાની રહેછે; પણ આઠકાણાં ઉપર “હુગ્લી” નદીનાં પાણીનો ચીકલ, રેતી, મટોડી વીગરે જે ખીજો કચરો ખેંચાઈ આવી દરીયાનાં પાણી સાથે ભેળાયછે તેથી, પાણીનો રંગ, ગદલો અને ભુરો થઈ ગયલો હોયછે. “હુગ્લી” નદી જે ગંગા નદીની એક શાખા છે, તે બંધે નદીઓ વરસાદની મોસમમાં, એટલે માસ જુન, જુલાઈ, આગસ્ટ અને સપ્ટેમ્બરમાં બંગાલાના આખાતમાં આસરે ૬,૦૮,૨૦,૪૧,૬૦૦) છ અબજ ક્યુબીક ફીટ અથવા ૩૩,૬૪,૧૩,૭૬૦) તેત્રીસ કરોડ ટન ચીકલ લાવી નાખેછે, એવું ગણતરીથી માલુમ પડ્યું છે. આ હિસાબે આ નદીના મુખ આગળ દરીયામાં કેટલો ચીકલ એકઠો થતો હશે

અને તેથી વાંદાણવાળાઓના માર્ગને કેટલો અટકાવ થઈ પડતો હશે આ વાત સેહેલાઈથી વીચારમાં આવી શકે છે. આ મથકનું નામ “સાંડસહેડ” પડ્યું છે તે ઉપલાંજ સમજાવી, કે ગંગા અને હુગ્લી નદીઓ, આ ડેકાણું ઉપર પુરાકળ રેતી, ચીકલ અને કચરો લાવીને મહાસાગરમાં નાખે છે. આ વેરાન જેવાં ડેકાણું ઉપર તરતી રાખેલી નીરાણો વાંદાણવટીઓને આવી ચેતવણી આપે છે કે હીંદુસ્થાનનું પાયાતપ્ત કલકત્તા હજુર હીયાંથી ૧૦૦ માઈલ દુર છે, અને તે પોહિંચવાની આગમચ “હુગ્લી” નદીની કઠણ વલાણો અને પેચ ભરેલી વાટ ખુબ સંભાળથી વગ્રવવી પડે.

જો પાઈલટ બોલકણો, મીલનસાર અને ખુશ મીજાજી હોયો તો કલકત્તાની થોડી ધણી તાજી ખબર તેનાં મોહોડાંથી ઉતારીએ મળી શકે છે, અથવા તે પોતાની સાથે છેક નજીકની તારીખના વર્તમાનપત્રો લઈ આવે છે તે ઉતારીએ વાંચવાને આપે છે, જેથી કલકત્તે પોહિંચ્યાં આગમચ કેટલીક અગતની ખબરો મળી શકે છે. પણ પાઈલટ જો ખરતું છાણું હોયું તો તેનાં મુગામંતરથી ઉતારીએ તેવી ખબર મળી શકતી નથી.

પાઈલટ આવીયા પછી સ્ટીમર આગળ ચાલવા માંડે છે, તોયપણ બંગાલાનો કીનારો એકદમ નથી નજરે પડે. કેટલુંક સુધી આગળ વધીયા પછી અને તરતા રાખેલાં લાલ અને સુફેદ રંગના કેટલાક બોહીયાં પસાર કરીયા પછી કીનારાની નીરાણો રફતે રફતે નજરે પડવા માંડે છે. જો દીવસ હોયો તો આકાશના કાંઠા આગળથી હજવે હજવે ઝાડોના મથાલાં દેખાવા માંડે છે, જે દેખાવ હમારી નજરે હમોએ જોયો હતો કારણ હમારું દીવસના વખતમાં તીહાં જઈ પોહિંચવું થયું હતું. પણ રાત્રે કીનારાનો દેખાવ નહી નજરે પડી શક્યાથી, આવે વખતે દીવાદાંડી ઉપરથી જે ફરતી રોશની ઝટકાને ચમકતી દેખાય છે અને આસે આસે ઝાંખી થતી જાય છે, તે જોયાથી કહી શકાય છે કે સ્ટીમર ઉપરથી હવે કીનારો દેખાવા માંડીયો છે. જે ઝાડો અને રોશની પેહલે દેખાય છે, તે સાગર નામના ટાપુઓ ઉપરની જાણવી. આ ટાપુઓ કલકત્તાથી ૮૩ માઈલ દુર છે. “સાગર” ટાપુઓ, માત્રે આગળ વખતમાં જંગલ અને વેરાન જમીન હતી અને આજે પણ કેટલોક ભાગ હજુર તેવીજ હાલતમાં છે. તીહાં વાઘોની જખરી વસ્તી છે, અને તે ડેકાણાંની આબો હવા પણ ધણીજ અસુખાકારી ભરેલી છે.

સાગર ટાપુ પર આગળ વખતમાં થતી હીંદુઓની એક ક્રીયા. ૨૧૩

એક વખત આ ટાપુએ ઉપર હીંદુ લોકની એક ઘણીજ કમકમાટ ઉપજવનાર ધરમ સંબંધી ક્રીયા દર વર્ષ થતી હતી, અને તે વખતે તીહાં એક જાત્રા અથવા મેલો ભરાતો હતો. આ ક્રીયામાં હીંદુ લોકની સ્ત્રીઓ માનતાં પાલવાને પોતાનાં કુમલાં જીવતાં એકક બાલકને પોતાને હાતે “શાર્ક” એટલે સોસવાટ જાતની માછલીનાં મોઢેડાંમાં ભોગ આપતાં હતાં! આ અમાની સ્ત્રીઓ એવું માનતી હતી કે આવી ખુન ભરેલી ક્રીયાથી ઇશ્વરની કૃપા તેમની ઉપર અને તેમના બાકીજીવતાં રહેલાં છોકરાંઓ ઉપર થશે! સોસવાટ માછલીને તેઓ પોતાનો દેવ સમજીને આવાં નીરદય કર્મ તેઓ અમાનપણાથી કરતાં હતાં, અને આથી હજારો કુમલાં નીરદોશ બાલકોના જીવનો ધાત દરવરશે આ ટાપુએ ઉપર હીંદુ માતાઓને હાતે જાહેર રીતે થતો હતો! પણ ધન્ય છે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને અને યુરોપીયન મીશનરીઓને કે તેઓએ આ અનર્થનું ધાતકીપણું દેશી લોકને ખાત્રી ભરેલી રીતે સમજાવીયું અને સરકારે અદલ ઇનસાફની રાહે આવા ખુનરેજ ભરેલાં કામોનો ફતેમંદી ભરેલી રીતે અટકાવ કીધો છે. સાગર ટાપુએનો દેખાવ કોઈ પણ રીતે ઘણો જોવા લાયક નથી, તોયપણ કલકત્તા તરફ જનારા મુસાફરોને ઘણાં દીવસ સુધી લાગટ પાણી અને આકાશ શીવાએ ખીજું વાંદાંણુ ઉપરથી કંઈજ દેખાઈ શકતું નથી, તેમની નજરે જરે જમીન પેહેલ વેહેલી દેખાયછે તારે અલબત્તાં ગમે એવી ઉજડ જગા પણ તેમની આંખોને પસંદ પડતી થઈ પડેછે.

સાગર ટાપુ આગળ પેહેલ વેહેલાં આપણી સાંભણે ખરાં બંગાલી લોક, પણ ઉતરતી જાતનાં, દેખાવા મોડેછે. તેઓ જાતના મચ્છીમારો છે. તેમને જોયાથી બંગાલી લોક વીરો ખરેખર ઘણોજ હલકો વીચાર આપણાં મનમાં આવીયા વગર નથી રહેવાનો, પણ આટલું જાણવું જોઈએ કે તેઓ સઉથી હલકી જાતના બંગાલી લોક છે. ખરોખર બોલીએ તો આ મચ્છીમારોમાં જાતીભેદ જેવું કંઈ પણ છે નહીં. મુંબઈના કોળીઓ અને મચ્છીમારો સાથે બંગાલાના કોળી અને મચ્છીમારોની સરખામણી કરવાને હમો વાજખી જોતા નથી, કારણ એમ નહીં સમજવું કે હમો હમારાં મુંબઈ રોહેરની અથવા હમારા આ રોહેરી બાઈ બંધુઓની તારીફ કરીએ, પણ આવી સરખામણી કરવાથી જાણે રોહેરી પુરખો સાથે જંગલીઓને સરખાવવા ખરોખર છે! મુંબઈના મચ્છીમાર અને કોળીઓ ગમે એવા ઉતરતી પદ્ધિના છે તોયપણ તેમનાં રાશીરનો બાંધો

સારો, શોભતો અને ઘટમદાર છે, ચેહેરા ઉપર ચંચલાઈ અને ઉદોગ તથા કંઠે મેહનત આપણે જોઈ શકીએ છીએ. આ ઉપરથી માલુમ પડે છે કે આ જાતમાં કંઈ પણ અંદરઆનેથી મનરાકિતનું બળ છે. પણ કલકત્તાનો કોળી અથવા મચ્છીમાર તો, રૂઢી પ્રમાણે બોલતાં, ખરોજ નકરો કાળો કોળી, ચેહેરા ઉપરથી દેખાતો છે, તેની સાથે સુસ્તી અને મુર્ખ, જેવા નજર આવે છે, તથા તેના શરીરના બાંધાનું બયાન કરવાને સાર તો હમારી પાસ લાયક રાખે નથી મળી આવતા. તેઓ ધણું કરીને પતલા, મુરદાર સાટકા જેવા નજરે પડ્યા હતા, બળવાન અને હોશીયાર તો ઘણાજ થોડા જણ હમારાં જોવામાં આવીયા હતા. મચ્છીમાર અને કોળીઓની જાત તેમની સખ્ત દરીયાઈ મેહનત પ્રમાણે તો ઘણી મજબુત અને શરીરે દંડ ભરેલી હોવી જોઈએ, જેવા કે આપણી મુંબઈનાં ઘણા ખરા કોળીઓ અને ગામ ગામડાંના કોળીયા હોય છે તેમ. પણ કલકત્તાના કોળીયામાં તો લાંબાં ચેહેરાવાળા, ચીમડાયલા ગાલવાળા અને કંતાયલા શરીરનાં પાંજરાવાળા માણસો ઘણાં જોવામાં આવીયાં હતાં. તેમની બોટ અથવા મછવા પણ તેમનાજ જેવા નાજુક, પાતલા, ઓંઓ પવનના એક ઝપાટથી ઊંધા વળી જાય એવા દેખાય છે, તોયપણ આવાં નાજુક બારકસો અજાણ્ય રીતે પાણી ઉપર મજબુતાઈથી અને મખમ રેહી શકે છે. કલકત્તા તરફ જતાં વાંહાંણોને સાર પાછલિટની સાથે હમેશા આવા એક બે મછવા રેહે છે, અને તેમનું કામ આજ ઠરાવેલું હોય છે કે વાંહાંણની બંધે બોરડુ તરફનું પાણી માપતા રેહેવું અને પાછલિટને આ વીરો સારી પેઠે જાણીતો રાખવો. આ કામમાં કેળવાયલા કેટલાક કોળીઓ ઘણા ચપલ રેહે છે અને પાણીનું માપ ભરોસો રાખવા જોગ રીતે ઘણીજ ઝડપથી અને એક-સાધથી કરી શકે છે. જેમ આપણી તરફના મછવાઓ બંધે બોરડુ એથી સાંકડા અને બંધ છેડેથી અણીદાર અથવા અણીયારા હોય છે તેમ કલકત્તાના મછવા નથી. તેઓ ઘણા ખરા એક છેડે સાંકડા પણ ખીજે છેડે ઘણાજ પોહોળા છે.

જરા આગળ ચાલતાં, “કેડગીરી” થી નીકળેલી “ઝક બોટ” ટપાલના કાગળે લાવતી સાંભણે મળે છે. મેલ સ્ટીમરના ઉતારાને સાર, તેમના કલકત્તાનાં મીત્રાએ જે કાગળે મોકલીયાં હોય છે તે આ બોટમાંથી ઉતારાને મળી શકે છે. આ કાગળે મળીયાથી કલકત્તાની ખીજ તાજ ખબર અને ઉતારાને ખુદ પોતપોતાની ખાનગી બાબતો વીરો ખબર પડીયાથી કોઈને ખુસાલી

અને કોઈને ગમી ભરેલા સમાચારો મળેછે, જેથી થોડાવાર મેલ સ્ટીમર ઉપર તરેવાર દેખાવો થઈ પડેછે. કોઈ ખુસાલીથી ગીત ગાવા માંડેછે, કોઈ દીલ-ગીર થાયછે અને કોઈ વમાસનમાં પડેછે. આ મથકથી કલકત્તા પોહોંચવાને જો સારો પવન હોયો અને સંજોગ બનીયો તો એક દિવસમાં પોહોંચી શકાયછે અને એ મુજબ હમો જઈ પુગા હતા. આવું પણ કોઈવાર બનેછે કે પાણીનો સાંભો જોર અને મોહોડાં ઉપરનો પવન હોયો તો કલકત્તે જઈ પોહોંચતાં આખું એક અઠવાડીયું પણ ભાગેછે.

આગળ વધતાં, નદીની બંધે બાજુના કીનારા હલે ખુશ્લા નજરે દેખાવા માંડેછે. પશ્ચીમ તરફનાં કીનારા ઉપર “કાઉકાલી”ની દીવાદાંડી દેખાયછે, જે કલકત્તાથી ૭૪ માઈલ દુર છે. જરા આગળ વધતાં “કેડગીરી”નું મથક આવેછે. થોડાં વરસોની વાત ઉપર મોહોટ મોટાં “ઈનડિયામેનો” એટલે યુરપ ખંડ તરફથી વેપારના કારણસર આવતાં મોહોટાં વાંહાંણો, આ ઠેકાણું ઉપર લંગર-વાર થતાં હતાં. હાલના વખતમાં “કેડગીરી” માત્રે એક પોસ્ટ આફ્રીસ અને તારથી સંદેસા મોકલવાનું મથક છે. નદીની પોહોંચાઈ હીયાં સાતથી આઠ માઈલ સુધીની છે. ઉગમણ તરફનો કીનારો હજુર ઉજડ અને વેરાન દેખાયછે, પણ આથમણના કીનારાની જમીન ઉપર “કેડગીરી” આગળથી સારી લીલાત્રી અને ખેડણી કરેલી માલુમ પડેછે. “કેડગીરી” આગળથી કલકત્તા હવે ૬૮) અડસેઠ માઈલ દુર છે.

આ મથકથી આગળ વધતાં “મડ પાઈન્ટ” એટલે કીચલનું મથક એવે નામનું ઠેકાણું આવેછે. હીયાં હારબંધ જ્યાં “Cassurina” જેને આપણા કેટલાક લોક ભુલથી જંગલી સરોવરના ઝાડ કહેછે, તેવાં ઝાડોની ઘટા અચ્છી લાગેલી દેખાયછે. આ ઠેકાણે આગલા વખતની મોહોટી પણ હાલ પાયામાલ થઈ ગયલી ઈમારતોની નીશાનો હજુર જોવામાં આવેછે. એમ કહેછે કે ઈ. સ. ૧૮૩૩ ના સાલમાં એક જખરં તોફાન હીયાં થયું હતું, જેથી નદીનાં પાણીના જોરથી આ જગા સઘળી ઘોવાઈ ગઈ હતી. આગળ વધતાં, “સુંદરબંદ” ની જમીન દેખાયછે. “સુંદરબંદ” શબ્દોના અર્થ ઉપરથી વાંચનારના વીચારમાં આવું આવરો કે આ જમીન ઘણીજ રળીયામણી અને સુંદર હશે. પણ તે માત્ર જંગલ, ખજોચીયાં અને ચીકલની જગા છે. આ જગાના નાહાના મોહોટાં તરેવાર આકારવાળાં ટાપુઓ બનેલાં છે.

આ યાપુઓ ઉપર એવું કેહેછે કે આગળ મોહોટી અને સારી વસ્તી અને ઘણી ઈમારતો હતી, પણ નદીનાં પાણીનો ખરોબર અટકાવ નહીં કીધાથી વારંવારની રેલે, આ યાપુઓનો નાશ કરી નાખ્યો છે. આવી જગાઉપર હજુર કેટલીક વસ્તી છે અને તીહાં ભાતની ઉપજ પુરાકળ છે. મુંબઈ રોહિરના સદ્દાના દીવાના-પણામાં કલકત્તાના દેશીઓએ સામેલ થઈ, આવી જગો ખેડીને તેને ફળવંત કરવા સારૂ એક કંપની ઉભી કીધીહતી જેનું નામ “પોર્ટ ક્યાનીંગ” કંપનીને નામે કફોરી રીતે મરાહુર થઈ પડેલું છે. આ કંપનીનો કારભાર ફેરફાર કરીને પાછો ચલાવીયો છે, અને ઉમેદ છે કે તેથી ફાયદો થઈ શકશે, કારણ કારભારીઓ ઘણા સારા હોશીયાર અને પ્રમાણીક ગૃહસ્થો મળેલા છે. “સુંદરબંદ”ની પાયામાલ થયલી મીલકતોની નીશાનો હમણા આપણા જોયામાં આવેછે અને કોઈ તો આવુંબી કેહેછે કે તે વખતની દોલત વઢીક પણ હજુર તીહાં દગ્ગયલી મોજુદ છે. પણ તેને કાહોડે કોણુ? તીહાં વાઘો, ઝેરી સાંપ અને રોગી પવન એવા તો જબરો કુકેછે કે થોડા જણ તે મથક ઉપર ગયલા પાછા સલામત આવી શક્યા છે. તીહાં દોલત દગ્ગયલી પડેલી છે, આ વાત વીરો તો હમારેથી કંઈ કેહેવાઈ શકાતું નથી, પણ સુંદરબંદની બદ હવા જે ઘણીજ ઝેહેરી અને રોગી કેહેવાયછે, તથા વાઘ અને સાંપની તીહાં મોટી વસ્તી છે આ વાત તો ખરેખરી અને સત્તા ભરેલી છે. જીવનો વીમો ઉતારનાર કંપનીવાળાઓએ તો તેમની “પાલીસી” એટલે વીમાના લખતની સરતોમાં ખુદલું સાફ લખી જણાવેલું છે કે ફલાણી ફલાણી જગા ઉપર જીવનો વીમો ઊતરાવનાર રાખસોએ કભી પણ જવું નહી, એમાં “સુંદરબંદ” યાપુઓનું નામ મુકેલું છે, અને તેવી જગા ઉપર ગયાથી જો તે રાખસનું મરણ નીપજીયું તો વીમાવાળાઓ તેના જીવની નુકસાનીના જવાબદાર નથી ગણવાના એવી ચોકસ સરત લખેલી છે.

નદીમાં આગળ જતાં “રંગા કુલા” નામનું એક મોહોટું ગીચ જંગલ નજર આવેછે. આ જંગલમાં પણ વાઘની ઘણી વસ્તી કેહેછે. હમારી નજરે તો કોઈ પણ જાનવર તે વખતે નહીં દેખાયું હતું પણ આવું સાંભળીયામાં આવીયું છે કે આ ડેકાણા ઉપર વાંહાંણવાળાઓને કોઈ કોઈ વાર દુરથી જંગલમાં ફરતો વાઘ નજર પડીયો છે, અને એક વાર તો તે ડેકાણાં ઉપર કેટલાક ડોળીયો હીમત કરીને માછલી મારવાને ગયા હતા, તેમનામાંના

એક જાણુને વાઘ આવી ઊંચકી લઈ જતો વાંહાંણુવાળા આંચે નજરે નજર જોયો હતો, એવું લખાયલું છે. વળી આગળ ચાલતાં, વાંહાંણુવાળા આંચે પોતાનો રસ્તો પીછાની રાખવાને એક ઢોકાણું ઉપર એક નોંધી રાખવા જોગ આડને નીશાન તરીકે નજરમાં રાખી મુક્યું છે. અને તેનું નામ તેમના રમુજ મીજાજ અથવા તોરમાં “રૂપાનાં આડનો મીનારો” કરી રાખીલું છે. જરે આ આડ આગળ આવી પુગા એટલે કલકત્તા ૫૭) માઈલ દુર છે એવું વાંહાંણુવાળા જાણે છે.

આ ઢોકાણેથી પસાર થતાં આગળ નદીના ઉગમણ કીનારા ઉપર વસેલું ગામડું પેહેલ વેહેલું નજરે પડે છે. આ ગામડાંનું નામ “કલ્પી” કરીને કેહે છે, જેમાં એક પુરાણું હીંદુનું દેહેઈ છે અને થોડાંક ઓડોનો ઝુખડો માત્રે દેખાય છે.

હવે હીયાંથી બંગાલાની વેરાન અને જંગલ જેવી જમીનનો છેડો આવી માણસ જાતની વસ્તી લાયક જગા આપણી નજરે પડતી જાય છે. હમો આ ઢોકાણે સ્ટીમર ઉપરથી ઉતરીને નજરે નજર કંઈપી જોયું નથી, પણ વાંહાંણુના તુતક ઉપરથી જે કંઈ દેખાઈ શકતું હતું તે ઉપરથી એવું કેહેવાને બની આવે છે કે આ વસ્તીની જગા ઉપર ખેતીવાડી થયલી હોય એવું હમને અછડતું નજરે પડીયું હતું. આ ગામડાંનું નામ “કલ્પી” કેહે છે અને હીયાંથી કલકત્તા ૪૮) માઈલ દુર છે.

“હુગ્લી” નદીની કફોરી વલાણુ અને પેચ ભરેલા માર્ગ હવે હીયાંથી શીર થાય છે. જે વલાણુ ઉપર “ઝયમંડ હારખર” નામનું મથક છે, તીહાં આગળ એક વાર ઈસ્ટ ઇન્ડીયા કંપની સરકારનાં વાંહાંણુ આવી લંગરવાર થતાં હતાં. હાલ આ મથક ઉપર પોસ્ટ આફીસ, તારની આફીસ અને માંડવી ખાતું છે. આ છેલાં ખાતાંમાંથી એક અમલદાર આ મથક ઉપરથી સ્ટીમર ઉપર આવે છે અને જહાંસુધી આપણે કલકત્તે પોહોંચીએ તીહાંસુધી સ્ટીમર અંદરનાં સરવે સામાન ઉપર જકાતની બાબદ વીરો તે ચોકાસી રાખે છે. બરોબર બોલીએ તો આ અમલદાર સરકાર તરફથી સ્ટીમર ઉપર આવે છે, અને તેમાં આવેલા જકાત લાયક માલ, તેવા સાહુકાર ઉતારો વીસરોમાં અથવા ખુલથી વગર જગાત આપવે પોતાની સાથે લઈ ચાલતી નહીં પડે, આ વીરો તે સંભાળ રાખે છે!

જરા આગળ વધીયા કે નદીના હવે ઘણાજ ઘાસી ભરેલા ભાગ ઉપર આવી પોહોંચીએ છ, જહાંથી પસાર થતાં વાંહાંણુવાળા ઘણીજ સંભાળ રાખે છે. આ ઢોકાણાંને “જેમ્સ એન્ડ મેરી” નું નામ આપેલું છે. હીયાં રેતીનો એક જખરો

મોટો ઢગ થયેલો છે. “હુગ્લી” નદીની સાથે બે ખીજ નાહાની નદીઓ “રૂપનારન” અને “દમુદા” મળીયાથી આ બંધે નદીનાં પાણીસાથે ધસડાઈ આવતી રેતી, મોટાં, કચરા વીગેરેના જમાવ થયાથી આ ઢગ અથવા ટેકરો બનેલો છે. આ ડેકાણાંનું નામ હંગ્રેજ લોકના કાનમાં હંમેશા ઘણીજ ધાસ્તી ઉપજાવનારું છે, કારણ એ કે આ જગ્યાએ કેટલાંક કમબખતી ભરેલાં વાંદાંણો કંઈ મુદત ઉપર ભાગામાં આવીયાં હતાં. રૂપનારન અને હુગ્લીના દોઆખના ઉત્તર કીનારે “ફોર્ટ માર્નીંગટન” નામનો કીલ્લો અથવા બેતેરી આગલા વખતમાં ઉભી કરેલી હતી, અને આ મથક, કલકત્તા તરફ જતાં, પેહેલી ચોકી તરીકે ગણાતું હતું. એની સાંભણેના કીનારાનું નામ “હુગ્લી પાઈટ” આપેલું છે, જે વડાવી આગળ જતાં, જમીનનો દેખાવ વધારે અને વધારે રળીઆમણો નજર પડતો જાય છે. “હુગ્લી પાઈટ” આગળથી કલકત્તા ૩૩) માઈલ દુર છે. ગામ ગામડાંનાં ઝુપડાં નજરે પડે છે તેમનો દેખાવ ગોલ અને આણીદાર ધાંસની ગંજીઓના જેવો દેખાય છે. સઘળાં ઝુપડાંનાં છાપરાં એક તરેના ધાંસનાંજ બનાવેલાં હોય છે. ગામડાંઓની વસ્તી મોહોટી કેહે છે. અંગાલ પ્રાંતની જમીન, કીનારા આગળ સું કે અંદર જમીન ઉપર સું, બંધે ડેકાણે નીચી અને સપાટ છે. કોઈખી ડેકાણે એક પાણુ ટેકરી અથવા ડુંગરી જેવું કંઈ નજરે પડતું નથી. સ્ટીમર ઉપરથી ગામડાંનાં ઝુપડાં જાણે નીચાણમાં પડેલાં હોય એમ દેખાય છે. નદીનાં પાણીને, બંધ બાંધીને તજવીજથી અટકાવી રાખેલાં છે. આ બંધ જો નહી હોય તો મોહોટા ઉધાનનાં પાણી આખી જમીન ઊપર ફરી વળે એટલી જમીનની સપાટી નીચી છે.

“હુગ્લી પાઈટ” છોડી સાત અથવા આઠ માઈલ આગળ ચાલતાં, “દમુદા” નદીનું મુખ ડાવા હાત ઉપર આવે છે, જે ડેકાણાં ઉપર “ફલટા” નામનું એક ગામડું છે, જ્યાં વલંદા વેપારીઓએ વેપારનું પેહેલ વેહેલું મથક કરીયું હતું. ઈ. સ. ૧૭૫૬ ના સાલમાં, હંગ્રેજ લોક કલકત્તાથી નાહાસી આવી, આ મથક ઉપર વાંદાંણોમાં અને તંબુઓ મારી ખીચીખીચ ભરાઈ સંતાઈ બેઠા હતા. પણ જેવા જુરા હાલ કલકત્તામાં સપડાયલા હંગ્રેજોના “બ્લાક હોલ” નામના પ્રખ્યાત કેદખાનામાં મુજબદ દોલાને હાતે થયા હતા, તેવાજ જુરા હાલ આ ડેકાણાં ઉપર પણ નાહાસી આવી ભરાઈ રહેલા હંગ્રેજોના, મરજીથી અને ખીચીખીચ વસીયાથી થયા હતા, જેમાં ઘણા જીવની ધાત થઈ હતી. “ફલટા” ગામડાંથી કલકત્તા ૨૭) માઈલ દુર છે.

હીયાંથી આગળ ચાલતાં નદીમાં, હવે ડોકાણે ડોકાણે ગામઠી હોડીયો, મછવા, પડઉ મળેછે, જેમનો તરેવાર દેખાવ પેહેલવેહેલા જોનારને ખુશનુમા લાગેછે. મછવા તથા પડઉના સંગે જે મોહોટા અને લાંબા બાંજુઓ સાથે બાંધેલા હોય-છે અને જેઓ ભારથી વાંકા વળી ગયલા અથવા મરડાઈ ગયલા દેખાયછે, તે જોઈને આપણાથી ટીકા કર્યા શીવાય રહેવાનું નથી: પણ તે સડ વળી ફાટી ગયલા, થીંગર થાંગર કરેલા, કોઈ કોઈમાં તો મોહોટાં ગાબડાં અને બગાડાં પોડેલાં જોઈને તો, કલકત્તાના પડઉ અથવા 'હોડીઓ' અને હોડીવાળાઓની આગસાઈ અને બેપરવાઈ ઉપર હસવું આવીયા વગર રહેવાનું જ નથી. કોઈ કોઈ જગા ઉપર નદીમાં હવે એક વાંદાણું પણ લંગરવાર થયલું નજરે પડવા માંડેછે અથવા કોઈ સ્ટીમર ધુમતી અને આવાજ કરતી આપણી સ્ટીમરની બોરડુઓથી ઝડપમાં નીકળી જતી પણ દેખાયછે.

આગળ જતાં “મોયાપુર” નામનું કલકત્તાથી ૧૮ માઈલ દુર, એક મથક આવેછે, જ્યાં સરકારી આરત રાખવાનાં મકાનો બાંધેલાં છે. કલકત્તા તરફ જતાં સઘળાં આરકસોની પાસે તેમનાં કામ જોગ કરતાં વધારે દારૂ ગોળો તેમની પાસે હોયો તો તેવાં સઘળાં આરકસોને આ ડોકાણાં ઉપર તે દારૂ ખાલી કરવો પડેછે. આજ ડોકાણાં ઉપર ઈ. સ. ૧૭૫૬ ના સાલમાં, હીંદુસ્થાન ક્ષેત્રે કરનાર “ફલાધિ” પોતાના સીપાઈઓ લઈને, કલકત્તા પાછું જીતી લેવાને ઉતરીયો હતો, અને આજ ડોકાણે ફ્રેંચ લોકોએ તેમનાં વેપારનું એક વેળા મથક કર્યું હતું. “મોયાપુર” આગળ થોડક વખતની વાત ઉપર, વાંદાણાના આવવા જવાની કલકત્તે ખબર આપવાને, એક વાવટાકાઠી હતી, પણ જીઆરથી તારની મારફતથી સંદેશ મોકલવાનું કામ જરી થયું છે, ત્રીયારથી “મોયાપુર” આગળની વાવટાકાઠી કાઠાડી નાખીને એક માઈલ આગળ “આટચીપોર” નામની જગા ઉપર તે ઉભી કરવામાં આવી છે.

આગળ વધતાં “ફોર્ટ ગ્લાસ્ટર” નામનું મથક આવેછે. આ મથકને જો કે “ફોર્ટ” એટલે કીલ્લાનું નામ આપીયું છે તે છતાં પણ ત્રીહાં માને એક મોહોટી રૂની ગીરણી સીવાએ ખીજું કંઈ જ નથી એવું જાણવામાં આવ્યું છે. આ કીલ્લા આગળથી કલકત્તા ૧૨૦ સાડાબાર માઈલ દુર છે. “ફોર્ટ ગ્લાસ્ટર”ની સાંજભેના કીનારા ઉપર “બજબજ” નામનો એક ખીલો કીલ્લો છે, જે

જમીન ઉપર ઘણું અંદરથી છે તેથી સ્ટીમર ઉપરથી દેખાઈ રહતો નથી. પણ આ કીલ્લા વીરો તવારીખમાં એક રમુજી ખીના લખાયેલી છે તે જાણવા જોગ સમજી અત્રે આવી છે. કેહેછે કે ઈ. સ. ૧૭૫૬ ના સાલમાં જરે કલકત્તા પાછું કીતવાને ઇંગ્રેજી લશ્કર આ ડોકાણાં ઉપર આવી પોહોંચીયું, તારે ૨૯ મી ડીસેમ્બરને દીવસે, દરીઆઈ લશ્કરનાં આડમીરલ વાટસનનું “કેન્ટ” નામનું એક વાંહાંણુ, આ ડોકાણાં ઉપર લડાઈને સારૂ લંગર-વાર થયું હતું. વાંહાંણુ ઉપરથી કીલ્લા ઉપર તોપનો મારો ચલાવેલો હતો અને તેથી કીલ્લાના કોટમાં બગાડાં પડીયાં હતાં, તોયપણુ તે કીલ્લો ઇંગ્રેજોના હાતમાં હતો તુલીક આવેલો નહી હતો. તા. ૨૯ મી ડીસેમ્બરની રાત્રે, ઘાવણીમાં સઘળી સમાધાની હતી, અને લડાઈ અંધ હતી. તેવા વખતમાં “કેન્ટ” વાંહાંણુ ઉપરનો એક ઇંગ્રેજી સેલર (ખલાસી), જેનું નામ સ્ટ્રેટન હતું તે સેલરને દારૂ પીવાનો પુરુષ મળી આવીયાથી, તેને મુગું પડી રહેવા નહી ગમીયું હતું. તે પોતાની જગા ઉપરથી પીધેલાની બાહારમાં બાહર નીકળ્યો. કોઈએ તેને જોયો નહી તેથી તે રખડો છેક કીલ્લાની નજદીક જઈ પુગો. તે કીલ્લાની એટલો નજદીક જઈ પુગો કે, તેનાં માથાંમાં એવોજ પવન આવીયો કે તોપથી પડેલાં બગાડાં વાટે કીલ્લામાં દાખલ થવું! તુરત તે બગાડાં વાટે અંદર ધુસી ગયો, અને જોએછે તો કેટલાક મુસલમાન સીપાઈઓ તીહાં બેઠેલા હતા. તેણે તુરત પોતાની પાસે વાંહાંણુની “કટલાસ” કુરાડી હતી તે કાઢાડીને તેમની ઉપર ધસારો કીધો, અને પોતાની પાસે ભરેલી એક પીસ્તોલ હતી તે પણ સીપાઈઓ ઉપર ઝાડી, અને “હુરે” ના ત્રણ મોહોગ્ર પોકાર મારીને બોલીયો કે “કીલ્લો મારા હાતમાં આવીયો!” મુસલમાન સીપાઈઓ તેવાજ તેની ઉપર તુટી પડ્યા, પણ પેલા સેલરે એખલે હાતે તેમની સાંભણે ઘણીજ દીલાવરીથી અને તાજુખી બપજવે એવી બાહાદુરીથી પોતાનો બચાવ કીધો હતો. સાંભાં સાંભી લડતાં અંતે તે સેલરના હાતમાંની કુરાડી એક સીપાઈએ મારેલા ઝટકાથી કપાઈ બે કકડા થઈ પડી હતી, જે થયાથી સેલરનો જીવ હવે ભારી જોખમની આણી ઉપર આવી પડ્યો હતો! એવામાં ખીજ બે સેલરો આવીજ રીતે રખડતા રખડતા કીલ્લા આગળ આવી પોહોંચેલા હતા, તેમના કાન ઉપર પેલી “હુરે” નો પોકાર પડ્યાથી તેઓ લાગલાજ અંદર ધુસીગયા હતા અને જે વખતે પેલાની કુરાડીના બે કકડા

થયા હતા, તેજ પ્રસંગે આ નવા બે ત્રણ સેલરો અંદર ધુસી ગયાથી તથા ધુસતા વારજ તે સેલરોએ પણ “હુરે” નો પોકાર જોરથી મારીયાથી, આખી ઇંગ્રેજી છાવણીમાં, રોહિર અને પોકાર થઈ રહેલો હતો. પેલા મુસલમાન સીપાઈઓ આવા બનાવ જોઈ, ખરેખર ધભરાઈથી બેસાવધ થઈ ગયા હતા. છાવણીમાં પોકાર થતાંજ, ઇંગ્રેજી લશ્કર એકદમ ઉઠીને, જો કે તેમને કોઈએ હુકમ નહી આપીયો હતો, તોયપણ પડતું ખડતું એકદમ દોડી ઘસારો કરીને કીલ્લા ઉપર ચઢી ગયું હતું. આ રાત્રની વખતે સધળો ગડબડાટ અને હુમલો ખીન કવાયદે જોમ તેમ થયેલો હતો, તોયપણ તેમાં એક અકસમાત સીવાએ ખીજી કંઈ નુકસાની નહી થઈ હતી. માત્રે એક નામીયો સરદાર “ડ્યુગલ કાંપબેલ” નામનો કપતાન પોતાનાંજ લશ્કરનાં માણસની બંદુકની ગોળી લાગાથી મરણ પામીયો હતો. કપતાન કુટે તુરત રોતોરાત્ર કીલ્લા પોતાના હસ્તકમાં કરી લીધો હતો અને સહવારના દીવસ ઉગતેજ કીલ્લા ઉપરથી તોપો છોડી આડમીરલ વાટસનની મનવારને સલામતીનું માન આપીયું હતું! ખરી સેલરી બાહાદુરીનો આ એક અચ્છો દાખલો છે, અને ખરા મરદની દીલાવરી તે એનેજ કેહેવી જોઈએ, જો કે છાટાં પાણીના બાહારમાં આ બનાવ બનીયો હતો એટલીજ ખામી એમાં થઈ હતી. સેલર રહેલને જોરે સહવારના ધમકી આપીને કેહેવામાં આવીયું હતું કે તેણે લશ્કરી કવાયદના કાયદા કાનુનો તોડીયા હતા, અને દારૂ પીને આવું તોફાન ઉઠાવીયું હતું, આવા અન્યાય તેની ઉપર મેલીયામાં આવીયો છે, તે ઉપરથી એવું કેહેણે કે પેલા સેલરે મનમાં બડબડીને જવાબ આપીયો કે “—” ફલાણાના મહેને કસમ છે કે જહાં સુધી હું જીવતો છું તીહાંસુધી ફરીને હું કોઈખી ખીજો કીલ્લા મારી મેજે એખેલો કદી પણ જીતી નથી લેવાનો”!

આ ડેકાણાં ઉપર નદી ઘણીજ સાંકડી થયેલી છે, અને બંધે બાજુના કીનારા ઉપર પુષ્કળ ગાંમડાં, વસ્તી તથા ખેતીવાડી નજરે પડેછે. હીયાંથી હમા ચીજો મછવાઓમાં કલકત્તા તરફ ભરાઈને જતી આપણા જોવામાં આવેછે. મેવો, તરકારી, બાળવાના લાંકડાં, ધાંસ, પેંડો, કોડીકામ, કાચકામ, ઇંતરડી, ઘર બાંધવાની ખીજી ચીજો, અને હજારો જતની ખીજી જીનસો હીયાંથી કલકત્તા તરફ જતી દેખાયછે. આટલા ઉપરથી જોનારની નજરે હવે એવું દેખાવા માંડે-છે, કે તે કોઈ જોણાં વેપારનાં રોહર અથવા મથકની નજદીકીમાં આવી પોહિંચેલા

૨૨૨ કલકત્તા—મલીકહલ મથક ઉપર ઇંગ્રેજો તથા વલંદાની લડાઈ.

છે. હીયાંથી જરા આગળ વધતાં “મેલનકલી પાઈટ” નું મથક આવેછે. આ ઇંગ્રેજ રાજ્દનો અર્થ દુઃખ અથવા દીલગીરીનું મથક એવો થાયછે, પણ તેવું કંઈ તીહાં છે નહી. આ ડોકાણનું અસલ હીંદુસ્થાની નામ “મલીકહલ” કરીને હતું. પણ ઇંગ્રેજોથી આવો ઉચ્ચાર બરોબર નહી બોલી શકાયાથી, તેઓ “મલીકહલને” ડોકાણે એક કફોરો બોલ “મેલનકલી” લગાડી દીધો હતો, અને તે આજ સુધી બોલીયામાં આવેછે. આ ડોકાણ ઉપર ખીજું જાણવાજોગ કંઈ નથી, તોયપણ એક ખીના તવારીખને લગતી હીયાં બનેલી છે, જેમાં એવું જણાયલું છે કે ઈ. સ. ૧૭૫૮ ના સાલમાં, તા. ૨૪ મી નવેમ્બરને દિવસે, ત્રણ ઇંગ્રેજ વેપારીના નાહાનાં વાંહાંણોએ મળીને વલંદાનાં સાત લશ્કરી વાંહાંણો સાથે આ ડોકાણ ઉપર લડાઈ કરી હતી અને બે કલાક કઠણ મારો ચલાવીયા પછી વલંદાઓને તદ્દન અને પુરા હરાવી નાખીયા હતા, અને સાત વાંહાંણોમાંનાં છ વાંહાંણુ ઇંગ્રેજોએ પકડી પોતાના તાબામાં લીધાં હતાં. સાતમું વાંહાંણુ હીયાંથી નાહાડું હતું, તે આગળ જણાવેલાં “કુલી” નામનાં મથક આગળ ખીજાં ઇંગ્રેજ વાંહાંણુવાળાઓના હાતમાં સપડાયું હતું. આ ડોકાણું કંઈ દરીયાઈ લડાઈ કરવા જોગ મથક નહીં હતું, તોયપણ હીયાં લડાઈ તો થઈજ હતી એમાં તો કંઈ રાખ છેજ નહીં. આ મથકના ઉગમણ કીનારા ઉપર “અકરા” નામનું ગામ આવેલું છે, જહાંથી કલકત્તાના ઘણાં ખરા ભાગ ઉપર અને તીહાંથી જતાં વાંહાંણુવાળાઓને મીડું દીધેલા ખોરાકની જીનસો ચોડક વખતની વાત ઉપર પોહોઆડીયામાં આવતી હતી. “અકરા” ગામથી કલકત્તા સાડાસાત માઇલ દુર છે. હીયાંથી “સંકલ સાન્ડ” નામનાં મથક ઉપર થઈ, રાજગંજ ગાંમડું છોડી તથા “થાણા” અને “આલીગડ” નામના કીલ્લા જે “કલાઈવ” અને “શારનાક” સરદારોએ સેહેલાઈથી ક્તે કીધા હતા, તે કીલ્લાની હેવણ પોલી જગા વચ્ચે આગળ વધતાં, “ગારડનરીઅ” નામના એક રળીયામણ અને બાગોબાહાર જેવાં મથક ઉપર આપણુ આવી પોહોઆડીએછ, જે મથકની ખુરાનુમાઈ ઉપર આખું કલકત્તા ખુરબાન અને મગર છે. દરીયા ઉપર સફર કરનારા ઘેરાયલા ઉતારઓ, જેમને લાંબા વખત સુધી દરીયા અને આકાશ શીવાય જાણું ખીજું કંઈજ નહી નજરે પડેલું, તથા “હુલી” નદીમાં આવીયા પછી પણ જે કંઈ દેખાવ જોયલો તે સંધજો વેરાન, ઉજડ અને જંગલી હાલત જેવો જોવામાં આવેલો, તેમની

આંખે જરે આવા ખુરાનુમા “ગારડનરીચ” નામનાં મથક ઉપર પડેછે તારે તે જોયાથી જે દીલમાં આનંદ ઉત્પન્ન થાયછે તે આનંદ ભોગવીયા શીવાય, ફક્ત વાંચીયાથી નથી હાંસલ થઈ શકવાનો. એક હાત ઉપર નદીનું પાણી સ્થીર પંથરાયલું છે, જાણે પાણીની નકરી એક મોહોટી થાળી ભરાયલી છે, તેની એક કોર આગળ ફુલવાડીના રળીઆમણા બાગોનાં સુંદર ઝાડોનો પ્રતીબીંબ પાણીની સપાટી ઉપર, જાણે આરસીમાં દેખાતો હોય તેમ દેખાયછે; ખીજી કોરે ઊંચાં, ઉભા કદનાં, કદાવર ઝાડોની દબદબા ભરેલી હાર લાગેલી છે; તેમનો આ-બેહુબ જોડો પાણીની સપાટી ઉપર, તમામ બારીકી ભરેલા દેખાયછે, અને આ સઘળાની અંદર એક મોહોટી સુંદર ઈમારત, જેનો ઉઠાવ તબક્કા ઉપર તબક્કા બાંધીને કરેલો છે, તે નજરે પડેછે; આ દેખાવ કંઈ જોવા તેવો નહીં સમજવો! પેલાં ઊંચા કદાવર દબદબા ભરેલાં ઝાડોની જે હાર દેખાયછે, તે ઝાડો કલકત્તાના સરકારી બાગનાં ઝાડો છે, જે બાગમાં પૃથ્વિના ઘણા ખરા દેરોના ઝાડ પાન અને વનસ્પતીનો એક ઘણોજ કીમતી અને જોવા લાયક જમાવ, છુટે હોતે ખરચ કરીને સરકાર તરફથી બનાવીયામાં અને ચાલુ રાખીયામાં આવીયો છે. આ બાગનો દેખાવ નદી ઉપરથીજ જોનારનાં મનને પોતાની તરફ ખેંચી લીએછે. હીયાંથી જોનાર તેની ઉપર જાણે મોહીત પડી તે અંદરથી કેવો ખુરાનુમા હરો તે જોવાની ઇતિહાસમાં પડેછે. કલકત્તે જઈ આવેલા જેખી કોઈએ આ બાગ નહીં જોયો હરો, તેમને હમો ખરેખર એક લેખે ખુદરતી મોજ ભોગવનારોમાં ખરાજ કમનસીબ ગણશું. પેલી તબક્કા ઉપર તબક્કાવાળી જે ઈમારત દેખાયછે તે “ખીરાપ કાલેજ” છે. હીયાં ઇંગ્રેજ કેળવણી આપવાનું એક મોહોટું ખાતું છે, જે કલકત્તાના વડા ખીરાપની કોરોસથી સ્થાપવામાં આવીયું છે.

ખીરાપ કાલેજની સાંભણી બાજુએ અને ગારડનરીચની પડોસમાંજ પી. એંડ એમ. કંપનીની સ્ટીમરો લંગરવાર થાયછે. હીયાંથી ઉતારએ સ્ટીમર-માંથી ઉતરેછે અથવા ચઢેછે. આ ટેકાણાં ઉપર સ્ટીમરમાંથી ઉતરતાં જે ભરતીનો વખત હોયછે તો સ્ટીમર છેક ડંકાની જમીનની નજદીક શુધી જઈ રહેછે. આ ટેકાણાં ઉપર ઉતરતાં કલકત્તાનું રોહર હીયાંથી નજદીક ત્રણ માઈલ દુર છે, જ્યાં પોહોંચવાને ગાડીમાં જવું હોય તો બાડેની ગાડીએ અથવા ખીજી રીતે લાવ લઈ જવાને પાલકી, ઘોડા તથા મળી રાહેછે.

ગારડનરીય આગળ આવી પોંદોંચતાં, હજુર કલકત્તાના રોહરનો દબ્બો બરોબર નજરે પડી શકતો નથી. જે કંઈ તે ડેકાણું ઉપર દેખાય છે તે માત્રે ગોદીઓ, અને તેમને લગતાં કારખાનાં, ઝાડોની ઘટ્ટા અને ધમારો માત્રે દેખાય છે. એક ગમથી ખુલ્લું સપાટ મેદાન દેખાય છે, જ્યાં મેંઠાં અને બકરાં ચરે છે. ખીજી ગમથી સેંટપાલ નામના ફ્રીસચીયન લોકના દેવલનો મીનારો અને ચૌરંગી લતા ઉપરની સુફેદ રંગની ધમારો પેલી ઝાડોની ઘટ્ટામાંથી છુટી છવાઈ નજરે પડે છે. રોહરનો ઘણો ખરો ભાગ તો, કોટની દીવાલ અને ફોર્ટ ગિલીયમ નામના કલકત્તાના કીલ્લાથી ઢંકાયેલો રહે છે. તેમાંથી માત્રે વાવટા કાઢીનો ઉપરનો ભાગ અને દેવલનો મીનારો માત્રે દેખાય છે.

તા. ૩૦ જાનેવારીને દીને સાંજના ઠા કલાકે મેલ સ્ટીમર તેના ઊતારાની જગા આગળ આવી પુગી હતી અને તેની થોડો વખત આગમચ, સ્ટીમરના માણસોએ ઊતારોનો સર સામાન, પેટી, પેટારા, વાંઠાંણના હેલમાંથી કાઢાડીને સ્ટીમરની તુતક ઉપર હારબંધ ગોઠવી દીધા હતા. એમાંથી નામ વાંચીને જેનો જે સામાન હતો તે ઊતારોએ ચપોચપ પોતે ઉઠાવી લેતા હતા. આ વખતે કલકત્તા તરફથી ઊતારોના સગાવાહલા, દોસ્ત આરાનાઓ, ક્રીનારા ઉપર આવી ઊભા હતા, તે વખતે એક જોવા જેવી રચના, જેવી આપણા પાલવાના બંદર ઉપર આવા ટાંકણાસર થાય છે તેવી તીહાં થઈ રહી હતી. તેમાં એક મોહોટો ફેર એ હતો કે આપણી મુંબઈના પાલવાના ડંકા ઉપર તો બંદર બોટમાં ઊતારો સ્ટીમર ઉપરથી ઊતરીને આવે છે, પણ હીયાં કલકત્તામાં તો મોહોટી સ્ટીમર છેક ડંકાની બોરડુએ જઈ શકે છે, અને ક્રીનારા ઉપર ઉભા રહેલાં માણસો સ્ટીમર ઉપરના માણસોને જોઈ શકે છે અને એકમેક સાથે વાત કરી શકે છે એટલા નજીક બંધે તરફવાળા આવી જાય છે, જેથી દેખાવ વધારે જોવા લાયક થઈ પડે છે.

જેમ ખીજાઓને તેમ હમને લેવાને હમારા કેટલાક મીત્રો તથા કામા-જીની પેહેડીના મીત્રો આવીયા હતા. સ્ટીમર ઉપરથી ઊતરીને કેટલાક ઓળખીતાઓ સાથે અને કેટલીક નવી ઓળખો સાથે મેલબેટ કીધી. હમારે સાફ જે ગાડી અમારા મીત્રો લાવીયા હતા તેમાં બેસવાની જગા જો કે ચાર જણની હતી તોએપણુ તેમાં પાંચમા હમારા એક મીત્ર, જેવણુ કલકત્તાના રહેવાશી હતા તેમને જખરદરતીથી હમારી સાથે બેસાડીયા હતા,

આવી મતલબથી કે જેની કંઈ હમોને જાણવું હોય તે તેવણને પુછી હમો વાકેફ થઈ શકીએ. પાંચ જણ એક ખુલ્લી ગાડીમાં ભચગાઈને બેસવા તથા આવી રીતે રસ્તા ઊપરથી ખુલ્લી ગાડીમાં રોહરમાં ફરવાને હમો ખચીત મુંબઈમાં હોતે તો જરા આંચકો ખાતે, પણ આ વખતે તો કલકત્તા રોહર જોવાની ઉલટ એટલી તો થઈ હતી, અને પરદેશમાં જાણીઆણી પીછાંન નહી હોવાના સમયથી હમને જરા વધારે છુટથી ફરવાની હીમત થઈ હતી, તેથી આવી રીતે ભચગાઈ કચગાઈને બેસી ફરવાને તે વખતે કંઈ આણુધટું નહી લાગ્યું હતું. ગાડીમાં બેસાંજ સાંભેથી એક જણ ટોપલીમાં કોઈ તરેના ફૂલો મુકીને હમારી આગળ વેચવાને લાવીયો હતો. હમોને ખબર નહી હતી કે તે ફળ મું હતાં. પણ જરે હમારા જાણવામાં આવીયું કે તે ફળ કલકત્તાનાં બોર હતાં, તારે હમને તેનાં કદ વીરો ઘણીજ તાજુખી લાગી હતી, કારણ હમોએ આ તરફનાં બોર આગળ જોયલાં નહી હતાં. હાલ તો મુંબઈમાં રેલવે દાખલ થયાથી એક ગમથી છેક સુરત, ભરૂચ, અમદાવાદ, અને વડોદરા અને ખીજી તરફથી છેક નાગપોર મુઘીથી બોર અને ખીજી સારો મેવો આવવા લાગો છે, પણ તે વખતે આણું કંઈ આવતું નહી હતું. કલકત્તાનું બોર મોહોટાં કદનું છે. તે વચલા કદનાં પેર જેટલું મોહોટું થાયછે, આવી જો મીસલ આપીએ તો તે સહરાવીને નહી બોલેલું કેહેવારો. કલકત્તાનું બોર મોહોટાં કદનું છે એટલુંજ નહી, પણ તે સ્વાદમાં પણ ઘણુંજ મીઠું અને પુસ્કળ માવાદાર છે, અને તેનાં કદ પ્રમાણે તેનો થડીયો ઘણુંજ નાહનો છે. તેનાં કદ વીરો ખીજી રીતે બોલીએ તો આણું કેહેવાઈ શકારો કે જો એક આખું બોર મોહોટાંમાં મુકીએ તો તે સેહેલાઈથી આવી નથી શકાવાનું, એટલું મોહોટું છે. તેની એક ખીજી ખુખી એ કેહેવાની છે કે જાનેવારી મહીનાની થંડી, તેના મીઠાસ સાથે બેળાયાથી, બોરની લેહેજતમાં વધારો થાયછે. આ ફળ હમોએ એક તો નવું જોયું હતું, ખીજું તો તે લેહેજતમાં, મુંબઈનાં બોરને વઘાવમાં નાખે એવું હતું, ત્રીજું, બજારમાં તે લેવા જયા વગરે, તે હમારી નજર સાંભણે પુછતું આવીયું હતું, અને ચોથું, તે સસ્તું, રેલછેલ થતું હતું. આ ચાર સખ્યોથી હમો સઘળાએ ગાડીની અંદરજ, અને લોક જુએ એવી રીતે તે ખાવા મંડી ગયા હતા, અને એક આખી નાહાની ટોપલી ભરીને તે ખાધાં હતાં, અને તે ખાતી વખતે એક ખીજાના ઉપસાયલા ગાલો જોઈને હમને ઘણીજ રમુજ થઈ

પડી હતી. આવી રીતે ખાવાને હમો ખુંબઈ શહેરમાં એકાએક હીમત નહી ચલાવી શકતે ! આ સ્વાદનો છેડો જલદીથી આવી ગયો હતો. ગાડીમાં જેટલા ખોર ખવાયાં તેનો અરધો ભાગ પછવાડેથી ખીજે અથવા ત્રીજે દીને નહી ખાવા ગમ્યો હતો, અને પછી રફતે રફતે તે એટલો તો ઓછો થઈ ગયો હતો કે તે કૃષ્ણ વીરો વીચાર વઢીક પણ નહી આવતો હતો. કલકત્તામાં ખોરનો ઊપયોગ અચાર ભરવામાં પણ ઘણો થાય છે.

ગાડીમાં બેસી પસાર થતાં આસપાસ જે મોહોટ મોટી ઈમારતો નજરે પડતી હતી તેમની બાંધણી અને દબદબા ઉપરથી પેહેલ વેહેલા જોનારનાં મન ઉપર કલકત્તા શહેરની ખુબસુરતી અને દમામ વીરો સારી અસર થયા વગર નથી રહેવાની. જેમ જેમ ગાડી આગળ વધતી જાય છે તેમ સુંદર દેખાવ અને બાંધણીવાળી ઈમારતો એક પછી એક નજર સાંભણે આવતી જાય છે, તે જોઈને કલકત્તાને “સીટી ઓફ પાલેસીસ” એટલે મહેલોનું શહેર કહીને જે નામ અપીયામાં આવીયું છે તે અરેખજી આપીયું છે, એવું ધારવાને ખરા સખબો મળી આવે છે. પણ આવો દેખાવ લાંબા વખત સુધી નથી રહેતો. થોડા વખતમાં આ દમામ ભરેલી રચનાનો છેડો આવી જાય છે. કલકત્તાની દેશી વસ્તીના લતા ઉપર આવી પુગા કે ઈમારતોનો આગલો દબદબા ભરેલો દેખાવ બદલાઈ કલકત્તાના નામને ઝાંખ લગાડનાર દેખાવ જોવામાં આવે છે. મહેલોનાં શહેરનો ભપકો હીયાં નરમ પડી ગયલો દેખાય છે. દેશીઓનાં ઘર એવાં તો ખેંડાલ નજરે પડવાં મોડે છે કે આપણને તાજુખી લાગીયા વગર નથી રહેતી કે શું બસ આટલાંમાં જ મહેલોનાં શહેરનો છેડો આવી ગયો અને કોઈ ખીજું જ શહેર નજર આગળ આવીયું કે ? તેની સાથે રસ્તા એવા તો વાંકી વલાણના અને ગલીય હાલતમાં હમારા જોવામાં આવીયા હતા કે તેમની સરખામણી જે આપણે કરવા જઈએ તો આપણી ખુંબઈના બુસારી અને રંગારી મોહોલા તથા ચીચબંદરના લતા તરફના મોહોલા જેવા તેઓ દેખાતા હતા. આ ડેકાણાં ઉપરનો વાસ, હવા અને સગવડ તરફ નજર કરતાં, આપણી ખુંબઈના ઉપર જણાવેલાં ડેકાણાં, હાલની હાલતમાં ઘણેક દરજે કલકત્તા કરતાં વધારે બેહેતર હાલતમાં જાણવાં. કલકત્તા શહેરનો દેખાવ નદીમાંથી અને ગારડનરીય આગળથી જેવા દીલપસંદ દેખાયો તે ઉપરથી જોનારે જે મત બાંધીયું હશે તે મત આ દેશી વસ્તીના લતા ઉપર આવી પોંહોંચવા પછી

તેને ફેરવવાની ફરજ પડશે. આ સઘળું થવાનો સખખ ઐટલોજ છે કે કલકત્તાની ભપકા ભરેલી અને મેહેલ જેવી ઈમારતો વીગરે જે ખુબસુરતી ભરેલા દેખાવ છે તે એક ચોકસ હદમાં અને લતા તરફ માત્રે આવી રહેલા છે. જ્યાં યુરોપીયન અને જુજ દેશી વેપારીયો તથા સરકારી ચાકરીવાળા ધણા ખરા અમલદારોનો તમામ વહીવટ ચાલુ થઈ રહેલો છે તે લતા તરફ ધણીજ મોહોટી હારબંધ ઈમારતો બંધાયેલી છે, મોહોટ મોટા પોહોળા રસ્તા, ફરવા હરવાની જગા, મેદાન, વીગરે સઘળી બાબદની સગવડ અને સફાઈ રાખવામાં આવી છે. પણ હીયાંથી આગળ જતાં દેશી વસ્તીમાં કંઈતેવું જોવામાં આવતું નથી.

વેપાર વણજની ધુમધામનો કલકત્તાનો ભાગ, ચંદપાલઘાટ અને કલકત્તાની નવી ટંકસાળ, જે બંધે ડોકાણાં નદોની ઉગમણ દીરાએ આવેલાં છે, તીહાંથી તે બડા બજાર અને કાસીતોહાના મોહોલા સુધી અને કાસીતોહાના મોહોલા આગળ જે બે રસ્તાનાં નાંકાં આવેલાં છે, એક ધરમતોટાનો રસ્તો અને ખીજો ચવરંગીનો રસ્તો, આ હદ સુધીમાં છે. ચવરંગીના રસ્તા ઉપર ધણાં ખરા યુરોપીયન માતખર લોકની વસ્તી છે, અને દેશીએમાં માત્રે આપણાં માન પામેલા રોડ રસ્તમજી કાવસજી બનાજીના સાહેબજનદા રોડ માણેકજી રસ્તમજી કાવસજી બનાજીનો એકલાનોજ રહેવાનો મકાન છે. ચવરંગી લતા ઉપરની કેટલીક ઈમારતોનો દેખાવ ઇંગ્લંડની ઈમારતોની રોનકદારીની બરોબરી કરી શકે એવા છે, એવું જોએ ઇંગ્લંડ જોઈ આવીયા છે તેમનું મત છે. આપણી સુંબઈના એલફીનસ્ટન સરકલનો દેખાવ અને હાલ મી. ત્રીચરની કંપની, ફ્રેચ બેંક અને એરીએટલ બેંક વીગરે ખીજી જે ઈમારતો મેદાન ઉપર બંધાયે, જેમાંના બેચાર ચીત્ર એત્રે આપીયાં છે તેમની સાથે, ચવરંગીની ઈમારતોના દેખાવનો મોકાબલો કરી શકાય એવું છે, પણ જરે આપણી સુંબઈની મેદાન ઉપર બંધાતી સઘળી ઈમારતો પુરી બંધાઈ તઈયાર થશે, તે વખતે હમો ધારીએક કે સુંબઈનો આ લતા ઉપરનો દેખાવ ચૌરંગીને ટકર મારે એવા થઈ પડશે. ચૌરંગીમાં જ્યાં યુરોપીયન લોક વસેછે તીહાંના કેટલાક રસ્તા ધણાજ મોહોટા અને દોશાદ છે, લંબાઈમાં આસરે બે માઈલ લાખાં અને સરાસરી એસી ફુટ પોહોળા, અને તેમની ઉપર ગ્યાસ લાઈટ મુકીયામાં આવી છે. હમો જીઆરે તીહાં હતા તે વખતે ગ્યાસ લાઈટ તુરતનીજ દાખલ કરીયામાં આવી હતી. રોહરના દેશી ભાગમાં તો બોયર્સીંગનાં તેલના

દીવા સુકતા દેખાતા હતા. હાલ તો અલખતાં મ્યુનીસીપાલિટીએ તીહાં ફેરફાર કરી નાખ્યો છે, અને ઉમેદ રાખીયે છે નીચે બયાન કરેલા ધરમતોલ્લાના મોહોલામાં જહાં આપણા ચંચલ પારશી ભાઈ બંધુએ વસે છે તે જગા ઉપરનું મચ્છરખાનું નીકળી ગયું હશે !

દેશી વેપારીઓની પેહેડીએ અને રેહેવાનાં મકાન ધરમતોલ્લાના મોહોલામાં છે, જેનો દેખાવ ખચીત ઘણેજ રેજધાન અને નાપસંદ છે. હમો જરે મી. ખુરોદજી નુસરવાનજી કામાજીની કલકત્તાની પેહેડી ઉપર જઈ પુગા તારે જાણીયું કે આપણા મેહરબાન પારશી વેપારીઓ કલકત્તામાં કેવી જગા ઉપર વસતા હતા. તીહાં ગયા આગમચ હમારાં મનમાં એવો વીચાર હતો કે આ સાહેબો ઘણેજ પસંદ અને હવાવાળી જગા ઉપર વસતા હશે, પણ આ હમારો વીચાર ખોટો પડ્યો હતો. જે મોહોલામાં આપણા પારશી વેપારીઓની પેહેડીએ જેઠ તે ડેકાણું આપણી મુંબઈના વાણીયાવાડ જેવું હતું. ગલીચી અને દુરગંધી જખરી લાગતી હતી, અને તેની સાથે તે ખરેખર એક મચ્છરખાનું હતું. કારણ પુછીયું કે આવી જગા ઉપર પેહેડી રાખવાની મું મતલબ હતી, તારે હમોએ જાણીયું કે સઘની પેહેડી-યો એક ખીજની નજદીકીમાં હોવાથી વેપારનાં અને ખીજાં કામ કાજમાં સેહેલાઈ પડતી હતી. ખીજું કારણ એવું કેહેવામાં આવીયું હતું કે જહાં સુધી સઘની પેહેડીવાળા સાહેબો આ મકાન બદલી કોઈ ખીજ જગા ઉપર જાય તોજ સઘ-નાઓથી આ મચ્છરખાનું છોડી શકાય ! ત્રીજું કારણ એવું જણાવીયું હતું કે આતરા આદરીયાન આ મોહોલામાં નજદીક હોવાથી, પારશીઓને તેમના ધરમ સંસારની કેટલીક બાબતો જલવવાને પણ આ મચ્છરખાનાંવાળા મોહો-લામાં રેહેવું જરૂરનું, કાયદા ભરેલું અને સવલ પડતું હતું ! આપણા ધુંધી અને દુરદેશી પારશી પરદેશી વેપારીઓનો આવો વીચાર સાંભળી હમોને થોડોવાર ભારી અંદેરો થઈ પડ્યો હતો પણ પછવાડેથી માલુમ પડ્યું કે “જુનું તે સુનું” આ કેહેવત પ્રમાણે તેઓ જહાં લાખાં દીવસસુધી વસતા આવીયા તીહાંજ વસવું ઠીક છે, એવું સમજી આ ડેકાણું તેઓ વળગી રેહ્યા હતા ! પણ આવી જગાને હવે પછીના તીહાંના જીવાન અને કળી કુટતા વેપારીયો લાંબા વખત સુધી વળગી રેહેશે, એ રાખ ભરેલું લાગે છે. કામાજીની પેહેડી ઉપર એક કલાક ખોટી થયા હતા, તેટલા વખતમાં ધરમતોલ્લાના મોહોલાની ખુખી સારી પેઠે હમો

સધનાઓએ જાણી લીધી હતી. વાત કરતાં મચ્છરનું બણબણું યેલું મોહિયંમાં પેસી જતું હતું, જેનો અટકાવ કરવાને રમાલથી અથવા પંખાથી ઝાટક ઝુટક કરવી પડતી હતી. મોહિલાની ગટરોનો પમસટ નાકને યુંગરાવી નાખતો હતો, અને જે કે ફેબરવારી મહીનાની શીરમાત હતી તેથી થંડીનો હીંગામ હતો, તોએપણુ આ ડોકાણું ઉપર ગરમીથી પસીનો જબરો પડતો હતો. હમારા ઉતારાને સારૂ મી. કામા-જીની પેહેડીએ દુર એલાહેદો એક મકાન કાશીપોરમાં કરાવી રાખીયો હતો, તીહાં એકદમ જવું હમોએ બેહેતર ધારીને ધરમતોલાના મોહિલામાંથી રૂપસદ લીધી હતી. કાસીપોર, ધરમતોલાથી આસરે ૪) અથવા ૫) માઈલ દુર છે, જીહાં નદીના કીનારા ઉપર કેટલાક રેહેવાનાં મકાનો નીરાંત જગા ઉપર બાંધેલાં છે. કલકત્તાના દેશી અને પારશી વેપારીયો દર રાનીવાર અને રવીવારે અથવા તેહેવા-રના દીવસો ઉપર સેહેલગાહ કરવાને અથવા બાગ વાડીએ મોજ ભોગ કરવાને આ ડોકાણું ઉપર જાયછે. કાશીપોરમાં હીંદુસ્થાનના આગલા કોર્ટ આફ ડાયરેક્ટ-રોના વખતમાં બંધાયલું લશ્કરી કામસર પીતળ કામ આતવાનું એક મોહિયું કારખાનું નદીના કીનારા ઉપર બાંધેલું છે.

ધરમતોલાથી કાસીપોર જવા નીકળ્યા તે વખતે જેને મોહિલાઓમાંથી તથા વસ્તીમાંથી હમારી ગાડી પસાર થઈ, તે વખતે જે દેખાવ જોયામાં આવીએ તે ઉપરથી એવું માલુમ પડીયું હતું કે કલકત્તાની દેશી વસ્તી ઘણીજ ગીચ વસેછે. પણ ખબર કાઢાડતાં એવું જાણીયામાં આવીયું છે, કે કલકત્તાની વસ્તી કેટલાકોનાં મત પ્રમાણે પાંચથી છ લાખ માણસની ગણાયછે, પણ એમાંથી માત્ર ત્રણ લાખ માણસોજ પુદ કલકત્તાના જથુકના રેહેવાશીયો છે, અને બાકીની વસ્તી આવ જાવ કરતી અથવા જેને ફરતી વસ્તીને નામે બોલેછે, તેવી છે.

કલકત્તાના દેશી લોકની વેહેંચણી, તેમના ધંધા પેરા મુજબ નીચે જણાવીયા પ્રમાણે થયલી છે. આખી મુસલમાન લોકની અને હલકી જાતનાં હીંદુઓની વસ્તીનો ખરોખર અરધો અરધ ભાગ, યુરોપીયન લોકની નોકરીમાં છે, અને આ અરધા ભાગનો ઘણો ખરો ભાગ યુરોપીયનોનાં ધર સંસારને લગતાં કામ કાજમાં ચાકરીએ લાગેલા છે, અને બાકીનો સરકારી ખાતાઓમાં અને વેપારી-ઓની પેહેડીનાં કામ કાજમાં ચાકરીએ લાગેલા છે. ઉપલી વસ્તીનો બાકીનો અરધો ભાગ, જમીન ઉપરથી નદી ઉપર અને નદી ઉપરથી જમીન ઉપર માલ

ચઢાવા ઉતારવાની મજૂરી કરનારી, પાલકી ઊંચકનાર હમણા, હેલકરીઓ, અને “ટીકા” એટલે ભાડુતી ગાડીઓના કોચમેન તરીકે ધંધો કરી પોતાનું યુજ્જરાણ કરનારી વસ્તી છે. આ બે ભાગ બાદ કરતાં બાકીની વસ્તી, ખલાસીઓ, કણીયા, તલી, કાપડીયા, રોજીંદું કામ કરનારા, આથ ખોરાકીની પરચુરણ જીનસો વેચનારા છે.

કલકત્તાનું જે મોહોટું નામ “સીટી ઓફ પાલસીસ” મહેલોનું રોહર કરીને પડીયું છે, તે ઉપરથી વાંચનાર વીચારશે કે આ જુલંદ રોહરમાં મોહોટ મોટી જાહેર સુંદર ઈમારતો, અને ઘરો ઘણાં હશે. પણ તીહાં ખરેખર આવી ઈમારતો કેંઈ ઘણી નથી. માત્ર થોડીક સુંદર ખાનગી બાંધણીઓ ઉપર, કલકત્તાના મોહોટાં નામની કીર્તીનો આધાર રહેલો છે. પણ આસરે પચાસ વરસ થયાંજ કલકત્તાના રહેવા-શીઓને આ વીરો સમજ પડી છે, કે જુદાં જુદાં જાહેર કારણો-સાર, જુદી જુદી જાહેર ઈમારતો બાંધવી આ તેમની અને સરકારની એક ફરજ છે. જેને જાહેર ઈમારતનું નામ આપી રાકીએ, અને જેનો ઉપયોગ જાહેર પ્રજાનાં કામ-સરજ કરવાની મતલબથી તે બાંધીયામાં આવી હોય, એવી બાંધણીઓ આજ સુધી કલકત્તામાં આસરે અઢાર અથવા વીસ છે, જેમાંના કેટલીકોનાં નામ નીચે આપીયાં છે :—

ગવર્નમેંટ હાઉસ (સરકારી મહેલ.)

ટાઉન હાલ.

મેટકાફ હાલ.

ફીવર હાસપીટલ.

પ્રેસિડેનસી કાલેજ.

ખીરાપ કાલેજ.

ધી મદરેશા.

મહમદન કાલેજ.

જનરલ આસેમબ્લી ઈનસ્ટીટ્યુશન.

મેડીકલ કાલેજ.

આરફન સ્કુલ.

જનરલ હાસપીટલ.

આઈસ હાઉસ.

મારટીનીયર.

ધી મીંટ (ટંકસાળ.)

એશીયાટીક સોસાયટીનું મ્યુઝીયમ તથા

લાઈબ્રેરી.

બેથીયુન છોકરીઓની નીશાળ.

બેંગાલ બેંક.

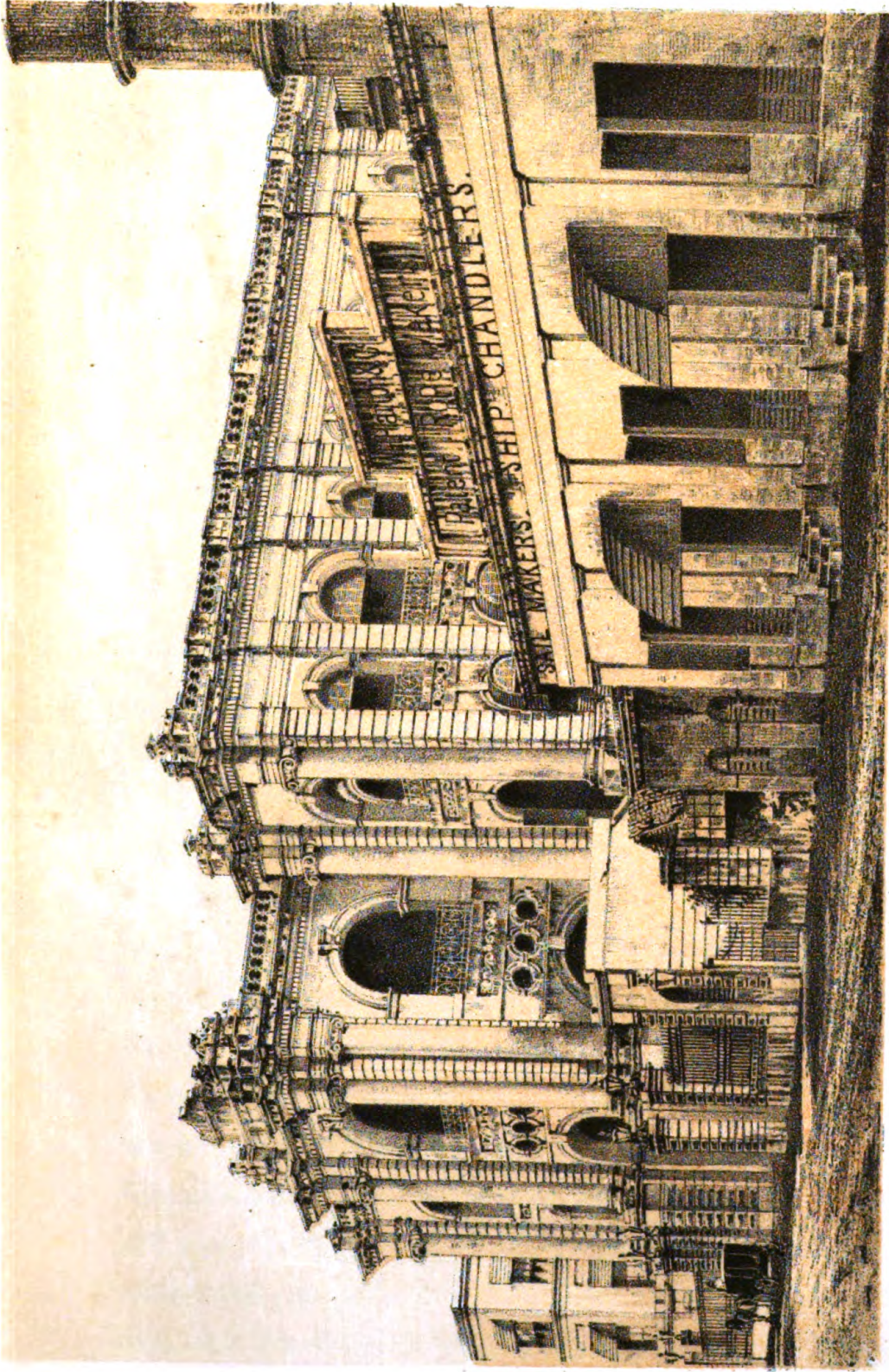
પ્રીન્સેપ્સ ઘાટ.

મોહોટી જલ.

ફોર્ટ ઉલીયમનો કોલો.

કાર્સપિરમાં સરકારી પીતળનું ઓત-

કામનું કારખાનું.

Printed by W. & A. G. S. in London

BANK OF BENGAL.—CALCUTTA.
 १. चण्डी मंड.

ધરમતોશ્લાથી સાંજના ૬) વાગે નીકળેલા આસરે રાત્રે ૭) વાગે કાસીપોર જઈ પુગા હતા. આગળ કેહ્યું તેમ રસ્તાનો દેખાવ કંઈ ઘણો જોવા જોગ નહીં નજર આવીયો હતો. વસ્તી ઘણી ગીઝ દેખાઈ હતી, જેનો દેખાવ આપણી મુંબઈના મુંબાદેવીના કનસારા વાડ જેવો હતો. જે ગાડીમાં હમો ખેશી ગયા હતા તે ગાડીના કોચમેન તથા પાછળ ઉભા રહેનાર બે ઘોડાવાળા રસ્તા ઉપર ચાલનારા લોકને એક એક તરેથી બાજુએ ખીસી જવાને પોકારતા હતા. તેઓ “ચાલરે બાજુ,” “પોઈસિ,” આવા શબ્દોથી પોકાર નહીં મારતા હતા, પણ “બાં દીકે,” “ડાંઈન દીકે,” “દરી કરો,” “સરે જા,” “બચાવ,” આવા શબ્દો પોકારીને બોલતા સંભળાયા હતા, જે શબ્દોનો અર્થ પુછવાથી હમને એમ સમજ મળી હતી કે “ડાવી બાજુ,” “જમણી બાજુ,” “ઉભો રહે,” “ખીસી જા,” “સંભાળજે,” એ મુજબ તેઓ રસ્તે ચાલનારાઓને પોકાર મારી કેહેતા હતા. પોઈસિ, ચાલરે, બાજુના કરતાં આ શબ્દોથી તો પગે ચાલનારને સારી પેઠે, અને સાઉચેતી ભરેલી ચેતવણી આપીયામાં આવેછે કે તેણે રસ્તાની કહી બાજુએ સલામતી સાફ ખીસી જવું, આ રીતનો પોકાર “ચાલરે બાજુ”ના કરતાં વધારે એકસાઈ ભરેલા છે એમાં તો કંઈજ શંક નથી.

હાલ આપણી મુંબઈમાં જે નવા રસ્તા બંધાયછે તેમની બંધે બાજુએ ચાલવાને સાર જે હંચી પગથી બનાવાનું મંડાણ આપણા ચંચલ મ્યુનીસીપાલ કમીશનરે કરીયું છે, તે પગથીઓ રસ્તામાં ચાલનારા લોકને ઘણી ફાયદાકારક થઈ પડવાની છે. હવે આ પગથી ઉપરથીજ ચાલવાને પોલીસની અથવા કાયદાની રૂઝ, જે લોકને ફરજ પાડે તો, આપણી ટ્રાપમાં દર વરેરો ગાડી ઘોડા તળે અકસમાત ચંપાઈને જેટલા જીવોની ધાત થાયછે, તેમાં કેટલા ઘટારો થઈ પડે, આ બાબદ સત્તાવાળાઓને ધીયાત પોહંઆડવા જોગ છે. હમો ધારીએછ કે આ સારી ટેવ આપણાં લોકમાં પાડવાને જો આપણી પોલીસ માથે લીએ, અને થોડા વખત મુધી એંપ રાખીને રસ્તા ઉપર જવા આવવાની ડાવી અને જમણી બોરદુ મુકરર કરી રાખે, અને તે મુજબ પગે ચાલનારાઓને ચાલવાની જખ-રીથી ફરજ પાડે, અથવા આ હુકમને તાબે નહીં થનારને સેજસાજ દંડની સજા કરીયામાં આવે, તો ખચીત થોડા વખતમાં આ સારી ચાલ લોક અખિયાર કરી શકશે, અને હાલ જેમ ગાડી ઘોડા વીરો ડાવી અને જમણીબાજુ ઉપર હાંકવાની

ચોકસાઈ અને કાયદો રાખીયામાં આવેછે તેમજ ચાલવાની બાબદમાં પણ એવીજ ચોકસાઈ અને કાયદો રાખીયામાં આવશે. ઇંગ્લંડમાં તો આ વીરો ધારાની રૂએ બંદોબસ્ત કરીયામાં આવીયો છે અને કોઈખી માણસ બુલથી ડાવી બાજુ ઉપર ચાલવાને બદલે જો જમણી બાજુ ઉપર ચાલતો હોય તો કાનસ્ટેબલ તેને મોટેથી પોકારીને ચેતવણી આપેછે કે સાહેબ તમે તમારી ઘટતી બોરદુએથી ચાલો ! આવો કાયદો હીયાં પણ લાગુ પાડવો જોઈએ.

કાસીપાર પોહોંચતાં રાત્રે સાત વાગાનો અમલ થયો હતો. જે બંગલામાં હમો ઉતરીયા હતા તે નદીને કીનારે, હવાવાળી અને એકાંત જગા ઉપર હોવાથી હમો સઘળાને તે ઘણોજ પસંદ પડ્યો હતો. અંધારૂં થઈ ગયલું હતું તેથી આસપાસનો દેખાવ તો કંઈ નજરે નહી પડી શક્યો હતો. માત્ર નદીનાં પાણી જે કીનારા ઉપર ધીમાં ધીમાં અક્ષળાયાં કરતાં હતાં, તેનો નરમ અને ગંભીર આવાજ દીલને ઘણીજ આરામીસ આપતો હતો. તા. ૨૬ મી જાનેવારીની રાત્રી તે તા. ૨૯ મીની રાત્ર સુધી, લાગટ ચાર દીવસ અને રાત્ર, સાંચાનો ધપકારો અને ઘોંઘાટ સાંભળવામાંજ સ્તીમરમાં ગુજરી હતી, જેથી કાન એવા તો થઈ ગયા હતા કે ઈંધમાં પણ સાંચાના ધપકારોનો આવાજ આવીયાજ કરતો હતો. કાસીપારમાં આવીયા પછી આ ઘોંઘાટનો છેડો આવીયો હતો અને આજ રાત્રે નીરાંતથી ઈંધાઈશું એવી જે ખાત્રી જીવને મળી હતી તેથી મનમાં ઘણોજ આનંદ ઉપજીએ હતો. રાત્રે જમીને આગાસી ઉપર જરા અરેરાયલા હતા, નદીનું પાણી સાંભે દેખાતું હતું, થંડા સીતળ પવનની ધીમી ધીમી લેહેરી આવતી હતી, નદી ઉપરથી કોઈછુટો છવાયો મછવો ચુપાચુપ ચાલી જતો હતો, જે તેના ઝાંખા, અને પાણી ઉપરથી સરીને ચાલી જતા દીવાથી દેખાતો હતો, જેનાં એકું હલેસાંનો પાણી સાથે છપકોરાવાનો નરમ આવાજ કાન ઉપર આવતો હતો, તથા દરેક છપકોરે પાણીમાંની ઝીણી માંછલીઓનો ચળકાટ દેખાતો હતો, તેમાં વળી કોઈ રોખીલા કોળીનો ગાયન કરતો દુરનો સાદ સંભાળાતો હતો, તથા કીનારા ઉપરનું કોઈ માણસ હોડીવાળા સાથે અથવા હોડીવાળાઓ પોતપોતામાં ધીમે ધીમે આવાજ અને થોડે થોડે વારને અંતરે એક ખીજ સાથે વાતચીત કરતા હતા, આ સઘળો નીરાંતી ભરેલો દેખાવ જોયા અને ભોગવીયાથી જીવને ભારી ચૈન અને આત્માનંદ થઈ પડ્યું હતું ! આવે વખતે હમને હમારી નીશાળમાં શીખેલાં, કવી “બાઈરન” નાં કેટલાંક દીલખુરા,

નીચે જણાવેલાં કાવ્યો યાદ આવીયાં હતાં. આ કાવ્યોની ખુખી તથા મતલબ, નીશાળે શીખતી વેળા તો પુરેપુરી શું, પણ થોડી ઘણીખી નહીં સમજી અથવા હાંસલ કરી શક્યા હતા, પણ તે કાવ્યની પુરી મતલબ અને ખુખી આ ડોકાણે હમે અચ્છી રીતે સમજી અને પામી શક્યા હતા.

All is gentle : nought
Stirs rudely ; but, congenial with the night,
Whatever walks is gliding like a spirit.
The tinklings of some soft guitars ;—the dash
Phosphoric of the oar, or rapid twinkle
Of the far lights of skimming gondolas,
And the responsive voices of the choir
Of boatmen answering back with verse for verse ;

* * * * *

How sweet and soothing is this hour of calm !

ઉપલી કવીતાનો તરજુમે કરવાની હમે જરૂર જોતાં નથી, કારણ કસીપોર નદીના દેખાવ વીરો જે ઉપર બયાન કર્યું છે તેમાં આ કવીતાની સઘળી મતલબ આવી ચુકી છે. ઉપલા દેખાવનીજ શ્રુતમાં નીંદ આવીગઈ હતી, જેનો છેડો સહવારના ઊઠીયા તીયારે આવીયો હતો. કેહેવત પ્રમાણે, સઘળા જણ તે રાત્રે સારી પેડે પેડે બરીને ઉંઘાયા હતા.

તા. ૩૧ જાન્યુઆરી. સહવારના સકારેથી ઉઠી, તે દીવરો “ફલાવર રો” અંટલે કુલપાન અને મેવા તરફારીનો વારશીક મેલો કલકત્તામાં ભરાવાનો દીવસ હતો તે જોવાને ગયા હતા. આ મેલો જો હમે ચુકતા નહીં હોઈએ તો ચૌરંગીના લતા ઊપર મોહોટાં મેદાનમાં ભરાયેલાં હતા. આ ડોકાણે કુલપાન અને મેવાનો અંક અચ્છો જમાવ થયેલો જોયામાં આવીયો હતો, જેમાં દેશી માલીઆએ કળા, હંતર અને માવજતથી ઘણીક જાતનાં રોપ અને ફુલો સારીપેડે ઉગાડેલાંના નમુના હાજર કર્યા હતા, તેથી અંકોમાંના ઘણા જણે ધનિમ મેળવીયું હતું. આ ડોકાણે રાસબેરી પુસ્કળ દેખાતી હતી અને તે થંડીની માસમથી શ્વાદમાં ઘણીજ લેહેજતદાર લાગતી હતી. બોરતા નમુના પણ ઘણાજ મોટાં છેક મોટાં પેર જોલા જોયામાં આવીયા હતા. તેમજ કાલીફલાવર, ચેરી, ખીટરૂટ, કોખી, સલગમ, બોલ-કોલના પણ ઘણાજ તોફે નંગ ધનિમ મેળવવા લાયક, નજર આવીયાં હતાં.

ખીટરૂની રતાસ તો ઘણીજ દીલખુરા નજર આવતી હતી, નકરં જાણે લાલ લાહી જેવાં ચલકતાં માણેકના કકડા! આ મેલો સહવારના સાડાઆઠ વાગામાં ખલાસ થઈ ચુકે હતો. હીયાં ઘણા યુરોપીયનો તેમનાં કુટુંબ સાથે અને દેશી-ઓ ઘણું કરીને એખલા તમાસો જોવાને આવીયા હતા.

આ ડેકાણું ઉપર હમારી મોલાકાત કલકત્તાવાળા જાણીતા રોડ માણેકજી રસ્ત-મજી કાવસજી બનાજી સાથે થઈ હતી. તેવણની ઈચ્છા ઊપરથી તેવણની આશીસમાં હમો ગયા હતા. દસ વાગામાં જખરી ગરમી પડવા લાગી હતી. આ ડેકાણું ઊપર જરા વીસામો લેઈ, વીચાર કીધો કે હીયાંથી કાસીપાર સુધી છેક લાંબે જઈને રોહરમાં પાછું આવીયા કરતાં, હીયાંથી નીકળીને જે કંઈ રસ્તામાં જોવાલાયક મકાન અથવા જગા મળે તે જોઈ લેવી અને તીહાંથી પાધરાજ પાછા કાસીપાર જવું. આ વીચાર સઘળાની મરજી મુજબનો થયાથી, શેઠ માણેકજીની આશીસમાંથી હમોએ રૂખસદ લીધી હતી. આ વખતે આ મેહેરબાની ભરેલાં દીલવાળા રોડે હમો સઘળાને એવું કહી જણાવીયું કે કલકત્તા રોહર જો બરોબર જોવું હોય તો રોહરમાંજ હમોને રહેવું જોઈએ અને છેક કાસીપાર સુધી દુર નહીં રહેવું જોઈએ. એટલા ઊપરથી તેવણે પોતાના ચૌરંગીના રહેવાનાં મકાનમાં હમોને સાથે રાખવાની ઈચ્છા કહી જણાવી હતી. હમોએ તેમનો ઉપકાર માની કેલું હતું કે જો હમુને એકુ બે દીવસ ફરતાં અડચણ લાગશે તો તેવણની મેહેર-બાની ભરેલી ઈચ્છા હમો માહેટી ખુશીથી કબુલ રાખશું.

હીયાંથી નીકલીયા તેવા ચૌરંગીના “પાર્ક સ્કીટ” નામના રસ્તા ઉપર જહાં કલકત્તાની “મ્યુઝીયમ” અને એશિયાટીક સોસાયટીનું માહેટું પુસ્તકખાનું છે, તે જોવાને ગયા. અંગાલાની એશિયાટીક સોસાયટીની સ્થાપના ઈ. સ. ૧૭૮૪ ના સાલમાં સર ઉલીયમ જેન્સ નામના પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશને હાતે થયલી છે. આ ખાતાંને લગતાં સંગ્રહસ્થાનમાં ખુદરતી તવારીખને લગતી ઘણીજ જોવાલાયક સુંદર જીનસો છે. તરેવાર જનવરોનાં શરીરનાં પાંજરાં ઘણી માવજતથી અને કારીગીરીથી બનાવી રાખેલાં છે; તેમજ કેટલીક જાતનાં પક્ષીનાં પેટ ચીરી, તેમાં દવાની મેળવણીથી બનાવેલી જીનસો ભરી, તરેવાર પક્ષીઓનો એવા તો એક સંગ્રહ કરેલો છે કે એક નજરે હજારો પક્ષી આપણી સાંભણે જોવાને મળી શકે છે. ધાતુ, ખણીજ વસ્તુ અને ઝાડ પાન તથા જનવરના હાડકાં તથા ઝાડપાન, લાંખી

મુદતે બદલાઈ પથર થઈ ગયલાં (જેને ઇંગ્રેજીમાં Fossils કહે છે) એના ધણાજ કીમતી નમુના આ ઠેકાણે એકઠાં કરેલા છે. હીંદુધર્મને લગતા ઇમારતો ઉપરનાં કોતર અને નક્સી કામના પથરના કકડા હીંદુસ્થાનમાંથી જુદે જુદે જમાને મળી આવેલાનો એક મોટો જથ્થો એકઠો કરેલો છે. અસલ શ્રદ્ધધર્મને લગતા, પછીના બુદ્ધધર્મને લગતા, અને હાલના હીંદુધર્મને લગતા, એવા ત્રણ વર્ગોમાં આ પથરોને વહેંચેલા છે. આ ખાતાના ઉપલા ભાગમાં હીંદુસ્થાનનાં જુદા જુદા પ્રાંતોમાં રહેનારાં લોકના વાપરવામાં આવતાં તમામ જાતના હથીયારોનો સંગ્રહ કરેલો છે, તેનીજ પાસે “સાઉથ સી આઈલેન્ડ” એટલે અમેરીકાની દક્ષીણ તરફના ટાપુઓમાં જે દેશીઓ વસેછે તેમના વાપરવામાં આવતાં હથીયારો એકઠાં કરેલાં છે. આ સોસાયટીના મહાભારી પુસ્તકખાનાં વીરો જેટલું બચાવ કરીએ તેટલું થોડું છે. છાપેલાં અને હાતના લખેલાં ઉગમણ પ્રાંતની બાબતેને લગતાં કંઈ હજારો પુસ્તકો અને કાગળો છે. થીએટ્ર ભાશાના, ચીનાઈ ભાશાના, શ્રદ્ધી ભાશાના હાતના લખેલાં હજારો દસ્તાવેજોનો સંગ્રહ હીયાં કરેલો છે. સોસાયટીના હાલમાં જે નામાંકીત પુરૂષોની સખીઓ ખીરાજે છે તેમના જેવા લગ્નચક્ર અને મહા વિદ્વાન પંડીતોની મંડળી કોઈખી જગા ઉપર તેઓ જયારે જીવતા હશે તીયારે આવી સાથે એકઠી નહીં થઈ શકી હશે. આ વિદ્વાનોની ચુપ અને મુગી મંડળીમાં નીચે જણાવેલા પ્રખ્યાત અને નિપુણ ગૃહસ્થોની સખીઓ અને આવલાં જોવામાં આવીયાં હતાં :—

સર એડવર્ડ રાયન.

મી. આર. હેમ.

કલનલ જેમ્સ ગ્રાંટ ડૉ.

સર જર્જ એચ. બારલો.

ગીલબર્ટ અરલ આફ મીટિ.

રીચર્ડ મારકચુસ વેલેસલી.

ચારલસ અરલ કારનવાલીસ.

સર ઉલીયમ જોન્સ.

એચ. એચ. ઉઈલસન.

ડબલ્યુ. ડબલ્યુ. બર્ડ.

એચ. ડી. પ્રીનસેપ.

ડાક્ટર જે. આદમ.

જનરલ જોન્સ.

એચ. ડી. કોલબ્રુકનું બાવલું.

સર ઉલીયમ જોન્સ. „

એચ. એચ. ઉઈલસન. „

ડાક્ટર ડબલ્યુ. એચ. મીલ „

જેમ્સ પ્રીનસેપ. „

ખી. એચ. હાડજસન. „

આ ખુદરતના ખળનાના મેહેલમાંથી નીકલીને કલકત્તાના એક મોહોરા જહ-
વેરીની દુકાન જોવાને ગયા હતા. કાચની કબજોમાં જે યુકતી અને કળા વાપ-
રીને તમામ જવાહેર અને કીમતી જીનસોની ગોઠવણ કરેલી હતી તેનો દેખાવ
એવા તો બપકા ભરેલો અને દીલપસંત થયેલો હતો કે તે દુકાન અથવા ખરોબર
ખોલીએ તો જવાહેરખાનામાં પેસ્તાંજ જોનારની આંખો ચમકી પડતી હતી. ત-
મામ દાગીના ખુલા દેખાઈતા મુકેલા હતા, તોએપણુ તેઓ એવી તો બંદોબસ્તી-
માં મુકેલા હતા કે કોઈ એકાએક ઉઠાવી લેઈ જવા પામી નહી રહે. મોટા કાચોની
બંધ કબજોમાં તેમને તજવીજથી રચેલા હતા એવા કે તેમની સઘળી બાજુ ખુલી
જોવામાં આવી શકતી હતી. કોઈપણ દાગીનો જોવાને હાત લગાડવાની જરૂર નહીં
પડતી હતી. તેની કીમત પણ તેનીજ સાથે જોડેલી હતી કે લેનારને વીચાર કરવાને
બની આવે અને વેચનારને ધડી ધડી પુછવું નહી પડે. આ જવાહેરના સંગ્રહમાં
કહ્યું કીમતી નંગ નહી હતું એ હમારાથી કેહેવાઈ શકાતું નથી, એટલું તે સંપૂર્ણ
હતું. કેહેછે કે લંડનમાં જહવેરાતની જે મોટી દુકાનો કેહેવાયછે તે વર્ગની
આ દુકાન હતી. એની સાથે આપણી મુખર્ષની કોઈપણ દુકાન આપણે
સરખાવી નથી શકવાના. હીયાંની સઉથી સરસ આ કીસમની દુકાન કલકત્તાની
હામીલટન જહવેરીઓની દુકાન આગળ, હમો ખીહીને કેહીજીએ કે (૧૫)
આના વઠાવમાં છે.

આ ડેકાણેથી નીકલીને પાધરા કાસોપોર ગયા. આપ્પા દીવસની રઝડથી
આવું લાચું હતું કે કલકત્તા શહેરમાંજ રહેવાથી તે શહેર જોવાને વધારે સગવડ
ભરેલું થઈ પડવાનું, કારણ ફક્ત ઉપલાં બેજ ડેકાણાં જોઈ પાછાં ફરતાં બપોરે બે
વાગી ગયા હતા. બપોરના જમતી વેળા ટેબલ ઉપર દેખાવમાં ઘણાજ તોફો
માંછલી મુકેલી હતી. આવીરો પુછપરછ કરતાં એવું માલુમ પડ્યું કે તે નદીની
માંછલી હતી. કલકત્તામાં નદીની માંછલી પુરુષ મળેછે, તેમાં “મેંગો શીરા”
નામની માંછલીની અતીશય તારીફ થાયછે. હમુને ખરોબર યાદ નથી કે એ
માંછલી દરીયાની છે અથવા નદીની, પણ આટલું જાણીએ છીએ કે એની લેહજત
અને ખુબસુરતી વીરો ઇંગ્રેજોમાં અને દેશીઓમાં ભારી વખાણ થાયછે. આ
માંછલીને “મેંગો શીરા” ને નામે ખોલેછે તેનું કારણ એવું જાણવામાં આવીયું
છે કે આપણા દેશની કેરીની મોસમ ઉપર એ ઘણું કરીને મજી આવેછે. દેશી

લોક એ માંછલીને “તપસ્વી” કરીને કેહેછે, એટલે “તપ કરનાર” માંછલી. કેટલાક યુરોપીયનોથી આ કહણુ શબ્દ “તપસ્વી” બરોબર નહીં બોલી શકાયથી તેમની એક સાધારણુ ટેવને લગતો “ટીપસી” શબ્દ “તપસ્વી” ને ડોકાણુ લાગુ પાડી કેટલાકો આ માંછલીને “ટીપસી” માંછલી બોલવા લાગ્યા. હમા એ આ માંછલી જોઈ નથી, પણ જેઓએ જોઈ છે તેઓ એવું કેહેછે કે તે હંમેશા પોતાનું માંચું નીચું રાખેછે, જે કોઈની નજરમાં તપ કરતું અને કોઈની નજરમાં “ટીપસી” એટલે છાકરાની પેઠે ઝુલતું દેખાયછે.

કલકત્તામાં આવી એક માઠી રસમ ચાલતી આવી છે કે તીહાંના દેશી લોક-નો ઘણો ખરો ભાગ તેમના મરણ પામેલાં માણસોનાં મુડદાંને નદીના પાણીમાં હોમી દીએછે. તીહાંનાં કેટલાક હીંદુ લોક મુડદાંને બાળેછે આ વાત ખરી છે, પણ ઘણા ગરીબ અને હલકી પદ્ધતિનાં લોક જેઓની ગુંજસ બાળવાનો ખર્ચ પુરો પાડી શકવાની નથી તેઓ ખીચારા મુડદાંને નદીનાં પાણી ઉપર તરતાં છોડી દીએછે. શક્તિવાળા લોક પણ મુડદાંને પુરેપુરું બળવા નથી દેતા. પોણો ભાગ બળી રેહું કે બાકીનું નદીનાં પાણીમાં હોમાવી દીએછે. આવી રીતે નદીમાંના બેલાં મુડદાં પાણી ઉપર ધમડાયછે, અને તીહાંની માંછલીઓ આ મુડદાંનો ભક્ષ કરેછે. નદી ઉપર સરકાર તરફથી મછવા ફરતા રેહેછે અને જેઓ મુડદાં તરતાં હાત લાગે-છે તેમને પથર બાંધી પાણીમાં ગરક કરી નાખેછે. આ રસમ ઘણી સુખન નાખવા જોગ છે, પણ ચાલતી આવેલી રસમથી લોકના દીલમાં આવીરો કંઈ ઘણું નથી લાગતું. જેમ આપણા પારસીઓના રવાનોને પક્ષીઓ ચાસણી કરી જાયછે અને તે વીરો ઘણા ખરા પારસીઓને કંઈ વીચાર આવતો નથી, તેજ પ્રમાણે આ દેશના હીંદુઓને પણ નદીનાં પાણીમાં પોતાનાં મુડદાંઓને હોમાવી દેવામાં કંઈ જાજો વીચાર આવતો નથી, જો કે પરકાઓને એ વીરો ઘણુંજ કમકમાટ ભરેલું લાગેછે. આ બાબદ ઉપર કલકત્તાના બાલીયા ઘાટ એટલે દેશી લોકના મુડદાં બાળવાનો ઘાટ, આ વીરો બચાન કરતાં, વધારે ખુલાસાથી બોલશું.

ટેબલ ઉપર જમતી વેળા માઠી માંછલી જોઈ એકજણુ ટકોર કરી બોલીયો કે, આ માંછલીએ કોણુ જાણુ કલકત્તાના કેટલા દેશીઓનો ભક્ષ કરીયો હરો! આવામાં કોઈ બોલીયું કે, જુઓ પેલી માંછલીનાં મોહોડાંમાંથી કોઈના હાતની એક આંગલી દેખાયછે! આ વાત સાંભળીને ટેબલ ઉપર જમવા બેઠેલા હમારામાંના કેટલાકોનો

૨૩૮ કલકત્તા—બાબુ સામચરન મલીકનો સેવન ટાંકસનો બગીચો.

દેખાવ અનન્ય તરંગો થઈ પડ્યો હતો. કોઈ માંછલી તરફ ચોકસાઈ બરેલી નજરથી જોવા લાગું, કોઈ પોતાનો બુક ચાવતાં ચાવતાં અટકી પડ્યું હતું અને કોઈએ પોતાનાં મોઢેડાંમાં મુકવાને તઈયાર કરેલો બુક હાતમાંજ રાખી મેલીયો હતો ! ટેબલ ઉપર આવેલી માંછલી જે કે પાછી તો નહીજ ગઈ હતી, તોએપણ થોડોવાર એક રમુજ દેખાવ થઈ પડ્યો હતો. એકુ બે જણને જરા મુગ લાગાથી તેઓએ તે માંછલી ખાધી નહી હતી. ખીજે દીવસે, એટલે તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરીએ કહી કહી જગા જોવાને જવું આ વીરો રોજે ફરાવ કરી રાખીયો હતો તે મુજબ,

તા. ૧ લી ફેબ્રુઆરીને દીવસે કલકત્તાના એક માતબર કુટુંબવાળા બાબુ નામે બાબુ સામચરન મલીકનો એક મોટો બગીચો કલકત્તામાં મરાહુર થયેલો છે તે જોવાને ગયા. આ બગીચાનું નામ “સેવન ટાંકસ” એટલે સાત તલાવનો બગીચો એવું જાહેર થયલું છે. આજ ઠેકાણું ઉપર, આ માતબર કુટુંબવાળા બાબુઓએ કલકત્તાના દેશીઓ તરફની જીયાકૂત આપણી મહારાણીના શાહાજદા ડચુક આફ્ર એડીનબરોને જીયારે તે કલકત્તે પધારીયો હતો તીહારે આપી હતી. મલીકનું ખાનદાન કલકત્તાના બાબુઓમાં ધણું મોટું ગણાય છે અને આ કુટુંબના રાખસો ખુદરતી ચીજો અને વીણા તથા એલમ હુંનરના ભારી શોખી છે. તેઓમાંના કેટલાકોએ ઇંગ્રેજ ભાશાનો ધણોજ સારો અભ્યાસ કર્યો છે, અને કલકત્તાના દેશી આગેવાનોમાં આ ખાનદાને સારી પદ્ધિ રાખી છે. સેવન ટાંકસનો બગીચો એક જબરો મોઢેટો બાગ છે. એની સરખામણી કરવાને મુંબઈમાંની કોઈખી તેવી ચોગાન જગાનું નામ હમો દેઈ શકતા નથી. હમો ખીહીને બોલીએ તો એટલું કહી શકીએ છ કે આપણી મુંબઈના ગવરનરના પરેલના રહેવાના બાગ જેવા પ) બાગ જેટલી મોટી જગા તો તે ખચીત હશે. આથી વધારે મોઢેટી પણ એાછી તો નહીજ હશે. આ ઠેકાણું ઉપર ખુદરતનો દેખાવ, ઝાડ પાનની લીલા-તરી અને તજુમલથી રચેલા બાગનો દેખાવ ધણોજ દીલપસંદ હમને લાગો હતો. જે મેહેલ જેવી એક ઈમારત હીયાં બાંધેલી છે, તેની અંદર આ અમીરી શોખ ધરાવનાર બાબુએ કાચ ઉપર, કપડાં ઉપર, અને કાગજ ઉપર પાડેલી સખીઓનો જે એક મોટો જમાવ કરેલો છે તે ઉપરથી આ બાબુનો ચીત્ર વીરો જે હંચે દરજેનો શોખ છે તે સારીપેઠે જણાઈ આવે છે. ધણો વખત, હમોએ આ ઠેકાણે ગુજરીયો હતો, અને જુદી જુદી છાપેલી અને હાતની પાડેલી સખીયો જોતાં જોતાં હમો

થાકી ગયા હતા; પણ તે સખીયોની સંખીયાનો અંત નહીં આવીયો હતો. હમારી પાસે આ સખીયોની એક તપસીલવાર ટીપ છે તેમાં નજદીક ૩૦૦ સખીના નામ છે, પણ હમો ધારીએક કે એ ઉપરાંત ખીજી ઘણી જોવા લાયક સખીયો અને જીનસો હતી. આ સખીયોમાં, યુરપખંડ અને પૃથ્વિને લગતી તવારીખ, તથા લઢાઈઓ, નામાંકીત પુરૂશ અને સ્ત્રીઓ તથા તરેવાર ખુદરતી દેખાવોનો સંગ્રહ હતો, અને તેમાં કેટલીક સખીયો મોટા ક્રીસખી અને નામાંકિત સખી પાડનારોના હાતના નમુના હતા, જેવા આજે સઘળે ઠેકાણે મળવા મુશ્કેલ છે. આ સઘળો દેખાવ જોતાં જોતાં હમો થાકી ગયા હતા અને તેથી પાણીની તરસ ઘણી લાગી હતી. આ ઉપરથી પાણી માંગતાં, હમારી સાથે જે બાબુ મીત્રો આ મકાન દેખાડવાને આવીયા હતા તેઓમાંના બેત્રણ જણે હમોને “એક ગ્લાસ ખીર લેશો” એવી પોતાની આયશ જણાવી હતી. બાબુને મોહોડેથી આવી પુછપરછ સાંભળી તે વખતે હમુને જરા રમુજ થઈ પડી હતી! પણ બાબુ લોક વીરો હમોએ એવું સાંભળીયું હતું કે કેટલાક સુધરેલા બાબુઓ ખીર, વાઈન, ખાંડી વગેરે સારી પેટે વાપરવાને શીખેલા છે! અને વળી તેમાંના કેટલાક તો જાહેર મોહોટે વાઘેની હોટેલોમાં નીરાંતથી તે ઠેકાણાં ઉપર બતાવેલાં પકવાનો અને સઘળી તરેની પીવાની જીનસોની લેહજત લેતાં કલાકના કલાક સુધી તીહાં અચ્છી રીતે બેસી વાતચીત કરેછે, અને એવું કરવાને તેઓ તીહાંના કાયમ ધરાક થઈ પડેલાં છે, તેથી, આવી રીતે ખીર પુછીઓ એમાં કંઈ નવાઈ નહીં હતી! કલકત્તાના બાબુઓ કેળવણીમાં મુંબઈ કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલા છે. તેમની મનરાકિત પણ વધારે મજબુત છે. એવા ગૃહસ્થાને હમારેથી શીકામણ દેવાઈ શકાતી નથી, પરંતુ આટલું હમારું આધીનમત તેમની આગળ રજુ કરવાની અને તે ઉપર વીચાર કરવાની સઘળી નમનતાઈથી તેમને અરજ ગુજરીએક, કે કેળવણી અને સુધારાનો ફેલાવો, યુરોપીયન લોકની અતીશય દારૂ પીવાની અને ખાવાની ટેવ અખતીયાર કીધાથી નથી થવાનો, પણ એ લોકની બાઈબિલમાં જણાવેલાં ચોખ્ખાં નીતી અને સચાઈના તત્વો છે તે મેળવીયાથી થઈ શકશે. જે ફક્ત ખાવાપીવાનીજ છુટ અખતીયાર કીધાથી સુધારો ગણાતો હોય તો એવો સુધારો અખતીયાર કરવાને હમો આગેવાની કરવાને નાખુશ છઈએ. આટલું પણ જણાવવાની જરૂર છે કે ઘણી ઉંચી કેળવણી અને પદ્ધિ ધરાવનાર બાબુઓ છે,

જેમાંના ફેટલાક સરકારી અમલદારો છે તેઓની સુધારાની વલાણ આણું પીણું તરફ નથી, પણ ખરી મન કેળવણી અને શરીર કેળવણી વધારવા તરફ તેઓ-એ પોતાની ફોરોસ અને ધીયાન ચલાવેલું છે. ફેટલાક કેળવણી પામેલાં મુંબ-ઈના હીંદુઓ પણ એવીજ વલાણ ઉપર ફરતા અથવા ફરેલા દેખાયછે, જે કે અને પણ ઘણા વિદ્વાન શીગેલા અને ઉંચી પદ્ધિ ધરાવનાર હીંદુ ગૃહસ્થોએ આણું પીણું વીરો એવી છુટ લીધીજ નથી અને તેઓ લેવા ધારતા પણ નથી. ખાવાપીવાની છુટ સુધારા સાથે કંઈ ઘણી અગતની નીસબત નથી રાખતી એવું તેઓનું મત છે, અને હમો તે વાજખી સમજીને પુરેપુરું સ્વીકારીએછ. આવીરો આગળ ડોકાણાસર વધારે ખુલાસાથી બોલવાની ઉમેદ રાખીએછ.

આ ડોકાણું ઉપરથી નીકળીને બાબુ રાજેન્દ્રલાલ મલીકના રહેવાના મકાન ઉપર ગયા. આ મલીક ખાનદાનના ગૃહસ્થો ખુદરતના ખરાજ રોખી અને મોજી છે એવું આગળ કહેલું છે, આ તેમની ખુખી તેમના મકાન ઉપર જે તરેની આરા-સ્તગી કરી રાખેલી છે તે ઉપરથી ખુદ્દી માલુમ પડી આવેછે. બાબુ સામચરન મલીકના સાત તલાવના બગીચામાં તરેવાર તરેની આરસી અને સખીઓનો એક ગંજવર જયો જોયો હતો, તેને બદલે આ તેજ ખાનદાનના ખીજ ગૃહસ્થના મકા-નમાં જઈ જોઈએછ તો તેના બાગ અને બગીચામાં તરેવાર તરેનાં જીવતાં પક્ષીઓ, અને ફેટલાંક ચોપગાં જનવરોની એક નાહાની જેવી દુનીયા જોઈ હતી. બાબુ મલીક પોતે જાતે ઝાડ પાન અને જનવરની બાબદોનો એક અચ્છો વીદ્યાર્થી છે. આ બાબદને લગતી રોધો અને વધારા જે યુરપખંડમાં થતા જાયછે તેવીરોતે સારી ખખર વાંચવા લખવાથી રાખેછે, અને આ બાબદ વીરો દેશી જ્ઞાન પણ પુષ્કળ સંપાદન કરીયું છે, તેથી ફલાણું પક્ષીને ફલાણી જાતનો ખોરાક મોઆફક આ-વરો, ફલાણું જનવરને આવી રીતે અથવા આવી તજીમલથી રાખીયું તો તે પલાઈ શકારો, એ પ્રમાણે તેણે પોતાના બાગમાં ઘણાં જનવરોને તેમને લાયકની જગા અથવા માળા બનાવી આપી રાખેલાં હમોએ જોયાં હતાં. બાબુએ પોતે તસદી લઈ, હમોને પોતાની સાથે બાગમાં ફેરવીયા હતા, અને તરેવાર પક્ષીઓ દેખાવી તેમનાં નામ અને તેમની ફેટલીક આસીએતો હમોને કહી જણાવી હતી. ફેટલાંક ૩ બરેલાં પક્ષીઓ પણ તેના મકાન ઉપર કબજેમાં ગોઠવેલાં હતાં, તેજ પ્રમાણે સંગેમરમરના અને પ્લાસટર આફ પારીસનાં ઘણીજ ઊંચી કારીગીરીથી

બનાવેલાં પુતલાંનો પણ એક સારો, પસંદ અને ચુંટી કાઢાડેલા સંગ્રહ તીહાં કરેલો હતો, અને એ સઘળાંને જેમ તેમ નહીં ગોઠવેલાં હતાં, પણ તવારીખના કાયદાસર તેમને રચેલાં હતાં, અને તેમને સાફ રાખવાને તજવીજ બરેલાં માણસો ઉપરી રાખેલાં હતાં. આ મકાન અને સંગ્રહ જો કે પોતાના શોખ સારું કરેલો હતો, તો એપણુ મોટાં દીલવાળા બાબુ મલીકે તે લોકને જોવા સારું ખુલ્લો પણ રાખેલો હતો, અને જેવી લોક શોખથી જોવા જાય તેમને પરવાનગીથી અંદર ફરવા હરવાની છુટ આપેલી હતી, તથા તેવાં સારાં માણસો જોવાને આવીયાં તો મલીક પોતે જાતે તેમની સાથે ફરી વળતા હતા. જો કે મલીક પોતે મોટો માતખર ગૃહસ્થ છે, તો એપણુ તે સાદો, મીલનસાર તથા બલો છે. આખાં કલકત્તા રોહરમાં મલીકનું ખાનદાન એલમ વીદ્યા, હંતર અને ખુદરતના શોખીઓમાં મરાહુર થયલું છે.

કલકત્તામાં માન પામેલા આપણા દેશી રોડ માણેકજી રસ્તમજી કાવરાજી બનાજીએ આ દીવસે રાત્રે પોતાની સાથે જમવાનું નોતું હમને કરેલું હતું તેથી ગર્જેદ્રલાલ મલીકના મકાનમાંથી તે બલા બાબુનો બારી ઉપકાર માનીને રૂપસત લેઈ પાધરાજ રોડ માણેકજીનો મકાન જે ચૌરંગીમાં છે તીહાં ગયા હતા. હીયાં આવીયા પછી રોડ માણેકજીએ ફરીને પેહેલાં દીવસની પોતાની ઈચ્છા કેહી બતલાવી હતી અને પુછીયું હતું કે કાસીપારસુધી દુર જઈને રહેવું અને તીહાંથી કલકત્તા રોહર જોવા, આવજાવ કરવાને આ બે દીવસમાં હમને કેવું લાગું હતું. હમો સઘળાનો જવાબ એવોજ હતો કે અલબત્તાં દુરથી આવ્યા જવામાં વખત ઘણો ફોકટનીકસી જતો હતો તેમ જરા રારીરને પણ અડચણ લાગતી હતી. આ ઉપરથી રોડ માણેકજીએ દીલોજની બરેલી મેહરબાનીથી કેહું કે તેવણનો આખો મકાન હમારે સારું તઈઆર છે, અને તેવણનું કુટુંબ તે વખતે ઘુંબઈમાં હતું, એટલા ઉપરથી તેવણની સાથે તેમના મકાન ઉપર રહેવાથી તેવણને જરા પણ અડચણ કે અગવડ નથી પડવાની, બલકે હમારી સંગત મળવાથી તેવણને વધારે ખુશી અને ગમત મળશે. રોડ માણેકજીનું દીલ ખુદરતી ઉપકાર બરેલું અને મીલનસાર છે, તેથી હમોએ તેવણનો સુખન કબુલ રાખી તીહાંજ રહેવાનો ડેરાવ કીધો. હમો આસરે દસ દીવસ રોડ માણેકજીનાં મકાનમાં રેહા હતા તે વખતમાં આ મીલનસાર અને મોટાં દીલવાળા સેફે હમારી જેવી રીતે પરોણાગત અને બરદાસ્ત કરી હતી તેના ઉપકારની

યાદદાસ્ત હમારાં મનમાંથી કદી નથી નીકળી જવાની. આ રોડનો સ્વભાવ એક ખરાબ ખાનદાની ગૃહસ્થના જેવો છે. પોતાનો દરજો જલવતાં, ખચ્ચાંની સાથે ખચ્ચાં જેવા ખુશ મીઠાજી થઈ શકેછે, તેમજ મોટાની સાથે તેવીજ લાચકી ભરેલી રીતે વરતનારા રાખસ છે. પોતાના કામકાજમાં સારી પેઠે રોકાયલા રહેતાં આ રોડ ખીજાં સારા અનેજાહેર કામોમાં ધીમ્માન આપવાને સામેલ થયલા રહેછે, અને દેશી લોકમાં જેવા ગમતા અને માનવંતા છે તેવાજ યુરોપીયન વેપારી અને રાજ દરબારીઓમાં પણ એવણુને સારો વગ અને જાણુ પીછાન છે તથા તેમનું સારું મત આ રોડ ધરાવેછે. દસ દીવસ હમોએ એવણુના મકાનમાં એવણુની સાથે ગુજરીયા તે વખતમાં જાણુ હમો હમારાં પોતાનાં ઘરમાં રહેલા હિંદુએ એવી આસાએરા અને છુટથી હમો તીહાં રેહી શક્યા હતા. રોડ માણેકજીએ આવી મેહેરખાની ભરેલી મેહમાનદારી ફક્ત હમારીજ કરી નથી, પણ જેખી બાયગસાલી મુસાફર આપણી જાતવાળો કે કોઈ ખીજો એવણુને તીહાં ગયો હશે તે તીહાંથી સારું મત બાંધીઆ વગરે પાછો ફરેલો હમારા સાંભળવામાં નથી આવીયો. આઠલી સંધી એવણુ હમારી ઉપર મેહેરખાની કાધી અને જે મોહોખત એવણુ હમો સધળા તરફ ખતલાવી હતી તેનો ઉપકાર આ ઠેકાણુ જાહેર રીતે માનવાની હમો એક ફરજ સમજી તેની નોંધ મોટી ખુશી સાથે કરીએછ.

એજ દીને સાંજના કલકત્તાના એક મોહોય વેપારી અને જીના રહેવાશી મી. આપકારની મોલાકાત કરવાને રોડ માણેકજીની સાથે તેમનાં ઘર મધે ગયા હતા. આ વખતે કલકત્તામાં તુરત ગ્યાસ લાઈટ દાખલ થયલી હતી અને તે મી. આપકારે તે પોતાનાં ઘરમાં લીધેલી હતી અને જે સલગાવી જોવાનો દીવસ તેજ પેહલ વેહેલો હતો. ગ્યાસનો ઉજાસ ઘણોજ સારો હતો અને મીણખતીની રોશની તેની આગળ વઠાવમાં પડી હતી. મુંબઈમાં ગ્યાસ હવે દાખલ થઈ ચુકી છે તેથી આ બાબદ વીરો વધારે હીંચા બોલવાની કંઈ જરૂર જોતા નથી. આરમીનીયન ટોલાના ઘણાં માતખર કુટુંબો કલકત્તામાં આગળ વસતાં હતાં, પણ હાલ તેઓમાં મી. આપકાર અને કેટલાક થોડા આબરવાળાં કુટુંબ સીવાએ કોઈ જાન આરમીનીયનો તીહાં નજર નથી આવતા. આ કોમના ઘણાં વેપારીઓ પડતી દશામાં આવીઆથી આ દેરા છોડી ગયા છે, હીયાં થોડાંજ લોક

કલકત્તા—રોડ માણેકજી રસ્તમજીએ હમને આપેલી મેજખાની. ૨૪૩

વરોછે. આ જીના બલા રેહેવાશી કુટુંબ સાથે વાતચીત કરીયા પછી અને તેમની ઇચ્છાથી તેમનીસાથે એક ગ્લાસ વાઈન પીને તીહાંથી રૂખસત લીધી હતી.

આ દીવસની રાત્રે રોડ માણેકજીએ કલકત્તાના સઘળા પારસી વેપારીઓને હમારી સાથે જમવાને ઇજન કીધું હતું તે મુજબ તે સઘળા સાહેબોની સાથે હમને મુલાકાત તથા ઓલખાણ પીછાન કરવાની એક સારી જોગવાઈ મળી આવી હતી. આપણા પારસી વેપારીઓને હમારે તે વખતે સારી હાલતમાં જોયા હતા, અને પરદેશમાં રહેાથી જે હીમત અને આપભરોસો માણસમાં ઉત્પન્ન થાયછે તે ગુણો તેઓમાં નજર આવીયા હતા. કલકત્તાના આપણા પારસી વેપારીઓની મંડળીમાં જો કે ઘણું કરીને જીવાન ગૃહસ્થોની સંખ્યા વધારે હતી, તેઓએ પુનીયાદરીનું કામકાજ જે તેમને માથે પડેલું હતું અને જેથી તડકો છાંયડો તેઓએ જોગવેલા હતા, જેથી આ જીવાનોના કપાળ ઉપર હોરા, અફલ અને સારો અનુભવની નીશાનો પડેલી હતા જોઈ શકયા હતા. આ તેમના સદગુણો જોઈ હતા ઘણાં ખુશી થયા હતા. ટેબલ ઉપર જમીયા પછી કલકત્તાના પારસી વેપારી અને રેહેવાશીઓની સલામતી લેતી વખતે આ બાબદવીરો ખુબું કહી જણાવીયામાં આવીયું હતું કે પારસીઓ પરદેશી વેપારી તરીકે જેવા ઉદ્યોગી, સાહાસીક અને આપતવકલ બનેછે, તેવા તેઓ મુંબઈમાં મુતલક નજર નથી આવતા. એટલા ઉપરથી પારસીઓને લાયક છે કે મુંબઈમાં જ ભરાઈ બેશી, બેઠા ખાવાની ટેવ જલદીથી છોડી દેવી જોઈએ. તેમને દેરો દેરા ફરીવળી તેવાં સારાં વેપાર વણજને લાયક ના રોહરોમાં પેહેડી માંડવી જોઈએ અને આખરે ઇજત જીવી પોતાની હાલત બેહેતર કરવી જોઈએ. ખીજું, પરદેશમાં એકલા રેહીને પોતાના વેપાર વણજનાં કામમાં ધીયાન આપતાં, પોતાનાં ખાનગી ઘરબારવીરો પણ ધીયાન આપવાની તેમનાઉપર બેવડી ફરજ આવી પડેછે, તે ટાલવાને જીપાય કરવા જોઈએ, અને આ વીરો તેમને આવી સુચના કરવામાં આવી હતી, કે તેઓ જે પોતાનાં કુટુંબને બોલાવી પરદેશમાં સાથે રાખે તો જોડેલા વખત તેઓનો પોતાના ખાનગી કામકાજમાં શેકાયછે તેટલો પોતાના ધંધા રોજગાર સર વાપરવાને તેઓ સેહેલાઈથી બંધાવી શકશે. તેની સાથે તેમનાં ઘર સંસારનું કામ પણ તેમનાં કુટુંબને હાથે ધણું કરકસરથી બેહેતર અને ફાયદા ભરેલી રીતે ચાલી શકશે. આ સુચના જો કે કેટલાકોને પસંદ પડતી થઈ હતી,

અને તે અમલમાં લાવી દેખડાવાનું કામ પણ તે સાહેબોના હાતમાં હતું હવડાંના વખતમાં કલકત્તે જવાને વાંદાંણની તો કંઈ જરૂર લાગતી નથી. આગગાડીથી સઘળી વાતની સગવડ થઈ પડી છે, તેથી ધારવામાં આવે છે કે કલકત્તે રહેનારા પારસી સાહેબો પોતાનાં કુટુંબોને રક્તે રક્તે હવે તીહાં બોલાવીને સાથે રાખી શકશે. છડા અથવા એકલા રહેવામાં પણ એક તરેનો ફાયદો છે, અને તેવી હાલતનું સુખ અને થોડી ધણી મોજ મજાહ જેઓએ બોગવી છે તેમને આપણે હીયાં લખી જણાવીએ તેના કરતાં તેઓ પોતે તે વધારે સારી પેઠે સમજી શકેછે! પણ લાંબા વખતે જોતાં એકલી હાલતના કરતાં કુટુંબ સાથે રહેવાની હાલત, પછી શું દેશમાં કે શું પરદેશમાં, અંધે ટેકાણે, ખરેખરજ વધારે ફાયદા ભરેલી છે. કલકત્તામાં વેપારી તરીકે પોતાનાં કુટુંબ સાથે લઈ વસવાનું માન પારસીઓમાં રોઠ રસ્તમજી કાવરાજી બનાજી અને તેવણની પાછળ તેવણના સાહેબજાદા રોઠ માણેકજી રસ્તમજીને ઘટે છે. રોઠ માણેકજી વીરો હમે એક રાખ્દ વધારે બોલવા માંગીએછ જે વીરો હમે માગી લીજીએછ કે તે રોઠ માફ કરશે. આ ગૃહસ્થની વિચારશક્તિ અને હેશીઆરી એવી ક્રીસમની છે કે હાલના કલકત્તાના દેશી જીવાન કેળવણી પામેલાઓ જેવા એવણના મીત્રા થઈ પડ્યા છે, તેવાજ જીના વીચારવાળા ગૃહસ્થોખી એવણના ધણાજ સારા મીત્રા છે. અંધે તરફવાળાઓને આ અતુર રાખ્સે પોતાના દોસ્તો કરી રાખેલા છે આ ખુખી કંઈ જેવી તેવી નહી જાણવી. આ ખુખી નકલ કરવા જોગ છે.

તા. ૨ જી ફેબ્રુઆરીનો દીવસ મેરાસ લીપેજ અને યાકર એંડ સ્પીક તથા આસલર એંડ જેનીંગ્સની દુકાનો જોવામાં રોકાયો હતો. આ દુકાનો, જનરલ એજેનસીની દુકાનો છે, અને હીયાં સઘળી બાબદને લગતાં પુસ્તકો મળી આવી શકેછે. આ પેહેડીવાળા કલકત્તામાં મોટાં પુસ્તકો વેચનારા અને પ્રગટ કરનારા ગૃહસ્થો છે.

આ દીવસે કલકત્તાના બાકુતી ગાડીવાળાઓ વીરો હમેને થોડો ધણો અનુભવ મળી શક્યો હતો. મદ્રાસની બાકુતી ગાડીવાળાઓને અને નીઝામ હૈદરાબાદમાં ત્રીમલગીરીના બાકુતી ગાડીવાળાઓને કલકત્તાના ગાડીવાળાઓ વીસરાવે એવા ખુબજો તેઓ નજર આવીયા હતા. હમેને હમારા એક મીત્રને કલકત્તામાં મળવા જવું હતું તેથી ખપોરના બે વાગે એક ભાડેની

શીગરાંમ હમોએ મંગાવી હતી. આ મીત્ર કીહાં રહેતો હતો તેવીશે હમને ખબર નહી હતી. હમોએ રોઠ કામાજીની પેહેડી ઉપરના એક માણસથી એવીરો વાકેફ થઈ તે ઠેકાણું હમારી શીગરાંમના કોચમેનને જણાવા કેહું હતું. થોડો વાર રેહી હમો તમઆર થઈનીચે ઉતરીયા. ગાડી આગળ જતાંજ કોચમેને ભપકામાં અને જડકથી ગાડીનું ખારણું ઉઘાડ્યું હતું. જેવા હમે અંદર બેઠા કે ખારણું બંધ કરી કોચમેન લાગણો કોચખાફસ ઉપર ચઢી બેઠો હતો અને શીગરાંમ એકદમ ચલાવી દીધી હતી. આ કોચમેને હમને પુછીયું નહી કે કીહાં જવાનું છે, તે ઉપરથી હમોએ વીચારીયું કે એવીરો હમાર કેહા પ્રમાણે તેને આગમજથી ચેતાવેલું હશે. આ બુબખ કોચમેને હમોને એક મોહોલામાંથી ખીજ મોહોલામાં અને ખીજમાંથી ત્રીજમાં એવી રીતે કોઈ સાતથી આઠ મોહોલામાં નજદીક એક કલાક સુધી ફેરવીયા કીધા હતાં ! આ મોહોલાનાં નામ રસ્તાનાં પાટીયાં ઉપરથી વાંચતાં વાંચતાં હમોને કંટાળો આવીયો હતો, અને હમારો મીત્ર કેટલો દુર રહેછે તેને વીરો હમુને વીચાર ઉપર વીચાર પડતો હતો. અંતે પેલા બુબખને તડકું જખર લાગાથી તેની મુઠ જરા ઠેકાણે આવી હતી, તેથી તેણે ગાડી ઉભી રાખી. હમો સમજાયા કે હમાર મીત્રના ઘર આગળ હમો હવે આવી પુગા હતું. પણ પેલા કોચમેને થડે પેટે હમુને પુછીયું કે “સાહેબ તુમારેકુ કીદર જના હએ !” આ સવાલ સાંભળતાંજ હમોને એક તરફથી ગુસો અને ખીજ તરફથી બેઅખતીયાર હસવું આવીયું હતું ! ધરમતોજ્ઞાના મુરખ કોચમેનને હવે હમે સું કહીએ ! હમોએ તેને પુછીયું “કે તુને આશીસમાંથી કેહું હતું કે નહી કે કીહાં જવું છે ?” તેણે જવાબ આપીયો કે, નહી. તારે હમોએ પુછીયું કે એક કલાક સુધી રાસાર હમુને ફેરવીયા કીધા, પેહેલેથીજ કાંય નહી પુછીયું ? કોચમેન બોલીયો કે કીહાં જવું છે તે ઠેકાણાં ઉપર તમે મહેને ગાડી ઉભી રાખવાને કેહેરો તેથી જીહાં ગમે તેમ મેં ગાડી હાંક્યા કીધી ! આ સઘળુંતે ડુંડે પેટે બોલીયો હતો જે ઉપરથી એવું જણાયું હતું કે તે ખરેખરજ બુબખ હતો. હવે તેને હમોએ હમારા મીત્રનું નામ દેઈ કેહું કે મી. લાલ બેહારી કે ને તીહાં હમને લખ્ખ. તારે તેણે જવાબ દીધો કે હું એ ઠેકાણું જાણતો નથી. વાંચનાર હવે વીચાર કરશે કે આ કોચમેન એક લપડાક ખાવાને લાયક થયો હતો કે નહી ! હમને ગુસો તો ઘણો આવીયો હતો, પણ બુબખ કોચમેનોના નમુના હમોએ

આગળ જોયા હતા તેમાં માત્રે આ એક વધારે નોંધી રાખવા જોગ નમુનો હમને મળીઓ હતો એવું સમજી હમોએ દરજુજર કરી હતી. કલકત્તાના સઘળા દેશી બાબુઓ હીંદુસ્થાની ભાષા નથી બોલી શકતા તેથી કેટલીક મુસ્કેલીએ પુછતાં પુછતાં બાબુ લાલ બેહારી કે નું રહેવાનું ઠેકાણું શોધી કાઢીયું, અને તે જોઈએછ તો ગાડીમાં જતાં નજદીકી માંજ હતું. કામાજીની આશીસમાં જઈ આ બાબદ વીરો પુછપરછ કીધી તારે તીહાંથી ખબર એવી મળી કે કલકત્તાના બાકુતી ગાડીના કોચમેનો કંઈ જુજ શીવાએ સઘળા હેમક ખીન હલુ અને બુબખના બાઈઓ છે! આ દીવસની સાંજે કલકત્તાના ફ્રીમેસનોની એક લાડજ નામે “હયુમી-લીટી અને ફાર્ટીટ્યુડ” ની મોલાકાત કરવાને ગયા હતા અને તીહાં વખતસર અને ઠેકાણાસર પોહોચવાને હમોએ કોચમેનની સાથે એક માણસને બેસાડ્યું હતું. આ મંડલી વીરો હમો કંઈ હીયાં વધારે બોલી શકતા નથી. આટલુંજ કહેલું બસ છે કે મેહેલાના રોહરમાં અને જીહાં યુરોપીયન લોક ધણું કરીને ચઢતે દરજેની હાલતમાંજ વસેલા છે તે લોકની રીતભાંત અને રોખ સાથે કલકત્તાના ફ્રીમેસનોની લાડજ સઘળા જોઈતા અને ઘટતા સીણુગાર સાથે ઘણીજ સંપૂર્ણ હાલતમાં હમોને લાગી હતી. મુંબઈમાં ફ્રીમેસનોનું એવું સીણુગાર બરેલું એક પણ મકાન હજુર સુધી નથી બનેલું તેથી હમો દીલગીર છઈએ.

તા. ૩ જ ફેબ્રુઆરીને દીવસે પ્રેસીડેન્સી કાલેજ જોવાને ગયા હતાં. આ ખાતાને હીંદુ કાલેજનાં નામથી પણ બોલેછે. આ મદરેશા ૧૮૧૫ ના સાલમાં સ્થાપીયામાં આવી હતી, અને એની સ્થાપના એક દેશીઓનું બલું ઈચ્છનાર અને દેશીઓને હંચે દરજેની કેળવણી આપવાની જખરી હીમાએતી કરનાર મી. ડેવીડ હેર નામના રાખસથી થયલી છે. કલકત્તામાં ખીજી જીયાકત હમને રોહ બરજોરજી ફરામજી મોદીની કંપનીની આશીસ અને રહેવાના મકાનમાં કલકત્તાના પારસી વેપારીઓ તરફથી મળી હતી, જે વખતે તીહાં બેગા થયલા ઘણા ખીજા સાહેબો સાથે હમને ઓળખ પીછાન થયાથી હમો ઘણા ખુશી થયા હતા. આ મેહમાનદારીમાં જરે સઘળા જણ સરખા દીલ બરીયા સામેલ થયા હતા તારે એમાંથી કોણને વીરો તારીફમાં બોલીએ તે કેહેવાઈ શકાતું નથી. હમો ધારીએછ કે આ જીયાકતની મોલાકાતમાં સઘળા સાહેબોએ ઘણીજ લાયકી અને અચ્છી મેહમાનદારી બતાવાવી હતી અને આથી હમારા

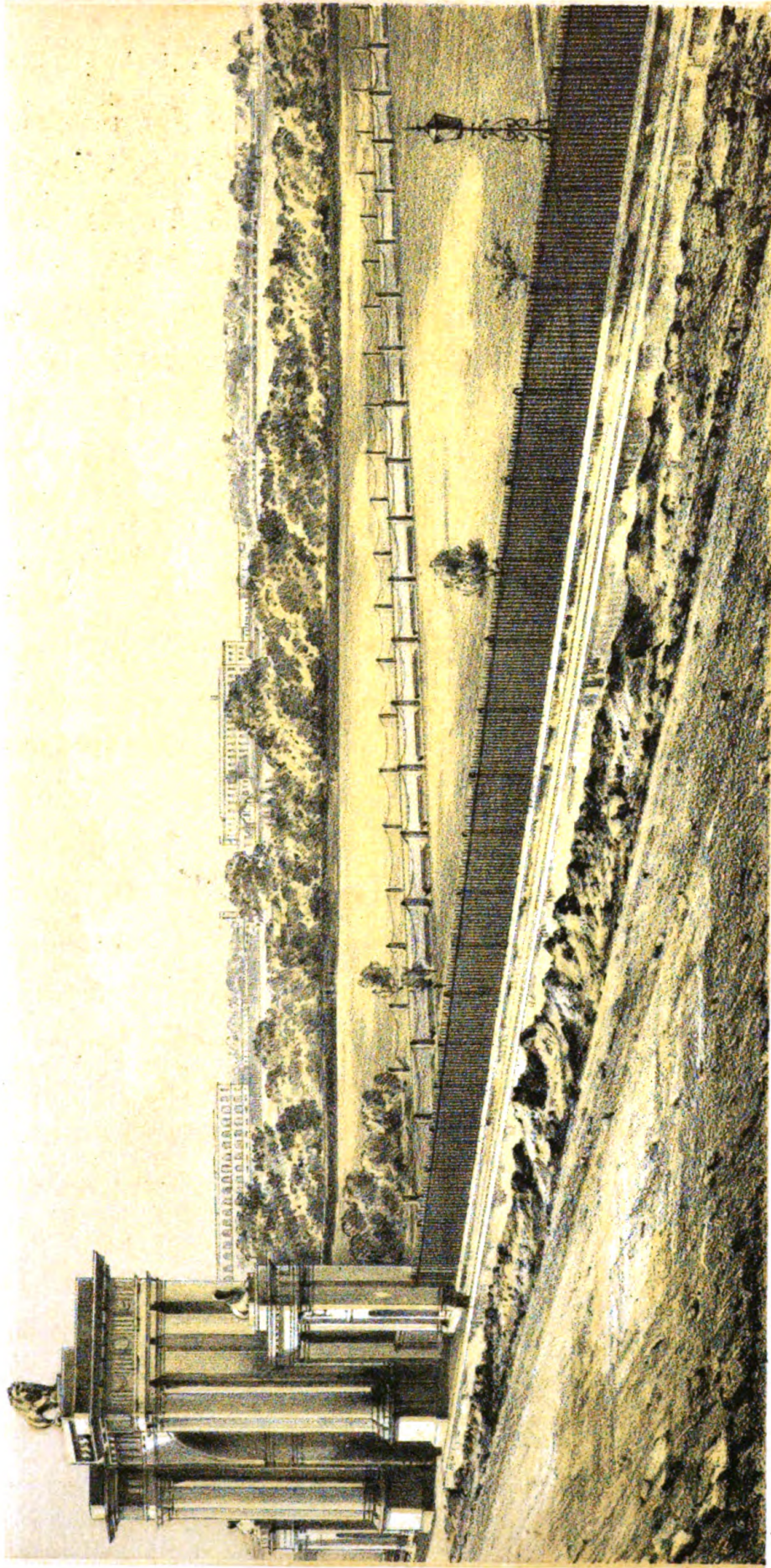
કલકત્તાના પારસી વેપારીઓએ હમને આપેલી જીઆકૃત—દેશી નાચ. ૨૪૭

દોસ્ત આરાના અને નવી ઓળખાણ પીછાનવાળાઓનો જે ઉપકાર હમારી ઉપર થયો હતો તે હમોએ તે વખતે માનીયો હતો પણ ફરીને આ જોગવાઈએ જાહેર રીતે હમો તેની એક નોંધ અને ખુશી સાથે કરીએછ.

ખાણાંની મીજલસથી ફારગ થયા પછી, કલકત્તાનો દેશી નાચ જોવાની અને તીહાંનું ગાયન બળયન સંભળાવાની આ ટેકાણાં ઉપર હમને હમારા મેજબાનોએ એક સારી તક આપી હતી. નાંચનારી સ્ત્રીઓ વીરો તો અને કેહેવાનું કંઈ નવું નથી. હીયાંની સઘળી રીતભાત આ બાબદમાં આપણા રોહિરના જેવીજ છે, પણ કલકત્તાની દેશી ગાનારીઓનો ઘટમ તથા ગાયન બંધે હમને ઘણીજ ઉતરતી કીસમના નજર આવીયાં હતાં. આપણુ તરફની હીંદુ ગાનારીઓની ખુબ-સુરતી અને ઘટમ સાથ સરખામણી કરતાં, સ્ત્રી જાતની રૂઢી પ્રમાણે બોલીએ તો કલકત્તાવાળીઓ મુંબઈવાળી આગળ પાણી ભરવા લાયક છે, આણું હમોએ જોયું હતું. ગાયનમાં પણ કંઈ ઘણો દમ જોયો નહી હતો, જો કે સાદી હુમરી ટપા તેઓએ ઠીક ગાયા હતા. એક ગવઈઓ તીહાં વધારે સારી અલાપથી ગાતો હમોએ સાંભળીયો હતો, અને તેનું દેશી ભારાણું ગાયન એક નવાઈતરીકે પેહેલું સંભળાયલું હમને ઠીક લાગું હતું. હમારી ઈચ્છા મુજબ કલક-તાનું દેશી ભારાણું ગાયન બરોબર સંભળવાને હમને તક નહી મળી હતી તેથી હમો ખચીત દીલગીર છઈએ. કલકત્તાનાં ગાયનવીરો તથા લખ્ખનૌ દીલ્લી અને લાહોરનાં ગાયનવીરો ઘણી તારીફમાં બોલાયછે. આ મુસાફરીમાં એકુ બે ટેકાણે હમોએ ઘણું સાંઝે ગાયન સાંભળેલું છે, જેનું બયાન તે તરફના અંહવાલમાં આપીયું છે. ગાયન જે એક અગતની વીદ્યા અને હુંનર છે, તેને પાદશાહે અને અમીર ઊમરાઓ તરફથી હીંદુસ્થાનમાં આગળ જોયું ઊત્તેજન મળતું હતું તે હાલ નહી મળીયાથી, આપણા દેશનું ગાયન પડતી હાલતમાં આવી પડીયું છે, અને તે દરરોજ વધારે પડતું જાયછે. આ મહાભારત વીદ્યા હુંનરને જો પાછો જાગતો અને તેના પુરતા દરજા ઉપર ચઢાવવા હોય અને તેમાં જીવ અને આત્માને પવીત્ર આનંદ આપનાર જે ચોખ્ખો રસ છે તે રસ પીવા અથવા ચાખવો હોય તો આજે ગાયન શાસ્ત્રીઓને આપણા દેશી માતબર અને શક્તિવાળાઓથી સારી મદદ થવી જોઈએછ. સાંઝે ગાયન કરનાર સ્ત્રીઓને લાયક ઉત્તેજન આપવો જોઈએછ અને તેમને ઈજત તથા

આખરુદાર મંડળીમાં સામેલ કરવી જોઈએ. અને તેઓ પોતાનો દરજ્જો, લાજ, અને નીતી જાળવનારાં થાય એવા ઉપાય, પુરૂષોએ પોતે પોતાનો દરજ્જો, લાજ તથા નીતી જાળવીને કરવા જોઈએ. હમો એવું માનીએ છીએ કે ગાયનનો પેરો કરનાર સ્ત્રીઓને કુસલાવી નકારા માર્ગ ઉપર લઈ જવાનો દોશ પુરૂષ ઉપર છે. ધણાં જણ એવું સાધારણ રીતે બોલે છે કે સ્ત્રી પુરૂષને ફસાવે છે, પણ હમો તેથી ઉલટું જ માનીએ છીએ કે પેહેલ વહેલાં પુરૂષે સ્ત્રીને ફસાવી હશે. સ્ત્રીઓને આડે મારગે ચલાવનાર તે પુરૂષ જાત છે, તે પેહેલ કરે છે, અને સ્ત્રી તેની પાછળ ખીજી થાય છે. તે ખીચારી નીરદોશ સ્ત્રી પેહેલાં ફસે છે, પણ તે ફસા પછી એવી તો પક્ષી અને લુચ્ચી થઈ પડે છે કે ધણા નીરદોશ પુરૂષો હવે તેના જખરા પંજમાં શીકાર થઈ પડે છે. ગાયન કરનાર સ્ત્રીઓના વર્ગનો દરજ્જો જોયો કરવો હોય તો, તેનો ઇલાજ એજ છે કે તેવી સ્ત્રીઓ તરફ પુરૂષોએ માન અને નીતીના વીચારથી જોવું જોઈએ. એમ જો થયું તો તે સ્ત્રી જાત કદી પણ ઊલટી નજરે પુરૂષ ઉપર નથી જોવાની. આ હમારા વીચાર સાથે જો કે જુજ લોક શીવાએ ધણાજણ તો મળતા નથી જ થવાના, તો એપણ હમને એવી આશા છે કે આ હમારે મત અંરે અથવા ઓટું છે એ ઉપર ધણાજણ ધીયાન દઈ વીચાર કરશે.

તા. ૪ થી ફેબ્રુઆરીને દીવસે કલકત્તાની લેજિસલેટીવ કાબિનસીલની મીજલસ જોવાને, આગમજથી ઘટતી પરવાનગી મંગાવી સરકારી મેહેલમાં ગયા હતા. કલકત્તાના સરકારી મેહેલની ઇમારત, જેના એક દરવાજાનું ચીત્ર એવે આપેલું છે, તે ખરેખર પાદશાહી મેહેલને લાયક નોજ મકાન છે. આ મેહેલની બાંધણીમાં, તેના દેખાવમાં, અને તેની સઘળી રચનામાં, જે શેષ અને દબ-દબો, ખુલ્લો નજરે દેખાતો થઈ પડ્યો છે, તેમાં એના બનાવનારની મનશક્તિ તથા તેણે સંપાદન કરેલી વીદ્યા હુંનર, કેટલું બળ ધરાવી શકે છે તેનો આ સરકારી મેહેલ એક અરેજો જોવા જોગ નમુનો બની રહેલો છે. આ મેહેલનું આખું ચીત્ર આખી શકાયું નથી તેથી ખચીત દીલગીર છઈએ, તો એપણ તેના એક દરવાજાનું ચીત્ર તથા એ દરવાજા આગળથી દુરથી દેખાતી સરકારી મેહેલની રચના, જેટલી ચીત્રમાં માર્ક શકે તેટલી એવે એક ખીજાં ચીત્રમાં દેખાડવી છે. હીંદુસ્થાનના ગવરનર જનરલ મારકથુસ આફ વેલેસ્લીની કારકીર્દીમાં, ઈ. સ. ૧૮૦૪ ના સાલમાં આ મેહેલ બાંધવામાં આવીયો હતો. એની પછવાડે આસરે

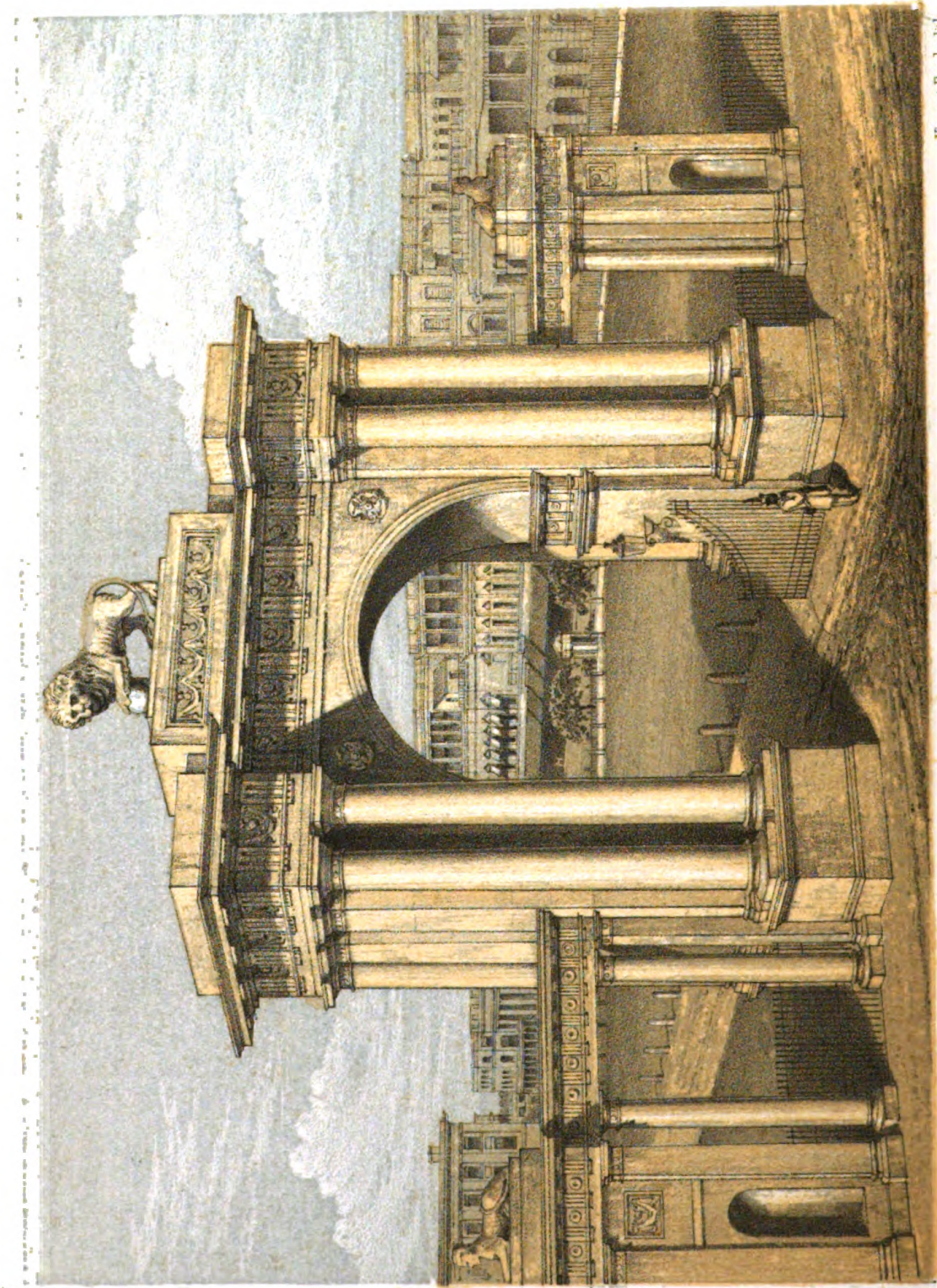

View of Fort William, Calcutta.

VIEW OF FORT WILLIAM.—CALCUTTA.

પ. કલકત્તાનો કિલ્લો, સેન્ટ્રલ ગવર્નમેન્ટ ટાવર.

Vincent Brooks, lith.

GATEWAY GOVERNMENT HOUSE — CALCUTTA

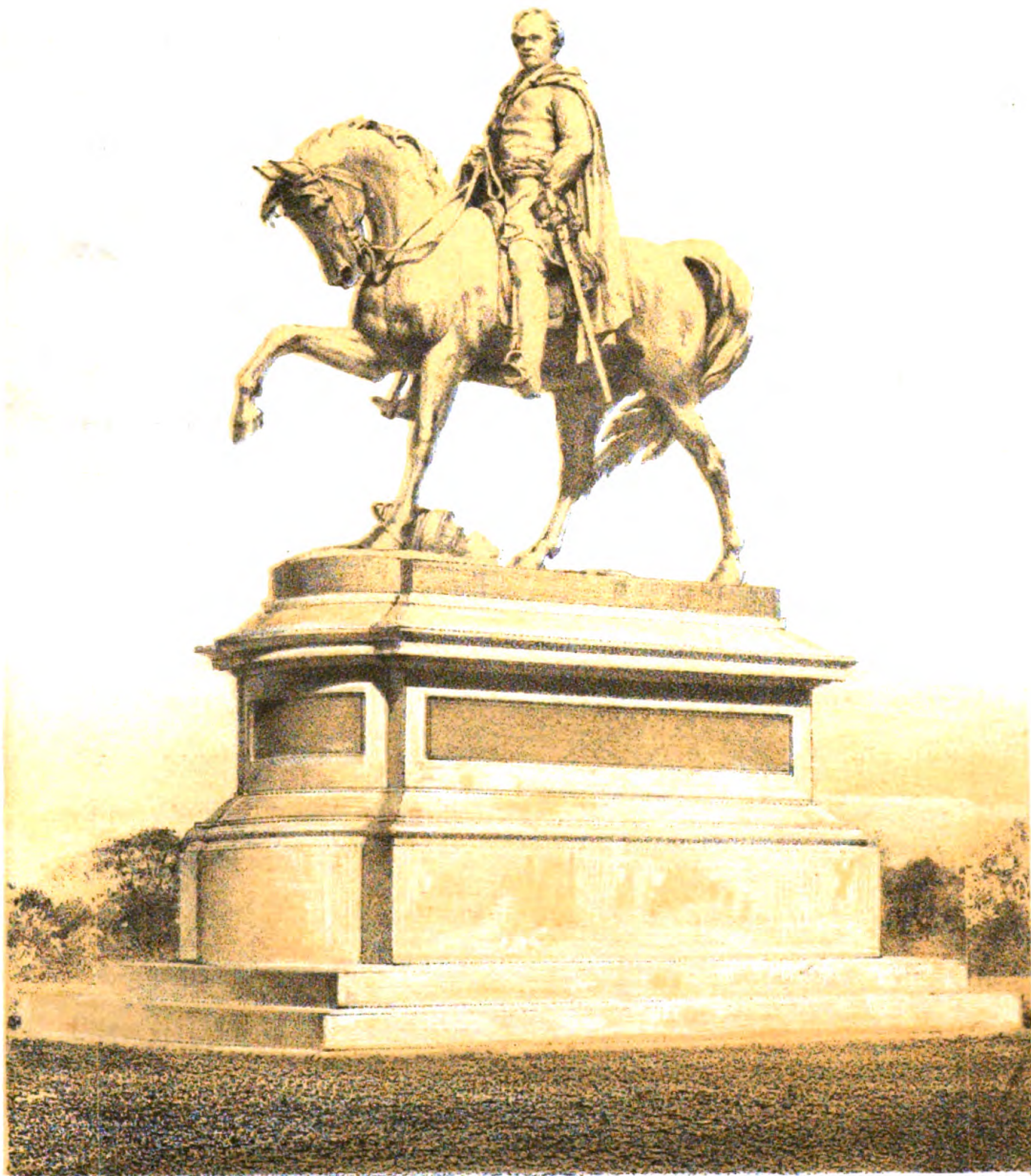
୧. ସରକାରୀ ଗେଟୱେ, କଲକତ୍ତା

રૂપીયા ૧૩,૦૦,૦૦૦ થી ૧૫,૦૦,૦૦૦ તેર લાખથી પંદર લાખ સુધીનો ખર્ચ તે વખતમાં થયેલો કેહેછે. આ મહાભારત બાંધણીમાં એક ખામી માત્રે એટલી કેહેવામાં આવેછે કે તેના દબાવ્યા અને શૈનક પ્રમાણે તેટલી તે મેહેલની પુરતી ઉભરણી અથવા જિંઆઈ નથી બનાવેલી, તથા તેની બારીઓ નજદીક નજદીક પુરકળ મુકી છે. આ ખામી કંઈ હમારી નજરે તો દેખાઈ નહી હતી. હમારી ઊપર તો તેના દબાવ્યાએ અને બાહરના દેખાવે જબરી અસર કરી હતી. કલકત્તાને મેહેલોનું રોહર જે બોલવામાં આવેછે, તે નામ, આ સરકારી મેહેલ જોયાથી બરોબર બેસતું અને વાજબી આપેલું ગણાયછે. આ ટેકાણેથી જોતાં સઘળી તરફ ભયકાદાર અને મસ મોહોટી ધમિરતો અને પોહોળા રસ્તા અને મૈદાન અને શોભઈતા મકાનો કટારબંધ ઉભેલા, જોનારની આજો ઉપર એવા તો ધસારો કરેછે કે તે જોતાંજ એક પલવારમાં આપણા મોહોડાંમાંથી “વાહ વાહ” નો સંતોરા ભરેલો આવાજ નીકળ્યા વગર નથી રહેવાનો. આ મેહેલ આગળ મુંબઈની એકબી સરકારી અથવા ખાનગી ધમિરત બરોબરી નથી કરી શકવાની.

સરકારી મેહેલના બુલંદ દરવાજા ઉપર એક જબરા સીંહનું બાવલું મુકેલું છે. સીંહ પોતાની પુછડી સાધારણ પડેલી રાખીને, અને તેના એક આગલા પગતળે કૂતેમંદીની નીરાનનો ગોળો ઝાલીને નીરાંત અને નચીંત ઉભેલો છે. આ સીંહ આપણને એવું કેહેછે કે “હું તે હંમેશા સીંહ છજી કે જે આજે ગ્રેટબ્રીટન” “અને હીંદુસ્થાન ઉપર રાજ ચલાવેછું. હું શાંત, અદલ અને ખુશાલ બોલો છજી,” “અને તેમજ શાંત, અદલ અને ખુશાલ મારી રહ્યો છું. પણ “મહને કોઈએ ગેરવાજબી છેડીયો તો પછી મહને જોજો કે હું કેહેવો છું.” હંમેશા રાજની ખુબી અને નીતી, સુલેહ સંપજ, અદલાઈ, અને આબાદનીમાં સમાયલી છે. આ રાજ લડાઈ કરવાને મુતલક ચાહતું નથી, પણ કોઈ આ રાજને ગેરવાજબી સતાવે તો તેની સાંભણે પુરતાં જોર અને હીમતથી તે લડવાને, સીંહની જોઆઈક હંમેશા તઈયાર છે. આ સીંહના બાવલાંમાં જે યોજના કરેલી છે તે દેશીઓનાં મન ઉપર હંમેશા સરકારની ખુબી, નીતી અને મજબુત પાયાદારી વીરો અરહી રીતે અસર કરે એવી છે. દરવાજા અને મેહેલ ઉપરના નકસી કામ વીરો અને વીસ્તારીને જણાવાની જરૂર જોતા નથી. તેમજ તેની અંદરના સંગેમરમરનાં

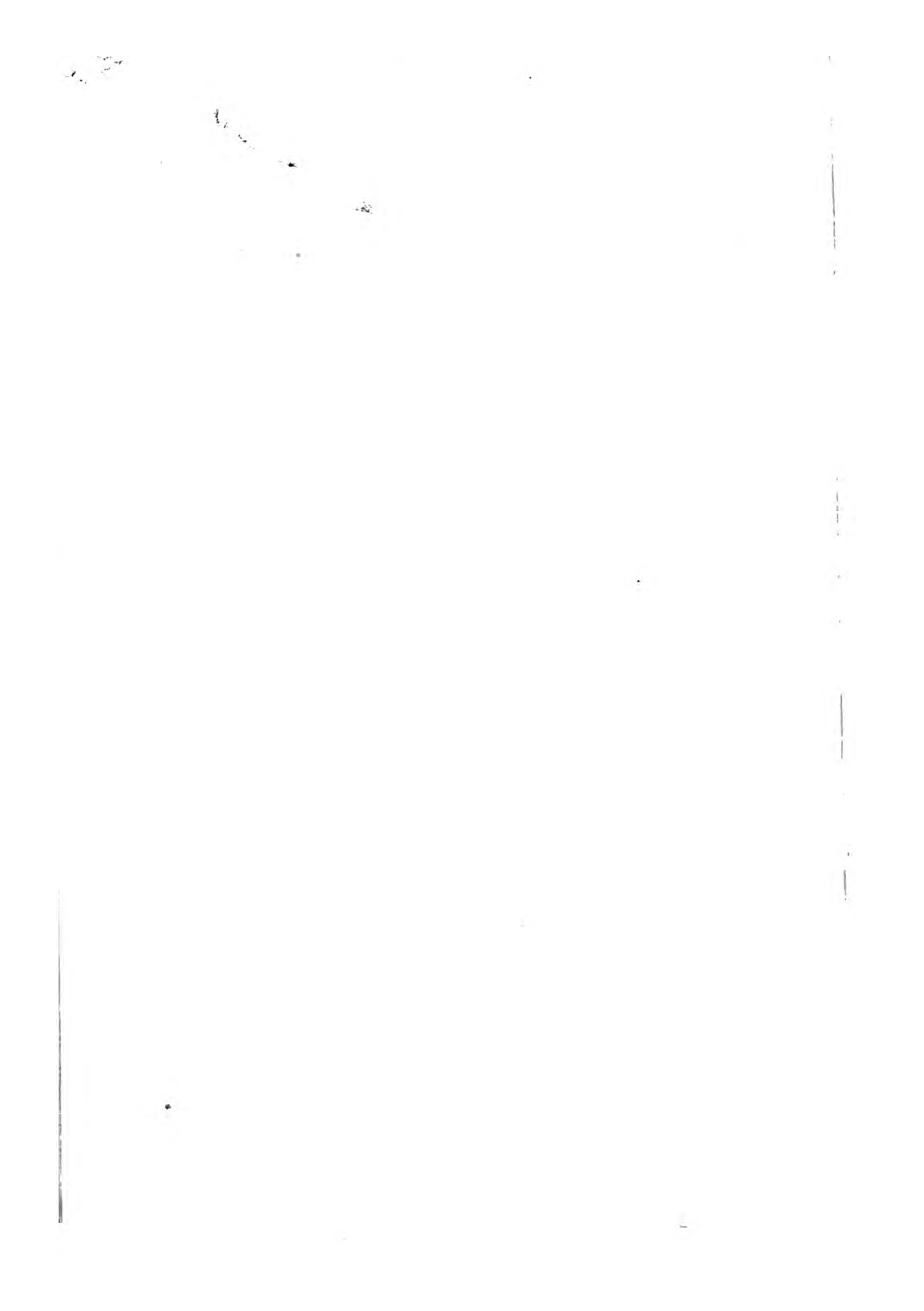
દીવાનખાનાં, તેમાં જવાની કટારખંધ સીંહીડીઓ, દાદરો, તીહાંના ઓરડા, અગાસી, સીલીંગ, સાગનાં લાંકડાંની વારનીસથી ચક્રચકતી સફાઈદાર સપાટ જમીન, સીલીંગમાંથી લટકતાં ઝુમરો, બારીઓ વચ્ચે ભીતઉપર જડેલી આરશીઓ અને એ વીગરે ખીજી હજારો ચીજોનું બયાન કરવાની કોરોશ કરેલી હમો ધારીએ છ કે ફેકટ છે; કારણ તેનું બયાન પુરતી રીતે કોઈખી રાખેથી થઈ નથી રાકાવાનું, તે સમજવાને તે મેહેલ નજરે નજર જોવો જોઈએ. મેહેલ ઉપરનાં દીવાનખાનાં, અને ઓરડા રાજ દરબારી મજલસીઓ સાર, જીઆકૃત, અથવા બાલ અને નાચ રંગ સાર, વારંવાર વાપરવામાં આવે છે. કલકત્તાનો ગવરનર જનરલ આ મેહેલના એક ભાગમાં તદ્દન એલાહેદો પોતાના રૈસાલા સાથે રહે છે. ગવરનર જનરલના મકાન વીરો આવી તો ગોઠવણ કરી છે કે તેની રહેવાની જગાઉપર, મેહેલના ખીજા ભાગમાં વસનારાઓને પોતપોતાના કામ કાજસર જતાં આવતાં, એક ખીજા સાથે આમણુ સામણુ થવાની જરૂર નહીં પડે, એવા તે મકાન એલાહેદો રાખેલા છે. ગવરનર જનરલની લેજસલેટીવ કાઉનસીલમાં હમો હાજર થયા હતા, પણ તીહાં તે વખતે બયાન કરવા જોગ દેખાવ નહીં જોવામાં આવીયો હતો, તેથી તે વીરો હીયાં કેહેવાનું કંઈ વધારે નથી.

આ ઠેકાણું ઉપર હમને કાઉનસીલના દેશી મેમબર રાજા સરદેવ નારણસીંગ કે. સી. એસ. આઈ. સાથે મોલાકાત અને ઓળખ થઈ હતી. આ રાજા બનાસરનો એક મોટો જમીનદાર તથા ઇંગ્રેજ રાજનો મોહોટો ખેરખા અને ખરો દોસ્ત થઈ ગયો છે. આ રાજા મોહોટો સદગુણી, અફલ અને હોશીયારી ભરેલો તથા પોતાનાં દેશીઓનું ભલું કરવાની ઇચ્છાથી ઇંગ્રેજ સરકાર અને દેશીઓ વચ્ચે દોસ્તી રખાવાને એક ઘણોજ લાયક રાજદરબારી મજલસી હતો. તેના આવા સદગુણોની તારીફ આ પુસ્તકમાં નોંધીને આ રાજાને મુબારકબાદી આપવાની હમોએ ઉમેદ રાખી હતી, પણ માઠાં ભાએગે આ રાજાના અણુચીંતા મરણથી, હમો તેનાં મોટાં કુટુંબ અને દોસ્ત આસનાઓ સાથે ગમગીનીમાં સામેલ થઈએ છ અને ઘણોજ દીલગીરી સાથે આ ઠેકાણે આ પત્રોપકારી રાજાના દુઃખ ભરેલાં મરણની નોંધ કરીએ છ. આ રાજાના મરણથી ખરેખર ઇંગ્રેજ સરકારે પોતાનો એક ખરો મિત્ર અને મસલતીયો ખોયો છે, અને આપણુ દેશીઓએ આપણો એક ભલું આહનારો, દયાળુ અને સ્વદેશહિતેચ્છુ રાજા ખોયો છે.

LORD HARDINGE'S MONUMENT. — CALCUTTA.

૩. લાર્ડ હાર્ડિન્ગનું પાવણું.—કલકત્તા.

બલવાના વખતમાં રાજા સર દેવ નારાયણસીંગ તરફથી ઇંગ્લેન્ડ સરકારને તે વખતને લાયકની મસલહત તથા મદદ ધણી સારી મળી રાખી હતી. આ રાજાની સાથે જો કે હમારી પેહેલ વેહેલીજ ઓળખ થઈ હતી, તો એપણુ તે પારશી લોક વીરો ધણી માણેબત એને સાહે મત ધરાવતો હતો, એને હમો જો ચુકતા નહી હોઈએ તો હેવું ધારીએછ કે એકસર કરીને કલકત્તામાં રોડ માણેકજી રસ્તમજી બનાજીની સાથે આ રાજાને ધણી મીત્રાચારી હતી, તેમની સાથે રાજા સાહેબને વાબેસકારી પડ્યાથી એને રોડ માણેકજીની લાયકી જોયાથી, પારશીઓ વીરો કદાચને આ રાજાએ સાહે મત બાંધીયું હોય. થોડા વખતની વાતચીતમાં રાજા સાહેબે હમારી મુસાફરીની મકસદ જાણી લીધી હતી, એને તે તેમને ધણી પસંદ પડી હતી. હમો બનારસ (કાશી) રોહર જોવા જનાર છઈએ, એવું જાણીને આ અહેસાનમંદ રાજાએ હમને પોતાના મેહેલમાં ઉતારો કરવાની પોતાની ખાચરા કહી જાણાવી એને કેહું કે, બનારસ રોહરમાં જઈ કોઈની ખીજે ઠેકાણે હમોએ જિતારો કરવો નહી. રાજાએ તેજ વખતે પોતાના માણસોને હુકમ કીધો કે બનારસમાં તેમના કારભારીઓને લખી જાણાવે કે આગગાડીના ટેક મથકથી તે છેક રોહરમાં મેહેલસુધી હમો સઘળાઓને લઈ જવા એને પાછા પોહોંચાડવાની તજ્જુમલ કરી રાખવી, એને જોટલા દીવસ હમો બનારસમાં રહીએ તેટલા દીવસ આજો મેહેલ હમને ખુલા કરી આપવો, એને રોહરમાં ફરવાહરવાને રાજાસાહેબના પોતાના હાથીઓ એને ગાડી ઘોડા હાજર રાખવા, એને સઘળી બાબદમાં હમારી બરોબર બરદાસ્ત રાજાસાહેબ તરફથી કરવી. આ રાજાએ પોતાનાં મોટાં દીલથી ખરા આભારનો એક જબરો કોટ જોવો કોટ હમારી ઉપર એકદમ ગગડાવી દીધો હતો જે અહેસાનમાં હમો ગર્ક થઈ ગયા હતા. હમો સઘળાએ રાજા સાહેબનો આ વીરો અતીશય આભાર માનીયો હતો, એને તે વખતે હમારેથી એટલુંજ જોલાઈ રાકાયું હતું કે રાજા સાહેબનાં મોટાં દીલવીરો તથા દેશીઓ તરફ તેમની પરોપકારી જાજર વીરો હમોએ ધણી સારી વાતો સાંભજેલી છે, પણ હમારી ઉપર જે આઠલી સંધી મેહરબાની રાજા તરફથી એકદમ થઈ છે, આવીરો હમોએ આઠલી બધી ઉમેદ નહી રાખી હતી, પણ તે જરે થઈ પડી છે તારે તેનો ખુરતો ઉપકાર માનવાને હમારી પાસે લાયક રાખ્દો નહી હતા. રાજા જો કે મોટો માતબર જાગીરદાર હતો, તો એપણુ કલકત્તામાં તેના રહેવાનાં

ઘરની સાદાઈ અને રાજની વાતચીતમાં મીલનસાગી, નરમાસ, અને લાયકી ભરેલા સુખનો વાપરવાની તબે અને તેનું સાફ દીલ જોઈ, હમારાં મન ઉપર એવી અસર થઈ હતી કે ખરી મોહોટાઈ તે ઊપલાજ ગુણોમાં છે.

આ દીવસે કલકત્તાની ટંકશાળ જોઈ હતી, તથા દેશી વેપારીયોની પેહેડી ઉપર જઈ કેટલાક ઓળખીતાઓની મોલાકાત લીધી હતી. કલકત્તાની ટંકશાળ ઈ. સ. ૧૮૨૪ ના સાલમાં સ્થાપવામાં આવી હતી. આ ખાતાના સાંચા કામની ગોઠવણ અને શક્તિ એવી અને એટલી તો છે કે એક દીવસે સાત કલાક કામ ચાલતાં આ ટંકશાળમાંથી આસરે રૂ. ૩,૦૦,૦૦૦ ત્રણ લાખના શીફા છપાઈ તયાર થઈ શકેછે. આ ખાતાની ઈમારત પછવાડે આસરે રૂ. ૧૩,૦૦,૦૦૦ તેર લાખ અને સાંચા કામ પછવાડે આસરે રૂ. ૧૧,૦૦,૦૦૦ અગીયાર લાખનો ખર્ચ થયલો કેહેવાયછે.

અપોરતા ચાર વાગે કલકત્તાનું ચીના બજાર જોવાને ગયા હતા. આ બજારમાં છુટક કપડાં, કપડાં, ઘરશીનગારનો પરચુરણ સામાન, ખાવાપીવાની તમામ જીનસો, કાચકામ, કોડીકામ, લોખંડી કામ, તરેવાર જાતનો દારૂ, પણ ઉતરતી જાતનો, અને ખીજી હમા ચીજો મળી શકેછે. આ બજારનો દેખાવ ઘણું કરીને આપણી મુંબઈના કાસમબજાર અને કોટના હોરાબજારને મળતો આવે હોવો છે. હમો આ ડેકાણે આવી સાધારણ બજારની નોંધ કરવાની કંઈ જરૂર જાણતે નહી, પણ આ બજારમાં ફરવા જનારને જે જોવા લાયક ખીજી દેખાવો અને જીનસો મળેછે તેટલા સારા આ ચીના બજારનું બયાન અત્રે આપીયું છે. હમોને એવું જણાવામાં આવીયું હતું કે આ ચીના બજારમાં જે માણસોની ભીડ અને જમાવ થાયછે તેમાં જો તપાસીને જોઈએ તો આવું બોલવાને બની શકશે કે આ ડેકાણું ઉપર, આ પૃથ્વીનાં માત્રે અતીશય જંગલી અને અતીશય થંડીના દેરાના રહેવાશીઓ શીવાય, સઘળા જણાયલા દેરામાંના ઘણાક લોકના નમુના આપણને મળીયા વગર નથી રહેવાના. આ ડેકાણે તીબેટ—લાસાના રહેવાશીઓ, પેહેલવેહેલા હમોને હમારા ભોમીયાએ દેખડાવીયા હતા. તેમના ચેહરોનો આકાર અથવા ઘટમ ઘણું કરીને ચીનાઓને મળતો હતો, જે કે તેઓની કાઠી કદાવર હતી, અને ચામડી કેટલાકોની સફેદ અને કેટલાકોની ઘજીલા રંગની હતી. તેમની પાસે કેટલીક જાતનાં જાનવરોના રૂવાં સાથના સુકવેલાં

આમડાં, વેચવાનાં હતાં. તેઓ રખડતી અને બમતી જાતના ટોલાના લોક હતા, જેઓનો પેશો એવી જાતની જીનસો વેચવાનો હતો. દરેક જણની બાજુ ઉપર અને ગળામાં, તાવીજ પેહેરેલાં હતાં અને તે એટલી તો સંભાળથી રાખેલાં હતાં કે તેમને દાખડી અથવા કોથલીમાં બંધ રાખેલાં હતાં. આ તાવીજને જોયાથી હમોએ તેમને ધરિારતથી પુછીયું કે તેમાં શું છે, જે ઉપરથી તેઓએ ધરિારતથી આકાર તરફ હાલ કરી જવાબ આપીયો કે તેમાં તેઓનો ખોદ છે. હમોએ જાણે તે જોવા માંગીયો તારે તેઓએ ધરિારતથી કેહું કે, તે કદીખી દેખાડવી શકાય નહીં. હમોએ પૈસાની લાલચ જણાવી પણ તેઓમાંના એક જણે કેહું કે “હજાર રૂપિયા” આપો તોખી તેઓ દેખાડી નથી શકવાના. એઓના ગળામાંના તાવીજને જોતાં મદ્રાસના લીંગાઈત લોક પોતાના ગળામાં માહોદેવના લીંગની નીશાન પેહેરે-છે, તેમની યાદ હમને આવી હતી, તથા તેમની દાખડી અથવા કોથલીનો આકાર પણ લીંગની દાખડી જેવોજ હતો. આવાં તાવીજને બાંધવાનું કારણ પુછતાં, તેઓએ કેહું કે આ તાવીજનેની ખુખીથી તેમના ઉપર કોઈની નજર નથી લાગી શકવાની!

તા. ૫ મી ફેબ્રુઆરી.—આ દીવરો કેટલાક દેશી વેપારીઓની પેહેડી ઉપર તેમને મળવા ગયા હતા, જે વખતે મદ્રાસ રોહર કરતાં આ રોહરની દેશી પેહેડીઓની અંદરની ગોઠવણ વધારે બેહેતર હાલતમાં જોવામાં આવી હતી, તેમાં અગત કરીને આપણા પારશી વેપારીઓની પેહેડીમાં, સારો બંદોબસ્ત દેખાયો હતો.

હીયાંથી ફારગ થઈ કલકત્તાના સ્ટ્રાંડ ઉપર ફરવાને હમો ગયા હતા. કલકત્તામાં “સ્ટ્રાંડ”, ફરવા હરવા અને હવા ખાવાનું એક મોહોટું મેદાન છે. આ મેદાન આપણી મુંબઈના બેંડસ્ટાંડના મેદાન કરતાં વીસારમાં ઘણુંજ મોહોટું છે. હીયાં કલકત્તાના ઘણા ખરા યુરોપીયન રહેવાશીયો ગાડી ઘોડે અથવા પગે ચાલતાં ફરવા આવેલા હમોએ જોયા હતા. જે ડોકાણા ઉપર બેંડ વાગેછે તીહાં રોહરનાં યુરો-પીયન અને દેશી બેંડ લોકોનો એક એકો મેલાવડો થાયછે. હીયાં ઘણા દેશી લોક હવા ખાવાને આવેલા નજરે પડ્યા હતા અને તેમાં કલકત્તાના જીવાન કેળવણી પામેલા બાલુઓ પણ તેમની ચોકસ ધપમાં હમારી નજરે પડ્યા હતા. આ ઉપરથી હમને તે વખતે આપણી મુંબઈના બેંડસ્ટાંડ વીરો અને તે ડોકાણાં ઉપર આપણા

૨૫૪ બાબુના પોશાક અને ઝનાના સાથે મુંબઈનો મુકાબલો.

દેશી જુઓનો, દરરોજ સાંજના બરોબર ચોકસ વખતે દહારાબંધ થઈ હાજર રહે-
છે, જેવા તેઓ પોતાના વખતમાં પોતાની નીરાળે ચોકસ વખતસર જઈ હાજર
નહી થયલા હોય, તેમની ખુશ યાદ આવી હતી ! તેની સાથે કેટલાક બાબુઓનાં
પાટલુન, જુટ તથા ડગલા સાથેના પોશાક જોઈને હમને આપણી મુંબઈના કેટલાક
જુવાન ગબરૂઓની રંગ બેરંગી ઈજર અથવા પાટલુન, ડગલા, તેમના હાતમાં
રમતી લાકડી, તેમનો આઈગ્લાસ, અને તેમની લટકતી ચાલની પણ યાદ આવી
હતી ; અને આ સઘળાની સાથે, તેમની કેળવણીનું ભંડોલ, કલકત્તાના જુવાન
કેળવણી પામેલાં બાબુઓની આવી શક્તિ સાથે સરખાવાની અછી તક મળી
હતી. મુંબઈના દેશી કેળવણી પામેલાં જુવાનો કરતાં કલકત્તાના દેશી કેળવણી
પામેલા બાબુઓ ઘણે દરજે ચઢતા છે. તેઓ આ ઉપલી પોશાકની શીશીયારીમાં
જો કે પછાત પડેલા માલુમ પડ્યા છે, તોપણ આ ખામી હોય તેમના હકમાં
બેહતર ધારીએ. તેમજ એક બીજી અગતની બાબદ વીરો અને નોંધ કરવાની
જરૂર જણાઈએ. તે એ જ, કલકત્તાના જુવાન બાબુઓએ હજુરસુધી તેમની
સ્ત્રીઓને પુરેણી જાહેર મંડળીમાં આમેજ નથી કીધી. આવી રીતના તેમના
જનાની રેવાજ સાથે જો કે હોય તદન એકમળતા નથી થતા, તોએપણ આટલી
વાત તો હોય કબુલ રાખીએ કે સ્ત્રી પુરેણ વચે યુરોપીયન લોકના રેવાજ મુજબની
સઘળી છુટ આપણા દેશીઓમાં નહી દાખલ થવાની તરફેણમાં હમારું મત છે.
આપણા પારસી ટોલાના જુવાન સાહેબોએ પોતાની સ્ત્રીઓને પુરેણની મજલીસમાં
ખીરાજવાને અને પોત પોતાના ઘણી અને કુટુંબીઓ સાથે જાહેરમાં જવા આવવાનો
રેવાજ દાખલ કરીયો છે તે જોઈએ દરજે અતીયાર સુધી દાખલ થઈ ચુકે છે તે
ઘણો જ થયેલો સમજવો અને હવે બસ કરવી સજવાર છે. એથી વધારે તો
હવે નહી જવું જોઈએ, બલકે આ સઘળી લીધેલી છુટને બની આવે તેમ ઘણા
અંદાજથી અને ખુબ વીચારથી વાપરી તો તેથી જ ફાયદો છે. એમાં જોઈએ
અંદાજે રહેશે તે ઘણો નથી બોલાવાનો. મુંબઈના હીંદુઓ અને પારસીઓ,
કલકત્તાના બાબુઓના જોઈએ જનાની રેવાજમાં બંધ પડેલા નથી, તેટલા હજુ
તેઓ યુરોપીયન લોકના રેવાજની સઘળી પાંતીની છુટ ભોગવતા થયા નથી, માટે જે
સમતોલ હાલત તેઓ હાલ ભોગવે છે તેની આગળ વધવાને જેખી ડગલું હવે પછી
બરાબર તે આપણી દેશી સંસારી હાલતની ખચીત ખરાખીનું ખી રોપાયલું ગણારો.

આ વીરો હમારેથી કંઈખી કંઈણુ બોલાઈ શકાતું નથી. આઠલોજ ઈશારો બસ છે, કે આ ઘણીજ અગતની અને નાજુક બાબદ ઉપર આપણા દેશીઓ દુરંદેશા બરેલું ધીયાન પોંહેંચાડી અમલ કરતા રહેશે.

કલકત્તાના સ્ટ્રાંડ ઉપર ફરીને રોને સાતવાગે રોઠ માણેકજીના મકાન ઉપર પાછા આવીયા. રોને જમતી વેળા ઠરાવ કીવો કે ખીજે દીને સહવારના મરહુમ રોઠ રસ્તમજી કાવસજી બનાજીનો અસલ રહેવાનો મકાન જે ચૌરંગીથી આસરે આર અથવા પાંચ માઈલ ઉપર છે તે જોવા જવું, તેનીસાથે કલકત્તાની સહવારની પોહોરની રચના કેહેવી છે તેખી જોઈ લેવી.

તા ૦ ૬ ઠી ફેબ્રુઆરી. આગળા દીવસના ઠરાવ પ્રમાણે સહવારના પોહોરમાં ઉઠીને રોઠ માણેકજીની સાથે એવણના મુરખીનો અસલ મકાન જોવાને નીકળીયા. જે જે રસ્તાઓ ઉપરથી હમારે જવું થયું હતું તેમનો દેખાવ જાણે આપણે પુણાના બવાની પેટના રસ્તા ઉપરથી પસાર થતા હોઈએ એવો દેખાવ નજર આવીયો હતો. સહવારની થંડી સારી લાગી હતી. રસ્તાઉપર તે વખતે કંઈ ઘણી વસ્તી નહી દેખાઈ હતી આઠલા ઉપરથી એવું જણાયું હતું કે કલકત્તાના દેશીલોક મુંબઈના દેશી લોકની પેટે પરોઢીયાંમાં નથી બેઠતા અને સહવારના સકારેથી પોત પોતાના ધંધા રોજગાર સર કામે નથી લાગી જતા. કલકત્તાનું દેશી લોક મુંબઈના જેટલું અપજ અને બીચોગી નથી જણાતું, આ બાબદ તીહાંનો સહવારનો દેખાવ સારી રીતે સાબેત કરી શકેછે.

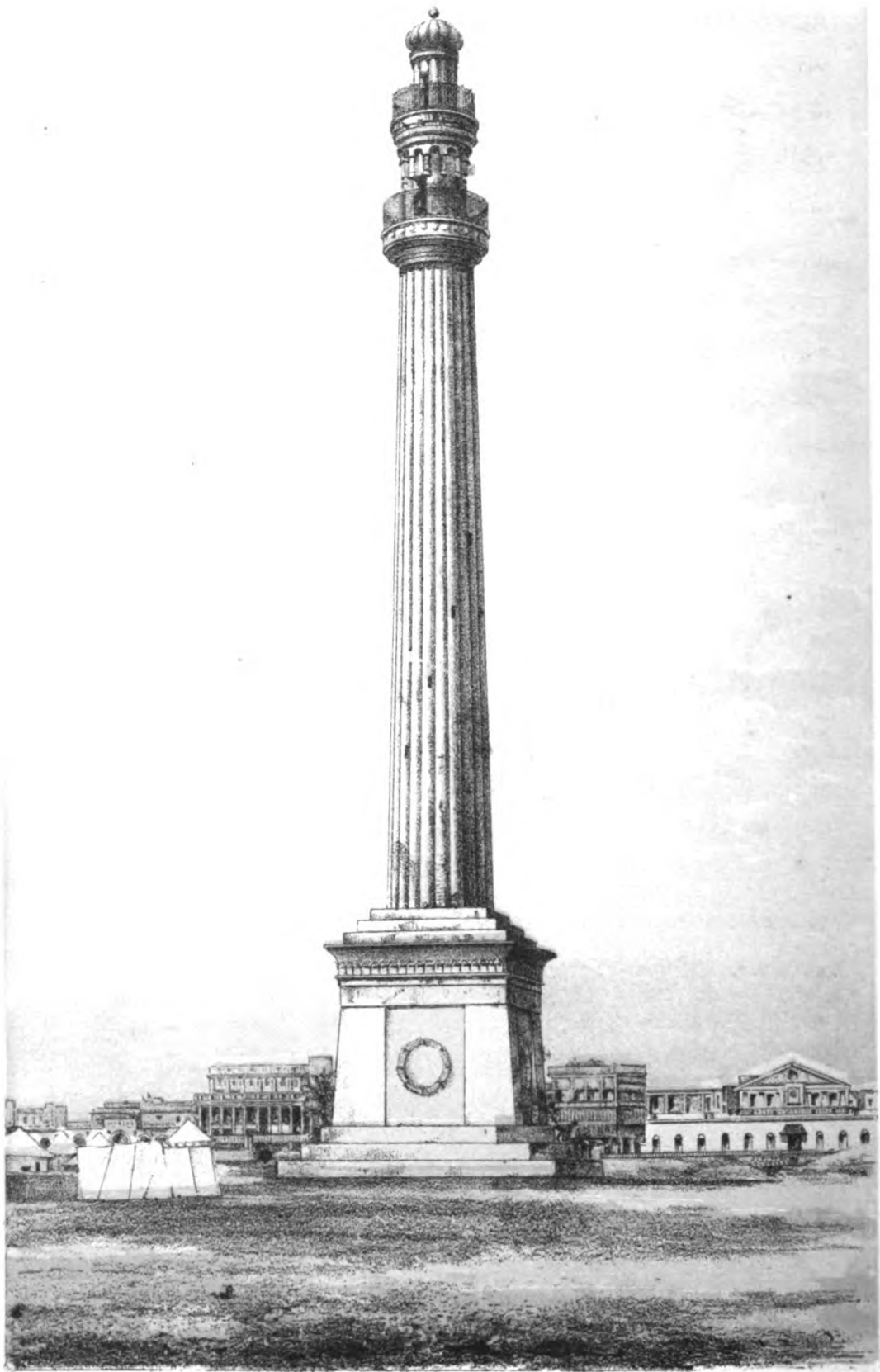
રોઠ રસ્તમજી કાવસજી બનાજીનો જીનો મકાન એકાંત અને હવાવાળી જગા ઉપર છે પણ રોહરથી ઘણોજ દુર છે. આ જીનો પુરાણો મકાન અને તેની આસપાસનો બાગ જોયાથી હમોને મુંબઈના મેહેમની આગલી પટેલની વાડી અને ટેકા પર ટેકા આપેલો બંગલો, તથા વાંદરાની કેટલીક વાડીયોનીયાદ આવી હતી.

હીયાંથી પાછા ફરતાં રસ્તામાં તરેવાર કીસમના દુકાનો અને તેમની ઉપર લટકાવેલાં નામ અને ધંધા રોજગાર જણાવાનાં પાટીયાં જોવામાં આવીયાં હતાં. આ પાટીયાં વાંચતા વાંચતા હમો એક ફોટોગ્રાફરની દુકાન આગળ આવી પોંહેંચીયા. આ સખી પાડનાર વીરો હમને સારી બલામણુ ચયાથી હમો સઘળાઓએ ઠરાવ કીવો કે એકંદર થઈ સઘળાની એક સખી પડવવી. આ પુસ્તકમાં જે ચીત્ર આપીયું છે તે તે વખતે થયલા વીચારને તુરંત અમલમાં

મુકેલાનું પરીણામ છે, જે કે તે વખતે હમારા કોઈના સ્વપનામાંથી નહીં હતું કે આવું ચીજ આ પુસ્તકમાં આવશે.

આસરે અગીયાર વાગે પાછા ચૌરંગીના મુકામ પર આવી પુગા. બપોરનું આશું લેઈને, કલકત્તા રોડેરની મોલાકાતના રવૈયા પ્રમાણે કેટલાક સરકારી યુરોપીયન અમલદારો જેઓની ઊપર હમે મુંબઈથી ભલામણ અને ઓળખણના કાગળ પત્રો લીધાં હતાં, તેમની મુલાકાતને ગયા હતા. કલકત્તામાં અથવા તીહાંથી છેક લાહોર અને પેશાવર સુધી જ્યાં જઈએ તીહાં, આવી એક માઠી રસમ ચાલુ છે, કે કોઈની સરકારી અમલદાર, અથવા શેઠ સાહુકારની મુલાકાત કરવાને તેમના ઘરમાં ગયા હોઈએ તો તીહાં દરેક ડેકાણે બપ્પશીસ નામના એક કંચળો આપનાર રવૈયાને તાએ થઈ ચાલવું પડે છે, જેથી જેની મુલાકાતે જઈએ તેનાં ઘરના દરબાનને, કંઈની રકમ, બપ્પશીસ તરીકે, પાછા ફરતી વેળા આપવાને વારં-વાર એક ફરજ થઈ પડે છે. આ દરબાન એવું સમજે છે કે મોલાકાત કરવા આવનારનો ફક્ત પેગામ લઈ જઈ પોતાના શેઠને પોહોંચાડીયો અને તેથી જે મુલાકાત થઈ તો દરબાનનો “લવાજમ” અથવા “હક” લાગુ પડી ચુકો. આપણે મુલાકાત કરી પાછા ફરીયા કે દરબાન દરવાજા આગળ આપણી સાંભણે આવી, સઘળી તાજામ તવાજેથી સલામ કરીને બોલે છે, “ગરીબપરવર, હુમુર, કુછ બપ્પશીસ.” હમે આવી માંગણીથી પેહેલ વેહેલાં તાજુબ થયા હતા, પણ પાછળથી પુછતાં માલુમ પડ્યું હતું કે આ રેવાજ તો કલકત્તાથી છેક હીંદુસ્થાનની હદ સુધી, દેશી નોકરોનો જાણે એક હક થઈ પડેલો છે. “પુદાવદ બપ્પશીસ,” “જ્યાં પતાહ બપ્પશીસ,” “ગરીબપરવર બપ્પશીસ” આવા ચીકાસ ભરેલા રાખ્તો ડેકાંણે ડેકાંણે સાંભળવામાં આવે છે, પછી જેવી જે પ્રાંતની માખણીયાં જવાન. આ “બપ્પશીસ” જબરદસ્તીથી કોઈ નથી માંગતું, એ તો આપનારની ખુશીનો સોદો છે, પણ આટલું ઘણું કરીને થાય છે કે “બપ્પશીસ” આપીયાથી જેવી જલદીથી મુલાકાત થઈ શકે છે, તેવી નહીં આપીયાથી મોલાકાત કરવા જનાર રાખસને ઘરના બારણા આગળ અછી રીતે તપી રહેવું પડે છે, જેથી તેની સજુરીની ઘણીવાર જબરી તપાસ થાય છે.

તા ૭ મી ફેબ્રુઆરી. આ દીવરો કલકત્તાની જેલ જોવાને ગયા હતા. જેલની જગા ઘણા મોહોટા વીસ્તારવાળી છે. કેહે છે કે લગભગ તેમાં ૧૪) એકર જમીન

Vincent Brooks lith

OCHTERLONY MONUMENT. — CALCUTTA.

૮. આક્ટરલોની માન્ડુએ, કલકત્તાની ઘવાંડી.

રોકાયેલી છે. જેલની અંદર ફોજદારી મુકરદમાને લગતા બંધવાઓમાંના ઘણા ખરાના ફોટોગ્રાફ લીએ છે, અને તેમાં એવી એક ગોઠવણ કરેલી છે કે જે બંધવાની મરજી પોતાની સખી નહીં પડવા દેવાની હોય તોખી તે નહીં જાણે એવી રીતે તેની સખી છુપી રીતે લઈ લેવાની યુક્તિ કરી રાખેલી છે. જેલની ઈમારતની ભોંય સઘળી સલગ ઇંટની બનાવેલી છે. ઇંટ કોરવંકી મુકીયામાં આવી છે, અને તેનાં બાંધકામમાં જે ચુનો વાપરેલા છે તે ઘણીજ સારી જાતનો ચીકાસવાળો છે. કલકત્તાની ઇંટ પણ ઘણીજ પાકી અને મજબુત છે, આપણી મુંબઈની ઇંટ તેમની આગળ વચાવમાં જાણવી. જેલનો ગવરનર આ મકાન દેખાડવાને હમારી સાથે ફરીયા હતો. ત્યાર પછી કલકત્તાનો એકસચ્ચે હાલ જેમાં અફીમનું સરકારી લીલાંઠિ વખતે વખત થાય છે તે જોવાને આ દીવસે ગયા હતા. આ ઠેકાણે, એટલાં તો માંણસોની થટ મળે છે, અને તીહાં એટલાં તો ઘોંઘાટ થાય છે કે એક જાણુ જોલવું પાસેવાળો ખીજો સાંભળી શકતો નથી. લીલાંઠિ કરનારા શું ભાવ જોલે છે તે કોઈથી બરોબર સંભળાતો નથી, તેથી જે ભાવ જોલાય છે તે ભાવનો આંકડો એક પાટીયાં ઉપર મોટા અક્ષરે લખીને તે એક લાંકડી ઉપર ઉંચકી આખી ભીડમાં સઘળાને દેખાડે છે. હમોને આ ભીડમાં એટલી તો ગરમી લાગી હતી કે જો કે પવન નાખવાને પંખા ચાલતા હતા તોએપણુ હમારેથી અરધો કલાક તીહાં ઉઘું રેહી શકાયું નહીં હતું. આટલી ભીડ, ઘોંઘાટ અને ગરમીમાં થતી આંચકા ઊંચકીની ગડબડમાં પણ લીલાંઠિ કરવાને અંદર બેઠેલા કેટલાક કામદારો, મહાવરાથી પોતાનું કામ મુગા મુગા ઠંડે પેટે જાણે પોતાની પેહેડી ઉપર બેઠેલા હોય તેમ ચલાવતા હતા. આ લીલાંઠિમાં લખા રૂપીયાનું અફીમ સરકાર તરફથી વેચાઈ દેશી વેપારીઓના હાતમાં આવે છે. વખતે વખતનો પાટીયાં ઉપર જોલાતો ભાવ બજારમાં બજાર પાડવાને કેટલાક દલાલો પાટીયું જોતાને વાર તીહાંથી દોડી જાય છે અને આ દોડદોડીમાં, ગપાગપી પણ જબરી થઈ પડે છે, અને કેટલાક તમાસગીરિને તેમની અચકચારી ચાલને લીધે, પોલીસને હાતે સારી પેઠે મેથી જમવી પડે છે અને તે ખાધા ખાદ યા તો સહી સલામત પોતાને ઘર અથવા તો ચોકીમાં પણ જવું પડે છે.

હમો લીલાંઠિથી ફારગ થયા પછી, સરકારી મેહેલની સાંબાણે મેદાનમાં “Ochterlony Monument,” આઝરલોની માન્યુમેંટ નામનો એક મોટો

મીનારો છે તે જોવાને ગયા. આ મીનારો, મેજર જનરલ સર ડેવીડ આકટરલોની નામના એક લશકરી સરદારની, લગ્નમાં અને રાજ દરબારી કામ કાજમાં, મેજવેલી કીર્તિની જાહેર યાદગારી રાખવાને ઊભો કરવામાં આવીયો છે. આ સુરા સરદારનું મત હીંદુસ્થાનના ઇસલામી લોક તરફ વધારે માન ભરેલું હોવાથી, આ મીનારાની બાંધણી, આ લોકની આગલી જાહેજલાલીના વખતના તરીકા મુજબની કરીયામાં આવી છે, જેથી તેની રોનક દીક્ષીના કુતબ મીનારને ધાણું કરીને મળતી આવે છે. અગત કરીને આ મીનારાને મથાલે જે બે તબક્કા કરેલા છે તે કુતબ મીનાર સાથે વધારે એકસરખા માલુમ પડે છે. આ બંધે મીનારાનાં ચીત્રો જોવાથી ઉપલી હકીકત બરોબર ધીયાનમાં આવી શકશે. આકટરલોનીનો મીનારો ૧૬૦ એક સો સાઠ ફુટ ઊંચો છે, એનો પાયો અથવા બેઠક, મીસર દેશની બાંધણીની રોનકની કરેલી છે. આ આખી બાંધણી પાછળ ૩ ૩૫૦૦૦, લાગા છે. જેથી રાખસ જરા તસદી લેધને આ મીનારાના ગોલ ચકરીદાર દાદરો ઉપર ચઢી, મીનારાને મથાલે પોંછેંચી જે દેખાવ આસપાસ જોશે તેની મેહનતનો બદલો સારીપેઠે વળી શકશે, એવું હમો માનીએ છીએ. આ ઊંચાણપરથી કલકત્તાનું આખું રોહર અને તેને લગતાં મીઠાંના સરોવરો છેક દુર સુધી ખુલ્લું નજરે પડી શકે છે, જે દેખાવ બરોબર જોવા લાયક છે.

એજ દીને મહમદન કાલેજ અથવા જેને મદરેસા નામથી પણ બોલે છે તે જોઈ હતી. વેલેસ્લી સ્કોયર નામના રસ્તા ઉપર આ ખાતાંની ધમિરત છે, જે ઇ. સ. ૧૭૮૦ ના સાલમાં નામદાર વારન હેસ્ટીંગે, મહમદન લોકને આખી જબાનની પુરતી માહિતગારી આપવાને સ્થાપી હતી. એ સ્થાપવામાં હીંદુસ્થાનના આ પેહેલ વેહેલા ગવરનર જનરલની એક ભલી નેમ એ હતી કે આબરુદાર અને ઊંચ કુટુંબના ગૃહસ્થોને મહમદન કાયદા કાનુનોથી સારીપેઠે વાકેફગાર કરવા, જેથી તેઓ ઇનિસાફની દરબારમાં લાયક જાહેર અમલદારોની પદવી ઉપર ચઢી શકે અને પોતાના દેશનો કારબાર પોતે ચલાવાને શક્તીવાન થાય.

સાંજના પાછા ફરતી વખતે હમોને ખબર પડી કે કલકત્તાના કેટલાક સુધારકોએ બ્રહ્મો સમાજ નામનો એક નવો પંથ ઊભો કરીઓ છે તે પંથવાળાઓની એક જાહેર સભા તે દીવસે મળનાર છે. આ નવાઈ જેવા પંથની સભા તથા તેમાં ઇંગ્રેજ વાણંત “હારમોનીયમ” સાથે થતી બંદગી અને બાબુ લોકની દેશી

બારામાં થતું બારાણ કેવું હશે, એ જાણવાની ઇછાથી હમો તે રાત્રે પ્રહ્મો સમાજની સભામાં ગયા હતા.

પ્રહ્મો સમાજ પંથનો વીગતવાર એહવાલ આ ઠેકાણે હમો આપવાની જરૂર જોતા નથી. આ સમાજ વીરો માત્ર એટલું જ જણાવેલું બસ છે કે કેટલાક બાબુ-ઓને મુરતીપુજા અને એકથી વધારે ઈશ્વર માનવાનું ખોટું લાગ્યાથી તેઓએ આ વીચાર છોડીને ફક્ત એક જ ઈશ્વરને માનવાનું વાજપી ધારીયું. રાજરામ મોહનરાય આ વીચારનો ફેલાવો કરવામાં પેહલ વેહેણો દેશી બાબુ આગેવાન થયો હતો અને આ પ્રહ્મો સમાજ પંથ ઉભો કરવાનું માન એ રાજને મળીયું છે. આ રાજનું ધર્મસંબંધી મત ઘણુંકરીને યુનીટેરીયન ક્રીસ્ટીયન પંથવાળાઓના મત સાથે મળતું હતું.

જે સભામાં હમો ગયા હતા ત્યાંની સઘળી રીતભાંત, બંદગી, ધર્મોપદેશ કરવાની રીત યુરોપીયન દેવલમાં ચાલતી રીતભાંત સાથે મળતી આવતી હતી. સમાજવાળાઓએ તે સભામાં એક બે અભંગ ઈશ્વર કીરતીનાં ગાયા હતા તેની જોડની, ઇંગ્રેજી રાગની જોડની ઉપર રચેલી હોવાથી અને “હારમોનીયમ” સાથે ગાયાથી “યુરોપીયન દેવલમાં જેમ “હીમ” ગવાયછે તે ગાયનને આબેહુબ મળતો હતો. જે હમે બાહરે રસ્તા ઉપરથી સાંભળતે તો એમજ સમજતે કે આ ઠેકાણે કોઈ યુરોપીયન દેવલમાં બંદગીનું ગાયન થાયછે. ગાઈરેલા પછી, વખણાયલા બાબુ કેસબ એંદ્રેસેને દેશી બંગાલી બારામાં બારાણ કરી સંભળાવીયું અને કેટલાક શ્લોક બહુ સંભળાવીયા. આ શ્લોક જે કે હમો મુતલક સમજી નહી શક્યા હતા તોએ પણ તેના પદોનો આવાજ, આપણા પારશી મોખેદો ઘેરે સારતી વખતે કેટલાક હા બણેછે, તે પદોના આવાજને ઘણો ખરો મળતો આવતો હતો.

હાલ જમાનાના સઘળા ધર્મોમાંથી જે કંઈ સારાં તત્વો છે, તે ચુંટી કાઢાડીને પ્રહ્મો સમાજવાળાઓએ પોતાનો એક નવો ધર્મ ઉત્પન્ન કરીયો છે. હવે એક નવો ધર્મ અથવા કીરકો ઉભો કરી આ પૃથ્વી ઉપરના ધર્મોમાં એક નવી સંખ્યા આ ઉભેરવાના કરતાં, હમો ધારીએછ કે પ્રહ્મો સમાજ એકદમ એક ડગલું મજબુતાઈથી આગળ મુકીને “યુનીટેરીયન ક્રીસ્ટીયન” યોલાના મત સાથે મળી જાય તો, પ્રહ્મો સમાજ એકદમ મુસ્તકીમ પાયા ઉપર આવી શકશે,

અને હજુર સુધી તેઓ હોંદુ વેદને ધરી રાખી તેમાં જણાવેલા હોંદુ ધર્મના કેટલાક તત્વોનો પોતાનાં પંથની મતલબને મળતો અર્થ કરવાને જે કલ્પના તેમને કરવી પડેછે, તે કરવાની જરૂર નથી પડવાની. હમો પ્રહ્મો સમાજના કોઈપણ પંથીનું દીલ દુખવવા આહતા નથી, પણ જે વલણ પેહેલાંથી આ ચંચલ પંથવાળાઓથી લેવાઈ છે, તે વલણ આખેરીએ ક્રીસતીયન ધર્મમાં આમેજ થયાવીના નથી રહેવાની, આવું હમારું આધીન મત છે. આજસુધી માત્રે એટલુંજ થયું છે કે તે વલણ ઘણી ધીમી આગલ ચાલી છે. આ પંથવાળા પ્રહ્મો થઈને હોંદુ રહેવાના જે દેખાવો કરેછે, અને જાણે તેઓજ ખરા અસલ હોંદુ છે અને બાકીના હોંદુઓ આડે રસ્તે ચાલેછે, એવો દેખાવ દેખાડવાને બદલે, જે પ્રહ્મો પંથવાળા એમજ ખુલે ખુલું કહે કે હમો હોંદુ નથી, હમો યુનીટેરીયન ક્રીસતીયન છઈએ તો આ ખરેખર ખોલવું તેમને વધારે માન ભરેલું થઈ પડશે. પણ પ્રહ્મો થઈને, જાતીભેદ કાહાડી નાખીને, માંસ તથા દારૂ પીવાની છુટ લેઈને, અને પર સાતની સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નનો પવીત્ર ગાંઠ બાંધવાની છુટ લેઈને, પછી વળી એમ બોલે કે હમો ખરાજ સન્માર્ગી હોંદુ ધર્મ માનનારા છઈએ, અથવા હમો હોંદુ છઈએ અને વેદને માત્ર માનીએછ, તો આવું ખોલવું અથવા માનવું આપ્પા સન્માર્ગી હોંદુ ટોલાની મરાખરી અથવા તેમને અપમાન કરવા જોગ છે. આવું લખીયાથી એમ નહી સમજવું કે આ પંથવાળાઓની નીતીવીરો હમો કંઈપણ વીરધ બોલીએછ. બાબુ કેસબ ચંદ્ર સેન ઉપર અને તેના ધર્મવીચાર વીરો અને તેની જાતી વર્તણૂક વીરો હમો અતીશય માનથી જોઈએછ, અને જે કોરોશ તેણે પોતાના દેશીઓને સુધારવાને અને બેહતર કરવાને કરી છે અને કરેછે તેમાં તેને હમો માનસાથે સધળી કૃતેમંદી ચાહીએછ. એક ખરા ઈશ્વરને માનવાનો વીચાર અલબત્ત જારે આપ્પાં હોંદુસ્થાનમાંના હોંદુઓ પકડશે તારે એમજ જાણવું કે તેઓએ સુધારાના મેદાનમાં એક ઘણુંજ મોહોટું અને અગતનું ડગલું ભરીયું અને આથી આપ્પાં હોંદુસ્થાનને મોટો ફાયદો થવાનો, એમાં તો કંઈજ શંક નથી.

તા ૧૮ મી ફેબ્રુઆરી ને દીને રવીવાર હતો અને તેથી નીરાંતથી કલકત્તાની “બોટાનીકલ ગારડન” જે નદીને પેલે પાર છે તે જોવાનો ફરાવ કીધો. આ દીવરો કલકત્તાના લાખાં વખતના એક પારસી સેઠીયા નામે રોઠ ફરામજી રતનજી ખીસની જેવણ રોઠ માણેકજી બનાજીને તીહાં પોણા તરીકે આવી રહેલા હતા,

તેવણની પીઠ ઉપર લાંબા વખતની એક મોટી વસુડી થયેલી હતી, જેથી તેમને સુવા બેસવાને ઘણી ઈજા ખમવી પડતી હતી, તે વસુડી આપણા ચંચલ ડાક્ટર બાઉ દાજીએ, સહવારના પોહોરમાં ચારી કાઢાડી હતી. આ વસુડીનું કદ એક નાહાના પેર જેટલું હતું. આ વસુડી એટલી તો ચપળાઈથી કાપી કાઢાડી હતી કે દરદીને દવાથી બેસુધ કરવાની પણ જરૂર પડી નહીં હતી.

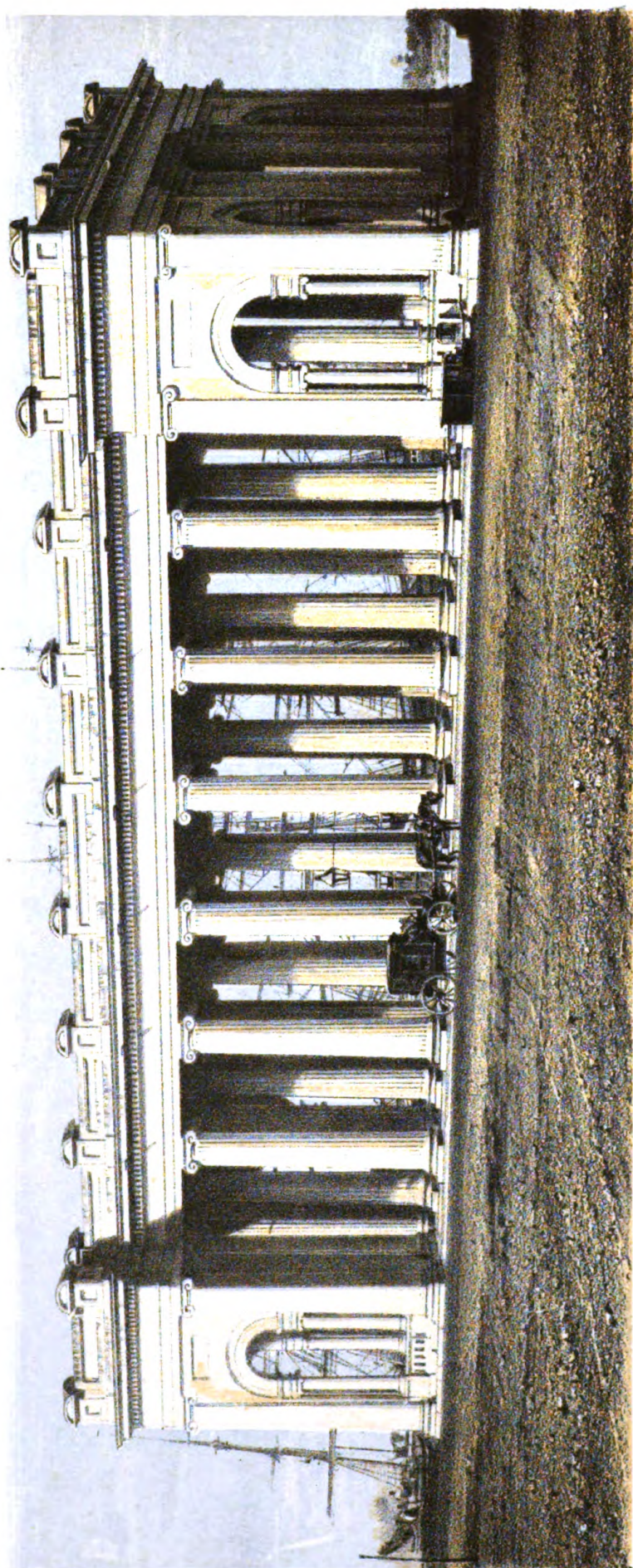
કલકત્તાની “બોટાનીકલ ગારડન” જેવા જતાં, કીલ્લામાં થઈને પણ નદી કીનારે જવાનો રસ્તો હતો, તેથી એક ફેરામાં કીલ્લો અને બાગ જેવાને સાથે બની આવવા સારું, પેહેલાં હમોએ હમારી ગાડી કીલ્લા તરફ લઈજવાનો હુકમ આપીયો હતો. હમારે બોમીયો અણુજણો હોવાથી કીલ્લાની અંદર દાખલ થવાના દરવાજા વાટે જવાને બદલે કીલ્લાની અંદરથી બાહર નીકળવાના દરવાજા વાટે હમારી ગાડીઓ અંદર દાખલ કીધી હતી, જે થોડુંક આગળ ચાલતાં પેહેરો બરનાર સીપાઈએ અટકાવી હતી અને સીધે દરવાજે કીલ્લામાં જવાને કહેલું હતું, જે ઉપરથી હમોને હમારી ગાડીયો ફેરવી સીધે દરવાજે દાખલ થવું પડ્યું હતું.

કલકત્તાના કીલ્લા વીરો વીગતવાર બયાન વાચવું હોય તો હામીલટન ગેનેટી-યરની ખીજી આવૃત્તીના વાલમ પેહેલાના સફે ૩૧૭ થી ૩૧૯ સુધીમાં તે આપેલું છે. હમો અત્રે કેટલીક અગતની બાબતો જે ઉપર હમારું ધીયાન તે વખતે પોહિં-ચાયું હતું, તે આ ઠેકાણે લખી જણાવીએ છીએ. પેહેલી ખીના જેની ઉપર હમારું મન લાગ્યું, તે એ હતી કે જેવા કીલ્લામાં હમો દાખલ થયા કે તીહાંના રસ્તા એવા તો તજીમલથી બનાવેલા અને સફાઈદાર માલુમ પડ્યા હતા કે હમારા સઘળા જણના મોહોડામાંથી એકજ આવજા નીકળીયો કે જીઓ, કલકત્તાના શેહેરના રસ્તા કેવા ગલીય અને જીઓ જીહાં ઈંગ્રેજ લશ્કર વરોછે તીહાંની જગા અને તેની સફાઈ કેટલી સરસ છે. કીલ્લામાં ઘણું ખર્ચ લશ્કર યુરોપીયન લોકનું છે, અને દેશી લશ્કરના કેટલાક સીપાઈઓને માત્રે વારી પ્રમાણે ફેરબદલ કરતા રાખેલા છે. કીલ્લામાં નજદીક ૧૫૦૦૦ પંદર હજાર માણસ રેહી શકે એટલી જગા છે. અંદરની જગા ખુલી અને લીલાત્રી બરેલી છે, તેમાં ફરવા હરવાની પગતીઓ બનાવેલી છે. અને થંડક છાંયડા સારું કટારબંધ ઝાડો ઉગાડેલા છે, અને ઠેકાણે ઠેકાણે તોપના નાહાના મોહોડા ગોળાઓને એવા તો તરેવાર આકારમાં રચી ગોઠવેલા છે કે તેમના ઢગો જોવાથી જેવી એક તરફથી દેહેશત તેવી ખીજી તરફથી ખુશાલી ઉત્પન્ન થાયછે.

ક્રીલ્લામાં દાખલ થવાને ત્રણ દરવાજા વઘાવા પડેછે અને જેમ આપણી મુંબઈમાં આગળ કોટની આસપાસ ચર હતી તે મુઆફક દરેક દરવાજાની હદે ક્રીલ્લાને ફરતી ચર છે, જેમાંની કોઈ સુખી અને કોઈમાં પાણી હતું. આવો ફરતો કોટ, આઠ ખુણાનો બાંધેલો છે, જે કોટ, પ્લાસીની લડાઈ ઇંગ્રેજ લોક જીતીયા પછી ઈ. સ. ૧૭૫૭ ના સાલમાં લાર્ડ ક્લાઈવે બંધાવાને શીર કીધો હતો. એવું કેહેછે કે, આખા હીંદુસ્થાન વચે આ ક્રીલ્લા ધણેજ મજબુત છે, અને લડાઈની વખતે સારીપેઠે બંચાવ કરવાના કાયદા કાનુનો મુજબ તે બાંધેલો છે. ક્રીલ્લાનો થોડો ભાગ નદી તરફ આવેલો છે જે બાજુ તોપોની ગોઠવણથી ધણીજ મજબુત કરી રાખેલી છે, અને જમીન તરફથી તો આ ક્રીલ્લા ઉપર ધસારો થવાની કંઈજ ધાસ્તી રાખવામાં આવતીજ નથી. ક્રીલ્લામાં, કેટલાક પીવાના પાણીના કુઆ નદીના પાણીથી છેક ૧૫૦૦ ફુટ દુર છે તેમાંનું પાણી ગરમીની રૂતમાં ખાંડ થઈ પીવાને નાલાયક થઈ પડેછે તેથી સરકારે વરસાદનું પાણી ભરી રાખવાને મોહોટ મોહોટી ટાંકોયો બંધાવી છે.

કલકત્તા રોહરમાં પીવાનું પાણી ઘણું કરીને લોક નદીનું વાપરેછે. અથવા જેખી કુઆ છે તેમાં ઘણા ખરા નદીનાજ પાણીના ઝરા લાગેલા હોયછે. આ કુઆઓમાં કેટલાકનાં પાણી થોડી મુદત સુધી સારી હાલતમાં રેહી શકેછે, પણ જેમ જેમ ગરમીના દીવસ નજદીક આવતા જાયછે તેમ તેમ તે પાણી મોરચાં અને પછવાડેથી ઘણા ખારાં થઈ પડેછે. કેટલેક ડોકાણે, કલકત્તામાં વરસાદનું પાણી જથ્થક પીવાને, ટાંકાની પેઠે મોહોટી બરણીઓ અથવા ઝાલાઓમાં ભરી રાખેછે. આ બરણીઓમાં વરસાદના દીવસ ઉપર પાણી ભરી લીએછે, અને દરેક બરણીની અંદર લાલ તપાવેલાં લોહોડાંનો એક સલીયો ટાંકો મુકેછે અને પછી બરણીનું મોહોડું તજી-મલથી ઢાંકી બંધ રાખેછે. આ લોહોડાંનાં સલીયાથી, લાંબી મુદત સુધી પાણી સફાઈ ભરેલું રેહી શકેછે અને તેમાં જીવ નથી પડતા. આવી રીતે રાખેલું પાણી પીવામાં ટાંકાના પાણી જેવો સ્વાદ આપેછે, જો કે એના કરતાં કેટલેક ડોકાણે કુઆના પાણી મોરચાં લાગેછે, તોએ પણ તે વધારે હજમીએત છે.

ક્રીલ્લામાંથી પાછા બાહર નીકળતાં, પ્રીન્સેપ્સ ધાટ આગળ આવી પુગા હતા. આ ધાટનું ચીત્ર આપેલું છે. ધાટ રાબ્દનો અર્થ આ લત્તા ઉપર અને આખા હીંદુસ્થાનમાં “દરવાજો” અથવા “જવા આવવાનો રસ્તો” કરીને થાયછે. જમીન

PRINCES GHAUT.—CALCUTTA.

१. प्रिन्सोस घाट.—कलकत्ता.

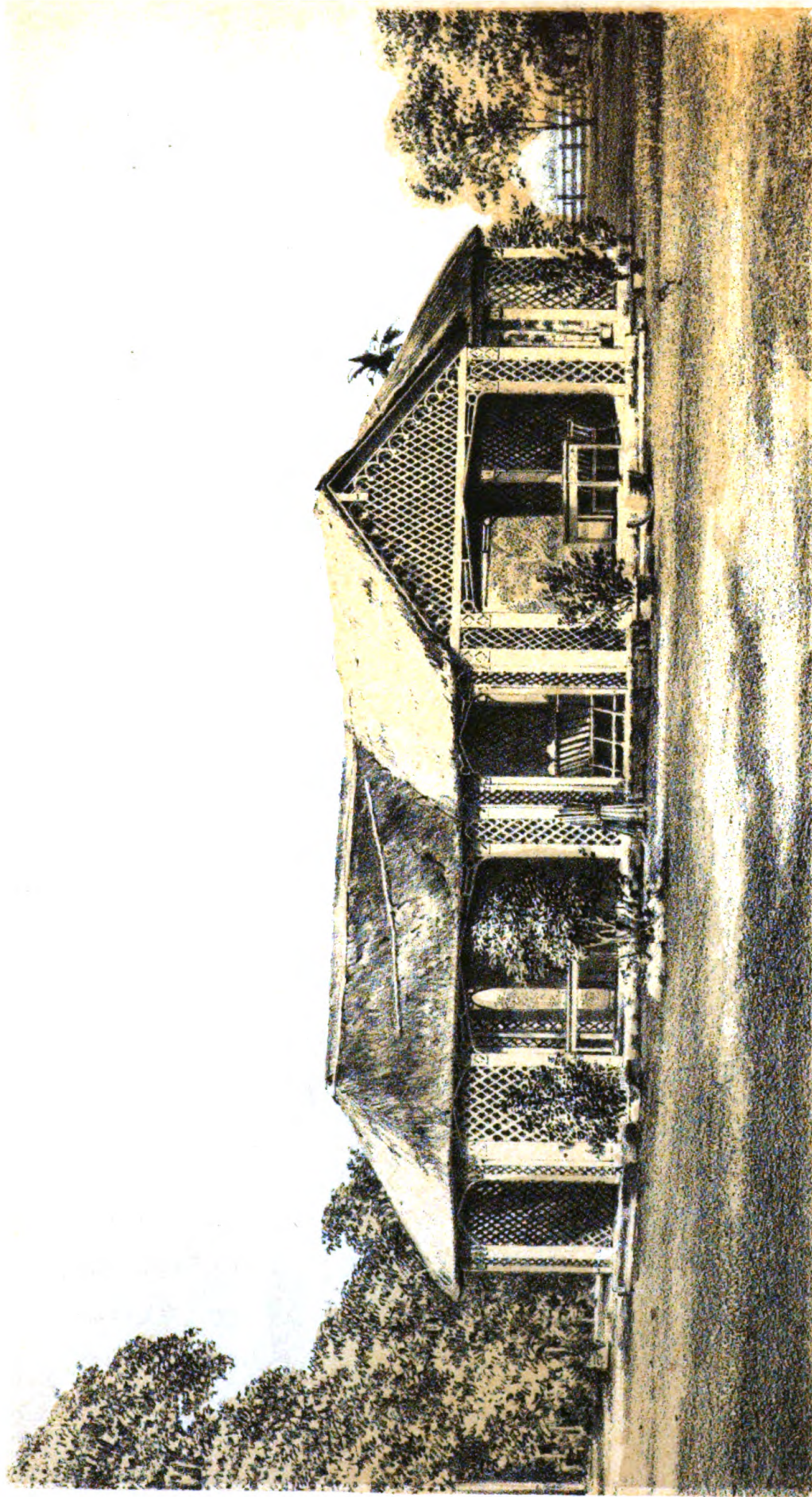
ઉપર થઈ નદી ઉપર જવું હોય અથવા નદી ઉપરથી ઉતરી જમીન ઉપર આવવું હોય તો જે ઠેકાણેથી અથવા માર્ગેથી વાહાણ ઉપર જઈએ અથવા તીર્હાંથી ઉતરીએ તે રસ્તાને બંગાલ પ્રાંતમાં ઘાટ કરીને બોલે છે. “પ્રીનસેપ્સ ઘાટ” નામનો હુગલી નદી ઉપર જવાનો એક રસ્તો છે, તે રસ્તાઉપર એક ઘણીજ સુંદર ઈમારત બાંધેલી છે અને તે ઈમારતનું નામ, “પ્રીનસેપ્સ ઘાટ” કરીને કલકત્તાના દેશીઓએ આપીયું છે. મી. જેમ્સ પ્રીનસેપ્સ, ઉગમણ પ્રાંતની ભાશા અને તેને લગતી બાબતોનું પુસ્તક જ્ઞાન ધરાવનાર એક નામાંકીત વીદ્યાર્થી થઈ ગયો છે. આ વીદ્વાન પુરે જો ઉગમણ પ્રાંતના એલમના અભીયાસનો વધારો કરવાને અને આ તરફની પુરાણી બાબતો ઉપર અજવાલું પાડવાને ઘણીજ મેહનત કરી છે, તેની યાદગારી કાયમ રાખવાને કલકત્તાના રોહેરી રેલ્વેશીએ એ આ “પ્રીનસેપ્સ ઘાટ” ની સુંદર ઈમારત બંધાવી છે.

નદી કીનારે આવી પોહોંચીયા પછી, બોટાનીકલ ગારડનમાં જવા સારું, બોટમાં બેસીને નદી પાર કરી હતી. કીનારા આગળ પુસ્તક કીચલ હોવાથી હમો દરેક જણને ચાર હાથાવાળા એક પાટીયાં ઉપર બેસાડીને, ચાર ખલાસીઓ પાલકી ઉંચકે તેમ ઉંચકીને બોટમાં લઈ ગયા હતા. બોટ, નદીની સાંભી બાજુના કીનારા ઉપર જઈ પુગા પછી, હમને એક લોખંડી સીંછીડીવાળા ભાગ ઉપર ઉતારીયા હતા, જે ઉપર થઈ “બોટાનીકલ ગારડનમાં જવાનો રસ્તો હતો.

કલકત્તાના આ મોહોટા સરકારી બાગનું બચાન આ ઠેકાણે કરવું હમારી શક્તીથી દુર છે. જે બાગનો નજદીક ત્રણથી ચાર માઈલ વીસ્તાર છે અને જેમાં, સહ-રાવીને નથી બોલતા પણ, ઘણું કરોને આખી પૃથ્વીની વનસ્પતી અને ઝોડો અને રોષા અને ફુલ પાનના નમુનાનો એક રાખશસી જમાવ કરેલો છે, જેમાં ફરી વળવાને અને જોવાને નજદીક એક આખાં અઠવાડીયાનો વખત પણ પુરતો નથી ગણાવાનો, તે બાગ હમો બેચાર કલાકમાં જોઈ વળીયા, તારે હમોએ કેટલું થોડું જોયું હશે, તે વાચનારે સમજી લેવું. તોએખી આટલા થોડા વખતમાં હમારો સાથે તીર્હાંનો એક યુરોપીયન રખેવાલ આવીને, બાગનો જે જોવાલાયક ભાગ હતો, તે તેણે દેખાડીયો હતો. હમારા વીદ્વાન મીત્ર ડક્ટર બાઉ દાજીની સાથે ફરતાં પણ બાગનો ખીજો કેટલોક ભાગ હમો સારી પેઠે જોઈ તથા પીછાની શક્યા હતા. બાગમાં ફરીને ફક્ત જોવું, અને જોઈને તે પીછાનવું, આ બે વાતમાં ઘણોજ ફેર

છે. વીદ્વાન લોકની સાથે ફરવામાં એક મોહોટો ફાયદો એ છે કે જેની આપણી સાંભણે નજરે પડે છે તે સું છે, તેનો ઉપયોગ સું, તેમાં કહ્યા કહ્યા ગુણો છે, આ સઘળી બાબદની આપણને સમજણ મળી રાકે છે. હમને હમારા ઇંગ્રેજ બોમીયાએ નજદીક ૯૦) નેવું જુદી જુદી તરાના ગોલાબ દેખાવીયા હતા. હમારો બોમીયો બાગાયતની બાબદમાં અછો માહિતગાર હતો. તેણે, નાનીઆરીની તાડ, ખજુરી અને કેડની નજદીક ૧૦) દસ જુદી જુદી જાત બતલાવી હતી, જેમાંની કેટલીક અમેરીકાથી લાવીયા હતા, કેટલીક આફ્રીકા અને કેટલીક મીસર દેશમાંથી લાવેલી પેદાસ હતી. સાચુ ચોખાના ઝાડો જે એજ જાતની અંદર છે, તે ઘણાંજ સુંદર ખીલી રેહેલાં હતાં. લાંકડાનાં ઝાડોમાં, આપણું સાગ, ઇંગ્રેજ એક, મહાગની, દેવદાર, ફર, ફણસી, સીસમ, અબનુસ વગેરે ખીજી ઘણી જાત હતી. તેમજ મેવા અને ફુલોના ઝાડો પણ ઘણાજ હતાં, તે સઘળાનું તો બચાન આ ટુંક જગામાં થઈ રાકતુંજ નથી. માટે આટલુંજ જણાવેલું બસ છે કે આ બાગમાં યુરોપખંડ અને થંડીના મુલકના તરેવાર ઝાડપાનો, જેમાં નીપાલદેશ અને હિમાલયા પરવત આગળની જમીન ઉપરના કેટલાંક ઝાડો; જવા, સુમાત્રા, મલાકા, પીનાંગ અને આ લતા તરફના મેવા તથા મસાલાના ઝાડો, આફ્રીકાખંડના, કેપ આગળના સંસ્થાનના, તથા અમેરીકા ખંડ અને બ્રેજીલ દેશના ઝાડોનો એક પસંદ અને જોવાલાયક સંગ્રહ, આ કલકત્તાના બોટાનીકલ બાગમાં હમારો જોવામાં આવીયો હતો. થંડીના દેશવાળા કેટલાંક રોપાને તજીમલથી કાચના ઘરમાં ઉગાડીયામાં આવેલા હતા, અને તેમની જોઈતી બરદાસ્ત કરવાની ગોઠવણો કરેલી હતી, પણ એવા રોપ માત્રે થોડાજ નમુના તરીકેના હતા. આ બાગમાં ફરતાં જે થોડા વારમાં હમોને ઝાડપાન વીરો કેટલુંક જ્ઞાન મળીયું હતું, તેટલું આ દેશના કોઈ ખીજાં ઠેકાણા ઉપર નહીં મળી રાક્યું હતું.

આ બાગમાં બેચાર ઠેકાણે બેસવા ઉઠવાના અને આરામીશ તથા નાશતો પાણી લેવાના કેટલાક મકાનો બાંધેલા છે. કેટલાક મકાનોમાં કાચના મોહોટ મોહોટાં ઓરડા બનાવેલા છે, જેમાં થંડ દેશના ઝાડપાનોને સઘળી તજીમલથી ઉગાડીયામાં આવે છે. બાગમાં કેટલીક જગો ઉપર કેટલાક નામીયા પુરોના બાવલાં પણ મુકેલાં છે, તે સઘળાનું બચાન અત્રે આપી રાકતા નથી. આ મોહોટા બાગની સઘળી જમીન લોકઉપયોગ સારૂ બાગ બનાવાને, જનરલ ક્રીડે મુક્ત બખ્શીશ

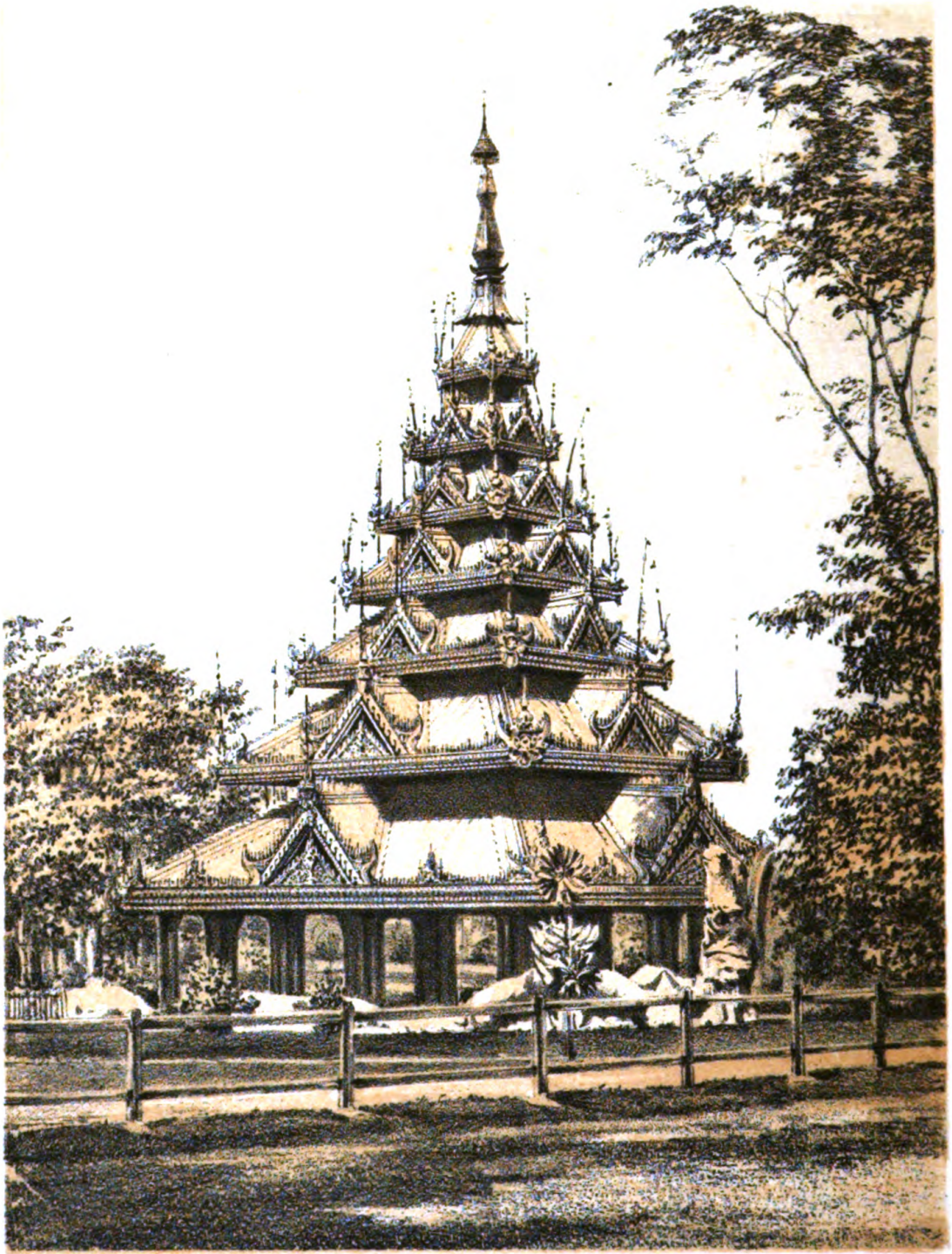

REFRESHMENT ROOMS, EDEN GARDENS — CALCUTTA.

৩. ষ্‌ডন আগৰা আশাম্বিৰা য়েবানী মকান-কলকতা।

১৮৬৫ চনৰ প্ৰথম অৰ্ধশতাব্দী

Vincent Brooks Ltd. London

PAGODA, EDEN GARDENS. — CALCUTTA.

২. সীনাথ সৈনিকনু দেহু, এডেন গার্ডেন।—কলকাতা।

દાખલ આવી હતી, જેના બદલામાં આ સખી ગૃહસ્થનું આવલું આ બાગમાં મુકીયામાં આવીયું છે, એવું હમોને હમારા બોમીયાએ કહેલું હતું. જનરલ કીડને આ જગા, બંગાલાના તે વખતના સુબેદારને હાતથી અપરોરા તરીકે મળી હતી. ખીજું આવલું પ્રખ્યાત થયલા Roxburgh નું જોયું હતું, જે રાખસ ઝાડપાનને લગતાં શાસ્ત્રમાં એક વખણાયેલા વીદ્વાન થઈ ગયો છે. આ આવલાંની ઊપર જે લખ કોતરેલો છે તે લાટીને ભાશામાં જોડેલો છે, પણ તેનો તરજુમો ઇંગ્રેજીમાં નીચે મુજબ કરીયો છે:—

“Whoever thou art present here; if the amenity of the place imbues thy mind with suavity, or admonishes thee to feel piously of God,

Honour thou

Roxburgh

the Superintendent of these Gardens, a man distinguished for his knowledge of Botany, and a great adept at rural amenities.

His country preserves his ashes

His genius flourishes here

Be thou favourable and persevere.

B. M. P. C. [Erected by his] surviving Friends. A. D. 1821.

ઉપલી ઇંગ્રેજીનો નીચે મુજબ તરજુમો ગુજરાતીમાં કરીયો છે:—

“હીયાં હાજર થયલા રાખસ, જેની કોઈ તું હોય, જે આ જગાની ખુરાનુમાઈથી તારું મન ખુરા ખુશાલ થતું હોય અથવા ખુદા તરફ પવીત્રાઈ ભરેલું કરવાને તુંને તે અંદરથી બોધ કરતું હોય તો,

માન આપજે તું

રાક્ષસબર્ગને

જે આ બાગોનો ઉપરી થઈ ગયો છે અને જે પુરૂષ ઝાડપાનની વીદ્યાનું જ્ઞાન ધરાવામાં વખણાઈ ગયો છે અને જે બાગ બગીચાને લગતી મેહમાનદારી અને રમુજોમાં એક મરાહુર હોસ્ત થઈ ગયો છે.

એના દેરો એની મીઠી જાળવી રાખી છે,

એના મગજની ખુખી હીયાં ખીલી રેહી છે.

તું મેહરબાન અને ઉદ્યોગી રહેજે.

ખી. એમ. પી. સી.* એની પાછળના એના દોસ્તોએ ઉભું કીધું છે.

ઈ. સ. ૧૮૨૧.

* આ અક્ષરોની સમજ પડતી નથી.—અંથકર્તા.

આગમાં ફરતાં ફરતાં છેક થાકી ગયા હતા, તથા હમારામાંથી એક બે જણ એક બીજાથી છુટા પડ્યાથી બુલા પડીયા હતા અને તેમને પાછા આવી મળતાં ઘણીજ અસુર થઈ પડી હતી. હમારી સાથે લીધેલું ભાતીયું એક મકાનમાં બેસીને, સારી-પેઠે જમીયા અને સુરજ આથમીયા પછી, આગમાંથી નીકળ્યા હતા. ભરતી પણ પુર ચઢેલી હતી તેથી નદીનાં પાણી છેક સીડી સુધી આવી પુગાં હતાં, જેથી જમીન ઉપરથી એકદમ બોટમાં બેસી શક્યા હતા, અને આગળની પેઠે પેલાં પાટીયાં ઉપર બેસીને બોટમાં જવાની જરૂર નહીં પડી હતી. સાંજની વખતે નદી પસાર કરતાં હમારી આસપાસ હજારો વાંદાંણો અને દેશી મહવાની ગીચ હોવાથી, તેમની વચ્ચેથી હમારી બોટ પસાર થતી હતી, તે દેખાવ ઘણોજ ખુશનુમા લાગતો હતો. હમારે હમારી બોટને હલસાં મારનાર દેશી ખલાસીઓને તેમનું ગાયન ગાવાને ફરમાસ કરી હતી, પણ તે વીરો હમારી ઇછા પુરી નહીં પડી હતી, કારણ એક બે જણે ગાવાનું શીરૂ કીધું તેમને બીજાઓએ જાંચકી નહીં આપીયાથી તે કોરોરા પડી ભાગી હતી. દેશે દેશના ખલાસીઓના તથા ગાડીવાનોના અને મેહનતુ મજૂર લોકના શગ અને ગાયન ઉપર તે લોકના કેટલાક વીચાર, તેમના ધંધા પેશાની ઝડપ, તેમનો જાતી શોખ, તેમના નીતી વીચાર વીગેરે ઘણી બીજી સંસારી બાબતો આપણને મालુમ પડી શકેછે, માટે ખુદરતના શોખીઓએ કોઈપણ દેશના એવા લોકનું ગાયન અગત કરીને સાંભળવું જોઈએ.

તા. ૯ મી ફેબ્રુઆરી. આ દીને કલકત્તાની “બેથ્યુન ફ્રીમિલ સ્કુલ” જોવાને ગયા હતા. નામદાર બેથ્યુન જેનું નામ કલકત્તાના રેહેવાશીઓના મોહોડમાં રમી રહેલું છે, જેની ઉલટ દેશી લોકને કેળવણીમાં વધેલા જોવાની મશહુર થયેલી છે અને તેમાં અગત કરીને સ્ત્રીકેળવણી દાખલ કરવામાં આ નામદારે કલકત્તા શહેરમાં જે આગેવાની કરી છે, તેની યાદગારી રાખવાને દેશીઓએ આ નામદારને સાર એક જાહેર ઉધરાણું કરીયું હતું, જે રકમમાં આ દેશી લોકના ખરા હેતાળુ મીત્રે બીજી પોતાની તરફની રકમ ઉભરી તે સઘળી રકમ દેશી સ્ત્રી-કેળવણી પછવાડે ખરચવાને એક કમીટીને સ્વાધીન કીધી હતી. આ રકમમાંથી બેથ્યુનના નામની, સ્ત્રીકેળવણીની એક નીશાળ સ્થાપવામાં આવી હતી અને આ નીશાળને માટે એક સારી શોભઈતી અને કીમતી ઇમારત કલકત્તામાં બાંધેલી છે. આ ઇમારતમાં છોકરીઓને લાયકની સગવડ સારી પેઠે કરેલી છે.

જે દીવસે હમો આ નીશાળ જોવાને ગયા હતા તે દીવસે તીહાં નજદીક ૧૦૪) દેશી છોકરીઓ હાજર હતી. દર રોજ ૭૦) છોકરીઓ કેળવણી લેવાને સરાસરી, હાજર રહેતી હતી એવું હમોને નીશાળની યુરોપીયન સ્ત્રીશીક્ષક અને ઉપરીએ જણાવીયું હતું. છોકરીઓને દેશીભાશા વાંચવા, લખવા અને સાધારણ સાદા પણ ઉપયોગી હિસાબ શીકવવામાં આવતા હતા. સંસાર ઉપયોગી પરચુરણ બાબદોનું જ્ઞાન અને સીવા સાંધવાનું કામ પણ સીખાડવામાં આવતું હતું. ગાવાનું અથવા વાજાંત્ર વગાડવાનું હીયાં નહી શીકવવામાં આવતું હતું. ૬ વર-રાની ઉપરની અને આસરે ૮ વરસની અંદરની નાહાની છોકરીઓનાં કુમલાં મનની અને શરીરની ચપલાઈ ખીલવવાને તેમની પાસે દીવસમાં એક કલાક કસરત કરવાનો એક વરગ બનાવીયો હતો, તે વરગની તપાસ હમારી સાંભણે કરી દેખાડવી હતી, જે જોયાથી હમો ખુશી થયા હતા કે કલકત્તાની નાહાની છોકરીઓ જે લાયક કેળવણી લીધે અથવા વધારે ચોકસાઈથી બોલીએ તો, જે તેમને લાયક કેળવણી વખતસરની આપીયામાં આવે તો તે છોકરીઓ આ-પણી પારસી છોકરીઓ જેવીજ અબરાક બલકે કોઈ કોઈ વધારે સરસ નીવડી શકે, એવું હમારું મત છે.

કલકત્તાની સ્ત્રીકેળવણી જે કે મુંબઈ ઇલાકાની સ્ત્રીકેળવણીથી ઓછી દેખાયછે, પણ તે ઉપર આપણા મુંબઈવાળા દેશીઓએ ભુલાવો નહી ખાવો જોઈએ. મુંબઈવાળા સ્ત્રીકેળવણીમાં જે ઘણા વખણાઈ ગયા છે, તે માને તેમના બાહેરના ભપક્કા ભરેલા દેખાવથી અને જખરો મોહોટો ઘોંઘાટ કીધાથી થયા છે! હીંદુઓ કરતાં પારસીઓએ કેળવણી આપવામાં વધારે ઉલટ દેખ-ડાવી છે આવીરો તો કોઈથી ના નહી કેહેવારો. પણ આ સઘળા ભપકાનું પરિણામ આપણે તપાસીએ તો એટલુંજ નીકળેછે કે દસ વરસ થયા કેળવણી દાખલ થયાં છતાં આજ સુધી કોઈખી દેશી છોકરી કેળવણી આપવાને અથવા નીશાળ ચલાવાને લાયક થયલી જણાઈ નથી. કોઈખી દેશી સ્ત્રીએ પોતે નીશાળ સ્થાપવાની અથવા તેવી એકુ ચલાવાની હીકમત કરી નથી. નીશાળમાં જતી છોકરી દસ અથવા અગીઆર વરસની થવા આવી એટલે તે નીશાળ છોડી જવાની તઢઆરીમાં હોયછે અથવા તેને છોડાવાની સઘળી તરફથી તજવીજો થાયછે. કોઈખી એક સ્ત્રીએ પોતાની દેશી ભાશામાં એકુ નાહાની ચોપડી

અથવા ચોપાનીયું નથી લખીયું અથવા ઇબારત ખંધી ભરેલો એકુ રીરાળો વઢીક હજુર સુધી કોઈ પારસી અથવા અત્રેની હીંદુ સ્ત્રીને હાતનો ચોખો લખાયેલો જાહેર અથવા ખાતીનમાં માલુમ નથી પડીયો. તારે આજ દસ વરસની લાંબી મુદતમાં સ્ત્રીકેળવણી ખાતાંઓથી જે પરીણામ અત્રે નીપજ્યાં છે તે ખાલી દેખાવ ઉપર આપણુ સઘળાઓએ સારી પેઠે વીચાર કરવો જોઈએ, અને ખરેખરો સુધારો દાખલ કરવાની, આ અગતની બાબદમાં સારી કોરેસ કરવી જરૂર છે, અને અમસ્થો ખાલી દમામ દેખડાવી પોતાને અને ખીજાઓને ભુલાવામાં નહી નાખવા જોઈએ કે સુંબઈમાં સ્ત્રીકેળવણી સંપૂર્ણ થઈ પડી છે !

હમો જે ભુલાવો નહી ખાતા હોઈએ તો હમારું આધીન મત એવું છે કે જો કે કલકત્તાના બાબુઓમાં સ્ત્રીકેળવણીએ આપણા જેટલા પસારો નથી કીધેલો એવું આપણને બાહરથી જણાય છે, તો પણ તેઓમાં છુપી સ્ત્રીકેળવણી ઘણીજ સારી રીતે ચાલે છે. જેને “Zanana education” “જનાના એજ્યુકેશન” કરીને કહે છે. તેવી રીતે હમો ધારીએ કે કલકત્તાના ઘણા ખરાં કુટુંબોમાં ખાનગી કેળવણી અને તે વગીસારા પાયા ઉપર ચાલે છે. આ હમારા વીચારને વખણાયલા બાબુ કેસબ ચંદ્રના જાહેર મતથી ટેકો મળે છે. આ બાબુએ પણ એવું જાહેર કીધું છે કે જોકે કલકત્તામાં સુંબઈની પેઠે જાહેર સ્ત્રીકેળવણીની નીરાળો ઉઘડેલી નથી તોએપણુ ઘણાક કુટુંબમાં ખાનગી કેળવણી આપવાની ચાલ જારી થયેલી છે, જેમાં યુરોપીયન સ્ત્રીઓ મુગે મોહોડે પણ ખરાં દીલથી કેળવણીના આશીરવાદ અછી રીતે નાખતી રહેલી છે. થોડા વંખતમાં માલુમ પડે કે સ્ત્રીકેળવણી કહ્યા પ્રાંતોમાં કેવી જાતના ફળ ઉત્પન્ન કરે છે અને આથી દેશી સંસારી હાલતમાં કેટલો સુધારો દાખલ થઈ શકે છે. સુંબઈએ સ્ત્રીકેળવણીમાં જાહેર આગેવાની અને પેહેલ કરી છે, તેની સાથે જખરદસ્ત દમામ પણ કરી જણાવીયો છે, પણ કલકત્તાએ પોતાના જનાની રેવાજને વળગી રેહી આ આગતના સુધારામાં છુપી રીતે વધવાને આગળ પગલું મુક્યું છે, તેમાં હવે માત્રે જોવાનું રેહ્યું છે, કે કોણ સંસારની સુખાકારી વધારવામાં વધારે અને ખરી કૃતેમંદી મેળવે છે. કલકત્તાની દેશી સ્ત્રીઓમાંથી એકથી વધારે નામ આજ સુધીમાં તો સંભળાઈ ચુકાં છે કે તેઓમાંની કોઈ ગ્રંથકર્તા છે, કોઈ સંસ્કૃત ભાષાની અછી માહિતગારી ધરાવનાર છે; કોઈ કવીતા જોડનાર કવીણ છે; પણ સુંબઈની દેશી સ્ત્રીઓમાંથી, (પછી સું

પારસીની કે શું હીંદુઓની) આજ સુધી કોઈનું નામ આવી ખુખી ધરાવતું નથી સંભળાયું. માત્ર જે સાંભળવામાં અને જોવામાં આવીયું છે, તે એટલુંજ છે કે મુંબઈની હીંદુ તથા પારસી સ્ત્રીઓમાંની કેટલીકોએ જુટ, ઇસ્ટાકીન, કસખી ટોપી પહેરી પોતાના બદનને સુરોભીત કરવામાં અને યુરોપીયન લોકની રસમ મુજબ કેટલીક છુટ લેઈ બહાર ફરવા હરવા અને મરદોની મીજલસમાં આમંજ થવાનો સુધારો કરવામાં હિમત બતાવી છે. આ બાબદમાં કલકત્તાની દેશી સ્ત્રીઓને મુંબઈવાળીઓએ ખચીત હરાવી છે, એમાં તો કંઈજ શક નથી; પણ હમા હમારી મુંબઈની દેશી બહેનોને આઆખર, નમનતાઈ અને ખરાં દીલથી ભલામણ કરીએ છે કે ઉપર જણાવેલા તકલીદી શીણુગારની સાથે ખરી કેળવણી તથા ધર્મશાસ્ત્રની બાબદનો અભ્યાસ કરી તેથી પોતાની મનશક્તિને શીણુગારવાને વધારે ધીયાન પાઠાવ્યાડ્યે તો તેમાં તેઓને વધારે લાભ છે, આ વાત તેઓએ સત્ય જાણવી. ફક્ત શરીર શોભા ઉપરજ સધળું ધ્યાન આપવું અને તેનેજ માત્ર કેળવણી અથવા સુધારો ગણવો, એમાં મોહોટી ભુલ છે.

હીંદીની નીકલીયાં તેવા કલકત્તાના અને આખી હીંદુસ્થાનમાં વખણાયલા સ્કાટલંડની ફ્રીચર્ચ એસેમ્બલીના મીશનરી, રેવરેંડ ડૉક્ટર ડફને ધર તેની મોલાકાત લેવાને ગયા હતા. આ ચંચલ મનશક્તિવાળા અને હીંદુસ્થાનના દેશીઓનું ભલું ચાહનાર અને તેમની રીતભાંતથી સારી પેઢે માહિતગારી ધરાવનાર જુજરગ મીશીનરી સાથે એક કલાકની મોલાકાતમાં, કલકત્તાના બાબુઓ વીરો, તેમના ખીલતા જુવાનોના વીચાર અને મનની વલણ વીરો, તીહાંની સ્ત્રીકેળવણી વીરો, હીંદુઓની સંસારી રીતભાંત વીરો, અને ખીજી ધણીક પરચુરણ બાબદો વીરો વાતચીત થઈ હતી અને તે જુજરગ પાદરીના મોહોડમાંથી હીંદુસ્થાનનાં ભવીષ વીરો મોટી ઉમેદ ભરેલા વચનો સાંભળીયા હતા, પણ તે સધળી ઉમેદનો પાયો તે ભલા મીશનરીએ કેળવણીના ફેલાવા ઉપર બાંધેલો હતો. તે એમ બોલીયો હતો કે, જેમ જેમ કેળવણી છેક ઉતરતા લોકમાં પસરતી જશે તેમ તેમ હીંદુસ્થાનનાં લોકની હાલત બેહેતર થતી જશે, અને જે કે તેઓ એકદમ સધળા ક્રીસચીયન તો નથી થવાના પણ મુરતીપુજ ઉપરથી તેમનો વીચાર આસ્તે આસ્તે ઉઠતો જાય તો તેમાં તેમને કોઈ અટકાવી નથી શકવાનું. કલકત્તાના બાબુઓની મનશક્તિ વીરો બોલતાં ડૉક્ટર ડફનું મત ધણું ઉચું જણાયું હતું. ગણીતશાસ્ત્રમાં અને ન્યાયની

બાબદમાં અને વૈદકશાસ્ત્રમાં તેમનું મગજ ઉંચે દરજ્જેની મનશક્તિ ધરાવનારું છે, અને વીદ્યાભ્યાસ કરવામાં, તેઓ કહણ અને મેહનતુ વીદ્યાર્થી માલુમ પડ્યા છે, એવું ડક્ટર માનતા હતા. બાબુઓની, ધર્મ સંબંધી વીચારની વલણ સારી તંદરોસ્ત હાલતમાં નહીં હોય એવું ડક્ટરને જણાતું હતું. કેટલાકોની વલણ આણી પીણીની અને શરીર સુખ સંબંધી છુટ લેવાને જબરી ફરેલી જણાઈ હતી; તેમાં પીવાની છુટમાં ઇંગ્રેજ દારૂની તરફ તેમનું દીલ ખેંચાવા લાગ્યાં તેમની ભવીશ હાલતનો વીચાર ડક્ટરનાં મનમાં તમામ દીલગીરી ભરેલાં લાગતો હતો. અહિં સમાજ વીરો વાત કરતાં, આ જહંઝ ડક્ટરે કેહું કે તેની પોતાની નજર સાંભણે તેના ત્રણ રૂપ એકેક પછી ફેરવાતાં તેણે જોયાં હતાં, અને જોકે અહિં પંથવાળાઓનાં મત સાથે આ સજન પુરૂષનું મત એકમજનું નહીં હતું, તોએપણ આ સમાજની એક ચોખ્ખી મતલબ, કે મુરતીપુજા છોડી, એક નીરાકાર ઈશ્વરની ભક્તિ કરવી, આ વીચારને તે ઘણોજ પસંદ કરતો હતો. બાબુ કેસબ ચંદ્ર સેન વીરો આ ડક્ટરનું મત ઘણુંજ સારું અને ઉંચું હતું. આ બાબુ, હિંમો જો ભુલતા નહીં હોઈએ તો ડક્ટર ડક્ટરો શાગીરદ અથવા ચેલો છે. ભાષણ કરવાની રીતભાંતમાં, બોલતી વેલા વીચારોને અલંકારી રૂપોમાં ફેરવવામાં, અને બોલવાની ખીજ ઢપછપમાં, આ પ્રખ્યાત મનોહારી ભાષણકર્તાએ ડક્ટર ડક્ટર પોતાના ઉસ્તાદ તરીકે નકલ કરવાને, નજર સાંભણે રાખીયો હોય એવું લાગે છે.

આપણી મુંબઈના કેટલાક કેળવણી પામેલા હીંદુઓએ પણ કલકત્તાના કેટલાક બાબુઓની પેઠે આટલીની માજ ભોગવવાની છુટ લેવાના ચીનહો બતલાવીયાં છે તેમને ઉપર જણાવેલા ઈશારો બસ છે, અથવા ડક્ટર ડક્ટરો રાખ્દોમાં બોલીએ તો “એવાઓની ભવીશ હાલતનો વીચાર તમામ દીલગીરી ભરેલો છે,” અને હિંમો ધારીએક કે સઘળા વીચારવાળાઓને પણ તે તેવોજ લાગશે. આ વાત થયા પછી ડક્ટરને હિંમોએ કહી જણાવીયું કે હિંમો કલકત્તાનો “બાલીયા ઘાટ,” તે દીવસની સાંજે જોવાજનાર હતા. આ રાખ્દ સાંભળતાંને વાર ડક્ટરે અફ-સોસ આપને કેહું કે આહ! કલકત્તામાં આટલી કેળવણી લીધેલા બાબુઓ છે, તેઓએ તેનો કંઈજ અટકાવ હજુરસુધી કીધો નથી, આ એક અતીશય દુઃખ ભરેલી બાબદ છે! (આ વીરો આગળ વાંચવામાં આવશે.) ડક્ટર સાથની માલા-કાતથી ફારગ થયા પછી, પાછા ચૌરંગીનાં મકાન ઉપર ગયા હતા, અને બપોરનું

જમીને પાછલા પોહોરના ત્રણવાગે પાછા ફરવાને નીકળીયા હતા, કારણ તે દીવરો બે ત્રણ ડોકાણું જે જોવાનાં હતાં તે છેક ૪ થી ૫ માઈલની મંજલ ઉપર જઈને પાછું ફરવાનાં હતાં.

પેહેલાં તો કલકત્તાના પારસી લોકનાં આદરીયાનમાં સેજો કરવાને ગયા હતા. આ મકાન, ધરમતોલાના મોહોલામાં છે, જે જીલ્લા જખરો ગંધાતો છે, તોપણ લાંબી મુદત તીહાં વસવાથી તે આપણા પારસી સાહેબોને વાહાલો થઈ પડેલો છે, તેથી તીહાંથી કોઈ ખીસવા માગતું નથી, અને આદરીયાનનો મકાન તીહાં હોવાથી તેમને તે વધારે મનગમતો થઈ પડેલો છે. આ આદરીયાન સેક રસ્તમ જી કાવસજી બનાજીનું બંધાવેલું છે. આ પાકીજે મકાનને નીજમ હેદરાબાદના આદરીયાન સાથે સરખાવતાં હેદરાબાદનાં આદરીયાનની જગા ધણીજ લાયક અને પુરાનુમા છે. કલકત્તાના પારસી વેપારીઓ, અથવા એના માલિક રોક જે આહે તો એખલા અથવા સધળા મળીને આવા પાકીજે મકાનને તેવી લાએક આરાસ્તગી ભરેલી જગામાં રાખે અથવા જીહાં હાલ મકાન છે તેની આસપાસ લાયક આરાસ્તગી બનાવે તો તેમાં કંઈજ મુશ્કેલ જેવું નથી. આટલો ઈસારો હમોએ ખામુખા નાખીયો છે તે વીરો આ મકાનના માલિકે અને કલકત્તાના સેકીઆઓએ હમોને માફ કરવી.

આદરીયાનથી રૂપસદ લેઈ, કલકત્તાના “બાલીયાઘાટ” ઉપર ગયા હતા. બાલીયા ઘાટ” હીંદુલોકના મુરદાં બાળવાની અથવા તેમને નદીનાં પાણીમાં હોમવાનું એક મથક છે જે નદીને કીનારે કરેલું છે. આ મથકને સરખાવીએ તો તે મુંબઈના સોનાપુર અથવા હીંદુલોકના મુરદાં બાળવાની જગાને મળતું આવેછે. પણ મુંબઈમાં હીંદુઓના મુરદાં બાળવાની રીત અને કલકત્તાના હીંદુઓની રીતમાં આસમાન જમીન જેટલો ફેર છે. અરે! અરે! આ ધાતકી રીતમાં તો હમો હમારા મુંબઈવાળા હીંદુ બાઈ બંધોને હજારો બલાઈ આપીએછા! કલકત્તાના સનમાર્ગી હીંદુઓમાં એવી એક માઠી રસમ છે કે કોઈખી માણસ આજરી પડ્યું અને તેના કોઈ ઝકટરે એવું મત આપીયું કે આજરીની હવે બચવાની ઉમેદ નથી, તો તેજ વખતે તે જાણે મરીગયો હોય તેમ તે આજરીને જીવતો ને જીવતો એક ખાટલા ઉપર મુકીને જે રાત હોય તો રાત્રેજ, સખત ચંડી અથવા વરસાદમાં, અથવા દીવસ હોય તો દીવસના, સખત તડકાની પણ દરકાર કરીયા

વગેરે, આ બાલીયાઘાટ ઉપર, નદી કીનારે, જ્યાં એક બે કંગાલ મુકડીઓ છે. તેમાં લાવીને મુકી રાખે છે. હીયાં લાવીયા પછી પેલા આજરો જો જલદીથી મરણ નહીં પામીયો તો તેનો કોઈ પણ ઇલાજ કરતું નથી, ફક્ત તેને ગંગા નદીનું પાણી જરા જરા પાયા કરે છે. અને એવે તે ખીચારો આજરો મુખે અને વગર ઇલાજે રીખી રીખીને મરણ પામે છે! તેમાં વળી જો તેનો પ્રાણ અંત ઉપર આવીયો હોય પણ તે મરણ નહીં પામતો હોય તો તેવાને જીવતો ને જીવતો ખાટલા સમેત હંચકીને નદીમાં સ્નાન કરાવાને બેળી કાઢાડે છે, જેથી તે ખીચારનો ચાર કલાક વધારે જીવવાનો વખત હોય તેને બદલે પાણીથી યુગલાઈને જલદીથી તેનો નીકાલ આવી જાય છે. આવાં ઘાતકીપણાથી, અને મોહિત આવીયા આગમજ, કલકત્તાના બાલીયાઘાટ ઉપર અરેરે દર વરસે હજારો અને લખો માણસોના જીવનો નાશ થાય છે, આ વાતની કોઈખી દરકાર કરતું નથી! સુધારકો મોહિત મોહિટી વાતો કરે છે પણ આ એક અગતની, જીવ બચાવવાની વાત વીરો બેભાન અને મુને કાને, કહણ છાતી કરી, કેળવણીવાળા હીંદુઓ આજ સુધી મુગા બેઠેલા છે! આ ઘાતકી કામનો અટકાવ કરવાને સરકારને વચમાં પડવાની ઘણીજ જરૂર છે. જો સતીની ઘાતકી કીરીયા સરકારે અટકાવી તો, આ ક્રીયા તેથી વધારે ઘાતકી છે. આ ક્રીયામાં હજારો માણસો પોતાની રાજીખુશીથી જાણે પોતે અપઘાત કરે છે, અને તે કરવામાં હજારો ખીજ માણસો તેમને મદદ કરે છે; અને આ સધળો અનર્થ ઇંગ્રેજ સરકારના અદલ ઈનસાફની રૂબરૂ ધોરે દીવરો થાય છે, તેને કોઈ કાયદો અટકાવી શકતો નથી. નદી કીનારે જઈને મરવા મુવામાં હીંદુઓ એક મોહિટું પુણ્ય અથવા સવાબ સમજે છે. તેઓના પુરાણમાં એવું લખેલું કેહે છે કે જે મનુષ્યના હાડકાં મુવા પછી પવીત્ર ગંગા નદીમાં પડ્યાં તો તે મનુષ્યને ખચીત સ્વર્ગ એટલે બેહસ્ત મળવાનુંજ; પણ જે કોઈ મનુષ્ય પવીત્ર ગંગા નદીને કીનારે આવીને મરણ પામીયો, (પછી ગમે એવી બેશુદ્ધ હાલતમાં તેને તીર્થ લાવીયા હોય) તો તે મનુષ્યને સ્વર્ગમાં મોહિટી પદ્મી મળવાની; પણ હોવા કોઈ બાયગસાલી મનુષ્ય જેને આજરો હાલતમાં ગંગા નદીને કીનારે લઈ ગયા હોય અને તે પોતાની અકલ હોશીયારીમાં તે ઢેકાણું ઉપર પોતાનો પ્રાણ છોડે તેને તો મોહિટાંમાં મોહિટું સુખ, જે ઈશ્વરથી આપી શકાય છે અને જે માનવી જાતથી મેળવી શકાય છે, તે સુખ મળી શકે છે, તે સુખ તે કહ્યું? તો તે એ જે માનવીનો

આત્મા અને ઈશ્વર આ બંને એક બીજામાં ભેળાઈ એકજ થઈ જાય છે તે સુખ. નરમદ કવી તો ઈશ્વરી તત્વ સાથે પોતાના આત્માને જ્ઞાનના પ્રકાશથી ભેળી નાખવાનો બોધ કરે છે. “મેતો નુરમાં નુર પોયું રે, જ્ઞાન પ્રકાશે,” આવી રીતે તે ગાય છે. તે કવી વળી ગંગા નદીમાં હોમાવા નથી માંગતો, પણ “નદી નીતિમાં” એટલે નીતીયુગની અલંકારીક નદીમાં પોતાના આત્માને હોમાવા આદે-
છે, અને તીયાર પછી ઈશ્વર સાથે એક થઈ જવાની ઈછા બતાવે છે. આ વીચાર પણ પુરાણીક છે. કવીએ પુરાણ વાંચીયા છે, પણ તેમના વીચાર “બાલીયા ઘાટ” ઉપર, મોહોત આવીયા આગમજ જઠને પડવાનો અને જીવતાં જીવત નદીનાં પાણીમાં હોમાઈ જવાનો નથી. આવા જે ફકરા પુરાણમાં લખાયલા હોય, તેમના ખરેખરા અને માણસની અકલ કબુલ રાખે એવા અર્થ કરી સમજાવનારા શું કલકતાવાળા હોંદુ બાલુઓને કોઈ પંડીતો મળી નથી રાકતા વાં? આજની માણસોને નદીકીનારે લઈ જઠને રાખવાં એમાં તો ખચીત ક્ષયદોષ છે, પણ એવી જગા ઉપર લઈ જઠને, તે આજનીઓની બરદાસ્ત કરવી, તેમની તખ્તીએત લાયકનો સારો ખોરાક તથા દવાપાણી આપવું, આજ મનુષ્ય જાતનો ખરો ધર્મ અને સ્વર્ગમાં જવાનો સીધો રસ્તો છે. આટલી સંધી બરદાસ્ત કર્યા પછી, ઈશ્વર ઈછાથી તે આજનીનું મરણ નીપજીવું તો તેમાં કોઈને દોરા તરીકે કસું બોલવાનું છે નહીં. પરંતુ જાણીજીવું નદીકીનારે જઈ રીખવું, અથવા રીખાવવું, અને આજનીના આયુષ્યની દોરા ખામુખા તોડવી, આ માહા પાપનું કર્મ છે. જરે હમો બાલીયા ઘાટ ઉપર ગયા હતા તીયારે આસરે ૬૦) વરસના એક હોંદુને, તીહાં એક ઝુઝાંમાં ખાટલા ઉપર પડેલા જોયો હતો. હમારા ચંચલ મીત્ર ડાકટર બાઉએ કેટલીક બોહોંસ કરીને તે ખીમારની નાડ જોઈ હતી, અને ડાકટર બાઉનું મત એવું હતું કે તે ખીચારો બુઢો, વગર ખોરાકે અને વગર ઔશધે, અતીરાય નાકઉતીથી માત્ર રીખતો હતો, પણ ખીજું દરદ તેને કંઈ નહીં હતું. પુછપરછ કરતાં એવું માણુમ પડ્યું કે તે ઘરડાં પુરૂષને તીહાં લાવી નાખીયાને ૪) આખા દીવસ થઈ ગયા હતા, અને તે હજુર સુધી મરણ નહીં પામીયો હતો, તેથી કંટાળા ખાઈને તેના અતલગના સગાં વાહાલાં તેને છોડીને પોતાને ઘર પાછાં જઈ રેહ્યાં હતાં અને એકાદ મનુષ્યને તીહાં રાખીયા હતો જે પેલા ઘરડાને કંઈજ નહીં પણ ગંગાનદીનું જલ પોતો હતો ! ડાકટરે ઘણી બોહોંસ કીધી અને તે બુઢાને

કેહું કે તું જો દવા લેશે તો થોડા વખતમાં સારો થઈ જશે, પણ તે બીચારાએ પોતાની આશા પોતાના ધર્મ વીચાર પ્રમાણે છેડેલી, અને વળી આસપાસ કોઈ બીજું નહીં કે તેને સારી મસલહત આપે, તેથી તેણે દવા લેવાને ના પાડી. એવામાં તેનાં એક બે મીત્રો તીહાં આવી પુગા હતા, જેમને આ વાત કેહાથી તેઓ થંડે પેટે બાલીયા હતા કે “એ શું હવે જીવે”? જેઓ મરવાને સાર નદી કાંઠે આવી પુગેલા, તેઓમાંથી કોઈ પાછા ધર ગયા નથી, ત્યારે એ કેમ જઈ શકશે! તમારી દવા કંઈ હવે કામ લાગવાની નથી! આટલું બાલીને બેદરકારપણે તેઓ ચાલતા થયા હતા. કલકત્તાના હીંદુઓની બાલીયાઘાટ ઉપરની આવી ધાતકી રસમ હજુર તીહાં ચાલુ છે. આ વીરો જો કેળવણી પામેલા બાબુઓ આગળ પડી તેનો અટકાવ નહીં કરે તો સરકારને લાજમ છે કે પોતે વચમાં પડી એ ધાતકી રસમનો અટકાવ કરે. આ અટકાવ કરવામાં હીંદુ ધર્મની વીરધ જવાની અથવા લોકનાં મન ઉસકેરાય એવું થવાની કંઈ જાસ્તી નથી. આટલું જ થવું જોઈ એછ કે કોઈની જીવતા આજીવીને તે ઘાટ ઉપર લાવી ઝુડાંમાં નાખી નહીં મેલે અને કોઈની જીવતા આજીવીને લાવીયા તો તેને લાયકનાં મકાન ઉપર રાખીને, દવા દારૂ અને ખાણ પીણાથી તેની બરોબર માવજત કરે, અને જેમ હાલ ફક્ત ચમચા પાણી ઉપર રીખવા દેછે તેમ કબી નહીં કરવાદે. આહા! સું કલકત્તામાં એવો કોઈ સખી દીલવાલો ભલો બાબુ નથી કે જે બાલીયાઘાટ ઉપર એક મોહોટી હાસપીટલ બંધાવીને જેઓ નદીકીનારે આવીને પોતાના ધર્મમાર્ગે પોતાની હોશ હોશીયારીમાં મરવાની ઇચ્છા રાખતા હોય તેમને છેલ્લી ધડી સુધી દવાપાણી પોહોંચાડી તેમની બરદાસ્ત કરાવે! જેની કોઈ ધર્માત્માએ આવું મકાન બંધાવીયું અને તે મકાનમાં આવી પડતા બીમાર હીંદુઓની છેલ્લી ધડી સુધી બરોબર બરદાસ્ત થવાના ઉપાય કરાવીયા તો આ જેવું માહા પુન બીજું કોઈ નથી ગણાવાનું. આવી હાસપીટલ બંધાવનાર રાખસનો આત્મા ખરેખર, હીંદુ પુરાણીક ફીલસુફી પ્રમાણે બોલતાં, ઇશ્વર સાથે જઈ મલવાનો. જે કોઈ આવું પુન કરવાને પોતાની દોલત વાપરે તેને ધન્ય!

બાલીયાઘાટ ઉપરથી રૂપસદ લઈ કલકત્તાનું પારસી લોકનું દખ્ખું જોવાને ગયા, જે ખરેખર વસ્તીથી ઘણું જ દુર છે અને પારસીનાં રવાનોને આટલે દુર લઈ જવાને વારંવાર ભારી અડચણ પડતી સાંભળીયામાં આવી હતી, તે વીરો હમારી

ખાત્રી થઈ હતી. આ અગતની અડઅણ ટાળવાને પણ કલકત્તાના પારસી સાહેબો શકતીવાન છે. દખ્ખમું ઘણી સારી હવાવાળી અને અંકાંત જગા ઉપર છે, એ મકાન ઉપર જે પથરની તકતી મુકેલી છે, અને તેમાં જે વીગત જેમ લખી જણાવી છે તે આ દખ્ખમા વીરો અને તેના બાંધનાર વીરો અત્રે જાહેર કરેલી ખસ છે.

“શેજ ૨૭ માહા ૪ વીર ૧૧૬૧ ઈ. ૧૮૭૬ ના માહા સુદ ૪ સોમવાર”
 “તા. ૨૮ જાનેવારી ૧૮૨૨ ઇંગ્રેજી શ્રી જરતુરા પેગંમખરની બલી દીનના”
 “પારશી લોકોને સાફ હમોએ હમારી જાત મેહેનતથી અને પરવરદેગારની”
 “મદદથી એ નેક બેહેશત મુકામની જગો ખનાવી છે કે આપણી બલી”
 “દીનના સાહેબો હોય તેનાને લાજમ છે કે એ જગોના દખ્ખમાની હમિશ”
 “ખખરદારી કરે.”

લા. કમતરીન પારસી નવરોજી ખીન શોહોરાખજી ઉમરીગરના.

આ ડેકાણેથી પાછા ફરતાં ઈસ્ટર્ન બેંગાલ રેલવેના એક સ્ટેશન ઉપર થઇને જતાં, તીહાં જરા ખોટી થયા હતા, કારણ તે સ્ટેશન ઉપર, પેહેલીજ વારની ગ્યાસ-લાઈટ થવાની હતી જે હમારા જોવામાં નવી હતી. ગ્યાસલાઈટ થવાના વખત મુધી, સ્ટેશન ઉપર ખોટી થયા હતા, અને તેટલા વખતમાં હમો દરેક જણ તોલાયા હતા. હમો સઘળાનું તોલ નીચેની વીગતે થયું હતું:—

મી. મનચેરજી મેહરવાનજી નારીએલવાળા. ૮ મણ ૨૨ રતલ બંગાલી.

મી. ખુર્રોદજી નુશરવાનજી કામાજી..... ૪ ,, ૬૦ ,, ,,

મી. રસ્તમજી ફકીરજી કોપર..... ૪ ,, ૫૪ ,, ,,

મી. એડવરડ રીહાસટીક..... ૪ ,, ૪૬ ,, ,,

મી. અરદેસર ફરામજી મુસ..... ૪ ,, ૩૪ ,, ,,

મી. ખુર્રોદજી રસ્તમજી કામા..... ૪ ,, ૧૪ ,, ,,

આ તોલની વીગત આપવાની એટલીજ મતલબ છે કે ઉપર જણાવેલા દો-સ્તોનો વજન હાલ એટલો હશે અથવા નહીં આ બાબદની ચોકસાઈ કરવાને તેમ-નાથી બની આવે, અને તેમાંથી જેઓ વજનમાં વધીયા હોય તેઓ ખોદના શુકર કરે અને જે ઘટીયા હોય તો, આટલોજ વીચાર કરી સંતોષ પામે કે તેઓ એક વખત એટલા વજનદાર થયલા હતા.

તા. ૧૦ મી ફેબ્રુઆરી. રેવરેંડ ડાક્ટર ડુ સાથે આગલા દીવસ ઉપર મોલાકાત

થઈ હતી તે વખતે એવો ઠરાવ થયો હતો કે કલકત્તામાં ક્રીચર્ચ અસેમબ્લીના મીરાનરીઓની સ્કુલ જોવાને હમોએ જવું, જે નીશાનનો આ ડાક્ટર તે વખતે પ્રાન્સીપાલ હતો. આ નીશાનની મોલાકાત લેવાને ગયા તારે ડાક્ટર ડક તીહાં હાજર હતો અને હમો સઘળાને સાથે લઈ આખી નીશાનમાં ફેરવીયા હતા. આ નીશાનમાં ત્રણ ભાગથી વધારે દેશી છોકરાઓની સંખ્યા હતી, અને એક ભાગ એશિયો, ઇંડો શ્રીટન અથવા પોરટુગીસના છોકરાઓ હતા. મીરાનરીઓની નીશાનના કાયદા મુજબ આ ટેકાણે સઘળા છોકરાઓને ખ્રીસ્તી ધર્મની કેળવણી સાથે ઇંગ્રેજ ભાશા શીખવવામાં આવતી હતી. સ્કુલની ઈમારત ઘણીજ મોહોટી અને સઘળી વાતે સંપૂર્ણ છે. જુદા જુદા વર્ગોને બેસવાસાર એલાહેદા ઓરડા અને ચહડતી ઉતરતી બેઠકો જહાં જોઈએ તીહાં કીધેલી છે. હમારી સાંભણે ચહડતા વર્ગના છોકરાઓને પરીક્ષા આપવા બોલાવીયા હતા, જે વખતે ઈતીહાસ અને બુગોળ તથા ઇંગ્રેજ કવીઓનાં લખાણમાં તેઓએ સારી માહીતગારી મેળવેલી, સવાલના જવાબો ઉપરથી માલુમ પડી હતી. પણ એના કરતાં બાઈબલની બાબદોનો અભ્યાસ તેઓએ સરસ કીધેલો જણાયો હતો. જેટલા તેઓ પોતાના જાતી ધર્મના જ્ઞાનથી અણજાણ હતા તેટલી આ ધર્મની માહીતગારી તેઓ વધારે ધરાવતા હતા, પણ જેખી તેઓ જાણતા હતા તે સઘણું તેઓ પોતે માનતા હોય એવું તેમના જવાબ ઉપરથી નજર નહી આવતું હતું. આ બાબત નીશાનમાં શીખવેછે તેથીજ માત્રે તેઓ શીખીયા હતા. તેમના મગજ ઉપર આ ધર્મવીરો અથવા તેમાંથી જાણેલી બાબદોવીરો કંઈખી અસર થઈ હોય એવું દેખાતું નહી હતું. આ વાત જો કે ખોલી હતી, તોએપણ ડાક્ટર ડકે તેવીરો એવો ખુલાસો કીધો હતો કે જો કે આ નીશાનમાં શીખવા આવનાર સઘળા છોકરાઓને ધર્મ સાથની કેળવણી આપીયામાં આવેછે, તેથી આવાં પરીણામની તેઓ ઉમેદ નહી રાખતા હતા કે સઘળાનાં મન ઉપર ધર્મ વીરો સરખી અસર થશે. ફળવંત જગામાં ખીજ નાખીએછ તે સઘળાં અને દરેક નથી ઉગી નીકળતાં, તેમાંથી ઘણા બરબાદ જાયછે, તોએ પણ ઉમેદ રેહેછે કે કેટલાંક તેમાંથી ઉગી નીકળશે, અને તેમ થાયછે. આજ પ્રમાણે નીશાનના સઘળા છોકરાઓને આ અગતની બાબદની કેળવણી આપીયામાં આવેછે, આ વાવેલાં ખીજમાંથી ઝાડનું ઉગવું અથવા ઉગાડવું આપણા પિદા કરનારના

હાતમાં છે. ડાકટર ડફનાં મત સાથે હમો તદ્દન મલતા છઈએ. આ નીરાળમાં જે મનરાકિતને સારી કેળવણી આપીયામાં આવેછે, તેવીજ સારી રીતે રાસીરરાકિતને પણ ખીલવવા સારૂ કસરતની તાલીમ પણ છોકરાઓને આપીયામાં આવેછે. સઘળી રીતિ ભેતાં અને તપાસતાં આ મોહોટી નીરાળ કલકત્તામાં પહેલાં વર્ગની ગણાયછે.

આ ડેકાણેથી નીકળીયા તેવા “મેટકાફ હાલ” ભેવાને ગયા હતા. સર આરલસ મેટકાફ થોડાક વખત સુધી હીંદુસ્થાનનો ગવરનર જનરલ થઈ ગયો છે. તેણે પોતાની ટુંક હકુમતમાં ઘણું ગહપણ અને નરમાસ આપણા દેશીઓ તરફ દેખાડવી હતી અને દેશીઓ ઉપર તે ઘણીજ મેહરબાની અને સખાવત ભરેલો તથા મોહોટાં દીલવાળો થઈ ગયો છે. એના હાતથી આ દેશને લગતાં રાજદરબારી ઘણાં કામો દેશના લાભમાં થયાં છે. પણ એના હાતથી એક છેલું અને ઘણીજ અગતનું કામ જે બનીયું છે તે એ જે હીંદુસ્થાનનાં છાપાખાનાને એનાથી છુટાપાણું મળીયું છે અથવા એણે મેળવી આપીયું છે, તેથી એનું નામ જાવેદાન સુધી, સઘળા માન સાથે આ દેશના દેશી રેહેવાશીઓ અને પરદેશી રેહેવાશીઓ બંધે સરખી રીતે યાદ કરતા રહેલા છે. આવા પ્રમાણીક ગવરનર જનરલની યાદ આપણાં દેશમાં કાયમ રાખવાને કલકત્તાના દેશીઓએ જરે આ અમલદાર આ દેશ છોડી પોતાને વતન પાછો ગયો તારે એક મોહોટી રકમ નાણાંની ઉધરાવીને એના મુખ્યારક નામની એક ઈમારત કલકત્તામાં બાંધવાનો ઠરાવ કીધો હતો. આ ઈમારત પણ તે નામદારની જાહેર ખુખી પ્રમાણે પ્રજા ઉપયોગી કામ સારૂ વાપરમાં રાખી છે, અને તેમાં આજે કલકત્તાનું એક મોહોટું જાહેર પુસ્તકખાનું છે. બાગાયત અને જીરાયતના ખાતાંને લગતી મંડળીની મોલાકાત હીયાંજ થવાને એક મોહોટો હાલ આ ઈમારતના ખીજ માળ ઉપર કરી રાખીયો છે, અને તેમાં ગ્રાડપાનમાંથી ઉપજતી તરેવાર ઉપયોગી જીનસોના નમુના એકઠા કરીને મુકેલા છે, જેમાં ઘણી જાતનાં ખીજે, સાખા-વાખ, મુલીયાં, છાલ, અને એ વીગેરે વેપારના કામ જોગની ઘણી જીનસો છે. આ સંગ્રહની મુખીય મતલબ એટલીજ છે કે આ દેશની ખેતીવાડી અને જમીનની પેદારા વધારવાને ખેડુતોને અને જમીનદારોને દેખાડવું કે ફલાણી ફલાણી જીનસો તેઓએ ખેડણીમાં ઉત્પન્ન કરવી જોઈએ, અને તેવી ખેડણી સારી પેઠે કરવાસારૂ કેવાં કેવાં હયાયારો વાપરવાં જોઈએ અને ખીજ સું સું તજીમલો કરવી જોઈએ તે સઘળી

આ ખાતામાં પુછપરછ કરચાથી તેમને મળી રાકરો. ઉપલા સંગ્રહની સાથે જમીન-માંથી ખોદી કાઢાડેલી ધાતુ અને તરેવાર ખીજી જીનસોનો એક જુદોજ જમાવ કરેલો છે, જે જોવા અને અભીયાસ કરવા લાયક છે. હીયાં આગળા વખતની કેટલીક જીનસો નમુના તરીકે જાલવી રાખી છે તેમાં બાપીલન રોહરની પુરાતન ઇંતરડીઓ છે, ગોલકંડા રોહરના મકબરા ઉપર કરેલા ચીની મીના કામના કકડા છે. (જુઓ આવાં નકસી કામનો નમુનો અકબરની કબર, ઉપરના ગુંબજના ચીત્રમાં) ચીન દેશના નાનકીનના મોહોટા બુરજ અથવા મીનારામાંથી લાવેલી શોભઈતી ચીની કામની ઇંતરડી, સુનેરી મીના કામમાં મઢેલા અરખી બાશાના કેટલાક લેખો, હીંદુસ્થાનના જુદાં જુદાં ઢોંકાણાં ઉપરથી મળી આવેલા લોહોચુંબકના અને આકાશમાંથી પડેલા પથરો, પુરાતન જાનવરોનાં માયાંની તુમડી, દાંત, હાડકાં, સીંગડાં, આગલા જમાનાના ઝોડો અને પાત્રાંના પડેલા આકાર જે ધણું કરીને જમીનમાંથી ખોદી કાઢાડેલા કોળશા ઉપર જોવામાં આવે છે.

આ ઈમારતની વચમાંના હાલમાં સર ચારલસ મેટકાફનું આવલું મુકેલું છે, જેની ઉપર તેની ખુખી અને તેના હાથથી થયેલાં કામોની યાદગારીનો લેખ કેતેલો છે.

સાંજે ફરવા જતાં, કલકત્તાની માહાકાલીનું દેહેરું જોવાને હમો ગયા હતા. આ દેહેરું કલકત્તામાં સઉથી પેહેલી પદ્મી ધરાવે છે, અને હીયાં એના તેવાર ઉપર લખો રૂપીયાનો ખરચ થાય છે અને લોક જત્રાને માટે આવે છે. આ દેહેરાંમાં પર માતવાળાઓને છેક અંદર સુધી જવા દીધે છે, પણ જીહાં મુરતી મુકેલી છે તીહાં હીંદુ શીવાએ ખીજી સઘળાં લોકને અંદર જવાની મનાઈ છે. હીયાં ઇંગ્રેજ લોક વારંવાર આવે છે. દેહેરાંની સાંભણે બેઠક સાથનો ખોલો ઓઠલા જેવો રોનકદાર મકાન બનાવેલો છે, તીહાં જઈ પારકી માતવાળા તમાસો જોવાને બેસે છે. હમો જીયારે તીહાં જઈ પુગા તારે પેહેલાં તો હમુને જરા અટકાવીયા હતા, અને જોડ કાહાડીને ઓઠલા ઉપર જવા કેહું હતું, પણ હમોએ એ વીરો તુરત ના પાડી અને પાછું ફરવાની ઇછા દેખાડવાતાં, કેટલાક લોકોએ દેહેરાંના વડા બ્રહ્મણને ખબર પોહી-આડી જેથી તુરત ચાર પાંચ જણ અંદરથી દોડી આવી હમુને માન આપીને જોડ સાથે ઓઠલા ઉપર જઈ બેસવાને અરજ કીધી હતી. હમો પારસી લોક હતા, તેથી તેમની આશા આરોધાદ વીરો જાગી હતી, અને હમારા મીત્ર ઝકટર

બાઉ દાઝ અને તેવણની સાથના બે હીંદુઓને જોઈને પણ તેમને દક્ષણ મળવાની ઉસકેરણી થઈ હતી. જીહાં જોઈશું તીહાં સું મોબેદો કે સું બ્રાહ્મણો બંધે એકજ મતલબવાળા અને એકસરખા લાભી મળવાના. દેહેરાંની અંદરથી એક જબરો, જોડો, ધી અને લાડુ ખાઈને મોહોટાં પેટવાળો તથા દુલદુલ થયેલો બ્રાહ્મણ નીકળી આવીયો, અને હમોને અટકાવનાર માણસોને થંડે પેટે અને તેમાંનું પાણી નહી હણે એવી રીતે ધમકાવીયા, અને હમુને આદર સત્કાર કરીને બેસવા કેહું અને તીહાં ઠાંગેલા ઘંટ જોટલા હતા તેટલા બધા વારાફરતા વગાડીયા, જે વગાડયું, એ એક માન આપવાની રીત છે. ઘંટ વગાડી રેહા પછી તેણે નરમાસથી હમને કેહી જણાવીયું કે સારાં માણસોને આ ઓટલા ઉપર આવવાની મનાઈ છેજ નહી. જરે હમોને પેહેલાં અટકાવીયા હતા, તે વખતે દેહેરાંની આસપાસથી કેટલીક જુવાન સ્ત્રીઓ હમારી આગળ દોડી આવી હતી, અને તેઓ હમુને કેહેવા લાગી કે અંદર જવાની કસી મનાઈ નથી, અને તેમાંનો કેટલીકોએ હમુને જાણે ઓળખતી હોય તેમ પેલા ઓટલા ઉપર લઈજવાને ઈલા જણાવી હતી. આ સ્ત્રીઓને પેહેલાં હમોએ ઓળખી નહી હતી કે તેઓ કોણ છે. પાછળથી જરે હમો ઓટલા ઉપર જઈબેઠા, તારે આ સ્ત્રીઓ હમારી પાસે આવીને હમોને કુલ આપવા લાગી, અને ખીજા જે ચાળા કરી દેખડાવીયા તે ઉપરથી માલુમ પડીયું કે તેઓ દેહેરાંને અરપણ કરેલી સ્ત્રીઓ હતી, જેમને સઘળાની સાથે છુટ લેવાનો હક દેવી તરફથી જાણે મળેલો હોતો! તેઓ આપણી તરફના ખંડોખાની મુરલી જેવી હતી. તેઓએ હમારી પાસે પદસા માંગીયાં, જે વીરો હમોએ પુછીહું કે, તમે પદસાનું શું કરશો, તારે તેઓએ હસીને જવાબ આપીયા કે, સારું સારું ખાસું અને પીસું. હમોએ પુછીયું, શું ખારો અને પીરો. તેઓએ જવાબ આપીયો કે જે ઘણા પદસા આપરો તો હમે બકરાંનું ગોરા ખાશું અને દારૂ પી મોજ કરશું. આવી સ્ત્રીઓ આ દેહેરાંમાં પુશ્કળ છે અને હીયાંજ તેમનું ગુજરાણ થાયછે. હજરો લોક દરરાણ કરવાને આવેછે તેમાંના કેટલાકો આ સ્ત્રીઓ સાથે સઘળી પ્રકારના અનીતી ભરેલાં કર્મો કરેછે અને તે સઘળાં આ માહાકાલીના દેહેરાંમાં અને તેની આસપાસની જગા ઉપર ધોરે દીવસે અને રાત્રે ધર્મને ચોખે બાહાને થાયછે! હીયાં છાકટપણું થાયછે! હીયાં ચોરી, છીનાલું, ઠગાઈ, મારામારી, લુટફાંટ, અને સઘળી તરેના અધરીત કર્મો થાયછે.

પેલા મોહોટા પેટવાળા ખાઉ ભટજીએ આપણા ડાકટર સાહેબને દેહેરાંની અંદર લઈ જઈ દરરાણુ કરાવી તેમના પારોથી દક્ષણ કહડાવાની જખરી બોલોંસ કીધી. અંતે બલા ડાકટરે તેની સાથે જઈને માહાકાલીની મુરતી જોઈને પેલા ભટજીને દક્ષણ આપી હતી, જેથી તે બહુ ખુશ ખુશ થઈ ગયો હતો. હમારી પાસથી પણ તે ભટજીએ મીઠી મીઠી વાતો કરી કંઈ થોડાક પછસા લીધા હતા, અને તેના અવેજમાં હમને કુલ આપીયાં હતાં. જરે ડાકટર એખલા દેહેરાંમાં ગયા હતા તારે હમો સઘળાને ઘણી ધાસ્તી લાગી હતી કે રખેને અંદર કોઠડીમાં લઈ જઈને ડાકટર સાહેબને, પછસા કહડવા, સારી પેટે ચાંપી નાખે, આ ધાસ્તી ભરેલો વીચાર જીહાં સુધી ડાકટર એખલા સહીસલામત પાછા આવીયા તીહાં સુધી હમારા મનમાં રહેલો હતો. દેહેરાંની આસપાસ દારૂના પીઠાં, ભઠીયારાના દુકાનો, અને કલેજ બુકા બુંજવાનો વાસ, અને ખીજ તરેની વેસનવાળી જીનસો વેચવાની દુકાનો હારેદોર લાગેલી હતી, તેમાં તરેવાર જાતની મીઠાઈની પણ દુકાનો હતી. દેહેરાંમાં જે વેશીયાઓ દરરાને આવતી હતી તેઓ દેવીની આસપાસ નાચી, ગાઈને ખુશી ખુશાલી ભોગવી પાછી જતી હતી. અને એમઘનો એક નાચ થાયછે તે વીરો હમો બયાન કરવાને વાજખી નથી જોતા. માહાકાલીની મુરતી જે સોનાની બનાવેલી કેહેછે અને જેની આખમાં માણિક જડેલાં છે, અને આખાં આંગઉપર ભારી ઝવેરાતનો શીનગાર કરેલો છે, તે મુરતી તો હમોએ જોઈ નથી, પણ હમારા જોવામાં તેનું ચીત્ર આવીયું છે, તેમાં આ દેવીનું મોહોટું કાલું પોડેલું છે, આંગઉપર પુશ્કળ જવેરાત પેહેરાવેલું છે, અને આખ લાલ ખુની અથવા દારૂ પીને મસ્ત થયલાં માણસના જેવી પોડેલી છે. તેના ગળાની અંદર માણસના મસ્તકની તુમડીઓનો હાર કરી પેહેરાવેલો છે, અને સઘળો દેખાવ દારૂ પીને ખુન ઉપર અને મસ્તીમાં આવેલી સ્ત્રી જાતનો દેખાડવેલો છે. માસ ખાવાની અને દારૂ પીવાની પુર છુટ આ દેવીના ભક્તો લીએછે, એવું હમારા સાંભળવામાં આવીયું છે, અને તેઓ ખાઈપીને પાલીયા બની રહેલા છે. ઉત્તેજક ખાણું ખાઈ તથા દારૂ પીને તેની મસ્તીમાં આવી, સઘળી તરેના અનીતી ભોગ ભોગવવાની પણ તેમને અથવા કોઈ પણ રાખસને કાલીના દરરાણુ જતાં, છુટ છે, આવું પણ હમોએ સાંભળીયું છે. ખરેખર આ એહવાલ હીંદુના ધર્મને મોટી હીણપસતી લગાડનારો છે, અને આ ઉપર લખી જણાવેલી વાત જો ખરી હોય તો હમો ધારીએછ

કે આવા કમોમાં કોઈખી આપરવાળા હોદ્દાઓ તો ખચીત સામેલ નહીજ થતા હશે પણ માત્ર હલકી વરણના લોક આવાં કમો કરતાં હશે.

કાલી દેહેરાં ઉપરથી કલકત્તા રોહિરનું નામ ઉત્પન્ન થયું છે. ઇ. સ. ૧૭૦૦ ની સદીની આખરીએ ઇસ્ટ ઇન્ડીયા કંપનીવાળાઓએ, દીક્ષીના શાહનશાહ ઔરંગઝેબ પાસેથી ફેટલાંક વીખરાઈ પડેલાં ગામડાં, જ્યાં હાલ કલકત્તા છે, તે માંગી લીધાં હતાં. તે ગામડાંઓમાંનાં એક ગામનું નામ “કલકાટ” કરીને હતું, કારણ તે ગામમાં કાલી દેવીનું દેહેરું હતું. “કલ” શબ્દનો અર્થ “કાલી” અને “કાટ” શબ્દનો અર્થ “દેહેરું” એવા બંગાલી ભાષામાં થાયછે, તે ઉપરથી આ ડોકાણે જે રોહિર વસાવીયું તેનું નામ, આ દેહેરાં ઉપરથી, કલકત્તા કરીને રાખી-આમાં આવીયું હતું.

તા. ૧૧ મી ફેબ્રુઆરી. તા. ૯ મી અને ૧૦ મીની બે રાત્ર અને દીવસ વાદળ થયા પછી તા. ૧૦ મીની રાત્રે એકદમ વરસાદ પડીયો હતો જેથી તા. ૧૧ મીની સહવારે હવામાં થંડી પેદા થઈ હતી. સહવારના સઘળા રસ્તા ઉપર ચોમાસાની રતુમાં જેમ કાદવ અને કીચલ થાયછે તેમ થઈ પડ્યું હતું. આવો ખનાવ ખનીયાથી ચોમાસાની રતુમાં કલકત્તાનો કેવો દેખાવ થઈ પડેછે તે જોવાની હમુને સારી તક મળી આવી હતી. રસ્તામાં કીચલ એટલો તો પાતલો થઈ પડેલો હતો કે ગાડી ઘોડાની આવજનવથી રસ્તે ચાલતાં લોક જો સંભાળ નહી રાખે તો છંટાઈ જતાં હતાં. આપણા મુંબઈના રસ્તાની જેવી હાલત ચોમાસામાં થાયછે તેના કરતાં વધારે નબેહેતર હાલત હીયાંના રસ્તાની હમોએ જોઈ હતી. કલકત્તામાં વરસાદ કવખતે પડવાની નવાઈ નથી લાગતી, કારણ તીહાં હંમેશા કોઈ કોઈ વાર વખત બે વખતે તે પડતોજ રહેછે, પણ જેટલો વરસાદ મોસમસર મુંબઈમાં પડેછે તેના કરતાં કલકત્તાનો આખો વરસાદ ઓછો છે. હીયાંના ઘણાં ખરાં ઘરો ઉપર લોહોડાંની શીકો મુકેલી હોયછે કારણ જેટલી વીજલી આ શહેરમાં વધારે પડેછે તેટલી કોઈ ખીજે ડોકાણે નથી પડતી. સહવારના દસ વાગે પાછો વરસાદ શીર થયો હતો તેથી આ દીવરો બાહેર ફરવા જવાને ખની નહી શક્યું હતું. માત્રે એક બે દુકાનો ઉપર ફરીને પાછા ઘર આવીયા હતા, અને આ દીવસ તો કેહવત મુજબ, ખીચડી ખાઈ ઘરમાંજ ગુજરવો પડ્યો હતો.

તા. ૧૨મી ફેબ્રુઆરી આ દીવસે, વરસાદ ઉગડી ગીયાથી સહવારના પોહોરમાં,

કલકત્તાની મારકીટ અથવા મોહોટું બજાર જોવાને ગયા હતા. આ બજારની ગોઠવણ ફક્ત એક મોહોટી છાપરાંની સલગ હ/મારતમાં કરેલી હમારા જોવામાં આવી હતી. એની ગોઠવણ મદ્રાસની મારકીટ જેવી નહીં હતી, અને તેમાં ગલીઆઈ વધારે નજર આવતી હતી. તોએ પણ તે વખતની આપણી મુંબઈ રોહરની મારકીટ અને બજાર કરતાં હજારે દરજે સરસ હતી. ગોશ્ત, માછલી અને તરકારોનાં ત્રણ ખાતાં જુદાં કરેલાં હતાં અને આ રીવાજે ખીજી ગોઠવણ કોઈજ નહીં હતી. જમીન ઉપર ઇંતરડીની ફરસબંદી કરેલી હતી, તોએ પણ તે સાફ નહીં હતી, અને વરસાદ પડ્યાથી તીફાં પણ કીચલ થઈ પડેલાં હતાં. ખાટકીઓની દુકાનો ઉપર હમોએ કોડીયામાં સલગાવેલા મોહોટા કાકડા બજાતા જોયા હતા, અને એનું કારણ પુછતાં હમુને એવી સમજણ મળી હતી કે એક જાતની માંખ ગોશ્ત ઉપર આવી એસેછે જેથી ગોશ્તની ખરાબી થાયછે, તે માંખનો અટકાવ કરવાને આવી રીતે બત્તી, ખાટકીની દુકાન ઉપર મુકેછે. આ બત્તી આખો દીવસ સુધી રાખીયામાં આવેછે કે સહવારના પોહોરમાંજ રાખેછે આ વીરો હમુને ખરોખર ખબર મળી નથી. કલકત્તાની બજાર જોકે મદ્રાસ કરતાં દેખાવ અને ગોઠવણમાં ઊતરતી હતી, તોએ પણ તેની અંદર જે માલ વેચાવાને આવેલો હતો તે ઘણીજ સરસ જાતનો અને ભરપૂર હતો. મેવા અને તરકારીની દુકાનો ઊપર થંડીના દેરાની કેટલીક તરકારી ઘણીજ તોફાં હતી, તેમજ કેટલોક મેવો પણ હતો. કાલીફલાવર, ખીટરૂટ, સલગમ, કોખી અને નોલકોલ તો દેખાવમાં એવા તો સુંદર હતા કે ફક્ત નજર પડતાંજ કાચા ને કાચા ખાઈ જવા ગમતા હતા. ઓરની મોસમ હોવાથી, તે ફળની રેલ થઈ પડતી હતી. અને નાસની લેહજત વીરો તારીફ નથી થઈ શકતી, ગોશ્તની ઘણુંજ ફરખા અને તલ-બદું હતું, પણ માછલીમાં કલકત્તાનું બજાર પછાત પડેલું હતું. નદીની માછલી ઘણું કરીને દેખાતી હતી, દરીયાની માછલી થોડીજ હતી. માછલી વેચવામાં ઘણું કરીને પુરૂષને ડોકાણે સ્ત્રીઓજ હતી, પણ તેમનો દેખાવ આપણી મુંબઈની એ જાતની સ્ત્રીઓ જેઓ સોહામણો નહીં હતા, જો કે જુમ પાડવા અને તગાદો કરવામાં તેઓ જખરી આંગડ જણાતી હતી. તેઓની ગાલ અથવા ઝગડે સાંભળવાની હમુને કોઈ તક મળી નહીં હતી તેથી હમો નાઉમેદ થયા હતા. કુલપાનમાં પણ કલકત્તાનું બજાર ઘણુંજ સુંદર હતું. ટુંકામાં બોલીએ તો મેહેલાના રોહરનું બજાર તેની

કીર્તી જાળવવાને લાયક હતું. હીયાં આખરવાળા યુરોપીયન લોક તેમના કુટુંબને લઈ બજાર કરવાને સાથે આવેછે, અને આખા બજારે ફરીવળેછે. તેમજ દેશી માતબર લોક પણ આવેછે, પણ હમોએ કોઈપણ એક બાબતની સ્ત્રી બજારમાં આવેલી નહી જોઈ હતી. ગોશ્તની દુકાન પાસે ખીજી જીનસો હોવાથી તે વીરો કલકત્તાના દેશીઓમાં મુતલગ છીત છેજ નહી, અને જેમ મુંબઈવાળા કેટલાક અતીપવીત્ર બ્રાહ્મણો વાંધો લીએછે કે ગોશ્તની દુકાન ઉપરનો પવન વઘીક જે આવીને ખીજી જીનસને લાગો તો તે અપવીત્ર થાયછે, એટલા સંધા નાજીક વીચારવાળા બાબુ લોક નથી. કલકત્તામાં આવીયાને હમોને નજદીક ૧૨) દીવસ થઈ ગયા હતા, અને હમારી મુસાફરી હજુર તો ઘણી લાંબી મંજલની બાકી રેછી હતી, તેની સાથે ગરમીની મોસમ સાંભી ચઢતી આવતી હતી તેથી વધારે દીવસ હીયાં ખોટી થવાને. નાદુરસ્ત જાણી ખીજે દીને સહવારના એટલે તા. ૧૩ ફ્રેબ્રુઆરીને દીને કલકત્તાથી આગળ કુચ કરવાનો હમો સધળાઓએ ઠરાવ કીધો. આગલની મંજલ સાર તૈયારી કરવામાં બાકીનો દીવસ હમો રોકાયા હતા, અને એ દીને રાત્રે બેથ્યુન સોસાઈટીમાં પ્રોફેસર કોવેલ એક જાહેર બા-રાણુ આપવાનો હતો તીહાં હાજર થવાને ઝકઠર ડે હમુને પોતાની ઈછા જણાવી હતી, તેને માન આપવાને હમો તીહાં રાત્રે સાતવાગે હાજર થયા હતા.

આ સભામાં કેળવણી પામેલા જીવાન બાબુઓનો એક અછો મેલાવડો થયો હતો, અને તે ડેકાણું ઉપર હમુને પ્રખ્યાત બાબુ કેસબ ચંદ્રસેન સાથે, બાબુ રેવરંડ લાલ બેહારી ડે અને ખીજા બાબુઓ સાથે, પેહેલ વેહેલી ઓળખ થઈ હતી. આ સભામાં સંસ્કૃત કાલેજના પ્રોફેસર કોવેલ એક અગતની બાબદ ઉપર પોતાનું લખાણ વાંચીયું હતું. કાહાણી જેવા ઇતીહાસની અને ખરા ઇતીહાસની હદ તથા તેની ખુખી, આવી બાબદ ઉપર અછી રીતે અભીયાસ કરીને બતાવેલું એક સારું ભારાણુ વાંચી સંભળાવીયું હતું. ભારાણુકર્તાએ જખરી જોલ કરેલી હતી જે તેના લખાણમાં માલુમ પડતી હતી, અને લખાણની એબારતબંદીમાં પણ અછું ધીયાન પોહોચાડેલું હતું. હમો આ નીબંધ વીશે આટલું બારીકથી બોલીએછ તેનું કારણુ એટલુંજ છે કે મુંબઈના હાલના વખતમાં કેટલાક લોકનાં મનમાં એવો વીચાર પેહોલો છે કે કોઈપણ સભાની સાંભણે ભારાણુ આપવું એમાં શું મોટી ખીસાત છે. થોડીક બાબદો એણીગમ પેલીગમથી જેમ જેને મળી આવે તેમ તેણે એકઠી

કરીને, સભાની સાંભણે પોતાની વીચારશક્તિ જેમ ફરમાવે તેમ તે બોલી અથવા વાંચી જવી, અને આવી રીતે સભાનો વખત અરધો કલાક અથવા કલાક એક રોકીયો, એટલે એમ સમજવું કે તેઓએ બારાણ કીધું, અને તે બારાણ વળી મોહોડેથી બોલી જઈ તેઓએ કીધું! અને તે વળી એટલી બધી તો જોરાવર મનશક્તિથી કે કાગજ ઉપર લખીયા અથવા જોયા વગરે કીધું! શાબાશ! આવે બાકી થું રેહું! મુંબઈમાં જરે ઘણી ખરી બાબદો વીરો “ઠમ્હોલ અને માંહે પોળ”ની કેહેવત મુજબ, ઠગબાજી રમાઈ રેહેલી છે, તારે આવી રીતે કેળવણીના મેદાનમાં પણ ઠગાઈ રમાએ એમાં નવાઈ નથી.

પ્રોફેસર કોવલનું બારાણ પુરું થયા પછી તેને લગતી કેટલીક બાબદ વીરો સભાના સરનશીન ડાક્ટર ડેવિસે વધારે ખુલાસો કરી સંભળાવીયો હતો અને ત્રીયાર પછી સભા આગળ હમારી મોલાકાત વીરો કહી સંભળાવીયું અને એવી ઇચ્છા કહી જણાવી કે કલકત્તામાં હમો મુસાફર તરીકે આવીયા તે જોઈને તેઓ ઘણા ખુશી થયા હતા અને હમોએ કલકત્તા વીરો, તીહાંનાં દેશી લોક વીરો, તેમની કેળવણી, રીતભાંત વીરો કેવો વીચાર બાંધીયો હતો આ વીરો જો હમો થોડું ઘણું કહી સંભળાવીએ તો સભા તે મોટી ખુશી સાથે સાંભળશે. આ ઉપરથી પેહેલાં હમારા મીત્ર ડાક્ટર બાગી દાજીએ કેટલાક વીચાર કહી સંભળાવીયા, ત્રીયાર પછી આ ગ્રંથકર્તાએ સ્ત્રીકેળવણીવીરો બાબુઓની પછાત જોઈ તે વીરો થોડક વીચાર કહી સંભળાવીયા હતા, અને હમારી પાછળ રોઠ પુરશેદજી રસ્તમજી કામાજીએ હીંદુઓની અને પારશીઓની કેટલીક પુરાતમ બાબદો મળતી આવેછે તે વીરો કહી સંભળાવીયું હતું. હમો સધળા બોલી રેહા પાછળ સભાના સરનશીને હમારો ઉપકાર માનતા કલકત્તાના બાબુઓને એક જગરો ફટકો લગાવીયો હતો કે તેઓ હરેક બાબદ ઉપર બોલી જાણેછે અને વારંવાર માત્રે બોલેછે, પણ કરતાં કંઈ નથી, તેથી તેણે ત્રણ નાહાના વાકયો જગરો અસરકારક રીતે બોલી તેનું બાશણ બંધ કીધું હતું. ડાક્ટર ડેવિસે જે છેલા વચનો ઉચ્ચારીયા હતા તે આ હતા, “મીત્રો! હવે શબ્દો નથી જોઈતા, હવે કામ જોઈએ! શબ્દો નહી, કામ! બોલવું નહી, કામ! વચનો નહી, કામ જોઈએ.” આ શબ્દોમાં કહી સંભળાવેલી નસીઅત અત્રેના મુંબઈવાળા સાહેબોએ પણ સારી પેઠે પોતાની નજર સાંભણે રાખવી જોઈએ. આ સભાનો વીગતવાર એહવાલ કલકત્તાના ઈન્ડિયન મીરરના ચંચલ અને ધુંધી

અધીપતી રેવરેન્ડ લાલ ખીહારી ડેવે તા.૦—૧૮૬૪ના વર્તમાન પત્રમાં છાપી જાહેર કરીયો છે. રાત્રે ૧૧૧૧ વાગે હમો સઘળા પાછા ઘર આવી પુગા હતા, અને સહવારના પોહોરમાં હમો કલકત્તાથી રવાના થવાના હતા તેથી જલદીથી જમીને ખીહારના ઉપર ગયા હતા.

આ ઠેકાણે કલકત્તાના સુવાનાં ખીહારના વીરો કેહેવાનું એ છે કે તીહાં મછર એટલાં તો જાપરાં છે કે ઘણું કરી સઘળા જાણુ કુરતની વગર રાત્રે સુઈ શકતા નથી. મછર કરડેય તો કરડેય પણ કરડીને વલગી રહેછ, અને જલદીથી પાછું ઉડી જતું નથી, એટલું તે જાપરું છે. જે કોઈ દોસ્તને રાત્રે કંઠાળો આપવો હોય તો તેનાં ખીહારનાની કુરતની ઉંઘાડી નાખી એટલે આખી રાત્ર તેને મછરથી જાપરો કંઠાળો ખમવો પડવાનો. આ ઠેકાણે કલકત્તાને લગતી કેટલીક બાબદો સુકીદેઈ હમને આગળ ચાલવાની ફરજ પડેછે.

તા.૦ ૧૩ મી ફેબ્રુઆરી. કલકત્તાથી સહવારના સાત વાગે સઘળા દોસ્તોને મળી બેઠીને નીકળ્યા અને નદી પારકરી હૌરાના સ્ટેશન ઉપર ૧૧) વાગે જઈ પુગા હતા. આ મથક ઉપરથી રેલવેના બે ભાગ થયા છે, એક લાઈન હીયાંથી નીકલેલી દીલ્લી તરફ ચાલેલી છે, અને ખીજી લાઈન દક્ષીણ તરફ જાપલપોર સુધી ચાલી છે, જહાં, મુંબઈની જ. આઈ. પી. રેલવેની લાઈન, ઉપલી જાપલપોરની લાઈન સાથે મળેછે. કલકત્તામાંથી રેલવેની ત્રીજી લાઈન ઊગમણ તરફ “આસામ” પ્રાંત તરફ જાયછે, જેનું મથક કલકત્તા રોહોરમાંજ છે.

હમોએ હૌરાના સ્ટેશન ઉપરથી પેહેલાં રાણીગંજ જવાની ટીકીટ લીધી, કારણ રાણીગંજ આગળ કોળસાની એક મોહોટી ખાણ છે, જેમાંથી બંગાલના રેલવેને ઘણો ખરો કોળસો મળી શકેછે, તે જોવાની આપ્પેરા થઈ હતી. આગ-ગાડી બરોબર ૧૧) વાગે ઉપડી હતી અને થોડુંક આગળ ચાલતાં હૌરાનું ગામ હમારી નજરે પડ્યું હતું. આ ઠેકાણાં ઉપર નાળીએરી, તાડ, કેડ, ખજુરાંનાં ઝોડોની ગીચ ઘટ્ટ નજરે પડી હતી, તથા ભાતના અને ખીજી એતી વાડીવાળાં એતરો પણ પુશ્કલ દેખાયાં હતાં. આસપાસની જમીન સઘળી સાફ સપાટ હતી, એક પણ ટેકરી અથવા ડુંગર અથવા ખડક નજર નહી પડતો હતો અને જમીન તમામ જાણે બાગ બગીચાવાળી હોય એવી તાજ અને લીલોત્રીથી બરપુર નજર આવતી હતી. જે કોઈ મુસાફર પેહેલ વેહેલો હીંદુસ્થાનમાં દરીયાને માર્ગે કલકત્તા

આવે અને હીયાંથી આ દેશની જમીનની હાલત તપાસવાને બાહેર નીકલે, તો તે મુસાફરને જેમ કલકત્તામાં પેહેલ વેહેલું પગલું મુકતાંજ તે રોહેર જાણે મેહેલાનું રોહેર હોય એવું તેની નજર સાંભણે પડેછે, તેમજ હૌરાથી આગળ ચાલતાં હીંદુસ્થાનની જમીન પેહેલ વેહેલી તેની સાંભણે તમામ ખેતીવાડી ભરેલી અને જાણે બાગ બગીચાથી ભરપુર હોય એવી થોડેક ડેકાણે નજરે પડેછે, જેથી મુસાફરના મન ઉપર પેહેલીજ અસર એવી તો થઈ પડવાનીજ કે હીંદુસ્થાન અરેબરજ કુલવાડી અને બાગો બાહારની જમીન છે. હીયાંથી એકુ બે સ્ટેશન મુકીને આગળ વધતાં, સીરામપોરના સ્ટેશન આગળ આગ ગાડીએ પાંચ મી-નીટનો વીસામો લીધો હતો. “સીરામપોર” રોહેરમાં જવાની હમને જોગવાઈ નહી મળી હતી. આ રોહેરમાં કલકત્તાનું એક વખણાયલું ઇંગેજ વર્તમાન પત્ર નામે “ફ્રેડ આફ ઇન્ડિયા” છપાયછે. જો કે આ પત્રનું નામ “હીંદુસ્થાનનો દોસ્ત” કરીને રાખેલું છે, તો એની હીંદુસ્થાનના દેશીઓના દોસ્તને બદલે હીંદુસ્થાનમાં આવેલા ઇંગેજ લોકના દોસ્ત તરીકે એ પત્રે સારી સેવા બજાવી છે. જો આ પેહેલાં પુસ્તકમાં જગા વધારે મળી હોત તો કલકત્તાના વર્તમાન પત્રો અને મુંબઈના વર્તમાન પત્રોનો મુકાબલો કરવાને હમને સારી જોગવાઈ હતી, પણ હાલ આ અગતની બાબદ વીરો હમારેથી કંઈ લખાઈ શકાતું નથી. વર્તમાન પત્રો વીરો હમારી મુસાફરીમાં કેટલીક બાબદો હમને મળી છે તે હવે પછીના પુસ્તકમાં લખી જણાવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ, અને જે ડેકાણાં ઉપર એ અગતની બાબદ વીરો બોલવાનું છે તે હવે પછીના મુસાફરીના એક અગતના ભાગમાં આવેછે તીહાં આ બાબદ વીરો વીસ્તારીને બોલશું.

હીયાંથી આગળ વધતાં “ચંદરનગર” નું સ્ટેશન આવેછે, જે રોહેર ફ્રેંચ સત્તાવાળાઓનું છે. એ અથવા ચાર સ્ટેશન બીજાં છેાડીયાં પછી, “બરદ્વાન” રોહેર આગળ એક મોહિટું સ્ટેશન આવેછે, જ્યાં આગગાડી નજદીક એક કલાક સુધી ખોટી થાયછે. હીયાંથી આગગાડીની એક લાઈનને જુદી પાડીને “રાણીગંજ” નાં કોળસાની બાણુ તરફ લઈ જવામાં આવી છે, તેથી “બરદ્વાન” સ્ટેશન આગળથી રાણીગંજ જવાને ઉતારેઓને પેહેલી ગાડીમાંથી ઉતરી બીજી આગગાડીમાં બેસવું પડેછે. બરદ્વાનથી બપોરના બે વાગે નીકલીયા. હજુર જમીન સાફ સપાટ જોવામાં આવતી હતી, અને લીલાત્રી પણ તેમજ ખટકે ખટકે નજરે

પડ્યા કરતી હતી. પાનાધર સ્ટેશન આગળ આવી પોહોંચતાં, ટેકરીઓ અને નાહાની ડુંગરીઓ નજરે પડવા માંડી, અને હીયાંથી જમીનનો દેખાવ લીલાત્રી ભરેલો દેખાવાને બદલે, વેરાન અને ખડક જેવો નજરે પડવા લાગો. પાછલા પોહોરના સવારના વાગે રાણીગંજના સ્ટેશન ઉપર આવી પુગા. આસપાસનો દેખાવ હવે ડુંગર, પાહાડ, અને ખીયાખાન જંગલ જેવો હતો. જમીન પણ તેવીજ વાંકીટીકી અને ઝેણીગમ પેલીગમ પાણીના ખખોચીયાવાળી હતી. સ્ટેશન ઉપર ઉતરીને રાત્રે રેહેવાસાર, તેવો લાયક મકાન મેળવવાની ખબર કાઢાડતાં, માલુમ પડ્યું કે બંગલા જેવો કોઈખી મકાન તીહાં નહી હતો. એકાદ બે આવલીના છાપરાં હતાં, જે હાટેલ તરીકે વપરાતાં હતાં. તેમાં જઈરેહેવાને સગવડ જેવું નહી માલુમ પડીઆથી, રાત્ર તો, આગગાડીના સ્ટેશન ઉપરના ઉતારોએ આસરો લેવાના ઓરડામાંજ, ગુજરવાનો ડરાવ કીધો. આ ડેકાણું ઉપર આવ્યા પીવાની જીનસો સારી અને પુરતી નહી મળી આવવાની ખબર સાંભળીને સઘળાઓએ ડરાવ કીધો, કે સહવારના પોહોરમાં કોળસાની ખાણુ જોઈ ખીજે દીને રાત્રે રાણીગંજથી રૂખસદ લઈ પાછા “બરદાન” જવું. જે ડેકાણું હમો ઉતરીયા હતા તીહાંથી કોળસાની ખાણુ નજદોક બેથી ત્રણ માઈલ દુર હતી, માટે એ ખાણુના ઉપરી મી. લાડની રજા, સાંજના લઈ રાખી, સહવારના પોહોરમાં થડેપોરે તે જોઈલેવી, એવો બંદોબસ્ત કરવાને હમારામાંથી બે ત્રણ જણ તેજ સાંજના કોળસાની ખાણુના ઉપરીને તેને બંગલે મળવાને ગયા હતા. હમોએ ભાડુતી ગાડી માંગી જે ઉપરથી હમારે સાર એક ઘોડાની ભાડુતી ગાડી જેને તીહાંનાં લોક “એક્રા” કરીને બોલેછે, તે લાવી હાજર કીધી હતી. આ ગાડીમાં માત્રે બે જણ બેસી શકે એવી ગોઠવણુ કરેલી છે. એક હાંકનાર આગળ બેસેછે અને તેની પાછળ એકજ ઉતાર બેસી શકે એટલીજ જગ્યા હોયછે. એકાના ઘોડાનું હરનીસ, તથા ગાડી એવી તો બરલાપોરી હાલતમાં હતાં કે ઢેકાંઢરીયાં અને ડુંગરની જગા ઉપર આવી ગાડીમાં બેસીને જવું હમોએ સલામતી ભરેલું નહી ગણીયું હતું, અને વધારે ધાસ્તી ભરેલું એ હતું કે ઘોડો હંચો અને ગાડીમાં બેસવાની જગા નીચી હતી, તેથી બે ઘોડે ચમકીને લાત ઝોડે તો હાંકનાર અને ઉતાર બંધેના કોઠાં ગેપ થાય એવી કફોરી તે ગાડી હતી, અને જે વળી હમોએ પેહેલવેહેલી જોઈ હતી, તેથી તેમાં બેસવાને હમોએ નાપાડી. આ ડેકાણું ભાડેની

પાલકી પણ મળી શકેછે, જે ઉપરથી હમારૂં પાલકીએ મંગાવી, કોળસાની આણના ઉપરીના અંગલે જવાને તેમાં બેઠા. થોડક ઠેકાણું સુધી રસ્તો સફાઈ બરેલા હતો તેથી હમાલો મુગા મુગા ચાલીયા હતા, પણ જરા આગળ વધતાં, આગળના અંધે હમાલોએ, તેમની બોલીમાં એક તરેનું ગાયન ગાવાનું સીરૂ કીધું. આ ગાયનની મતલબ હમો પેહેલાં સમજી નહીં શકીયા હતા, પણ પુછવાથી બોલાસો થયો હતો કે આગળના બે હમાલો ચાલતાં પોતાના પગતળે આવતી જમીનનું બયાન, રાગના અવાજે બોલી, પાછળના બે હમાલોને ચેતવણી આપતા હતા, કે જે તરેની જમીન પગતળે આવેછે, તે જમીન કાંકરાની છે કે ખડકની છે, આડ ખબોચીયાની છે કે સપાટ છે, ચઢણનો ટેકરો આવીયો છે કે ઉતરણુ આવી છે, એવી તરેનું બયાન ગાઈને બોલતા હતા. આગળના બે હમાલોના બોલવાને પાછળના બે હમાલો, હાં—હાં બોલી જવાબ આપતા રહેતા હતા. આગળ પાછળના હમાલો ગાતા હતા, તેઓ આવી રીતે ગાતા હતા. સંભાલજે, ડાવીગમ કંકર (પથર)—પાછળના હમાલો,—હાં હાં.—સંભાળજે, જમણીગમ ખાડો. હાં, હાં, સંભાળજે, ડાવીગમ કાંટા,—હાં—હાં—. સંભાળજે, જમણીગમ પાણી,—હાં—હાં. સંભાળજે, ચઢણુ આવી છે,—હાં—હાં. આ પ્રમાણે આગળના હમાલો, પાછળના હમાલોને ચોકસાઈથી ચાલવાને જે સુચના કરતા હતા, તેનો રાગ સાંભળવાને પસંદ પડતો હતો. આ ઠેકાણું ઉપરના હમાલો કાદાર જાતીના અંગાલીઓ છે, જેમાંના ધણુંકરીને કલકત્તામાં પાલકીજ ઊંચકવાનો ધંધો કરેછે. તેઓ કાળા સીંહા રંગના છે, અને તેમના ચેહેરાનો અથવા શરીરનો ઘટમ દીલપસંદ નથી. કોળસાની આણના ઉપરીને મળતાં છેક રાત્રે સાત વાગા હતા, અને આણમાં જવાસાર તેની પરવાનગી મેળવતાં તથા તેને લગતી ખીજ વાતચીત કરતાં રાત્રે છેક આઠ વાગા હતા, અને રેલવે સ્ટેશન ઉપર પાછું આવતાં નજદીક રાત્રે નવથી દસ વાગાનો સુમાર થયેલો હતો. થાક જખરી લાગી હતી, પાલકી હેવા છતાં પણ પગે જખરૂં રખડવું પડીયું હતું, થંડી બહુ પડતી હતી માટે આવતાં વાર ગલાસ બરીને પેલો ઉત્તેજક પદાર્થ ચઢાવી, જમવા બેસી ગયા હતા.

તા ૧૪ મી ફેબ્રુઆરી. કોળસાની આણ બેવાને સહવારના નાસ્તો લેઈને નીકલીયા હતા. આણનાં ઉપરી મી. લાડે કેહું હતું કે સહવારના ૧૦) વાગા સુધી આણમાં કામ કરનારાં લોક આવતાં નથી, તેથી આ વખતની આગમચ બેવા

જવાને સવલ નથી પડવાનું. રાણીગંજની કોળસાની ખાણ ૧૮૫૨-૫૩ થી જણાયલી છે, અને તેમાંથી કોળસો ખણી કાઢાડવાને “બેંગાલ કોલ કંપની લીમીટેડ” નામની ભાગીદારોની એક કંપની થઈ છે, જેવાએ આજ સુધી સારી કમાઈથી કામ ચલાવેલું છે. બંગાલ પ્રાંતના રેલવે ઉપર ધણું કરીને હીયાંનો કોળસો વપરાય છે, અને સુએજને મારગે કલકત્તે આવતી આગબોટોમાં પણ હવડાં એ કોળસો વપરાવા લાગો છે. ફેલે છે કે આ કંપનીએ સેક્ટે ૧૦ ટકાથી ૧૬ ટકાનું વીયાજ આપીયું છે. રાણીગંજ અને તેની આસપાસની જગા ઉપર કોળસાની ખાણ મોટી લાગેલી છે, જો કે જે ખાણ હમારા જેવામાં આવી હતી તે ધણીજ નાહાની હતી. તે આસરે વીસ્તારમાં બે માર્દલ હતી. ખાણમાં ઉતરવાનો માર્ગ જમીનની સપાટી ઉપરથી અંદર ઉતરતો કરેલો છે. નવથી દસ ફુટ પોહોળો રસ્તો સેહેડીની માફક ઉતરતો બનાવેલો છે. જમીનની ચોડીક ઉંડાણમાં આવે રસ્તે ઊતરીયા પછી, કોળસાનાં થર નજરે પડવા માંડે છે. એ પડોમાં ખોદણી કરીને “બોરધાટ” ના જેવા ટનલો કોતરેલા છે. આ ટનલોમાંથી મસાલની રોશનીથી આગળ ચાલતાં, જે જગા ઉપર કોળસાની ખોદણી ચાલે છે ત્યાં આવી પુગીએ છે. આ ઠેકાણે સઘળું અંધારું અને હવા ધણી ગરમ લાગે છે. સાફ ખોલી અને થંડી હવા તથા ઉજસ આવવાને જમીનની સપાટી ઉપરથી બગાડાં પડેલાં છે. આવાં બગાડ આગળ આવીને જો આપણે ઉભા હોઈએ તો ત્યાં થંડો પવન આપણને લાગે છે. આખી ખાણની અંદર ૨૫ થી ૩૦ બગાડાં ઠેકાણે ઠેકાણે પાડેલાં છે. કોળસાની ખોદણીનો આકાર મસાલની રોશનીથી જેતાં, આબેહુબ ધારાપોરીના અથવા એવાંજ ખીજાં પાહાડની અંદરનાં કોતરકામને મળતો આવે છે. જેમ જેમ કોળસો ખોદીને આગળ વધતા જાય છે તેમ તેમ ડાવી અને જમણી બોરદુએ કોળસાનાજ થામલા ટેકાવ સારૂ રાખીને આસપાસથી ખોદતા જાય છે. ખોદેલા કોળસાને ટોપલામાં ભરીને એક ઠેકાણે લાવી એકઠો કરે છે અને ત્યાંથી લોહ-ડાંની રેલ ઉપર ચાલતી ગાડીઓમાં ભરીને માણસો કોળસાની ખાણના મોહોડાં આગળ લાવે છે અને જ્યાંથી જમીન ઉપર કચીથી ખેંચી લીએ છે. કોળસાના પડોમાંથી વરસાદની મોઝાફક પાણીના ઝરા વરશે છે, જે પાણી યુવાની મારફતે બાહર ખેંચી કાઢાડે છે. આખી ખાણની અંદર મસાલ લઈ જવામાં કંઈ ધાસ્તી જેવું નથી, તેનું કારણ એ જ એ ખાણ કંઈ ધણી જાડી નથી, તેની

સાથે જોઈએ તે કરતાં વધારે તાજુ હવા દાખલ કરવાને જમીનની સપાટી ઉપરથી બગાડાં પાંડેલાં છે, તેથી અંદર યુંગલાઈ જવા જેવી ધાસ્તી મુતલક છેજ નહીં. જ્યારે હમો જોવાને ગયા તારે સઘળી મળીને ૩૦૦ ફુટ જેડી ખાણ ખોદાયલી હતી. કામ કરનારા મજૂર લોકોની સંખ્યાયા તે વખતે આસરે ૧૮૦૦ થી ૨૦૦૦ માણસોની હતી. તેમાં તરેવાર જાતનાં સ્ત્રી અને પુરૂશ લોક હતાં. સંથાલ જે સહથી જંગલી જાત અને ઘણીજ ખુની જાત ફેલાયેલે, અને જે જાતના લોકોએ હંથેજ સરકાર સાંભણે વારંવાર શીસાદ ઉઠાવીયો છે, તે જાતનાં લોક આ ડેકાણે ઘણાજ દીલોજનથી ધંધે રોજગારે લાગી ગયલાં માણસ પડ્યાં હતાં. ખીજી જાતમાં કાહાર જાત (હમાલ લોક) બરાબરી, બૌરી, અને કોલી જાત હતી. સંથાલ લોકનું નામ સાંભળીને હમોને તે જાતના પુરૂશ, અને સ્ત્રીઓને જોવાની ઘણી ઈછા થઈ હતી. હમારી સાંભણે ફેટલાકને લાવી ઉભાં રાખીયાં હતાં, જેમને જોયાથી, આ લોકના જંગલીપણાની અથવા ખુની ખસલતની નીશાનો તેમના ચેહરા ઉપર મુતલક નજર નહીં આવી હતી, બલકે ઉલટું એવું દેખાયું હતું કે આવા જંગલી લોકમાં તેઓના ચેહરાનો ઘટમ સારો સોબઈતો અને રાંક દેખતો હતો. તેમની આમડીનો રંગ કાળો સીદાઈ જેવો પણ ચકચકીત હતો. સ્ત્રીલોક અંધારામાં જખરી સખત મેહનત કરતી હતી. કોળસો ખોદવાને પાહારાઈ અને પીકાંઉ મારવાનું કામ મરદોને સોંપેલું હતું, અને કોળસો ટોપલીમાં ભરીને ડેકાણાં સર લેઈજવાને સ્ત્રીઓને કામે લગાડેલી હતી. સહવારના ૧૦ વાગેથી તે સાંજના ૪ વાગાસુધી લોક કામઉપર રેહેછે અને રાત્રે સહ કોઈ ધોતાને ઘર જાયછે.

ખાણમાં ઉતરવાને જરાખી ધાસ્તી જેવું નથી. હમો પેહેલાં એવું ધારતા હતા કે કખી અથવા ચારીથી હમુને નીચે જમીનમાં ઉતારશે. પણ આ ડેકાણે જેડાણુ ઘણી નહીં હોવાથી ફક્ત સીદીડી જેવો રસ્તો હીયાં કાઢેલા હતો, જે કે હમુને એવું ફેલાવામાં આવીયું હતું કે ખીજી જગા ઉપરની ખાણો વધારે જેડી ગયાથી, તીહાં કખીથી ઉતરવાના માર્ગો કરેલા છે.

ખાણમાંથી હમો પાછા ઉપર આવીયા અને અંદર કાહડેલા કોળસાનો ઢગ જાતા હતા એવામાં હમારી આસપાસ ફેટલાક મજૂર લોક આવી એકઠા થયા હતા. તેઓમાંના એક સંથાલ છેકરાને આપણા ચંચલ મીત્ર ઝકઠર ભાઉ દાજીએ તેની દેશી ભાશામાં ગાયણ ગાવાને ફેહું. પેહેલાં તો તે છેકરો સરમાયો, અને

આનાકાની કાધી, પણ જરૂર પડે તો ઉપર તેની નજર પડી, એટલે તેને હિમત આવી. આ છોકરાએ જે રાગ ગાયો તેના રાખ્દોનો અર્થ તો હમો સમજી શક્યા નહીં, પણ તેના રાગની ધપ ઉપરથી અને એચાર રાખ્દો તેના મોહોડાંથી સંભળાયા તે ઉપરથી હમો સધળા સમજ્યા હતા કે તે છોકરાએ સંથાલ લોકની હોલીનો રાગ ગાયો હતો. આવા જંગલી લોકમાં પણ રાગની લેહજત અને રાગનું જ્ઞાન છે, એ જોઈ હમોને ખુસી સાથની તાજુખી ઉત્પન્ન થઈ હતી. તાજુખી એટલા સાફ કે આવા જંગલી લોકમાં પણ પેલા અવતારી કૃષ્ણનું નામ મરાહુર થયલું છે, અને તે એકજ રીતે અને એકજ મતલબે આખા હિંદુસ્થાનમાં, રોહરે રોહર, અને ગામે ગામે અને હમો વધારીને બોલીએ છીએ, કે જંગલે જંગલ વટીક જાહેર થઈ પડેલું છે. મથુરા રોહરમાં જન્મ પામેલો શ્રી કૃષ્ણ, વિષ્ણુનો આઠમો અવતાર, નંદ ગોવાળીયાનો ચેલો, ગોકુળની હજારો ગોપીઓનો મનોહારી ગોપાલ, શ્રીજદો બાંકોબાસી, શ્યામલ ગીરધારી, કાહાન અથવા જગપ્રસિદ્ધ કનૈયા અને તેની મધુર, મનમોહન સુરલી અથવા બાંસરો વીરો હિંદુસ્થાનમાં નાહાનાથી મોહોડાં અને જંગલીથી સુધરેલા તમામ લોક જાણીતાં થયલાં છે. પેલા સંથાલ છોકરાના મોહોડાંમાંથી આ રાખ્દો નીકળતાં વાર હમો પામી ગયા હતા કે “કાહાના બાંસરી બજાઈ” એ મતલબનું ગાયન તે કરે છે. ગાયનની બાબદ ઉપર હમો વધારે વીગતથી મથુરા, બીંદ્રાબન, ગોકુલ અને શ્રીજ રોહરો તથા દીલ્લી, ગોવાલીયર અને ધનદોર વીરો બયાન કરતી વેલા બોલવાની ઉમેદ રાખીએ છીએ. ગાયનનો રસ હજુર હિંદુસ્થાનના એ રોહરોમાં કેવો અને કેટલો બાકી રહેલો છે તે હમો સારીપેટે દેખાવી શકશું.

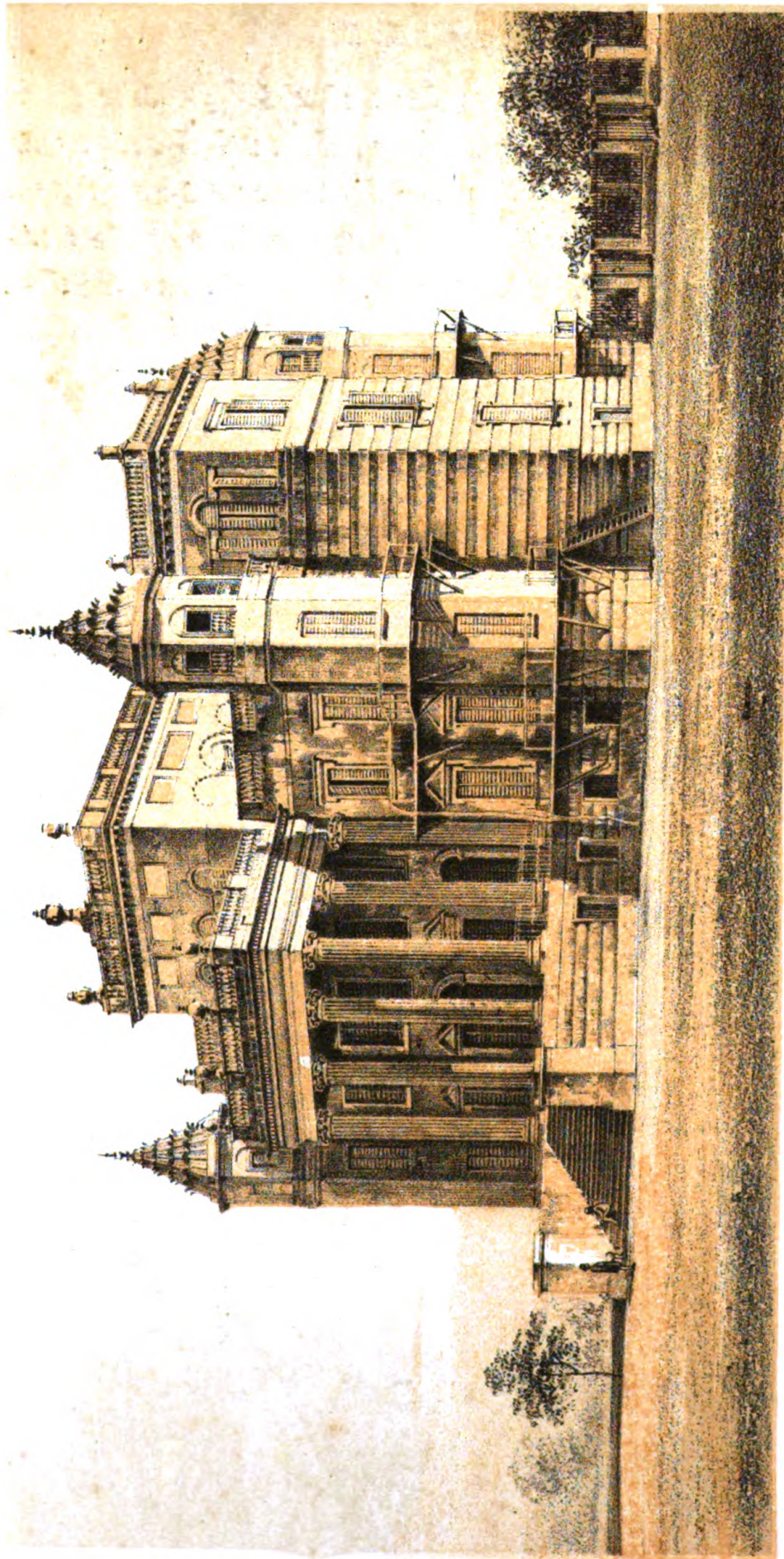
સંથાલ લોક ઘણું કરીને કમરથી માથાસુધી નાગા રહે છે, પણ આ ડોકાણાં ઉપર કામે લાગેલા મજૂરોએ આખાં શરીર ઉપર મુલાહજ બરેલો પોશાક પહેરેલો હતો, તે બાણના ઉપરી યુરોપીયનના સમજાવીયા ઉપરથી, પહેરેલો હતો, અને એકવાર તેમને ટેવ પડીયાથી તેવા પોશાક વગર તેમને ગમતું નહીં હતું. આ લોક જબરા દારૂ પીનારાં છે, પોતાની કમાઈનો ઘણોખરો ભાગ દારૂ પીવામાં ખર્ચી નાખે છે, એવું હમને જણાવામાં આવીયું હતું.

હમો બાકીનો અહેવાલ આ પુસ્તકમાં વધારે આગલ ચલાવી નથી શકતા તેથી ખસીત દીલગીર છઠ્ઠી. જે આપણા દેશીઓ તરફથી આ અહેવાલના પહેલાં પુસ્તકને પુરતો આસરો મળીઓ તો હમો આ મુસાફરીનો બાકીનો ભાગ

જે ઘણોજ વધારે જાણવાજોગ અને દીલપસંદ છે તે આપવાને આમ લોકની સેવા બજાવવાને દીલોજનથી હાજર થઈશું. પણ અગર એવું નહીં બનીયું અને એની કદર નહીં જુજાઈતો ખીજું પુસ્તક લખવાને હમારી હીમત ચાલી નથી રાકવાની. આ પુસ્તકને છેડે આપેલાં કીમતી ચીજો કેહેરો કે હજુર કેટલી અગતની બાબતો જાણવાની બાકી છે, પણ વગરમદદે આણું કીધાથી હમારી ઉપર નાણાં સંબંધી જે બોલે પડે તે ખમવાને, હમો હમારું અશક્તપણું છુપાવા નથી ચાહતા.

મુંબઈ, તા. ૩૦ એપ્રિલ, ૧૮૭૧.

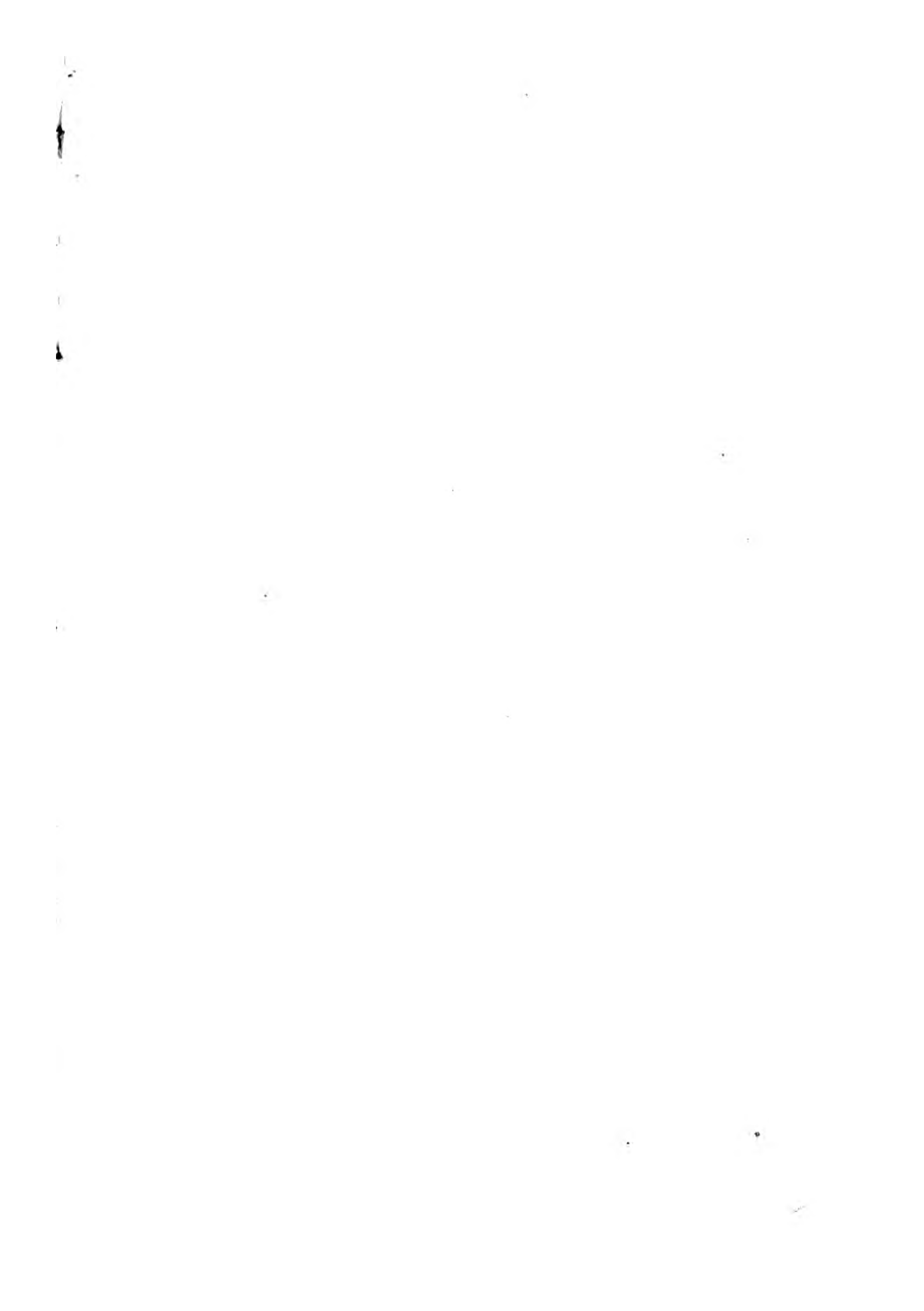
પુસ્તક પેહેલું સમાપ્ત.

DILKHOOSHA.—LUCKNOW.

१. दीक्ष-प्रश. — ल-अना.

incentive as individual

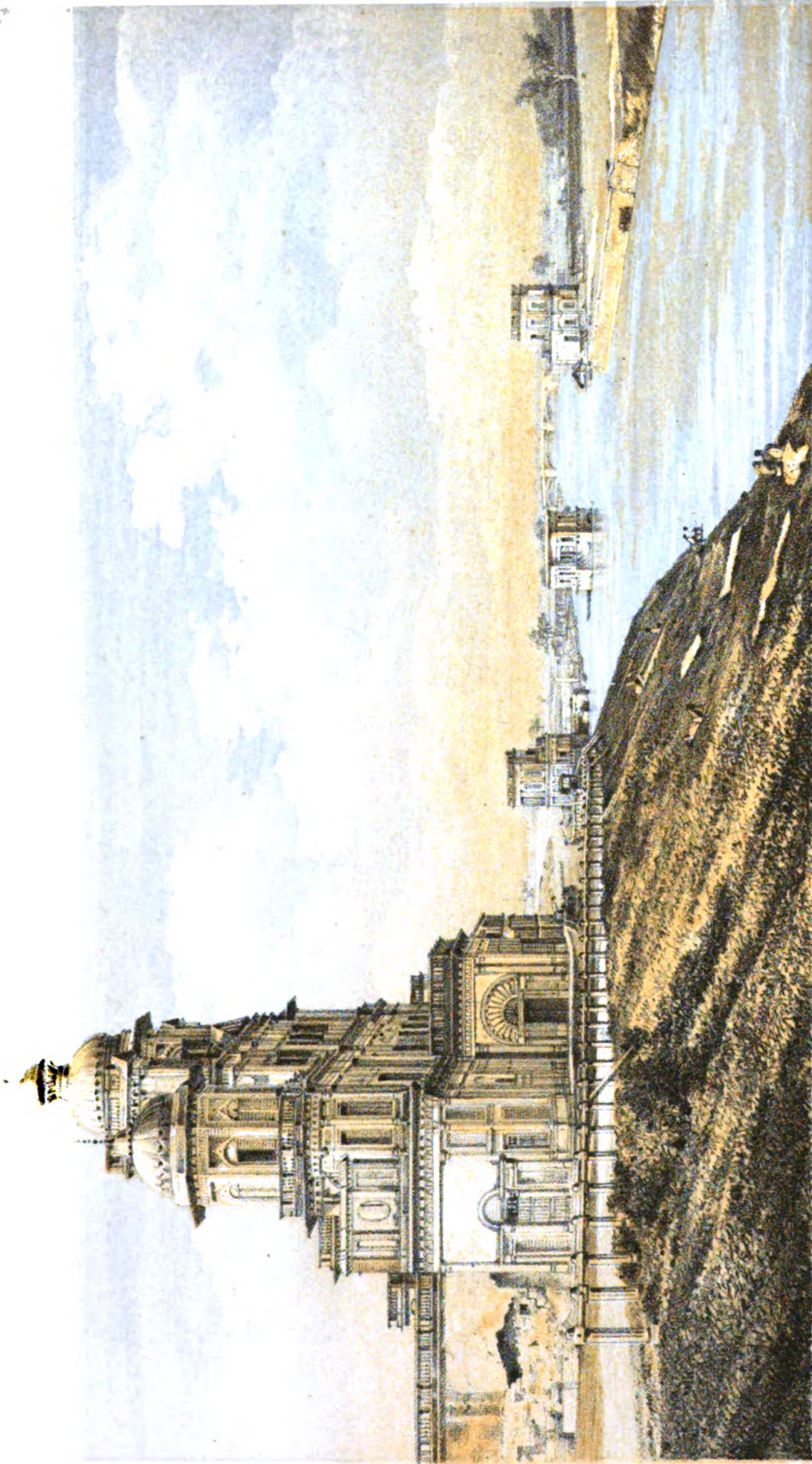

MARTINI
R. 7

E. — LUCKNOW.

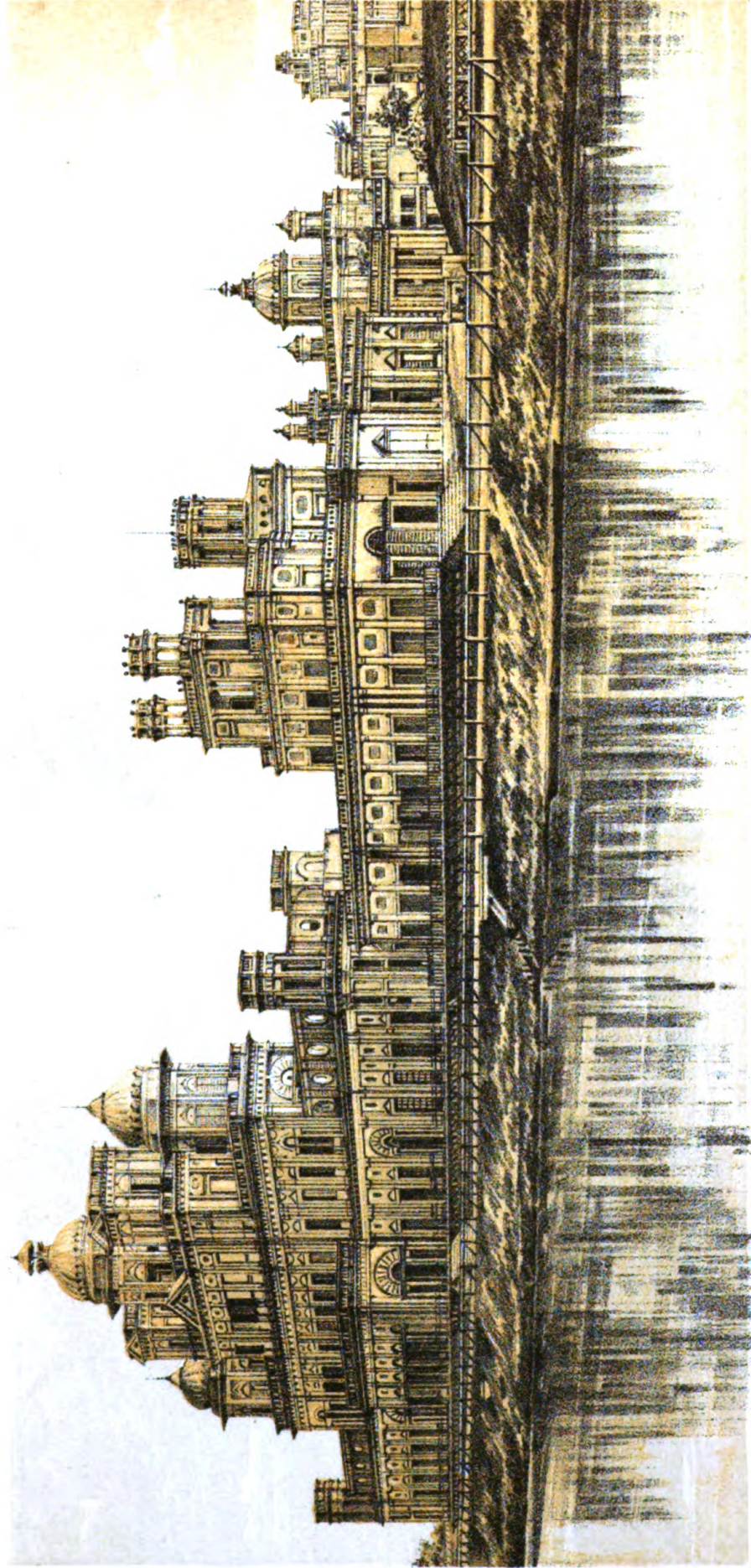
भर.—दरवाजा.

View of the Goomtee River

VIEW OF THE RIVER GOOMTEE. — LUCKNOW

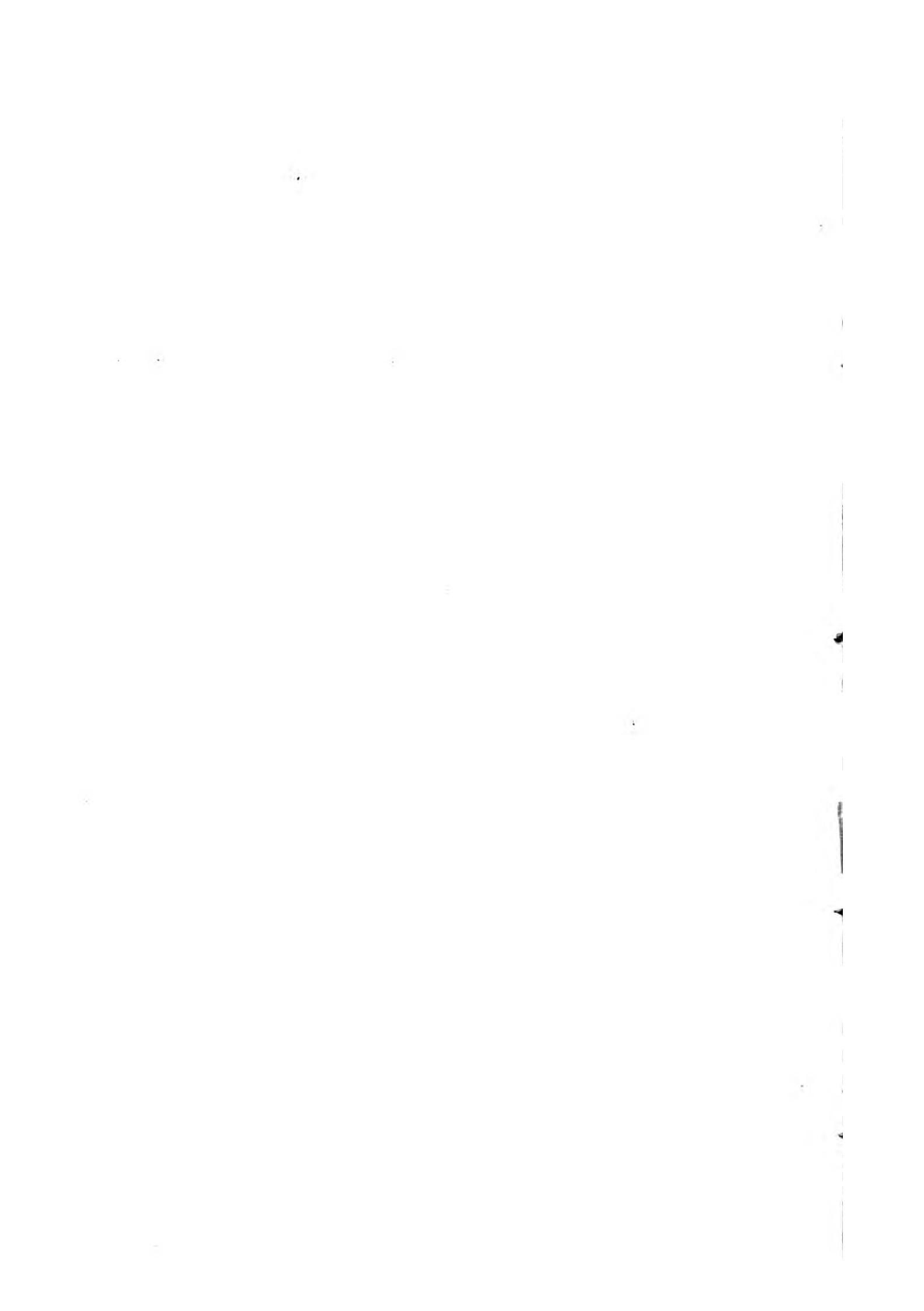
૩. ગોમટી નદીના દેખાવ.—બામન.

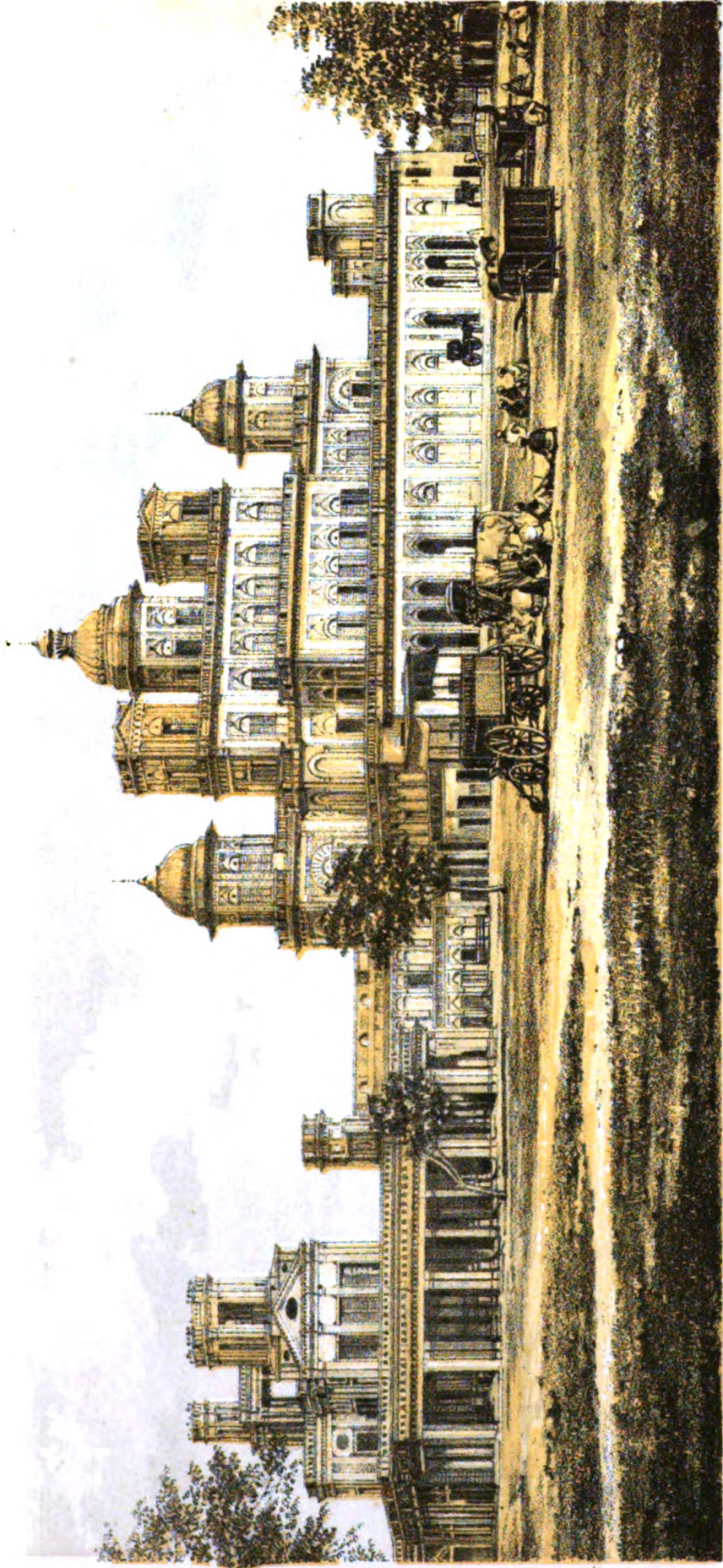

Alfred Brock, del.

RIVER FACE OF CHATTAR MANZIL — LUCKNOW.

੨. ਚਾਟਰਮੰਡਲੀ ਨਦੀ ਉਪਰਲਾ ਦ੍ਰਿਸ਼—੪੫੧

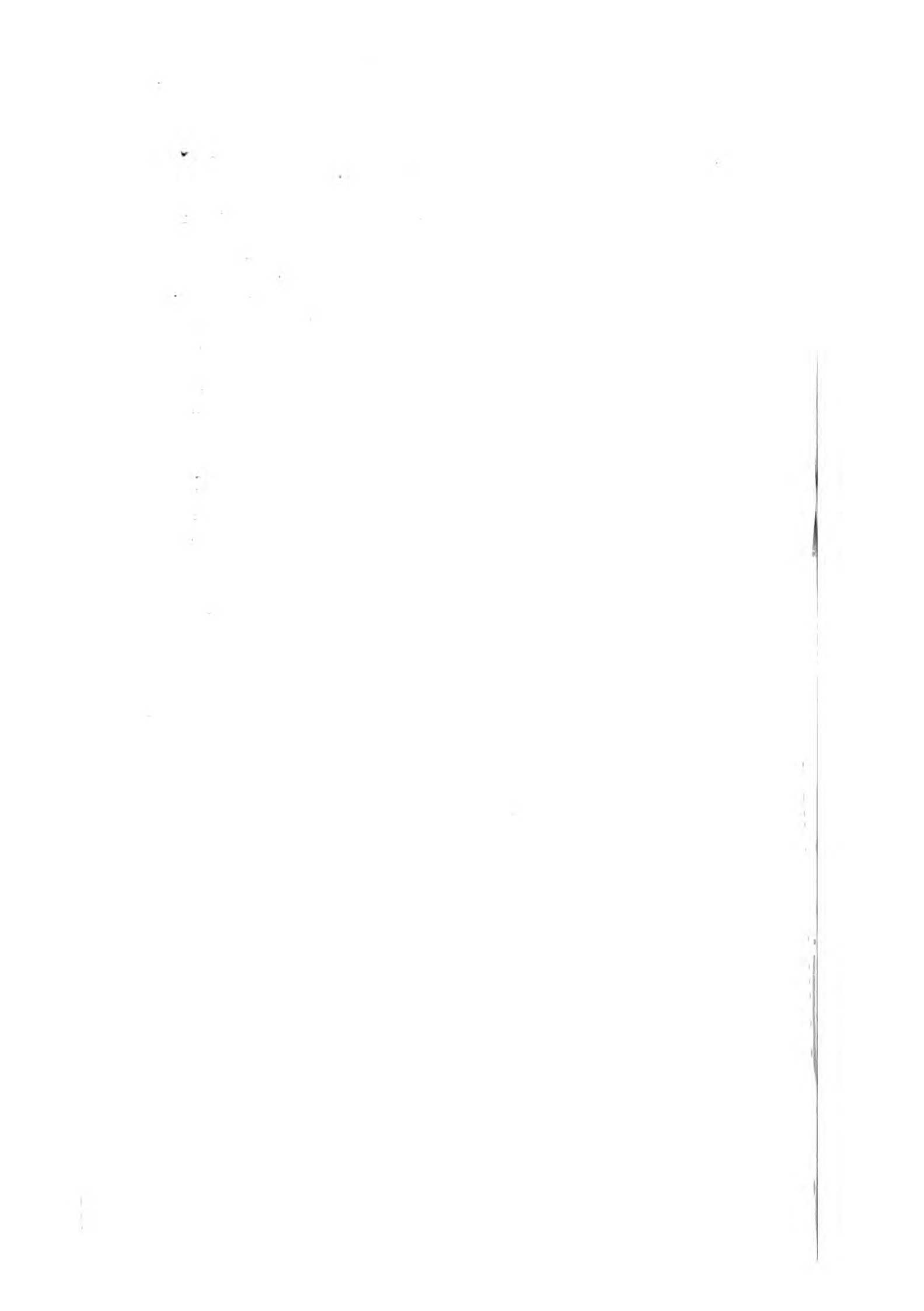

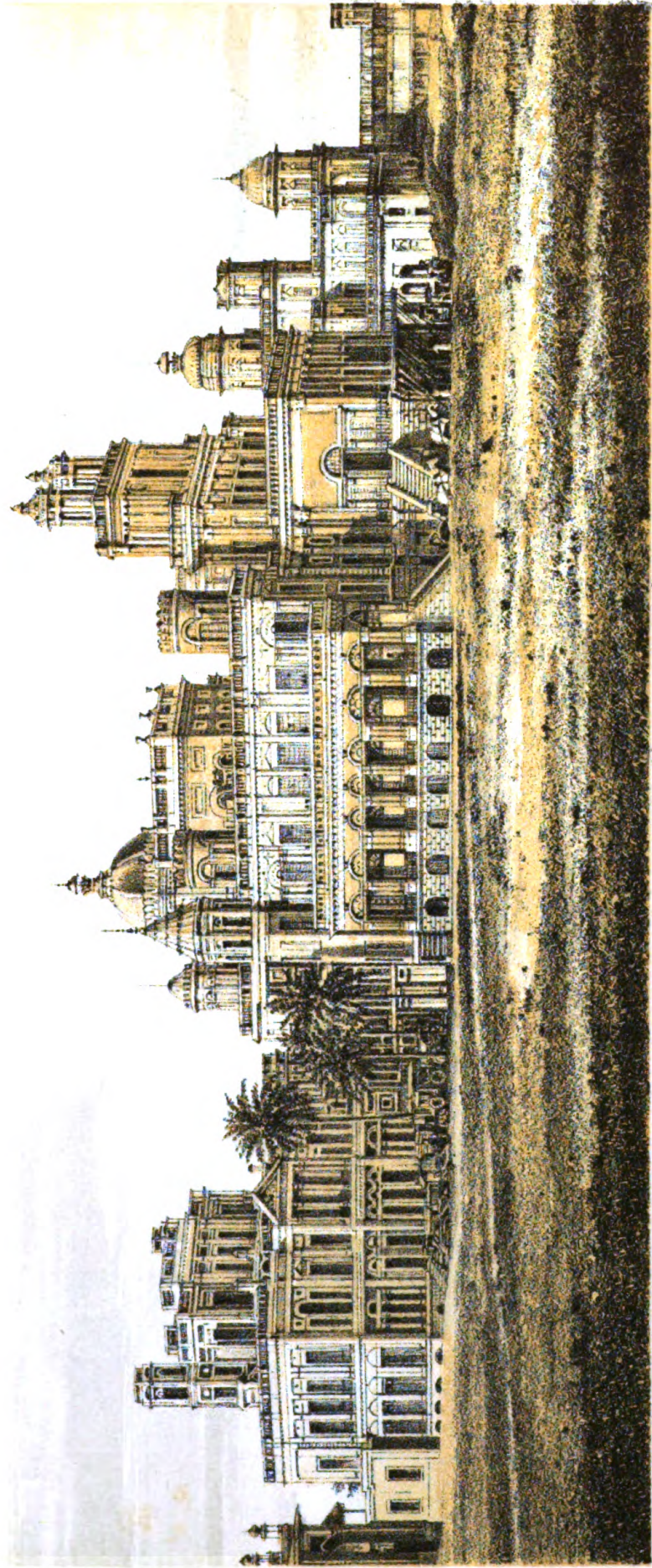

CHATTAR MANZIL

CHATTAR MANZIL FROM WEST — LUCKNOW

૧. છત્તરમંડલની દેખાવ પસંદગી તરફથી-બાબત

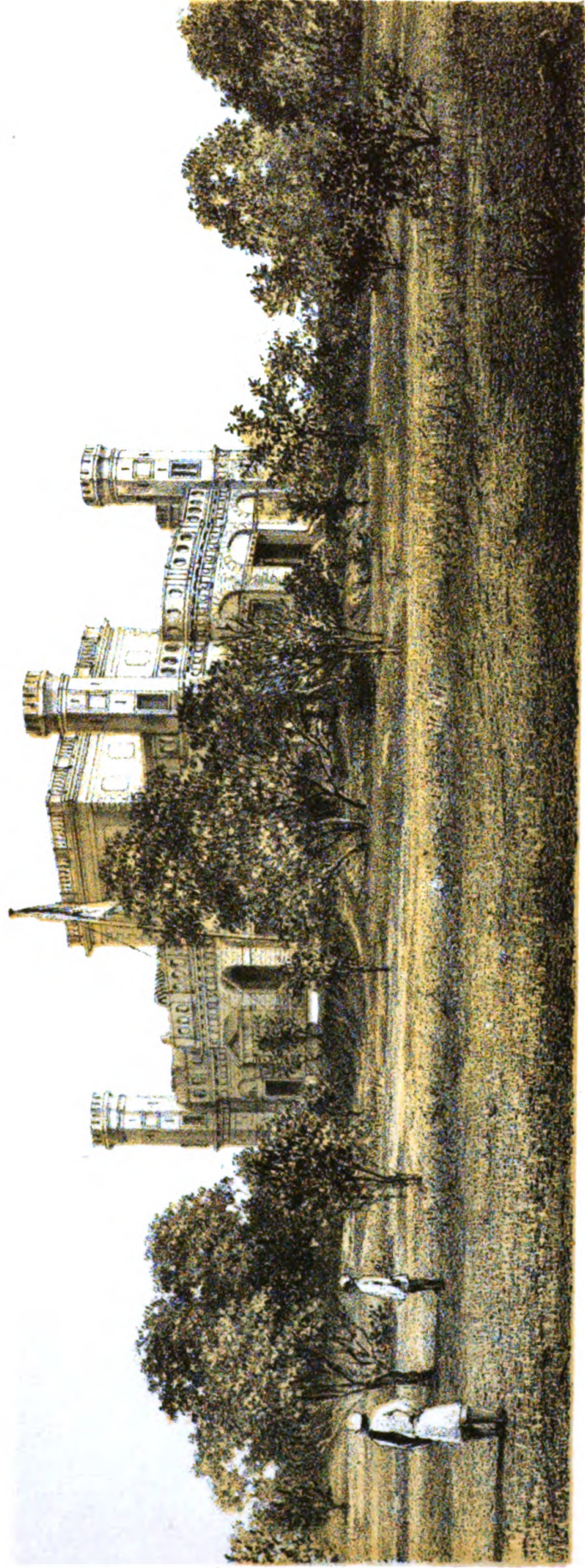

Vincent Brooks Ltd.

CHATTAR MANZIL - LUCKNOW.

১. চাটারমঞ্জিল-লুকাইল.

Mineral Springs and Lathes

KHOORSHEED MANZIL.—LUCKNOW.

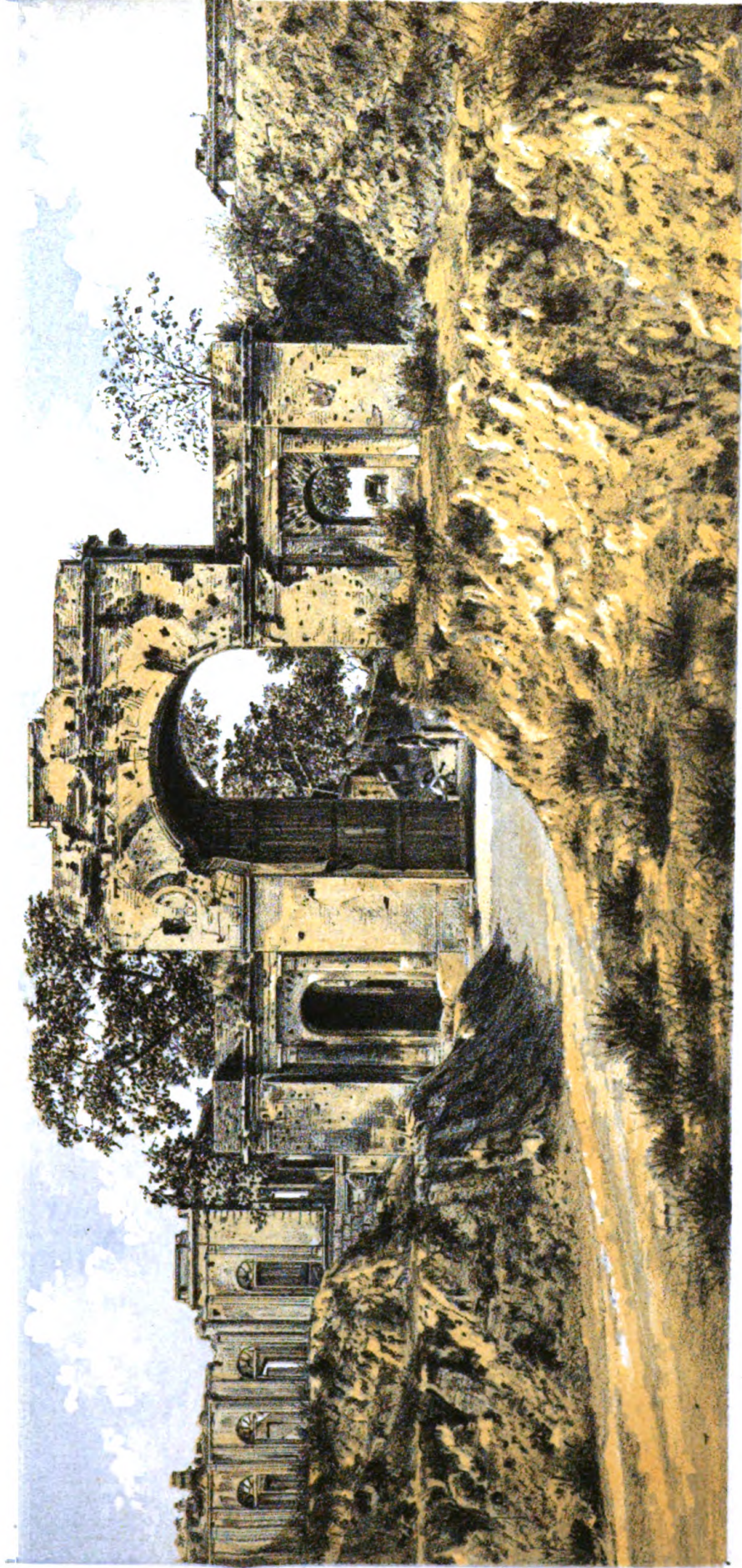
১. খুর্শীদ মন্ডল—লুখনৌ.

Street Bridge, Lucknow

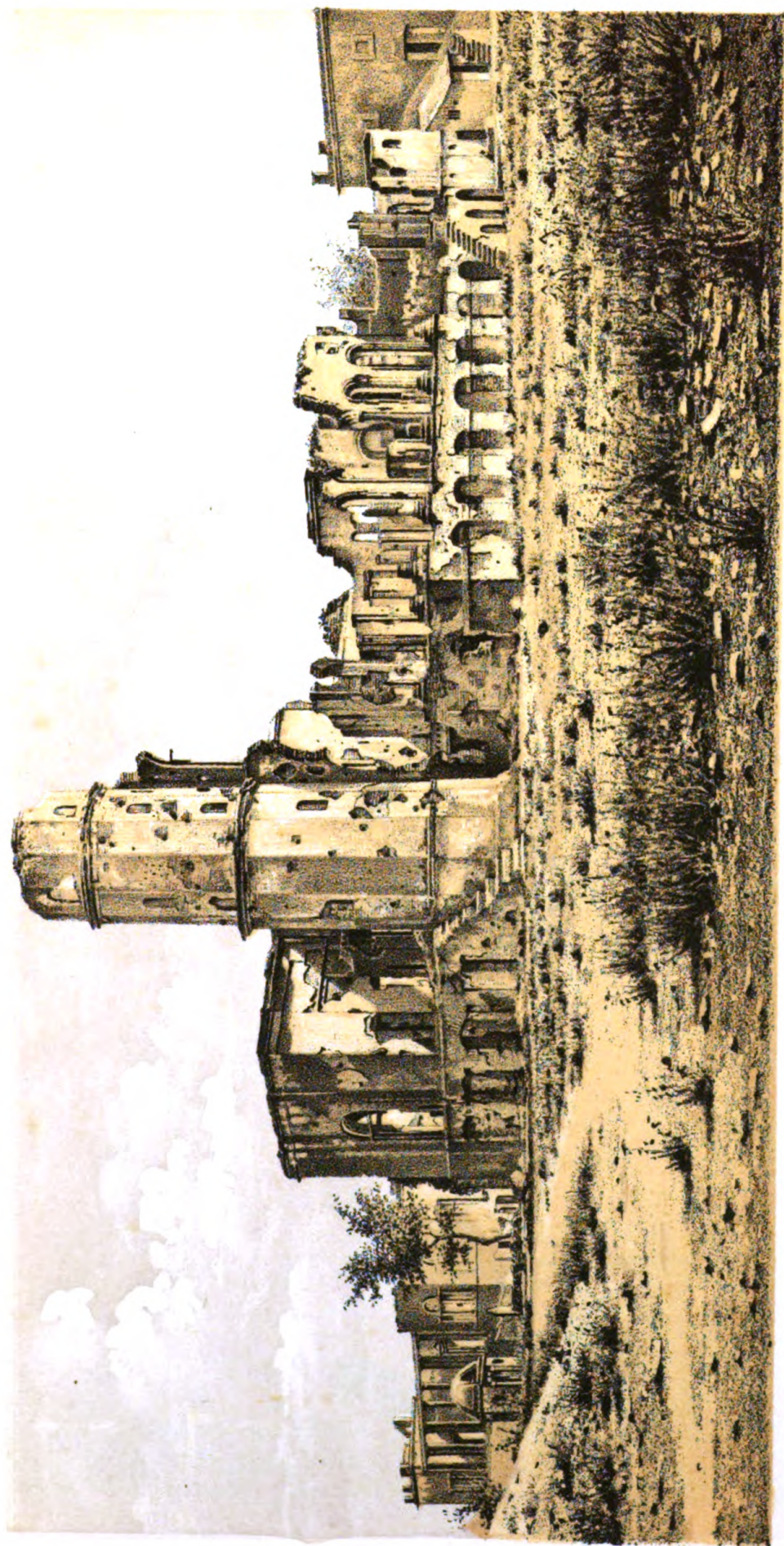
GATE OF KASERBAG.—LUCKNOW.

১. কাসেরবাগের গেট—লুকাইনো

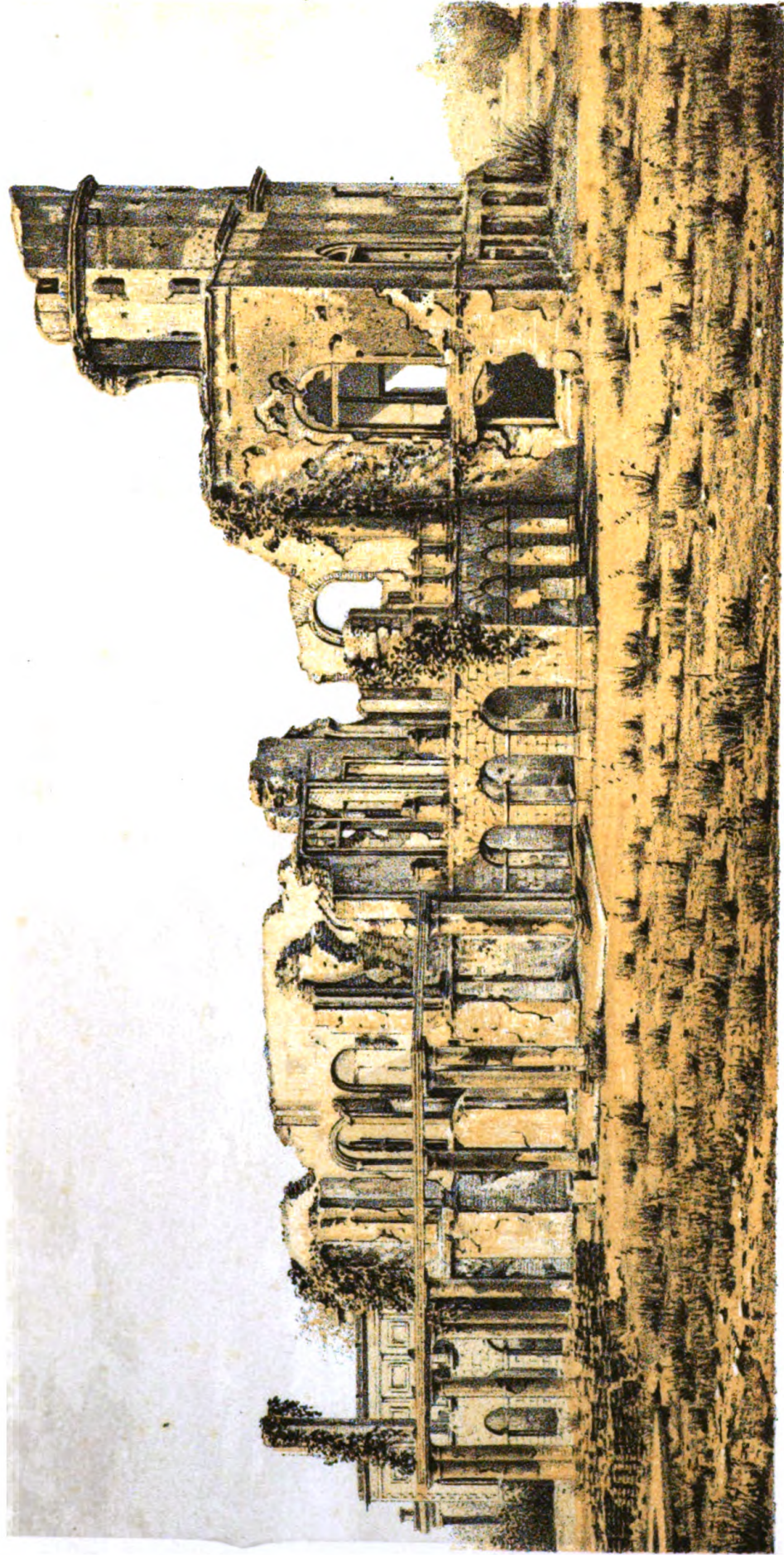
BAILLIE GUARD GATE, LUCKNOW.

६. बैलीगार्डिंग, इम्बाली.—६५५

RESIDENCY, LUCKNOW

१०. रेसीडेंसी.—धमनी.

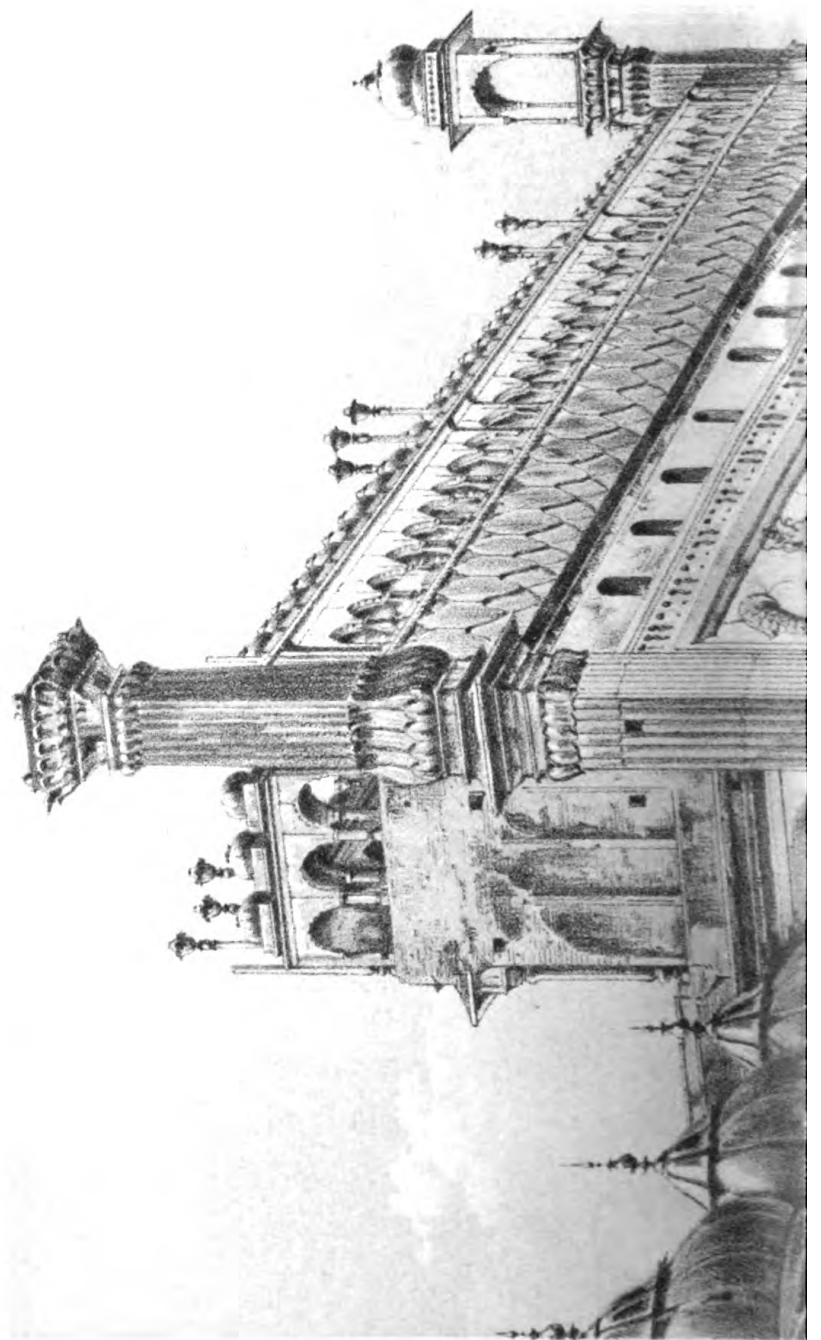

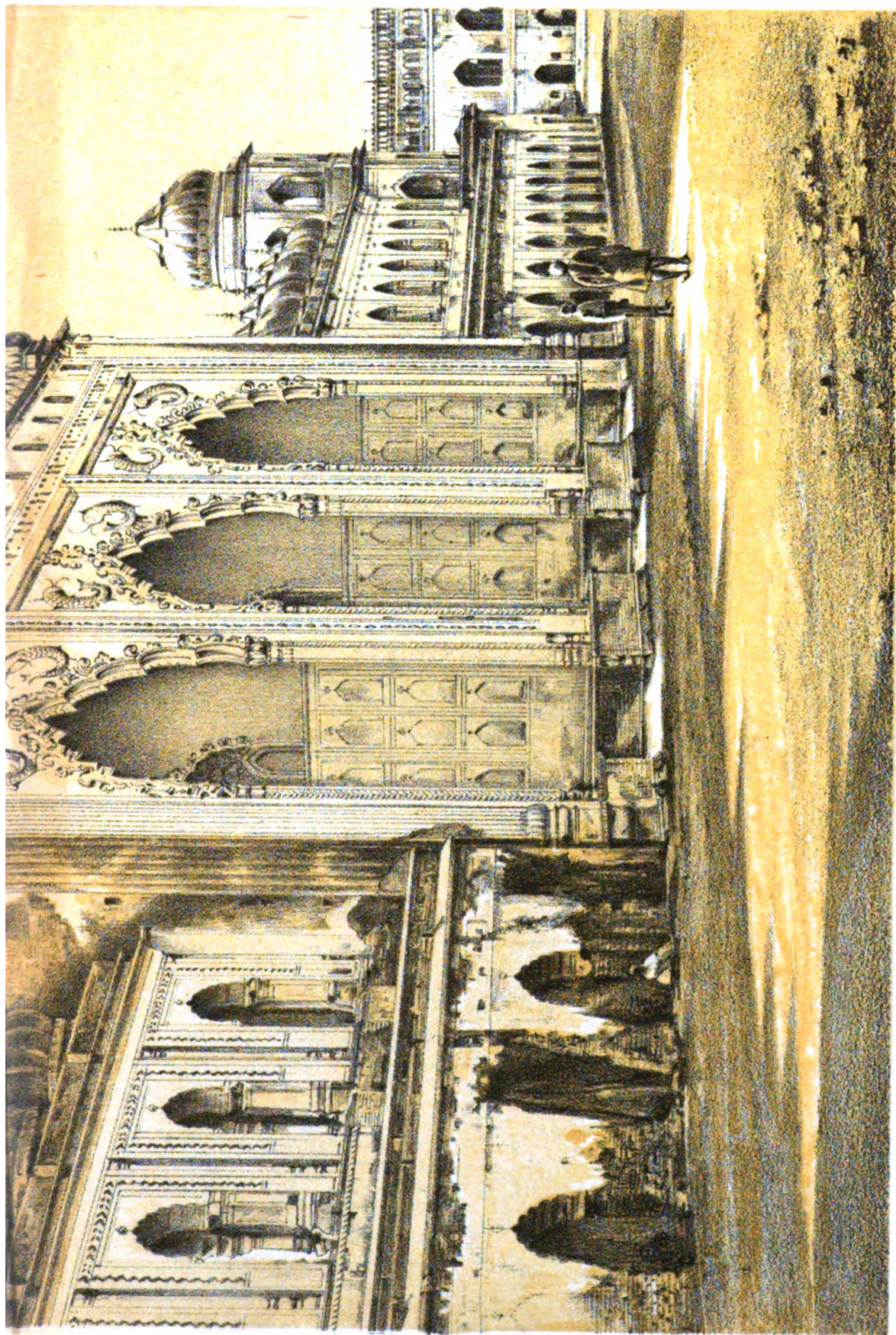
THE RESIDENCY, LUCKNOW.

RESIDENCY, LUCKNOW.

AS APPEARED IN 1858.

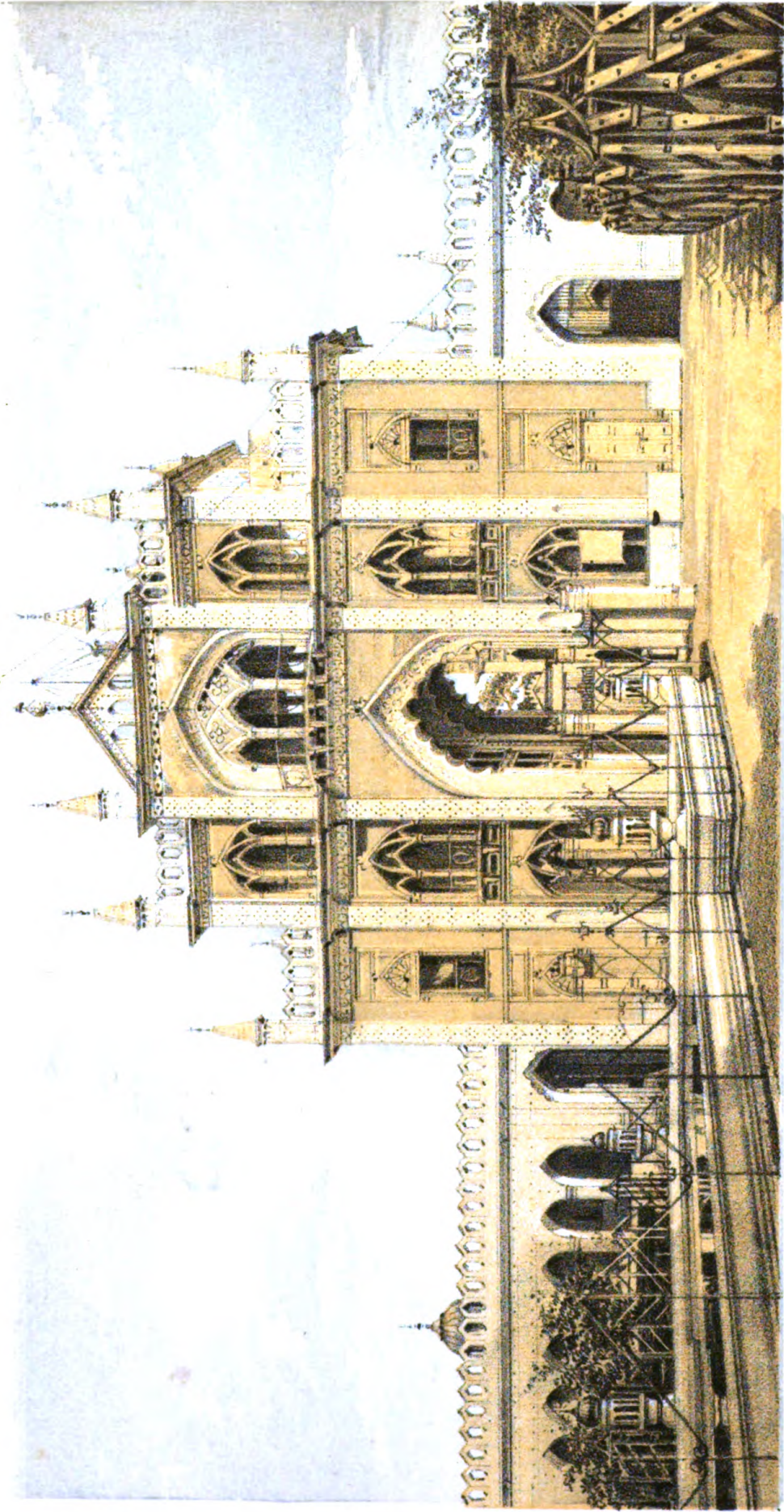

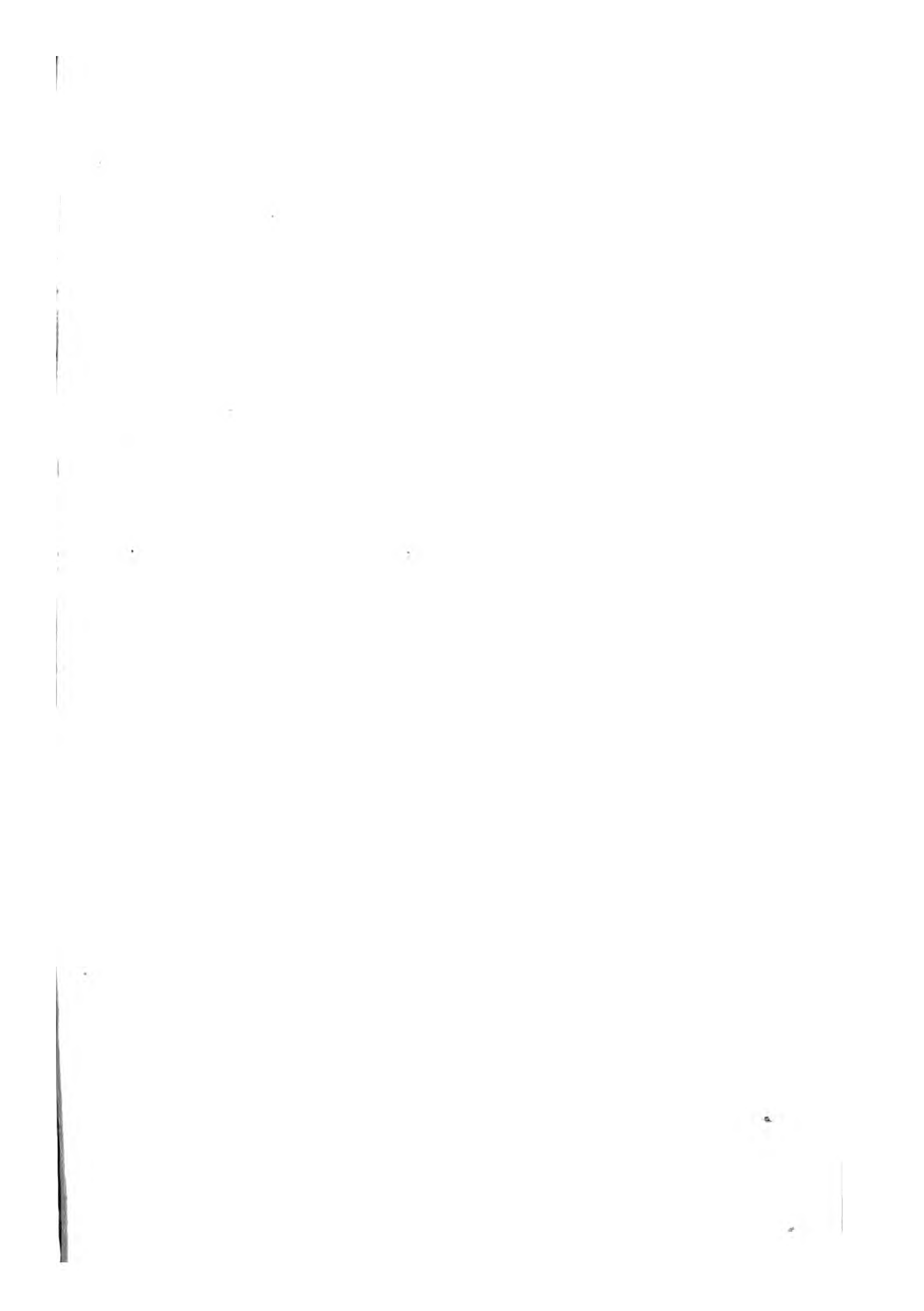
GATE OF GREAT IMAMBARA - LUCKNOW

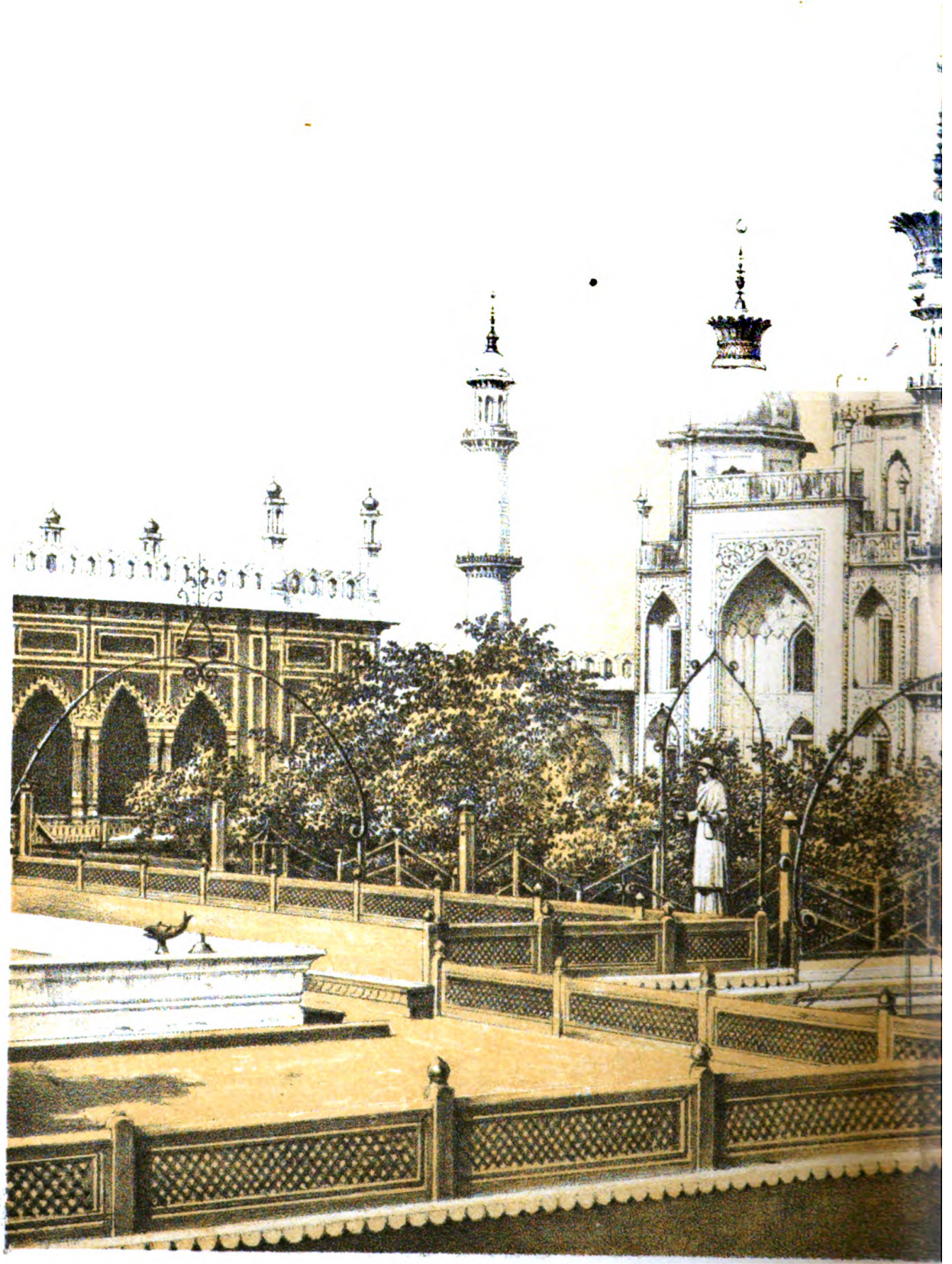
૧૨. ગ્રેટા ઇમામબારાનો દરવાજો.—બખ્તી.

GATE OF HOSEENABAD.—LUCKNOW.

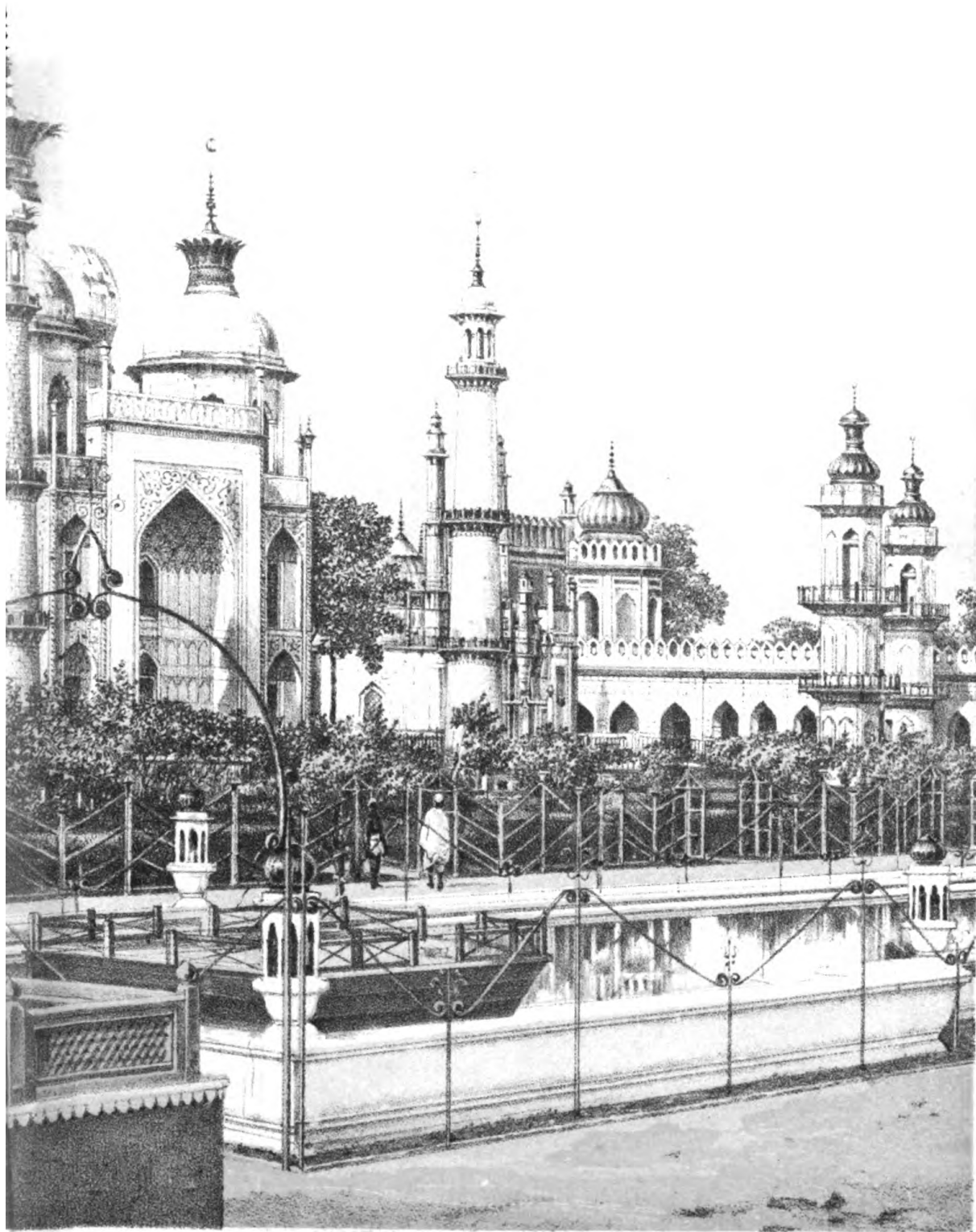
۱۳. हुसीनाबादो दरवाजो.—अमृत.

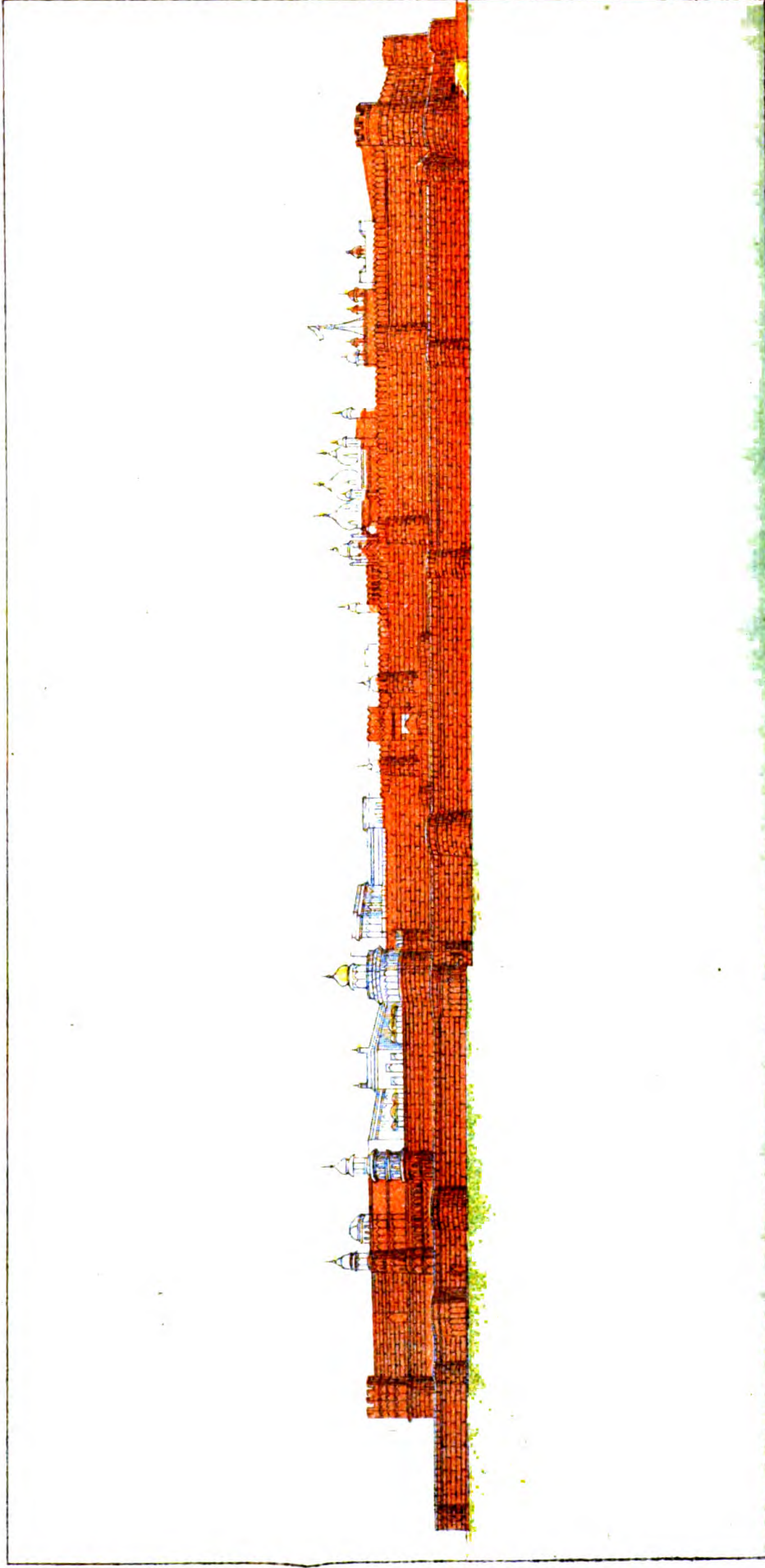
TOMB • AT HOSEI

૧૪. હોસીનાબાદમાં

BARA IMAMBARA. — LUCKNOW

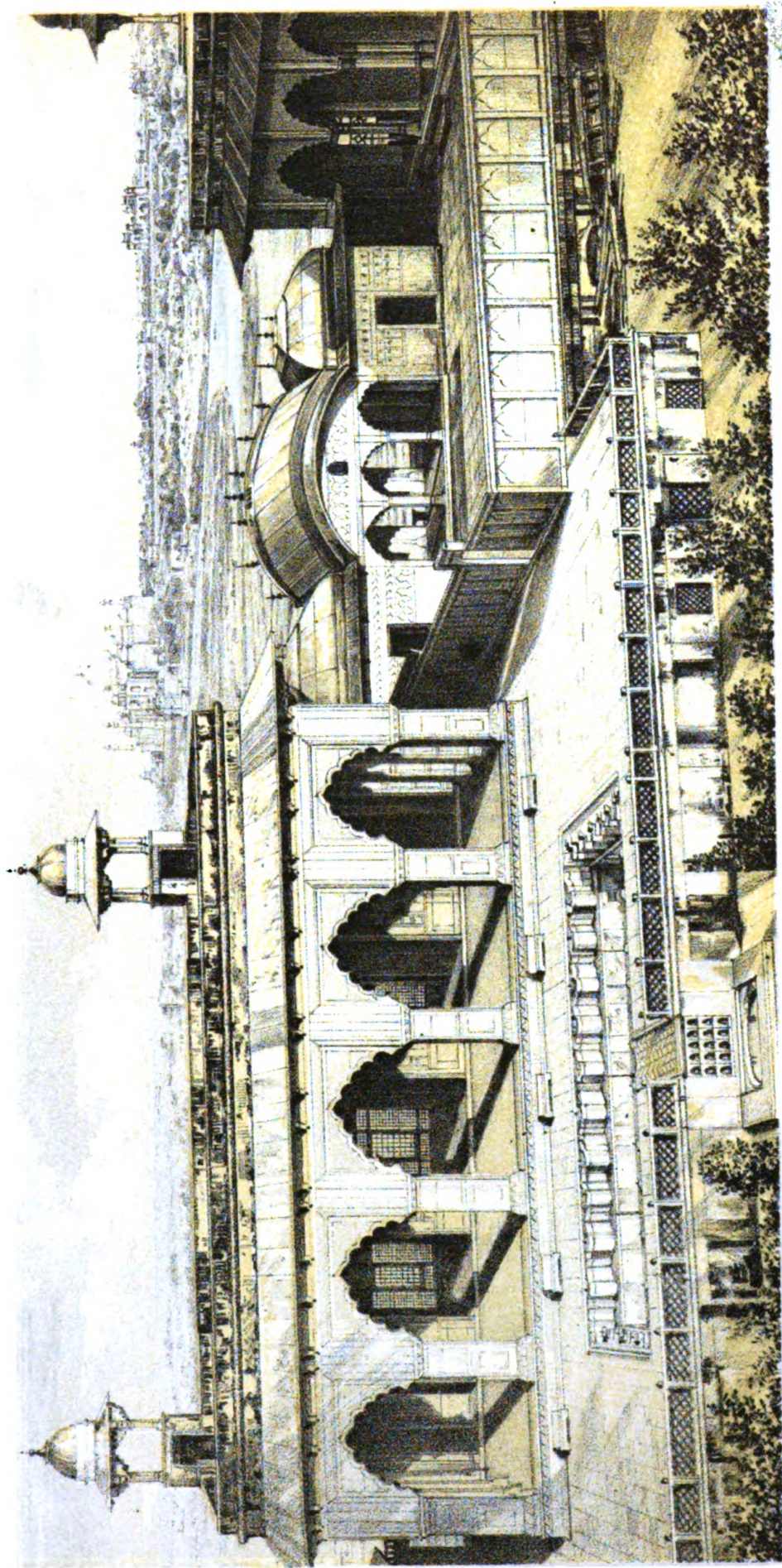
भारत. — अयोध्या.

Vincent Brown, 1848, 1849, 1850.

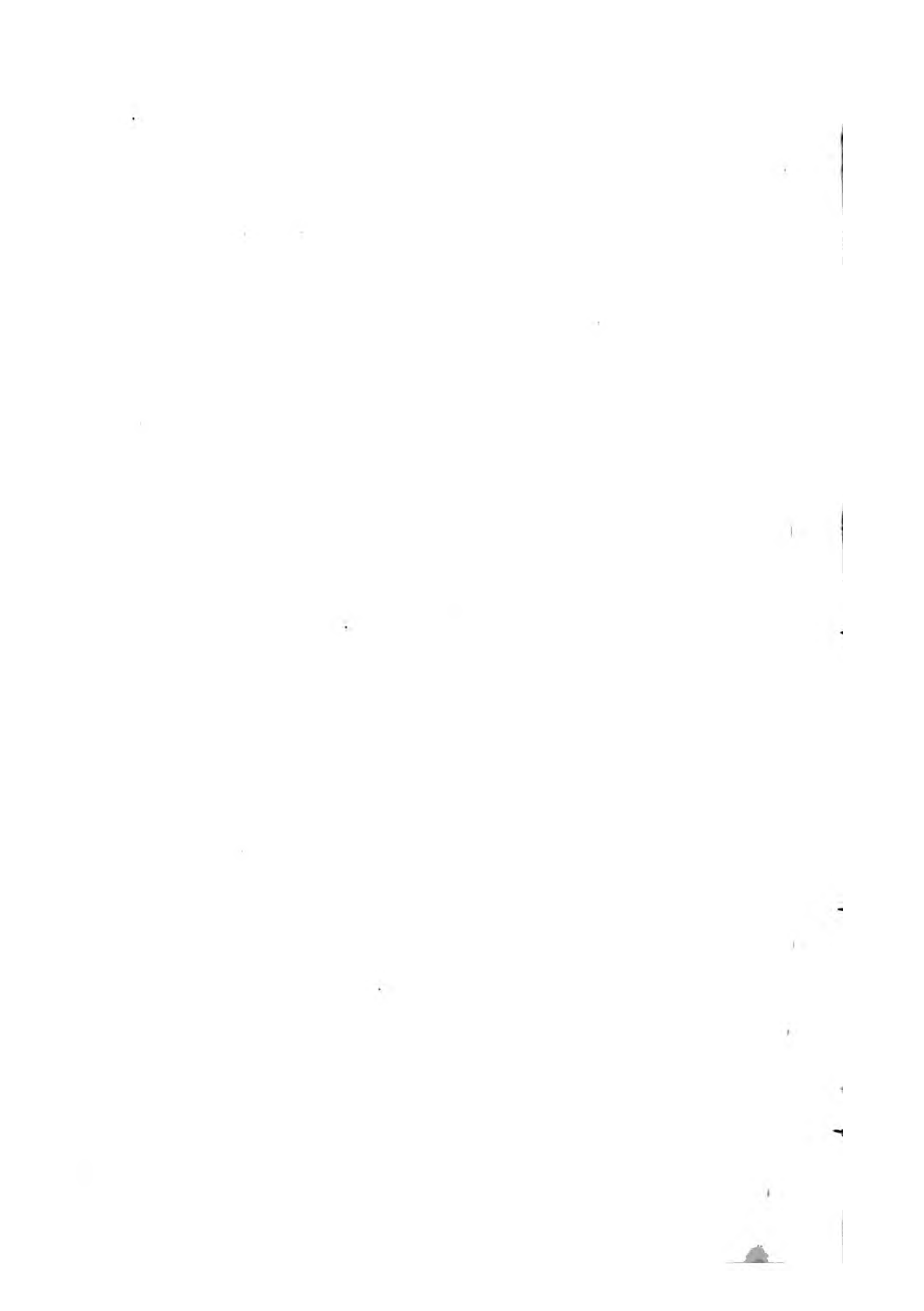
PORT OF AGRA FROM THE RIVER.

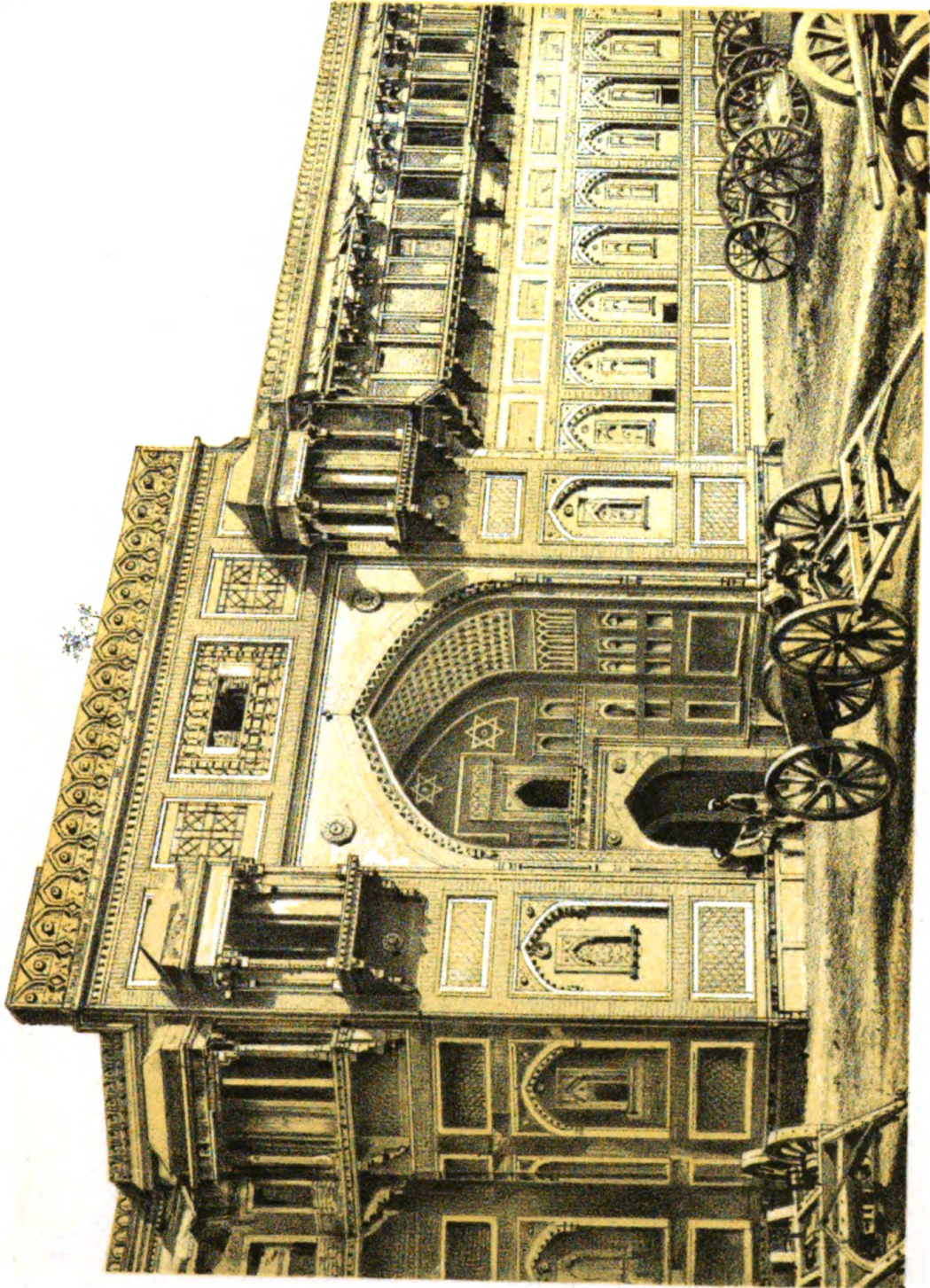
૧. નદીપરથી દેખાતો આગરાનો કિલ્લો.

PALACE IN FORT—AGRA

૨. આગરાના કીલામાંના મહેલ.

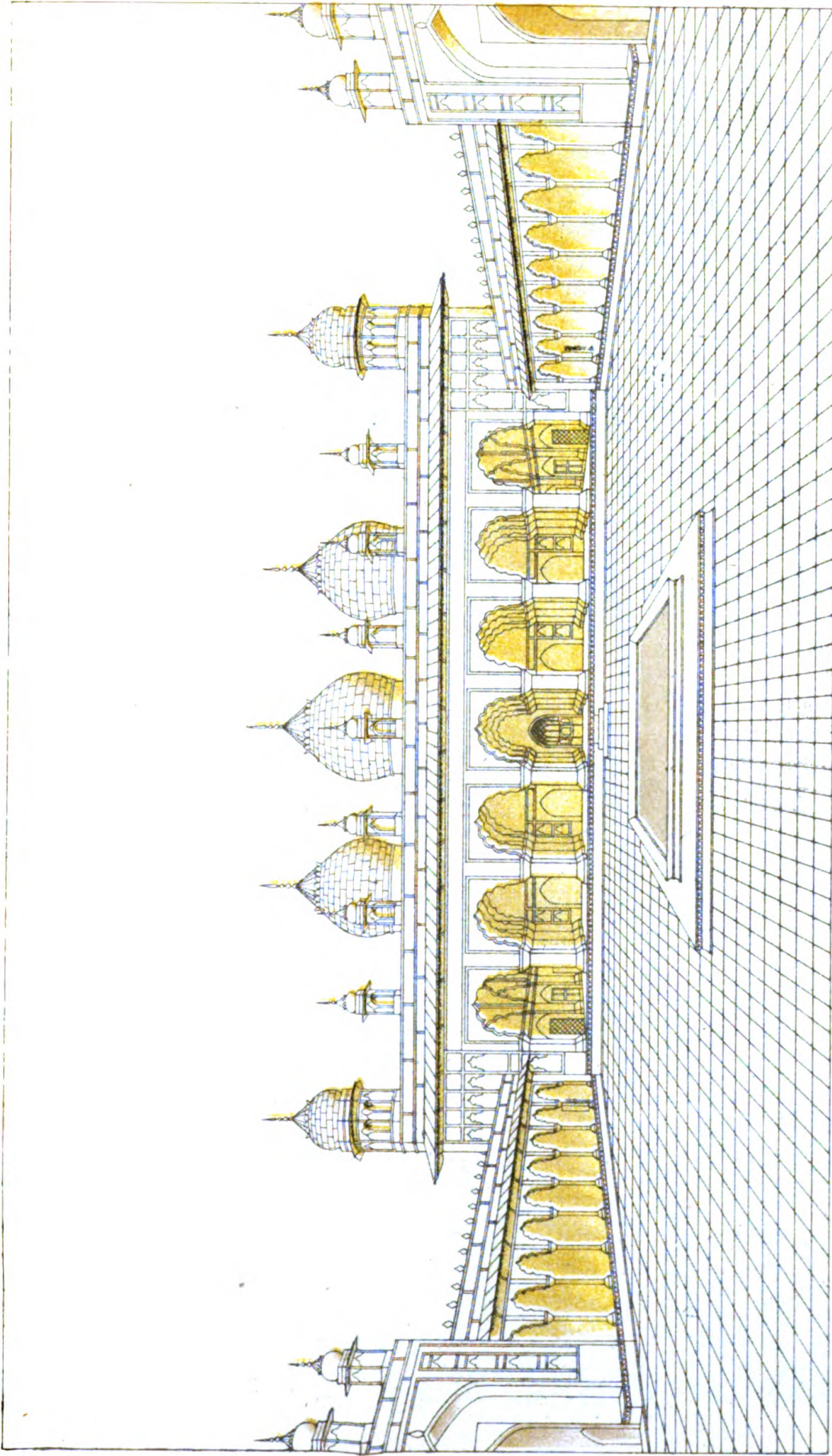

View of the Palace from the East

JEHANGIREE MAHAL.—AGRA.

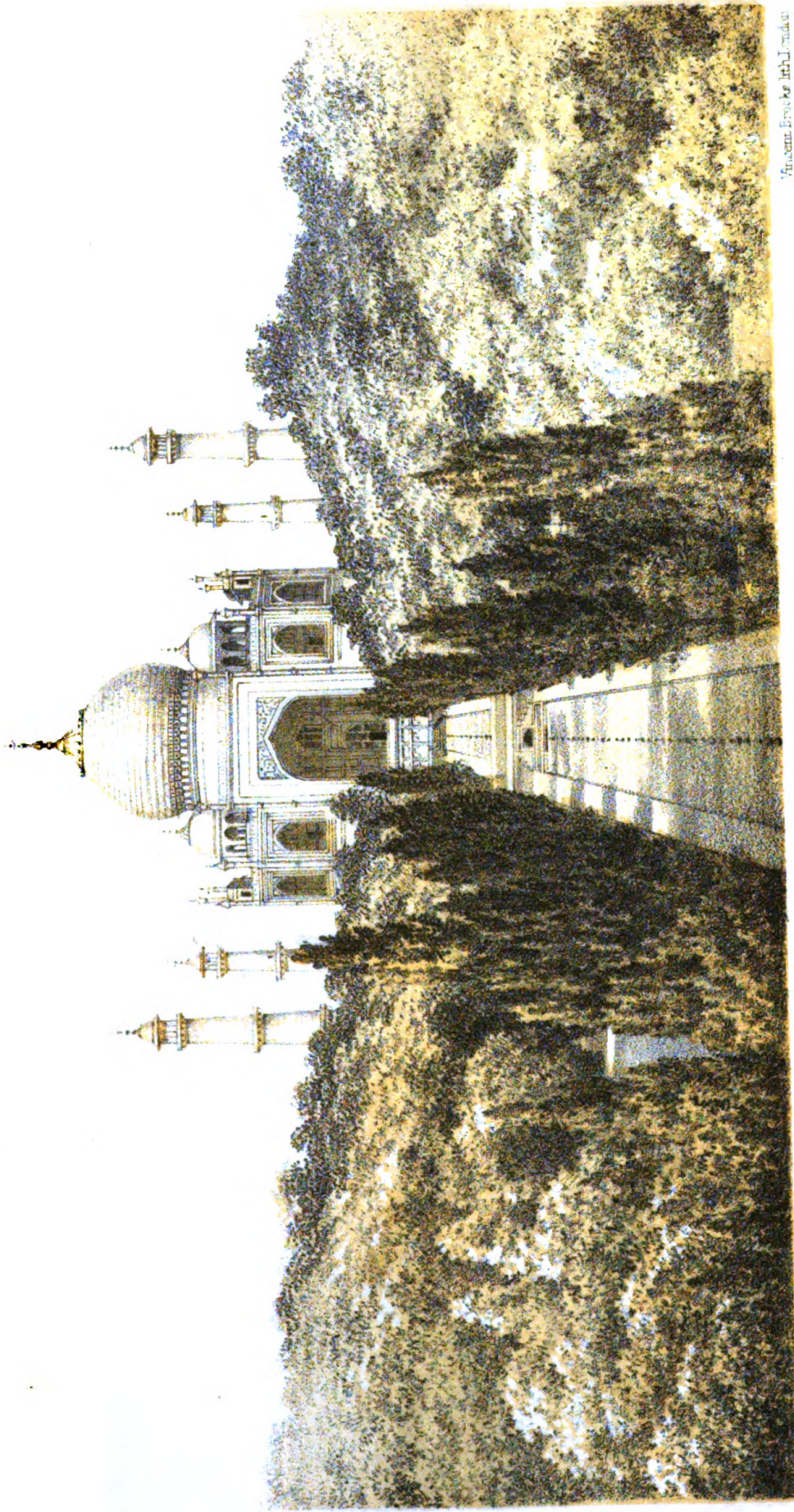
3. જહાંગીર મહેલ. — અગરા.

Vincent Brooks, lith. London

MOTEE MASJID — AGRA

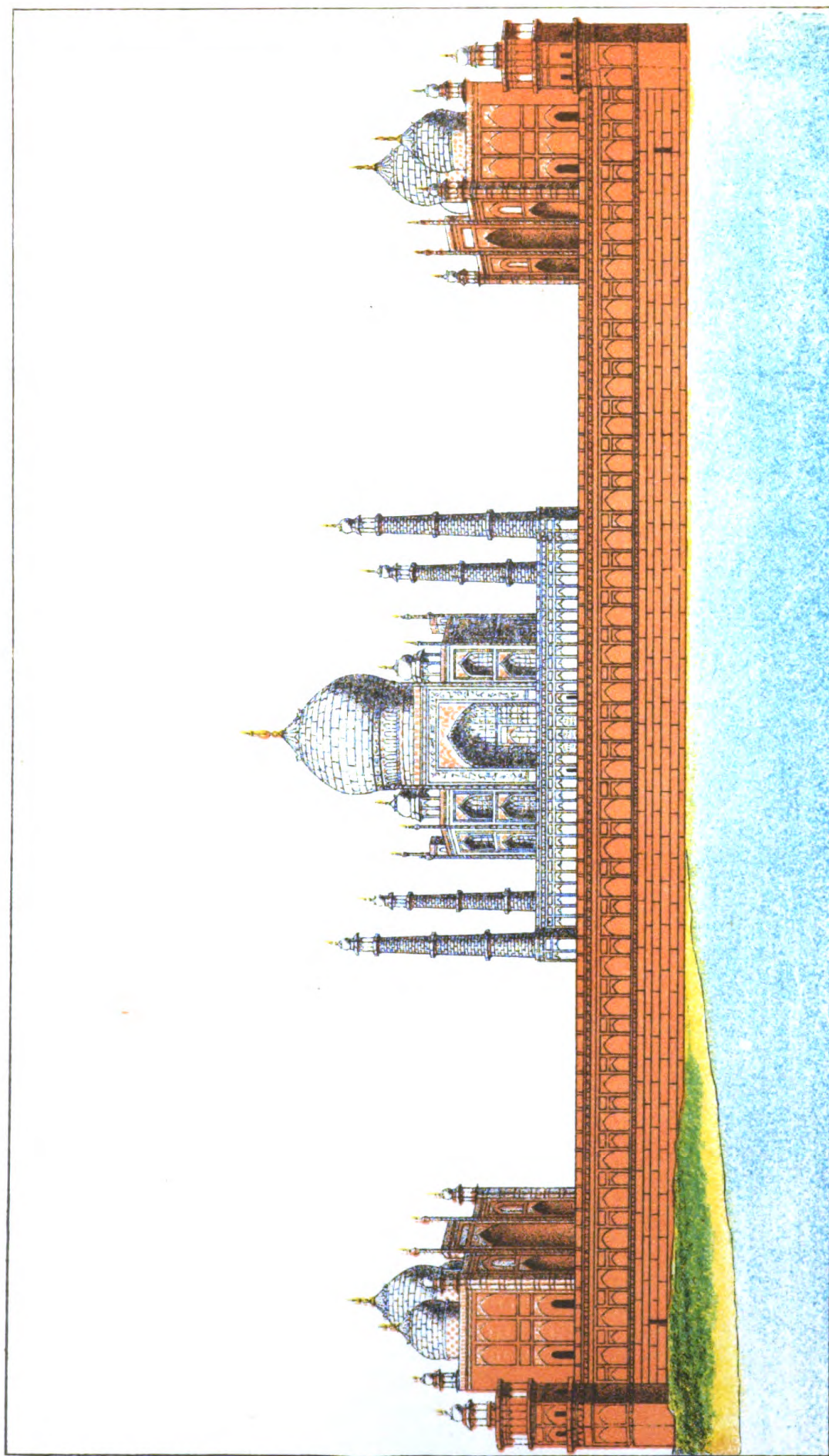
મોતી મસજિદ. — આગરા.

Vincent Brooke Ltd. London

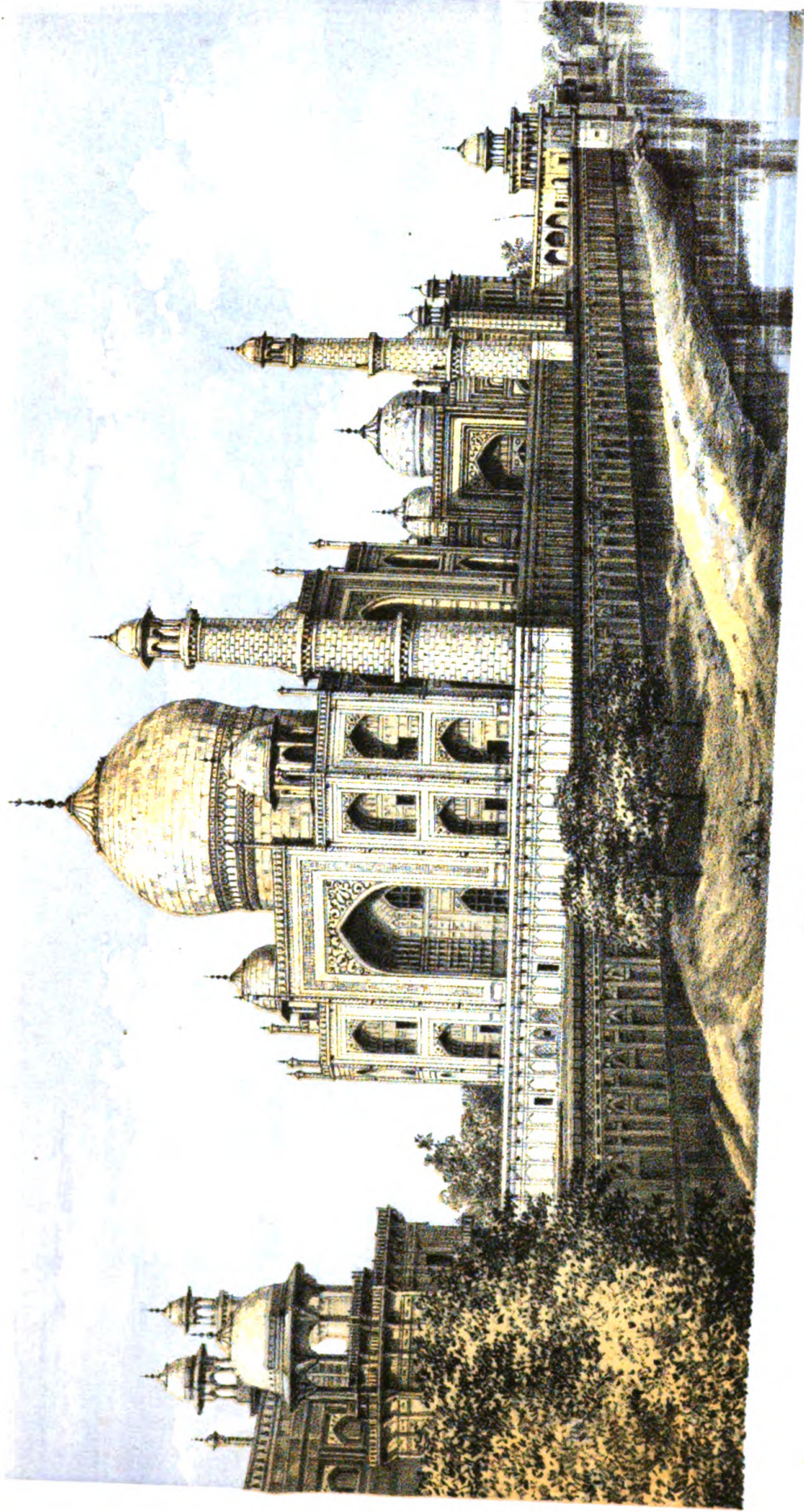
FRONT VIEW OF TAJ.—AGRA.

પ. તાજની સાંઘી દેખાવ.—આગરા.

Printed by Messrs. J. & J. Lath, London

TAJ FROM THE RIVER — AGRA.
A. 10000 10000 — 10000.

TAJ FROM RIVER SIDE.—AGRA
૭. નદીની બાજુએથી દેખાતો તાજ.—આગરા.

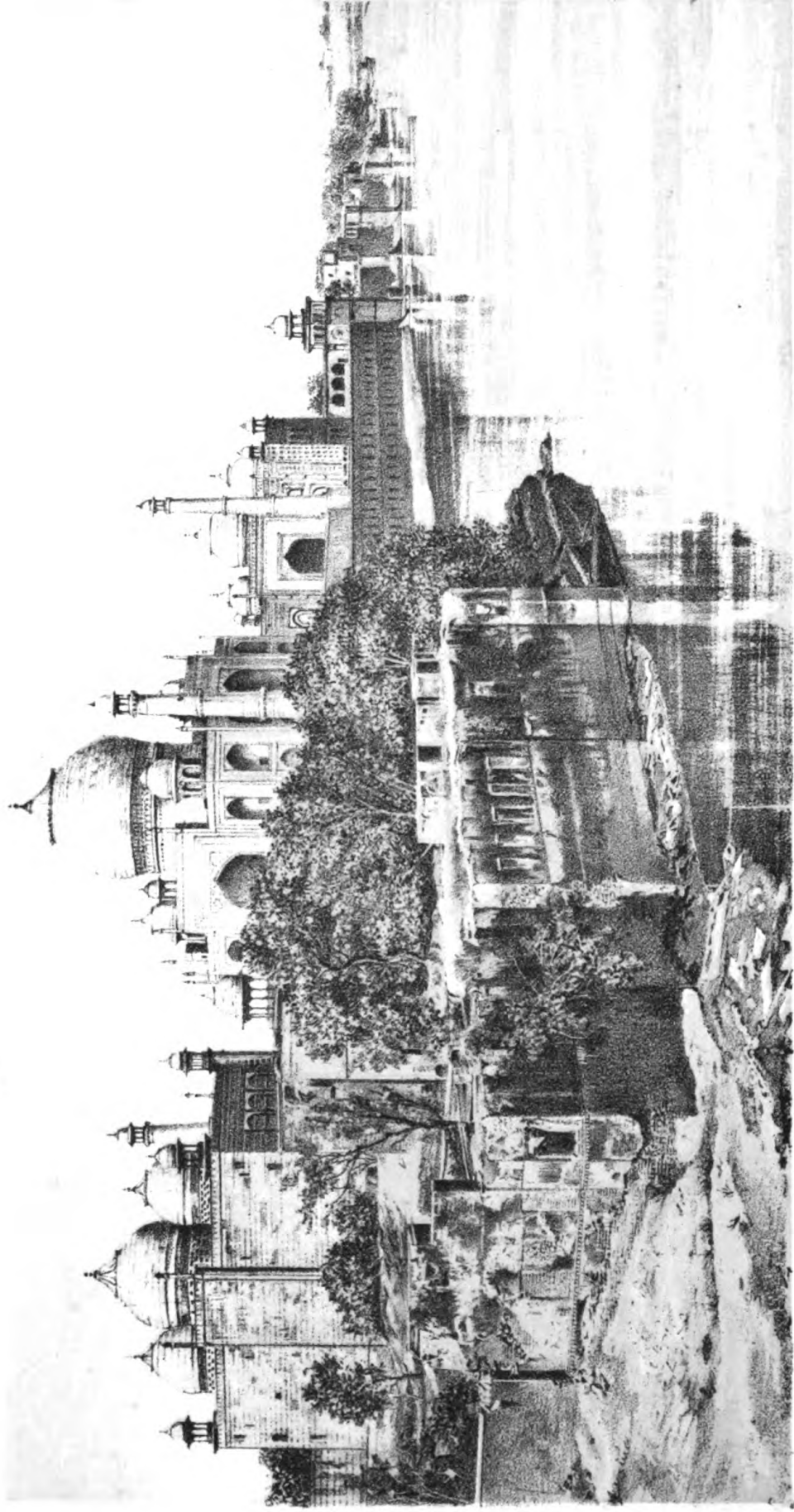
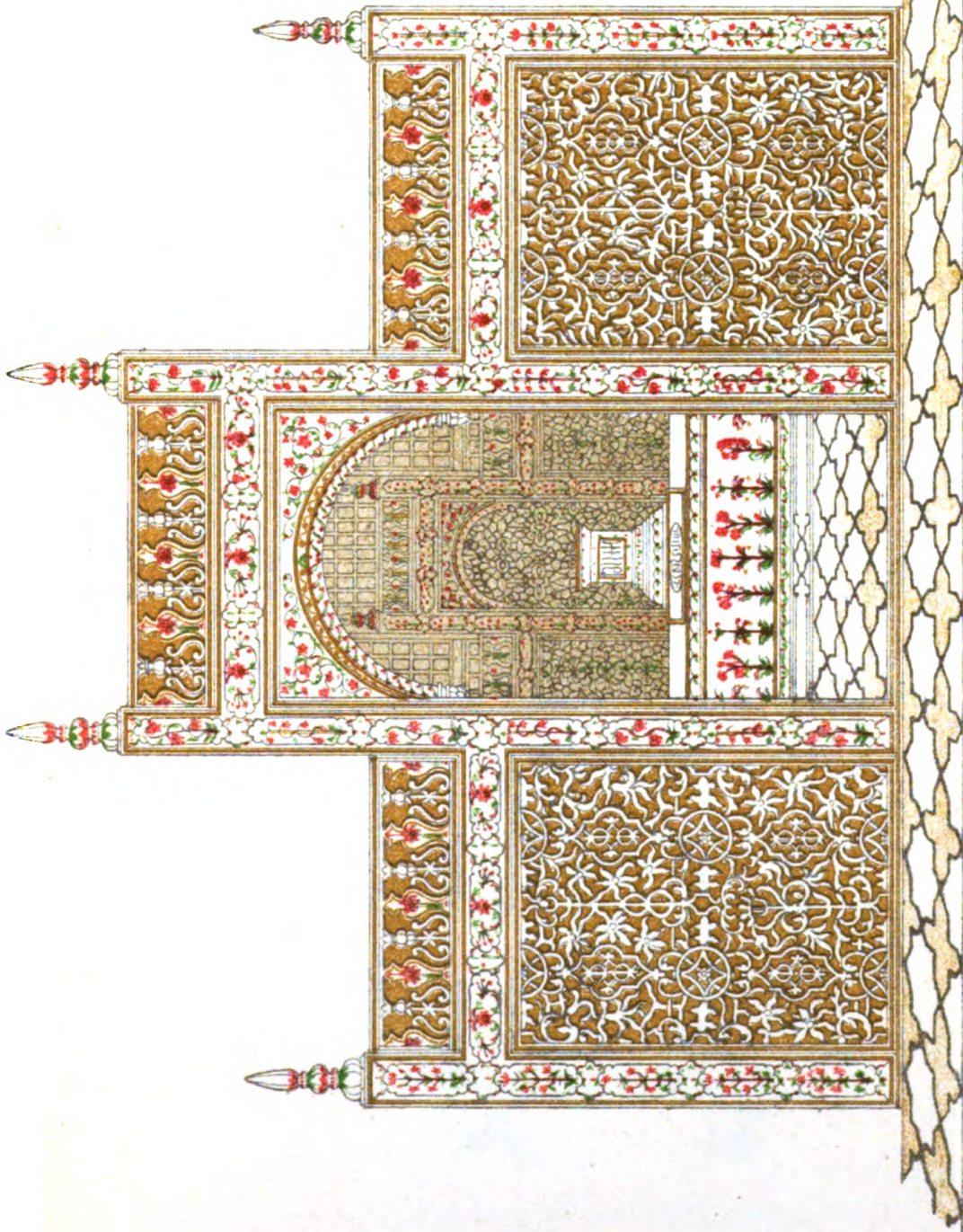

PLATE 10

TAJ FROM RUINED PALACE. AGRA
 ८. वैशाल महलपक्षी दृष्टांतो राज.—आगरा.

Vincent Brooks Ltd. London

MAHARAJA'S TOMB IN THE TOMB IN THE TOMB

૬. તાજમંની કબર પર સંગ્રહિત થયેલી આગ્રા.

Vincent Brooks, Day & Son, lith.

ORNAMENT ON THE TOMB. - AGRA.

૧૦. કમર ઉપરના ચૈતકદાર જવાહરનાં ડુસા. - આગરા

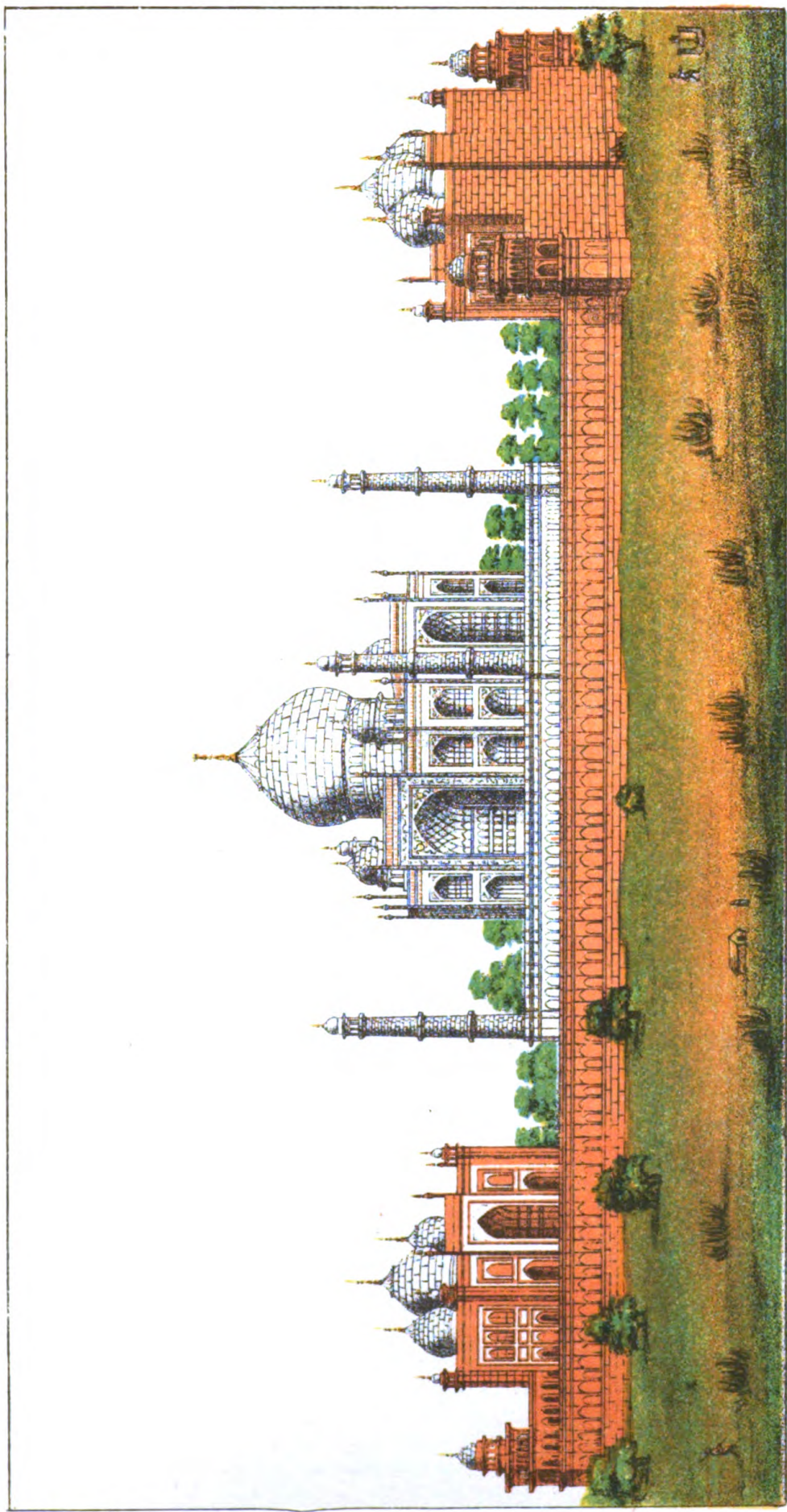

Vincent Brooks Day & Son lith

PLANT ON THE TOMB. - AGRA

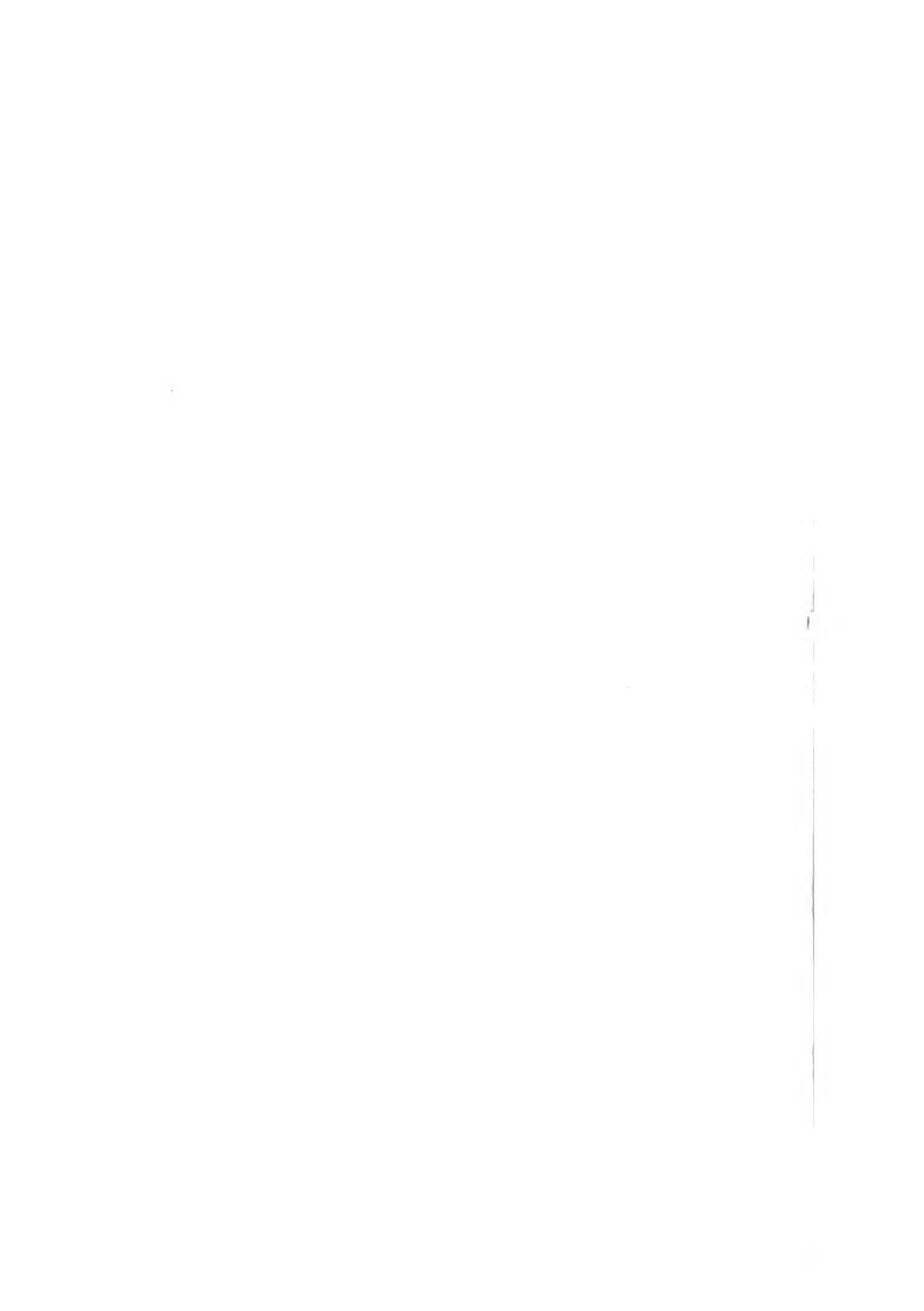
૧૧. કબર ઉપરનું ચેનકદાર જવાહરનું ઝાડ. - આગરા.

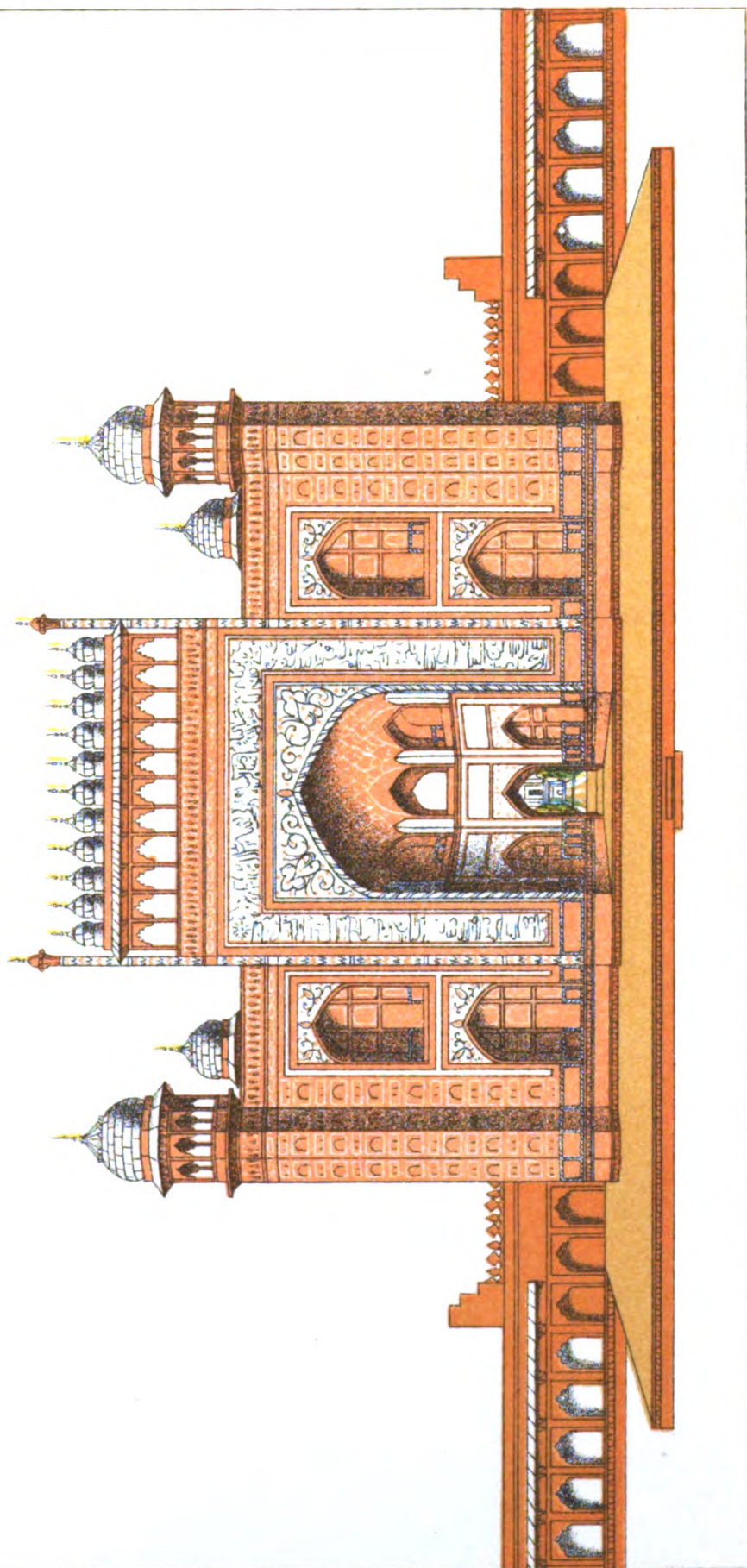

Vincent Brooker Day & Son, Lith. London.

THE TAJ MAHAL—AGRA.

૧૨. તાજમહલ.—આગરા.

GATEWAY OF THE TAJ, AGRA.

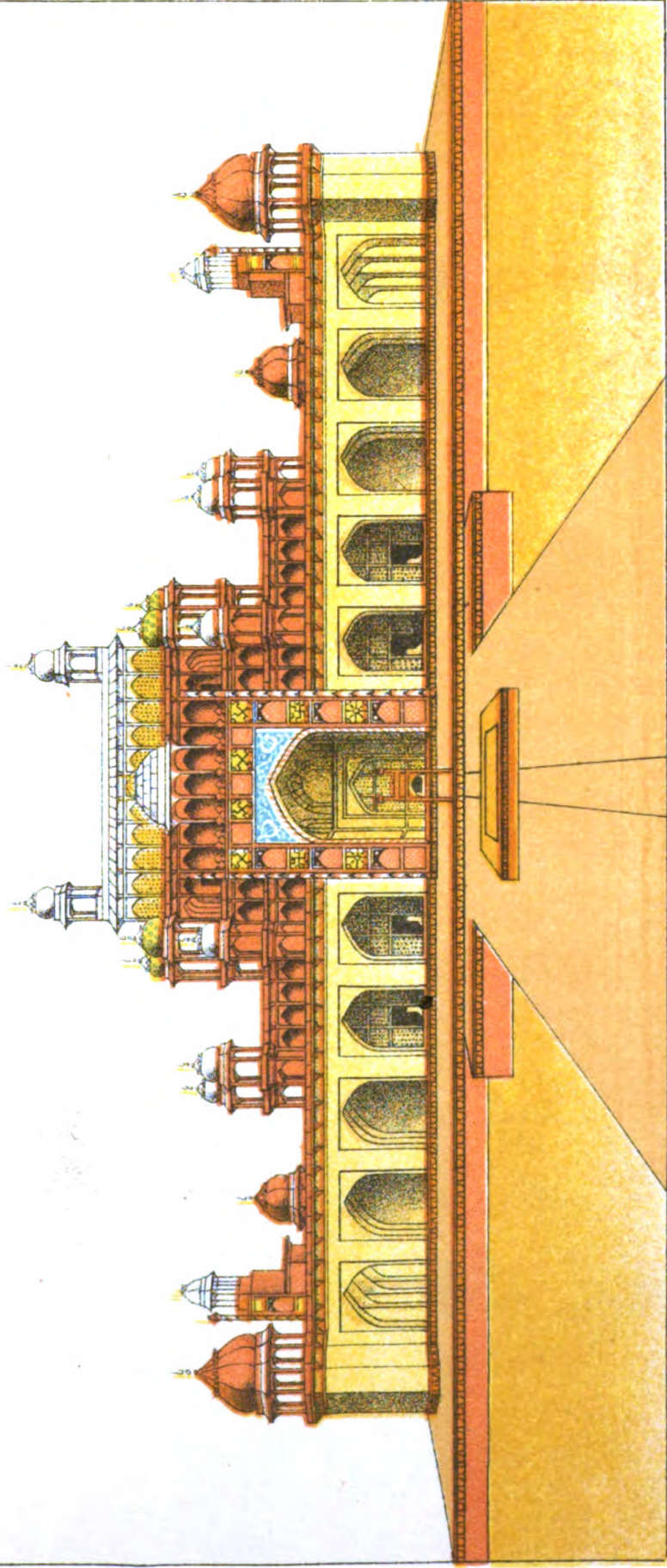
૧૩. તાજમેહેલની દરવાજા. — અગરા.

Vincent Brooks lith.

SIDE VIEW OF THE GATE, AGRA.

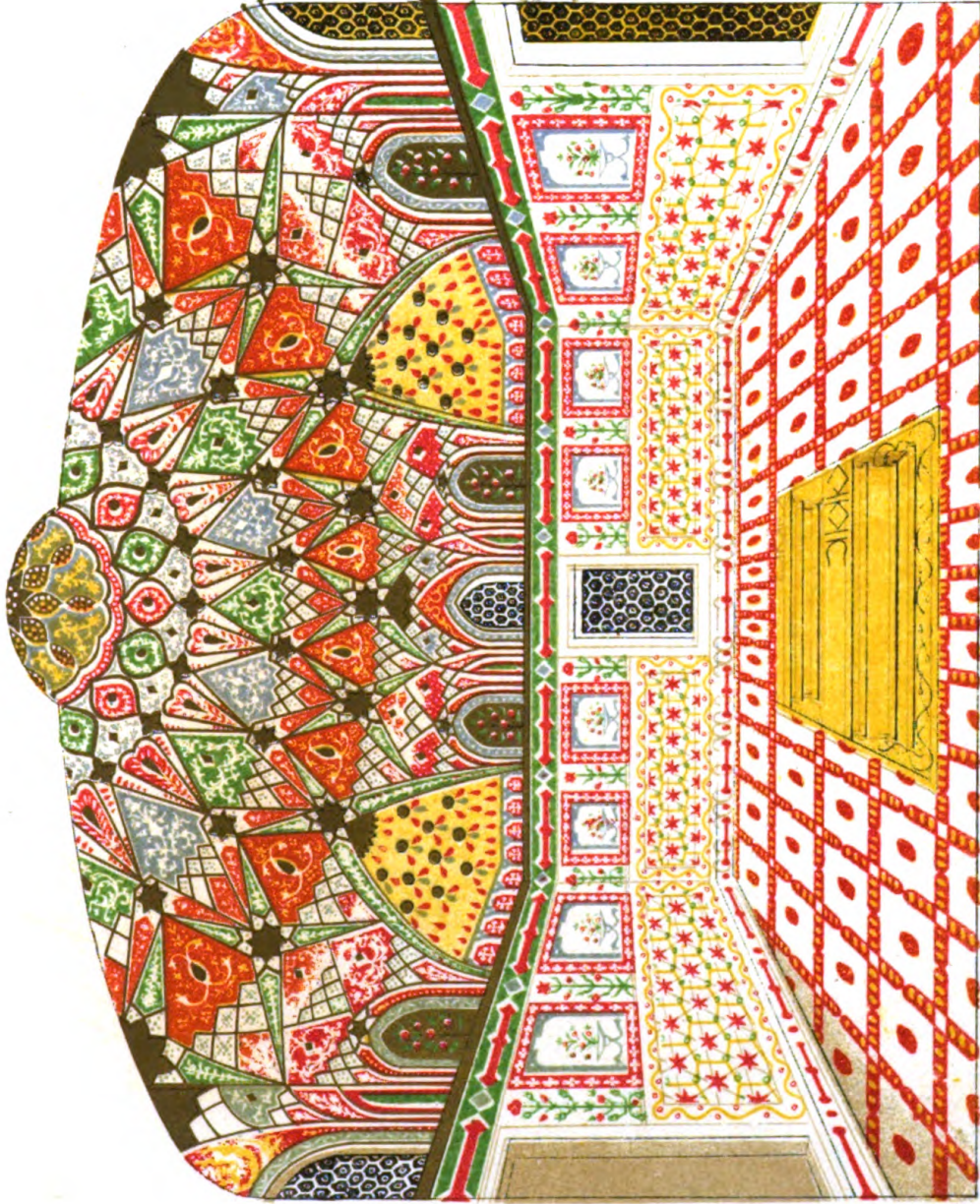
૧૪. તાજની દરવાજાની બાજુની દેખાવ. — અગરા.

Vincent Brooks, Day & Son, Lath London,

TOMB OF EMPEROR AKBAR AT SECUNDRA.

૧૪. સેકંદરા આગળ રાહાનરાહ અકબરની કબરખા.-
આગ રો.

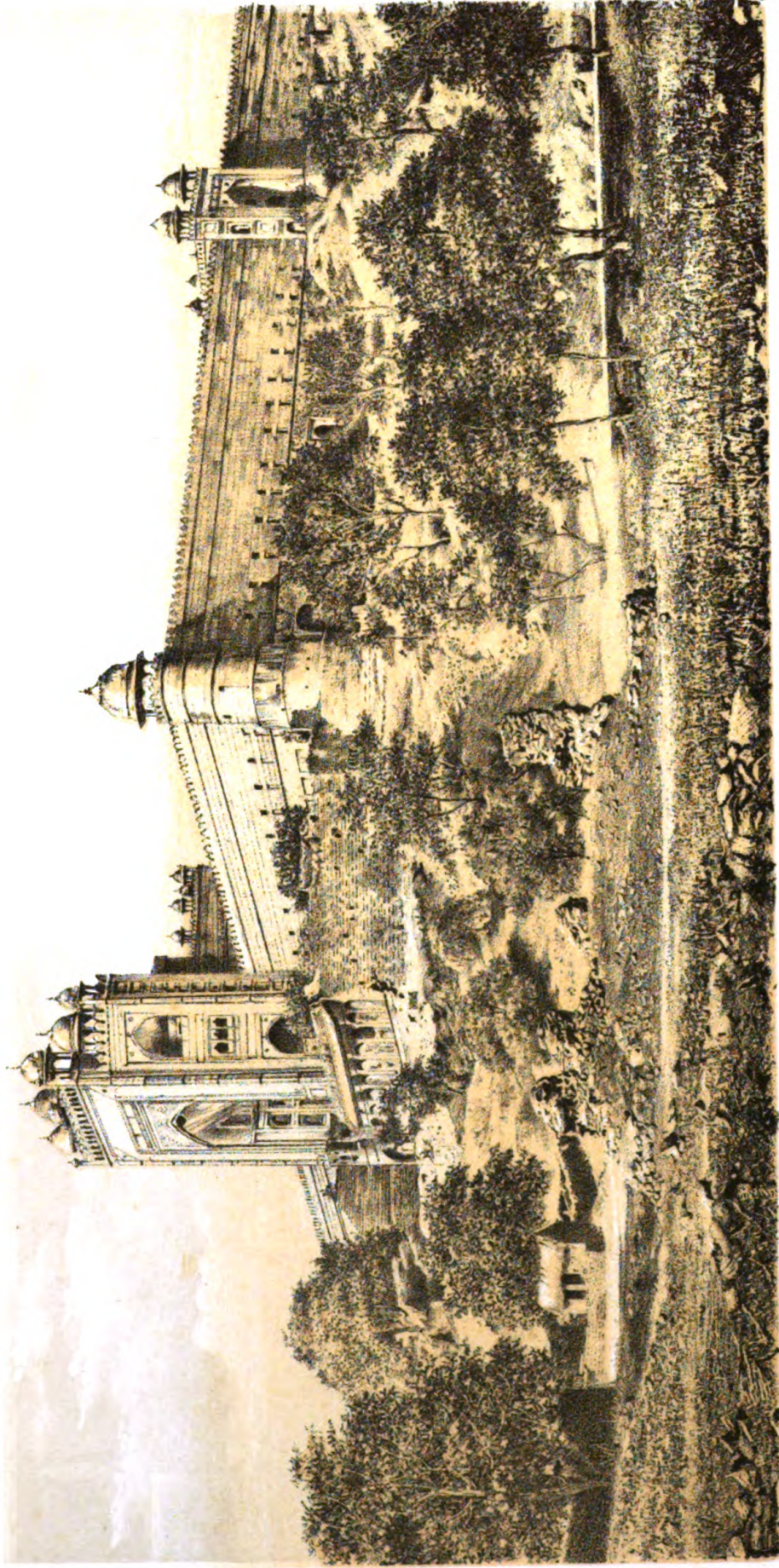

Vincent Brooks lith.

INTERIOR OF THE TOMB OF AKBAR AT SECUNDRA

૧૬. સંકિરણ આગળ અકબરની કબરખાની અંદરનો દેખાવ.—આગર.

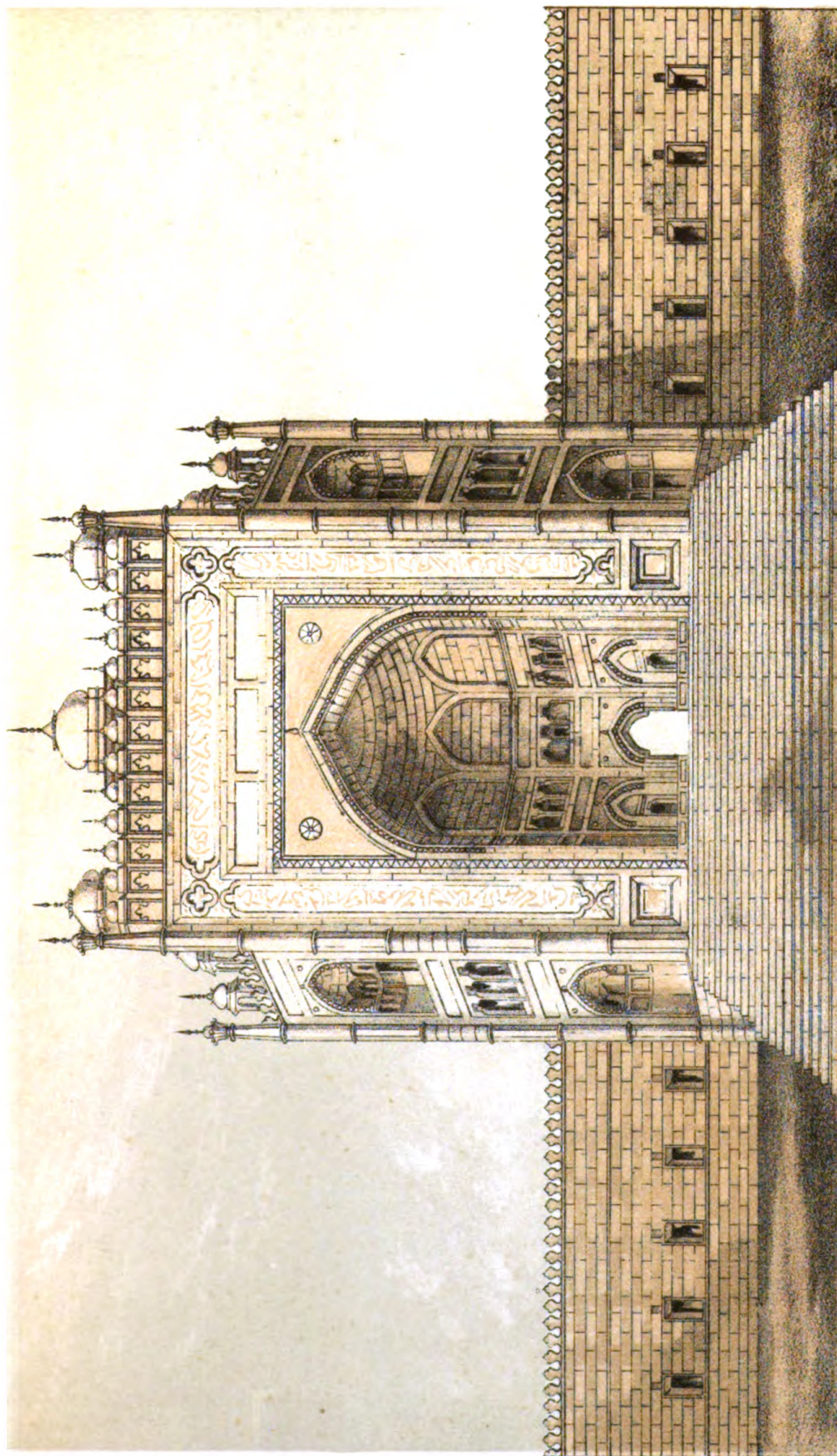

W. and A. Brown & Co. 1874

GATEWAY AT FUTTEHPORE SECREE. — AGRA

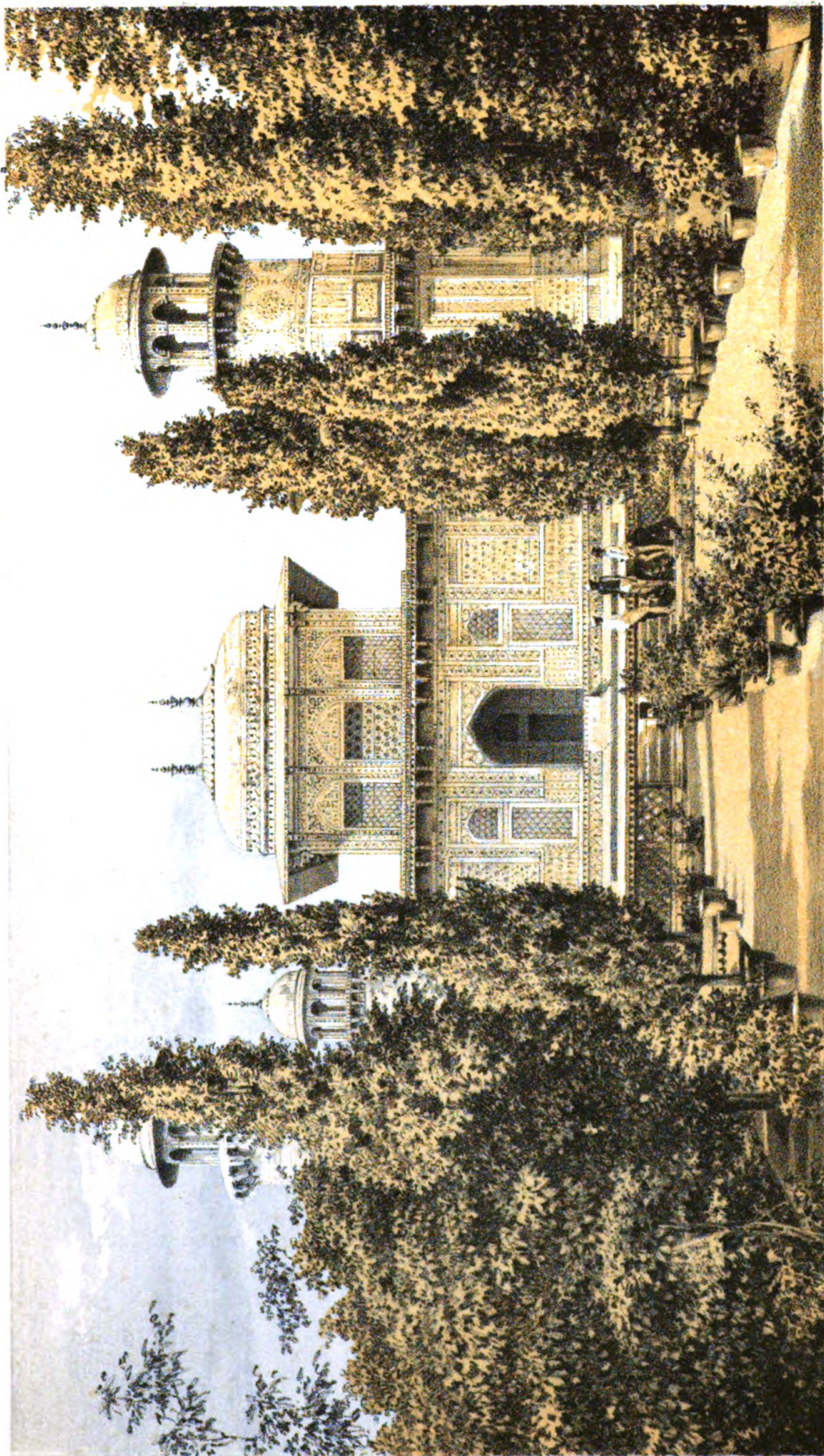
૧૦. ફતેપુર સીકરી આગળનો દરવાજો. — આગરા.

Vincent Brooks, del.

GATEWAY TO THE TOMB OF THE SAINT SALEEM AT FUTTEHPORE SECREE.

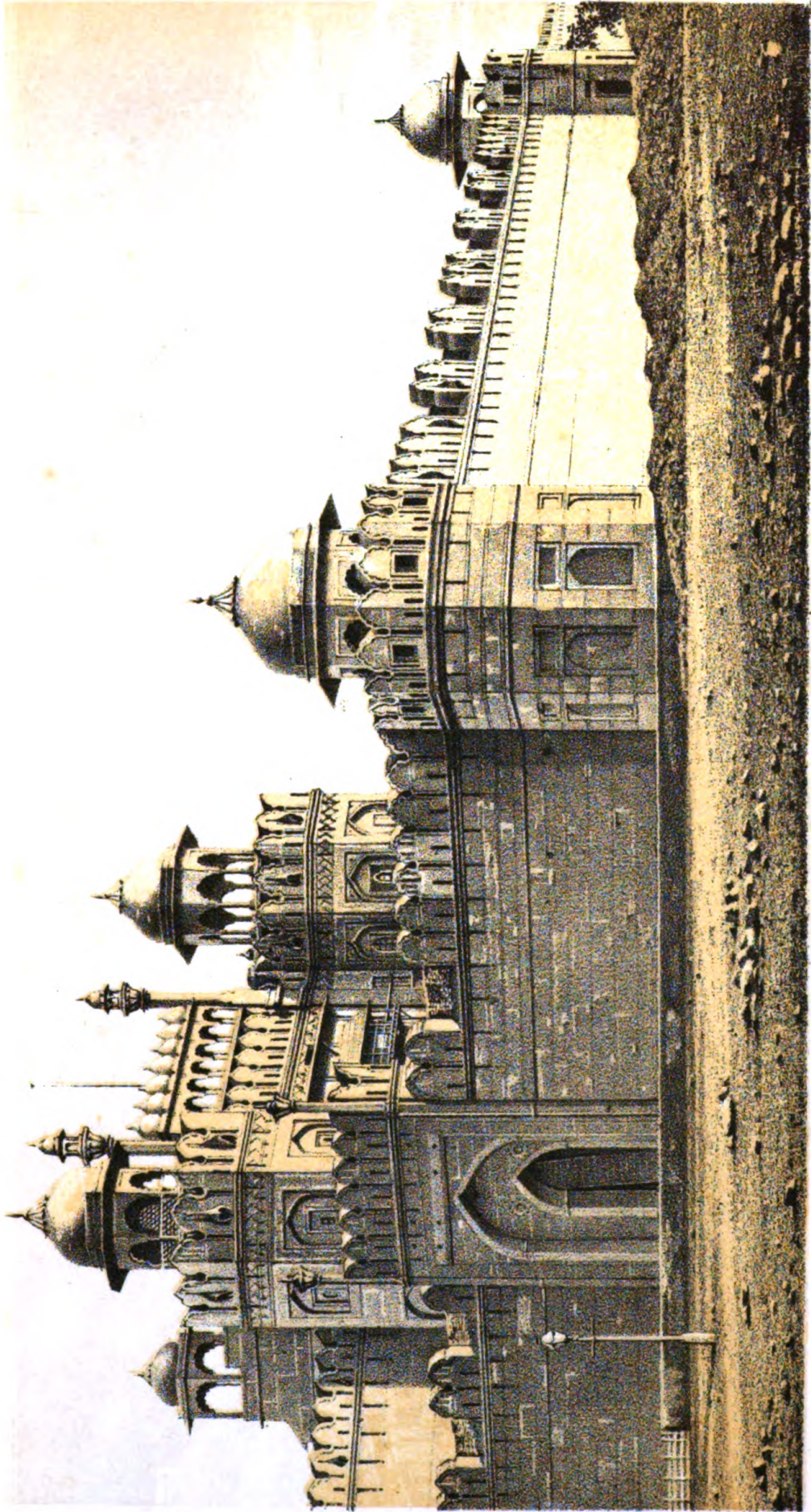
१७. इतेपुर सीकरी आगजना दरवाजा.—आगरा.

TOMB OF ITMADOOD DOWLA.—AGRA.

୧୮. ଇମାଦୁଦ୍ଦୌଲାର ଶତ୍ରାଣ—ଆଗ୍ରା.

Wm. Brooke, lith.

LAHORE GATE PALACE - DELHI.

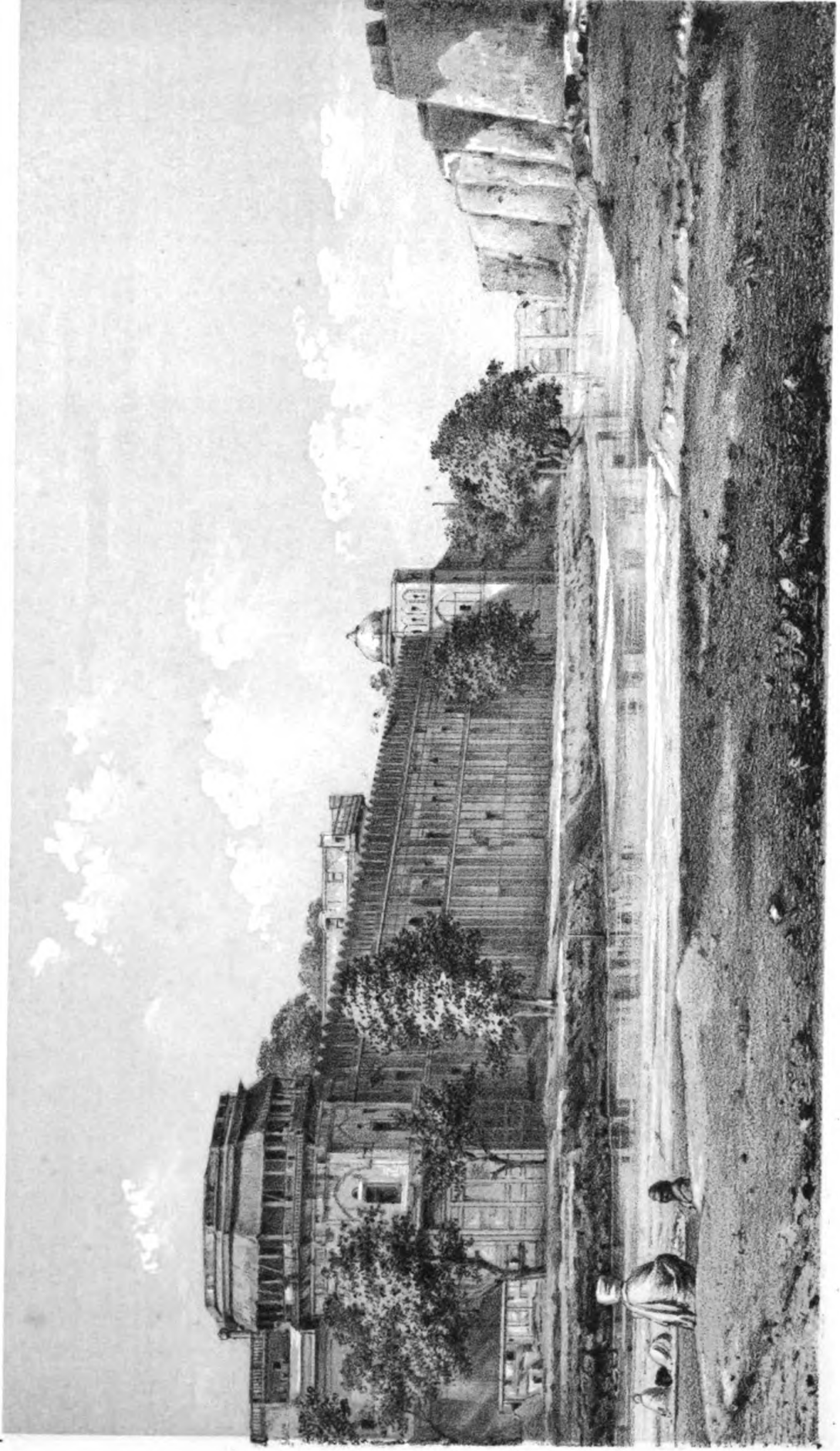
૧. બાહોર દરવાજાનો મહેલ.—૧૩૩.

CASHMERE GATE, DELHI.

૨. કાશ્મીર દરવાજો.—દિલ્હી.

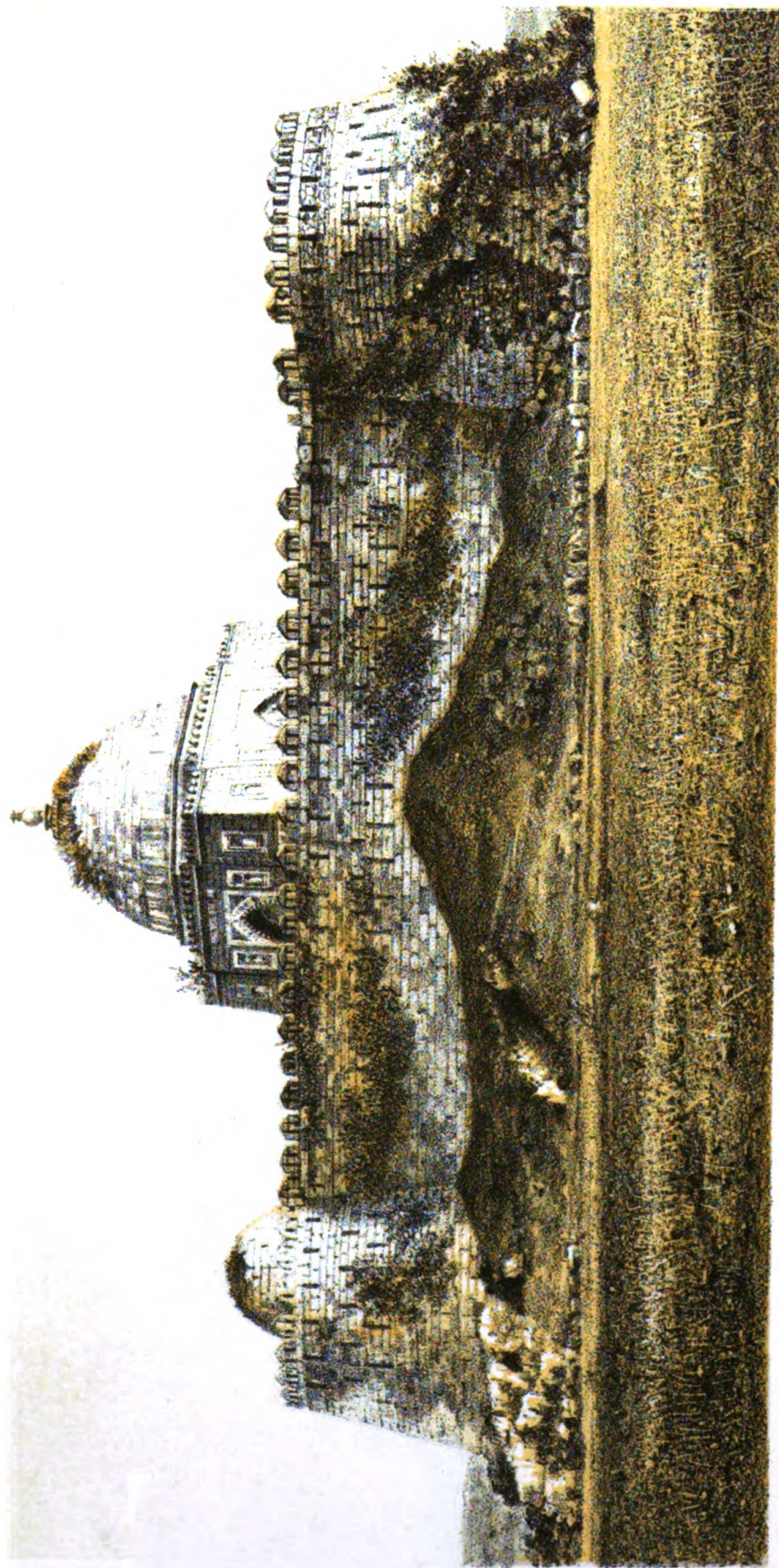
SELIMGAD AND PALACE, DELHI.

૩. સીલીમ ગઢ અને મહેલ.—દિલ્લી.

JUMMA MASJID. — DELHI.

૪. જુમા મસજિદ—દિલ્હી.

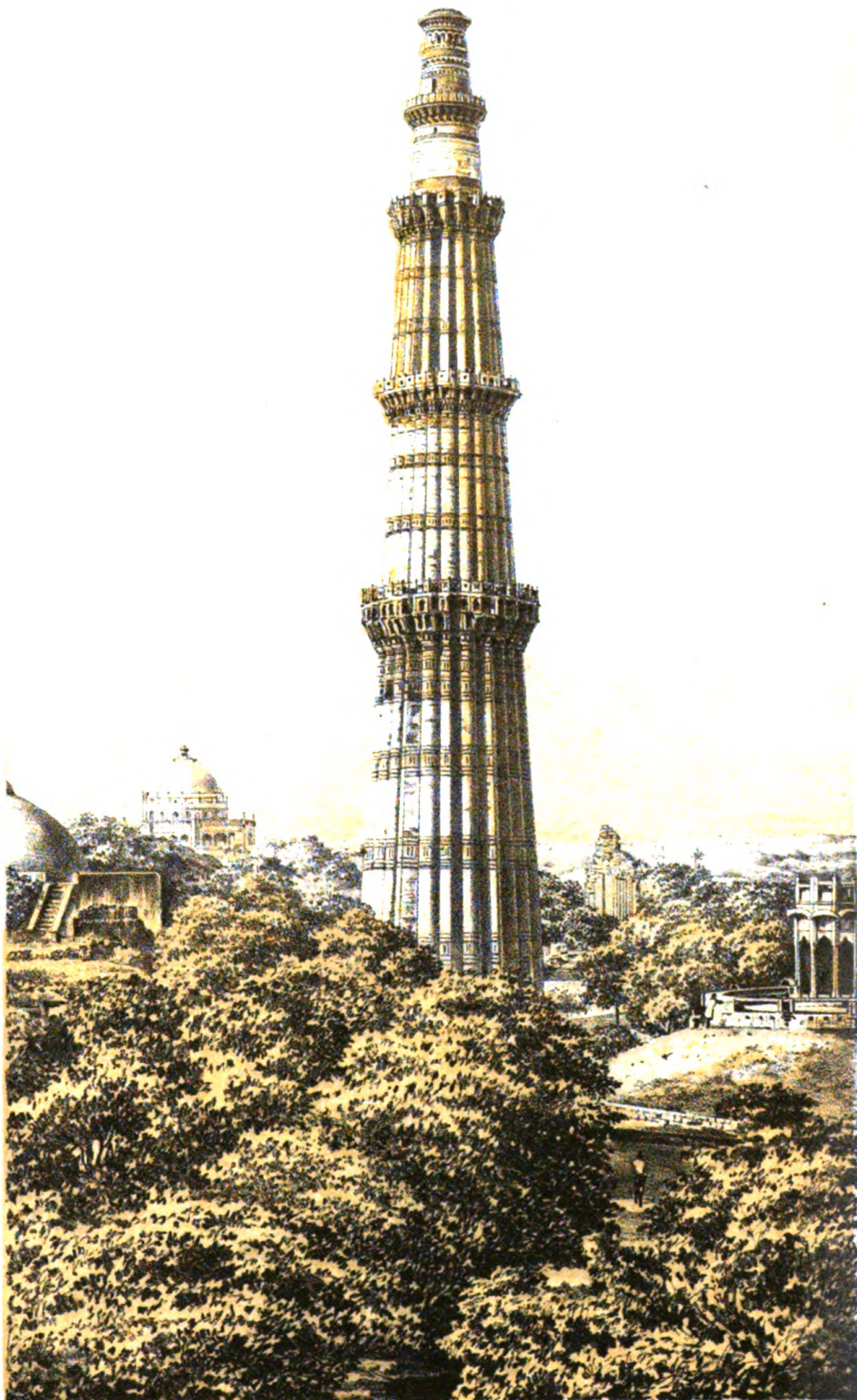

TOMB OF MAHOMED TOGLUCK—DELHI.
 ୪. ମହମ୍ମଦ ତୋଗ୍‌ଲୁକଙ୍କ ଶରାଦା.

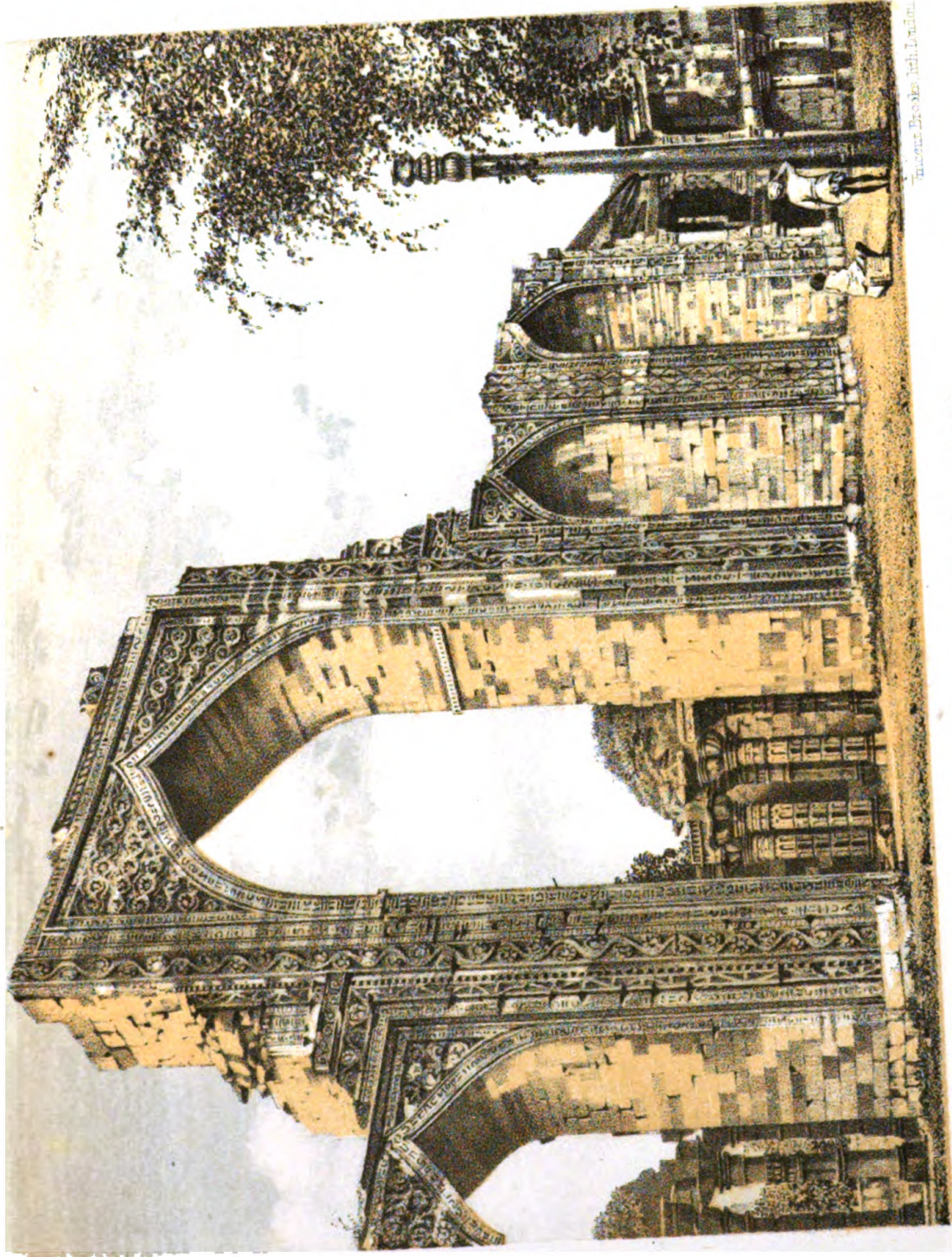
Wm. and A. Brooks, Ltd. London.

FEROZASHAH'S LAT — DELHI.
୯. ଫିରୋଜସାହ-ଠି ଏଡ଼ିଂ—ପିଣ୍ଡି.

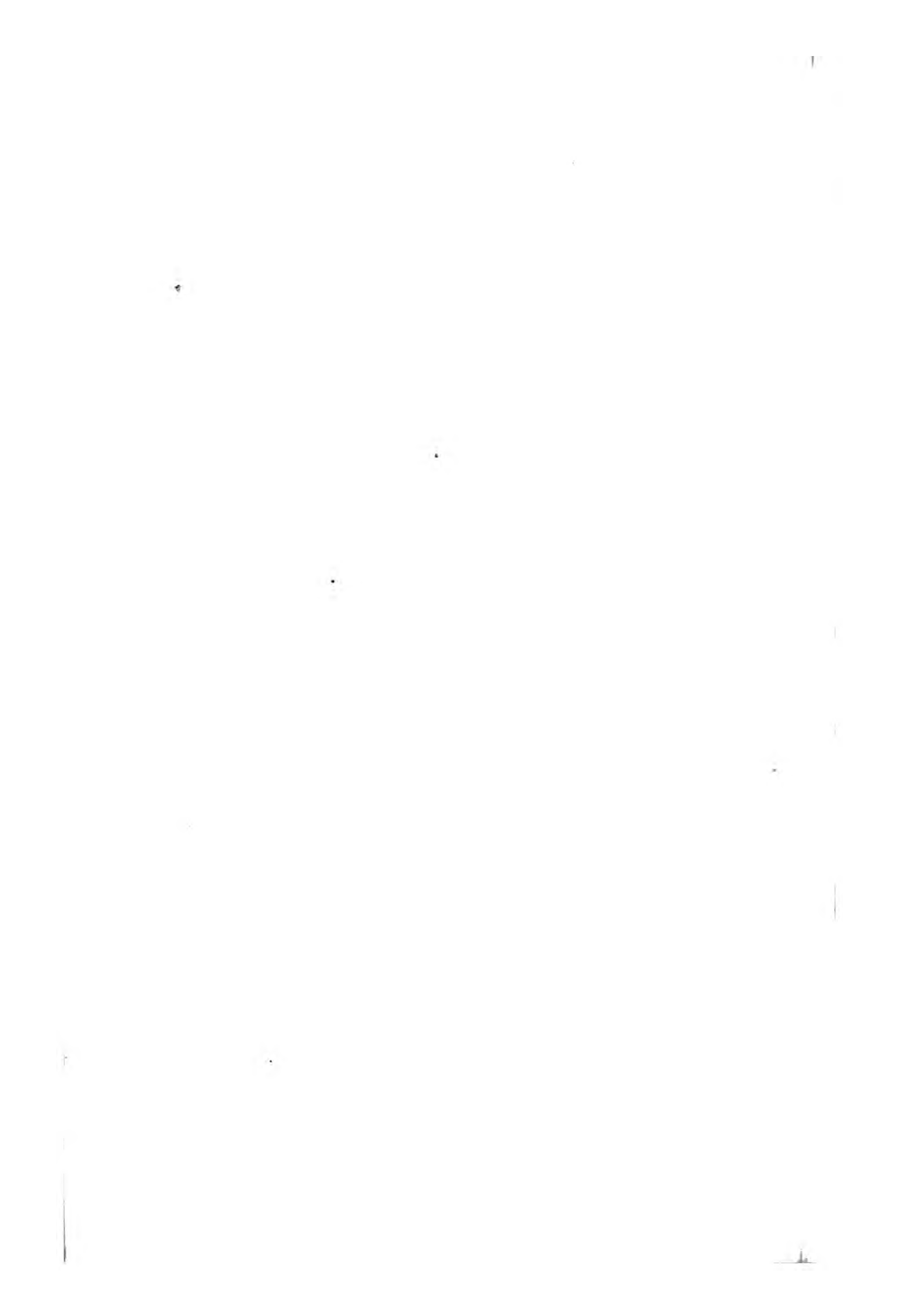
KOOTAB MINAR. — DELHI.

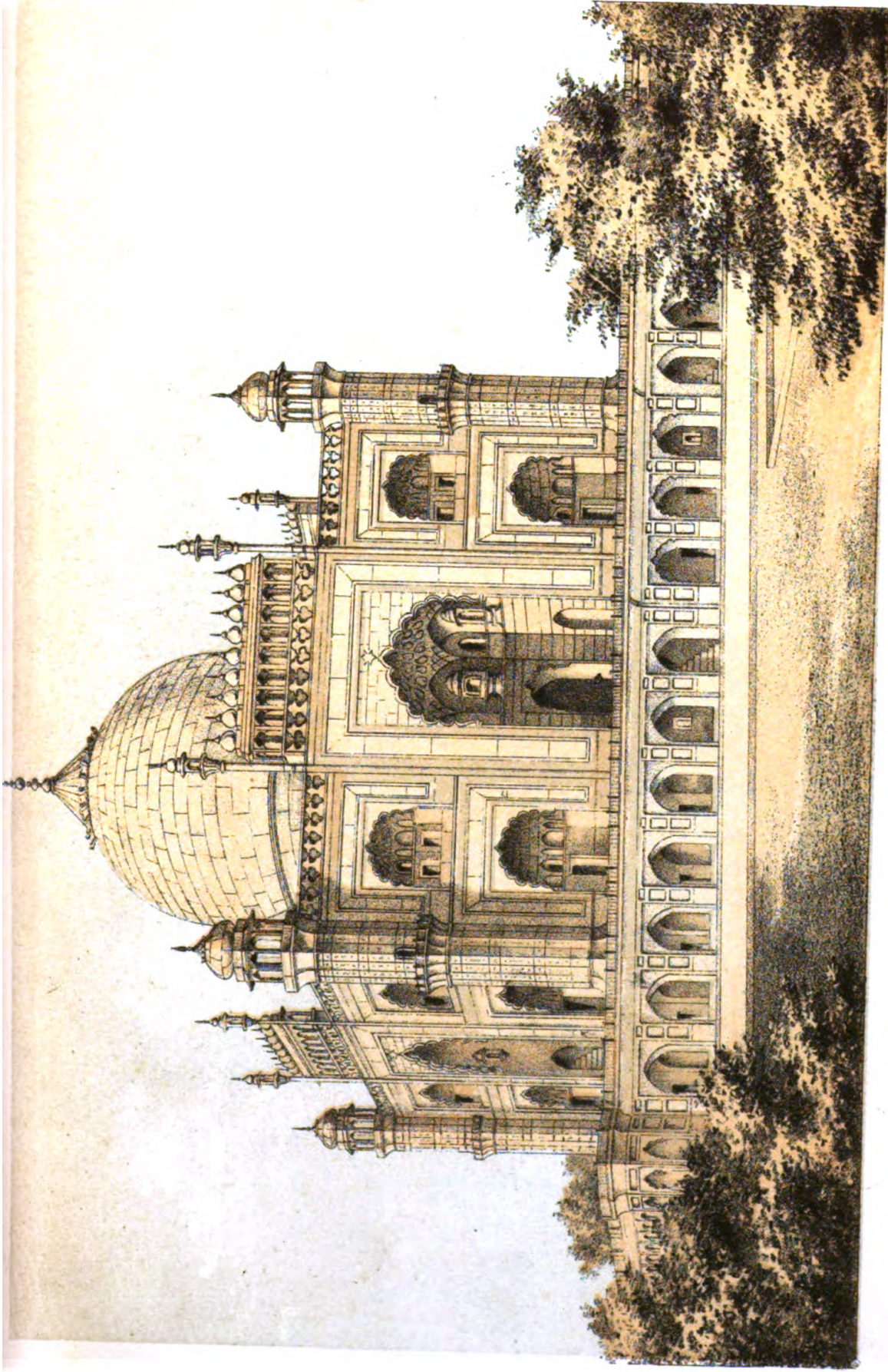
૧. કુતબ મીનાર.—દિલ્હી.

GATE AND IRON PILLAR -- DELHI.

૯. દરવાજો તથા લોખંડી સ્તંભ.—દિલ્હી.

TOMB OF SUFDARJANG DELHI.
५. सफ़दर ज़ंजली कब्रस्थान.—दिल्ली.

Vincent Brooks lith.

Vincent Brooks, Day & Son, lith.

THE LATE EMPEROR OF DELHI.

૧૦. ઇબ્રાહીમ લોદી રાજા.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

AKBAR SHAH. 1836.
૧. અકબરશાહ.

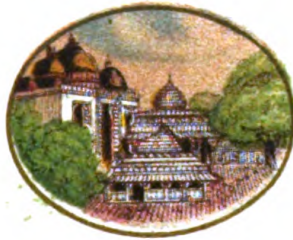
MIRZA SALEEM,
THE EMPEROR'S SON.
૫. માછ રાહાનરાહનોછે ૧૩૨. મીરજાં સલીમ.

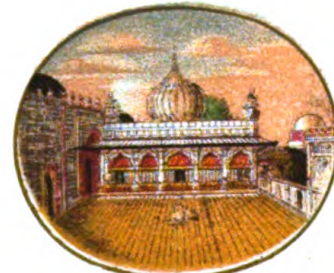
SHAMSHOODIN.
HUNG FOR THE MURDER OF MR FRASER.
૨. શમશુદીન. જે મી. ફ્રેસરના ખુન સાર
ફાંસી ગયા.

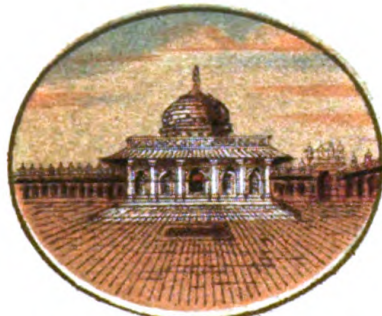
BEGAM SOMBRE.
૬. બેગમ સોમબર.

MAUSOLEUM OF
THE POET KH. SROO.
૩. ખુરાશી સામ્બરની કબરખા.

MAUSOLEUM OF
MAZMOODIN OULEEA.
૭. મજમુદીન બાલીયાની કબરખા.

TOMB OF THE SAINT SALEEM
AT FUTTEHPORE SECREE.
૪. ફત્તેપોર સીકરી આગળ, પીરસાહેબ સીલીમની
કબરખા.

TOMB OF HOOMAEUN.
૮. હુમાયુનની કબરખા.

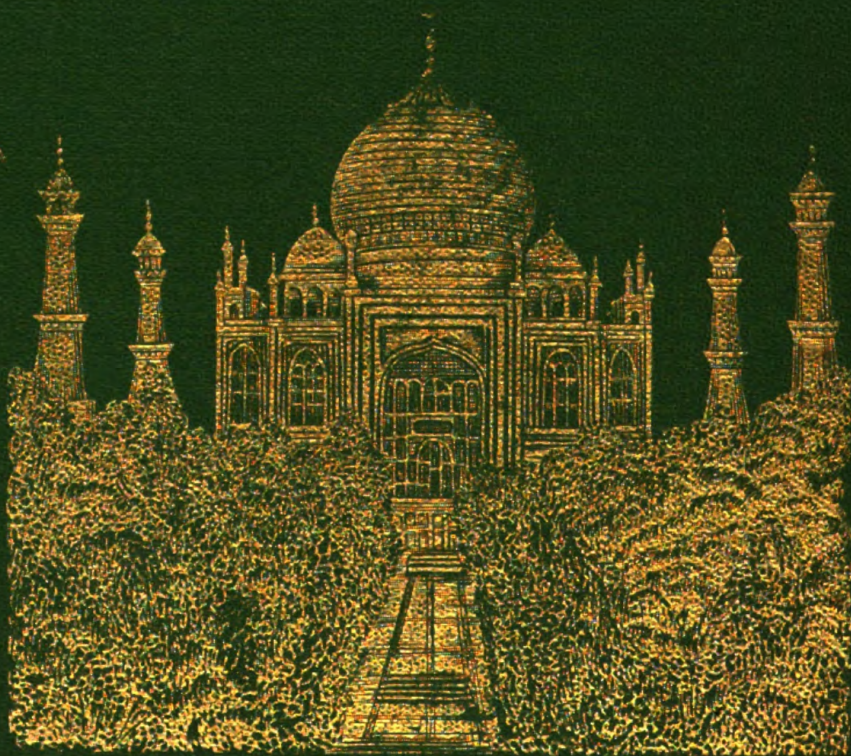

Travels in India

હિંદુસ્તાનમાં મુસાફરી.

TAJ—AGRA.